

۱۴۸

کتابخانه
امام حسین موسسه زاهدیه

کتابخانه	
شماره ثبت :	
تاریخ :	

REŞİD RAHMETİ ARAT
İÇİN

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Yayımları : 19

Seri: I — Sayı: A 2

REŞİD RAHMETİ ARAT İÇİN

ANKARA
1 9 6 6

İÇİNDEKİLER

I. Reşid Rahmeti Arat'ın hayatı ve eserleri	Sahife
<i>Reşid Rahmeti Arat (15.V.1900 - 29.IX.1964):</i> Muharrem Ergin ..	IX
<i>Reşid Rahmeti Arat'ın eserleri (1918 - 1965):</i> M. Ergin, A. Temir	XXV
<i>Reşid Rahmeti Arat'ın hayatı ve eserleri üzerine bibliyografya</i> ...	XXIX
<i>Kısaltmalar</i>	XXXI
<i>Reşid Rahmeti Arat'ın müstear adları ve bu adlarla yazdığı gazete ve mecmualar</i>	XXXII
<i>Reşid Rahmeti Arat'ın el yazısından örnekler</i>	XXXIII
<i>Reşid Rahmeti Arat'ın hayatından resimler</i>	XXXV
II. Reşid Rahmeti Arat'a ithaf edilen yazılar	
Aalto, Pentti, <i>Le "Lait noir" chez Pline l'Ancien</i>	1
Aslanapa, Oktay, <i>Antalya müzesinde Selçuklu çinileri</i>	5
Ateş, Ahmed, <i>Arapça yazı dilinde Türkçe kelimeler</i>	26
Azmun, Yusuf, <i>Türkmen halk edebiyatı hakkında</i>	32
Baliç, İsmail, <i>Die ältesten Berührungen der Südslaven mit dem Islam</i>	84
Battersby, Harold R., <i>Arabic & Persian elements in Ottoman Turkish (Osmanlıca)</i>	94
Buluç, Sâdettin, <i>Kerkük hoyratlarına dair</i>	142
Caferoğlu, Ahmet, <i>Şaman-Sayacı'nın bir duası</i>	155
Dağlarca, Fazıl Hüsnü, <i>Reşid Rahmeti Arat'a ağıt</i>	162
Elçin, Şükrü, <i>Tuz-ekmek hakkı deyimi üzerine</i>	164
Eren, Hasan, <i>Osmanlı kanunnamelerinin dili üzerine, I. Gönül</i>	172
Eröz, Mehmet, <i>Ege bölgesinde yer (köy ve şehir) adları</i>	176
Esin, Emel, <i>Resimli bir Uygur varakı</i>	189
Eyice, Semavi, <i>Kırşehir'de H. 709 (=1310) tarihli tasvirli bir Türk mezar taşı</i>	208
<i>Deutsche Zusammenfassung</i>	224
Frye, Richard N., <i>Kushans and other Iranians in Central Asia</i> ...	244
Göksan, Ayhan, <i>Türk Dünyası atasözleri, I. Azerbaycan atasözleri</i>	248
İnalçık, Halil, <i>Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri</i>	259

Yayımlayan: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Tunus Caddesi 16, Bakanlıklar - Ankara. Tel. : 12 06 56 - 17 73 47

Dizilip basıldığı yer : Ankara Üniversitesi Basımevi — 1966 Ankara

	Sahife
İnan, Abdülkadir, <i>Türk boylarında dağ, ağaç ve pınar kültürü</i>	272
Jäschke, Gotthard, <i>Zur Geschichte des Namens "Tatar"</i>	278
Johansen, Ulla, <i>Alaýyq</i>	286
Kafesoğlu, İbrahim, <i>Tarihte "Türk" adı</i>	306
Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, "Silik" sözü üzerine	320
Kırzioğlu, M. Fabrettin, <i>Koroğlu Boylarının'da Oğuz düzeni sayıları (İkili -Dörtlü -Altılı -Onikili -Yirmidörtlü Düzen)</i>	323
Korkmaz, Zeynep, <i>Türkçedeki -arak/-erek zarf-fiil (Gerundium) ekinin yapısı üzerine</i>	331
Koşay, Hâmit Zübeyir, <i>Maden tarihine ait yeni belgeler</i>	336
Kumanoğlu, Yusuf Blaškoviç, <i>Çekoslovakya topraklarında eski Türklerin izleri</i>	341
Kurat, Akdes Nimet, <i>Kazan Türklerinin tanınmış tarihçi ve milliyetçilerinden Hadi Atlas (1875 -1940?)</i>	352
Mori, Masao, <i>Chi-min Hakan'ın bir Çin imparatoruna gönderdiği mektubun üslûbu üzerine</i>	363
Poppe, Nicholas, <i>On some Turkic Nominal Phrases and Compound Nouns</i>	372
Pritsak, Omeljan, <i>Polovtsiana 1 -2</i>	380
Rásonyi, L., <i>Macarca "Gyermek" kelimesi ve "Ermyak" adı</i>	382
Reychman, Jan, <i>Polonya'nın bir güney lehçesinde kullanılan bir sözcüğün menşei hakkında</i>	388
Tekin, Şinasi, <i>Buyan evirmek (Sevâbın tevcihi)</i>	390
Tekin, Talât, <i>Bir "Runik" harfin fonetik değeri hakkında</i>	412
Temir, Ahmet, <i>Fr. W. Radloff'un Kazan raporları</i>	418
Tietze, Andreas, <i>Reduplikasyon ve (r) ile kurulmuş çift sözler</i> ...	423
Zajaczkowski, Włodzimierz, <i>Karaimisch-tschuwaschische Parallelen</i>	429

III. Bibliyografya

Baştav, Şerif: <i>R. Rahmeti Arat, Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı, TM VI, 1939, s. 285 -322</i>	435
Ergin, Muharrem: <i>Rahmeti Arat'ın bazı eserleri.</i> [Vekayî (Babur'un Hâtırâtı), cild I, Ankara 1943; Vekayî (Babur'un Hâtırâtı), cild II, Ankara 1946; Kutadgu Bilig I, metin, İstanbul 1948; Türk İlmî Tradskripsiyon Kılavuzu, İstanbul 1946; Atabet'l-Hakayık, İstanbul 1951; Kutadgu Bilig II, tercüme, Ankara 1959]	439
Tekin, Şinasi: <i>Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk şiiri, Ankara 1965</i> ..	448
Temir, Ahmet: <i>Reşid Rahmeti Arat, Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atabet'ül-Hakayık. İstanbul 1951</i>	451

I

REŞİD RAHMETİ ARAT'IN HAYATI VE ESERLERİ

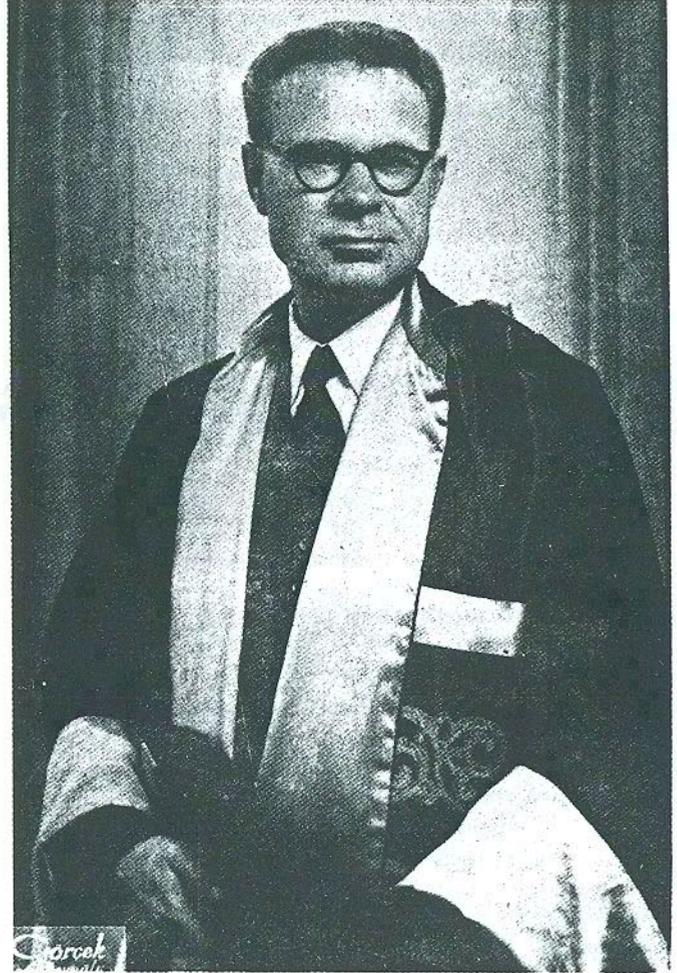
	Sahife
İnan, Abdülkadir, <i>Türk boylarında dağ, ağaç ve pınar kültü</i>	272
Jäschke, Gotthard, <i>Zur Geschichte des Namens "Tatar"</i>	278
Johansen, Ulla, <i>Alaýyq</i>	286
Kafesoğlu, İbrahim, <i>Tarihte "Türk" adı</i>	306
Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, "Silik" sözü üzerine	320
Kırzioğlu, M. Fabrettin, <i>Koroğlu Boyların'da Oğuz düzeni sayıları (İkili -Dörtlü -Altılı -Onikili -Yirmidörtlü Düzen)</i>	323
Korkmaz, Zeynep, <i>Türkçedeki -arak/-erek zarf-fiil (Gerundium) ekinin yapısı üzerine</i>	331
Koşay, Hâmit Zübeyir, <i>Mavera tarihine ait yeni belgeler</i>	336
Kumanoğlu, Yusuf Blaşkoviç, <i>Çekoslovakya topraklarında eski Türklerin izleri</i>	341
Kurat, Akdes Nimet, <i>Kazan Türklerinin tanınmış tarihçi ve milliyetçilerinden Hadi Atlas (1875 -1940?)</i>	352
Mori, Masao, <i>Ch'i-min Hakan'ın bir Çin imparatoruna gönderdiği mektubun üslûbu üzerine</i>	363
Poppe, Nicholas, <i>On some Turkic Nominal Phrases and Compound Nouns</i>	372
Pritsak, Omeljan, <i>Polovtsiana 1 -2</i>	380
Rásonyi, L., <i>Macarca "Gyermek" kelimesi ve "Ermyak" adı</i>	382
Reychman, Jan, <i>Polonya'nın bir güney lehçesinde kullanılan bir sözcüğün menşei hakkında</i>	388
Tekin, Şinasi, <i>Buyan evirmek (Sevâbın tevcihi)</i>	390
Tekin, Talât, <i>Bir "Runik" harfin fonetik değeri hakkında</i>	412
Temir, Ahmet, <i>Fr. W. Radloff'un Kazan raporları</i>	418
Tietze, Andreas, <i>Reduplikasyon ve (r) ile kurulmuş çift sözler</i> ...	423
Zajaczkowski, Włodzimierz, <i>Karaimisch-tschuwaschische Parallelen</i>	429

III. Bibliyografya

Baştav, Şerif: <i>R. Rahmeti Arat, Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı, TM VI, 1939, s. 285 -322</i>	435
Ergin, Muharrem: <i>Rahmeti Arat'ın bazı eserleri.</i> [Vekayî (Babur'un Hâtırâtı), cild I, Ankara 1943; Vekayî (Babur'un Hâtırâtı), cild II, Ankara 1946; Kutadgu Bilig I, metin, İstanbul 1948; Türk İlmî Tradskripsiyon Kılavuzu, İstanbul 1946; Atabet'l-Hakayık, İstanbul 1951; Kutadgu Bilig II, tercüme, Ankara 1959]	439
Tekin, Şinasi: <i>Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk şiiri, Ankara 1965</i> ..	448
Temir, Ahmet: <i>Reşid Rahmeti Arat, Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atabet'ül-Hakayık. İstanbul 1951</i>	451

I

REŞİD RAHMETİ ARAT'IN HAYATI VE ESERLERİ

Resid Rahmeti Arat
(1900 - 1964)

REŞİD RAHMETİ ARAT

15.V.1900 — 29.XI.1964

Reşid Rahmeti Arat ilk gençlik yıllarından itibaren kendisini Türklük meselelerine vermiş bir insandır. Başlangıçtan beri faal bir millî kültür ve ilim hayatı yaşamıştır. Gençliğinde millî kültür hareketlerine geniş ölçüde katılan Arat sonradan akademik hayata intisap edince kendisini tamamiyle ve bütün ağırlığı ile türkolojiye, millî sahaların ilmine vermiştir.

Reşid (Abdürreşid) İsmet (İsmetullah) oğlu Rahmeti Arat 15 Mayıs 1900'de Kazan'ın kuzey-batısında Eski Ücüm'de doğmuştur. Anasının adı Mâhbeder'dir. Dedeleri Kazan'ı terke mecbur olunca buraya gelip yerleşmişler ve babadan oğula kalan bir medrese tesis ederek müderrislik yapmışlardır. Sonradan kapanan bu medrese bir müderris oğlu olan Arat'ın çocukluk hatıraları arasında yer almakta idi.

Arat 1906 - 1910 yıllarında Eski Ücüm mektebinde ilk tahsilini yapmış, 1910 - 1913 yıllarında Kızılyar (Petropavlovsk) şehrinde rüşdiyeyi ikmal etmiş, bir müddet hususî bir hazırlık yaptıktan sonra resmî hükûmet tahsil müessesesine girmiş, 1914 - 1915'te orta ticaret mektebinde ve 1916 - 1918'de lisede okumuştur.

Kızılyar'da ihtilâlden sonra ortaya çıkan cemiyetler arasında, üyelerinin çoğu hükûmet mektepleri talebeleri olan *Birlik* adlı bir talebe derneği vücuda getirilmiş ve Rahmeti Arat arkadaşı Hüseyin Abdüş ile birlikte Arat'ın el yazısı ile ve teksir makinesi ile basılan *Yeşlik Taht* "Gençlik Sabahı" adlı bir dergi kurmuştur. Bu dergide . . . (A.R.) imzası ile şiirler ve hikâyeler yazan Rahmeti Arat burada ilk kalem tecrübelerini yapmıştır.

Rahmeti Arat 1918'de ihtilâl sırasında askere alınarak Çilebi'de askerî mektebe gönderilmiş, burayı bitirince cepheye sevk edilmiş, 1919 sonunda yaralı olarak uzak şarka nakledilmiştir. 1920'de Mançurya'nın Harbin şehrine bin bir güçlükle, hastalanarak, yaralı ve hasta yolcu, mülteci ve hayvanlarla dolu kara vagonlarla yol alarak gelebilmiş ve burada 1921'de lise tahsilinin son senesini ikmal etmiştir.

Rahmeti Arat Harbin'e geldiğinin ilk ayından itibaren oradaki Kazan Türkleri kolonisinin kurduğu mahallede ve mektep etrafında toplanan kültür hareketleri faaliyetine iştirak etmiştir. Daha önce oraya gelmiş olan Hüseyin Abdüş ile birlikte bir yandan gençler derneğinin sahne, konser, ilmi münakaşa v.s. şeklindeki faaliyetine yeni bir istikamet verirken, öte yandan oranın imamı ve cemaat hâdimi İnâyet Ahmedi

idaresinde *Yırak Şark* "Uzak Şark" adlı haftalık bir dergi çıkarmağa başlamıştır. Rahmeti Arat'ın el yazısı ile yazılarak teksir makinesi ile çoğaltılan bu dergi 17. sayıdan sonra taş basması ile neşredilmiş, 1924 Şubatından itibaren haftalık gazete şeklini alarak 1925 yılının sonlarına kadar devam etmiş, sonra yerini *Millî Bayrak* dergisine bırakmıştır. 28 Mayıs 1922'de de Bulgar Türklerinin İslâmiyeti kabul etmelerinin 1000. yılı münasebetiyle bir defaya mahsus olmak üzere taş basması ile *Miñ Yıl* gazetesi çıkartılmıştır. Bütün bu dergi ve gazetelerde Rahmeti Arat قازانلی (Kazanlı), ع. داود (A. Davud) و علی بیکتیمیر (Ali Biktimir) imzaları ile edebî ve içtimai meselelere dair yazılar yazmıştır. Bunlardan başka Rahmeti Arat Harbin'de 1922'de arkadaşı ile birlikte *İl Küñli* "İl Gönü" adı altında bir şimal Türk edebiyatını öğrenenler derneği kurmuş ve bununla ilgili bildiriye içine alan ilk broşür aynı yılın Mayıs ayında taş basması ile basılarak dağıtılmıştır. Bu derneğin ikinci yayını olacak bir kitabın ancak bir kaç forması basılabilmektedir. 1932'de şair Abdullah Tukay'ın ölümünü 20. yılı münasebetiyle bir eser hazırlama teklifini ihtiva eden ve Hüseyin Abdüş tarafından hazırlanan broşür ile daha sonraki yıllarda çıkarılan günlük gazeteler de Arat'ın kurduğu bu derneğin teşebbüsleri olarak kaydedilmelidir.

1922 yılının sonunda yüksek tahsilini yapmak üzere Almanya'ya Berlin'e gelmiş bulunan Rahmeti Arat bu vesile ile bir buçuk ay süren mecburî bir dünya seyahati yapmıştır. Bu seyahat sırasında uğradığı Asya limanlarında ve şehirlerinde bir çok Türk ailelerini arayıp bulmuş, her yerde bu Türklerden hiç bir zaman unutamadığı hüsnü kabuller görmüştür.

1923 yaz semester'inde Berlin Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi'ne kaydolmuş, türkoloji ile ilgili derslerden başka bilhassa edebiyat tarihi, felsefe ve psikoloji ders ve seminerlerine de devam etmiştir.

Rahmeti Arat'ın kültür hareketlerine katılma ve Türklerin meseleleri ile yakından ilgilenme faaliyeti Berlin'de de devam etmiştir. O sıralarda muhtelif Türk ülkelerinden tahsil için Berlin'e gelmiş bulunan talebeler arasında daha ilk günden maddî ve manevî yardımlaşma teşekkülleri meydana gelmiştir. Kuzey Türklerinin ilk cemiyeti *Rusyalı İslâm Şakirdlerine Yardım Cemiyeti* adı altında 1918 yılında harp esirlerinin yardımı ile kurulmuştur. 1922'de merkezi Berlin, şubeleri İstanbul, Bakû, Kazan ve Taşkent olmak üzere *Umum Türk Talebe Birliği*; 1923'te *Almanya Türk Talebe Birliği*; bu çerçevede içinde olarak 1923 sonlarında da *Almanya'daki Türk - Tatar Talebeleri Birliği* kurulmuştu. Berlin'deki diğer Türk talebe cemiyetleri ile birlikte çalışan ve Türk Kulübü'nde yerleşmiş olan bu cemiyet haftalık toplantılarında kendi talebe meseleleri ve geziler dışında umumî Türk Kültürü meseleleri ile de yakından ilgilenmiş ve bu hususta başlıca vazife de tahsil sahası dolayısıyla Rahmeti Arat'a düşmüştür. 1928 yılının sonlarına doğru Berlin'de Kazan ediplerinden Ayaz İshakî idaresinde *Yaña Millî Yul* adlı dergi yayınlanmaya başlamış ve Rahmeti Arat bu dergiye kültür ve gençlik meseleleri ile ilgili bir çok yazılar yazmıştır. Derginin bir çok yazıları ve şiirleri م. ح. (M.H.), م. ف. (M.F.), م. ح. ف. (M.H.F.), علی (Ali), علی بیکتیمیر (Ali Biktimir), شاکر یوسف (Şakir Yusuf), ش. ی. (Ş.Y.) imzaları ile veya imzasız olarak onun kaleminden çıkmıştır. Bir nevi istiklâl marşı havası

taşıyan *İrik Yırı* da bunlar arasındadır. 1931 - 1933 arasında bu derginin idaresi Rahmeti Arat'ın elinde bulunduğu gibi, 1932 yılında 5. sayıdan itibaren baskısı da Arat'ın kurduğu ve kendisinin mürettip olarak çalıştığı matbaada yapılmaya başlanmıştır.

Rahmeti Arat'ın Berlin'deki talebelik hayatı geçimini çalışmak suretiyle kazanan bir talebe hayatıdır. Bu çalışmaya önceleri üniversite dışında, hususî dersler şeklinde olmuş, sonraları kütüphane ve enstitülerde ilmî faaliyet ile birleştirilmiştir. 1927'de mukayeseli Türk dili araştırması sahasındaki bir çalışması ile (bk. aşağıda No. 48) doktora diplomasını alıncâ üniversiteye bağlı şark dilleri mektebinde önce Kuzey Türkçesi lektörü olmuş, sonra 1928'de Berlin İlimler Akademisi'ne ilmî yardımcı olarak tayin edilmiş, 1931'de şark dilleri mektebinde Kuzey Türklerinin dil, edebiyat ve tarihi doçenti olmuştur. Bu arada ilmî yardımcı sıfatı ile 1933 yılına kadar çalıştığı ilimler akademisinin ilmî neşriyatına iştirak etmiş ve ilim hayatının ilk eserlerini vermiştir. Bundan sonra Arat kendisini tamamiyle ilmî çalışmaya vermiş ve ölüncüye kadar devam eden bu çalışma neticesinde aşağıdaki listede toplanan eserler, kitap ve makaleler ortaya çıkmıştır.

Rahmeti Arat 1933 yılında Maarif Vekâleti tarafından Türkiye'ye davet edilerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsüne Profesör tayin edilmiştir. O zamandan beri Edebiyat Fakültesinin Türkoloji Bölümünde çalışmakta idi. Fuad Köprülü'nün mebus olarak üniversiteden ayrılması üzerine Türkiye Enstitüsü Müdürlüğüne de getirilen Rahmeti Arat 1950 yılına kadar bu vazifede kalmıştır. Arat 1949 - 1950 ve 1950 - 1951 ders yıllarının kış semesterlerinde de Londra Üniversitesine bağlı şark tetkikleri mektebinde misafir profesör olarak çalışmıştır. 26 Nisan 1958'de Ordinaryüs Profesör olmuştur. Öldüğü zaman Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünün Eski Türk Filolojisi Kürsüsünün Kürsü Profesörü bulunmaktaydı.

Rahmeti Arat 1942'de Türk Tarih Kurumu üyeliğine seçilmiştir. Aynı zamanda Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti'nin sekreteri ve bu cemiyetin organı olan *Oriens*'in tahrir heyeti üyesi idi. Kuruluşundan itibaren son âna kadar İslâm Ansiklopedisi'nin tahrir heyeti arasında da yer almıştır. Arat'ın İslâm Ansiklopedisi'ndeki çalışması çok önemli olup bu çalışma ansiklopedinin ortaya çıkmasının ve bugünkü hâle gelmesinin başlıca temellerinden birini teşkil etmiştir.

Türkiye Türkolojisinin kurulmasında ve kökleşmesinde Arat'ın büyük bir yeri vardır. W. Bang'ın kurduğu mukayeseli Türk dili araştırmalarını Türkiye'ye getiren ve yerleştiren ve onu büsbütün geliştiren Rahmeti Arat'tır. Kendisi bu yolda kuvvetli talebeler yetiştirmiş, bugün bu ilim dalı artık Türkiye Türkolojisine tamamiyle hâkim olmuştur. Türkçenin çeşitli devir ve sahalarını aydınlatan bir çok eserleri yanında Türk transkripsiyon alfabesini de Rahmeti Arat yapmış, ayrıca Türkçenin tarihi inkişafının hudutlarını çizen görüşleri de benimsenerek türkoloji çalışmalarına tatbik edilmiştir.

Rahmeti Arat çok titiz çalışan bir ilim adamı idi. Geniş bir sahaya sathî olarak yayılmak yerine dar bir sahada çok derinleşen ilim adamı tipi idi. İlimde işbirliğine

çok önem verirdi. Eserlerine son şekli vermeden onları etrafındakilere göstermeğe, ilgili ilim adamlarının fikirlerini almağa çok dikkat ederdi. Bu aşırı titizlik ve müşterek çalışma yolu neticesinde Arat'ın yazdığı eserler daima en mükemmel ve en son şekilleri ile ortaya çıkmış olurlardı.

Türkoloji sahasında çok kuvvetli bir formasyonu vardı. Türkçenin bir çok şivelerini yakından tanır, konuşacak şekilde bilirdi. Almanca ve Rusçayı gençliğinden beri çok iyi bilmekte idi, sonradan İngilizceyi de öğrenmişti.

Türkçeyi umumî olarak tarihî gelişmesi ve yaygın şiveleri ile dünyada en iyi bilen âlimdi. Eski Türkçenin, Uygurcanın en büyük mütehassısı, Uygur yazısını yer yüzünde en iyi okuyan ve yazan türkolog idi. Türklük bilgisi onun için mübarek bir ilim sahası hâlinde idi. Avrupalı Türkologların en büyüklerinin yüzlerine karşı sık sık: "Türkoloji sizin için bir meslek, bir geçim vasıtasıdır, fakat bizim için her şeydir" demekten çekinmez ve onların bu sahadaki itinasız hükümlerine asla tahammül edemezdi.

Gece gündüz çalışır, durmadan dinlenmeden çalışır, Türklüğe ve Türk kültürüne hizmet aşkı ve heyecanı bitip tükenmek bilmezdi. Sakin, sessiz ve çekingen tabiatlı idi, fakat ilim ve kültür sahasında Türklüğe karşı yapılmış bir haksızlık, bir ihmal gördü mü şaşılacak derecede fevran eder, âdeta kükrerdi. Bu imanlı heyecanı denilebilir ki, hayatının tek, fakat bütün bir ömrü kaplayan ve kuvvetinden hiç bir zaman hiç bir şey kaybetmeyen heyecanı idi.

Gürültüsüz, fakat kelimenin tam mânasıyla yüksek vatanperverdi. Sessiz ve gösterişsiz, Türklüğe kimsenin kolay kolay yapamayacağı şekilde hizmet ederdi. Avrupa ilminin Hıristiyanlık ve Türk düşmanlığı kokan tarafları ile herkesten iyi mücadele ederdi. İslâm Ansiklopedisi'ni böyle bir süzgeçten geçiren ve onu Türk düşüncesine uyduran, ona bir Türk ansiklopedisi ruhu veren adam Rahmeti Arat'tır. Bütün eserlerinde ve katıldığı toplu çalışmalarda daima bu havayı hâkim kılmıştır.

İslâm Ansiklopedisi varlığını büyük ölçüde ona borçludur. Türkiye ilminin yüz akı olan bu esere ruh bakımından olduğu gibi, şekil bakımından da arzettiği ölçülü mükemmeliyeti Arat vermiştir. İmzalı bir çok maddelerden başka sayısız tercümele de Arat'ın kalemî ile oraya girmiştir. Rahmeti Bey'in çocuğundan fazla itina ettiği bu dev eser onun ömrünü yiyip bitiren çalışmaların başında gelir.

Rahmeti Arat dev eserlerin adamı idi. Kutadgu Bilig gibi bir eser kolay kolay bir faniye nasip olacak şeylerden değildir. Öyle derin bir araştırma kabiliyeti ve sabrı vardı ki, el attığı bir noktada ve konuda artık söyleyecek başka bir söz kalmazdı.

İlim telâkkisi şaşılacak kadar sağlam ve şaşmaz idi. Kılı kırk yaran müdekkikliği, son ana kadar kullandığı ilmi şüphenciligi onu imrenilecek bir âlim seviyesine çıkarmıştı. İlmî meselelerde kesin konuşmaz, kesin konuşana derhal itiraz eder, hükümlerinde daima ihtimal sigalarını tercih ederdi.

Türkiye'de ilmi matbaacılığın, transkripsiyon sistemlerinin kurulmasında büyük hizmeti vardır. Vaktiyle müretteplik yapacak kadar matbaa tekniğinin içine girmiş olan Arat, redaksiyon heyetlerindeki çalışmaları ve çeşitli eserlerinin basımları ile

Türk matbaacılığına ilmi tekniğin yerleşmesi hususunda büyük, fakat görünmez tesirlerde bulunmuştur.

Etrafta kolay kolay görülemeyecek derecede prensip adamı idi. Vazifesini en bü-külmez bir doğruluk ve ciddiyetle yapardı. Vücudu, katıldığı çalışma için tereddütsüz bir teminat teşkil ederdi.

Türkçeye karşı büyüü bir sevgisi, Türkçe kelimelere karşı bir âyet saygısı vardı. Avrupa'da yetişmişti, fakat Türkçede tek bir yabancı kelime kullanılmasına tahammül edemez, kullanılmışsa çizer, kullanılanı ikaz ederdi.

Batılı kafa taşır, fakat şekilei batı bayranlığından nefret ederdi. Türkiye'ye çok kuvvetle bağlı idi. Hiç bir batı ülkesinde oturmayı ve yaşamayı Türkiye'ye tercih etmez, sık sık "dünyanın en güzel, en oturulacak yeri Türkiye'dir" derdi.

Japonya - Amerika - Finlandiya üçgeni içinde görmediği ve bulunmadığı memleket yok gibi idi. Finlandiya Türkleri ile yakından meşgul olur, muhabere eder, oraya gidince onlara Türkiye ve Türk kültürü ile ilgili konferanslar verirdi.

Emsalsiz bir yol arkadaşlığı vardı. Son derece uysaldı. Denizi ve yürüyüşü çok severdi.

Bölümde en güç, en ürktütücü dersin hocası idi. Fakat talebe kendisine son derece bağlı olarak Türkolojiden mezun olurdu. Talebeyi yavaş yavaş içten yakalayan bir hocalığı vardı.

İtikadı çok kuvvetli idi. Bayram namazlarını Süleymaniye'de kıldığı zaman çok keyiflenir, gözlerinin içi gülerdi.

Son zamanlarda Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün çalışmalarına büyük bir aşk ve şevk ile katılmıştı. Bu enstitüyü idealindeki müessese olarak görüyor, onun gelişmesine canla başla yardım ediyordu. Kurulduğu günden beri yönetim ve bilim kurullarında faal vazife görüyor, ilmi kültür çalışmalarına fasilasız bir şekilde iştirak ediyordu. Türk Kültürü dergisine açık imzasından başka *Dr. R.A.K.* ve *Dr. A. Davud* imzaları ile de yazılar yazıyordu. Bazı *T.K.* imzalı yazılar da onun kaleminden çıkmıştır. Enstitüde hazırlanan *Türk Dünyası El Kitabı'nın* bir çok bahislerini üzerine aldığı ve bunların bir kısmını bitirdiği gibi, eserin yazı kurulunun başkanlığını da yapıyordu. *Türk Kültürü Araştırmaları* dergisinin de yazı kurulu başkanı ve müdürü idi. Çok yorulup çekilinceye kadar bir yıldan fazla *Türk Kültürü* dergisinin yazı kuruluna da dahildi. Enstitü adına Avrupa'da kongrelere gitmiş, 1963'te Enstitünün tertiplediği seri konferanslara da katılmıştı.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, sağlığında kitaplarını ısrarla satın almak istemiş, kuracağı Türklük kütüphanesinin çekirdeğini kendisi gibi bir iki ilim adamının kitapları ile sağlamak peşinde koşmuştu. Fakat Arat buna yanaşmamış, ölümünden bir kaç gün önce de ailesine kütüphanesini Enstitüye bağışlayacağını bildirmiştir. Ölümünden sonra Enstitü yine satın alma teklifini tekrarlamış, ısrar etmiş, fakat muhterem ailesi, eşi ve iki kızı Rahmeti Bey'in şifahi vasiyetine uygun olarak kütüphaneyi Enstitüye Rahmeti Arat vakfı hâlinde bağışlamıştır. Rafları, çalışma masası, koltuğu ve kemanı ile birlikte 6 büyük ve dolu fiş dolabı ve 30 sandık dolusu kütüpha-

nesi Enstitüye nakledilmiştir. Keman dedik, rahmetli gençliğinden beri keman da çaldı. Aynı zamanda marangozluk sanatını da öğrenmişti.

Eşi Rabia İbrahim ile uzak doğuda tanışmışlar, Berlin'de üniversite arkadaşlığı yapmışlar ve 1927'de Almanya'da evlenmişlerdir. Rabia Hanım 1901 doğumlu olup doğum yeri Perm'dir. Süyüm ve Aysu adında 1931, 1935 doğumlu iki kızları olmuştur. Bugün her iki kızı da evli olup bunlardan Rahmeti Arat'ın üç torunu vardır.

Sibirya yolculuğunda galiba bir tifüs geçirmişti. Fakat ondan sonra mühim bir hastalığı olmamıştı. Yalnız bilhassa gençliğinde vasıta tutmasına karşı hassas bir bünyesi varmış. Sonradan da bu hassasiyet kısmen devam etmiştir. Yüksekten aşağıya bakamaz, dalgahı denizi sinemada görse deniz tutmuş gibi olurdu. Fakat sıhhati mükemmeldi. Hayatında hiç diş ağrısı görmemiş, bir tek dişi eksilmemişti. Saçlarında ancak son yıllarda tek tük akla görünmeğe başlamıştı. Hayatı mazbuttu, muntazamdı. Böyle olduğu halde ne olmuş olmuş, kalbi yorulmuştu. İlk defa 12 yıl önce yolda yürürken kalbine kendisini durduracak şekilde sancı girmiş, bunun bir anjindöpuatrin başlangıcı olduğu anlaşılmış, doktorun tavsiyesi ile derhal, çok içtiği sigarayı terketmişti. Seneler geçtikçe yokuşlarda yorulmaları ve göğüs sıkıntıları artmıştı. Fakat bariz bir kriz geçirmemişti. Üç yıl önce ilk tehlike işareti Almanya'da muayene olurken çılmış, kendisine o yıl içinde birkaç ay evvel bir enfarktüs krizi geçirmiş olduğu kesin olarak bildirilmiştir. Eu son sene yorgunluğu gittikçe artıyor, kalbi tükendikçe daha çok eser vermek istiyordu. Üteden beri "Hayat çok kısadır, insan yapacağını biran önce yapmalı" derdi. Doktorların kesin ihtarlarını hiçe sayıyor, korkuyor, fakat çalışmayı bırakmıyordu. Geçen sene bir ay hastahane yatağına düşmek bile onu çalışmalarının başına dönmekten alıkoymamıştı. Son defa doktorlar yine "kesin istirahat" dedikleri halde Türklük bilgisi çalışmalarından ve talebelerinden ayrılamamış ve Türk kültürüne hizmet için ömrünün geri kalan kısmını da cömertçe harcamıştır. Hafta içinde son profesörler kurulu toplantısına katılmış, Perşembe günü haftanın son dersini yapmış, Cuma günü haftanın son ansiklopedi çalışmasına gitmiş, Cumartesi talebesi ile Türkmence üzerinde çalışmış, o geceyi sıkıntılı geçirmiş, Pazar sabahı traş olmuş fakat yataktan çıkmamış, sıkıntıları öğleden sonra artmış, nihayet gece 23'30 da hayata gözlerini kapamıştır : 29 Kasım 1964 Pazar saat 23.30.

Ölüm haberini aldığımız gün matbaalardan eserlerinin provaları da geliyordu. İki büyük kitabı ve iki ilim dergisinin baş yazılarını teşkil eden iki büyük etüdü basımevlerinde idi. Daha bir çok eseri de tezgâhta bulunuyordu. Et ve kemikten ibaret Rahmeti Arat'ın maddî hayat çeşmesi 64 yaşında kurumuştur. Fakat Rahmeti Arat'ın arka arkaya yayınlanacak eserleri bu ömrü rahatça 20-30 sene daha ileriye götürebilecekti. Rahmeti Arat'ın manevî hayat çeşmesi akmağa devam ediyordu.

Tek tesellimiz budur!

Muharrem Ergin
İstanbul, Aralık 1964

REŞİD RAHMETİ ARAT'IN ESERLERİ

(1918 - 1965)

1918

1. ع. ر. ، فی یەم بار صووک بو دنیاوه ؟
YT, Nr. 6-7, 1918, S. 67 (şiir).
2. ع. ر. ، محبت جری .
YT, Nr. 6-7, 1918, S. 62-68.

1920

3. قازانلی، فی اوچون ؟
YŞ, Nr. 1, 1920, S. 11 (şiir).
4. قازانلی، غه.
YŞ, Nr. 1, 1920, S. 11-12.
5. قازانلی، بوشقه اوزدی عمر، دوستقایلارم.
YŞ, Nr. 2, 1920, S. 7 (şiir).
6. قازانلی، حط کیسه گی.
YŞ, Nr. 2, 1920, S. 10-12.
7. قازانلی، غه.
YŞ, Nr. 3, 1920, S. 9 (şiir).
8. قازانلی، طورمش یولنده.
YŞ, Nr. 4, 1920, S. 10 (şiir).
9. قازانلی، ۲۷ عینوار .
YŞ, Nr. 6, 1920, S. 6 (şiir).
10. قازانلی، آی یافتیسنده.
YŞ, Nr. 6, 1920, S. 7-8.
11. قازانلی، ۲۹ نهچی فیورال .
YŞ, Nr. 7, 1920, S. 7-9 (şiir).
12. قازانلی، آوزی سلکنه دهر...
YŞ, Nr. 8, 1920, S. 9 (şiir).
13. قازانلی، کوکل کوزگیسنده.
YŞ, Nr. 12, 1920, S. 8 (şiir).
14. قازانلی، طالك وقتنده.
YŞ, Nr. 13, 1920, S. 9-10.

15. قازانلی، ایل یقلاغانده.
YŞ, Nr. 14, 1920, S. 8-11.
16. قازانلی، غه.
YŞ, Nr. 15, 1920, Ş. 9 (şiir).
17. قازانلی، اوزدی باشک شادلم.
YŞ, Nr. 16, 1920, S. 10 (şiir).

1921

18. قازانلی، موکلانغانده.
YŞ, Nr. 1 (17), 1921, S. 14-15 (şiir).
19. قازانلی، کیلیدی!
YŞ, Nr. 1 (17), 1921, S. 15-17.
20. قازانلی، بلبل غه.
YŞ, Nr. 2 (18), 1921, S. 13-15 (şiir).
21. قازانلی، نیندی نور؟! ...
YŞ, Nr. 3 (19), 1921, S. 13 (şiir).
22. قازانلی، آچی جیل - کوچلی دواقون.
YŞ, Nr. 3 (19), 1921, S. 14-16.
23. قازانلی، نیک! .. نیگه! ..
YŞ, Nr. 5, 1921, S. 15 (şiir).
24. قازانلی، نیک سونه صوکفی تلهک! ...
YŞ, Nr. 6 (22), 1921, S. 17-18 (şiir).
25. قازانلی، ماتورغه.
YŞ, Nr. 7 (23), 1921, S. 15 (şiir).
26. ع. داؤد، ایزگی کونله ردد.
YŞ, Nr. 7 (23), 1921, S. 19-21.
27. قازانلی، کیچکی جیلده.
YŞ, Nr. 8-9 (24-25) 1921, S. 22-23 (şiir).
28. قازانلی، طلق دا.
YŞ, Nr. 8-9 (24-25), 1921, S. 24-26.
29. ع. داؤد، قارغالار آراستده.
YŞ, Nr. 8-9 (24-25), 1921, S. 33-37.
30. ع. داود، یول چانتده.
YŞ, Nr. 11 (27), 1921, S. 4-7.
31. قازانلی، ئهیده ئیلگه!
YŞ, Nr. 11 (27), 1921, S. 8 (şiir).
32. قازانلی، کوکل تلهگی.
YŞ, Nr. 11 (27), 1921, S. 13-15.
33. ع. داود، بوکونگی جیتشز لکله رمز تیره سنده.
YŞ, Nr. 12 (28), 1921, S. 4-8.
34. قازانلی، صاندوغاچ.
YŞ, Nr. 12 (28), 1921, S. 9 (şiir).

1922

35. قازانلی، قز دوغامی! .
İl süzin süyüçilerge. 1. Kitap, İl Küşli neşriyatından, Harbin, Mayıs 1922, S. 1 - 17 (şiir).

1924

36. قازانلی، تالك جری.
YŞ, N, 11 (42), 1924, S. 2, St. 3-4 (şiir).
37. قازانلی، كههز تارتما.
YŞ, Nr. 13 (44), 1924, S. 2, St. 3-4 (şiir).
38. قازانلی، تالك كوتتم.
YŞ, Nr. 18 (49), 1924, S. 2, St. 3-4 (şiir).
39. قازانلی، نور کیلهده، یاقترب،
YŞ, Nr. 50, 1924, S. 2, St. 1 (şiir).

1925

40. قازانلی، ئیسمز شیعر.
YŞ, Nr. 51, 1925, S. 2, St. 1 (şiir).
41. قازانلی، بورکوت بولسام،
YŞ, Nr. 52. 1925, S. 2, St. 3-4 (şiir).
42. قازانلی، ئیک* برنجی قات یوره کده یاقی نورنک* یاتقان.
YŞ, Nr. 53, 1925, S. 2, St. 3-4 (şiir).

1926

43. Rachmati, *Qutadγu Bilig*. UJb VI, 1-2, 1926, S. 154-158.
Bu yazı Fıtrat'ın "Maârif ve Okutγuçı, Taşkent, 1925" adlı dergideki makalesinin tercümesidir.
44. ———, (Tenkid:) *G. Faħritudin, Başqurt Tarihi. (Geschichte der Baschkiren.)* Kazan 1925, 127 S. 8°.:
UJb VI, 1-2, 1926, S. 159-161.
45. ———, *Neue türkische Literatur im Berliner Ungarischen Institut*. UJb VI, 1-2, 1926, S. 165-169.
46. R. Rachmati, (Tenkid:) *Kozmin, N.N.: Die Chakasen. Geschichtlich-Ethnographischer und wirtschaftlicher Umriss des Gebietes Minusinsk. (Russ.)* Ausgabe der Sektion der Wissenschaftlicher Arbeiter in Irkutsk. Serie der Länderkunde Nr. 4. Irkutsk 1925. 184 S.:
UJb VI, 3, 1926, S. 376.
47. ———, (Tenkid:) *Odabaş, H., Gaja, J.: Handbuch für den Unterricht der Krim-Tatarischen Sprache. (Russ.)* 2. Aufl. Simferopol 1925. 194 S.:
UJb VI, 3, 1926, S. 376-377.

1928

48. G.R. Rachmatullin, *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen I.* UJb VIII, 1-2, 1928, S. 1-24; II. VIII, 3-4, 1928, S. 309-343. (Ayrıbasım halinde de çıkmıştır: 1928, IV + 64 S.).
49. R., (Tenkid:) *Barthold, W.: Die Vorlesungen über die türkische Geschichte in Mittel-Asien.* Stambul 1927. 242 S. 8°:
UJb VIII, 3-4, 1928, S. 420. Kitabın aslı Türkçe olup Türkiyat Enstitüsü tarafından "Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927" adıyla yayınlanmıştır.
50. ———, (Tenkid:) *Le Coq, A. v.: Von Land und Leuten in Ostturkistan.* Berichte und Abenteuer der IV. deutschen Turfanexpedition. Leipzig: Verlag d. Hinrichs'schen Buchhandl. 1928. 183 S. 156 Abbild. 48 Taf. 5 Karten. M. 12,-:
UJb VIII, 3-4, 1928, S. 442-443.

1929

51. محف، اولوشزله ر
YMY, Nr. 6, 1929, S. 5-7.
52. محف، ملی یول او قوچیلارینه بر اوتنج
YMY, Nr. 7, 1929, S. 12.
53. محف، ایل کوچی
YMY, Nr. 8, 1929, S. 5-6.
54. م. ف، بالشویکیکلرنک ملنلر سیاستی
YMY, Nr. 10, 1929, S. 8-9.
55. علی، اوزمیک امیندی
YMY, Nr. 11, 1929, S. 7 (şiir).
56. علی، ایرک
YMY, Nr. 12, 1929, S. 9 (şiir).
57. م. ح.، علی اصغر کمال
YMY, Nr. 12, 1929, S. 9-10.
58. ***، ایرک جری
YMY, Nr. 13, 1929, S. 10 (şiir).
59. علی، یورت قایغیسی
YMY, Nr. 14-15, 1929, S. 18 (şiir).
60. محف، تاتار یازوچیلاری سیاحتی
YMY, Nr. 20-21, 1929, S. 12-13.
61. G. R. Rachmati, *Ein Osttürkisches Wahrsagebuch.* Le Muséon XLII, 1929, S. 177-191.
62. ———, *Bibliographie der Arbeiten von Professor W. Bang Kaup.* I. Uralaltaische Sprachforschung, *Iranistik.* UJb IX, 2-3, 1929, S. 188-182.
A. von Gabain ile birlikte hazırlanmıştır.

63. ———, *Zur Klassifikation der Türkssprachen.* UJb IX, 2-3, 1929, S. 321-324.
A. N. Samojlowitsch'in aslı Rusça olan "Türk Şivelerinin Tasnifine ait Bazı İlaveler, Petrograd, 1922, 15 S." adlı eseri dolayısıyla.

1930

64. علی، مین
YMY, Nr. 3, 1930, S. 15 (şiir).
65. علی، چلبیر
YMY, Nr. 4, 1930, S. 15 (şiir).
66. علی، به حتسز میلله تمه
YMY, Nr. 7, 1930, S. 15-16 (şiir).
67. علی، حان قزینک آلماسلاری
YMY, Nr. 8, 1930, S. 19-20 (şiir).
68. G. R. Rachmati, *Zur Heilkunde der Uiguren (I).* SPAW Phil.- Hist. Kl. XXIV, Berlin, 1930, 25 S. + 2 Taf.
69. ———, (Tenkid:) *Radloff, W.: Uigurische Sprachdenkmäler.* Materialien, nach dem Tode des Verf. mit Ergänzungen herg. von S. Malov. Leningrad: Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR 1928. (VIII, 305 S.) 4: OL XXXIII, 3, 1930, S. 214-216.
70. ———, (Tenkid:) *Brockelmann, C.: Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāşğarīs Divān luğāt at-Turk: Körsösi Csoma-Gesellschaft (Leipzig: Otto Harrassowitz) 1927, VI, 252 S. 8.:*
UJb X, 4, 1920, S. 448-450.
71. ———, *Zur Heilkunde der Uiguren.* FF 6. Jahrg., 33, Berlin, 1930, S. 436.
72. R., (Tenkid:) *Malov, S. E.: Drevneturetskie nadgrobnija s nadpisjami Bassejna r. Talas (Die alttürk. Grabinschriften im Talas-Flussgebiet Aulia-Ata).* Bulletin der Akad. d. Wiss. SSSR. 1929. S. 799-806.:
UJb X, 4, 1930, S. 455.
73. ———, (Tenkid:) *Malov, S. E.: Iz tret'ej rukopisi Kutadgu Bilig (Aus der dritten Handschrift Qutadgu bilig).* Bulletin der Akad. d. Wiss. SSSR. 1929. S. 737-754.:
UJb X, 4, 1930, S. 455.
74. ———, (Tenkid:) *Ksenofontov, G. V.: Legenden und Erzählungen über die Schamanen bei den Jakuten, Burjaten und Tungusen I.* Irkutsk 1928. 77 S. 8°. (Materialien zur Morphologie der Uralalt. Stämme Nord-Asiens):
UJb X, 4, S. 495.
75. G. R. Rachmati, (Tenkid:) *Pozeluevsky, A. P.: Leitfaden für das Studium der türkmenischen Sprache.* Mit einem Anhang: Kurzes turkmenisch-russisches Wörterbuch von K. A. Borieff. Aschhabad: Staatsbuchhandlung von Turkmanistan 1929. (VIII, 379 s.) 8 (Russisch):
OL XXXIV, 3, 1930, S. 252-253.

1931

76. علی، نه گهر ته کوریم
YMY, Nr. 1, 1931, S. 20 (şiir).
77. علی، برتوش
YMY, Nr. 2, 1931, S. 16 (şiir).
78. شاکر یوسف، تاریخ تاملاری.
YMY, Nr. 4, 1931, S. 7-10.
79. علی بیکتیمیر، عبدالله توقای - 1886 - 1913.
YMY, Nr. 4, 1931, S. 12-13.
80. علی بیکتیمیر، بز قایا بارابز.
YMY, Nr. 5, 1931, S. 4-6.
81. ش. ی. ، یاکا کیتابلاز
YMY, Nr. 5, 1931, S. 15-17 (Maksudi. *Türk Dili için ve Türk Tarihinin ana hatları* adlı eserler üzerine)
82. علی بیکتیمیر، تورمش کوچلرنگ برلشون سوری.
YMY, Nr. 6, 1931, S. 3-5.
83. شاکر یوسف، ماتبرعات دونیاسندا (قایرسانلار).
YMY, Nr. 6, 1931, S. 16-19.
84. شاکر یوسف، تاریخیزدا برکون.
YMY, Nr. 7, 1931, S. 4-6.
85. علی بیکتیمیر، ئیرکلئیرکسزک.
YMY, Nr. 7, 1931, S. 13-15.
86. م. ح. ف. ، کورهش یولندا.
YMY, Nr. 7, 1931, S. 20.
87. علی بیکتیمیر، سناو کونلهری.
YMY, Nr. 8, 1931, S. 4-6.
88. ش. ی. ، بر تاریخی - ملی دراما
YMY, Nr. 8, 1931, S. 9-10.
89. م. ح. ف. ، ئهده بییات.
YMY, Nr. 8, 1931, S. 16-18.
90. شاکر یوسف، تاتار عالیملهرینه قارشئ کورهش.
YMY, Nr. 9, 1931, S. 3-6.
91. م. ح. ف. ، ئهده بییات دونیاسندا
YMY, Nr. 9, 1931, S. 22.
92. علی بیکتیمیر، کوکل بابلیغی.
YMY, Nr. 10, 1931, S. 7-12.
93. م. ح. ف. ، فی ئوچن؟ (تاتار پهلهرینه بر سوراو).
YMY, Nr. 11, 1931, S. 7-10.
94. علی بیکتیمیر، کالغوزلارده (برلشدرلگن آول حالقلاری).
YMY, Nr. 11, 1931, S. 13-17.

95. ش. ی. ، ماتبرعات هم آذک بورچی
YMY, Nr. 12, 1931, S. 4-8.
96. G. R. Rachmati, *Zur Frage des 12 jährigen Tierzyklus bei den Türkvölkern.* UJb XI, 3, 1931, S. 298-299.
A. N. Samojlowic'in aym ad altındaki (Leningrad 1925, 15 S.) yazısı münasebetiyle.
97. ———, (Tenkid) *Alijef, A., u.K. Borijef: Orisca-türkmençe sözlük.* (Russisch-Turkmenisches Wörterbuch.) Aschhabad: Turkmenische Staatsbuchhandlg. 1929. (452 S.) kl. 8. 3p. 50 K. (Russisch.)
OL XXXIV, 4, 1931, S. 364.
98. ———, (Tenkid:) *Potselouiévsky, A. P.: Le Rhythme poétique des Chansons populaires des Goeuklains.* Aschhabad: Turkmenische Staatsbuchhandl. 1928. (20 S.) 4 = Edition de l'Institut (Russisch.):
OL XXXIV, 4, 1931, S. 364-366.

1932 - 1933

99. م. ح. ف. ، بر یولدن - بر تله ککه.
YMY, Nr. 1, 1932, S. 5-10.
100. شاکر یوسف، یاکا یول ئوستنده.
YMY, Nr. 2, 1932, S. 5-12
101. م. ح. ف. ، بهرهم کوننده.
YMY, Nr. 2, 1932, S. 15-17
102. علی بیکتیمیر، کیتابلاز آراسندا
YMY, Nr. 2, 1932, S. 32-35. (Ph. Borchers'in: *Berge und Gletscher im Pamir, Stuttgart 1931* adlı eseri üzerine).
103. م. ح. ف. ، توقای ئیل شاعیری
YMY, Nr. 4, 1932, S. 27-33.
104. ع. بیکتیمیر، بوکونگی ئش.
YMY, Nr. 5, 1932, S. 15-20.
105. شاکر یوسف، باشقالار قول آستنداسینی ساقلاوچی کوچ - سینک* ئوزکده گنه.
YMY, Nr. 9, 1932, S. 14-18.
106. شاکر یوسف، کوننک* سوراولاری آلدندا.
YMY, Nr. 12, 1932, S. 9-13; Nr. 1, 1933, S. 22-26; Nr. 2, 1933 S. 21-25; Nr. 3, 1933, S. 25-30
107. علی بیکتیمیر، عبدالله توقای 1886 - 1913
YMY, Nr. 4, 1933, S. 28-31.
108. شاکر یوسف، ئیسکه آغاندا.
YMY, Nr. 4, 1933, S. 35-36.
109. علی بیکتیمیر، ئزله ننگه نده - توقاینئ ئیسکه آغاندا.
YMY, Nr. 5, 1933, S. 23-25.
110. م. ح. ف. ، تورمش ساعشی.
YMY, Nr. 5, 1933, S. 25-26.
111. G. R. Rachmati, *Zur Heilkunde der Uiguren II.* SPAW Phil.-Hist. Kl. XXII, Berlin, 1932, 50 S. + 3 Taf.

112. ———, *Die Legende von Oghuz Qaghan*. SPAW Phil.-Hist. Kl. XXV, Berlin, 1932, 44 S.
W. Bang ile birlikte hazırlanmıştır. Krş. Nr. 129.
113. Rachmati, *Prof. Dr. Johannes H. Mordtmann* (1852-1932). UJb XII, 3-4, 1932, S. 304.
114. G.R. Rachmati, *Lieder aus Alt-Turfan*. AM IX, 2, 1933, S. 129-140.
W. Bang ile birlikte hazırlanmıştır.

1934

115. علی بیکنیم، آحاقلمقى ئەللە جېنايەتمى؟
YMY, Nr. 4, 1934, S. 25-29
116. شاکر یوسف، عثمان بك اولدی.
YMY, Nr. 5, 1934, S. 8-12.
117. علی بیکنیم، تورکیه ئینفیلابى ئینستیتوتلاری.
YMY, Nr. 6, 1934, S. 29-31.
118. (Tenkid:) Cafer Seydahmet, Gaspırah İsmail Bey, 1934:
YMY, Nr. 10, 1934, S. 18-22
119. G. R. Rachmati, *Türkische Turfantexte, VI. Das Buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*. SPAW Phil.-Hist. Kl. X. Berlin, 1934, 102 S. + 1 Taf.
W. Bang ve A. v. Gabain ile birlikte hazırlanmıştır.
120. R. Rahmeti, *Türlü Cehennemler üzerine Uygurca parçalar*. TM IV, 1934, S. 251-263.
W. Bang ile birlikte hazırlanmıştır. Krş. Nr. 124.
121. G. R. Rachmati, *7. Suvarnaprabhasa. b. Türkisch*. Aşağıdaki eserin 65-70 sayfalarında:
F. W. K. Müller - Dr. W. Lentz, *Soghdische Texte II*. SPAW Phil. Hist. Kl. XXI, Berlin, 1934. S. 1-106.
122. Rahmeti, *İnkılâb ve Dil*. Milli Gazete 550, 1934; Bartın Gazetesi 464, 1934.

1935

123. R.R. Arat, *Uygur Türkçesinin Türk Dili tarihindeki yeri*. İkinci Türk Dil Kurultayı, İstanbul, 1934, S. 83-88.
Bk. TD 12, 1935, S. 83-88.
124. R. Rachmati, *Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen*. UJb XV, 1935, S. 389-402.
W. Bang ile birlikte hazırlanmıştır. Krş. Nr. 120.
125. G. R. Rachmati, *Land und Volk der Tataren*. Lauthbibliothek. Texte zu den Sprachplatten des Instituts für Lautforschung an der Univ. Berlin Nr. 147, Herausgegeben von D. Westermann, Berlin, 1935, S. 1-10.
126. G.R. Rahmeti Arat, *Prof. Dr. Willy Bang Kaup* (9. VIII. 1869-9. X. 1934). EM Yıl I, sayı 3, Mayıs 1935, S. 3-5 + 1 Portre.

1936

127. ع. داود، يول اوستندە.
MB, Nr. 53 (3), 1936, S. 2, St. 3-5; Nr. 54 (4), S. 2, St. 1-4.
128. G. R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte VII*. SPAW Phi.-Hist. Kl., 11, Berlin, 1936, 124 S. + 6 Taf.
W. Eberhard'ın sinolojik notları ile.
129. G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Semineri Neşriyatından, Nr. 18, İstanbul, 1936, 69 S.
W. Bang ile birlikte hazırlanmıştır. Krş. Nr. 112.
130. Rahmeti (Arat), *Uygurca yazılar arasında*. TTAED 3, 1936, S. 101-112 + 1 levha.
Aynı yazı ayırbaşım halinde de çıkmıştır: İstanbul, 1937, 14 S. + 1 levha.
Krş. Nr. 219.
131. R. Arat, *Uygurlar ve Uygur medeniyeti*.
Şu eserin 4-10 ve 37-40. sayfalarında; A. Süheyl Ünver, *Uygurlarda Tababet*. İstanbul 1936.
132. Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig'de tabibler ve efsuncularla münasebet hakkında parçalar*. Ülkü VIII, 46, 1936, S. 285-294 + 4 Lev.
133. R. Rahmeti Arat, *Türk dili üzerinde araştırmalar*. Uygur devrine ait dil örnekleri "Altun Yaruk". İstanbul, 1936, 8 s.
134. ———, (Tenkid:) *Dr. Annemarie von Gabain: Die Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsang's I.* (Hüeng-tsang tercümehalinin uygurca tercümesi) Bruchstücke des 5. Kapitels. SBAW. VII. 1935 Berlin S. 32. RM. 2-: :
TM V, 1936, s. 333-339.

1937

135. علی بیکنیم، حارین یشلهرى دقتینه.
MB, Nr. 60 (10), 1937, S. 2, St. 1-3.
136. Rahmeti Arat, *Uygur Alfabeti*. M. Cevdet, hayatı, eserleri ve kütüphanesi, İstanbul, 1937, 20 S. + 6 levha.
137. Reşit Rahmeti Arat, *Türklerde Tarih Zaptı*. İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Ankara, 1943, S. 329-337.
Uygurca yazılar arasında. Bk. Nr. 130.

1939

138. R. Rahmeti Arat, *Fatih Sultan Mehmed'in Yarığı*. TM VI, 1939, S.285-322 + 20 Levha.
Krş. Nr. 140.
139. Reşit Rahmeti Arat, *Türk dilinin bünyesine dair*. Varlık 134, 1939, S. 49-53.

1940

140. ———. *Un varlık de Mehmed II. le Conquérant*. Annali RISON XVIII. I, 1940, S. 25-68— 20 levha.
Krs. Nr. 138.

1942

141. R. Rahmeti Arat, *Uygurlarda ıstulahlara dair*. TM VII-VIII, 1, 1942, S. 56-81.
142. ———, *Astırhan*. İA I, 9, 1942, S. 680-682.
143. ———, *Ayran*. İA II, 11, 1942, S. 77.

1943

144. Reşit Rahmeti Arat, *Vekayi, Babur'un Hatıratı I*. TTK yayımlarından, II. Seri-No. 5a, Ankara, 1943, 05-143 + 1-128 S. Önsöz ve tarihi özet: Y. Hikmet Bayur.
Eser Doğu Türkçesinden dilimize çevrilmiştir.
145. R. Rahmeti Arat, *Türk Dilinin inkişafı*. III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, 1948, S. 598-611.
146. ———, *Balık*. İA II, 14, 1943, S. 275-276.
147. ———, *Baraba*. İA II, 14, 1943, S. 306-307.
148. ———, *Batman*. İA II, 15, 1943, S. 342-344.
Türklerde Tarih Zaptı. Bk. Nr. 137.

1946

149. (———) *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu*. İstanbul, 1946, 36 S. Milli Eğitim Bakanlığı yayımlarından.
150. Reşit Rahmeti Arat, *Vekayi, Babur'un Hatıratı II*. TTK yayımlarından, II. Seri-No. 5b, Ankara, 1946, S. 130-678 + 2.
Eser Doğu Türkçesinden dilimize çevrilmiş, izahlı indeks ve notlar eklenmiştir.

1947

151. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I, Metin*. TDK yayımlarından, C. II, 29, İstanbul, 1947, LXX + 656 S.
Krs. Nr. 188, 222.

1948

152. Reşit Rahmeti Arat, *Türklerde zaman ve vakit tesbiti*. IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, 1952, S. 94-108.
153. R.R.A., *Cöklen*. İA IV, 38, 1948. S. 809-811.

154. R. Rahmeti Arat, *Hakim Ata*. İA V, 40, 1948, S. 101-103.
Türk Dilinin inkişafı. Bk. Nr. 145.

1951

155. ———. *Atebetü'l-Hakayık'ta g ve ğ seslerine dair*. TM IX, 1951, S. 55-72.
156. Reşid Rahmeti Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakayık*. TDK yayımlarından. C.II.32. İstanbul, 1951. 163 — LXXXI — CLXXXIII S.
157. Rahmeti Arat, (Tenkid:) *von Gabain, Annemarie: Alt-türkisches Schrifttum*. (Sitz. Ber. der Deutschen Akad. der Wiss. zu Berlin, Phil.-Hist. Klasse, 1948, Nr. III).—Berlin, Akademie-Verlag, 1950, 24 s.:
Oriens IV, 2, 1951, S. 312-315.
Türkolojinin bugünkü meseleleri. Bk. Nr. 158.

1952

- Türklerde zaman ve vakit tesbiti*. Bk. Nr. 152.
About the Suffixes in Turkish. Bk. Nr. 175.

1953

158. Reşit Rahmeti Arat, *Türkolojinin bugünkü meseleleri*.
Şu eserin 176-177 sayfalarında:
Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists Held in Istanbul, September 15th to 22nd, 1951, İstanbul 1953.
159. R. Rahmeti Arat, *Türk şivelerinin tasnifi*. TM. X, 1953, S. 59-138 + 1.
160. ———, *Türkçe metinlerde e/i meselesine dair*. RO XVII, 1953, S. 306-313.
161. ———, *Bir yazı nümunesi münasebeti ile*. Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, S. 17-29 + 2.
Krs. Nr. 197, 200.
162. R.R.A., *Kara-Hutaylar*. İA VI, 58, 1953, S. 273-276.
W. Barthold tarafından yazılmış olan bu makale R.R. Arat tarafından ikmal edilmiştir.
163. Reşid Rahmeti Arat, *Kara-Kalpıklar*. İA VI, 58, 1953, S. 284-288.
164. ———, *Karakol*. İA VI, 58, 1953, S. 288-290.
165. R.R.A., *Kara-Korum*. İA VI, 58, 1953, S. 290-291.
Ph. C. Visser tarafından yazılmış olan bu makale R.R. Arat tarafından ikmâl edilmiştir.
166. ———, *Kara-Korum*, İA VI, 58, 1953, S. 291-292.
W. Barthold tarafından yazılmış olan bu makale R.R. Arat tarafından ikmâl edilmiştir.
167. R. Rahmeti Arat, *Karşı*. İA VI, 59, 1953, S. 363-364.
168. Reşid Rahmeti Arat, *Kasım Hanlığı*. İA VI, 59, 1953, S. 380-386.
169. R. Rahmeti Arat, *Kâşgar*. İA VI, 60, 1953, S. 405-412.

1954

170. Reşid Rahmeti Arat, *Kazakistan*. İA VI, 61, 1954, S. 494-505 + 1 harita.
 171. ———, *Kazan*, İA VI, 61, 1954, S. 505-522 + 1 harita.
 172. R.R.A., *Kırmız*. İA VI, 63, 1954, S. 708.
 173. ———, *Kıpçak*. İA VI, 63, 1954, S. 713-616.
 174. R. Rahmeti Arat, *Kırgızistan*. İA VI, 64, 1954, S. 735-741.
 175. R.R. Arat, *About the Suffixes in Turkish*.
 Şu eserin 190-192 sayfalarında:
 Proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists, Cambridge 21st-28th August 1952.

1955

176. R. Rahmeti Arat, *Kötel*. İA VI, 66, 1955, S. 923-924.
 (R.R. Arat tarafından ikmal edilmiş, fakat bu husus, matbaa hatası yüzünden İA'de belirtilmemiştir).
 177. ———, *Köy*, İA VI, 66, 1955, S. 924.
 178. ———, *Dr. A. Adnan Adıvar (1882-1955)*. Oriens VIII, 1, 1955, 7 S.
 Türkçe ve Almanca olarak yayınlanmıştır.
 179. ———, *Kutadgu Bilig*. İA VI, 67, 1955, S. 1038-1040; 68, 1955, S. 1041-1047.
 180. Reşid Rahmeti Arat, *Türkçede kelime ve eklerin yapısı*. TD IV, 43, 1955, S. 396-400.
 181. ———, *Gramer ıstılahları hakkında*. TD IV, 44, 1955, S. 479-480.
 182. R. Rahmeti Arat, (çeviren), *Henrik Samuel Nyberg (Uppsala), Şark Tedkikleri ve Avrupa Medeniyeti*. TM XXII, 1955, S. 1-13.
 30. VII.1952'de Bonn'da Alman müsteşrikler Kongresinde okunan bu makale ZDMG (1953, c. 103, S. 9-21)'den Türkçeye çevrilmiştir.
 183. ———, (Tenkid:). *Türkçe Turfan Metinleri VIII.: Annemarie von Gabain, Türkische Turfan-Texte VIII*. ADAW, Kl. für Sprachen, Literatur und Kunst 1952, Nr. 7, Berlin, 1954, 105 S., DM. 30.:
 TM XII, 1955, S. 15-22 + 1 levha.
 184. ———, (Tenkid:), *Herbert Jansky: Lehrbuch der Türkischen Sprache*, 2. tab, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1954, 249 S.:
 TM XII, 1955, S. 277-280.
 185. Reşid Rahmeti Arat, *Küçüm Han*. İA VI, 68, 1955, S. 1071-1074.

1956

186. ———, *Anadolu yazı dilinin tarihi inkişafına dair*. V. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-17 Nisan 1956, 1960. S. 225-232.
 187. R. Rahmeti Arat, *Matbuat* İA VII, 73: (2. Kazan Türkleri, S. 380-384; 3. Azerbaycan Türkleri, S. 384-387; 4. Kafkasya ve Şimali Kafkasya, S. 387,

5. Kırım Türkleri, S. 387-388; 6. Dobruca Türkleri, S. 388-389; 7. Özbekler, S. 389-391; 8. Kazaklar, S. 391; 9. Türkmenler, S. 392; 10. Şarki Türkistan, S. 392-393); İA VII, 74: (VII. Çin müslümanları, S. 402), 1956.

1959

188. Reşid Rahmeti Arat, *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig II, Tercüme*. TTK yayınlarından, II. Seri, No. 20, Ankara, 1959, XXVIII + 477 S.
 Krş. Nr. 151,222.
 189. Rahmeti Arat, *En eski Türk ilâhisi*. TY I, 4, 1959, S. 45-46.
 190. ———, *Mehmed Mirza-Bala 1898-1959*. TY I, 5, 1959, S. 56.
 191. R. Rahmeti Arat, *Baranta*. EI I, 17, 1959, S. 1037-1038.

1960

192. ———, *Aprın Çor Tigin'in bir şiiri*. TY I, 11, 1960, S. 41-42.
 193. ———, *Edebiyatımızda ilk lirik şiir*. TY II, 2, 1960, S. 37-38.
 194. ———, *Cafer Seydahmed Kırimer*. TY II, 3, 1960, S. 23-24.
 195. ———, *Öyle yerlerde*. TY II, 7, 1960, S. 33-34.
 196. ———, *Çüpân*. EI II, 24, 1960, S. 69.
Anadolu yazı dilinin tarihi inkişafına dair. Bk. Nr. 186.

1961

197. ———, *Zu einer Schriftmusterhandschrift*. UAJb XXXIII, Heft 3-4, 1961, S. 205-217 + 2 Taf.
 Dr. Barbara Flemming (Hamburg) tarafından Türkçeden tercüme edilen bu yazının aslı için bk. Nr. 161.

1962

198. ———, *Über den Iduk-Kut*. Der XV. Deutsche Orientalistentag, Göttingen 1961. ZDMG III, 2, Wiesbaden, 1962, S. 418-419.
 199. Reşid Rahmeti Arat, *Tarihi gelişme*. TK I, 1, 1962. S. 26-28.
 200. R. Rahmeti Arat, *Bir yazı nümunesi münasebeti ile II*. TDED XII, 1962, S. 121-138 + 2 levha.
 Krş. Nr. 161, 197.
 201. ———, *Oğul*. İA IX, 94, 1962, S. 376-378.

1963

202. ———, *Dil tabii bir varlıktır*. TK I, 3, 1963, S. 1-6.
 203. R.A.K. (imzası ile), *Türklerin yaşadıkları yerler ve sayıları*. TK I, 5, 1963, S. 6-11.
 Krş. Nr. 214.
 204. A. Davut (imzası ile), *Seli-Ahmed kardeşler*. TK I, 5, 1963, S. 46-49.
 205. R. Rahmeti Arat, *Finlandiya Türkleri*. TK I, 6, 1963, S. 20-23.
 206. R.A.K. (imzası ile), *Babur'un hatıralarından*. TK I, 8, 1963, S. 46-47.

207. Reşid Rahmeti Arat, *Gazi Mustafa Kemâl'den Başvekil İsmet Paşa'ya*. TK II, 13, 1963, S. 75-81.
 208. R. Rahmeti Arat, *Über die Orientations-Bezeichnungen im Türkischen*. UAS, Vol. 23, 1963, S. 177-195.
 Krş. Nr. 218.

1964

209. T.K. (imzası ile), *Gerhard von Mende* (25.12.1904-12.12.1963). TK II, 15, 1964, S. 43-44.
 210. Reşid Rahmeti Arat, *Babür ve yazısı*. TK II, 17, 1964, S. 18-21.
 211. R. Rahmeti Arat, *Abdullah Tukay* (1886-1913). TK II, 19, 1964, S. 76-81.
 212. ———, *Der Herrschertitel Iduq-qut*. UAJB 35, 1964, S. 150-157.
 213. ———, *Eski Türk hukuk vesikaları*. TKA I, 1, 1964, S. 5-53 + 3 + 8 levha.
 Aynı makale JSFOu'de de çıkmıştır: cild 65, Helsinki 1964, S. 13-77.
 214. R.A.K. (imzası ile), *Zahl der Türken und ihre Siedlungsgebiete*. CT I, 1, 1964, S. 35-43.
 Krş. Nr. 203.
 215. R. Rahmeti Arat, *Bruchstücke eines Gebetsbuches*. SO XXVIII, 9, Helsinki, 1964, 16 s.

1965

216. ———, *Dil meseleleri ve Türk dili*. TK III, 27, 1965, S. 33-40.
 Bu yazı aşağıdaki eserin 40-57. sayfalarında da basılmıştır:
 TKAE, *Konferanslar I*, 1964, Ankara 1965.
 217. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*. TTK yayınlarından, VII. Seri-No.45, Ankara, 1965, XXII + 506 s.
 218. ———, *Türkçede cihet tesbiti ve bunun için kullanılan tabirler*. TM XIV, 1965, s. 1-24.
 Krş. Nr. 208.
 219. ———, (Translated from Turkish by A. T. Arlotto), *Among the Uighur Documents II*. UAJB XXXVI, 3-4, 1965, S. 263-272.
 Krş. Nr. 130.
 220. ———, *Türk şiveleri*. TDDED'de basılmaktadır.
 221. ———, *Iduk Kut ünvanı hakkında*. Şemseddin Günaltay Armağanı'nda basılmaktadır.
 222. ———, *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig III, Sözlük*. TKAE tarafından neşre hazırlanmaktadır.
 Krş. Nr. 151, 188.

BASILMAMIŞ ESERLERİ

Yukarıdaki eserlerin dışında Arat'ın tamamlanmış veya kısmen eksik bir takım ilmi eserleri ile Kazan Türkçesinde yazılmış bir kaç defter tutan şiirleri kalmıştır. Başta Kutadgu Bilig'in indeksi ve Altun Yaruk olmak üzere ilmi eserlerini Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü arka arkaya yayımlayacaktır.

REŞİD RAHMETİ ARAT'IN HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE
BİBLİYOGRAFYA

- Agi, Ferit, *Reşid Rahmeti Arat'ın ardından*. TuB 9, 1965, S. 24-25.
 Agi, Ferit, *Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat için yapılan anma töreni*. TuB 10, 1965, S. 5.
 Ateş, Ahmed, *Reşid Rahmeti Arat, Yusuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig, 1947*. Belleten XIII, 49, 1949, S. 157-163.
 Ateş, Ahmed, *Reşid Rahmeti Arat ve İslâm Ansiklopedisi*. TuB 9, 1965, S. 15-17. (Azerbaycan Dergisi), *Kayıplarımız: Reşit Rahmeti Arat* (15.V.1900-29.XI.1964). Azerbaycan 7-8-9 (151-152-153), Ankara 1964, S. 30-31.
 B., F., *Büyük kaybımız*. TuB 1, 1965, S. 1.
 Biçuri, Feride, *R.R. Arat'ın cenaze töreni*. TuB 1, 1965, S. 2-4.
 Brockelmann, C., *Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig I. Metin*. Oriens II, 1949, S. 144-146.
 Caferoğlu, Ahmet, *Reşid Rahmeti Arat*. TK 27, S. 19-21.
 Caferoğlu, Ahmed, *Arkadaşım Arat'la beraber*. TuB 9, 1965, S. 13-14.
 Çağatay, Saadet, *Reşid Rahmeti Arat* (15.V.1900-29.XI.1964). Belleten XXIX, 113, 1965, S. 177-193.
 Devlet, Nâdir, *Kıymetli büyüğümüz Reşid Rahmeti Arat*. TuB 9, 1965, S. 26-27.
 (Emel Dergisi), *Kayıplarımız: Prof. Reşit Rahmeti Arat* (15.5.1900-29.11.1964). Emel 26, İstanbul 1965, S. 40-41.
 Ergin, Muharrem, *Türk Dilini ve Edebiyatını İlgilendiren Neşriyat*. [Arat, Prof. Reşit Rahmeti, Vekayi (Bubur'un Hâtırâtı), Cilt I. Ankara 1943; Arat, Prof. Reşit Rahmeti, Vekayi (Babur'un Hâtırâtı), Cilt II, Ankara 1946; Arat, Prof. Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, I. Metin, İstanbul 1938]. TDDED II, 3-4, 1948, S. 301-307.
 Ergin, Muharrem, *R. Rahmeti Arat'ın eserleri* (Doğumunun 60. yıl dönümü münasebetiyle). TDDED XI, 1961, S. 1-10.
 Ergin, Muharrem, *Reşid Rahmeti Arat 1900-1964*. TK 27, 1965, S. 3-16.
 Ergin, Muharrem, *Rahmeti Arat'ın bazı eserleri*. (Vekayi I,II, Kutadgu Bilig I, Türk ilmi transkripsiyon kılavuzu, Atabetü'l-hakayık, Kutadgu Bilig II adlı eserleri üzerine). TK 27, 1965, S. 73-79.
 Ergin, Muharrem, *Reşid Rahmeti Arat 1900-1964*. TuB 9, 1965, S. 1-12.

- (Hayat Tarih Mecmuası), *Türk Dilnin en büyük bilgini Prof. Arat*. Hayat Tarih Mecmuası, cilt: I, sayı: 2, İstanbul 1965, S. 26.
- İnan, Abdülkadir, *Prof. Reşid Rahmeti Arat, Yüksekli Edip Ahmed, Atabetü'l Hakayık*. TD I, 5, 1952, S. 293-295.
- Kabaklı, Ahmet, *Reşid Rahmeti Bey*, Tercüman Gazetesi (Gün ışığında köşesi) No. 1124, 3.12.1964, S. 2.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk kültürünün özellikleri*. TK 27, 1965, S. 41-44.
- Kaplan, Mehmet, *İşte öyle yerlerde*. Hisar 28, Ankara 1966, S. 8-10.
- Karamanhoğlu, Ali Fehmi, *Kaybettiğimiz değerler: Reşid Rahmeti Arat*. Cumhuriyet Gazetesi No. 14499, 11.12.1964, S.2.
- Karamanhoğlu, Ali Fehmi, *Büyük türkolog Reşid Rahmeti Arat*. TK 27, 1965, S. 24-26.
- Karamanhoğlu, Ali F., *Arat'sız bir yıl*. TK 38, 1965, S. 184-185.
- Karamanhoğlu, A.F., *Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri*, 1965. TK 42, 1966, S. 57-60.
- Kayabek, Mustafa, *Bir ölünün ardından ... Ötüken 12*, İstanbul 1964, S. 8.
- Kurhan, Saliha, *Hocam Reşid Rahmeti Arat*, TuB 9, 1965, S. 19.
- Nouruzhan, İlğaz, *Özleyiş. Rahmetli Rahmeti Arat'ın ardından bir yıl sonra*. TuB 9, 1965, S. 20-23.
- Öktem, Naim, *Reşid Rahmeti Arat 1900-1964. Ölüm senesi devriyesi dolayısıyla*. Türk Dünyası 1, İstanbul 1966, S. 57-58.
- Pekolcay, Neclâ, *Unutamadığımız hocamız ve hakiki âlim Ord. Prof. Reşid Rahmeti Arat (1900-1964)*. TuB 9, 1965, S. 28-29.
- دوقثور عبدالرشيد رحمتي : YMY, Nr. 10, 1933, S. 28-29.
- Temir, Ahmet, *Reşid Rahmeti Arat, Edip Ahmed b. Mahmud Yüksekli, Atabetü'l-Hakayık*, 1951. Belleten XVIII, 70, 1954, S. 267-271.
- Temir, Ahmet, *Reşid Rahmeti Arat için*. TK 27, 1965, S. 22-23.
- Temir, Ahmet, *Reşid Rahmeti Arat'ın Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'ndeki faaliyeti*. TuB 9, 1965, S. 18.
- Timurtaş, Faruk K., *Hocam Rahmeti Arat için*. TK 27, 1965, S. 27-30.
- T.K.A.E. (M. Ergin), *Büyük kaybımız*. TK 27, 1965, S. 1-2.
- T.K. (M. Ergin), *Rahmeti Arat'ın cenazesi büyük bir törenle kaldırıldı*. TK. 27, 1965, S. 68-69.
- T.K.A.E. (A. Temir), *Arat vakfı*. TK 27, 1965, S. 69.
- Tukay Bülteni, *Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat (1900-1964)*. TuB 1, 1965, S. 3.
- Türk Yurdu, *Memleketin kayıpları: Prof. Raşid Rahmeti Arat*. TY I (307), 1965, S. 46.
- Yarkın, İbrahim, *Reşid Rahmeti Arat'ı anarken*. TK 27, 1965, S. 31-32.

KISALTMALAR

- ADAW -- Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften (Berlin)
- AM -- Asia Major (Leipzig)
- Annali RISON -- Annali del Regio Istituto Superiore Orientale di Napoli
- APAW -- Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften (Berlin)
- Belleten -- Belleten (Ankara)
- CT -- Cultura Turcica (Ankara)
- EI -- Encyclopédie de l'Islam (Leiden)
- EM -- Edebiyat Mecmuası (İstanbul)
- FF -- Forschungen und Fortschritte (Berlin)
- JSFou -- Journal de la Société Finno - Ougrienne (Helsinki)
- İA -- İslâm Ansiklopedisi (İstanbul)
- Le Muséon -- Le Muséon (Louvain)
- MB -- Milli Bayrak (Mukden)
- OL -- Orientalische Literaturzeitung (Berlin)
- Oriens -- Oriens (Leiden)
- RO -- Rocznik Orientalistyczny (Krakow)
- SO -- Studia Orientalia (Helsinki)
- SPAW Phil.-Hist.Kl. -- Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse
- TD -- Türk Dili (Ankara)
- TDED -- Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul)
- TDK -- Türk Dil Kurumu (Ankara)
- TK -- Türk Kültürü (Ankara)
- TKA -- Türk Kültürü Araştırmaları (Ankara)
- TKAE -- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (Ankara)
- TTAED -- Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi (Ankara)
- TTK -- Türk Tarih Kurumu (Ankara)
- TM -- Türkiyat Mecmuası (İstanbul)
- TuB -- Tukay Bülteni (İstanbul)

TY	— Türk Yurdu (Ankara)
UAJb	— Ural-Altäische Jahrbücher (Hamburg)
UAS	— Uralic and Altaic Studies (Bloomington)
UJb	— Ungarische Jahrbücher (Berlin)
Ülkü	— Ülkü (Ankara)
Varlık	— Varlık (İstanbul)
YMY	— Yaşa Milli Yul (Berlin)
YŞ	— Yırak Şark (Harbin)
YT	— Yeşlik Taarı (Kızılyar)

REŞİD RAHMETİ ARAT'IN MÜSTEAR ADLARI VE BU ADLARLA YAZDIĞI GAZETE VE MECMUALAR

(A.R.) ع. ر.	— YT 1918
(Kazanlı) قازانلی	— YŞ 1920, 1921, 1924, 1925
(A. Davud) ع. داود	— YŞ 1921; MB 1936
(M.H.) م. ح.	— YMY 1929
(M.F.) م. ف.	— YMY 1929
(MHF) محف	— YMY 1929
•••	— YMY 1929
(M.H.F.) م. ح. ف.	— YMY 1931, 1932, 1933, 1934
(Ali) علی	— YMY 1929, 1930, 1931
(Ali Biktimir) علی بیکتیمیر	— YMY 1931, 1932, 1933, 1934; MB 1937
(A. Biktimir) ع. بیکتیمیر	— YMY 1932
(Şakir Yusuf) شاکر یوسف	— YMY 1931, 1932, 1933, 1934
(Ş.Y.) ش. ی.	— YMY 1931
A.Davut	— TK 1963
Dr. R.A.K.	— TK 1963, 1964; CT 1964
T.K.	— TK 1964

Arat bibliyografyasını hazırlayanlar:
Muharrem Ergin, Ahmet Temir

Yardımcıları :

Ali Sevim, Naile Binark

REŞİD RAHMETİ ARAT'IN ELYAZISINDAN ÖRNEKLER

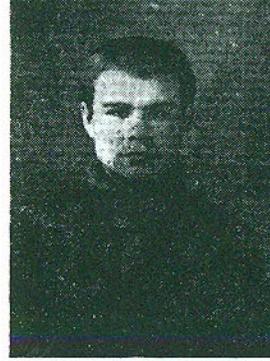
30. 8. 1961

بیلک هوشتاک شلوه جهلار

رسیه فدیله شتەن بیری شرفه تۆوی برجه بکه سیاسی درام ایته رب کیلوی . مونا
قاریش اک خور مانده تشکیل اینکەن قازان دالینک . مطبعه بیلدی برله . بو بیلده . ارنق هیچ رجدی
قارشیلق کورمادی و نهایت بکون 23 میلیون نوارات کلیمز . لکن برسا هیله رسی حالیتی
آشینه برلشیردی . بکون در یوردتلکه ن بلغان بو جویله سیاسی ^{تاریخ} هر دور ایبره فرلقه
یازمسته . نولته کونک اده صدهستی نوترغان صده کلیمز تا جمعی لک تاموینده صاده بو بیلده
یوردتلوه دنه . دام ایته جلد .
بر ادینک اوزر نلته . بر برون مکلرجه جارقم برانقله . صده لک نام ایلی
اد جوند . بوردلورنک قرقله آکرمانله . در صوفق بلو کلیمغان ایلی قطفه بار . بوردت
بری بزمه . فینلوندیه . ایلینسی شتده . مانجه بیه . دلورنک ایلبسینه ده
اسکی دایره تاریکی معلوم . ایلبسینه ده درس سیاسی فتوکی بر مقاومت برله عارسی .
لاشلی . برنه . برنه تاریخی بیجه . ایلی صده برونک نولرونک رسنه لکان اسنان ارستی
بر عیرت برل اوزین صاقلر عا ترستقاف و صاینیلد آره نه . قرنینک تیگرنلکنه
غاز ماسف . بو بیلده صوفق بولغان قرده سی فینن ^{تاریخی} یه شی . ایلبسینه ایسه
شرفه در دسلورنی . وقیب بیلده میدان چققان یاپون ملیتی بار . روسیه لکه فتای
مکرمستون 97 بللق بر آنکولسه برل قرلنه آکان مانجه بیلانی بر مدتنک صموکنه
کیکی عایقاره . بیرنه فینن برلما غلطینی آبرجه سویا بکده کیره لک تامل . قتل صده لک
انک فلور صوفق صده لک اول اعاده لاجمیه ایلیکی .

Türkiye kütüphaneleri, zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan eserleri ile, hakikaten birer hazinelerdir. Sayısı yüz binleri aşan bu yazmalar arasında, şimdiye kadar mâlîm olan eserlerin muhtelif nüshalarından başka, nüshaları henüz tesbit edilememiş olanlar da mevcuttur. Bu sonuncular içinde bir çok kıymetli görülenmiş olabileceğimi tahmin etmek güç değildir. Tecrübelerin gösterdiği gibi, ileride bunlar üzerinde yapılacak araştırmaların, bu eserlerin yalnız nüshalarını değil, aynı zamanda nüshaların yazılması, yer ve el değiştirmesi ile ilgili hâl tercümelerinin de Türk kültür tarihi içinde aydınlatılabileceğinde şüphesiz yoktur.

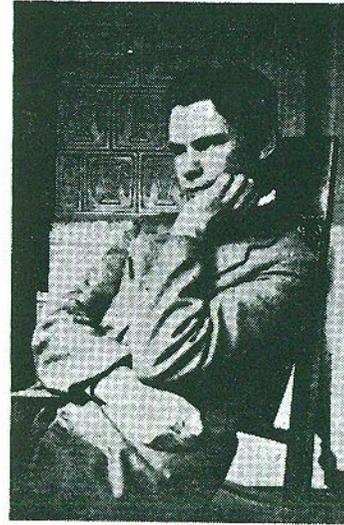
REŞİD RAHMETİ ARAT'IN HAYATINDAN RESİMLER

1.

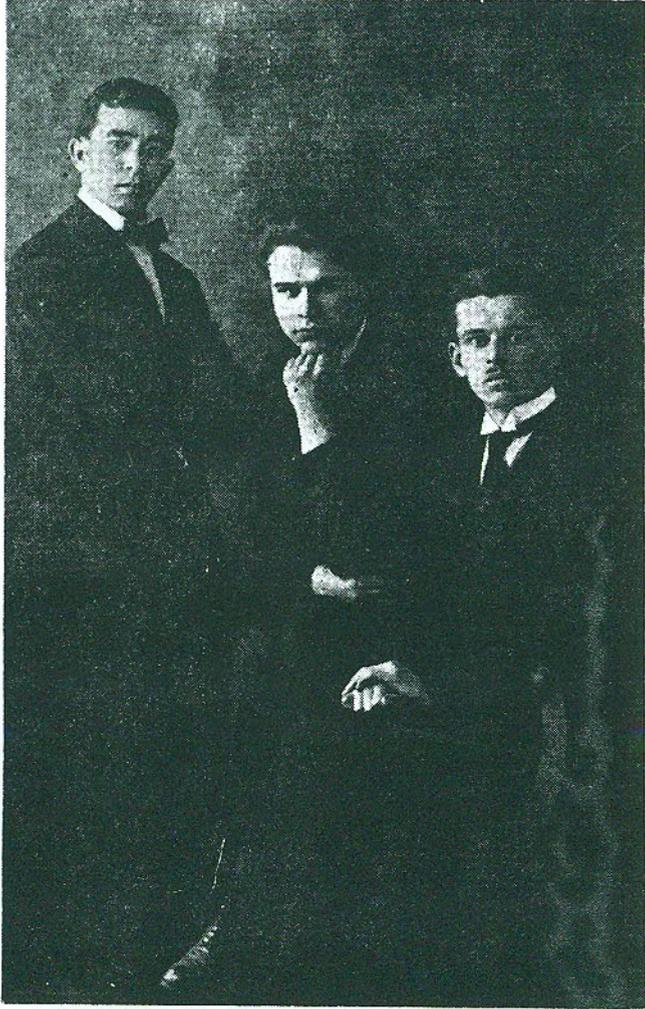
2.

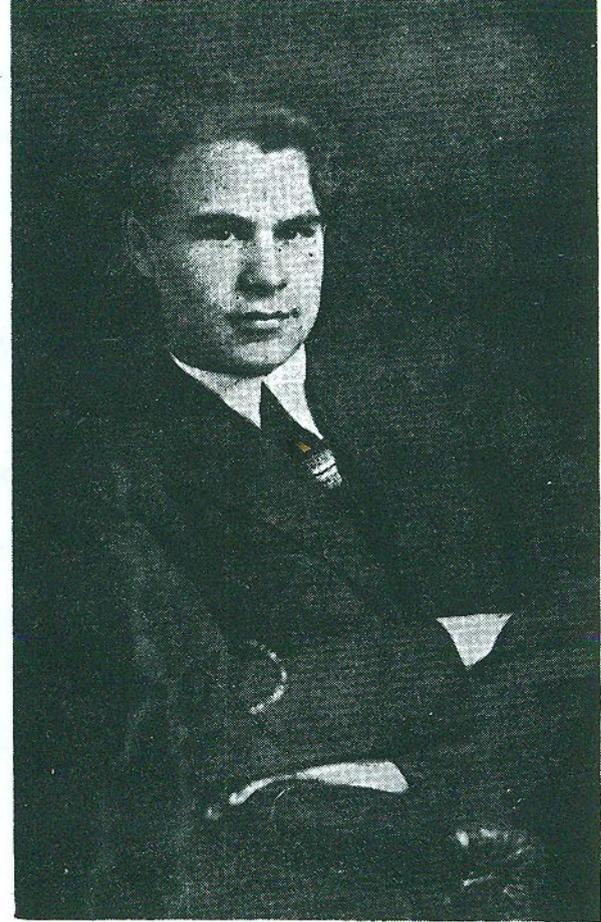
3.

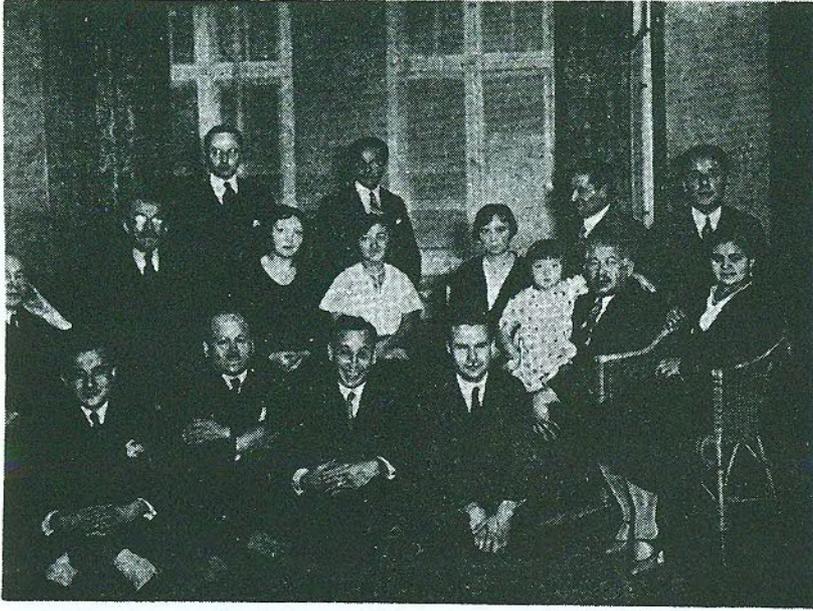
4. Yırak Şark matbaası başında

5. R.R. Arat Harbin'de, sağda Hüseyin Abdüç
(1920 - 1922)

6. R.R. Arat Harbin'de
(1920 - 1922)

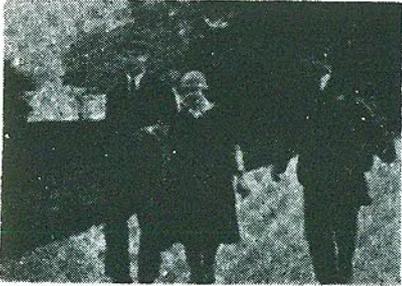

7. Berlin'de hemşçriler arasında

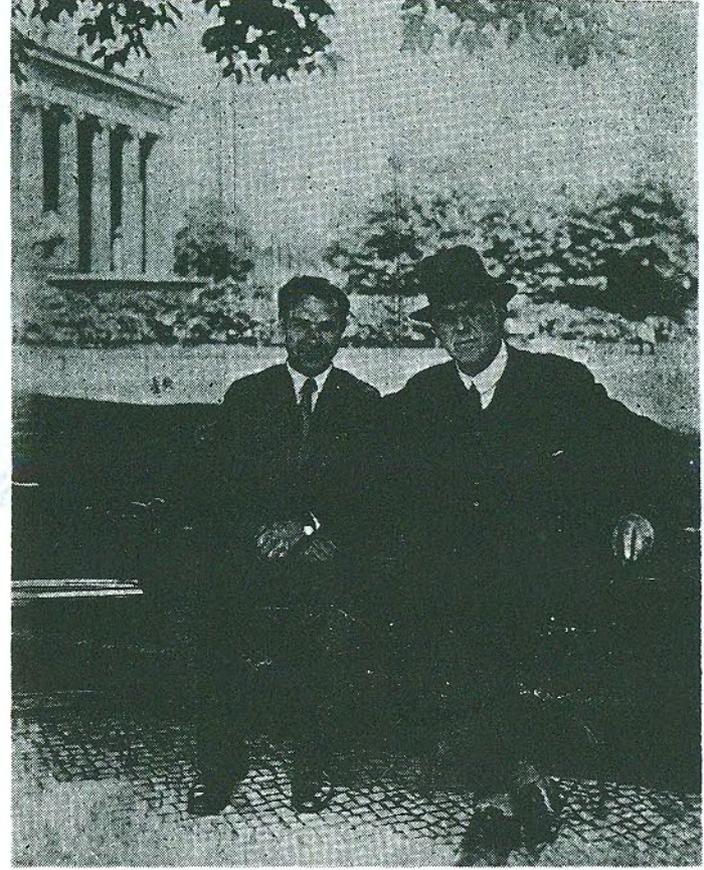
Ön sıra : Dr. Oktay, Mustafa Çokayoğlu,
Abdurrahman Şafi-Almas, R.
R. Arat;

Orta sıra: (soldan ikinci:) Musa Carullah
Bigi, Emine Şafi-Almas, Sayide
Oktay, Rabia Arat, Ayaz İshaki
İdilli, Saadet İshaki (Çağatay);

Ayaktakiler: (en solda:) Fuad Kazak, (en
sağda:) Tahir Çağatay

8. R.R. Arat, Rabia Hanım ve A. Caferoğlu
Üniversite dönüşü Berlin'de
(1926)

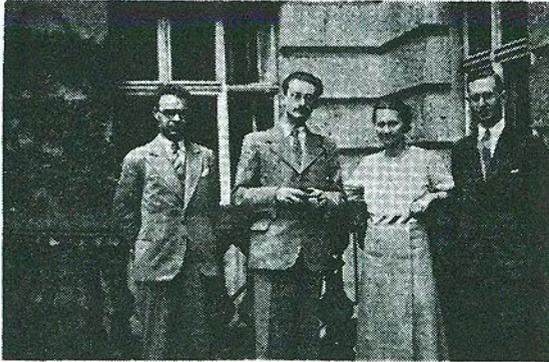

9. Berlin'de Saray Meydanında hocası Profesör Willy Bang Kaup ile

10. Berlin'de Saray Meydanında

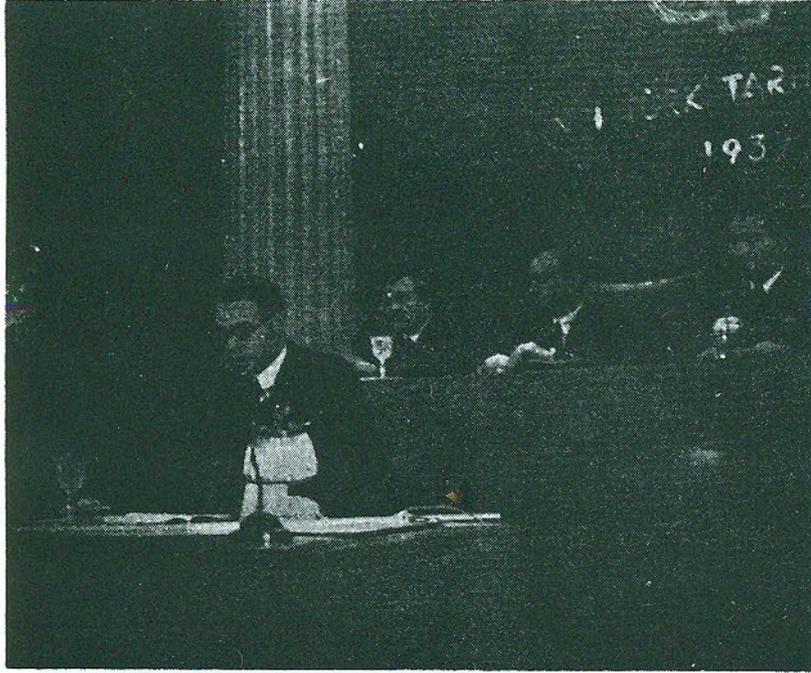
Sağda hocası Profesör Willy Bang Kaup, ortada sınıf arkadaşı Profesör Annemarie von Gabain

11. Arkadaşları ile Prusya İlimler Akademisi bahçesinde
R.R. Arat, Karl Menges, A. von Gabain

12. Rabia ve R.R. Arat 1934'te kızları Süyüm ile

13. R.R. Arat 1937'de Ankara'da toplanan ikinci Türk Tarih Kongresinde konuşmasını yaparken
(arkada ortada Fuad Köprülü)

14. 1956'da Ankara'da Türk Tarih Kurumu üyeleriyle

Ön sıra (soldan sağa): Tahsin Öz, R.R. Arat, Afet İnan, Aziz Ogan, Şemseddin Günaltay, İ.H. Uzunçarşılı, Y.H. Bayur, F. Öymen, T. Bıyıklıoğlu;

Orta ve arka sıra: U.B. Alkım, A. Sayılı, S. Ünver, T. Gökbilgin, M. Göker, H. A. Yücel, A.M. Mansel, E.Z. Karal, Ö.L. Barkan, Ş.A. Kansu, U. İğdemir, C. Baysun, Abdülkadir İnan

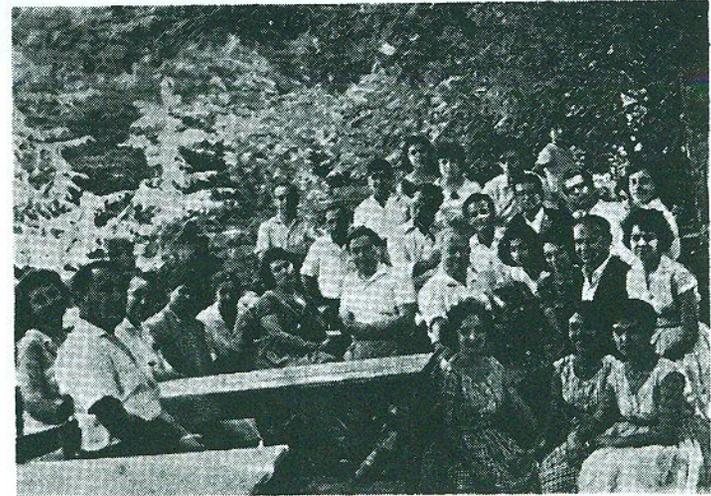
15. 1959'da çalışma masası başında

16. Doçenti Muharrem Ergin ile

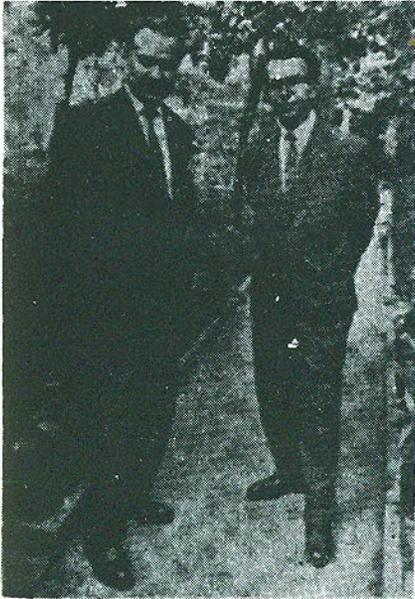
17. İstanbul Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nün Çamlıca gezisi (1959)

18. İstanbul Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nün Hünkâr gezisi (1960)

19. 1960'da Ankara Gençlik parkında
(Soldan:) O.N. Tuna, R.R. Arat, T. Tekin, A. Temir

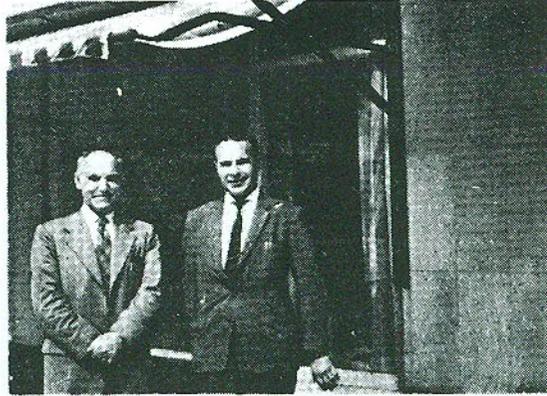
20. Asistanı A.F. Karamanlıoğlu ile

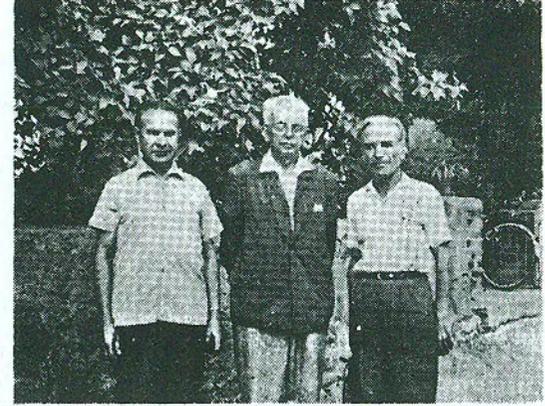
21. 1962'de Ankara'da Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünde
Oturanlar (soldan): V. Bilgin, R.R. Arat, O. Şamhal, A. İnan
Ayaktakiler (soldan): M. Ergin, İ. Kafesoğlu, A. Ateş, K. Ortaylı, A. İtil, M.S. Aran, F. Timurtaş,
H.F. Alasya, O.N. Tuna, Ş. Baştav, A. Temir, H. Altan, N. Esin.

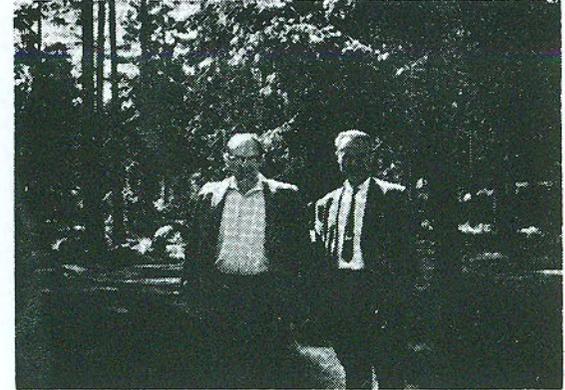
22. 1963'çe Düsseldorf'ta Profesör Gerhard von Mende ailesi ile

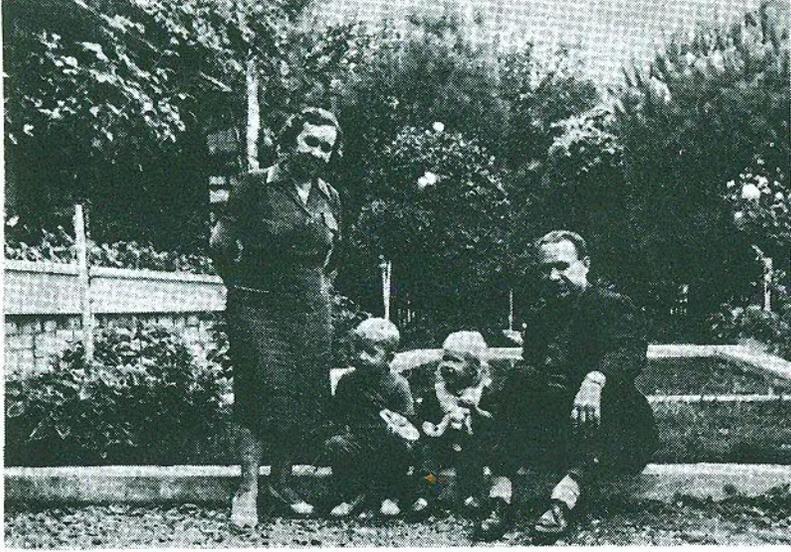
23. Profesör Akdes Nimet Kurat ile

24. Ortada; Profesör L. Rásonyi, sağda; Profesör İ. Kafesoğlu

25. Profesör Omeljan Pritsak ile

26. Eylül 1964: Arat ailesinin son resmi
Rabia ve Reşid Rahmeti Arat Karabük'te torunları ile

II
REŞİD RAHMETİ ARAT'A
İTHAF EDİLEN YAZILAR

LE "LAIT NOIR" CHEZ PLINE L'ANCIEN

par
Pentti Aalto
Helsinki

En traitant les propriétés tinctoriales de certaines eaux Pline l'ancien raconte (*Histoire naturelle* 2,230): in Ponto fluvius Asiaces rigat campos, in quibus pastae nigro lacte equae gentem alunt "dans le Pont, les juments qui paissent dans la plaine arrosée par le fleuve Asiacès donnent un lait noir dont se nourrit la population". Le traducteur J. Beaujeu dit dans une note (p. 261 note 2) que ce miracle ne nous a été rapporté par aucun autre texte¹. Il est possible que la propriété merveilleuse de l'eau de l'Asiacès soit à comprendre par une étymologie de ce nom, qui se réfère peut-être aux adjectifs indo-iraniens sanskrit *asita* (fém. *asikni*) "noir" ou vieux-perse *axšaēna*, sogdien ʿysʿyn etc. "sombre, noirâtre", etc. D'autre part, quant au "lait noir", il doit évidemment être compris à la lumière du fait qu'il s'agit du lait de jument ou plutôt du *koumis*.

L'usage du lait de jument et la préparation du koumis étaient deux traits caractéristiques de la culture nomade scythique. Déjà Homère fait mention de l'usage du lait de cavale (*Iliade* 13, 5 s.) chez les ἵππημολγοὶ γλακτοφάγοι et Hésiode (frg. 55 de l'éd. Rzach) dit que ce sont des scythes². Hérodote nous donne une description détaillée de la préparation du koumis (4, 2): "Les scythes privent de la vue leurs esclaves pour recueillir le lait (des juments) dont ils font leur boisson, de la façon que voici: . . . Après la traite, ils versent le lait dans des vases profonds en bois et disposent tout autour de ces vases les aveugles; on agite le lait; la partie qui vient dessus est prélevée et tenue pour la meilleure; celle de dessous est moins

¹ Le fleuve *Asiaces* (MSS aussi *Asaces*), chez les auteurs grecs Ἀσίτις (p. ex. Ptolémée 3,5,18 et 3,10, 14) coulant entre le Dniestr et le Dniepr est encore mentionné chez Pline 4, 82 et chez Méla 2,7. Chez Solin nous rencontrons sur les rives de ce fleuve un peuple *Asiatae* correspondant aux *Asiaca* de Méla.

² Voir l'opinion de Strabon 7,296.298.300.302.303 ainsi que les articles suivants de la *Realencyklopaedie* de Pauly-Wissowa: *Milch* par Herzog-Hauser (XV 1569), *Galaktophagoi* par Kiessling (VII 517), *Hippemolgoi* par Herrmann (III 1153). Homère octroye à ses galactophages l'épithète ἀγαυός "noble, illustre". Abayev veut cependant expliquer ce mot par l'iranien *a-gao- "n'ayant pas de vaches". D'après des scholies homériques il s'agit du nom d'un peuple.

estimée que l'autre"³. Une note du traducteur Ph. -E. Legrand expliquant que le dessus donnait du beurre, le dessous du fromage, me paraît inexacte: il s'agit surtout des deux sortes de koumis.

Le nom des scythes ainsi que celui des sarmates~sauromates se réfère nommément à des peuplades iraniennes quoiqu'il soit probable qu'il y avait aussi parmi ces peuplades des tribus d'origine finno-ougrienne et altaïque. Nous rencontrons l'usage du lait de jument ainsi que du koumis également en Iran ancien. Le lait de cavale se nomme en avestique *aspya.payah-*, le koumis *hurā* (=sanskrit *surā*). Ce dernier mot est glosé dans le *Nirungastān* (cité par Bartholomae *Air. Wb.* col. 1837) par *maḍō aspya.payanhō* "vin du lait de jument". L'expression (ἔνατ) *xšaudrinam payanham* "(combien) de boisson alcoolique" (Bartholomae col. 553) signifie aussi probablement le koumis.

Le nom turc du lait fermenté *qumīs* se trouve déjà d'après Barthold (*Encyclopaedia des Islam* II 1197) dans le *Qutadγu Bilig* (écrit en 1069)⁴. Il est très intéressant de voir que les deux sortes de koumis décrites par Herodote existent chez les turcs et que la partie de koumis qui pendant le barattement vient dessus et qui est considérée comme la meilleure se nomme "le koumis noir", *qaraqumīs*. Il nous semble que la description du "lait noir" chez Pline l'Ancien se réfère à cette même espèce de koumis.

La description la plus célèbre de la préparation du koumis et du koumis noir se rencontre chez Rubruc (*Itinerarium* 4, 1 ss., éd. par Wyngaert dans son *Itineraria Franciscana*): *Ipsum cosmos, hoc est lac iumentinum fit hoc modo:...*

(2) *Congregata ergo magna multitudine lactis, quod est ita dulce sicut vaccinum, dum est recens, fundunt illud in magnum utrem sive bucellum, et incipiunt illud concutere cum ligno ad hoc aptato, sed grossum est inferius sicut capud hominis et cavatum obtus; et quam cito concutiunt illud, incipit bullire sicut vinum novum et accescere sive fermentari, et excutiunt illud donec extrahant butirum. 3 Tunc gustant illud, et quando est temperate pungitivum, bibunt... (4) Faciunt etiam caracosmos, hoc est nigrum cosmos, ad usum magnorum dominorum... concutiunt ergo lac in tantum, quod omne quod spissum est in eo vadit ad fundum recte, sicut feces vini, et quod purum est remanet superius et sicut lac serum vel sicut mustum album. Feces sint albe multum et dantur servis et faciunt multum dormire. Illud clarum bibunt domini, et est pro certo valde suavis potus et bone*

3 ... Καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ ἐπιστάμενος ἀπαρῶσαντες ἡγέονται εἶναι τιμιώτερον τὸ δ'ὑπιστάμενον ἥσσον τοῦ ἐτέρου.

4 Le *ζάμιον* "cervoise faite d'orge par fermentation" chez Priskos (*Excerpta de legationibus* p. 55). Ulpian (*Dig.* 33, 6, 9) et Jules l'Africain a été par quelques savants identifié avec le turc *qumīs* mais évidemment sans raison. Ce mot se rencontre aujourd'hui même en néerlandais sous la forme *kamme~kam* avec les dérivés *kammen* "brasser" et *kammer* "brasseur" (ep. aussi Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*: I col. 728).

efficacie⁵: "Le *cosmos*, qui est le lait de jument, se prépare de cette manière... Quand ils ont recueilli une grande quantité de ce lait qui est aussi doux que celui de vache, surtout lorsqu'il est frais, ils le versent dans une grande outre ou tout autre récipient et commencent à le battre avec un morceau de bois préparé à cet usage, gros comme une tête d'homme à la partie inférieure, et creux à l'intérieur. Aussitôt qu'il le battent, il commence à bouillir comme le vin nouveau, à aigrir ou à fermenter, et ils le battent jusqu'à ce qu'ils en tirent du beurre. Ils le goûtent alors, et quand il est un peu piquant, ils le boivent... Ils font aussi du *caracosmos*, qui est du cosmos noir, à l'usage des grands seigneurs... Ils battent donc le lait jusqu'à ce que tout ce qu'il a d'épais descende droit au fond, comme la lie du vin, et que ce qu'il y a de pur reste au-dessus et ressemble à du petit-lait ou du moût blanc. Le dépôt, qui est aussi très blanc, est donné aux serviteurs et fait beaucoup dormir. Les maîtres boivent la partie claire, et il est certain que c'est une boisson très agréable et d'un excellent résultat" (trad. par A. T'Serstevens, *Les précurseurs de Marco Polo*, p. 216 s.). Il est à noter que Rubruc et Marco Polo ainsi que les autres voyageurs médiévaux font également usage du mot *koumis* lorsqu'ils parlent de cette boisson chez les mongols⁶. D'après Yule (*Travels of Marco Polo* I p. 259 note 2) le *qaraqumīs* est décrit aussi dans l'*Histoire* de Wassâf ainsi que dans le chapitre CXXVIII du *Yuan che* sous le nom du "lait noir de jument". L'explication du mot *koumis* par P. Langlois dans *La Grande Encyclopédie* repose sur la préparation et l'usage de cette boisson chez les kirghis. Sa description des propriétés du "koumis fort" se réfère évidemment au "koumis noir" des autorités mentionnées ci-dessus.

Je n'ai trouvé aucune mention de l'*hurā* iranienne ou sa couleur soit précisée⁷. D'autre part le sens du turco-mongol *qara* en tant qu'épithète du koumis n'est pas à proprement parler "noir" mais "limpide, transparent". Ce sens a aussi été noté par les lexicographes, p. ex. en turc (chez Radloff II c. 134 et IV c. 745) *qara su* (~ *суγ* ~ *sū*) "eau noire" > "eau limpide", en mongol (Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch* p. 168 a) *xar usū* = *xara usū* (Mostaert, *Dict. Ordos* p. 366) id., *xara ari'kxi* "eau-de-vie de céréales"⁸. Ilse Laude-Cirtau-

5 Cp. Marco Polo ch. 70: sachiès qu'il boivent lat de jument, Mès si voz di qu'il la bent en tel mainere k'ele senble vin blanche et est bone à boire, et l'apellent *chemius*.

6 Dans l'*Histoire secrète des mongols* le § 85 - traduit improprement par Pelliot et Haenisch - décrit la préparation du koumis de la même manière que les autres sources citées: ger-ün belge sün tü-sür'ed *esüg-iyen sün*-de üdür çayitala bülekü büle'e "le signe de la yourte était qu'ayant transvasé le lait on barattait le *koumis* pendant la nuit jusqu'au jour blanchissant" (voir Mostaert, *Sur quelques passages de l'Histoire secrète des mongols* p. 26).

7 Il y a en indo-iranien certains noms de couleurs qui ressemblent de près au turco-mongol *qara*, p. ex. le mot sanskrit *hāra* dans *Hāra-hūna* (écrit aussi *Hārahūna*) "nom d'un peuple hunnique dans le *Mahābhārata*", l'avestique *harata*, le khotanais *haryāsa*, l'ossète (dig.) *xaerae*, le prakrit de Kroraina *kharā(-varna)*. H.W. Bailey (*Asiatica* p. 16 s.) suppose que le sens original de ces mots est "rouge".

8 Cette dernière expression se rencontre probablement dans le titre d'un pamphlet mongol cité par Heissig, *Ein Volk sucht seine Geschichte*, p. 194.

tas⁹ (p. 33) pense que le sens "limpide" devrait être dérivé du sens "simple", mais les descriptions de la préparation du "koumis noir" suggèrent plutôt à mon avis un développement sémantique "noir" > "sans couleur" > "limpide".

Les langues iraniennes ont eu plusieurs adjectifs signifiant "noir", mais aucun d'eux ne semble posséder simultanément la signification "limpide, transparent". La mention évidente du "koumis noir" chez Plin l'Ancien (mort en 79 après Jésus-Christ) pourrait par conséquent être considérée comme un témoignage indirect très ancien de l'existence de tribus altaïques parmi les peuples nomades des steppes pontiques¹⁰.

ANTALYA MÜZESİNDE SELÇUKLU ÇİNİLERİ

Oktay Aslanapa

Istanbul

1890 dan beri çeşitli kaynaklarda adı geçen Antalya ve Aspendos Tiyatrosu sahnesindeki çiniler etraflı bir inceleme konusu olarak ele alınmamıştır. İlk olarak 1931 de Riefstahl, 1925 den önce Antalya'da bir bahçede bulunup o zamanki Müze Müdürü Fikri Erten tarafından müzeye getirildiğini belirterek, bunlara işaret etmiş ve muhtemelen Suriye'de yapılmış olabileceğini düşünmüştür. Dokuz parça perdahlı ve onüç parça sır altı dekorlu olarak iki gurup halinde bunlardan bazılarının resimlerini de yayımlıyarak motiflerin Suriye-Mısır keramiğini hatırlattığı ve 13-14. yüzyıla maledilebileceğini yazdıktan sonra, çeşitli renkte zemin üzerine erguvan ve zeytin yeşili perdah dekoru olduğunu belirtiyor. Şüphesiz bu tarihlerde henüz Kubadabad ve Keykubadiye gibi diğer Selçuklu köşkleri bilinmediğinden Riefstahl'ın elinde hiçbir mukayese imkânı yoktu¹. Bundan sonra 1957 de Katharina Otto-Dorn yeniden bu konuyu ele almış ve Kubadabad çinileriyle aradaki bağlantıya işaret ederek, dört parçanın renkli resimlerini yayınlamıştır. Kendisi bu gurup çinilerin Aspendos Roma tiyatrosundan geldiğini Müze Müdürü İsmet Ebcioglu'ndan naklen ilk defa bu kitapta belirterek bunlardan ayrı bir gurup teşkil eden diğer çinilerin de Müzenin bahçesinin üst kısmında Hamitoğullarından kalma 1377 tarihli Zincirkıran Mehmet Paşa türbesinden ve ondördüncü yüzyıl sonundan kaldığını kabul etmektedir².

1959 da K. Erdmann Aspendos Roma tiyatrosu sahnesinin yanındaki büyük merdiven kulesinde, üçüncü kattaki kare odaların Selçuklu çinileriyle kaplı olduğunu, harç tabakası üzerinde kalan yuvalardan ve küçük parçalardan tespit etmiştir³. Fikri Erten ve B. Onat'ta bunlara işaretle büyük parça çinilerin sökülerek Antalya müzesine götürüldüğünü kaydetmişlerdir⁴.

Nihayet son olarak Erdmann meseleyi yeniden ele alarak daha etraflı ve kritik bir incelemeden geçirmiş, bu arada Zincirkıran türbesinde hiçbir zaman çini kaplama

9 *Der Gebrauch der Farbzeichnungen in den Türkdialekten*. Ural-Altäische Bibliothek 10. Wiesbaden 1961.

10 D'après Méla (*Chorographie* I, 116) un peuple nommé Turcae, qui se nourrissait de la chasse, habitait les grandes forêts au nord-est des sauromates et des autres peuples scythiques. La forme du nom n'est pas sûre parce que ce peuple doit être identifié avec les Ἰούροι chez Hérodote.

1 R.M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, Cambridge 1931, s. 51-53 R. 97-98.

2 K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, Ankara, 1957, s. 40-43, Taf. 6 a,b,c.

3 K. Erdmann, *Seraybauten des 13. und 14. Jhdts. in Anatolien*. *Ars Orientalis* III, 1959 s. 87.

4 S. Fikri Erten, *Antalya Vilâyeti Tarihi*, s. 75, Burhanettin Onat, *Antalya* (Basın Yayın Turizm Genel Md. Yay.) tarihsiz s. 91.

olmadığını ve ikinci gurup çinilerin ondördüncü yüzyıl sonuna konulamıyacağını isabetle belirtmiştir⁵.

Geçen yaz Antalya müzesindeki bu çinileri yakından incelemek mümkün oldu. Çinileri yığın halinde sandıklar içinde müzenin deposunda saklanmış durumda bulduk. Bunlar numaralandırılmadığı gibi, en kaba tasnifleri dahi yapılmamış gelişigüzel seçilen birkaç parça vitrinde teşhire konulmuştu. Çok yumuşak ve ufalanabilir beyaz bir hamurdan yapılmış olan çiniler birbiri üzerine sandıklara doldurulunca bir kısmı toz haline gelmiş içlerinde tek orjinaller bulunan bazılarının da sırları dökülmüştür. Müze idaresinin de yardımı ile iki günde bütün parçaları numaralayıp elden geçirerek, bazılarını tamamlamağa çalıştık. Bu inceleme sonunda üsluplarına göre çinileri iki ana grup halinde ayırmak ve değerlendirmek kabil oldu.

Bunlardan daha önemli görünen ve Aspendos'tan geldiği anlaşılan birinci grup Alâettin Keykubad'ın Roma tiyatrosu merdiven kulesindeki köşküne uygun olarak hemen tamamıyla figürlü çinilerden meydana gelmiştir. Bunların altı ve sekiz köşeli, yıldız biçimindeki çiniler olduğu kalan köşelerden anlaşılıyor. Bunlar renksiz şeffaf sır altına mavi rengin hakim olduğu, bunun yanında koyu gri, firuze bazan mor renklerle bir dekor gösteriyor. Firuze sır altına, siyah olarak dört ayaklı hayvan ve güvercin figürleri de işlenmiştir. Yıldız biçimindeki çiniler arasındaki boşluklar her halde firuze sır altına siyah rümi ve palmet dekorlu haç biçiminde çinilerle dolduruluyor, kenarlar da dikkörtgen çinilerle çevriliyordu.

Birinci grup çinilerden perdah tekniğiyle yapılmış dokuz parçadan üçü firuze sır üstüne, diğerleri mat beyaz sır üzerine perdahlıdır. İki parça iri kabartma harflerle nesih bir kitabenin kalıntılarını gösteriyor. Diğer motifler rümi ve palmetlerden meydana geliyor. Bu perdahlı parçalarda figür olmadığı anlaşılıyor (Şekil - 1 a-b-c-d). Diğer çiniler hep sıralı tekniği ile ve hemen hepsi figürlü olarak dekorlanmıştır. İnsan figürlü olanlardan bağdaş kurmuş bir emirin gövde kısmı kalmış, başı ve omuzu kırılmıştır (Şekil - 2). İki parçadan ibaret diğer insan figüründen küçük bir baş ve boyun, sonra ayaklar ile birlikte vücudunun elbiseli alt kısmı kalmıştır (Resim 1-a). Bunun bir melek figürü olması ihtimali vardır. Kanatları daha iyi görünen diğer bir melek figürü (Harpi?) daha açıkça belli olmaktadır (Resim - 1 b). Üçüncü ve daha büyük bir melek figürünün yakasında geniş bir yazı şeridi dolanıyor. Bir kanadı ve yüzünün bir kısmı belli olmaktadır. Ne yazık ki bu çininin sırları dökülmüş, geniş boşluklar açılmıştır (Şekil - 3).

Çift başlı kartal armasıyla dekorlu çini levhalardan da parçalar kalmıştır. Bunlardan biri yalnız başlar, ayakların uçları ve kuyruğun bir kısmı kırılmış halde kalmıştır (Resim - 2 a-b-c). Diğer armalı çiniden ise kuyrukla bir kartalın ucundan başka bir şey kalmamıştır. Bunu ancak Diyarbakır Artuklu sarayındaki çift başlı kartal armasını gösteren çiniye göre tamamlamak kabil olmuştur. (Şekil - 4 a-b) Diyarbakır Artuklu kartal arması gibi Alâeddin Keykubad'ın bu kartal arması da firuze sır altına siyah dekorlu olarak yapılmıştır.

5 K. Erdmann, Neue Arbeiten zur türkischen keramik, Ars Orientalis V. 1963. s. 198.

Kanatlarını açmış tek başlı bir kuş figürü, ince uzun boynu, düz ve uzunca gagasıyla belki bir deniz kuşunu canlandırmaktadır. (Levha - 1-2 c)

Üç ayrı parçayı birleştirince ortaya çıkan koşan geyik figürü bütün değerleri arasında en gösterişli olanıdır. (Levha - 2-1, Resim - 3) Renkleri koyu, açık mavi, koyu gri, hafif firuzedir.

Firuze sır altına siyah dekorla ördek veya bir deniz kuşunu gösteren diğer yıldız çiniden de büyüğe bir parça kalmıştır. (Levha - 1-4, Resim - 4)

Bir Tavus kuşunu canlandıran iki kırık parçadan ibaret büyük çini levhanın kuşun gövdesini tamamlayan orta kısmı yoktur. (Levha - 1-1.) Diğer bir deniz kuşundan ise yalnız uzun bacaklarını gösteren bir parça kalmıştır.

Deniz kuşlarından sonra en çok görülen diğer kuşlar güvercinlerdir. Bunlar ortadaki uzun bir dal veya çiçeğin iki tarafında karşılıklı olarak gösterilmişlerdir. Birinde firuze sır altına siyah diğerinde renksiz şeffaf sır altına mavi ve koyu gri renk kullanılmıştır. (Resim - 5) Bunlar Kubadâbad güvercinlerinin benzerleridir.

Bahk figürlü olarak bir balığın başıyla birlikte yarısı gösteren kırık bir parçadan başka birşey kalmamıştır. (Resim - 6)

Dört ayaklı yırtıcı hayvanları gösteren büyük yıldız biçimindeki çinilerden çeşitli kırık parçalar kalmıştır. Bunlar firuze sır altına siyah veya renksiz sır altına mavi ve koyu gri renklerle dekorlu olarak yapılmıştır. (Levha - 2,2, Resim - 7)

Aynı gruptan haç biçiminde firuze sır altına siyah dekorlu çinilerden ve yıldız biçimindeki çinilerin köşelerinden çeşitli parçalar kalmıştır. (Levha - 1-3).

Bu grup çiniler teknikleri, hamurları ve dekorları bakımından Kubadâbad'daki çinilerle çok yakınlık göstermekle beraber onların bir kopyası veya tam benzeri olmaktan uzaktır. Kubadâbad, Keykubadiye ve nihayet Aspendos'ta Alâeddin Keykubad'ın birbirine yakın tarihlerde yaptırmış olduğu köşklere her biri orijinal ve diğerlerinden farklı bir anlayışla dekorlandırılmıştır⁶. Aynı devir Rak'a keramiğiyle bağlantıların görülmesi Selçuklu çini ve keramik üslubunun kuvvetine ve yayılışına işaret eder.

İkinci grup çinilere gelince, bunlar herhalde 1925'den önce Antalya'da bir bahçede bulunduğu ve oradan müzeye getirildiği bildirilen çiniler olmalıdır. Zincirkıran Mehmet Paşa türbesi ile herhangi bir ilgileri olamayacağı gibi 14. yüzyılın sonlarına doğru bu kalitede çini yapılabilmesi de pek mümkün değildi. Diğer gruptan farklı olarak bu çiniler harçlarıyla birlikte blok halinde kalmış olduğundan kompozisyonları açıkça belli olmaktadır. Bunlar bu güne kadar bildiğimiz Selçuklu çinilerinden farklı şekilde kaplanmış. Firuze sır altına siyah rümi ve palmet dekorlu haç biçimindeki çinilerin üçkenle nihayetlenen uçları birbiriyle birleştirilip araları küçük kare çinilerle doldurulmuştur. Kare çiniler mavi üzerine beyaz veya beyaz üzerine mavi olarak tek bir figür veya yazı ile dekorludur. Yazı olanlar daima beyaz zemin üzerine mavi renktedir. (Levha - 3-1), Yazılar Allah, Zillullah, El talip,

6 Zeki Oral, Kubadâbad çinileri, T.T.K. Belleten, 17, 1953, s. 209. v.d.

dai, hafız, Seyid, el mahsus, el talip el din, el nasr ullah, mukavvi, bilâd, şeriat gibi tek kelimelerdir. Birlikte okununca bir manası olup olmadığı anlaşılıyor. Bazı karelerin yerlerinin değişmiş olması da mümkündür. (Levha - 3, Resim - 8) Yazılardan başka az sayıda darüşşifa sembollerini hatırlatan bir örgü motifi de göze çarpmaktadır. (Resim - 9). Figürlü olan kareler hep mavi zemin üzerine beyaz renklidir. Figür olarak en fazla kanatlarını açmış bir kuğu ve az sayıda beyaz güvercin görülmektedir. (Resim 10) Bundan başka bazı kareler yine mavi üzerine beyaz olarak saplarından birleştirilmiş dört lotus veya rûmiden ibaret bir kompozisyonla doldurulmuştur.

Bu grupta firuze sır altına siyah dekorlu yirmidört santim uzunluktaki dört kollu çiniler diğer Selçuklu çinilerine benzemekte isde kare çinilerle bu çeşit bir kompozisyon ilk defa karşımıza çıkmaktadır. (Levha - 4₁₋₂ Resim - 11)

Bütün bu ikinci grup çinilerin yıkılmış bir türbeden veya diğer bir ihtimalle yıkılmış bir medreseden kalmış olması akla yakın gelmektedir. Tarih olarak onüçüncü yüzyıl sonu uygun görülüyor. Bu kompozisyonun tek benzeri olarak Kal'a-i Beni Hammad araştırmalarında ele geçen çiniler gösterilebilir. Bunların tamamlanmış şekli aynı kompozisyonu vermektedir⁸.

Çinilerin tam ölçüleri ve teknik özellikleri arkadaki katalog kısmındadır.

ANTALYA MÜZESİNDE ASPENDOS'TAN GELEN SELÇUKLU ÇİNİLERİ

PERDAHLILAR

- No. 1. Boyut : 10 cm × 6,5 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Firuze sır üzerine perdahlı, çok stilize olmuş rumî ve lotuslarla dekorlu.
- No. 6. Boyut : 9,5 cm × 10,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Firuze sır üzerine 6 gen perdahlı çini 6 gen bölümlere ayrılmış içlerinde stilize rumî ve palmet motifleri ile dekorludur.
- No. 9. Boyut : 6 cm × 5 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Firuze sır üzerine perdahlı çok stilize edilmiş geyik.
- No. 11. Boyut : 7,5 cm × 7 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Perdahlı. Rölyef dekorlu çini parçası Rumî motifi koyu mor bordür Rumîler sarı perdah ortası mavi.

⁷ Oktay Aslanapa, Kayseri'de Keykubadiye köşkleri kazısı, Türk Arkeoloji Dergisi, sayı XIII-1 s. 10 şema 1 ö res. 17-24, Ankara 1965.

Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı, İstanbul 1965. lev-a-11.

⁸ Lucien Golvin.

Recherches archéologique a la Qal'a des Banu Hammad, Paris 1965. s. 22 Fig. 74.

- No. 12. Boyut : 12 cm × 9 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Perdahlı çini parçası stilize rumî ve palmetler. Mavi, yeşil ve sarı perdah kullanılmış.
- No. 14. Boyut : 6 cm × 4,5 cm Kalınlık: 1,5 cm
Özellik: Perdahlı çiniden parça belirsiz bir motif.
- No. 34. Boyut : 7,5 cm × 4 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Perdahlı bir parça belirsiz bir dekor.
- No. 36. Boyut : 5 cm × 3,5 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Perdahlı bir parça belirsiz bir dekor.
- No. 39. Boyut : 10 cm × 9 cm Kalınlık: 2 cm
a - b Özellik: Perdahlı, rölyefli çini parçası. Yazı görülüyor. Mavi renkli dekorlanmıştır.

F İ G Ü R L Ü L E R

İNSAN FİGÜRLÜ PARÇALAR:

- No. 42. Boyut : 15 cm × 9,5 cm Kalınlık: 3 cm
Özellik: Şeffaf sırlı. Sır bozulmuş oturmuş insan figürü. Beyaz zemin üzerine koyu mavi renkli konturlar zeytuni siyah renkli.
- No. 51. Boyut : 19 cm × 12 cm
a - b Özellik: Sır altına, beyaz fon üstüne siyah konturlu, lacivert ve firuze renklerle dekorlu, figürlü çiniden iki parça figürün beden ve ayakları kalmış.

MELEK FİGÜRLÜ PARÇALAR :

- No. 45. Boyut : 18 cm × 10,5 cm Kalınlık: 3,5 cm
Özellik: Sır altı çini parçası, kanatlı bir melek figürü elbisesinin yakası ince ve sık harflerle tezyin edilmiş; yaka şeklinde yazı dekorlu. Başında tacının çok az parçası kalmış.
- No. 53. Boyut : 10,5 cm × 8 cm Kalınlık: 3,5 cm
Özellik: Sır altına, mavi fon üstüne beyaz kanatlı bir figür kanatlarında siyah nokta ve çizgiler ile dekorlu.

BALIK FİGÜRLÜ PARÇALAR :

- No. 44. Boyut : 4,5 cm × 5 cm
Özellik: Sır altına lacivert üzerine siyah konturlu balık dekoru. (Başından bir parça).

ÇİFT BAŞLI KARTAL ARMALI PARÇALAR :

- No. 13. Boyut : 15 cm × 15 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: 6 gen çini. Şeffaf sırlı Çift başlı kartal gövdesinden detay kuyruk Palmet şeklinde nihayetleniyor. Renkler koyu ve açık mavi ve gri.

- No. 35. 8 cm × 8,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu, Çift başlı kartal kanadından parça.
- No. 56. Boyut : 9 cm × 8,5 cm
Özellik: Yeşilli firuze sır altına siyah dekorlu çift başlı kartalın kanadından bir parça. Ara boşlukları kıvrık dallarla doldurulmuş.
- No. 37. Boyut : 11 cm × ... cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu kartaldan parça.

TEK BAŞLI KUŞ FIGÜRLÜ PARÇALAR :

- No. 27. Boyut : 7 cm × 5 cm Kalınlık: 3 cm
Özellik: Şeffaf sırlı Kartal figürlü çiniden bir parça Koyu ve açık mavi renklerle dekorlanmıştır.
- No. 54. Boyut : 8,7 cm × 5,5 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu kartal? Kıvrık dal ve stilize yapraklarla çevrelenmiştir.

GEYİK FIGÜRLÜ PARÇA :

- No. 45. Boyut : a) 10 cm × 2,5 cm
b) 7,3 cm × 7 cm
c) 18 cm × 7 cm
Özellik: Beyaz fon üzerine siyah konturlu firuze lacivert ve siyah renkle dekorlu koşan bir geyik. Sır altına yapılmıştır.

ÖRDEK FIGÜRLÜ PARÇA :

- No. 29. Boyut : 14 cm × 15 cm Kalınlık 2,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu ördek motifi görülüyor.

DENİZ KUŞU FIGÜRLÜ PARÇA :

- No. 31. Boyut : 13,5 cm × 6 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sırlı beyaz zemin üzerine göl kuşu, bacakları siyah renkli ve kuyruğunun ucu görülüyor.
- No. 32. Boyut : 8 cm × 6,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sırlı beyaz zemin üzerine göl kuşu. Bacaklarının bir kısmı görülüyor.
- No. 33. Boyut : 8 cm × 5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sırlı. Beyaz zemin üzerine göl kuşu. Bacakları ayakları ve kuyruğunun alt kısmı.
- No. 4. Boyut : 10,5 cm × ... cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Şeffaf sır altına koyu mavi, koyu kimyon yeşili (siyaha yakın), beyaz dekorlu, uzun bacaklı bir kuşa ait iki ince uzun bacak, ayaklar ve kanatlar parça.

- No. 21. Boyut : 9 cm × 6,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sırlı figürlü bir parça. Ağaç motifleri arasında bir kuşun iki ayağı bacakları ve kanadlarının bir kısmı. Kuyruğunun ucu siyah ve yeşil. Bacaklar ve ağaçlar siyah.
- No. 49. Boyut : 8 cm × 7,5 cm
Özellik: Sır altına. Beyaz fon üstüne siyah konturlu, lacivert, sulu firuze ve siyah ile dekorlu olan ucun bir kuşun ayaklarından parça.
- No. 50. Boyut : 7 cm × 8 cm
Özellik: Sır altına beyaz fon üstüne siyah konturlu firuze ve lacivert dekorlu bir kuşun boynu ve kanadından parça.

GÜVERCİN FIGÜRLÜLER :

- No. 8. Boyut : 13 cm × 7,5 cm Kalınlık: 4 cm
Özellik: Şeffaf sır altına 8 köşeli yıldız şeklinde çiniden parça ortada siyah bir ağaç iki tarafından mavi renkli kuş bacakları.
- No. 38. Boyut : 9 cm × 10,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu. Uçan bir kuştan detay
- No. 48. Boyut : 10 cm × 9,5 cm
Özellik: Firuze sır altına dekorlu. Stilize olmuş yapraklı bir dalın iki tarafında iki kuşun başı görülür.
- No. 59. Boyut : 8 cm × 12,5 cm
Özellik: Sır altına beyaz fon üstüne siyah ve lacivertli iki kuş dönük şekilde ortalarında stilize olmuş lotus çiçekleri ile dekorlu bir çiniden parça.

DÖRT AYAKLI HAYVAN FIGÜRLÜ PARÇALAR :

- No. 23. Boyut : 16 cm × 7,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu 8 köşeli yıldız şeklindeki çini parçası. Figürlü 4 ayaklı bir hayvana ait 2 arka ayak ve kuyruk. Boşluklar beneklerle doldurulmuş.
- No. 24. Boyut : 12,5 cm × 10 cm Kalınlık: 3 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu 8 köşeli yıldız şeklinde çiniden parça 4 ayaklı bir hayvan arka ayakları ve uzun bir kuyruğu görülüyor. Aralarda çizgiler.
- No. 46. Boyut : 9,5 cm × 9 cm
Özellik: Sır altına beyaz fon üstüne lacivert dekorlu geriye dönüş yarı hayvan figürlü çiniden parça.
- No. 60. Boyut : 11 cm × 6,5 cm
Özellik: Sır altına beyaz fon üstüne siyah konturlu lacivert dekorlu figürün ayaklarından parça.

- No. 61. Boyut : 2,5 cm × 5 cm
Özellik: Sır altına beyaz, fon üstüne siyah konturlu mavi ve koyu gri dekorlu, merkep? figürünün başından bir parça.

KANAT MOTİFLİ PARÇALAR :

- No. 30. Boyut : 10,5 cm × 11 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sırlı çini parçası 8 kollu yıldız şeklinde beyaz zemin üzerine siyah konturlu lacivert kanat parçası. Boşluklarda sunnî ve kıvrık dallar.
- No. 40. Boyut : 10 cm × 9 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu kanat ucu görülmektedir. Yıldız şeklinde çiniden detay.
- No. 41. Boyut : 8,5 cm × 6,5 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Şeffaf sır altına siyah, yeşil, mavi figürlü kuş kanadından detay Rozet çiçeği dekorlu.
- No. 62. Boyut : 11 cm × 12 cm
Özellik: Sır altına, beyaz fon üstüne siyah konturlu lacivert dekorlu kanat parçası. Boşluklar kıvrık dallar ve rumilerle doldurulmuştur.
- No. 63. Boyut : 5,5 cm × 7,5 cm
Özellik: Şeffaf sır altına beyaz fon üzerine koyu pathcani bir kanat parçası. Belki kartal kanadıdır. Boşluklar çiçek motifleri ile doldurulmuş.

FİGÜRLERİ BELİRSİZ ÇİNİ PARÇALARI :

- No. 25. Boyut : 8 cm × 6,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu. Figürlü çinilerden belirsiz kırık bir parça
- No. 26. Boyut : 7 cm × 7,5 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorludur. Figürlü çinilerden belirsiz kırık bir parça.
- No. 55. Boyut : 7,5 cm × 7 cm Kalınlık: 2,3 cm
Özellik: 8 köşeli yıldız şeklinde çiniden parça. Sır altına beyaz fon üstüne siyah bacak ve lacivert kuyruklu bir kuştan detay.

NEBATİ MOTİFLİ ÇİNİ PARÇALARI :

- No. 2. Boyut : 16 cm × 9 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Şeffaf sır altına haç şeklinde çini. Koyu ve okside olmuş kimyon yeşili. Haçın üst kısmı rozet çiçekleri ile dekorlanmıştır.
- No. 3. Boyut : 15 cm × 13 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: 8 köşeli yıldız şeklinde çiniden parça. Şeffaf sır altına yeşil, mavi, siyah geçmelerden meydana gelmiş yıldız kollarının

- inde rumî ve stilize pelmetlerden meydana gelen bir dekor; beyaz renkli siyah konturludur.
- No. 5. Boyut : 10,5 cm × 6,5 cm Kalınlık: 2,5 cm.
Özellik: Şeffaf sırlı çini parçası mavi, siyaha yakın kimyon yeşili kullanıldığı büyük stilize palmetten parça.
- No. 7. Boyut : 14 cm × 10 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sır altına 8 köşeli yıldız şeklinde çiniden parça. Stilize rumî, aralarında palmetler mavi, yeşil, beyaz renklerle dekorlu, konturlar siyahtır.
- No. 10. Boyut : 10 cm × 7 cm Kalınlık: 3 cm
Özellik: Şeffaf sır altına siyah konturlu beyaz renkli stilize rumiler.
- No. 15. Boyut : 8 cm × 7 cm Kalınlık: 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sırlı çiniden parça. Ortada bir ağaç motifi, bordür de rumî. Siyah, mavi, yeşil renklerle dekorlanmıştır.
- No. 16. Boyut : 8 cm × 10 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Şeffaf sırlı palmet ve rumî motifleri görülüyor. Siyaha yakın kimyon yeşili, mavi, yeşil, renklerle dekorlanmıştır.
- No. 17. Boyut : 10 cm × 7,5 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Şeffaf sırlı haç şeklinde çininin bir kolu. Stilize rumî palmet ve aralarda rozet çiçeklerinden meydana gelmiştir. Beyaz zemin üzerine kimyon yeşili ve mavi dekorludur.
- No. 18. Boyut : 9,5 cm × 8 cm Kalınlık: 3 cm
Özellik: Şeffaf sırlı mavi zemin üzerine siyah konturlu beyaz renkli Palmetler ortasında pathcan moru görülüyor.
- No. 19. Boyut : 9 cm × 6,5 cm Kalınlık 2,5 cm
Özellik: Şeffaf sırlıdır. Beyaz zemin üzerine koyu mavi, siyaha yakın kimyon yeşili renklerle dekorludur.
- No. 22. Boyut : 7,5 cm × 5,5 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Şeffaf sırlı bir parça siyah ağaç motifi görülür.
- No. 28. Boyut : 8 cm × 9 cm Kalınlık: 2 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu. İki tane selvi, aralarda spiraller.
- No. 47. Boyut : 5,5 cm × 11 cm Kalınlık: 2,8 cm
Özellik: Şeffaf sır altına firuze ve siyah ile dekorlu haç şeklinde çiniden bir parça. Haçın ortasında rozet çiçeği görülmektedir.
- No. 57. Boyut : 7 cm. × 6,5 cm Kalınlık: 3,5 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorludur. Dairenin içi rumî motifleri ile tezyin edilmiştir. Haç biçiminde bir çininin ortası olabilir.
- No. 58. Boyut : 9,7 cm × 7,5 cm Kalınlık: 2,3 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu stilize olmuş bir yaprağın parçası. Aralarında stilize olmuş rumiler.

İKİNCİ GRUP ÇİNİLER

YAZI MOTİFLİ PARÇA :

- No. 20. Boyut : 6,5 cm × 4,5 cm Kalmık: 2 cm
Özellik: Beyaz zeminli siyaha yakın kimyon yeşili yazı motifi.
- No. 64. Boyut : 34 cm × 24 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah rumî ve lotuslarla dekorlu. Haç şeklin-
de çini kollarının arasına kare çiniler yerleştirilmiş. Bazıları
figürlü yazı veya palmetlerle dekorludur.
- No. 65. Boyut : 45 cm × 22 cm
Özellik: Firuze sır altına siyah dekorlu rumî ve lotuslarla tezyin edilmiş
haç şeklinde duvar çinisi, Haçın kolları arasında kare çiniler
yerleştirilmiş üzerleri yazı ile dekorlu olup şeffaf sır altına
lacivert renk kullanılarak hazırlanmıştır.

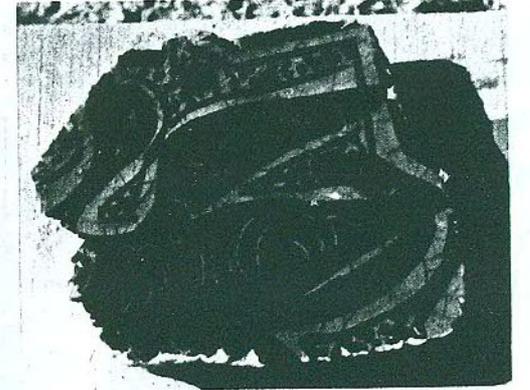
1

3

2

4

- 1- Kuş figürlü (Tavus) çini (env. 49)
- 2- a) Kartal armalı çiniden parça (env. 13)
b) Deniz kuşu figürlü çini (env. 54)
c) Kartal armalı çiniden küçük bir parça (env. 56)
- 3- Haç biçiminde çinilerden parçalar
- 4- Ördek figürlü yıldız biçiminde çini (env. 29)

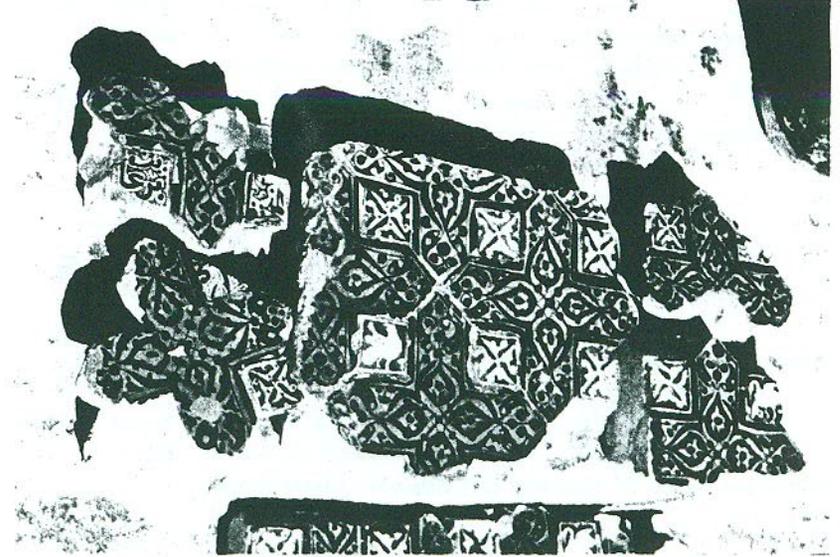
1 – Geyik figürlü yıldız biçiminde çini (env. 45)

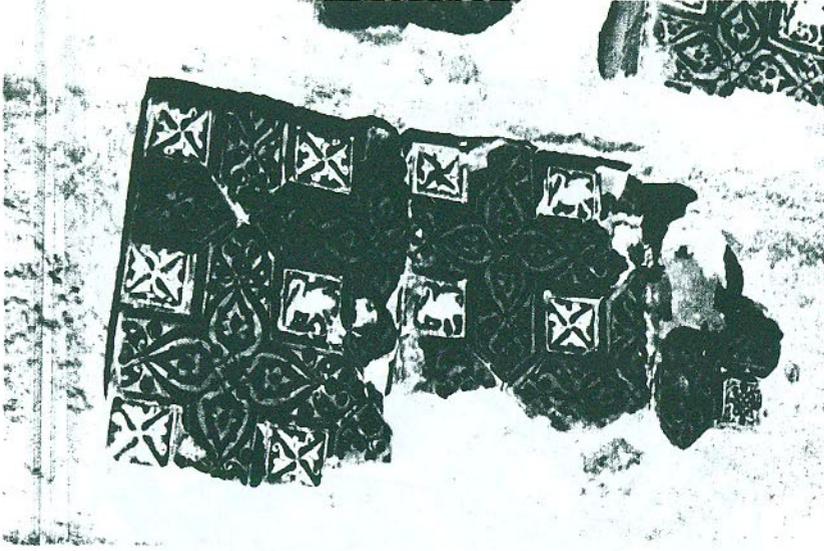
2 – Dört ayaklı hayvan figürlü yıldız biçiminde çinilerden parçalar (env. 46, 23, 60, 24, 61)

1 – Haç ve kare biçiminde yazılı çini dekoru (env. 65)

2 – Yazı ve figür dekoru beraber görülen çiniler.

1 – Haç ve kare biçiminde figürlü çinilerden

2 – Haç ve kare biçiminde figürlü çinilerden

a. Perdahlı çini kitabe parçası (Env. 39)

b. Perdahlı çini parçası (Env. 11).

c. Perdahlı çini parçası (Env. 1).

d. Perdahlı çini parçası (Env. 6).

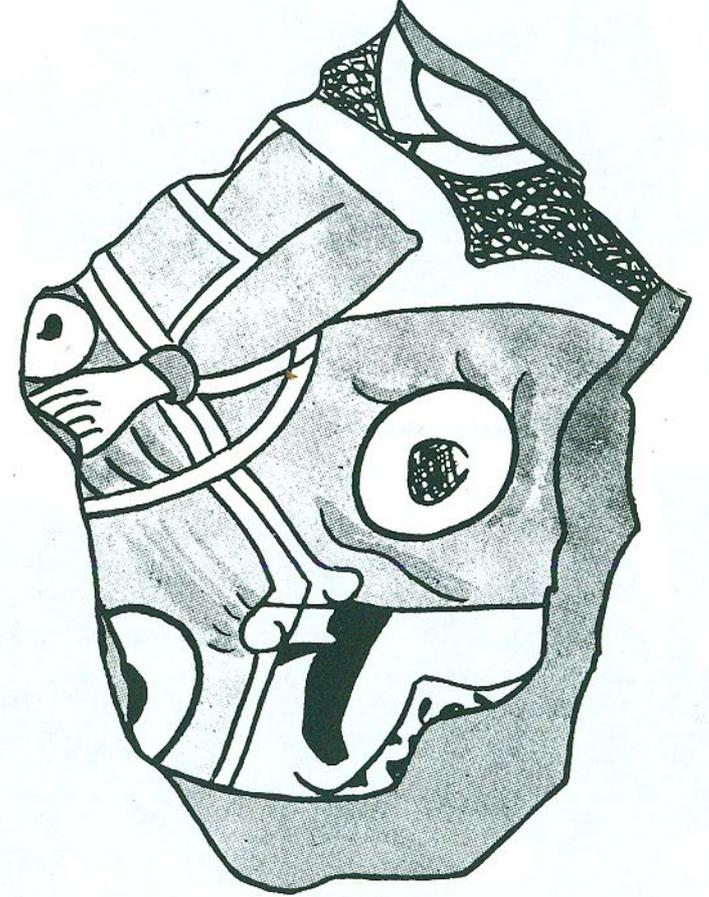
Şekil 1. Perdahlı çiniler

Res'im 1 a. Melek başı (Env. 51 a).

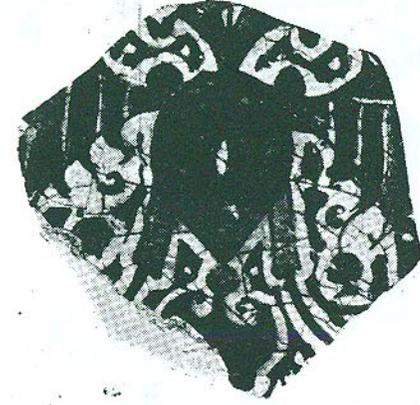
Resim 1 b. Melek veya harpi? (Env. 53).

Şekil 2. Bağdaş kurmuş bir erkek figüründen parça (Env. 42).

Şekil 3. Büyük bir melek figüründen parça (Env. 43).

Resim 2 a. Çift baş Kartal armalı çini.

Resim 2 b. Kartal armalı büyük çiniden küçük bir parça

Resim 2 c. Deniz kuşu figürlü çini.

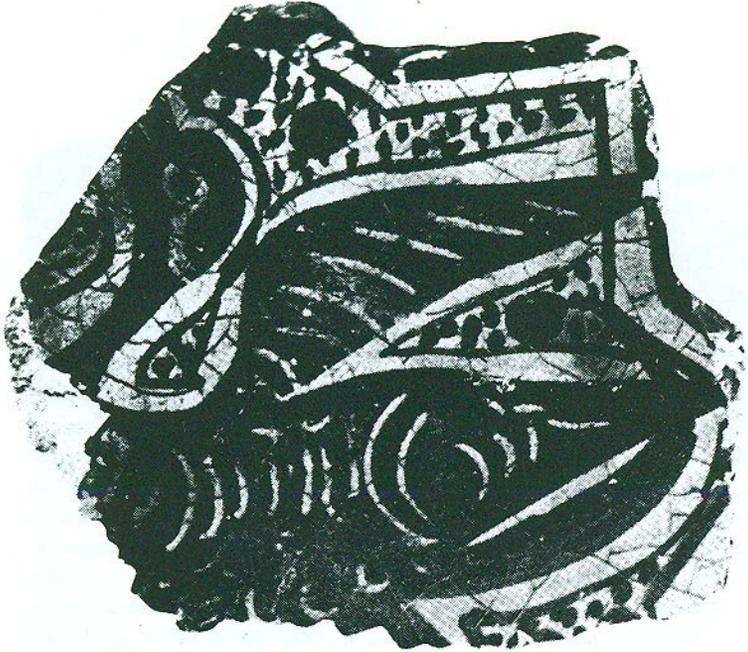

Şekil 4 a. Antalya müzesinde bulunan Selçuklu çift başlı kartal arma çinisinin tamamlanmış şekli,

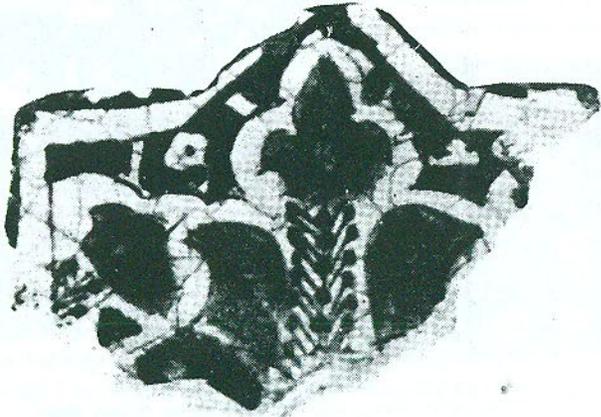
Şekil 4 b. Diyarbakır'da bulunan Artuklu çinisinde çift başlı kartal arması.

Res'im 3. Geyik figürlü çini (Env. 45).

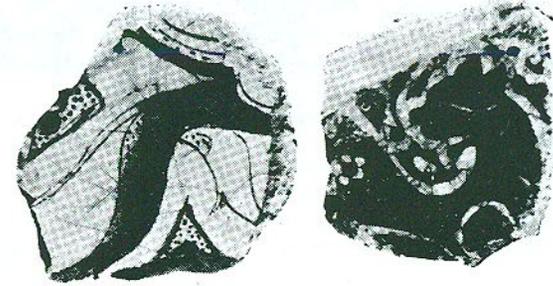
Resim 4. Ördek figürlü yıldız çini (Env. 29).

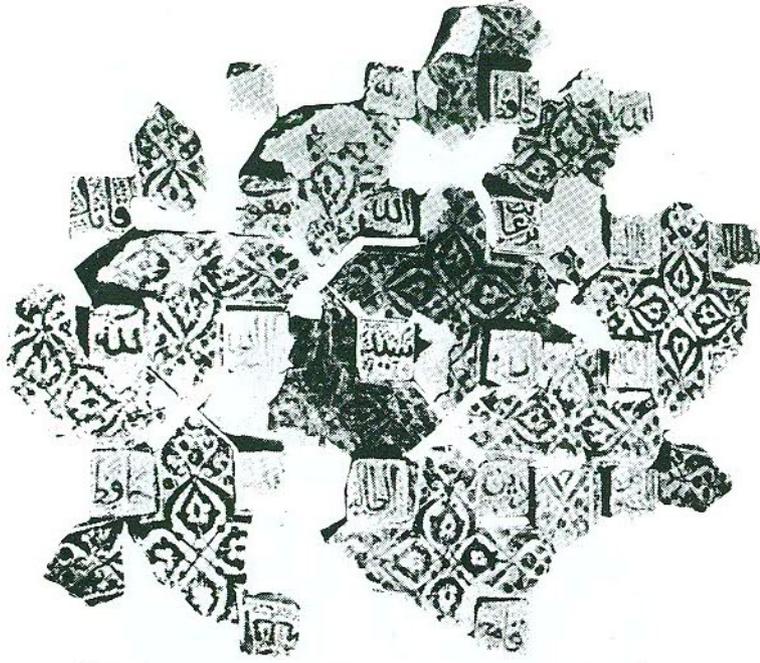
Resim 5. Çift güvercinli yıldız çini (Env. 59).

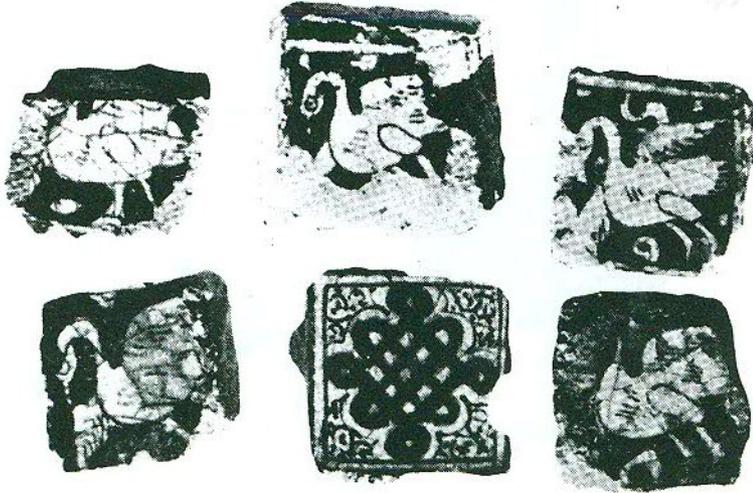
Resim 6. Balık figürlü çini parçası (Env. 44).

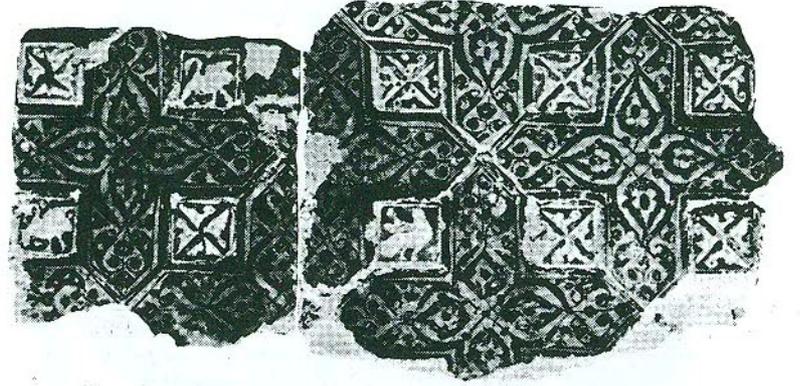
Resim 7. Dört ayaklı hayvan figürlü, yıldız biçimli çiniler (Env. 46-23-24-61)

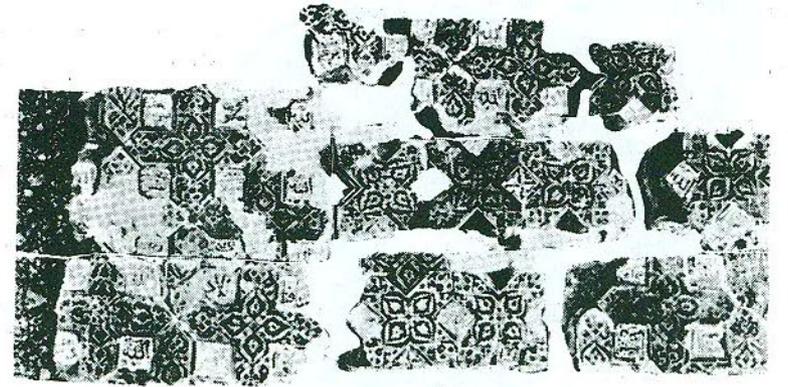
Resim 8. Yazı dekorlu kare çiniler ve haç biçimli çiniler (Env. 20-64-65).

Resim 9. Figürlü küçük kare çiniler.

Resim 10. Figürlü ve bitki motifli küçük kare çiniler.

Resim 11. Firuze sırlı dört kollu çiniler ve kare çiniler.

ARAPÇA YAZI DİLİNDE TÜRKÇE KELİMELER (X. yüzyıla kadar)

Ahmed Ateş
İstanbul

Türkler, VIII. yüzyıldan başlayarak, özellikle IX.-XI. yüzyıllarda, hemen tamamıyla islâmiyeti kabul edip, müslüman dîn ve kültürü çevresine girmişlerdir. Bu zamanlardan sonra Arapça kelimelerin Türkçe yazı ve konuşma diline nasıl girdiği, Türkçeye giren Arapça kelime ve dil kurallarının yüzyıllar boyunca nasıl artarak, devam ettiği malûmdur. Tanzimattan sonra, Cumhuriyet devrine kadar, Osmanlı İmparatorluğunun yönelmek istediği batı kültür ve medeniyetinin mefhumlarını karşılamak üzere, Türkçe yerine Arapçadan faydalanılmak istendiği, bu suretle Arapça kelime köklerinden, Arapçada bulunmayan anlamlara gelen içtimaiyat, hars, mefkûre v.b. gibi bir çok kelimeler meydana getirildiği oldukça iyi bir şekilde bilinmektedir. Arapçanın Türkçe üzerindeki bu çok geniş ve derin tesirinin teferruatı birçok noktalarda incelenmeğe ve araştırılmağa muhtaçtır. Nitekim Arapçadaki *z* sesi Türkçe bazı kelimelerde *z* (msl. zabıt), bazılarında *d* (msl. kadı)'dır. Bunlar bir takım mahallî Arap lehçelerinin tesiri ile mi, yoksa kelimenin Türkiye'de kullanıldığı çevre ile mi (msl. medresede her halde daha ziyade klasik Arapça şekiller kullanılmış olmalıdır; diğer şekiller de halkın teması neticesinde Türkçeye girmiş bulunabilir) izah edilmelidir? Türkçeye giren Arapça kelimelerde meydana gelen anlam değişimleri nelerdir? v.b. Fakat aziz hocamız R.R. Arat'ın hatırasına ithaf edilmiş bu yazıda, bu tesirin karşı tarafı, yani Türkçenin Arapçaya tesiri sorusu ele alınacak ve bunun bazı genel çizgileri belirtilmeğe çalışılacaktır.

Şu kadar var ki, Türkçenin Farsçaya tesiri ve Farsçadaki Türkçe kelimeler hakkında M.F. Köprülü'nün bir esas ve hareket noktası teşkil edebilecek nitelikte olan bir makalesi¹ varsa da, Türkçenin Arapçaya tesiri şimdiye kadar hemen hemen hiç ele alınmamış bir konudur. Ancak Hısayn 'Alî Maḥfûz *al-alfûz al-turkiya fi 'l-lahcat al-'irâkiya* adlı eserinde², bu gün Irak'ta (bilhassa Bağdad'da) halk ağzında kullanılan Türkçe kelimeler ile Türk dilinin bu lehçedeki tesirlerinden çok esash bir şekilde bahsederek, bu lehçede kullanılan Türkçe veya Türkçe vasıtası ile Arapçaya geçmiş olan aşağı yukarı 500 kadar kelimenin bir sözlüğünü vermiş-

tir. Burada ise, konu biraz daha geniş bir şekilde ele alınacak—lehçeler hakkında yeter bilgi kaynakları bulunmadığından—bugün Arapça edebî yazı dilinde kullanılmakta olan Türkçe veya Türkçe vasıtası ile Arapçaya girmiş olan kelimelerin bir kısmı, daha ziyade sözlüklere baş vurularak, tesbit edilmeye çalışılacaktır.

Konuya girmeden önce, bir noktanın açıklanması, usul bakımından, yerinde olacaktır: M. F. Köprülü, anılan makalesinde¹, tarih olayları dolayısı ile, tarihî veya edebî eserlerde geçen kavim, şahıs veya yer özel adlarını—meselâ Türk, Türkmen, Guz, Tatar, Bulgar, Balasagun, Taraz, Hotan v.b.—bir tesir mahsulü olarak göstermiştir. Şüphesiz Farsça metinlerde böyle kelimelerin geçmesi, Türkler ile İranlılar arasındaki münasebetleri göstermek bakımından, önemlidir ve bunlar karşılıklı tesirlerin başlangıçlarına delâlet edebilir. Bununla beraber burada böyle kelimelere o kadar önem verilmeyecektir. Çünkü Arap tarihçileri ve coğrafyacıları—daha doğrusu bu dilde yazan tarihçi ve coğrafyacılar—bilgilerinin veya bilgi kaynaklarının verdiği imkânlar nisbetinde, Orta Asya'daki veya başka yerlerdeki Türklerden, boylarından ve bazı ileri gelenlerinden bahsederken, onların adlarını vermeleri bunların Arapça üzerine bir tesiri olduğunu göstermez; ancak özel adları Araplar tarafından da kullanılırsa, o zaman bir tesirden bahsolunabilir. Bundan dolayı burada Arapça tarih ve coğrafyaya dair eserlerde geçen özel ad mahiyetindeki kelimeler toplanmayacaktır.

Arapçada Türklerin anıldığı ilk yer belki m. VI. yüzyılın sonlarına düşer: Tanınmış "câhiliye" devri şâirlerinden al-Nâbîgâ al-Zubyânî (ölm. m. 595-612 arasında)³, Ḡassânî hükümdarı al-Nu'mân b. al-Hâriş b. Abî Şamir için yazdığı mersiyyede şöyle demektedir:³

قعدا له غسان يربون أوبه وترك ورهط الاعمين وكابل

"Ḡassân, Türkler, yabancı halklar ve Kâbil oturmuş, onun geri dönmesine ümit ederler".

Görülüyor ki, al-Nâbîgâ çok uzak kavimlerin, bu arada Türklerin, bu ölümden müteessir olduklarını anlatmak istemektedir. Türkler ile Arapların birbirlerinden bu kadar uzak birer kavim halinde yaşadıkları bu devirde, bunların dillerinin mütekabil tesirleri tabii tasavvur edilemez.

Bununla beraber bir çok Arap dilcileri, *Kur'an*'da bulunan yabancı asıllı kelimeleri incelerlerken, bir de türkçe kelime tesbit etmişler ve *Kur'an*, XXXVIII (Sâd sûresi), 56'da ve LXXXVIII (Nebe' sûresi), 25'de geçen *ğasâk* veya *ğassâk* okunan kelimenin Türkçe olduğunu iddia etmişlerdir. Cehennemliklerin içecekleri su olarak, "kötü kokulu, dondurucu soğuk" veya "bu nitelikte olan su" anlamına

1 s. 6,9,13.

2 A. Ateş, *An-Nâbîgâ ad-Dubyânî, hayatı ve eserleri hakkında araştırmalar* (Şarkiyat mecmuası, 1956-1959, c. I-III).

3 M.H. Derenburg, *Le Divân de Nâbîgâ Dhobyânî*, Paris, 1869, şîr XXIV, beyit 30, s. 93, tercüme s. 144 ve krş. *Şarkiyat mecmuası*, I, 36.

1 *Yeni farside Türk unsurları* (Türkiyat mecmuası, İstanbul, 1942, VII-VIII, cüz 1, s. 1-16).

2 *al-Turâş al-şâ'bi*, Bağdad, 1964, sayı 6'dan ayrı baskı. s. 1-24.

gelen bu kelime Arapçaya komşu Süryâni, İbrâni, Habeşçe v.b. gibi diller ile izah edilememiş ve bundan dolayı bunun Türkçe olması gerektiği ileri sürülmüştür¹. Bu iddianın çok erken devrilerde ortaya çıkması da dikkate değer. Gerçekten h. 276 (m. 889)'da ölmüş olan tanınmış edebiyatçı ve tarihçi İbn Kutayba bile bu kanaattedir². Fakat Arap dilcileri bu kelimenin karşılığı olabilecek olan Türkçe kelimeyi göstermiş değillerdir. Rahmetli hocamız M. Ş. Yaltkaya bunun Türkçe "kusuk, kusmuk" kelimeleri ile ilgili olabileceğini söylerdi. Yabancı asıllı kelimeleri kendi bünyesine kolayca uydurabilen Arapçada, Türkçe "kusuk" veya "kusmuk" kelimeleri *ğasāk* veya *ğassāk* olabilir, yani böyle bir türetme, ses değişimleri bakımından, tamamiyle mümkündür. Ancak peygamber devrinde, yani VII. yüzyılın başlarında, böyle bir kelimenin Arapçaya girebilmesi için gerekli ortam henüz mevcut değildi.

Daha ilk halifeler devrinde, yani I. (VII.) yüzyılın ilk yarısında, İran'ı baştan başa geçen müslüman orduları Türk sınırlarına vardılar. Böylece bir kısım Türkler ile müslümanlar, binnetice Araplar arasında, ilk zamanlarda düşmanca olan münasebetler başladı. Kutayba b. Muslim'in (öldürülmesi 96 = 715) Türk ülkelerinde, Mâverâünnehr'de oldukça sür'atle ilerlemesi bu münasebetleri daha da sıklaştırdı. Fakat müslüman Arapların İran'ı kısa bir zamanda istilâ etmelerine karşılık, Türklerden çok şiddetli bir mukavemet görmeleri sebebi ile, I.-II. (VII.-VIII.) yüzyıllarda Türkler müslümanlarca, meselâ Deylemliler gibi, en büyük müslümanlık düşmanı kavim telâkki ediliyordu. Bundan dolayı meselâ "Şamlılara karşı dinî savaş, cihâd, Türk ve Deylemlilere karşı dinî savaştan daha çok sevaphdır"³ veya "Biz sizin dininizdeniz, ne Türk, ne Deylemliyiz"⁴ gibi sözler, o devrin durumuna sonucu olarak, tabii karşılanmak lâzımdır. Hatta daha IV. (X.) yüzyılın başlarına doğru, Türk ülkeleri, bir dereceye kadar, Bizans sınırları gibi, *cihâd*, yani dinî savaş bölgesi sayılabiliyordu ve meselâ Hallâc-ı Manşûr (ölümü 309 = 922) gibi sofiler bu bölgelerde cihada çıkıyorlardı⁵.

Bunlarla beraber daha Abbasilerden al-Mu'taşim (hüküm yılları: 218-227 = 833-842) zamanında, Türkler Abbâsi hilâfet ordularının en önemli unsurları sayılıyorlardı. Bu halife Türkleri Araplara tercih ediyordu ve Türkler için Samerra şehrini yaptırmıştı⁶. Bu devirde, islâmiyeti kabul etmiş olan Türklerden, bütün islâm âleminin en üstün şahsiyetleri arasında yer alan din ve fikir adamları da yetişmişti. Bu arada al-Buhârî'nin *al-Şâhih* adlı hadis dergisinin en önemli kaynağını teşkil eden ve Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbal'in en büyük din bilgini saydığı 'Abd Allâh b. al-Mubârak al-Turkî'yi (ölümü 181 = 797)⁷, edip,

1 Bk. al-Suyûtî, *al-İtkân fi 'ulûm al-Kur'ân*, Kahire, 1279, s. 172.

2 *Adab al-kâtib*, nşr. N. Grünert, Leiden, 1900, s. 527 ve krs. Gérard Lecomte, *Ibn Kutayba, l'homme, son oeuvre, ses idées* (Institut Français de Damas), Damas, 1965, s. 367.

3 Tabarî, *Târîh*, nşr. de Goeje, II, 1391. Krs. *İslâm Ansiklopedisi*, 1945, III, 571 a.

4 Tabarî, *aynı eser*, II, 740.

5 Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, 1950, V, 168a.

6 *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 748a.

7 Bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 256.

edebiyat nazariyecisi ve tarihçi Abû Bekr Muhammed b. Yahya 'l-Şûlî'yi (ölümü 336 = 917)¹ ve büyük filozof al-Fârâbî (ölümü 339 = 950)'yi sayabiliriz. Bu sırada Türkler artık islâm âleminin, Araplar ve İranlılar gibi, en önemli bir unsuru, hatta bazılarınca en önemlisi haline gelmiş bulunuyorlardı ve bundan dolayı büyük edip al-Câhiz (ölümü 255 = 869), *Risâla fî fazâ'il al-Atrâk* ("Türklerin üstünlükleri hakkında risale") adlı eserini yazmıştı².

Diğer taraftan hilâfet ordusunda bulunan Türkler, kabiliyetlerini kolayca isbat ederek, hilâfet idaresinde önemli mevkieler almışlar ve kısa ömürlü olan müstakil devletler de kurmuşlardır. Bu arada Ahmed b. Tolun Mısır ve Suriye'de Tolunlular devletini (254-292 = 868-915) ve aslen Ferganalı olan Muhammed b. Tuğğac³ İhsidîler devletini (323-358 = 935-969) kurmuşlardır. Özellikle Tolunlular câmiî gibi olağanüstü değerde san'at eserleri meydana getiren bu hükümdarlar Türkler ve onların meziyetleri hakkında çok iyi bir kanaatin yayılmasını temin etmişlerdi.

Böylece Arap âlemine giren ve çok önemli mevkieler elde eden Türklerin dillerinden bazı unsurların Arapçaya girmesi için uygun bir ortam hasıl olmuş demektir. Fakat bu Türkler, samimî müslüman olarak, kendi kültürlerini bırakıp, yeni islâmî kültürün taşıyıcısı ve koruyucusu rolünü benimsiyorlardı. Bundan başka bunların, yaptıkları iş ne kadar büyük olursa olsun, Irak, Suriye, Mısır gibi Arap-müslüman âlemi içinde çok az sayıda olacakları meydandadır. Bundan dolayı bu devirde Bağdad ve Samarra yörelerinden başka yerlerde, Türkçeden bazı kelimelerin Arapçaya geçtiğini veya geçebileceğini düşünmek doğru olmasa gerektir. Bununla beraber az miktarda vukua gelmesi mümkün olan tesirler de konuşma dilinden çok ayrı ve muhafazakâr olan, yabancı kelimelere hiç yer vermek istemeyen Arap yazı diline aks etmemiş olabilir. Bütün bunlara rağmen, bu devirde Arap yazı diline girmiş bir kaç Türkçe kelimeyi tesbit etmek kabil olmaktadır. Burada konuyu fazla dağıtmamak için, yalnız büyük müverrih al-Tabarî'nin (ölümü 310 = 923) *Târîh al-rusul va 'l-mulûk*'ünde⁴ rastlanan kelimeler kayd edilecektir. Tek-

1 *Aynı eser*², I, 149 v.d.

2 Bu eser van Vloten tarafından yayımlanmış (Leiden, 1903) olup, M. Şerefeddin [Yaltkaya] tarafından kısmen Türkçeye çevrilmiştir: *Türk Yurdu*, 1329, V, 894 v.d.d.

3 Bu ad genel olarak Tuğç şeklinde okunmaktadır (bk. meselâ *Encyclopédie de l'Islam*, Tuğç mad-desi.). Halbuki bu kelime al-Mutanabbî'nin bir şiiri dolayısı ile, çağdaş olan İbn Cinnî tarafından Tuğğac okunacak şekilde harekelenmiştir (bk. *Şarh Divân al-Mutanabbî*, Konya, Yusuf Ağa kütüphanesi nüshası). Kelime ancak bu şekli ile kolayca anlaşılabilir bir nitelik kazanmaktadır. Çünkü Tuğç şekline buna bir anlam vermek mümkün görünmemektedir; buna karşılık Tuğğac kelimesinin, Türkçe hükümdar ünvanlarından Tamğac, Tabğac ile ilgisi hemen farkedilir. Bu kelime belki Arap sahasında, *m* veya *b* ile *ğ* benzeşerek, tuğğac olmuş, bu da Arapça *fu'al* tartsındaki (meselâ 'Omar, Zufar) kelimelere benzetilerek, tuğğac-belki Araplar arasında tuğac-şekline girmiştir. Böyle bir hükümdar ünvanının özel ad olarak kullanılmasında garip bir cihet yoktur, zira *aşid* ve *hakan* gibi Arap sahasında kullanılan özel adlar aslında birer hükümdarlık ünvanından başka bir şey değildir.

4 *Annales quos scripsit Abu Djafer... at-Tabarî cum aliis* ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1879-1898, c. I-III.

rar etmek gerekir ki, mesela جينويه (*yabgu*)¹ v.b. gibi yalnız ünvan halinde kalan ve Arapçanın türlü kalıplarına sokulmayan kelimeler ile özel adlar dikkat nazara alınmamıştır.

الاولكشيye (*al-ûkuşiyya*) (Tabarî, III, 1815, satır 18), Türk askeri anlamında geçmektedir. Bunun “dost, arkadaş” (*amicus*) anlamında Türkçe öğüş (veya öküş) kelimesinden geldiği söylenirse de², bir yer ve kabile, boy adına nisbet olması da muhtemeldir.

تقار *toğâr* (Tabarî, III, 753, satır 9): “kap” anlamındadır ve Arapçada her türlü kap için kullanılır ve meselâ تقار من فضة (“gümüş bir kap”) denilir. Bu kelime Farsça olarak kabul edilirse de³, bu şekli ile “çuval, dağarcık v.b.” anlamlarında olmak üzere, *Divân luğât al-Türk*’te mevcuttur. Şimdi bunun küçültme şekli olan “dağarcık” kelimesi Anadolu Türkçesinin en yaygın kelimelerindendir. Bundan dolayı bunun Türkçe olması gerekir.

خاقان *hâkân* (Tabarî, sık sık): “hakan, imparator”. Ashında bir ünvan olan bu kelime, bu devrede özel ad olarak da sık sık kullanılmıştır. Nitekim al-Mutavakkil’in veziri Fath b. Hâkân (öldürülmesi 247=861) çok tanınmıştır. Bu kelimenin islâm âleminde ne kadar çok yayılmış olduğunu göstermek için, bir de şu misâl anılabilir: *Maṭmah al-anfus* va *Kalâ'id al-ikyân* gibi pek değerli eserlerin yazarı İspanyalı (Endülüslü) Abû Naşr al-Fath b. Muḥammed b. ‘Ubayd Allâh b. Hâkân’ın (ölümü 535=1140)⁴ adında da bu isme tesadüf edilir.

دبوس *dabbūs* (Tabarî, II, 1572 v.b. yerlerde, دبوسى *dabbusî*, دبوسية *dabbūsîya* gibi türetilmişleri ile): Türkçe “topuz”. Krş دبوق *dabbūk*.

دبوق *dabbūk* (Tabarî, III, 583, satır 17): “top, cevân oyununda sopa ile vurulan top” anlamına gelen bu kelime Başşâr b. Burd’un (ölümü. 167=783) bir beytinde de geçmektedir⁵. Bu kelimenin Farsça olduğu söylenirse de, Türkçe “topuk” kelimesinden gelmesi daha çok muhtemeldir. *Divân luğât al-Türk*’te *topuk* kelimesinin “topuk ve cevân oyunundaki top” anlamına geldiği açıkça kaydedilmiştir. Bu kelime eski Arapça sözlüklerde mevcut değildir; ancak Fîrûzâbâdî⁶ *Ḳâmûs*’una aldığı bu kelimenin manasını bilmemekte ve bunu “çocukların oynadığı tanınmış bir oyun” şeklinde iza’r etmektedir. *Dabbūk* eğer Farsça bir kelime olsa idi, onun bunun anlamını çok iyi bilmesi gerekirdi. Bundan başka cevân oyunundaki topa ve genel anlamda topa Farsçada گوی *gûy* denilir. Binaenaleyh bu kelime ancak Türkçedeki *topuk* kelimesinden gelmiş olabilir.

1 Aynı eser, II, 1206, satır. 9.

2 Bk. de Goeje, *Annales... at-Tabari, introductio, glossarium*, Leiden, 1901, s. CXXIII.

3 bk. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* s.v.

4 Bk. *GAL*, I, 339; *Suppl.*, I, 579.

5 *Ağâni*³, III, 243 ve bk. aynı sahife, not 4.

6 Bk. *Kâmûs*, mad. d b k.

الشكى *al-şukî* (Tabarî, III, 1169, satır 15). “hançer” veya “kama” gibi bir silâhn adı olup, Türkçe “çakı, çaku” kelimesinden gelmektedir.

طراخان *tarhân* (Tabarî, I, 6.4, satır 3), çoğul طراخين *tarâhîn* ve طراخنة *tarâhîna*): tarhan (Türkçe bir ünvan).

طوق *tûk* (çoğulu طوقات *tûkât*, Tabarî, II, 1958, satır 6; 1611, satır 1,5,1616, satır, 12 v.b.): “tuğ”. Bu kelimenin daha sonraki devirlerde طوقان *tûkân* şeklindeki çoğuluna da rastlanmaktadır.

يلق *yalmak*, çoğulu يلامقة *yalâmîka*, (Tabarî, I, 2402, satır 8): “üste giyilen askeri elbise”. Bu kelime de Farsça olarak kabul edilmek istenilirse de, *Divân luğât al-Türk*’teki “yalmak” ve bu günkü Türkçedeki “yelme” kelimeleri ile açıklanması daha doğru olur.

Başka eserlerde yapılacak araştırmalar ile, IV./X. yüzyıla kadar Arapçaya girmiş Türkçe kelimelerin sayısı biraz daha arttırılabilecek gibi görünmektedir. Bununla beraber şimdiden şu sonuca varmak mümkündür: Araplar ile Türklerin münasebetlerinin başlangıç devri sayılabilecek olan bu ilk devrede daha ziyade askerlik ve silâhlara ilgili bazı Türkçe kelime ve deyimler Arapçaya girmiştir.

TÜRKMEN HALK EDEBİYATI HAKKINDA

Yusuf Azmun
İstanbul

Türkmenlerin çok eski zamanlardan bugüne kadar meydana getirdikleri medenî ve edebî eserlerin bir kısmını halk edebiyatı teşkil etmektedir. Türkmenler, daha okuma yazma bilmedikleri zamanlarda bile, şarkılar, türküler, masallar, destanlar v.s. gibi edebiyat türlerini kendilerine mahsus bir şekilde meydana getirmişlerdir. Türkmen halkının meydana getirdiği şiirler, masallar v.s. binlerce Türkmen vasıtasıyla sözlü olarak nesilden nesile geçmiş ve bugüne kadar devam etmiştir. Her bir şiiri veya masalı ashuda bir şahıs hazırlamış fakat bunların bazıları zamanla biraz da olsa, şekil değiştirmişlerdir. Bu değişiklikler bilhassa dil bakımından olup, ağızların bu değişmelerde rolü şüphesiz büyük olmuştur. Şivelerin yazılı edebiyata da tesiri olmuştur. Meselâ Türkmen Klâsik Edebiyatının en değerli şairi olan Mahtum Kuli'nin şiirlerinin bazıları Stavropol Türkmenlerinin arasında değişik şekilde okunmaktadır. Molla Nefes'in "Zöhre-Tahir"inde de aynı şive değişikliklerini görebiliriz. Bu durum yalnız klâsik veya halk şiirlerine mahsus olmayıp, bütün edebiyat türlerinde görülebilir. Bazan bir şiir, birisi tarafından başlanmış, diğeri tarafından ise geliştirilmiş, değiştirilmiş ve tamamlanmıştır. Bilhassa halk şiirlerinde şiiri değiştiren veya tamamlayan halk müzisyenleri (türkmencede "bağşı") olmuştur. Çünkü onlar şiirleri toplumlara şarkı şeklinde sunmuşlardır.

Türkmen Halk Edebiyatında tam olarak halkın yaşayış tarzları, işleri, örf ve âdetleri gibi mevzular işlenmiştir. Eserlerin meydana getirildiği tarih belli olmasa da bu eserlerde bazı tarihî olayları açıkça görmek mümkündür. Halk şiirlerinin bazılarına "tarihin aynasıdır" diyebiliriz. Bazı şiirler, olaylar sırasında kendiliğinden meydana gelmiştir.

Türkmenlerin XVIII. yüzyıldan öncesine ait yazılı edebiyatı hemen hemen yok gibidir. Onlar bilhassa "Toy-tomaşa" dedikleri düğün veya ziyafet merasiminde veya hut da sazh sohbetli toplantılarda geniş edebiyat türleri yaratmışlardır. Yalnız XV. yüzyılda Vefai'nin "Revnak-i'l İslâm" adlı kitabı yazılmıştır¹. Bir rivayete göre bu kitabı Ersarı isminde bir zat kırk yavru deve vererek yazdırmış, başka bir rivayete

göre de bir dul hanım kırk yavru deve karşılığında yazdırmıştır. XV. yüzyıldan evvel mevcut olan sözlü edebiyat yanında ayrıca XVIII. yüzyıla doğru yazılı edebiyat da başlamıştır. XV. yüzyıldan evvel yaşamış olan Türk toplumlarının edebiyatında müşterek unsurlara çok sık rastlamak mümkün olduğu gibi, pek çok destanlar da müşterek olarak terennüm edilmiştir. Türkmen Halk Edebiyatı iyice tetkik edildiği takdirde eski Türk folklorundan birçok örnekler görülür.

Mahmud Kâşgari'nin Divan-ı Lûgat-it-Türk'ünde geniş Türkmen dili unsurları yanında, bugüne kadar Türkmenler tarafından kullanılagelen tâbirler ve atasözlerini de görmek mümkündür. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, aradan bin yıl gibi bir zaman geçmiş olmasına rağmen, çok eski atasözleri ve tâbirlerin biraz şekil değiştirerek bugüne kadar yaşadığına şahit oluyoruz. Nitekim;

Divan-ı Lûgat-it-Türk'te:

1. Kökke südse yüzge tüşer.
2. Aş tatığı duz.
3. Korkmuş kişiğe koy başı қоша көрүнер.
4. Emgek ekinde қалмаз.
5. Ot tütünsiz bolmaz, yigit yazıksız bolmaz.
6. Eden başı til.

Bugünkü türkmencede:

1. Göge tükürseñ yüzge düşer.
2. Aş tağamı düz.
3. Gorkana қоша көрүнер.
4. Emgek ekinde қалмаз.
5. Ot tütünsiz yigit yazıksız bolmaz.
6. Eden başı dil.

Prof. Hıdırov'a göre, birinci cümledeki "südse" türkmencede semantik bakımdan "tükürseñ" olmuştur. "Südse" kelimesinin bugün türkçede kullanılan "sürtmek" kelimesinden (r) sesinin düşmesiyle meydana gelmesi muhtemel olduğu gibi "sürtmek" in bir mânasının da tükürmek olduğunu düşünmek mümkündür¹. Türkmen klâsik edebiyatçıları diğer Türk edebiyatlarında görüldüğü gibi, atasözlerinden çok faydalanmışlar ve onları kendilerine göre kullanarak veya genişleterek halka takdim etmişlerdir ki, bu zamanla halk arasında yayılmıştır. Tabii, bu şairlerin başında büyük Mahtum Kuli gelmektedir.

Türkmen Halk Edebiyatının en belli başlı türleri şunlardır:

1- Destanlar,

¹ Prof. M. N. Hıdırov, *Türkmen Dilinin Tarihinden Materyallar*. Türkmen Devlet Okuped Neşir-Aşgabat 1962, s. 90.

¹ Doç. R. Nazarov, *Türkmen Filologiyasının Tarihinden Materyallar - İlmî Yazılar*, T.S.S.R. Halk Magarif Ministerliği. Çarcev 1963 S. 13.

- 2- Masallar (türkçenede "erteke", bazı kabilelerde de bay, hekât),
- 3- Atasözleri (türkçenede "atalar sözi",
- 4- Matallar (bilmeceler),
- 5- Aydımlar (şarkı ve türküler):

I- Erkeklerle mahsus aydımlar:

- a) Halk aydımları,
- b) Öleñler,
- c) Toy aydımları (düğün aydımları).

II- Kız-kadınlara mahsus aydımlar:

- a) Moncukatdı (Türkmen gelin kızlarının Nevruz'da, oyun sırasında söyledikleri aydım. Kızlar kendilerine uğur getireceğini sanarak moncukatdı yaparlar),
- b) Ağı (ağıt),
- c) Hüdi (ninni),
- d) Şehir kızları aydımları,
- e) Çuval kızlar aydımları (genç kadınların şarkıları),
- f) Läleler (kız türküleri),
- g) Kadın-kızların iş aydımları,
- h) Du'a aydımları,
- i) Toy aydımları' (düğün şarkı ve türküleri).

III- Çocuk aydımları: 1

- a) Sanavaçlar,
- b) Çocuklara mahsus bazı aydımlar.

Yukardakilere ayrıca belli zamanlarda söylenen şiirler, şarkılar veya türkülerini de ekleyebiliriz. Bunların en mühimleri şunlardır:

- 1- Yâ Ramazan (Ramazan ayının 15. gecesi, belli merasimle söylenen şiir),
- 2- Süt Kazan (yağmur yağmadığı zaman merasimle söylenen şiir),
- 3- Zikir Aydımları (dinî merasimde söylenir),
- 4- Yomaklar ve Değişmeler (mizah ve fıkralar).

DESTANLAR

Türkmen destanlarının en önemli hususiyetlerinden biri nazım ile nesrin bir arada kullanılmasıdır. Destanlarda, destan kahramanlarının iç âlemleri ve duyguları işlenmiştir. Destanların manzum kısımlarında şiir, şiiri söyleyen kahramanın isminin getirilmesiyle biterse, nesir kısımları umumiyetle "El-Şişa Koroğlu sözünü tamâm etdi" gibi cümlelerle başlayıp, "Koroğlu işikte barmağını dişlep duran Bibican'ın cemâlini görüp bês söz aydar gerek" gibi cümlelerle biter.

1 Aydımlar umumiyetle kendilerine mahsus makamlarda söylenirler. Çocuklara mahsus bazı şiir türleri ahenkli (ritmik) bir şekilde söylendiği için, onları şiir değil, aydım olarak açıklıyoruz.

Koroğlu gibi kahramanlık destanlarının Türkmenler arasında yayılması psikolojik olarak onlara yüzyıllar boyunca derin tesirler yapmış, insanîyet, kahramanlık, vatanperverlik ve mücadele hissini takviye etmiştir. Örnek olarak burada büyük bir destanın küçük bir bölümünün neler anlattığını görelim:

Yalnız bälâm alğın pendim
Yürdüni terk edici bolma
Özünden gayrı nâmârdıñ
Mînnetin çekici bolma.

Bu şiirde Cıgah Bek, Koroğlu'na kendi halkını sevmek, halkın namusunu korumak için mücadele etmek, kimseye boyun eğip yalvarmamak, merhametli olmak, büyüklere hörmet etmek, her işi etrafındakilere danışarak yapmak gibi iyi işleri tavsiye etmiştir. Zaten Koroğlu'nda bulunması istenen bu meziyetler hâlâ Türkmenlerde de vardır. Bunun gibi şiirler yüzyıllar boyunca "bağışlar" yani halk müzisyenleri tarafından söylenmiş ve söylenmektedir. Türkmen destanlarının halk diliyle söylendiği içindir ki, halk arasında geniş şekilde yayılabilmektedir. Hüyrlükğa Hemrâ, Koroğlu, Şâşenem Çarıp gibi destanlarda türkmenin öz şeklini görmek mümkündür. Misâl olarak:

Bilmen oyahıkda bilmen düşümde
Perende ğir atıñ avâzı ğeldi
Yaman günler bârdır meniñ başımda
Perende ğir atıñ avâzı ğeldi.

Ey Koroğlu ğirâtıñı yâd eyle
Ğir atsız bağlara barmağul seyle
Perişân ğuşmatım yazıldı şeyle
Perende ğir atıñ avâzı ğeldi.

(Koroğlu'dan)

Üç ây boldı meniñ gövni hoşım yök
Yığlamağdan ğayrı etĝen işim yök
Ğulak şalışam çây içinde ğuşum yök
Bârı yöĝi boldı maña ğumâna.

(Hüyrlükğa Hemrâ'dan)

Rakıblar elinden pınhan kıl meni
Harıldâr şen buğün şatın al meni
Çarıp aydar hağ aşık men bil meni
Alıp bilseñ ğul çâyına al meni.

(Şâşenem-Çarıp'ten)

Klasik edebiyatta bile, bazı şairlerin halk arasında diğer şairlerden daha fazla tutulmasında dilin büyük rolü vardır. Mahtum Kuli'nın halk dilini geniş şekilde ve sanatkârca kullanabilmiş olması, şiirlerinin halk arasında geniş şekilde yayılmasına sebep olmuştur. Halbuki bugün bile edebî dilde yazan şairleri halk pek tanımıyor. Edebî ve halk dili arasındaki farkı göstermek için her birinden birkaç mısraı örnek olarak gösteriyoruz:

Halk dilinde yazılmış olan şiirler:

Gün gövrêni gam başıdır özünden
Yâş hem gelse ağlâp geçer hâlmğa
Bağır yâşın köñül töker gözünden
Baş hem gelse yığlâp geçer hâlmğa.

(Mahtum Kuli'dan)

Sakar İli bolup Erşarı bilen
Biz gitdik sen galdın Lebâp hoş indi
Kimse ağlâp gitdi kimşeler gülüp
Kimse çekip dürli azâp hoş indi.

(Seydi'den)

Suğunlı, imğah çâl goçlı dağlar
Belentden peştine akan bulağlar
Şovuk şûh, ter çeşmeli âvlağlar
Köñül arzu eylev vatanım seni

(Zelîlî'den)

İymeşem, içmeşem hem günim ötmez
Bürenip yatmâğâ midârum yetmez
Günde müñ govlaşam bây yere yetmez
Goş başıp dülmüde yatıv garıplık.

(Kemine'den)

Edebî Dilde Yazılmış Olan Şiirler:

Garañkı gör bolup andağ parahnêk
Cahâmü şovkı yâdımdan çıkar pêk
Köñülde gussa galmağ bir çiğit tek
Yatar sen yañı öylengeñ yigît tek.

Vefâ'î, "Revnağ-il-İslâm"

Kim tezek birle mârât etşe ol
Cân çekip tertib bile tüzetşe ol
Pikr edip bağlîl binâ tutmaz bu tām
Soñra oğşar hayr eden māl-ı harām.

(Devlet Mēmet Āzādî)

Kılıp kışmat onı tîre tîre
Beyân eyley sen ey rovşan-zamîre
Kılıp dayhanları keşt-i zırâğat
Ötürüp rûzığârın hoş parâğat
İyerler hem şöyerler şerv-i nâzi
Ma'aşratdır olarğa gış-u-yâzi.

Halkın yarattığı edebî eserlerin bazılarının kendilerine mahsus başlangıç ve sonuçları vardır. Meselâ "ertekiler" (masallar) şu şekilde başlayıp

Bir bâr eken, bir yök eken
İymêge içmêge zâr eken
Tammânnuñ ağızı dâr eken
Bir kel yetim bâr eken,.....

aşağıdaki gibi bitiyor:

Bağır döldü, batdı, gitdi
Öyken boldı ötdi gitdi
Mürât mürâdına yetdi
Mürâd'ın telpeği göge yetdi
Ayacığna tiken batdı
Ayırcağ bolşam "vêk" etdi,.....

Bunlar "erteki"lerin (masalların) tipik başlangıç ve sonuçları olmayıp, konu itibariyle kabilelere göre de değişebilir. Meselâ Stavropol Türkmenleri arasında masalların başlangıcı aşağıdaki gibidir:

Erteki, erteki zamânda
Eşegi börtin zamânda
Durna turğavul zamânda
Gara Torğay Ğâzi zamânda
Boz Torğay Molla zamânda
Bir bâr bâr eken, bir yök bâr eken
Bâr, piğambar eken, yök şeytân eken,
Bir pâdişâ bâr eken,.....

Böyle başlangıçtan sonra kahramanın hususiyetlerinden bahsedilerek onun portresi çizilmiş olunur. Sonra da kahramanın yaşadığı olaylar anlatılır. Meselâ, bir fakir çocuğun bütün müşkilâtlarla mücadele ederek muvaffak olması, "dev", "peri", "cin"lerle savaşarak istediğini yapması (meselâ, ihtiyar annesini sevindirmesi veya halkını kurtarması gibi) masalın konusu olabiliyor.

Masallar umumiyetle tipik Türk masallarının hususiyetlerini taşırlar. Kahramanların en küçüğü karakterce diğerlerinden kuvvetli ve beceriklidir. Hayvanlar, masallarda büyük rol oynarlar. Çoğunda hayvanlar konuşurlar. Tipler çok kuvvetlidir. Masallarda çoğu zaman kırmızı renk hâkimdir. En fazla kullanılan rakam 7 ve 40 olmuştur.

A T A S Ö Z L E R İ

(TÜRKMENCEDE ATALAR SÖZİ – NAKILLAR)

Türkmenler zengin bir atasözü hazinesine sahiptirler. Hayat felsefeleri çok güzel cümleler içinde hülâsa edilmiştir. Atasözleri umumiyetle Türkmenler arasında müşterek şekilde kullanılıyorsa da, bazı kabileler kendilerine mahsus atasözleri meydana getirmişlerdir. Bazı atasözleri de ağızlara göre şekil değişikliğine uğramışlardır. Misâl olarak birkaçını gösteriyoruz:

Stavropol Türkmenlerinde

- 1- Yerinden ayrılan yedi yıl ağlar, yürdünden ayrılan öllnçē ağlar.
- 2- Īr turan yolağçı yöl alar.
- 3- Berip alıp görmediki, berşe ũkışı gelmez.
- 4- Yamaniñ dñli ävi

İran Türkmenlerinde

- 1- Yerinden ayrılan yedi yıl ũrâr, yürdünden ayrılan seğşen yıl ağlar.
- 2- Īr turan İşinden dinar.
- 3- Bermezek, almazak, berşe ũkışı gelmezek.
- 4- Bî-devletiñ dili değer dñşin döver.

Aşağıda umumî Türkmen atasözlerinden örnekler veriyoruz.

1. Goyunı yüzüñ gepi düz.
2. Ayt aydñ gäynüdir.
3. Yalta yarımaz, oğrı bāyımaz.
4. Çapaqsız gāzan gāynamaz,
Ecesiz oğlan oyamaz.
5. Yağlı günüñ yād yağşı, yaman günüñ garındaş.
6. Yatan öküze iym yök.
7. Gürt arkaşından güş doyar.
8. Tatiñ doğrış orak (tatiñ doğrış orağñ eğriş).
9. Tati vurmaşañ doşt bolmaz.
10. Arkalı arka geplër, arkaşız görka geplër.
11. Dağdan arkāñ bolşa dāşdan yüreğñ.
12. Ekme biçerşiñ, gāzma düşerşiñ.
13. Yetimi vur yık köyneğni yırtma.
14. Yer gati bolşa öküz öküzden görer.
15. Yılān garriyanda gurbāka götünden dürter.
16. İle geñeş öz bileniñi et.
17. Türkmeniñ cehennem tata Şām.

18. Yāz yuvundışı gışa gatiğ.
19. Eğri āzar, doğrı ozar.
20. Gerekli yüküñ (dāşñ) agramı yök.
21. Dek gezen doğ gezer.
22. Serçe dāşı bātman sāyar.
23. Gorkağñ cecesi ağlamaz.
24. Tañrı beren gılığı ölende gālar.
25. İçmeklñi vur yalañaç gorkşın.
26. Bāy bāya berer Hudāy da bāya berer
27. İt ite buyrar, it de gıyruğna.
28. Çopanı (mōllaşı) iki bolşa toğlı harām öler.
29. Yekelik Hudāy'a yağşı.
30. Yatıp gālanıñdan atıp gāl.
31. Ölen şehid öldüren gāzi.
32. Gicēniñ hayrından gündizñ şeri.
33. Gepiñ āzi, aşıñ düzi.
34. Serçeden görkan darı ekmez.
35. Dñye garrişa potaşına yarār.
36. Āzan yara āzlık etmez.
37. Māyaşız şüt uymaz.
38. Şü gider dāş gālar, yād gider gardaş gālar.
39. Ezilen geçi şüdan gāytmaz.
40. Āciñ tañrışı yök.
41. Açlık nēme iydirmez, doğlık nēme dıdirmez.
42. İtten aç da yök dinç da.
43. İşlēn ölmez, İglēn.
44. Arriğ öz hālmı bilşe yıkılmaz.
45. Ölme de yit, cehenneme git.
46. Yetim oğlan it bolar, ölmeşe yiğit bolar.
47. Yekēniñ çañı çıkmaz.
48. Yāz günüñüñ yağşı, ēr-heleyiñ vuruşı.
49. Ayālñ şacı uzñn da bolşa aklı kelte.
50. Çıkıdacı çıkmaşa gırdeci gırmez.
51. İt arriğlğını gürda bildirmez.
52. İl bilen gelen toy da bayram.
53. İl bilen keşilen barmağ gānamaz.
54. Akmak dünyēni sürer, aklı oña hayrān gālar.
55. Öykeşiz toy bolmaz, ökünçsiz ölüm.
56. Şuva şöyönme, kápıra dayanma.
57. Āşıklık görk işlemez, ũkı yasığ.
58. Dil görki söz, yüz görki göz.

59. Boğazı gışmaşaň boğaz düyeni yüdar.
 60. Döšt da oňşın duşmân da, dösta duşmân oňmaşın.
 61. Yağsılığa yağsılık her kişiniň işidir,
 Yamanlığa yağsılık er kişiniň işidir.
 62. Ēr aybını yöl açar, ědik aybını şü açar.
 63. Ēri nâmuş öldürer tavşanı gamçı.
 — 64. Başda akıl bolmaşa iki ayağa güç düşer.
 — 65. Camâğatıň kör bolşa sen de bir gözünü yum.
 66. Bileği yoğın biri yıkar, bilimi yoğın köpi yıkar.
 67. Oğulı da ağlar oğulsız da.
 — 68. Ğarğa bülbüllik başarmaz.
 69. Ölen buğrânıň arkaşından dîri atan görkar.
 70. Yalançı töre bir çıkar.
 71. Türkmen törünü bermez.
 72. İşikden tapsaň töre geçme.
 73. Yigidiň başına kınlık düşse ědiği bilen şuva girer.
 74. Yağşı oğul ile ortak, yaman oğul mâla.
 75. Yağşı ölse bâri öler, yaman ölse biri öler.
 76. Yâşını yaşuran yaş bolmaz, yaşırıp içmek aş bolmaz.
 77. Doğanımuň atı çıkandan obadaşımıň iti çıkşın
 78. Yıkılan göreşden doymaz.
 — 79. Müň bir işden bir göreş.
 80. Ölçermegiň çemini tapsaň gâr yanar.
 81. Acalı yeten tilki hînine bakıp üvlër.
 82. Mellekçë yer berseň yer eyesini yerden çıkâr.
 83. Ayâhı küleş, itü tulaş.
 84. Türkmeni dürtmeşeň duymaz.
 85. Özbek özüne bek.
 86. Ğara şuvı gaynadıp gaymak alan bâr mıdır?
 Ğarı heleyi ğiz ědip ěre beren bâr mıdır?
 87. Şakrap öşen yelden görk,
 Gülüp geplën hândan görk,
 Aşâk bağan ğizdan görk.
 — 88. Teke bilen döšt bolşaň ağzıñ burnuñ mây eder,
 Yomut bilen döšt bolşaň at-yarağñ şay eder.
 89. Eden peydaň ürküzen ğurbâkaña değmez.
 90. Yortanuñ izımdan yören yeter.
 91. Ğâzâ yeke giden ğazanar.
 92. Özüni hõrlân toğtamaz.
 93. Özüni bilen veli.
 94. Ğaribi silân beğ bolar.

95. Türkmen ğoşı bara-bara düzeler.
 96. Türkmen İşi yuvaş yuvaş.
 97. Beğ bolupdır dîşe man, ğılığı üytğëpdir dîşe inanma.
 98. Têze küzeniň şuvı şovuk.
 99. Yağşınıň gepi cennet, yamanıñ gepi minnet.
 100. Alkış bile ěr göğër, yağmır bile yer göğër.
 101. Ułşın şilân bây bolar, dîrişin şilân beğ bolar.
 102. Oğulsıza devlet yök, ayâlsıza ışrat.
 103. Ünütlü ğuş Këbë yetmiş. *iki doğan bir*
 104. Oğrın, buka gelen ěşkër ğuzlâr.
 105. El eli biler şerîğat dili.
 106. Atıñ baқа yöl tana (tanı), atañ baқа döšt.
 107. Ertirki ğuyrukdan buğünki öyken.
 108. Baş bilmeyën oğul-ğiz başa belâ getirer.
 109. Baş bolmaşa göre lëş.
 110. Berenden al vurandan ğaç.
 111. Bahilü bâğı göğërmez, göğërse de mîva bermez.
 112. Pulsız bâzara baranıñdan köpünşiz göre.
 113. Tağdîre tedbîr yök.
 114. Toydan soň tomaşa, orağdan soň hõşa.
 115. Cânı ağrımazıñ yanında başıñ ağrımaşın.
 116. Çopana meyliş harâm.
 117. Çâğırılan yerde irenme, çâğırılmadık yerde görünme.
 — 118. Kervende iner bolşa yük yerde ğalmaz.
 — 119. Devletli devlet ârâr, devletsiz vatan ârâr.
 120. Deşikli dâş yerde yatmaz, oğlan oynâr çöp soğar.
 121. Davakëriñ ğâzi bolşa dâdiña Allâ yetişşin.
 122. Şirnik berseň ğürda aylanıp geler yürda.
 123. Çatıklı aşdan aş holmaz, ğudadan ğarnaş (ğarındaş).
 — 124. Çılıç õz ğınımı keşmez.
 125. Ğürduñ iyse de ağzı ğân iymeşe de.
 126. Ğürdu ağzaşaň ğurt geler.
 127. Ğimıldan ğur âşar, miññıldân yer deşer.
 128. Köp yâşân bilmez, köp gören.
 129. Güçli bile göreşme yüvrük bile yârışma.
 130. Yıkılşaň da bökeken yıkıl.
 — 131. Müň gayğı bir İş bitirmez.
 132. Yârim güne yârış yök.
 — 133. Vuruşa at yağşı.
 134. Doğmadığdan doğan bolmaz, doğramçadan yağ.
 — 135. Gepleşeň gep tökenmez, ğazşaň ğum.
 136. Yitmedik ğoyun semrîmez.

137. Yaman günler yağışı bolar, yaman adam yağışı bolmaz.
 138. Tomuş peynişi gaynamadığıñ gış gâzanı gaynamaz.
 139. Arkalı köpek gürt alar.
 140. Uştâ ber de eliñ çek, möllâ ber de diliñ çek.
 141. Tokmak güçlü bolşa yün gazık yere gider.
 142. Şelle de del, kellede.
 143. Yağşılığı şü dübüne oqla, bähk biler, bähk bilmeşe hähk biler.
 144. Kişiniñ eli bile öt gursama.
 145. Dâğ başı dumânsız bolmaz, er başı hıyâlsız.
 146. Sütde ağzı bişen suvı üflöp içer.
 147. İl oğrısız bolmaz, dâğ börüşiz.
 148. İl ağlak bolşa doñuz depê çıkar.
 149. At arıklıqda, yigit garıblıqda.
 150. Tütün omçadan çıkar.
 151. Öli arşlandan dñri sıçan yağşıdır.
 152. İt içen güdan at içmez.
 153. Gırk gulanı içinde bir ağşağı bildirmez.
 154. Gorkağı kovsañ bätür bolar.
 155. İşlemedik dişlemez.
 156. Arınıñ zeherini çekmedik, balıñ gadrını nê bilşin.
 157. Yiten pıçağın şapı altın.
 158. Şü señrikden ağañoñ, Süleymân'dan nê peyda.
 159. Çara hem öz çâğaşına "akçâm" diyer.
 160. Gülme göñşina geler başına.

M A T A L L A R (BİLMECELER)

Hem küçükler hem de büyükler arasında toplantılarda söylenir. Umumiyetle bu toplantılarda bilmecelelerin başlangıcı aşağıdaki şekildedir:

Matal matal, şâhı matal
 Dñlden öter, damağ biter cevap (talhan)

Türkmenler umumiyetle kendi hayatlarında kullandıkları şeylerin isimlerine bilmecelede yer vermektedirler. Misâl:

"Dört lap lap
 Eğri şaplap
 İki tikeç
 Bir bulavuç"

Burada "dört lap-lap" devenin dört ayağı, "eğri şaplap" devenin boynu, "iki tikeç" devenin hörgücü, "bulavuç" da onun kuyruğudur.

"Yedi koyun bir gızı, 91 belâdan şaklâr". Yedi koyunun derisinden çobanların kullandığı ve Türkmenlerin "içmek" dedikleri kalın gocuk çıkar. Bir kuzu derisin-

den de bir kalpak meydana gelir. Bilmeceye göre bu ikisinin birleşmesi insanı 91 belâdan (kışın 91 soğuk gününden) korur. Halk şirlerinde bazen doksan kelimesine rastlarız ki, kış kelimesi yerine kullanılmıştır.

"Biz-ê bizdik
 Bir topar gızdık
 Bizî büzdüler
 Bir yüpe düzdüler"

Bu bilmececin cevabı "yurt" denilen Türkmen evlerinin dışının alt kısmını kaplamak için ince ince kesildikten sonra ipe dizilen kamışlardır.

"Bir climde bildirgen
 Bir climde şildirgen
 Başan yerim bây çukur
 Oturan yerim çukur"

Birinci mısradaki bildirgen kelimesi türkmencede "uyan" dedikleri dizgin, şildirgen kamçı, "bay çukur" üzengi, "çukur" da eyer kelimesi yerine kullanılmıştır.

"Öyümüzüñ üşti çibık"

Bu bilmececin cevabını düşünmeden evvel, yurt denilen Türkmen evleri hakkında bilgi vermek yerinde olur kanısındayım. Evin ortasında yanan odun dumanının çıkması için evin orta ve üst kısmında yuvarlak bir açıklık vardır. Buna "tünük" adı verilir. Evin her tarafının keçe ile kapalı olmasına rağmen bu "tünük"ün üstü daire şeklinde bir keçe ile kapalıdır, buna "serpik" denir. Bu serpik dört tarafından evin muhtelif yerlerine bağlıdır. Bu iplerin her birinin çekilmesiyle serpik o tarafa doğru açılır. İşte bu izahattan sonra bilmececin cevabı açık olarak meydana çıkmaktadır. Cevap: Serpik bağı (ipi)

"Tur gücügüm öye aylanıp yat gücügüm"

Bu bilmececin cevabı da evi kazığa bağlayan ve kuvvetli rüzgârların karşısında evin devrilmesini önleyen "urğan" denilen kalın iplerdir.

"Mundan urşam gılcı, arapda şaňlâr üçü" — Cevap: Yıldırım
 "Çarañkı içerde gaplañ gürlër" — Cevap: Değirmen
 "Özi bir garış, şakğalı iki garış" — Cevap: İğne-şapak (iğne, iplik)
 "İlgâp ilgâp boğaz boldı" — Cevap: İki (iğ)
 "Biyt, biyt bileñ at
 Bili nêzik küreñ at
 Dâğdan dâşdan gaytmaz at
 Dâlav degip ölmez at" — Çarınçğa (Karnca)

"Dâğda dalaymânı gördüm (Çarınçğa)
 Sûda Süleymân'ı gördüm (Gemi)

Düzsüz bişen aşı gördüm	(Süt)
Gevşep duran dâşî gördüm"	(Değirmen)
"Ay emirden emirden	
Yakan ödi kömürden	
Guşlarda bir guş gördüm	
Yumurtğaşi demirden"	Tüpeñ (Tüfek)
"İki doğan birbirini görmeyär"	İki göz
"Töveregi çeperi,	Diş
Ortasında at çapar"	Dil
"Bir atım bär yortağan	
Törba - tağar yırttağan"	Sıçan
"Uzın uzın uzlapa	
Üci meniñ golumda	
Şandırğalı şarı altın	
Sapı meniñ elinde"	Tamdıra
"İki ccekem (deş-deñ"	Işık söyesi
"Gürk gısrak bir yerden şü içip dü(r)"	Tfñük
"Dikini yök yamaşı bär"	Āla şıǵr
"Daşı gān içi ün"	igde
"Bir möllacık 'hü' diyer, her vağıt da 'şü' diyer"	Kündük
"Hür - hürñiñ dāğına oğrı ğirdi dīdiler,	
Bēş piyādānu iyberip kovup çıkardı dīdiler"	Mañka
"Gel dīšem gelmez, gelme dīšem geler"	Dōdak
"Avnık dāşım yıǵnap bilemök	Yıldız
Ağır hālını kaçıp bilemök"	Gök
"Güpürdüñ güplēr, şıbirdüñ şıplār,	
Mēkiyan mēlēr, İsmayıl güvlēr"	Yağış
"Çır çıbık ... ā ... çır çıbık,	
Çır çıbıǵıñ içinde güir çıbık	
Gür çıbıǵıñ içinde hövürtge	
Hövürtgeñiñ içinde yumurtğa"	Bövrüşlen
"Bir guş tutdum cānu yök	
Öldürsem de gānu yök	
"İçinde üç yumurtğa bär	
Şānaşam da sānu yök".	Gāvun
"Gazık üstünde gār durmaz"	Yumurtğa
"Yumma yumma yummacık,	
İçinde ğırk müñ doğācık"	Nār
"Hantdan huntđan, şeşi geler kentden"	Horaz
"Teştegelek değirmen ortasında gāşı bär"	Āy
"Yer aşāğında āy gezer"	Demir azal
"Bir āzacık özi bär, ğırk kiçecek gözi bär"	Tüykürük

"Oğlanıñ ğarmındadır enesi"	Gāvın-ğarpız
"Burnunu deşseñ bağırmağ"	Tayml
"Añırıǵı ğaya, bēriǵı ğaya, ortasında şārica māya"	Yumurtğa
"Gök eşge düvüp göge şalām iyberdim"	Tüşge
"Aşācıkdan gār yağar"	Elek
"Dört ayağı bār dōşi yök"	Telēr

HALK AYDIMLARI (ŞARKILAR VE TÜRKÜLER)

Birçok türleriyle halk edebiyatında en geniş yeri tutan "aydımlar", asırlar boyunca Türkmen halk müzisyenleri (bağşılar) tarafından söylene gelmiştir. Aydımlarda sevgi, kahramanlık, tabiat güzelliği ve hayvanlara, bilhassa atlara geniş yer verilmiştir. Şiirlerine olduğu gibi aydımların güftesine de "goşğı" denir. Türkmen "bağşı"ları, "goşğı"ları aydım kalıbına sokarak şarkı şeklinde söylemektedirler. Aydımların makamına "yöl" denir. Bir zamanlar Türkmenistan'da yaşayan Babacan İşan (İşan hoca demektir) isimli bir zat Türkmen şarkılarının dört "yöl" da söylendiğini açıklayarak aydım makamlarını şu şekilde sıralamıştır:

- 1) Münacât: Allah'ı muhatab tutan aydım makamı.
- 2) Muħannes: Dünya durumundan şikâyet eden aydım makamı.
- 3) Dūzarba: Harb, savaş makamı.
- 4) Varşakı (boş, mânasız): Aşk ve sevgi makamı.

Babacan İşan'ın, klasifikasyonunda sevgi şarkılarına "Varsakı" demesi, onun din ile uğraştığı için sevgi hakkında birşey söylemeyi kendisine yakıştıramamasındandır. Bu bakımdan bu tasnif pek de iyi değildir.

Şükür Bağşı isminde diğeri bir zat da yukarıdakilere ayrıca avcılık makamını ekleyerek aşağıdaki rivayeti söylemiştir:

Bir zamanlar (XIX. yüzyılın ikinci yarısında olması mümkün) Beğli Han isminde bir zat hayatını avcılıkla geçirdiği için mesleği ile ilgili saz ve şarkıları çok sevmiş. Zahid isimli bir "bağşı" da her zaman onunla berabermiş. Zahid Bağşı av köpeğinin, tavşan ve ceylanın koşma, oynama ve zıplayışlarını sazi ile anlatıp şarkılar (aydımlar) bestelemiş.

Peyda Tüydükçi (ney sanatkar) isminde bir zat Türkmenlerin aydım çeşitlerini şu şekilde sıralıyor:

- 1) Hörele Köşek: Develerin sütünü sağmak maksadıyla onları razı etmek için söylenen aydım.
- 2) Darayı Dönlim: Koyun sürüsünü saklamak için çalınan veya söylenen aydım.
- 3) Bir çocuk kızamığa yakalandığı zaman, kızamığın yüze çıkması için çalınan makam. Bu makam yalnız neye mahsus olup, çalındığı zaman çocuğa kırmızı elbise giydirilir.

4) Meşreb: Halkın arasında kolera gibi epidemik bir hastalığın yayıldığı zaman, halkın moralini takviye etmek için söylenen aydım.

5) Akıl hastasını iyileştirmek için söylenen "porhan aydım".

Rus bilgini Uspensky, edindiği yukardaki malûmata göre aydımların mazmununu aşağıdaki gibi sıralıyor:

- 1) Dinî hususiyeti olan aydımlar.
- 2) Dünyanın hâline ve gurbet acısından şikâyet eden aydımlar.
- 3) Çapulculuk ve avcılık aydımları.
- 4) Aşk aydımları.
- 5) Talim ve terbiye ile ilgili aydımlar.
- 6) Tarihi aydımlar.

Her kabilenin kendisine mahsus aydımları olmasına rağmen Türkmen aydımlarının tema itibariyle hususiyetleri umumiyetle müşterektir. Fakat son zamanlarda İran'da meydana gelen Türkmen aydımlarına farsça unsurlar da girmiştir. Bu durum bilhassa şehirlerde göze çarpar. Svastapol Türkmenleri tipik Türkmen halk edebiyatına sahiptirler. Onların Türkmenistan'dan Kuzey Kafkasya'ya göç etmelerinden bu yana birkaç yüzyıl geçmesine rağmen, ecdadının yurtlarının isimlerini şarkılarında belirtmişlerdir. Şiirlerinde Hive, Balkan, Mañışlak gibi yer isimlerine sık sık rastlarız:

Horecunun Mañışlı hâl
Dünyêge sığmaz mışâh
Haybatın Kıroğlı yâh
Bu yağışlık galmaz yerde.

Hörel gurbân hörel
Örüşin Balkan dâğdır.

Türkmenler iyi atlara karşı duymuş oldukları sevgi dolayısıyla gerek klâsik edebiyatta ve gerekse halk edebiyatında şiirler, masallar ve hikâyelerinde atlara aşırı derecede yer vermişler ve meth etmişlerdir.

Cân şakğar at mâl şakğar at
Dâğ aşanda bellenersin
Garañkida ağır urşam
Şapa turup şallanarsın
Gayçı gulak nezik bliñ
Şöhreti şen biñin İliñ
Gök meydânlı uñın yılıñ
Otun otlâp yallanarsın.

Nedir oğlı hat iyberdi
Şeni almağdadır derdi
Mün tümen bahânı berdi

Onı eşitseñ yallanarsın.
Berdi oğlı Berdi at bilen
Üştün yapar her zât bilen
Bli yoğın güçlü at bilen
Düşün alsa yellenersin.

Türkmenler oturdukları yerlere ve tabiatın güzelliğine karşı duydukları sevgiyi, şiirlerde güzel kelimeler vasıtasıyla ifade etmişlerdir:

Bêş yaşâr oğlanı çeşmesin gazar
Otları âdamın burnını bozar
Yoruncası atın gerşinden ozar
Erlerin gorganı mekânım câylar.

Düye hayvan geler kül-küle ağnâp
Hatar düzüp gider öz yerin izlâp
Törümü, taylağı bari göm bağlâp
Eğretin yağ başan mekânım dâğlar.

Goyun hayvân tayağ taşlâm yayılmaz
Çahñlıkdan onun başı öyulmaz
Datlıkdan guzi eti iyilmez
Erlerin gorganı mekânım dâğlar.

Bir zamanlar mecburiyet karşısında oturdukları yerden uzaklaşan Türkmenler şöyle dert yamıyorlar:

Çayta-ğayta geldi permân
Biz ayrıldık yerden armân
Biten otı bari dermân
Gâl indi mekân gâl indi.

Umumiyetle birkaç milli kahramanın ismi ancak şarkılarda geçer. Bu şarkılarda kahramanların yaptığı mücadeleler veya kahramanlığa lâyık vasıfları belirtilmiştir. Stavropol Türkmenleri bu güne kadar, Esel Bek Bâtur ve Erke Bâtur ismindeki iki kahramanı unutmamışlardır. Çünkü onların isimlerine gerek şiirlerde ve gerekse hikâyelerinde rastlamak mümkündür. Şiirlerde ve hikâyelerde Esel Bek Bâtur ile Erke Bâtur'un Kamuk hanlarının çapulculuklarına karşı koymaları ve bu mücadelelerde onların yaptıkları kahramanlıklar anlatılmıştır.

Kahramanlarını ve yerlerini metheden şiirlerin yanı sıra, bir şahsı veya bir köyün ahalisini kötüleyen şiirlere de rastlamak mümkündür. Aşağıda İran'daki Sücüval Köyünün ve ahalisinin methini ve kötülenmesini görüyoruz:

1. Milletim ol Sücüval'dır şöydüğüm nezi peri
Görmeşem yetmez kararım şonda galdı dilberi

Her dırahta sayrayâr da cânım aldı şol peri
 Açıldır goşa nârı ellenendir terveri
 Her dırahta sayrayâr da cânım aldı şol peri
 Gülüşüp bir câyda bolşak şonda devrândır peri.

2. Sücüvalçı'yû minen atı yağırdır
 Heleyden erkeğîñ bârı oğur (oğrı) dır
 Ketğudâ diyp goyan(ı) şârı şığırdır
 Şaňa belâ değsin gırılan Sücüvâl!!

Sücüvâl'ün keşesinden ötaşam
 Kül bolanda soñ üstünden atlaşam
 Yapmânu şol yerlerde yâdlaşam
 Şaňa belâ değsin gırılan Sücüvâl.

Halk aydımlarının bir kısmında aşk ve sevgi temi de vardır. Bu nevi aydımların güfteleri umumiyetle ya güzel bir kızı veya bir gelini canlandırır veya ayrılık acısını çeken birisinin halini terennüm eder. Buna misâl olarak aşağıdaki üç şiiri verebiliriz:

1. Şiyâdan ğara gözleri
 Şirinden datlı sözleri
 Tullâdan açık yüzleri
 Bir acâyıp cân göründi.

Şağ golunda altın yüzük
 Şöl golunda yâr bilezik
 Boyı uzın, bili nêzik
 Bir acâyıp hâl göründi.

Aya meñzêr âk yañağı
 Dürli niğmatdan damağı
 Şallanan şarı boğçağı
 Bir acâyıp gül göründi.

Ğara saçı ath örümlü
 Çuñkar, lâçm dek görümlü
 Bağında mişli almah
 Bir acâyıp yâr göründi.

Mâh-ı cuvân Türkmen ğızı
 Müñ gelne değçer bir nêzi
 Sâzlanıp açık avâzi
 Bir acâyıp gül göründi.

2. Dâğ başında köp oturma,
 Yel gelyê(r) de cân Bîbi
 Bulut oynap çaldırğamp
 Şil gelyê(r) de cân Bîbi
 Şeniñ toyuñ-tomaşâña
 İl gelyê(r) de cân Bîbi
 Aç ğucağın, ğış bağrıña
 Hovp alyâ(r) da cân Bîbi.
 Alp ğaçşam âl yorgâniñ
 Ârdına hey cân Bîbi
 Kêde kağşam tamdramuñ
 Târma hoy cân Bîbi.

Men yanayın ey şol gözeliñ
 Öduna hey cân Bîbi
 Aç ğucağın, ğış bağrıña
 Hovp alyâ(r) da cân Bîbi.

Şallanañda âk gollarıñ
 Bâd alyâ(r) da cân Bîbi
 Her güleñde içim-bağrım
 Öd alyâ(r) da cân Bîbi
 Bİvepâniñ ahır-soñı
 Yâd olyâr da cân Bîbi
 Aç ğucağın, ğış bağrıña
 Hovp alyâ(r) da cân Bîbi.

3. Men bir avadan cuvân gördüm
 Mişli âya-güne meñzêr
 Şöhlesi eleme düşen
 Işkı cövher ğâşa meñzêr.

Ğara gözi, alma yüzi
 Şekerden şirindir sözi
 Işpîhân pâtışâ ğızı
 Mişli Ayçemen'e meñzêr.

Ğara ğaşları burmalı
 Ovadan dİdeşi şürmeli
 Dâym ğaşında durmalı
 Mişli cennet hûra meñzêr.

Ne ovadan aklı hūşı
Ne acapdır tomaşası
On gekize gelen yaşı
Miğli tōtu ğuşa meñzēr.

Şallanıp şarkar sīrātı
Āl övşer oñ āk yañağı
Altın halkalı ğulağı
Şaçları yipeĝe meñzēr.

Şücülenyēr yiğit dili
Ğuçmāğa lāyıkdır bili
Açılıpdır bahar güli
Mēmeşi armıda meñzēr.

Türkmen halk aydımları daha geniş şekilde incelenebilir, fakat ben fazla uzun olacağını düşünerek bu kadarı ile yetiniyorum.

Öleñler : Kızı everdikleri zaman erkekleri tarafından söylenen dört mısıralı bir şüirdir:

Haydı hay öleñ hay öleñ
Haydır buğün yār yār
Āğı ğızıl reñg-be-reñg
Toydur buğün yār yār.

Toy Aydımları : Düğün merasimlerine mahsus olup erkekler tarafından söylenen aydımlardan bir tanesini örnek olarak göstermekle iktifa edeceğiz:

Ğızıl ğızıl horazlar
Harmandadır yār yār
Öylenmedik yāş yiğit
Armāndadır yār yār
Kecebēniñ yelegni
Yel göstermez yār yār
Gelnimiñ atası
Tillā köşer yār yār
Gelnimiñ çöreği
Peşne köşer yār yār.

Kız-Kadınlara Mahsus Aydımlar : Kızlara ve kadınlara mahsus olan şarkı ve türkülerin çeşidi çok olduğu için en karakteristik olanı, ağıtlar, "laleler (kız türküleri), minniler, bir de toy aydımı (düğün şarkısı) hakkında izahat vereceğiz.

Ağıtlar : (Türkmencede ağı, tavş veya tavşa).

Kadınların ölen şahsın arkasından umumiyetle hazırlıksız olarak söyledikleri bir aydım şeklidir. Bu şekilde meydana gelen ağıtlar kafiye itibariyle biraz serbest de olsa kulağa hoş gelir. Ağıtlardan birkaç örnek:

1. Atğır tüpeñ ğundağı	Keşğir ğılıç baldağı
Yerdēkini uçuran	Ğökdēkini ğaçıran
Öy daşında aylanmān	Yiğit bolup öylenmēn

Hey vay doğan hey vay ey!!

2. İçimde yanan ötlar
Çıkşa dünyē öd alar
Ğözümden ağan yāşlar
Çeşme bolşa şıl alar
Daşım bitöv (bütöv) bilinmez
İçim yarıp ğirilmez
Daşım demir ğalası
Elim zeytin haşası
Arkāmūn arka dāğı
Ğövnümüñ dünyē mālı
Ğören düyšüm yorulmaz
Kim Ğövnümi ğörüpdir
Şen dünyēden öteli
Kim ğalbımı ğüydüpdir
Yalançıdan ğeçinçēñ
Yalan yalan gülerin
Yalan kölge şaların
Ğarip Ğövnim ğüymērin.

3. İyen etiñ kēkilikden kebābı
İçen suvuñ āb-ı zemzem şerābı
Minen atıñ beyik dāğdan havāyı
Geyen dönüñ şu şalaki darāyı.

4. Günde geyim çalıran
Āyda paltūn deĝşiren
Ğāşım kaçan hercāyı
Sinnı (sınım) silken sıpāyı
Sıpāyı dönlar geyen
Hercāyı atlar minen
At minende yer hövşer
Dön geyende gül övşer.

5. Gelyē(r) gelyē(r) diyende
Ğul-ĝırnaqlar ölmeli
Gelip düşdi diyende
İner-māya şoymah

İner māya bakışlı
 Tüys arvana yörüşli
 Garaşını göremde
 Garaş yerden galanım
 Garaşı gara dağım
 Kölgesi glñ meydānım
 İçim İnce damarı
 Bilim kümüş kemeri
 Daşımñ gaba dönı
 İçimiñ şirin cânı
 Gara görse gaypınmaz
 Ganım görse eymenmez
 Gara dağım bölgei
 Glñ deryānıñ köleñi
 Kēn ganimat görenim
 Görüp penā bilenim
 Sōrağ şaşam bilinmez
 Satın alşam berilmez
 Elime haşā alıp
 İlden ile çıkayın
 Egnime cende geyip
 Seni şōrāp gezeyin.

6. Bilmezlerin bilgisi
 Nē-çöññeleñ (nē-çöññeleriñ) ülgeşi
 Eli iller ülgeşi
 Gözi mizān terezisi
 Edenine el yetmez
 Doğanından şū geçmez
 Edeni bā(r) eli yōk
 Göreni bā(r) gözi yōk
 Özüni görsetm bir ādam
 Ön barmağı ön ādam
 Gepler dīšem dağdınmaz
 Yükler vursam āğdarmaz
 İçe şıgımaz gep bolşa
 Bir gerdine getirmez
 Elem cahan şū alşa
 Topuğuna yetirmez
 Dīlbüne hālī düşēn
 Biline türme guşān
 Bay Atā'nıñ barğası

Bike Enē'niñ bālaşı
 Dār gapıda dālaşan
 Altın-kümüş paylaşan
 Çatır yüki gaznaşı
 Buğra yüki buqçaşı
 İlde bāri berilen
 Yōğın gözzēp (gözlēp) tapılan
 Şağına şim çekilen
 Şöluna tillā daķılan
 Baran yeriñ berilşin
 Giren öyüñ düzülşin
 İyeniñ hurma bolşun
 Geyeniñ türme bolşun
 Amānşız ağızım barşın
 Tōbaşız dilim ışar
 Amānıñ atardıñ
 Şen tobāmı bitirdiñ
 Ağızım yaman yazıldı
 Etim çīşe düzüldi
 Şen dünyēden öteli
 Açı şerab icildi.

KIZ TÜRKÜLERİ (LĒLELER)

Lēleleri kızlar aydınlık gecelerde toplu halde söylerler. Onlar umumiyetle hayatta arzu ettikleri şeyleri "lēle" vasıtasıyla anlatıyorlar. "Lēle"lerin dilleri genç kızların ruhları kadar temiz ve sadedir.

"Lēle"ler umumiyetle bütün Türkmen kabileleri arasında müşterektir. Fakat, ayrıca, her kabilenin kendisine mahsus kız türküleri de vardır.

Potseluyevski, Göklenğ kabilesinin kız türkülerini topladıktan sonra, onları fonetik alfabetiyle tesbit etmiş, üzerinde incelemeler yapmıştır. Potseluyevsky, "Lēle"leri damak lēlesi, boğaz lēlesi, çene lēlesi, ayak lēlesi, olmak üzere dörde ayırmıştır. İşte "damak lēlesi" olan bir Göklenğ kız türküsü:

Kiçicikdir yükümüz
 Güllücedir yükümüz
 Govı yassık yipek çārşov
 Çolaşah ikimiz.

Türkmen kız türkülerinden birkaç misal:

1. Kel kevşer-ā... kel kevşer-ā...
 Beyik dağdan yel övşer-ā...
 Sürü cāhıl içinde... yā...
 Meniñ didēm gül övşer-ā...

2. Durdum tamdır üstüne
Oturdum gül deştine
Dîdem orağ oryança
Şayavân men üstüne.
3. İlerde uzîn bāzar
İçinde dîdem gezer
Elinde devet-ğalam
Derdime doğâ yazar
Derdim doğâsız bolmaz
Mâhm eyesiz bolmaz.
4. Şârî dönûn şatayın
Şağ yâniñda yatayın
Sen güneşe yanarşın
Çolum kölge tutayın.
5. Çuññur guyâ dâş atşam
Çuñker gider ece cân
Yâd illere gîz berşeñ
Yiter gider ece cân
Yâd iller yaman iller
Oturtmadı ornumda
Noğta gara saçımı
Daratmadı vağtında
Boydaşlarım gelende
Öldi dîgin ece cân
Dâyım dayzam gelende
Yitdi dîgin ece cân
Şârî tâbak içinde
Pâyım goygın ece cân
İgnem bilen yügşemi
Düldan aşğın ece cân.
6. Süt gerek gaymak gerek
Çaymağı yaymak gerek
Gizmi yâda bereniñ
Gözünü oymak gerek.
7. Sârî dönûn geyipsiñ
Telere şöyenipsiñ
Âh-u zârîñ men çeksem
Sen nēmē şaralıpsiñ

8. Uzîn-uzîn arçalar
İçim bağrım berç alar
Meniñ cörâm şağ mıdır?
Habar beriñ şerçeler.
9. Āy' ayduñ hoş gîceşi
Yâr goynı boş gîceşi
Yârim onda men munda
Ārâmız daş gîceşi.
10. Ol görünyen dâğ mıdır?
Üci kümüş bağ mıdır?
Gelyen gidyen bâr mıdır?
Gellecem (gelnece) amân mıdır?
11. Gözenekden şü aķar
Şülşülēni yel kaķar
Cânım Tekē'niñ gîzi
Câhîl görşe gâş kaķar.
12. Gözenekden baķma oğlan
Göziñ gâşın kaķma oğlan
Men-â şaña barmayân
İçim-bağrım yaķma oğlan.
13. Arkadan Ālı gelyer
Dünyeniñ mâh gelyer
Çık içerden Cümē Gül
Şevdeğēr yârîñ gelyer.
14. Yapa yapa yâz yağın
Yağıp dü(r) da yeñne cân
Yapıncalı bây oğul
Gelip dü(r) da yeñne cân.
15. Uzîn-uzîn hayatlar
Doğan dolağın ğatlar
Doğan atdan düşyēncē
Meniñ yüreğim çatlâr.
16. Şü boyunda duran oğlan
Göz-gâşını geren oğlan
Bileziğimi alan oğlan
Berğin meniñ bileziğimi.

17. Ağaç başında nârim
Dîlbünde intizârım
Gıce düşüme gırşe
Gündiz görence yârim.
18. Lêle karar lâlêni
Eğnine geyer âlânı
Öz doğanımın hâlânı
Gülüp gelgin gelnece.
19. Düye geldi yatağa
Boynu dölü otağa
Şallaşana gelnece
Ağam şaňa şadağa.
20. Herden gelyên bês atlı
Önündeki yâş atlı
Ol-â meniñ doğanım
Gırmızı dölü gır atlı.
21. Çol ağacım goldadır
Goñur saçım dildedir
Yıkılmış gara depe
Meniñ cörâm şendedir.
22. Boyladım-a-boyladım
Tüydük çalıp oynadım
Yâd illeriñ hövründe
Yâlık (yâğlık) çekib ağladım.
23. Çilim çek-ê çilim çek
Ödun şöndür külin çek
Pula gızım şatanın
Yeñşesinden dilin çek.
24. İlerdeki gür gamış
İçindeki gür gamış
Gızımı yâda beren
Beyik öyün öd almış.
25. Āla dâğın arçaşı
Māvut, beğreş parçaşı
Enem-atām gul bolşa
Men enemiñ novçaşı.

26. Çağıl dâş-â çağıl dâş
Tövereğimiz gızıl dâş
Ağam gızı Oğulbağt
Āk yüzünde galam gâş.
27. Çaş dâşı çakmak dâşı
Altın eyeriñ gâşı
Çaldım, tutdım, tanadım
Ol cörâmın yöldaşı.
28. Haşâr dâğı dâğ mıdır?
Üsti keşe bâğ mıdır?
Haşâr'dan gelen guşlar
Şülgün cörâm sağ mıdır?
29. El buççâm-â el buççâm-â
Deryâdan gelyên buççâm-â
Deryânın avnık dâşı-â
Yeñnemiñ galam gâşı-â
Yeñnemi getir göreyin-â
Ālm saçın bereyin
Āhn saçı kem bolşa
Bahacığımı bereyin.
30. Gayrâk-gayrâk bakar men
Doğma-darağ kaçar men
Şol cörâmı görmeşem
Erêp, erêp akar men.
31. Depê çıkışım gelyêr
Deşse boğuşım gelyêr
Deşse boyl cân doğan
Şeni göreşim gelyêr.
32. Aşâkdan yârlar gelyêr
Şovğadı nârlar gelyêr
İki kişê bir köyneç
Yağuşı dârlar gelyêr.
33. Bizin gâvın bişipdir
Üstünden yöl düşüpdür
Daşdan gatnân ey oğlan
Şaňa ışkım düşüpdür.

د ا ش

34. Māvut dōnuñ zer gördüm
Dünyeden öter gördüm
Ağam oğluna barmam
Ölümden beter gördüm.
35. Keten köynek kir bolar
Gün-günden beter bolar
Alma ağaň gızını
Ölümden beter bolar.
36. Küleçe, māvut yelbeğey
Çıraşı yere değmeğey
Menden özge yâr şöyseñ
Gözün meni görmeğey.
37. Āy aydıñdır sūt yâh
Geyen geymiñ çit yâh
Kēn gelmeğil giyevi
Yencilerşiñ it yâh.
38. Gızlar lēle kaçalıñ
Duşmān bağrın yakalıñ
Oğlan-gızlar bir bolup
Mekteplerde oқalıñ.
39. Oğlan atıñ oynatma
Çek ılavıñ çeynetme
Gelseñ de gıce gel
Gündiz gözün yaynatma.
40. Meniñ çigim yâşında
Yâşıl taħya başında
Dōstları ğaraşıp dūr
Dervezēniñ daşında.

NINNİLER (türkmencede Hûdi): Hûdi (Hû-di' yani "Allah de!.. Ninniler
umumiyetle "Allah" kelimesiyle başlar. Örnekler:

1. Allay Allay Allāsi
Allā bolşun penāsi
Çapıdan gelen şayılıñ
Çabül bolsun doğāsi.

2. Allay Allay Allā nūr
Gelmiş belā ğayra dur
Şu ballımı söymeyēn
Yıl-ba-yıldan ğayradır.
3. Allay Allay amāna
Lēnet gelşin yamana
Yağşılar yağşı zāda
Yaman ğalar uyada.
4. Allay ballım yatıdır
Gül yassığa batıdır
Oyandırma yeñiñesi
Yañca ūklāp yatıdır.
5. Allay Allay ād yağşı
Bir ğayğıdan şād yağşı
Çadır bilmez ğarnaşdan
Çadırıca yād yağşı.
6. Allay Allāsi geler
Yatşa ūkışı geler
Uzın uzın yollardan
Dāyı-dayzaşı geler.
7. Hûdi ballım hū ğuşlar
Çuşlar ğayada düşlēr
Yaradana yalbarsam
Şu ballımı bağışlar.
8. Meniñ ballım apağdır
Hem güldir hem yaprağdır
Şu ballım şöymeyēn
Şöl gözünde toprağdır.
9. Meniñ ballım hāş eker
Şāmandan bōrek yaşār
Mādiyāndan bal yalār
Çın kēşeden çay içer.
10. Allālaşam altāni
Şen bār yigidiñ şoltāni
Āla yelek kürtēni
Günde ğurar eceşi.

11. Meniñ ballim at getir
At üstünde bek otir
Ataşı atın bermeye
Lâm-cîm bolup dek otir.
12. Şuva gitdim mōncuqlı
Mōncuğum şalpaçaklı
Āla göz bōrünçekli
Tur didēme şū gūyber.
13. Allālaşam men seni
Arzudākı bēbegim
Ādına alma dağanım
Gözüne sürme dağanım.
14. Allālaşam yatıdır
Gül yaşığa batıdır
Oyandırmāñ yeññeşi
Yañıca ūķā gidipdir.
15. Allālaşam hās yigit
Eker bāğında çiğit
Atlanıp āva gitse
Nōkeri seğsen yigit.
16. Meniñ ballim yāz oğlan
Cübşi dōli hōz oğlan
At baqmāğa gidende
Daşı dōh gīz oğlan.
17. Allay Allay almah
Āla gözi şürmeli
Şeher turup görmeli
Āhn saçım ōrmeli.
18. Allālaşam alaşa
Āla dōnlar yaraşa
Ārada alma goyşañ
Dōstı bilen paylaşa.
19. Allay Allay el biter
Nār ağaca gül biter
Üç yaşma baranda
Şayrāp duran dil biter.

20. Oğlum adı Amān'dır
Dāğlar öñi dumāndır
Yarıñ beren yüzüğü
Barmağında durandır.
21. Allay-Allay apānım
Yıparlayım işğānım
Elimdēki el guşum
Columdākı şunķārim.
22. Hūdī - Hūdī hūlener
Şūda bāhķ kövlener
Bāhķ diyip tutanım
Yılān bolup tovlanar.
23. Allay-Allay almah
Şallançāğa şalmah
Şallançakda dinmaşañ
Elimize almah.
24. Allālaşam bal yālak
Her gulağı el yālak
Öz ballımı söyemde
Bir yaşacık gül yālak.
25. Meniñ ballim bār bolar
Her elinde nār bolar
Toydan toya gezende
Gizlar huridār bolar.
26. Allay-Allay Allāşı
Ağrımaşın kelleşi
Çapıdan gelen şayıhñ
Çabul bolşun doğāşı.
27. Ballim gelyēr hancıdan
Cübşi dōh künciden
Ballım atdan düşyēñçē
Yüz gīz ölsin şancıdan.
28. Ballim gelyēr ilerden
Cübşi dōh güllerden
Sovuk şallātlardan
Özün şakla cān Hudāy.

29. Allay ballim erçeden
Çuş içinde gerçeden
Kentden gelyên parçadan
Çabit edeyin ballıma.

30. Allay-Allay edeyin
Āķca köynek edeyin
Ağızciğin keştelêp
Acap bir zât edeyin.

Bir Dügün Aydımı : Dügün merasiminin "elleştirme" kısmında bir kadın tarafından söylenen bir "aydım" şeklindedir. Damatla gelin halkın huzurunda birbirlerinin ellerini tutarak dururken bir kadın aşağıdaki aydımı söyler:

Ālaca köynek geydirme
Arpa çörek iydirme
Düyc başın İddirme
Çüprek yünü dİddirme
Ağızlâ ğapdırma
Toynuklâ depdirme

Şağından geleni ğapşın
Şölundan geleni depşin
Çayır yâhı çırmaşşın
Yipek (yüpek) yâhı iymeşşin
Zülhâ'nıñ bağtın ber
Süleymân'ıñ tağtın ber

Şeni oña tabşırdım
Onı hudâya.

Çocuklara Mahsus Aydımlar : Çocuk aydımlarının en enteresanı, oyun aydımlarıdır. Çocukların bir oyuna başlamadan önce veya yardımcı seçme hakkını kazanmak için söylenen aydımları vardır. Bazan büyükler arasında da kullanılan bu aydım şekline "Sanavaç" denir. "Sanavaç"lara umumiyetle "öveleme", "döveleme" diye başlanır:

1. Öveleme döveleme mey (bî) düşdi
Meydâna kişmiş düşdi
Meydânın ağaçları
Şaň-şañ eder ğuşları
Çeper çekdi çekmedi
Çızıl güle dö-laş-dı.
2. — Egsem
— Düşsem
— Petır, petır

- Yâğlı petır
— Men iyeyin
— Sen doķ otur
Bu da üstüne.

3. İlerdeki üç ğuzı
Biri biziñ ğoç ğuzı
Burma-burma boynuzı
Geyen dönı ğırmızı
Çırmızım şuva batdı
Güle güle bağrım ğatdı
İñ kiçisi tavuķçı
Tavukçıda haķım bār
Yılān oğh ylıkçı
Ylıkçıda haķım bār
Haķım getir ğoçeyin
Öz ilime gideyin
Soñra ğökde uçayın
Ğaydıp yere geleyin
Meniñ ğökde nēmēm bār
Uçar uçar ğuşım bār
Uçdı gitti aşmāna
Ğaydıp geldi deryāğa
Deryāniñ şuvun ğuratdı
Bāhķların çüretđi
Bāba-eneñ bar dđdi
Bālalarıñ ğör dđdi
Aşık oynār oğh bār
Topuķ oynār ğulı bār
Bir āzacık ğoymı bār
"Hurrayt!" dİşe izlaşıp
"Çurrayt!" dİşe ğuylaşıp
Haşan Huşayın urşar
Biri ğāna bulaşdı
Huşayn'ıñ ğānın kim yuvar
Pır Şakğallı pır yuvar
Piriñ getir ğoreyin
Altın şacıñ öreyin
Altın şacıñ çözüñse
Cumğā ğüni ğoreyin.

4. Ğāk-ğāk ğarğalar
Ğatı yerde yorğalār

Pat etdi tavakı)

kaşdı

(Şey) dı

Ağır habimi Kaki

bilemen

Avnık laşını dık

bilemen

Şey

Uzün şüda bähk bär
 Yaşasında yıldı bär
 Kimiñ, kimiñ yıldı
 Başa Bâý'ün yıldı
 Başa Bâý şaña neme berdi
 Bir äläca tay berdi
 Tayın minip çapdum
 Güzün alıp geçdim.

5. Havâda bulut guralşa
 Yağışmıkâ, gârmıkâ?
 Herde yığın guralşa
 Şoltanmıkâ biymikê?
 Ol şoltânün içinde
 Bizün baba barmıka?
 Güdüründe köpcecik
 Gün değmeden örtükli
 Ay değmeden ayrıldı
 Uzak yerden gâymıh.
6. Öydan yör de gırdan yör
 Äzaşarsın yöldan yör
 Atın şüşär, kölden yör
 Äciğarsın İlden yör.
 Dün çeynedim düvündim
 Dövmeli dönü geyindim
 Yâş oğlan dek şöyüldim
 Puşar telpek şilkip gey.
 Gülpaklarıñ görünsin
 Gıce bolşa gaydıp baş
 Çarip eneñ şöyünşin
 Aydın atasına eneşine
 İki aşığıñ göz yaşına gälmaşın.
7. Öveleme, döveleme
 Çara goyun şanı bile
 Şalkım üzüm şanı bile
 Atân nire gitdi
 Döza gitdi
 Haçan gelecek
 Yâz gelecek
 Pırlam - pış
 gış

Yöla düş
 Yorğala
 İt garğala
 Çatı gâr bola
 Süvük şür bola.

T Ü R K M E N

ÇOCUK TÜRKÜLERİNDEN ÖRNEKLER

1. Çayradan gelyen bēş geçi
 Hanı munıñ erkeci
 Erkeci dāğa gitdi
 Hay-hayladım gelmedi
 Çigit berdim iymedi
 Çıgdımı tata berdim
 Tat maña gānat berdi
 Çānateçim gırlı
 Şūri yüpege düzıldı
 Şūri yüpeğün çürçügi
 Deşsemilün (deşsem güliñ) pürçügi.
2. Hēkiyān-ā- hēkiyān
 Hemmecigi mēkiyān
 Bircecigi çāl horaz
 O da Hudāy yoluna.
3. İki horaz vuruşdı
 Biri gāna bulaşdı
 Onuñ gānını kim yūveç
 Çāl telpekli ādam yūveç
4. Başam barmaq¹ baş getir
 Süyem barmaq² sūt getir
 Orta barmaq³ at getir
 Oğulacık⁴ oğ atar
 Gülbicik⁵ atar.
 Başam barmaq - "alamana gideyli"
 Süyem barmaq - "gitsek gideyli"
 Orta barmaq - "vuruş bārdır"
 Oğulacık - "bolşa bolşun"
 Gülbicik - "gırılşaylı".

1, 2, 3, 4, 5 : Elin beş parmağının isimleri.

Halk Edebiyatının belli zamanlarda veya merasimlerde söylenen türlerinden "Zikir", "Ya Ramazan" ve "Süt Kazanı" nı izah etmekle yetiniriz:

Zikir Aydımları: Zikir bir nevi Türkmen dansıdır. Bu dans esnasında bir şahıs belli şarkılar söyler. Bu zikir şarkılarının mazmununun dinî olması icab ederken çok sade ve âmiyane dilde de olabilir. Düşünlerde ve akıl hastalarını iyileştirmek için mahallî deyimle "zikir çekilir".

Hay Allay Allay
Cân Allay Allay
Soltânı ... â ... şoltânı
Yere vurdum paltânı
Yerden bir gîz çıktı
Uh flâtûn soltânı.

Ya Ramazan: Ramazan ayının 15. gecesi ev ev dolaşan bir grup içinde bir şahsın (umumiyetle bir molla) türkence veya arapça olarak manzum veya mensur şekilde okuduğu bir nevi duadır. Dua biterken topluluk "Allah" diye seslenir.

Süt Kazan: Halk Edebiyatının bu türüne dua aydımı da diyebiliriz; çünkü uzun müddet yağmur yağmadığı zaman bir grup ev ev dolaşır, birisi aydımı söyler ve "eşek" dedikleri biri de evlerden bahşiş toplar:

Şût gâzan... â... şût gâzan
Şût gâzana ne gerek
Çığum çığum bîz gerek
Aş bişirdim düşürdim
Yetim oğlan çağurdum
Bir eşecik getirdim
Doyurmânu gitmerin
Bir haltacığ getirdim
Döldurmânu gitmerin
Bereniñ oğlı bolşun
Bermediğün gîzi bolşun
— Allâh!
Çut guti'ni gördiñ mi?
Çut'a şalâm berdiñ mi?
Şu ây doğandan bəri
Yağın gâraşın gördiñ mi?.

YOMAKLAR VE DEĞİŞMELER

(MİZAH VE FIKRALAR)

Türkmenlerin Hoca Nasreddin'leri diyebileceğimiz birkaç şahsiyeti vardır. Bunların en meşhurları Aldar Köse, Mirali, Esen Polat, Karı Ata bir de Türkmen kla-

sik Edebiyatı şairlerinden olan Kemine'dir. Bu adı geçen şahıslardan birer fıkrayı örnek olarak veriyoruz:

1. Kemine ağşamâra eğnine içmeğini yağmıçak alıp, goñşularında bolan gürrüñ-çilige uğrayâr. Emmâ ol ğapâ baranda tâyip, gürpüldöp yıkılıyâr. Ol derrev turup, sııı duyduıımadıkşırân bolup, şalâm berip, içerik giryâr.

Oturanlar:

— Mölla Kemine, ğapıda yıkılıydıñ mı? - diyip ondan şöııayârlar.

Kemine:

— Yök-la, yıkılamök, yöne yañı ğapıda içmeğim yere ğaçdı - diyâr.

Oturanlar:

— İçmeğe göre yaman güııpüldişi ğatı çıktı - la? - diyârler.

Kemine:

— Sebêbi içmek yere ğaçanda, onuñ içinde özümem bârdım - diyâr.

2. Şoltân Şöyün bütün Horasan'a höküm etse de, şineğe höküm edip bilmendi. Ol Mirâlâ yüzlenip:

— Hey, şineđiñ yök yeri bâıımukâ? - diyip şöııapdır.

Mirâlâ oña:

— Ādam bolmadık yerinde şineğ bolmaz! - diyipdir.

Şoltân Şöyün öz yâından şu şapar Mirâlâ'nı gepde yeñerin diyip öylanıpır da:

— Atlan! - diyipdir.

Olar bir çöl beyavana barıp düşenlerinde bir şineğ vızz edip gelipdir de Şoltân Şöyün'ün yüzüne ğonupdır.

Şoltân Şöyün Mirâlâ ğarâp:

— Ādamsız yerde şineğ bolmaz dîmendiñ? Bu neme şineğ dëlmi? - diyipdir.

Mirâlâ oña:

— Biziiñ ikimiz neme Ādam dëlmi? - diyip çoğap beripdir.

3. Şeytân, Āldâr Köşe'ni Āldâp onu yeñmek için, Āldâr Köşe nire barsa izına düşüp aıtâp yöııı ekeni.

Günleriñ bir gününde öbada bir zât için uh bir mēreke fışıpdir. Şol mēreke de Āldâr Köşe de bār ekeni. Bir vađt Şeytân hem bir ğarri mölla sıpatına ğirip, şol mēreke barıpır da, Āldâr Köşe'niñ yâın yâında otupdır.

Bir vađt şaçak yazılıp, kelle çıkarılıpır. İl Ādat boyunça kelleni iñ yaşılı Ādamıñ öñünde ğoyyârlar ekeni. Şol vađt Āldâr Köşe Şeytân'dan nēçe yaşındadığını şöııapdır.

Onda Şeytân:

— Yer yüzünde cāndâr dōremēnden yüz yıl öñ eneden doğıldım - diyipdir.

Âldâr Kõse, Şeytân'ın bu sözünü eşidip, ulı il bilen ağlâp başlâpdır. Kõse ağrısını goyansoñ, Şeytân ondan ağrısınıñ sebêbini görâpdır. Onda Âldâr Kõse:

— Şen doğulañda kâkam pañır maña bûşlâpdı, edil şo gün meniñ yañı yığit yeten oğlum da öldi. Şol gayğılı gün yâduma düşdi şonuñ üçin ağladım - diyipdir. Adamlar hem Âldâr Kõse yaşlı ekeni diyip, kelleni onuñ öñünde goyupdırlar.

4. On dokuz bilen yığiriminci aşırın sepgidinde Tecen'in Goñur täypaşınıñ Gaturlar diyen türeşinde Garrı Ata âthi değışgen garıp adam yaşâp geçipdir. Ol elmidâm âla balak, âla köynek geyip, goşa dilli tüydüğü telpeğine şalıp, toy - tomğulara aylanıp, carçılık edermiş hem tüydük çalarmuş.

Ol bir gün yöldan geçip baryân topar adamı: "Bizden bir nahar edinip gidin" diyip oları yoldan sovup öyüne getiriyêr. Kündük bilen aylanıp ellerini yüvdürüpdir.

Adamlar öyc gñrip nahara garaşıp oturıpdırlar. Garrı Ata bolşa çıkıp öz işine gidipdir.

Şondan bəri garaşılıp - garaşılıp, hiç bir zât bolmaşa, "Garrı Atâ'n el yüvdürüşü yâh" diyen nañlı dörêpdır.

5. Bir gün bir bâyın garındaşı ölüpdır. Bây ölen garındaşı cäylanana vağtda adamları gülüşdirip, maşğara etmeşin diyip, Eşen Polat'ın yâna gelip:

— Ey, Eşen Polat, meniñ bir garındaşım ölüpdır, eğer şen öñki edişleriñ yâh göleğçileri gülüşdirseñ, biçi maşğara ederseñ. Yöñe mazâh bolup, ili, gülüşdirmeseñ, men şaña bir dön yüzi bereyin - diyipdir.

Haçan da göleğçiler ölini cäylâp, öbâ gelenlerinde hemmeler:

"Vây, doğan - ey!" diyip gñğırşalar, Eşen Polat bolşa:

"Vây, döñn yüzünü şen berdin, işligini kim berer - ey . . ." diyip gñğımpdır. Onda bây:

— Goyaveri, Eşen Polat, döñn işligini hem bereyin vell, meni beyle maşğara etme! - diyip yalbarıpdır.

METİNDE GEÇİŞİNE GÖRE KELİMELERİN MÂNALARI

acal	: ecel
acah yeten	: eceli gelen
acâyıp	: değıerli, enteresan, çok güzel
âğ-	: yükselmek, fazla olmak, geçmek
âğa	: ağabey, amca
âğdar-	: arkadaki yükü devirmek
âğı	: ağıt, ağlama

âğna-	: yayılıp yuvarlanma
ağram	: ağırlık
ağşamâra	: akşam üstü
ağza-	: bahsetmek, söz açmak
âl	: 1. kırmızı, 2. ebrulu
âla	: alacalı renk, ebrulu
alaşa	: bir at cinsi
alğır	: bir yırtıcı kuş
andağ	: o kadar
anırı (anrı)	: 1. öte, 2. son, nihâyet
añta-	: zarar yetirmek maksadıyla takip etmek
apağ	: temiz
arça	: bir nevi ağaç
arğa	: 1. arka, sırt, 2. yardımcı, dayanak
arğa geple-	: kendine güvenerek konuşmak
armân	: 1. erişilmedik maksat, yerine yetirilmedik arzu, 2. üzüntü, pişmanlık, 3. üzüntüyü ifade eden bir ünlem.
arık	: zayıf, kuvvetsiz
arvana	: hızlı yürüyên deve
arzi	: yer, salıncak
aş	: yemek
âş-	: geçmek, fazla olmak
aşâk	: 1. aşağı, 2. aşağıya, 3. batı
atan	: bir yırtıcı hayvan
atar-	: 1. yemek hazırlamak, 2. misafiri uğurlamak, yolcu etmek
atğır	: iyi atan tüfek
âtla-	: atlamak, adım atmak
atlan-	: ata binmek
âvı	: acı, zehir
âvlağ	: av yeri
avmık	: küçük-küçük
aylan-	: dolaşmak
aydım	: türkü, şarkı
ayt-	: söylemek
âz-	: kötüleşmek, iltihap etmek
azal	: deve, at veya öküzle yer sürmek için kullanılan âlet, saban
âzaş-	: yol kaybetmek
bağt	: baht, şans
balak	: don, şalvar
baldağ	: sap
ballı	: küçüklüğü ve kardeşliği ifade eden tâbir
bar-	: 1. varmak, gitmek, 2. evlenmek

bara bara	: git gide
barğa	: hayvan yavrularının en küçüğü, metinde en küçük çocuk mânasında kullanılmıştır.
bârı	: hepsi
barmak	: parmak
bârmıka?	: var mı acaba?
bâtır	: kahraman, korkmaz, cesur
bây	: zengin
bâyı-	: zengin olmak
beğres	: elbise için kullanılan yünlü kumaş
bek	: berk
belent	: bülent, yüksek <i>uzun</i>
berç	: kötüleşmiş yara
beyavân	: çöl
beyle	: böyle
bî-devlet	: bedbaht, zavallı
bil	: bel
bilemök <	
bilenim yök	: bilmiyorum
bileñ	: alaca
biş-	: piş-
bitöv (bütvöv)	: tam, kusursuz, mükemmel, eksiksiz
biy	: her şeyi bilen zeki adam
biymikē ?	: "biy" mi acaba?
bız	: bez, bir nevi değersiz beyaz renkli kumaş
boğak	: çenenin alt kısmı
boğaz	: 1. boğaz, 2. hâmile
bol-	: olmak
boydaş	: kızın kız arkadaşı
böke	: baş pehlivan
bölek	: bölüm, parça
böri	: kurt
bört-	: şişmek
börünçek	: peçe
bövür	: evin bir köşesi
bövürşlen	: böğürtlen
bövüş-	: derin bir şekilde delmek
buğra	: bir deve cinsi, erkek deve
buğ-	: gizlenmek
buğa	: gizlenerek
buğça	: bohça
bulağ	: çeşme, pınar

büşla-	: müjdelemek
büren-	: örtünmek
câhîl	: delikanlı
carçı	: tellal
câyla-	: gömmek, defn etmek
cende < jende	
(fr)	: yırtık, yamalı
cılav	: dizgin
ciği	: erkek kardeş
coğâp	: cevap
cöra	: kız-kadınların kız arkadaşları
cumğa	: cuma
cuvan	: civan
cübşi < cübi-şi	: cebi
çabıt	: ceket
çağıl dâş	: çakıl taş
çâl	: ayran, ayran rengi, beyaz, gri
çâldırğan-	: gri rengi almak
çâl göç	: dağ çekisi
çalşır-	: değiştirmek
çañ	: toz
çap-	: koşmak, (atı) koşturmak
çârşov > çâdur	
şeb (fr)	: Kadınların giydiği çarşaf
çem	: tarz, yol
çeperi	: çit
çeyne-	: çiğnemek
çibük	: çubuk
çiğim	: kumaş topu
çıkdaç	: masraf
çın	: hakiki
çırmaş-	: sarılmak
çigit	: çekirdek
çilim	: sigara
çiş	: et şişi
çit	: bir kumaş cinsi
çolaş-	: sarılmak
çöññe	: aptal, ahmak
çörek	: 1. ekmek, 2. düğüne mahsus; yağda pişmiş ekme
çuñkar	: bir yırtıcı kuş, bk. şuñkar
çuññur	: derin (su)
çüñk-	: batmak, derine dalmak

Yerē vordom baltı
Yerdem bir oğlan
Zektir çekme

çüprek	: işe yaramayan yün cinsi
çürçük	: süs
dağdın-	: sıkılmak
dâlaş-	: boğuşmak
dâlav	: 1. zarar, 2. yorgunluktan mütevellit rahatsızlık
damak	: 1. damak, 2. yemek
darâyı	: çok değerli bir kumaş cinsi
daş	: 1. daş, 2. uzak.
dâş	: taş
dayza	: teyze
değişgen	: lâtifeci, şakacı
değişir-	: değiştirmek
dek	: 1. gibi, 2. uslu
dēl	: değil
depe	: tepe
derrev	: hemen, alelacele
derveze <	
dervāze	: giriş kapısı
deş - deñ	: tıpkı, büyüklük bakımından aynı
deşe < deşte	: demet
deşsemil <	
deştem gül	: kavun ailesinden bir bitki
deş-	: delmek
deşik	: delik
devet > devāt	: hokka
dīn-	: rahat etmek, rahata kavuşmak, dinmek
dī-	: demek
dīde	: sevgili
doğā	: dua
doğan	: kardeş
doğramça	: et parçası
dolağ	: çobanların çorap yerine kullandıkları kalın kumaş
doğ	: tok
doğa-	: dokumak
doğma darağ	: halı tarağı
dōn	: elbise, kırmızı renkli palto biçiminde erkek elbisesi
doñuz	: domuz
dōş	: vücudun boyunla karın arası
dōv-	: kırmak
dül	: evin arka tarafı silah ve gerekli eşya "dül"dan asılır
duydurmadık-	
sırān bolup	: sezdirmemiş gibi olup

dūp	: dep
düş-	: inmek
düş-	: döşe-
düşle-	: dinlenmek, istirahat etmek
düvme	: düğme
düvün-	: düğüm gibi hissetmek, boğazda durmuş hissetmek
düyş	: düş, rüya
düz	: 1. doğru, 2. sahra
ece	: ana
eceke	: abla
ēdik	: erkek ayakkabısı
edil	: tam, tıpkı
eğın	: sırt, üst
eğretm	: dizilmiş vaziyette
ekin	: tarla
ēlem	: âlem
emgek	: hastalık, ağrı, dert
ene	: ana
ēr	: 1. erkek, er, cesur, kahraman, 2. koca
ere-(erī-)	: erimek
ēr-heley	: karı-koca
erkeç	: kısırlaştırılmış keçi
Ērşarı	: bir Türkmen kabilesi
ertır	: yarın
eşgi	: eski bez parçası
eye	: sahip
eyer	: eyer
eymen-	: korkmak
ezil-	: ıslanmak
gaba	: kaba, kalın
gaç-	: 1. kaçmak, 2. düşmek
galam	: kalem
ganım	: düşman
gār	: kar
ğara	: 1. kara, siyah 2. cüsse, görünüş, manzara, 3. büyük
ğara-	: hitap etmek
ğarañkı	: karanlık
ğaraş-	: beklemek
ğardaş	: kardeş
ğarındaş	: akraba
ğarnaş <	
ğarındaş	: akraba

ğarrı	: ihtiyar
ğarri-	: ihtiyarla-
gâş	: 1. kaş 2. karşı, 3. eyerin ön tarafının ucu
ğatı	: sert
ğatık	: yoğurt
ğatna-	: gidip gelmek
ğaycı	: makas
ğayğı	: üzüntü, merak
ğâyın	: kayın peder, kaynana, kayın birader v.s.
ğaypın-	: korkmak
ğayra	: 1. geri, 2. geri kalmış, bedbaht, 3. kuzey
ğayrâk	: kuzeye
ğayt-	: geri dönmek
ğayta-ğayta	: tekrar tekrar
ğâzî	: 1. gazi, 2. kadı, hoca
ğazna	: hazine
geçi	: keçi
gellece <	
gelnece <	
gelin ece	: yenge
geñeş-	: danışmak
gep	: söz
geple-	: konuşmak
gerd	: 1. yakın, etraf, 2. omuz
geriş	: omuz
gêvşe-	: devamlı surette çiğneyip durmak (hayvanlarda)
geyim	: elbise
giğir-	: bağırarak, seslenmek
ğın	: kın, kılıf
ğır	: kır
ğir	: kır(rengi)
ğırnağ	: Türkmen olmayan fakat bir Türkmenle evli kadın
ğırdeci	: gelir
giyevi	: güveyi
göm	: 1. dalga, 2. hörgüçün yan tarafı
goñşı	: komşu
goñur	: kahve rengi
gorğan	: köşk, saray
gorka	: korkarak
goş	: öte-beri, eşya
goşa	: çift
govı	: iyi

govla- < govı-la:	meth etmek
goyangoñ	: (sesini) kestikten sonra
goyaveri	: kes! yeter artık
göç-	: taşınmak, göç etmek
gök	: 1. gök, 2. mavi renk
gölegçi	: cenazeyi defn eden grup
gör	: kabir
görk	: görünüş, güzellik
görmedik	: görmemiş
gövre	: gövde, vücut
gövün	: gönül
gözenek	: alaçığda duvar yerine kullanılan ve "têrim" denilen ince ağaçların aralıkları
göz yainat-	: etrafa bakıp durmak
guç-	: kucaklamak
ğuda	: dünür
ğul	: 1. annesi "ğırnağ" olan 2. köle
ğulan	: yabanî eşek
ğulpak	: Türkmen çocukları saçlarını traş ederlerken başın iki yan tarafındaki saçları bir daire teşkil edecek şekilde bırakırlar. Bu daire şeklindeki saça "ğulpak" denir.
ğumāna	: şüpheli
ğundağ	: dipçik
ğural-	: yapılmak, bina edilmek, meydana gelmek
ğurat-	: kurutmak
ğurşa-	: kurcalamak
ğuyā	: kuyuya
ğuyı	: kuyu
ğuyber <	
ğuyup ber	: tök, koy
ğuylaş-	: kıvrılıp yatmak
ğuzla-	: doğurmak (hayvanlarda)
gücük	: köpek yavrusu
güple-	: gürültü yapmak
güpürdüñ	: gök gürültüsü
gürriñ	: konuşma
gürriñçilik	: çene çalma
güvle-	: "güv" diye ses çıkarmak
güyme-	: meşgul etmek
güyüt-	: meşgul etmek
haçan?	: ne zaman?
hāla-	: beğenmek
halka	: küpe

halta	: kese
hāṣ	: bir çeşit ot
haṣā > asā	: baston
hatar	: katar
hayat	: bahçe
heley	: kadın
hem	: de
hemmecigi	: hepsi, tamamı
horcun	: heybe
hōṣa	: başak
hovp > hovf	: dehşet
hörele	: bir ünlem
hövürtge	: kuş yuvası
ılğa-	: koşmak
ımğa	: bir geyik cinsi
ıñra-	: inlemek
ıṣ-	: kuvvet kâfi gelmek
ışğa-	: koklamak
İsmâyıl	: kurtun lâkabı
ızla-	: takib etmek
ızlaş-	: toplu halde melemek
içerik	: içeriye
içmek	: koyun derisinden yapılmış, uzunluğu topuğa kadar olan gocuk
İd-	: yedmek, hayvanı başına bağlı olan ipten çekerek yürütmek
igle-	: hastalanıp zayıf düşmek
İl	: el, kavim, ahali, memleket
ileri	: 1. ön, 2. güneş, 3. ileri
indi	: şimdi
iner	: erkek deve
iñ kiçisi	: en küçüğü
İr	: erken
iren-	: nazlanmak
İşik	: eşik
İşik şöyesi	: kapının iki yan tarafındaki destekleri
işlik < içlik	: astar
iy-	: yemek
iyber-	: göndermek
iyım	: yem
iymeş-	: yapışmak
kaç-	: vurmak, dokunmak, silmek.
kāka	: baba

kağam pañır	: rahmetli babam
kecebe	: gelini damadın evine getirmek amacıyla bir deve arkasında veya arabada gelin için hazırlanmış üstü süslü kumaşla örtülü yer.
kēde	: arada sırada
kelte	: kısa
kēn	: çok
keşe	: 1. meyilli veya çapraz, 2. yan, uç.
kēşe	: çini fincan
keşgir	: keskin
keştele-	: yetiştirmek, beslemek, hazırlamak
kethudā	: köy muhtarı
ķin	: zor, güç
kiçicik	: küçücük
kōl	: göl
kōleñ	: dalga
kōlge	: gölge
kōñül	: gönül
köp	: çok
köpcek	: küçük yastık
köpçecik	: küçük "köpcek"
köpün	: kefen
kōş-	: saçmak
kövlen-	: derinlere dalmak
köynek	: gömlek
küle	: kısa boylu
küleçe	: yünlü kumaştan dikilmiş kadın elbisesi
künci	: susam
kündük	: ibrik
kūze	: testi
lēle kaqalīñ	: türkü söyleyelim!
lēnet	: lânet
mādiyān (fr)	: kısarak
mavut <	
māhūt	: bir kumaş cinsi
māy	: yara
māya	: 1. dişi devenin bir çeşidi, 2. yoğurt mayası
mazālī	: uslu
mēkiyān (fr)	: tavuk
mellekçē <	
mellekçiye	
mellekçi	: "mellek" sahibi, birisi tarafından kendisine muvakkat olarak verilen toprak parçasından geçinen şahıs.

men-ē	: ben ki, ben artık ...
meñze-	: benzemek
mēreke	: topluluk
meyliş < meclis	: eğlence
mudār	: karar, sabır
mōncuķ	: boncuk
mūñ	: bin
nahar	: yemek
nēçe	: kaç
nē-çōññe	: aptal olmayan, zeki
nēme?	: ne?
nēmē?	: neye?, neden?
nūğmat	: nimet
noğta	: dizgin yerine kullanılan ip
novça	: küçük, en sevilen
ōba	: köy
oğrı	: hırsız
oğrın	: gizlice, gizli olarak
oğşa-	: 1. benzemek, 2. öpmek
oķla-	: atmak
ol-ā	: o ki, o artık
omça	: odun parçası
oñ-	: iyi geçinmek, rahat yaşamak
oñ < onuñ	: onun
oraķ	: 1. orak, 2. hasat
orun	: maķam, yer, münasip yer
otağā	: süs
ovadan	: güzel
ōy	: dere gibi yer
oya	: uyanık
ōylan-	: düşünmek
oz-	: 1. ilerlemek, muvaffak olmak, 2. öne geçmek, fazla olmak, artmak.
ōkūnç	: pişmanlık
ōlçer-	: sönmek üzere olan ateşi, sönmelerini önlemek maksadiyle kurcalamak
ōñ	: 1. ön, 2. evvel
ōñki	: evvelki
ōrüm	: örülmüş saçın bir boğumu
ōğ-	: esmek
ōt-	: 1. geçmek, 2. batmak, tesir etmek
ōvüş-	: türlü renkler saçmak

ōy	: ev
ōyke	: dargınlık, öfke
ōyken	: ak ciğer
ōylenen <	
ōylenen	: evlenmiş
ōzge	: başka
ōzümem <	
ōzüm hem	: kendim de
palta	: balta
paltūn	: palto
parağat	: feragat
parahnēk (fr)	: ferah verici
parça	: kumaş
pēk < pāk (fr)	: tamamen
peşne	: küçük ve yuvarlak şekilde, yağda pişirilmiş hamur tatlısı
petfr	: kor altında pişirilmiş ekmeκ
peydā	: fayda
peyni	: beyin
pıçak	: bıçak
pikir	: fikir
pota	: deve yavrusu
Puğar	: Buhara
pul	: para
şaçak	: sofrā
şadağā	: şadaķa
Şakar	: bir Türkmen kabilesi
şakğar	: tepel, kaşka, alını beyaz at
şallançak	: salıncak
şallāt	: soldat, Rus askeri
şāna-	: saymak
şapar	: defa
şārı dōn	: sarı elbise = ğam, keder
şayavān < şāye	
bān (fr)	: gölge yapan, şemsiye
şayra-	: ötmek
şelle	: sarık
şemrī-	: şişmanlamak
şēñrik	: iki kaşla burun arası
şepğit	: 1. birikme noktası, 2. hudut, sınıır, civar
şevdegēr	: satıcı, tüccar
şeyl	: seyr etmek, görmek
şil	: sel

şila-	: hürmet etmek
şim	: tel
şin	: ceket, palto eteği
şinek	: sinek
şorağ	: sorgu
şōrağ sal-	: soruşturmak
şov-	: yön değiştirtmek
şovğat	: hediye
şöy-	: sevmek
şöyön-	: dayanmak
şöyül-	: sevilme
şuğun	: bir geyik cinsi
şūr	: altın renkli
şū-şalaķı	: yırtık-pırtık
şuvuķ	: mayı
şüçülen-	: tatlı olmak
şülgün	: bir kuş
şūri	: uzun
şay < şāhl	: 1. süs için kullanılan eski İnan parası, 2. süs
şıbirdūn	: yağmur sesi
şirnik ber-	: birisinin damağında tad kaldırmak, arzu edilen durumu hazırlamak
şo	: o
şovk	: şevk
şöhle	: şule, alev
şuñķar	: doğan gibi bir yırtıcı kuş
tabşır-	: teslim etmek
tağam	: tad
tağar	: kurutulup yolunduktan sonra torba yerine kullanılan keçi derisi.
taħya	: takke
talħan	: kavurulduktan sonra seker katılıp öğütölmüş buğday
tām	: ev, bina
tamdır	: tandır
tamdıra	: bağlamaya benzeyen bir Türkmen musiki aleti
tammān	: şalvar, don
tana-	: tanımak
tap-	: bulmak
taşla-	: atmak
Tat	: Acem
tay	: kısarak
tāy-	: ayak kaymak

tayak	: sopa, değnek
taylaķ	: kısarak yavrusu?
taymıl	: kayık, sandal
Teke	: bir Türkmen kabilesi
telēr	: çardak
tullā	: altın
tōba	: tövbe
toğta-	: 1. mesut olmak, 2. durmak
toķlı	: bir yaşını doldurmuş kuzu
tomus	: yaz
topar	: grup
tōrum	: deve yavrusu
tōtı ğuş	: papağan
tovlan-	: kıvrılmak
toy-tomğı	: düğün, ziyafet
tōken-	: tükenmek, bitmek
tōverek	: etraf
tula	: küçük köpek
turğavul	: bir kuş
tūmen	: İnan parası
tūnük	: alacığın üst tarafında baca vazifesini gören daire şeklinde bir açıklık
tūsge	: tütsü
tūtün	: duman
tüydük	: düdük, kaval, ney
tüys	: tam, tıpkı, hakiki bir gibi
tūzet-> düzet	: yapmak, bina etmek.
ūķı	: uyku
ur-	: vurmak
uruş	: kavga, çarpışma, muharebe
uy-	: (süt) fermente olmak (sütün yoğurt olması)
uyat	: utanç
uzın	: uzun
ülge	: örnek
ülģü	: reçete
ürküz-	: ürkütme
ūş-	: toplanmak
vağıt	: vakit
vuruş	: kavga, çarpışma, savaş, muharebe
yād	: yabancı
yādla-	: hatırlamak
yağır	: arkası yara olmuş at veya eşek

yağış	: yağmur
yağşı	: iyi
yağşılık	: iyilik
yağşımakā?	: iyi ni aceba?
yağa	: nehir kenarı
yālak	: gibi
yalañaç	: çıplak
yalançı	: 1. yalancı, 2. dünya.
yāli	: gibi
yāhk < yāğlık	: mendil
yallan-	: yem verilmek
yalta	: tembel
yaman	: kötü
yañi	: yeni, biraz evvel, henüz
yañica	: henüz, demincek
yap-	: 1. örtmek, kapatmak, 2. giydirmek.
yapınca	: kepenek
yarağ	: silâh
yari-	: 1. Allah'ın merhametine sığınmak, 2. mesut olmak.
yaşa-	: yapmak, bina etmek, tamir etmek
yaşğınçak almak:	omuza atmak
yâş	: 1. yaş, 2. genç, 3. göz yaşı
yâşil	: yeşil
yaşır-	: gizlemek
yâşulı	: ihtiyar, pîr
yatağ	: hayvanların yattığı yer
yâz	: ilkbahar
yâzık	: suç
yeke	: tek
yekelik	: yalnızlık
yelbeğey	: sırta veya başa atmak
yelek	: kanat, tüy
yencil-	: dövülmek
yeñşe	: ense
yet-	: erişmek
yığla-	: ağlamak
yıkıl-	: güreşte yenilmek
yıkılamök <	
yıkılanım yök:	düşmedim
yılkı	: at, eşek sürüsü
yırtağan	: çok yırtan, yırtmağa meraklı
yipek	: ipek

yit-	: kayb olmak
yoğın	: yoğun
Yomut	: bir Türkmen kabilesi
yorğa	: hızlı yürüyen (at)
yorğala-	: hızlı yürümek
yort-	: koşmak
yortağan	: çok koşan
yöne	: fakat
yör!	: yürü!
yumurtğa	: yumurta
yuv-	: yıkamak
yuvundi	: 1. yıkanan bir şeyden (meselâ, bulaşıktan) sonra meydana gelen su. 2. içilmeyen, pis ayran.
yügse	: yüksük
yüpek	: ipek
yüvrük	: hızlı koşan
zât	: şey

BİBLİYOGRAFYA

1. Prof. M.N. Hıdırov: *Türkmen Diliniñ Tarihundan Materyallar*. Türkmen Döwlet Okuped Neşir - Aşgabat 1962.
2. Doç. R. Nazarov: *Türkmen Filologiyasınıñ Tarihundan Materyallar - İlmî Yazğular*. S. 5-67. Çarçov 1963.
3. Sapar Kürenov: *Stavropol Türkmenleri Hem de Oların Medenî Baylığı*. Türkmen Okuped Neşir - Aşgabat - 1962.
4. A. Kekilov ve M. Köseyev (Derleyen): *Yomaklar Hem Değişmeler*. Aşgabat 1964.
5. *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*. Türkmenistan SSR İlimler Akademisinin Neşriyatı Aşgabat 1962.
6. *Yazarın topladığı folklorik eserler*.

DIE ÄLTESTEN BERÜHRUNGEN DER SÜDSLAVEN MIT DEM ISLAM

von
Ismail Baliç
Wien

Begegnungen im byzantinischen Raum

Der Armee, die von der Mitte des 7. Jahrhunderts bis zum Erscheinen der seldschukischen und osmanischen Türken an der Süd-Ost-Flanke des byzantinischen Reiches im Namen des Islam mit dem Schwert rasselte, haben die Südslaven zu verdanken, dass sie sich auf der Balkanhalbinsel verhältnismässig unbeschwert niederlassen konnten. Durch die arabischen Angriffe war Byzanz so sehr in Anspruch genommen, dass die unerwünschten Barbaren Stück für Stück in sein Hoheitsgebiet eindringen konnten. So ist die Geschichte der Slaven im europäischen Südosten von allem Anfang mit dem Schicksal des Islam verbunden¹.

Nach dem Abschluss der Kämpfe in Syrien und Kleinasien griffen die Araber schon 717 Konstantinopel an. Von 802-867 treten im byzantinischen Reich verstärkt orientalische Elemente auf. So soll sogar der Kaiser Nikephor I. (802-811) arabischer Herkunft gewesen sein, Eines der bedeutendsten Ereignisse des 9. Jahrhunderts war der Aufstand des Slaven Thomas unter Michael II. (820-829). An diesem Aufstand, der zwei Jahre dauerte und den Staat nahezu aus den Angeln hob, nahmen, neben Slaven in Anatolien, noch islamische Araber, Perser, Kaukasier, Armenier sowie Angehörige anderer Völkerschaften teil. Den Aufständischen schlossen sich später thrakische und mazedonische Slaven an. Die Erhebung wurde zwar 823 niedergeschlagen, der Glaube an die unüberwindbare Stärke des Reiches wurde aber gebrochen. Die muslimischen Araber fanden Gelegenheit genug, um in Byzanz ihren geistigen Einfluss zur Geltung kommen zu lassen. Das ganze 9. Jahrhundert stand im Zeichen der Reibungen und Kriege. In den kurzen Spannen des Friedens wurden die Gefangenen ausgetauscht und neue Kräfte für den Krieg gesammelt². Im Jahre 839 oder 840 schickte Theophil II. (829-842) seinen Gesandten Kartius (Kratius) an den Hof des omajjadischen Fürsten 'Abd-ar Raḥ-

mān II (822-852). Man suchte byzantinischerseits Verbindungen mit dem islamischen Spanien, um sich der drohenden Gefahr, die am Mark des Reiches zehrte, zu befreien.

Im gleichen Jahr besuchte eine muslimische Gelehrtendelegation, bestehend aus zwei Astronomen, von denen einer Yaḥyā ibn al-Ḥakam al-Ġazal, berühmt auch als Dichter, war, Konstantinopel³. Gleichzeitig bemühten sich die Byzantiner bei den Franken und Venezianern um eine Hilfe gegen die Araber in Nordafrika und Sizilien, die ihr westliches Gebiet dauernd bedrohten.

Forschungsergebnissen des griechischen Historikers D. Gr. Kampouroglous zufolge haben aller Wahrscheinlichkeit nach Sarazenen die Stadt Athen zwischen 896 und 902 in ihrem Besitz gehalten. Im Jahre 904 wagten sich die Araber bis nach Saloniki von⁴. Erfolge gegen die Araber in Süditalien erwarb vor allem Nikephoros Phokas (963-969). Um die 40-er Jahre des 11. Jh. machten die Byzantiner verstärkte Anstrengungen, um den Arabern Sizilien zu entreissen. In ihren Reihen kämpften die Normannen mit, deren süditalienische Epopöe nun begann.

Schon im 10. Jh. befand sich in Konstantinopel eine Moschee. Ende 987 besuchte eine byzantinische Gesandtschaft den fatimidischen Chalifen Al-'Aziz Billāh in Kairo, um zu intervenieren, damit die Auferstehungskirche in Jerusalem von ihm geschützt werde. Es kam zu einem siebenjährigen Frieden. Der Basileus verpflichtete sich, alle sarazenischen Gefangenen auszuliefern. In der Moschee in Konstantinopel durfte bei der Festansprache jeden Freitag der Name des Chalifen erwähnt werden.

In Athen sind Marmorbrocken mit kufischen Inschriften gefunden worden, die von einer Moschee stammen. Der Bau dieser Moschee wurde um das Jahr 1000 gesetzt⁵.

1090 bedrohten der Seljukenemir Tzachas und die Petschegen Konstantinopel⁶.

1027 kam es zu einem Vertrag zwischen dem Kaiser und dem fatimidischen Chalifen Az-Zāhir. Diesem Vertrag zufolge stattete Byzanz alle muslimischen Gefangenen zurück. Der Chalife durfte in allen Moscheen des byzantinischen Reiches genannt werden. Die Moschee in Konstantinopel sollte wiederhergestellt und ein Geistlicher mit der Leitung der Gebete betraut werden. Der Fatimide über-

³ E. Lévi-Provençal, *Islam d'Occident. Étude d'histoire médiévale*. Paris 1948. (Reihe: Islam d'hier et d'aujourd'hui, vol. VII), S. 83 f.

⁴ Marquart, *Osteurop. und ostasiat. Streifzüge*. Leipzig 1903, S. 250.

⁵ Kenneth M. Setton: *On the raids of the Moslems in the Aegean in the ninth and tenth Centuries and their alleged Occupation of Athens*. *American Journal of Archaeologie*. Vol. 58, Oct. 1954, S. 311-516.

⁶ Randa, *Der Balkan - Schauplatz der Weltgeschichte. Von Piraten zu Byzanz*. Graz-Salzburg-Wien 1949, S. 295.

¹ Franjo Štampar, *A History of the Croatian people*. Vol. 1. New York 1950, S. 136 f.

² A. A. Vasmer, *Byzanz. Imperatoruġa tarihi*. Bd. I. Übers. von Arif Müfid Mansel. Ankara 1943, S. 343.

nahm dafür die Verpflichtung, den Wiederaufbau der Grabeskirche zu gestatten. Die Wechselbeziehungen zu den Arabern dauerten bis knapp vor der Eroberung Konstantinopels durch die Osmanen 1453 an. Um 1338 übertrug Hasan von Aegypten an Johannes Kantakusen den Schutz des Hl. Grabes⁷.

Viele junge Slaven traten als Söldner in arabische Heere ein. Manche nahmen den Islam an.

Islamische Herrscher von Spanien verwendeten bei Durchführung verschiedener Bauvorhaben byzantinische Künstler. Der Gedankenaustausch und die gegenseitige Beeinflussung liessen ihre Spuren zurück.

Die intensive Beschäftigung der Byzantiner mit dem Islam fällt ins 8. und 9. Jh. Auch im 13. und 14. Jahrhundert entstanden mehrere polemische Schriften. So schrieb der freiwillig zu Mönch gewordene Kaiser Johannes Kantakusen (gest. 1383) eine Schrift, deren mehrere Stellen die Absicht des Verfassers verraten, "seine muslimischen Leser zu bekehren"⁸. Ein anderer Kaiser, Manuel II (1391-1425), führte mit dem "Moutrizes" (Muderris=Religionslehrer) des türkischen Hauptquartiers ein Disput, das vom weitgehenden Interesse des byzantinischen Herrschers für den Islam zeugt⁹. Die berühmten Slavenapostel Cyrill (Konstantin Philosoph) und Methodius aus dem 9. Jh. mussten bekanntlich sich mit dem Islam näher befassen, um ihre Missionstätigkeit erfolgversprechend aufnehmen zu können.

Begegnungen im bulgarischen Reich

Mehrere alte arabische Schriftsteller berichten vom Islam bei den Wolga-Bulgaren. Zeitweise hatten die Muslime dort sehr starke Stützpunkte. Mas'ūdī erzählt über eine Schlacht bei der Stadt Idil um das Jahr 944, an der christliche und muslimische Soldaten gegen heidnische Russen gemeinsam kämpften. Von den alten Donau-Bulgaren wird behauptet, sie gingen ohne Gürtel, dafür aber mit bedecktem Haupt—so wie es die Muslime tun—in ihre Gebetshäuser, deren genaue Bezeichnung leider nicht überliefert wurde. Ihr König Krum (802-815) liess, vermutlich unter dem Einfluss des Alkoholverbotes durch den Islam, alle Weinreben in seinem Staat vernichten¹⁰. Im Heere des Donaufürsten Glad von Widdin kämpften gegen die Ungarn neben bulgarischen und walachischen noch kumanische Truppen, die teilweise dem Islam angehörten¹¹.

7 Ebda, S. 400.

8 Siehe: Wolfgang Eichner, Die Nachrichten über den Islam bei den Byzantinern, "Der Islam" XXIII (1936), S. 140.

9 Ebda, S. 216.

10 A.Randa, a.a.O., S. 284.

11 Über die Kumanen und Petschenegen, die sich damals zum Islam bekannten, siehe meine Arbeit "Der Islam im mittelalterlichen Ungarn" in "Südostforschungen" (München) XXIII, 1965.

Im 9. Jh. kreisten in der neuerschlossenen Heimat der Bulgaren noch zahlreiche muslimische Bücher herum, die vermutlich aus Wolga-Bulgarien stammten. Diese Bücher wurden von antiislamischen Kräften wiederholt öffentlich verbrannt¹². Gewisse Namen der bulgarischen Boljaren, wie z.B. Umar, Kurt, Ehad, Pagan, Kardam, Omurtag, Malamir (al-Amir?), lassen manche Rückschlüsse auf diese alten islamischen Einflüsse zu. Die Taufe des Fürsten Boris I. Michael Blgarski (853-888) wurde durch die Hinrichtung von 52 Boljaren begleitet, die sich der Christianisierung widersetzen¹³. Unmittelbar vor und nach diesem Massaker machte sich in Bulgarien islamische und israelitische Propaganda bemerkbar. Kaiser Simeon (893-927) machte während der Belagerung Konstantinopels durch seine Truppen 913 den Arabern den Vorschlag, die in der byzantinischen Hauptstadt gelagerten Schätze nach der Eroberung der Stadt untereinander zu teilen¹⁴.

Im makedonischen Teil des bulgarischen Reiches siedelten sich damals starke Gruppen muslimischer Petschenegen an. Die vom byzantinischen Kaiser Theophil (829-84) im Wardar-Tal kolonisierten Türken (Wardarioten, Wardar-Türken) waren aller Wahrscheinlichkeit nach ebenfalls Muslime¹⁵. Sie gingen erst später im Christentum auf.

S.M. Ahmed bringt in seinem Buch über die Ausbreitung des Islam in Europa und den turksprachigen Gebieten des euro-asiatischen Raumes folgende Angabe: "The Saracens, whenever they ventured to struggle beyond their lines were exposed merciles retaliation of the Thracian peasantry. Twenty two thousand of them were slaughtered by an army of Bulgarians whom the gifts and promises of Leo had attracted them from the banks of the Danube"¹⁶.

In der bulgarischen, serbischen und griechischen Literatur des Mittelalters haben viele orientalische Einflüsse ihren Niederschlag gefunden. Im Folklor der Balkan-Völker, namentlich in deren Erzählungen, Liedern, Sprichwörtern und der Dekorativkunst, sind sehr alte orientalische Motive erhalten geblieben¹⁷. Auf die Auswirkungen des arabischen Rittertums ist die auf dem Balkan vorkommende Sitte der Pferdebestattung zurückzuführen¹⁸.

12 Siehe: Lujo Thaller, Od vraća i čarobnjaka do modernog liječnika (Vom Wahrsager und Magier zum modernen Arzt), Zagreb 1938.

13 Siehe: Kliment Ohridski, Konstantin Preslavski u. unbekannte Verfasser: Ćirilo i Metodije (Cyrill und Methodios), Belgrad 1964, S.16.

14 Randa, a.a.O., S.290.

15 Siehe: Franjo Rački, Bogumili i patarini, S. 350; A.N.Kurat, Pečenek taribi, S.228; Schweiger-Lerchenfeld, Bosnien, Land und seine Leute, Wien 1879, S. 101.

16 S.M.Ahmed, Islam in U.S.S.R., Turkey and Europe. (Islamic Series, No.8), Allahabad o.J., S.24.

17 Jovan Cvijić, Balkansko Pouostvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropografije (Balkanhalbinsel und die südslavischen Länder. Grundlagen der Anthropographie.), Zagreb, I. Teil, S.146.

18 Djordjević, Tih. R., Sahranjivanje konja (Pferdebestattung), Belgrad 1936, SA aus "Godišnjica Nikole Čupića", Bd. XLV, S. 59 f.

Begegnungen im dalmatinisch-kroatischen Raum.

Im 9. Jahrhundert stieg die Geburtenziffer in Kroatien erheblich an. Dies veranlasste viele junge Männer, nach Ägypten und Spanien auszuwandern. Dort machten sie mit der islamischen Welt Bekanntschaft¹⁹.

Die wendigen See- und Kaufleute vom Narenta-Gebiet, die als Piraten Furcht und Schrecken verbreiteten, unterhielten zu den Ismaeliten in Ägypten, den Drusen in Syrien und den Fatimiden in Nordafrika und Sizilien rege Beziehungen. Der fatimidische Chalife Mu'izz li Dinillah sprach slavische Sprachen. In seiner Armee dienten zahlreiche südslavische Soldaten und Offiziere. Manche von ihnen kehrten in die Heimat zurück oder blieben mit dieser in Verbindung. So konnte manche Kunde über den Islam über diesen Weg den südslavischen Raum erreichen.

Dass zwischen den Slaven und der islamischen Welt im Mittelalter zeitweise rege Beziehungen bestanden, bestätigt u.a. auch der Bericht über die Geschenke der Gebalim, eines schleierhaften Volkes, das möglicherweise mit den serbokroat. Brđjani, d.h. Bergbewohnern (ĆaballyIn)²⁰ identisch ist. Dafür spricht der Anteil der Slaven am kulturellen, politischen und militärischen Leben des arabischen Spanien, wo sie unter dem Namen Şaqāliba berühmt wurden²¹.

Die Insel Hvar war lange Zeit hindurch ein Treffpunkt arabischer und dalmatinischer Kaufleute. Paracelsus erzählt von einem arabischen Drogenhändler, der Anfang des 15. Jahrhunderts in Senj Geschäfte machte²².

Mit den Handelsunternehmungen muslimischer Kaufleute ging erfahrungsgemäss die islamische Propaganda Hand in Hand. Religiöse Ausstrahlungen des Islam auf das kroatische Küstenland dürfen daher mit grosser Wahrscheinlichkeit angenommen werden. Der Bestand kultureller Berührungen ist sicher, weil im Süden des benachbarten Italien die islamische Kultur lange Zeit hindurch hoch im Kurs stand. In der romanischen Baukunst z.B. waren Entlehnungen aus dem islamischen Kulturbereich so massiv, dass z.B. sogar in einer romanischen Kirche in Österreich Qur'an-Sprüche in arabischer Schrift als Zierelement verwendet wurden. Von der arabischen Kultur beeindruckt, liessen sich die Normannenkönige Roger II (1101-54) und Friedrich II von Sizilien (gest. 1250) durch muslimische

¹⁹ Josip Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* (Die Kultur der Kroaten durch 1000 Jahre), Zagreb 1939, 2. Aufl. S. 82.

²⁰ Über die Frage der Gebalim wurde neulich in Polen eine Spezialstudie veröffentlicht. Leider verfüge ich derzeit darüber über keine bibliographischen Angaben.

²¹ Vgl.: Camilla Lucerna, *Südslaven im Dienste des Islam* (vom X. bis ins XVI. Jh.), ein Forschungsbericht aus kroatisch erschienenen Studien, Zagreb und Leipzig 1928, 55 S. Dort weitere Literatur. Siehe ferner: M. Handžić, *Der Gründer von Kairo und Al-Azhar. Gedanken über seine slavische Herkunft*, "Novi Behar" (Sarajevo) I (1928), Nr. 19 und *Berichte der Araber über die Slaven*, "Novi Behar", II, Nr. 1-2. (serbo-kroat.)

²² Dr. Lujko Thaller, *Zdravstvo Hrvatsko-Slavonske vojne krajine*. In: *Liječnički Vjestnik* (Zagreb), Januar-Nummer 1944. Zitiert: nach "Osvit" (Sarajevo) vom 22.7.1944.

Finanzleute, Ärzte und Wissenschaftler umgeben. Seine Gelehrten standen in Briefwechsel mit islamischen Philosophen, wie mit dem Şüfi Abensabin, und an der Universität in Neapel wurden eifrig arabische Werke studiert. Noch zur Zeit Karl Roberts von Anjou (1309-1342), der als ungarisch-kroatischer König in seinem neuerworbenen Reich gegen die muslimischen Sarazenen Verordnungen erliess, war Neapel ein Überschneidungspunkt der islamischen und christlichen Kulturinflüsse.

Wie einem Drohbrief des Königs Andreas II von Ungarn gegen den kroatischen Stamm Kačići in Omiš zu entnehmen ist, hatten um das Jahr 1220 auf zwei Inseln bei Omiš und in Žrnovica Piraten und Patarener Oberhand gewonnen. Es handelte sich offenkundig um die Nachkommen jener Piraten, die als Bundesgenossen der sarazenischen Seeräuber das Adriatische Meer unsicher machten.

Ob sich die als Paganismus bezeichnete Religion der Piraten und die patarenische Sekte, die von dem aus Apulien stammenden Bruderpaar Mathias und Aristodus eifrig propagiert wurde, gegenseitig befruchtet haben, lässt sich heute nicht mehr ermitteln. Sehr interessant ist es, in diesem Zusammenhang zu bemerken, dass im Mittelalter der Paganismus und der Islam oft als Synonyme aufgefasst wurden²³. Allenfalls hat ein Teil der dalmatinischen Patarener in dem benachbarten Bosnien Schutz vor Verfolgung gesucht. Einen weiteren Schauplatz der arabisch-slavischen Begegnungen bildete das Küstengebiet an der oberen Adria. Durch den Besitz Siziliens (827-1071), Calabriens (837-880), Tarantos (840-880), Sardiens (720-1050), Korsikas (ab 810), der Balearen (798-1232), Pantellerias, Kretas (827-861), Maltas (810-1090) und anderer, näher liegender, Stützpunkte, wurde den Arabern ein reger Handelsverkehr mit Dalmatien ermöglicht. Arabische und berberische Piraten wagten sich wiederholt in die adriatischen Gewässer.

Im Jahre 840 eroberten arabische Piraten Budva, die Stadt Rose und die unteren Landstriche von Boka Kotorska (Bocce di Cattaro). Kurz darauf, und zwar 848 und 867, belagerten sie Dubrovnik (Ragusa) und wagten sich sogar bis zum nördlich gelegenen Osor vor²⁴. 844 besiegten sie bei der kleinen Insel Susak (Sausagus) die Venezianer. Im 9. Jahrhundert verheerten die Araber die vor Split (Spalato) liegenden Inseln und 867 zerstörten sie Budva und Rose in der Bucht von Cattaro. Johannes Diaconus registriert um 1008 einen Angriff der arabischen Kreta-Flotte auf die Insel Brač (Brazza) in der zweiten Hälfte des 9. Jh. Für das Jahr 872 ist ihr Aufenthalt auf dieser Insel bezeugt. Die Volkstradition berichtet auch von arabischen Angriffen auf die Insel Korčula (Curzola)²⁵. 871 ging den Arabern Bari,

²³ Joseph Toussain Re naud: *Invasions des Sarrazins en France et de France en Savoie, en Piemont et dans la Suisse pendant les 8e, 9e et 10e siècles de notre ère, d'après les auteurs chrétiens et mahometans*. Paris 1964, S. XXVI

²⁴ Siehe: Marquart, a.a.O., S. 248-49

²⁵ Siehe: Petar Skok, *Od koga naučiše jadranski Jugoslaveni pomorstvo i ribarstvo?* (Von wem erlernten die Adria-Südslaven die Seefahrt und die Fischerei?). *Jadranska Straža*, Jg. 1932, S. 455. Über die Beziehungen zwischen Ägypten und dem Land der "Sirb und Bulgär" im Mittelalter siehe: Şubhî Y. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter* (1171-1517), Wiesbaden 1965, S. 110.

ein wichtiger Ausgangspunkt für diese Unternehmungen, verloren. Trotzdem erschienen sie auch nachher vor einzelnen dalmatinischen Häfen (872, 875).

Im 10. und 11. Jh. fanden arabische Piraten in den raublustigen Narentanern (Arentanern), die das Gebiet zwischen dem unteren Lauf der Narenta und dem Fluss Cetina bewohnten, und in den Bewohnern dalmatinischer Inseln, Bundesgenossen.

Die Angriffe dieser Piratenkoalition zwangen viele Inselbewohner ihre Heimstätten zu verlassen und auf dem Festland Zuflucht zu suchen.

Die Existenz eines slavischen Stadtviertels im arabischen Palermo, der Ḥārat aṣ-Ṣaḡāliba, bestätigt die Koexistenz, ja die Zusammenarbeit, der Balkan-Slaven und Araber.

Bezeichnenderweise fallen die ersten Nachrichten über die Patarener (Cattarenen) und die "Haeretici e pagani" in Dalmatien in eine Zeit, in der die Nachwirkungen dieser Begegnungen mit den Arabern noch recht lebendig sein mussten. Das sind das 11. und der Anfang des 12. Jh. Unter den damaligen Personennamen tauchen Nomina wie Cumanus, Saracenus, Sracino, Sarachinus, Pizinnagus und Pccenegus auf²⁶.

Die Araber liessen in der Volkssprache der Dalmatiner sowie in geographischen Bezeichnungen einige Spuren zurück. So heisst in manchen dalmatinischen Gegenden der Südwestwind *garbin*, *garbun* oder *grben*. Der Südostwind hat hingegen den Namen *širōko*. Die alte Bezeichnung ägyptischer Herkunft für die kleinen Holzschiffe *barka* ist in Dalmatien, wie im übrigen Mittelmeerraum, geläufig. Das Fischernetz heisst *šabaka* oder *šabakun*. Im alten Dubrovnik hiess die Schiffsreparaturstätte *arsan* (von *dār aṣ-šinā'ar*. Arsenal). Auf der Insel Rab bei Tinjaroša befindet sich ein Berg Sarakin, auf dem heute eine zurückgebliebene Hirtenbevölkerung wohnt. In Kvarner, 14 Seemeilen von Ilovik auf Lošinj entfernt, trägt ein Inselchen den Namen Srakane. Noch im Jahre 1208 wurde dieser Name als Seracana und 1280 als Sarchcana geschrieben²⁷. An die alten dalmatinisch-arabischen Beziehungen erinnern heute noch die auf der Insel Korčula gepflegten Volksspiele *Moreška*.

Der mächtige fatimidische Heerführer, der Gründer der Stadt Kairo und der Universität "Al-Azhar", Ġauhar al-Qā'id, soll nach Angaben des Biagio Bevilacqua ein aus Cavtat bei Ragusa gebürtiger Dalmatiner gewesen sein. Ġauhar unterwarf im 9. Jh. einen grossen Teil Afrikas unter die Macht der Fatimiden. Sein erster Schutzherr war der Pirate Šābir (Sabir lo Schiavone)²⁸.

²⁶ C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens des Mittelalters. 1. Teil. Wien 1902. S. 30/31.

²⁷ Skok, a.a.O., S. 455 ff.

²⁸ Siehe: Camilla Lucerna, Südslaven im Dienste des Islams. Ein Forschungsbericht aus kroatisch erschienenen Studien des gew. Präsidenten der Jugosl. Akademie in Zagreb, Dr. h.c. Vladimir Mažuranić, Zagreb-Leipzig 1928, S. 16/17.

Der slavische "König" Ḥairān (9–10. Jh.) und sein Nachfolger Zuhair in Almerien waren ebenfalls dalmatinischer Herkunft. Vermutlich war der gleichen Herkunft auch der Slave Badr, der unter 'Abd-ar Raḥmān II (822–852) in Spanien eine bedeutende Rolle spielte.

Vom Sklavenhandel, der zu dieser Zeit im dalmatinischen Küstengebiet blühte, war Bosnien sicherlich nicht verschont. Der Weg in dieses Land stand ja den raub- und unternehmungslustigen Neretwanern durch das Neretwa (Narenta)-Tal offen. Der helle und gesunde Menschenschlag, der das südslavische Hinterland bewohnte, dürfte dem auf dem Sklavenmarkt herrschenden Geschmack voll und ganz entsprechen haben. Wie sehr z.B. die hellhäutigen Sklavinnen im maurischen Spanien geschätzt wurden, davon möge sich der Leser anhand des Buches *Tauq al-ḥamāma* (Halsband der Taube) von Ibn Ḥazm al-Andalusī (993–1064) unterrichten lassen²⁹.

Aus späteren Zeiten haben sich Denkmäler erhalten, die Bosnien als ein hervorragendes Ausfuhrland von Sklaven erscheinen lassen³⁰. Die Republik Dubrovnik (Ragusa) war zur Zeit ihres Aufstieges im Mittelalter zu einem wichtigen Umschlagplatz für bosnische Sklaven geworden.

Dieses traurige Vorrecht behielt sie bis zur Eroberung Bosniens durch die Osmanen. So eigenartig es klingen mag, wurde der Weg in die Sklaverei für die bosnische Bevölkerung durch die Annahme des Islam nahezu endgültig versperrt*.

Als Abaptisten konnten nämlich die Patarener ohne weiteres in die Sklaverei verkauft werden. Die meisten Opfer dieser skrupellosen Geschäftemacherei waren Frauen. Indessen war der Handel mit getauften Menschen von der römischen Kirche unter strenge Strafe gesetzt worden³¹.

Von den arabischen Geographen des Mittelalters hielten sich in Kroatien Ibrahim Ibn Ya'qūb (Zwischen 950 und 973), Abū'Abdallāh Muḥammed al-Idrisī (gegen 1153) und Ḥārūn Ibn Yaḥyā auf. Der Letztgenannte machte eine Reise von Kitros nach Spalato³². Manche Kroaten nahmen als Kreuzfahrer an den europäischen Unternehmungen gegen die Araber im Hl. Land teil³³.

In dem Libretto des traditionellen nationalen Spieles "Moreška" (Moreske), das seit dem Mittelalter auf der Insel Korčula (Curzola) aufgeführt wird, hat sich eine lebhaftige Erinnerung an die einstigen Kämpfe mit den Mauren erhalten.

²⁹ Siehe: Halsband der Taube. Über die Liebe und Liebenden von Muḥammed 'Alī b. Ḥazm al-Andalusī (Deutsch von Max Weissweiler - Leiden 1942).

³⁰ Vgl. C. Truhelka, Das Testament des Gost Radin. WM XII, 1916, 52 f.; C. Truhelka, Noch über das Testament des Gost Radin und über die Patarener (kroat.), GZM XXV (1913), S. 363–382 und Handžić, Islamizacija, S.10–11.

³¹ Siehe: Truhelka, ebda, S. 52 f.

³² Marquart, a.a. O., S. 251.

³³ Siehe: Ch. K.Hitti, History of the Arabs, London 1937, S.602–617 und C.H.Becker, Islamstudien I, Leipzig 1924, S.102–146. P.Skok, Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu, Split 1933, Kap.9: Der Einfluß der arabischen Terminologie an der Adria.

Im Hinblick auf die Form und musikalische Begleitung gibt es mehrere Arten von Moreška. Sie wird abwechselnd als Drama und als Tanz aufgeführt. Einige Morešken behandeln den Kampf zwischen dem weissen und dem schwarzen König um die schöne Amira, die Tochter des algerischen Königs. Die Gegner der Weissen werden dabei als Moren und, wie Foretić festgestellt hat, an zwei Stellen als Thraker (Tračani) bezeichnet. Unter den Thrakern verstand man einst in Europa vielfach die Türken. An diesen Stellen sind darunter Muslime gemeint. "Es ist eigenartig", schreibt Foretić, "dass in einer christlichen und anti-türkischen Umgebung, wie es Korčula war, sich die Moreška aus einem christlich-muslimischen Kampf zu einem Kampf mit dem Siege der Türken entfalten konnte. Doch dies ist eine unbestreitbare Tatsache"³⁴. Der Araber ist in den südslavischen Volksliedern zum Begriff eines gefürchteten, mit geheimen Kräften ausgestatteten, Gegners geworden. Eine oft vorkommende Gestalt ist "der Araber von Klis" (Klišanin Arap).

Eine interessante, doch wenig beleuchtete kriegerische Auseinandersetzung der Südslaven mit den Sarazenen fand unter dem dalmatinischen Fürsten Sveropol auf dem Berg Gargan statt³⁵.

Noch im 15. Jh. standen die Dalmatiner in enger Beziehung zur islamischen Welt, und zwar nicht nur zur Türkei. Der Ragusaner Melek Jaša, der in Indien zwischen 1480 und 1528 lebte, erlangte hierbei einen besonderen Ruhm³⁶.

Dafür, dass die dalmatinischen Kroaten mit dem maurischen Spanien näher vertraut waren, spricht u.a. auch der Umstand, dass einige Jahre nach der Vertreibung der Mauren aus Spanien im Jahre 1492 Agenten der "Katholischen Monarchie" Dalmatiner zu bewegen versuchten, um sich in den von Arabern verlassenen Gebieten Andalusiens niederzulassen. Man bot ihnen sogar besondere Vorrechte an³⁷.

Die arabischen Piraten waren im adriatischen Raum die wichtigsten Akteure des Sklavenhandels. Der kroatische König Zvonimir musste bei seiner Krönung 1075 die Verpflichtung übernehmen, diesem Uebel ein Ende zu bereiten.

In Ungarn, Sirmum und innerhalb des byzantinischen Reiches hatten die Kroaten und Serben oft Gelegenheit, mit Muslimen türkischer und persischer Herkunft Fühlung aufzunehmen. Bezugsnehmend auf die Verhältnisse in Gross-

34 Vinko Foretić. Prilozi o korčulanskoj moreški (Beiträge über die Korčulaner Moreška. In: Gradja za povijest književnosti hrvatske, knjiga 25 (1955), Zagreb Jug. Ak. zn.i umj., str. 239 ff. Siehe ferner: Vid Vuletić-Vukasović: "Die Moreška von Curzola". In: Zeitschrift für österreichische Volkskunde" VIII (1902), Heft 1-2.

35 Siehe: Vinko Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavenu. Uvod i bilješke napisaoi tekst za štampu priredio Grga Novak. Zagreb 1951, S. 180.

36 VI. Mažuranić, Melek Jaša Dubrovčanin u Indiji god. 1480-1528 i njegovi predhodnici u islamu prije deset stoljeća. "Zbornik kralja Tomislava" (Zagreb), Jugosl Akad., 1925.

37 Starine Jug. Akad. (Zagreb), 31, 225. Istor. časopis SAN. IV, 290.

kroatien bemerkt Konstantin Porphyrogenet mehrmals, dass "die Belokhroaten ungetauft sind und sich mit den Türken verschwägern und Freundschaft schliessen"³⁸.

Der Ragusaner Chroniker Giacomo di Pietro Luccari alias Jakob Lukarević (1551-1615) berichtet von einem Gesuch des Narentaner-Fürsten "Melekdok"³⁹ aus dem Stamm der Kačići bei dem Ältestenrat der Republik Ragusa, damit in den Geschichtsannalen der Republik das Heldentum der Narentaner vermerkt werde, sodass die Nachwelt ihre Taten nicht vergesse. Mažuranić identifiziert diesen Melekdok mit Damald, der um 1200 erwähnt wird. Sein Vater war "Sarazene", sein Grossvater der blinde Zoloyn oder Du-l-ain (arab.: Einäugiger)⁴⁰. In der Heimat der beiden patarenischen Missionäre Mathias und Aristodus, Apulien, erschienen die Araber im J. 839/40.

Mažuranić erwähnt Verbindungen der bosnischen Häretiker mit den von Friedrich II (13. Jh.) in Süditalien angesiedelten Sarazenen und deren Nachkommen, die als Ketzer der römisch-katholischen Kirche zu tun machten. Für die Bekehrung dieser "Sarazenen" zum katholischen Christentum wurde im 14. Jahrhundert mit Erfolg der kroatische Bischof August Kazotić (Casotti) eingesetzt⁴¹.

38 Siehe: Franz v.Komlössy, Das Rechtsverhältnis Bosniens und der Herzegowina zu Ungarn. Mit besonderer Rücksicht auf das Mittelalter. Aus dem Ungarischen übersetzt von E.K., Budapest 1909. S. 25.

39 Eine Zusammensetzung aus arab. malik (=König) und roman. dux (duc, duce=Fürst, Anführer).

40 Copioso Ristretto degli Annali di Ransa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari Gentilhuomo Rauseo dal principio die essa sino al anno presente 1604. In Venetia, ad instantia di Antonio eonardi 1605.

41 Siehe: C.Lucerna. Südslaven im Dienste des Islam. Ein Forschungsber. aus kroatisch erscheinenden Studien Vlad. Mažuranić, Zagreb-Leipzig 1928, S.16-17.

*) Während der osmanischen Herrschaft kam es allerdings zu Menschenraub und zu einem sporadischen illegalen Sklavenhandel. Den wichtigsten Umschlagplatz für die Ware dieser Art bildete der kleine, knapp an der venezianischen Grenze gelegene herzegowinische Ort Gabela. Die Händler waren Einheimische, die Käufer Venezianer, Italiener, Nordafrikaner, Araber und Türken. "Es gab angesehene Leute, die dieses ausserordentlich einträgliche Geschäft betrieben. So beteiligten sich am Sklaven-Handel sogar einige römisch-katholische Prälaten. Das Geschäft lebte vor allem während der Kriege, Aufstände, Rebellionen und Hungerjahre auf. Einzelne Eltern verkauften ihre Kinder in die Sklaverei, weil sie sie nicht ernähren konnten". (Siehe: Gj Pejanović, Stanovništvo Bosne i Hercegovine /Die Bevölkerung von Bosnien und der Herzegowina/, Belgrad 1955, S. 14. SAN, posebna izdanja 229, odel. društvenih nauka, NS 12.)

Abkürzungen

GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

SAN - Srpska Akademija nauka i umetnosti

WM - Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien u. der Herzegowina

ARABIC & PERSIAN ELEMENTS IN OTTOMAN TURKISH
(Osmanlica)

by
Harold R. Battersby
Bloomington

This paper has been written to honour the memory of one of the greatest turcologists of all time, Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat. He was a fine gentleman, a brilliant scholar, who contributed reliable and excellent works to his field. The fact that he both taught and befriended me many years ago, has inspired me to increased vigour and enthusiasm in my own studies. It is fitting, therefore, that the manifestation of my respect for him should be shown in a study concerning a subject, the knowledge of which I mainly acquired whilst living in Turkey. The name of Reşid Rahmeti Arat will be esteemed by posterity.

CONTENTS

1.00	Arabic and Persian Elements in Ottoman Turkish (Osmanlica)
1.01	Introduction
1.02	The Alphabet and Its Usage Types of Script
	Ottoman Turkish Alphabet
1.03	Vowels and the other Orthographic Signs: <i>eczme</i> , <i>medda</i> , <i>şedda</i> , and <i>nunation</i>
	Long Vowels; Orthographic Letters; Silent Vav; <i>Hé</i> ; Consonantal, Orthographic or Vowel, Substitute.
1.05	The Turkish Law of Vowel Harmony
1.06	ج in Persian and Arabic loan words
2.00	An Introduction to the Morphology and Syntax of the Written Language: The Usage of Arabic and Persian Words.
2.01	Barbarisms
2.02	The Articles
2.03	Gender
2.04	Number: Persian Plural
	Collectives; Arabic Numbers
	The Arabic Dual
	The Arabic Dual
	Arabic Plural a) <i>pluralis sanis</i> , and b) <i>pluralis fractus</i> ; The Regular Masculine Plural
	The Regular Feminine Plural
	Irrational Masculine Nouns; The Broken or Irregular Plurals (see Latin reference above); Plural of the Subjective Participles of the Trilateral Infinitives
	The Subjective Participles
	Adjective of Quality; Double Arabic Plural; Quadrilaterals; م -noun Object. Partic.; Noun of Loc.; the <i>Tef'il</i> Measure; The Comparative or Superlative

	Nouns with Double Arabic Plurals
	Arabic Nouns with Irregular Plural forms; Arabic Plural + Turkish Plural; Barbarisms
2.05	The Persian Izafet
	The Arabic Izafet and Compound Adjectives
2.06	The Declension of Arabic Nouns: Nominative, Genitive and Accusative with the Definite Article.
2.07	Arabic künye.
2.08	Numerals: Persian and Arabic (1.02; 2.41)
2.09	Arabic Compound Numeral Adjectives
2.10	The Arabic Diminutive Noun.
2.11	The Arabic Nisbe of the Units.
2.12	The Arabic Fractional Numbers.
2.13	Persian Adjectives
2.14	Persian Compound Adjectives
	Arabic-Persian Compounds
2.15	Persian Degrees of Comparison.
2.16	The Persian Derivative Nouns: the Nouns of Location, Instruments; The Abstract Nouns; Diminutives and Terms of Endearment ..
2.17	The Use of Arabic Adjectives and their Agreement with Nouns ..
2.18	The Arabic Prepositions
2.19	Arabic Pronouns
2.20	Arabic Demonstratives.
2.21	The Arabic Relative Pronoun
2.22	The Persian Pronouns.
2.23	Arabic Adverbs.
2.24	The Persian Adverb.
2.25	Compound Words. I. Arabic System of Izafet
	II. Persian System of Izafet
2.26	The Persian Prepositions
2.27	The Arabic Noun of Relationship
2.28	The Arabic Abstract Noun
2.29	The Persian Verb: The Objective Participle (Passive), Past Participle; The Subjective or Present Participle (Active)
	The Verbal Noun
	Verbal Adjectives; The Persian Roots.
2.30	The Arabic Infinitive.
	Arabic Loan Words: Infinitives: Simple and Derived; "Servile Letters"

	23 "Measures" for the Derivative Infinitives
	Quadrilaterals
2.31	Nouns Derived from Infinitives or Roots of Trilateral Verbs :....
	Mim-Nouns.
	Nouns of Place or Location; Nouns of Instrument
2.32	Arabic Participles: Subjective, Objective; Verbal Adjective of Quality; Adjective of Colour and Defect; the Superlative and Comparative Degrees ("Noun of Superiority"); Noun of Exaggeration (Nouns of Excess)
2.33	The Derivative Trilateral Infinitives of Arabic; Verbs: Weak, Strong, Doubled
2.34	The Participles of Derivative Infinitives
	Perfect Measure; Arabic Active and Passive Participle Measures..
	Quadrilaterals
2.35	The Compounds: Turkish Auxiliary Verbs.
2.36	Interjections
	Nouns used in the Accusative as Interjections.
	Religious Expressions.
2.37	Salutations
2.38	Substitution.
2.39	Omission, Elision (حذف hazf)
2.40	Synonymous Words.
	"Symphonious" Terminations.
	Antonyms.
2.41	Numbers (see 1.02; 2.04; 2.08): Figures, dates and the use of the Letters as Numbers
2.42	Conclusions
	Bibliography

ARABIC AND PERSIAN ELEMENTS IN OTTOMAN TURKISH
(OSMANLICA)

1.01 Introduction

It should be stated that the study of the Arabic and Persian elements in Ottoman Turkish presents much of interest concerning the cultural evolution of the language and people, but our immediate concern is to present a short summary of only those elements which make a knowledge of Arabic and Persian essential in order to write correct Ottoman. The period of development in the Ottoman language with which we are concerned is that of the late 1800's and the early 1900's.

1.02 The Alphabet and Its Usage*

In the first place the Ottoman Turks took over the Arabic script, which has 28 characters, to which the Persians added 4 (پ، ذ، ز، گ) (p, z, z, g). Even the kinds of writing were modelled on Arabic and Persian styles. There are, for example, رِقْعَه *riq'a*, the Arabic-Turkish cursive script used in all kinds of official and civil documents; نَسْخِي *neshi*, the common small print of books and newspapers; نَسْتَعْلِيْق *nesta'liq* for نَسْخِ تَعْلِيْق *nesh teliq*, the Persian mode of writing, commonly called *ta'liq* in Turkish, and used in documents of the Ottoman Canonical court; and دِيْوَانِي *divāni*, a style of large handwriting used in the Imperial Chancery for engrossing firmans (letters-patent). Calligraphy and calligraphists were greatly esteemed by educated Ottoman Turks, and frequently the difference between success and failure depended on a mastery of the various elegant styles.

*) Hemze, elif: ا, ؤ, و, ه, and ى are not always shown in transliteration. Orthographic signs may be omitted. All Arabic waw's (و) are transliterated herein as Ott. vāv's. ā = the possessor suffix.

OTTOMAN TURKISH ALPHABET

Name of Letter	Transcription	Character	Numerical Value	Remarks
elif	'	ا	1	Mdn, Turk. a, e, i, i, o, ö, u, ü.
bé	b	ب	2	(Usually p when ending a syllable or word).
pé	p	پ	2	p
té	t	ت	40	(~d, sometimes).
sé	s	ث	500	s
jim	c	ج	3	(Kissling ğ). Usually ç when ending a syllable or word.
chim	ç	چ	3	ç
ha	h	ح	8	h
khî	h	خ	600	h, rarely k.
dal	d (z)	د	4	d, rarely z. Usually t when ending a syllable or word.
zal	z	ذ	700	z
ré	r	ر	200	r
zé	z	ز	7	z
zhé	ž	ژ	7	j (Fr. Journal).
sin	s	س	60	s
shin	š	ش	300	š
sad	s (s)	ص	90	s
dad	z, d	ض	800	z, rarely d.
tî	t (d)	ط	9	d in some words of Turkish origin only.
zi	z	ظ	900	z
ayn	'	ع	70	-
ghayn	ğ	غ	1000	g, ğ; rarely y.
fé	f	ف	80	f

qaf	q	ق	100	k
kéf	k.(g, ñ)	ك (ك, گ, ك)	20	k, g, n, ğ, rarely m.
(géf)	g	گ	20	g, (ğ).
lam	l	ل	30	l
mim	m	م	40	m
nun	n	ن	50	n
vav	v, Arab. w	و	6	Occasionally ğ.
hé	h	ه هـ	5	h; h, a, e, when final. Substitutive and Orthographic or Vowel hé: a(t), e(t).
yé	y	ی	10	y, (and long vowels), etc.

Several letters of the Ottoman Alphabet are found only in the loan words of certain languages: ث, ظ is found in Arabic words only, e.g. ثَابِتٌ ṣābit “firm, fixed”; اِمْتِثَالٌ emṣāl “proverbs.” ز z is found only in Arabic words, e.g. ذَرَّةٌ zerre “atom, mote”; ز which has the sound value of a) English s in “treasure,” or b) j in French “journal,” Ottoman زَنْتَالٌ. Other examples are: a) مرثده müzde “tidings,” and آردر āzder “dragon”; b) زنگار zengār “verdigris,” زاندارمه zān-dārma “gendarme,” and زبوه živa “quicksilver.” ض hard z or d, (ž, d) is found only in Arabic words, e.g. راضی rāzī “content,” ضابطیه zaḥḥīye “a gendarme,” and قاضی qāḍī “judge.” ظ is used in Arabic words only as a very hard z (ž), as in ظالم zālīm “cruel.” Élif | is used in some Arabic loan words with its original consonantal value of a glottal stop, when همزه hemze and a vowel mark jezma (cezme) are added. The latter is usually dropped in Ottoman, however, but may be used to indicate a palatal vowel as in: اَكْمَكْ ekmek “bread,” تَأْمُلْ ta'mül “deliberation.” The bearer (élif) of hemze is often omitted: جزؤ جزؤ cüz “part.”

1.03 Vowels and the other accepted Orthographic Signs

Five kinds of orthographic signs exist, but they are not commonly used in Ottoman Turkish. They are placed above or below the letter to which they refer, and are: vowel signs Arab. أَشْكَالٌ šakl pl. أَشْكَالٌ aškāl or أَشْكَالٌ šukūl), jezma (cezme), medda, šedda, and nunation.

I. The three Arabic vowel signs حَرَكَةٌ ḥarake “movement”) are:

1) فَتْحَةٌ fetḥa (an opening) or Turk. اوستون üstün (üstün) for a (ā), e, as in Arab. كَتَبَ “has written, he wrote”; Pers. (fathe: a) در dar “door.”

2) كَسْرَةٌ kasra (a breaking) or Turk. امسه esere > esre, for i, i as in Turk. قِيل qīl “hair”; Arab. فقير faqīr “poor, pauper”; Pers. (kasre e) كَشْت kešt “cultivation”

3) ضَمَّةٌ ḍamma (a folding to) or Turk. اوتوری ötüri (ötre) for u, ü, o, ö, as in Arab. مُعَرَّبٌ mu'arrab(un) “Arabicized,” Pers. (ḍamme o) پُر por “full,” مُنْعَكِسٌ mon'akis “reflected,” دُنْيَا donyā “world” (Arab. dunyā), but دوست dūst, Turk. dost “friend.”

II. Arab. جَزْمٌ cezma (a cutting) or Arab. سُكُونٌ sukūn placed on letters which are quiescent, e.g. بَرَبْرٌ berber “barber.”

III. Arab. مَدٌّ medda (to stretch, lengthen) was devised by Arabic grammarians to be used over each of the letters of prolongation (حُرُوفُ الْمَدِّ ḥurūfu'lmeddi, literae productionis) ا, ي, and و to show that they are not consonants, and especially to be placed over a | when followed by a consonant hemze in the same word, as in قَائِلٌ qā'il “a speaker.” It was next used to mark an | made to do the duty for a consonant hemze followed by a vowel | as in the word مَالٌ mā'al for مائل ma'al “a place or thing to which one returns as a home or refuge; the meaning to which words point, substance, purport of a sentence,” etc. The sign was regarded as equivalent to | | by the Persians, and was adopted to distinguish their long vowel | as an initial from the

short vowel ا, without regard to Arabic rules, as in آرام ārām “rest, quiet, repose.” Thus it passed into Ottoman Turkish in which it designates the initial a-sounds in Turkish words as found in the English words “far,” “war,” and “ashore,” e.g. آز ez “crush”: آز āz “few,” آت et “meat” آت āt “horse.”

IV. Arab. شَدَّ šedda (a duplicating a consonant in pronunciation) or تَشْدِيد tešdid (a strengthening) marks a consonant that is doubled, or, as the Arabs say, strengthened مُشَدَّد without the interposition of a vowel, e.g. اَسْمَاءُ essēmī “the poison.” It corresponds, therefore, to the Daghest Forte of the Hebrew, in which a point is inserted in the doubled consonant, e.g.

قَالُوا قَالُوا qal-lū “they were swift.” The sign belongs only to Arabic.

In Turkish words the letter is (usually) simply written twice, as: صالامق sal-lā-maq, not as صالامق, unless the Ottoman writer has a desire to Arabicize his style.

V. Arab. تَنْوِين tenwīn (*Nunation*) or Turk. tenvīn (a pronouncing an Arabic noun with an indefinite case ending) un, in or an, respectively marked in writing by the signs: ُ, ِ, ٍ. It takes place only at the end of nouns and adjectives, and is actually the doubling of the three vowel signs, e.g. 1) رَفَعٌ raf‘ Nominative: Arab. مُضَافٌ muẓāf(un) “appended to, dependent on; Arab. gram. (A noun in the Nominative) annexed to a noun in the genitive. اِلَيْهِ — A noun the Genitive case, to which a governing noun is annexed.” 2) جَرٌّ carr. Genitive, Oblique or Prepositional: Arab. حَدٌّ ḥadd(in) “obstacle, limit.” 3) نَصْبٌ naṣb, Accusative: Arab. نِظَامًا niẓām(an) “system, method.” Nunation is often not indicated in Ottoman, and the n is seldom pronounced عَادَتًا ‘ādetā (advl. accus. indef.) “customarily; simply; really; ordinary.”

The Arabic and Persian long vowels (see: Medda, above) are represented by و, ي, ا, and in Turkish they are called orthographic letters: e.g. Arab. سفارت sefāret “embassy”; and Pers. پاک pāk “clean,” Arab ممنون memnūn “glad”; Pers. پیر pīr “old man,” Arab. والي vālī “governor,” معنی mā'nā “meaning.”

Sometimes élif is dropped and long ā is indicated by a short vertical stroke ˆ over the preceding character ٱللَّهُ allāhu “God.” In a few words ending in -āt, in older Arabic forms of writing them, ٱ or ٱة occurs: حَيَاة hayātun (Turk. hayāt) “life,” ٱة or ٱة تَوْرَةَ tawrātun “Torah.”

Shortened élif, usually written in the shape of ٱ, but pronounced short, is used only in Arabic words like عيسى Isa “Jesus.” There is a “Silent Vav” found only in some Persian words between خ and ا. It is not pronounced. E.g. خواجه ḥoca “teacher.”

1.04 ه, hé, is of three types: a) consonantal (guttural and aspirated) hé as in Pers. هنر huner “skill”; b) orthographic or vowel hé as in Pers. بنده bende “slave”; and c) substitute hé, represented by ت (ت) in Modern Turkish, but written ه in Arabic words in which it is always at the end: حِكَايَة hikāyet > حِكَايَة hikāye “story,” and سَعَادَة sa‘ādet > سَعَادَة “happiness.”

1.05 The Turkish Law of Vowel Harmony does not apply to loan words: Pers. ياور yāver “adjutant”; Arab. سعادة sa‘ādet “happiness,” Arab. حال + Turk. dative: حَالِه ḥālde “in (that) situation,” etc.

1.06 ك in Persian and Arabic loan words.

In Arabic and Persian loan words initial or medial ك followed by ā or ū are pronounced kv, as in Arab. كَاتِب kvātib > kvatip “clerk,” and Pers. كاغد kvāt > Turk. kâğıt “paper,” (N.B. ğ > ø).

1.07 ع ayn characterizes only Arabic words. Turkish speakers usually omit it entirely in pronunciation, or its phonetic value is a very slight hiatus. An example would be معلوم ma'lūm “known.”

1.08 وصله waṣla (Turk. vaşla) ˆ is occasionally found in Arabic words over an initial élif. It indicates that the élif is elided by the final vowel of the

preceding word, e.g. شيخُ الإسلامِ šeyḫü'lislām <—> şeyhu-lislām “The Minister of the Canon Law of Islam.”

2.00 *An Introduction to the Morphology and Syntax of the Written Language: The Usage of Arabic and Persian words.*

Arabic and Persian words taken singly are declined according to Turkish grammatical rules, but on occasion, Arabic words taken singly may be used in accordance with Persian grammatical rules. Turkish and Persian words cannot be used in accordance with the rules of Arabic grammar.

2.01 Barbarisms

There are, however, actually some frequently used Turkish and Persian words called غلطات مشهوره ğalaṭāti meşhūre “barbarisms” or “manifest errors”, which are treated according to the rules of Arabic Grammar because they are supposed to be Arabic, e.g. سربرستیت serbestiyet “freedom”; اوتلاقیه otlāqiyē “pasture-tax.”

2.02 The Articles

In Turkish and Persian there is no article, either indefinite or definite, but Arabic uses both, and they were employed in specific circumstances in Ottoman. Turkish frequently uses the numeral *bir* for the Indefinite Article: bir damla “one drop ~ a drop,” The *Arabic Indefinite Article* or تنوين (see: *Nunation*) is of three kinds: ة, ا, ان placed over the final letter of a word, and such words are used as adverbs in Ottoman.

Occasionally the *Arabic Definite Article* أَكْرُ al “the” is prefixed to nouns and adjectives (see: *šedda* and *Vaşla*), e.g. إِسْمُ الْحَقِّ al-ḥaqq “the right,” إِسْمُ الْجِنْسِ ismu'lciṣ “class names,” بُسْتَانٌ كَبِيرٌ bustānün kabirün “a big garden,” الْحَاجِيُّ الْوَاسِعُ albaḥru'lvāsi'u “the spacious sea,” الْحَاجِيُّ دَارُ الْفُنُونِ dār ulfunūn “university.” With the *Solar Letters* حُرُوفُ شَمْسِيَّة (hurūfu šemsiye), which are ذر, در, ثر, ثر, زر, زر, زر, زر (the others being the *Lunar Letters*) the

lam ل is assimilated in pronunciation to the following Solar Letter, e.g. اَكْدِيْن ed-dīn, and ا is placed over the latter. The élif of the Article is marked with a وَصْلَةٌ vaşla (vaşl) “union” when it is absorbed by the final word of the preceding word: مَلِكُ الْمُلُوكِ melikū-mulūk “the King of Kings.”

2.03 Gender

The idea of grammatical gender passed into Persian and Turkish from Arabic. Substantives in Arabic are either masculine or feminine. Most feminine words have the ending ة or ت, which in Turkish may become ه, e, (a), (sometimes ا ~ ي ~ ا), e.g. اِبْنٌ ibnün “a son” > اِبْنَةٌ ibnatun “a daughter” or بِنٌ bin (ibn) “son” > بِنْتٌ hint “daughter,” مَحْكَمَةٌ maḥkeme “trial.” Arabic feminine words include those denoting females by name: هِنْدٌ Hind (un), those parts of the body which occur in pairs: يَدٌ yad(un) “hand”, رِجْلٌ riçl(un) “foot”, proper names of lands and cities: مِصْرٌ mişru (without Nunation) “Egypt,” many single words: دَارٌ dār(un) “house,” (but note: خَلِيفَةٌ ḫalifat(un) “a caliph” is masculine).

2.04 Number

Both Persian and Arabic systems of indicating number are employed in Ottoman literature. *Persian* has only two numbers: *Singular* and *Plural*. The plurals are formed in two ways: a) names of animate things take اَن -ān as in sg. بَرَادِرٌ birādēr “brother,” pl. بَرَادِرَانِ birādērān “brothers,” and b) inanimate objects take هَا -hā, as in sg. دَرِيَا deryā “sea,” pl. دَرِيَاهَا deryāhā “seas.” If the animate noun ends in vowel *he* (-a, -e), their plural is made by changing that letter into ك and adding اَن -ān, as in sg. حُوجَاةٌ ḥoca “a teacher,” pl. حُوجَاكَاَنِ ḥocagān “teachers.” Exceptions are many in which nouns denoting inanimate objects may be pluralized by اَن -ān, e.g. sg. اَقْتَرٌ aqter “a star,” pl. اَقْتَرَانِ aqterān “stars”; pl. شَبَانِ šebān “nights”; pl. مُسْلِمَانِ muşlimān

“Muslims” (but used as singular in Persian and Ottoman). Note such constructions as the double plurals مُسْلِمَانَانِ , مُسْلِمَانِلَرِ muslimānān, muslimānlar. لَر -ler, -lar is Turkish plural. (The forms musūlmān, muselmān, musūrmān “a Muslim” are of Syriac origin. They are used among uneducated people in the southern regions of Turkey).

Collectives

Many words singular in their Arabic form have a collective meaning, e.g. زَيْتُونٌ zaitūn(un) (Turk. zeytin) “olives” are pluralized in Turkish زيتونلار .

Arabic Numbers

Arabic has three numbers: *Singular*, *Dual*, and *Plural*, and three cases in each number: *Nominative*, *Accusative*, and *Genitive*. Only the *Nominative* and *Accusative* of the *Singular* and the *Accusative* of the *Dual* and *Plural* are used in Ottoman, the *Accusative* of the *Dual* and *Plural* being used in place of the *Nominative*, and that too in form shortened by the omission of the final short vowels. The *Accusative Singular* is used only as an adverb in Ottoman, e.g. مَعْنَى ma'nā “meaning”: مَعْنَى ma'nān “in truth, virtually.”

The Arabic Dual: ثَنِيَّة Taṣnīye, is formed by adding اَن -ān and يَن -eyn: Sg. ساحل sāhil “sea-coast, sea-shore”: Dual ساحِلَانِ sāhilān or Dual ساحِلَيْنِ sāhileyn. If the word has the feminine ending ه it is changed to ت before the dual suffix is added, e.g. Sg. نُسخة nūṣḥa “copy”: Dual نُسخَتَيْنِ nūṣḥateyn “copies.” The following duals are used frequently in Ottoman, but do not indicate two exactly similar things: حَرَمَيْنِ ḥarameyn “the sacred cities of Mekka and Medina”; Sg. والد wāld > dual. والدَيْنِ vālideyn, and Sg. دابو dabū > dual. دابَوَيْنِ abaveyn, meaning “the parents”; Sg. قمر qamr > dual. قمرَيْنِ qamreyn “the sun and the moon”; and Sg. زوج wazūj (زوجه “wife”) > dual. زوجَيْنِ wazūjeyn “husband and wife.”

Arabic Plural: جمع cemī, is of two kinds, and one of the kinds has two forms: a) the *pluralis sanus*, and b) *pluralis fractus*.

a) The *pluralis sanus*, الْجَمْعُ الصَّحِيحُ or الْجَمْعُ الْمُصَحَّحُ (the *Sound or Perfect Plural*) and جَمْعُ السَّلَامَةِ or الْجَمْعُ السَّلَامِ (the *Complete or Entire Plural*) because all the vowels and consonants of the singular are retained in it. E.g. sg. مأمور me'mūr “official, officer”: pl. مأمورين me'mūrīn.

b) The *pluralis fractus* or *Broken or Irregular Plural* has various forms, one of which is, for example: sg. شَيْءٌ şey “thing”: pl. أشياء eşyā “things.”

The Regular Masculine Plural جمع مذكرٍ سالمٍ cem'i müzekkeri sālim, is formed by adding وَن -ūna to nouns and adjectives for the *Nominative*, and يَن -īn for other cases after the case-ending of the *Nominative Singular* has been dropped; sg. مَلِكٌ melikun > pl. Nom. مَلِكُونَ melikūna (probably not used) > pl. other cases: مَلِكِينَ melikīna “kings.” Only the names of rational beings can be pluralized in this way, with very few exceptions found in words like sg. سَنَةٌ sene “year”: pl. سِنِينَ sinīn ~ senīn, and sg. عَالَمٌ 'ālem “universe”: pl. عَالَمِينَ 'ālemin. Note the plural of بَنٍ ben “son, child” is either بَنِينَ , بَنُونَ , which become بَنِي in such constructions as: بَنِي إِسْرَائِيلَ benī 'Isrā'il “the children of Israel.”

The Regular Feminine Plural جمع مؤنثٍ سالمٍ cem'i müenneşi sālim, is formed by adding ات -āt to the end of nouns and adjectives after ه and ت of the singular have been dropped, e.g. sg. مُسْلِمَةٌ “a female Muslim”: pl. مُسْلِمَاتٌ “Muslim women.” If the word ends in ات -āt, the ت -t is dropped and the élif is changed into vāv و ; sg. ذَاتٌ zāt “person”: pl. ذَوَاتٌ zevāt; sg. صلاة ṣalāt “prayer”: pl. صَلَوَاتٌ ṣalavāt. *Irrational Masculine Nouns*

cannot take the regular masculine plural and are pluralized with كَات too: sg. نَبَات nebāt "plant": pl. نَبَاتَات nebātāt.

The *Broken or Irregular Plurals* are very many, but those used in Ottoman are as follows: Measures and examples

1) sg. فَعْل fa'l: pl. فُعُول fu'ül, as in: sg. حَرْف ḥarf "letter": pl. حُرُوف ḥurūf.

2) sg. فَعْل fa'l, فَعْل fa'al, فِعْل fi'l, فُعْل fu'l: pl. أَفْعَال af'āl as in: sg. شَكْل šekl (šekil) "shape": pl. أَشْكَال aškāl; sg. وَاكِد veled "son," etc.: pl. أَشْكَال aškāl; sg. فِكْر fīkr "opinion": pl. أَفْكَار af'kār; sg. حُكْم ḥukm "decision": pl. أَحْكَام aḥkām.

3) sg. فُعْلَة fu'la: pl. فُعْل as in: sg. نُسْخَة nüṣḥa "copy": pl. نُسُخ nūṣaḥ.

4) sg. فَعْلَتْ fa'la, فِعْلَتْ fi'la: pl. فِعْل fi'al: (sg. بَلْدَة belde "town, country": pl. بِلَاد bilād); sg. مِلَّت millet "nation": pl. مِلَل milāl.

5) sg. فَعَال fa'āl, فِعَال fi'āl: pl. أَفْعَالَة af'ila: sg. جَوَاب ǧevāb "answer": pl. أَجْوِبَة aǧwibe.

6) Model forms for the plural of the *Subjective Participles of the Trilateral Infinitives* are:

a) فَوَاعِيل favā'il: sg. سَاحِل sāḥil "sea-coast, sea-shore": pl. سَوَاحِل sawāḥil.

b) فُعَال fu'āl: sg. تَاجِر tāǧir "merchant": pl. تُجَّار tuǧǧār (often used for the sg. Mdn. Turkish form: tüccar). Double Arabic-Turkish plural: tüccarlar.

c) فَعْلَة fa'ala: sg. كَاتīb kātib "clerk": pl. كِتْبَة kitbe.

d) فُعَالَة fu'ālā: sg. عَاقِل āqil "wise": pl. عُقَلَاء uqulā "wisemen."

The *Subjective Participles ending in یِ i* are pluralized as follows: sg. وَاِلی vāli "governor": pl. وُلاة vūlā; sg. قَاضِي qāḍi "judge": pl. قُضَاة quṣā'a.

7) فَوَاعِيل fovā'il pluralizes the nouns derived from the *Subjective Participle* by the addition of ه or ة, ت: sg. لَازِمَة lāzimah "necessity": pl. لَوَازِم lūwāzim; sg. مَادَّة mādat "subject": pl. مَوَاد mevādd.

8) Models for the plurals of the *Adjective of Quality* (فَعِيل fa'īl) are:

a) فُعَالَة fu'alā: pl. فُقَرَاء fuqarā from فقِير faqir "poor"; pl. وُزَرَ wuzarā from وزير wazīr;

b) فِقَال fa'qāl: pl. كِبَار kibār "grandees" from كَبِير kabir "great";

c) أَقْرِبَاء aqribā ~ aqrabā "relatives" (frequently the sg. in Mdn Turk.) from قَرِيب qarib "relative." Double Arabic-Turkish plural: أَقْرَبَاء akrabālar.

9) The model فَعَائِل fa'ā'il serves as a guide for the pluralization of the nouns formed from *Adjectives of Quality* by the addition of ه or ة, ت e. g. sg. جَزِير ĵazīre "island": pl. جِزَائِر ĵizā'ir "islands."

10) All original *Quadraliterals* and most words in which the *Trilateral* root is increased by one or more letters, form their broken plurals on one and the same model, having three syllables. The pattern is: — / \ / \ / —; and if there is | or و in the last syllable it is changed to yé (-e, -a, -i), e.g.

a) م — noun: مَمْلَكَة memleket "country": pl. مَمَالِك memālik;

b) Object. Partic.: مَكْتُوب mektüb "letter": pl. مَكَاتِيب mekvātib;

c) Noun of Loc.: مِفْتَاح miftāḥ "key": pl. مَفَاتِیح mefātih;

d) The تَفْعِيل Tef'il or تَقْفِيل Tefqil Measure (باب) : sg. تَارِخ tāriḥ "date, history": pl. تَوَارِیْخ tevāriḥ.

e) The *Ismi Tafzîl* ~ *Tafzîl* (إِسْم تَفْضِيل), (An adjective in the Comparative or Superlative degree): sg. اصغر ašğar "smallest, littlest": pl. اصَاغِر āṣāğir

f) The *Fu'lân Measure*: sg. سُلْطَان "Sultân": pl. سَلَاطِين salâtîn.

g) *Quadriliteral Nouns*: sg. عَسْكَر 'asker "soldier": pl. عَسَاكِر 'asâkir; ترجمه terceme > Mdn. Turk. tercüme "translation": pl. تَرَاجِم terâcim. *Nouns with Double Arabic Plurals*: sg. حَرْف harf "letter": pl. حُرُوف "letters": double pl. حُرُوفَات "letters": sg. دَيْن deyn "debt": pl. دُيُون düyün "debts": double pl. دُيُونَات düyünât "debts": sg. اِسْم ism "name": pl. اَسْمَاء esmâ "names": double pl. اَسْمَاءِ esâmî "a list"; these double plurals have often different meanings: رسم resm "a due": pl. رُسُوم rüsüm "usages, rites dues, taxes": double pl. رُسُومَات rüsümât "manners, custom" and as sing.: "Customs Administration"; sg. بَيْت beyt "house; verse": pl. بُيُوت büyüt "houses," شَيْبَات ebyât "houses; verses"; شَيْخ šeyḫ "chief, old man," etc.: شَيْبُوح šüyüh "old men," etc.: مَشَايِخ mešâyih "elders, doctors of law."

There are other Arabic nouns with irregular plural forms in Ottoman. The most frequent of them are: اُمُّ ümm "mother": اُمَمَهَات ümmehât "mothers"; اِنْسَان insân "man": نَاس nās "human beings"; قَرْيَة qarye "village": قُرَى qurā "villages"; اَهْل ehl "people": اِهَالِي ahâli "inhabitants"; اَرْمَنِي ermeni "Armenian": اَرَامَنِي ārâmine "Armenians"; سَعْي s'ây "effort, exertion, endeavour": مَسَاعِي mesâ'i "labours" (sa'i: mesâ'i).

Other double plurals (Arabic pl. + Turkish pl.) include: اولَادِلر evlâdlar (Mdn. evlâtlar) "children"; اَعْضَالر a'zâlar "members"; اَعْمَلِهَلر ameleler "labourers, workers"; اَشْيَالر ešyâlar "furnitures"; اَصْنَافِلر ešnâflar "handicrafts"; دِيَارِلر diyârlar "countries"; فَيَاتِلر fiyâtlar "prices"; مَعْلُومَاتِلر ma'lümâtlar "knowledge"; تَحْرِيرَاتِلر taḥrîrâtlar "writings, documents"; وُقُوعَاتِلر vuqû'âtlar (vukûâtlar) "events, incidents."

مشهوره ğalaṭāti mešhûre (see previous reference). Persian and Turkish Nouns which have assumed Arabic plural suffixes: Turk. sg. چِفْتَلِك çiftlik > pl. چِفْتَلِكَاَن çiftlikât "farms" ((چِفْتَلِكَاَت çiftlikât (Imperial) farms (as: هُمَايُون هُمَايُون))); Pers. sg. سبزه sebze > سبزوَات sebzevât "vegetables"; Pers. sg. فرمان fermân > Pl. فَرَامِين ferâmin "edicts."

2.05 The Persian İzâfet (اضافت)

I. When two nouns are connected with one another as *possessor* and *possession* in Turkish, the *possessor* is put first and the thing *possessed* follows: پدرک کتابی pederik kitabî "the father's book," with possessor and possession suffixes affixed, but in Persian the name of the thing possessed comes first with an esrê below the last letter, and the possessor follows: کتاب پدر kitâbi peder "the book of the father"; باب عالی Babî 'Âli "the Sublime Porte."

II. When a noun is qualified by an adjective, in Turkish the adjective is written before the noun: کتاب مقدس muqaddes kitâb "the Holy Book (Bible); but the Persian method is to put the noun first and the adjective after when both words are either Arabic or Persian, and esrê is put after the last letter: کتاب مقدس kitâbi muqaddes. When the noun ends in ا or و used as a vowel ي is inserted for euphony: پاشای آماسیه pâšâyi Âmâsya "the Pasha of Amasya." In cases when the noun ends in the vowels ی and ه a hemze ' is added for euphony: قاضی بغداد qâḍiyi Bağdâd (qâḍiyi bağdât).

2.05 The Arabic İzâfet and Compound Adjectives

The Arabic Definite Article serves three functions in Ottoman Turkish:

1) It is used to form the *Arabic İzâfet*: دارُ السَّعَادَاتِ dâr 'ussa'âdet "the house of happiness," i.e. "The Imperial Harem"; بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ (بِاسْمِ)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ bismil-lāhir rahmanir-raḥīm “in the name of God the All-Compassionate, the Most-Merciful.” N.B. the Persian Izafet uses esre, but the Arabic has ötre.

2) To form the *Arabic Compound Adjective*, which is constructed of a *Participle* (فَاعِلٍ fā'il, مَفْعُولٍ mef'ūl, *Adjective of Quality, Comparatives, and Superlatives*) and a *Noun*. The Participle precedes the noun and has an ötre over its last letter, and the following noun takes the article: خَالِقُ الْأَرْضِ وَالسَّمَآءِ ḫāliq'ul-arḫ ve-ssemā (u ~ wa ~ va ssemā) “the Creator of earth and heaven.”

3) To unite the nouns with the preposition: بِالذَّاتِ bizzāt “in person, personally,” in which بِ bi- is “by, in,” and ذَاتِ zāt “person” + art. اَلْ “the.”

Strictly speaking there are no compound nouns in Arabic, but certain Arabic expressions have been adopted and regarded by the Turks as compound words: صَاحِبِ خُرُوجٍ ṣāhib (i) ḫurūc, “a great conqueror.”

2.06 *The Declension of Arabic Nouns: Nominative, Genitive, and Accusative with the Definite Article* (see previous references).

Nominative: قَلَمٌ qalamun (qalemun) “a pen”: الْقَلَمُ al-qalamu (> al-qalemu) “the pen”;

Genitive: قَلَمٍ qalamin (> qalemin) “of a pen”: الْقَلَمِ al-qalami (> al-qalemi) “of the pen”;

Accusative: قَلَمًا qalamān (> qalemen) “a pen”: الْقَلَامَ al-qalama (> al-qalema) “the pen.”

2.07 *Arabic كُنْيَةٍ kūnye*: a patronymic or “surname” composed with أَبُو abū “father,” أُمُّ 'umun “mother,” ابْنُ (ibnun>) ibn “son,” بِنْتُ bint “daughter” in Arabic; زَادِه zāde “son” or “daughter” in Persian, and اوغلی (< ouglı) oğul in Turkish: أَبُو مُحَمَّدٍ 'abū Muḥammad “the father of Muḥammad”. If the name of the person precedes the “surname” then بِنُّ beñ, bin, js. used for

ابن مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ : ابن Muḥammad ben 'Abdullāh “Muḥammad the son of 'Abdullāh.”

2.08 Numerals

Both Persian and Arabic numerals are used in Ottoman Turkish.

Persian Numerals are used particularly in gambling, backgammon, dominos, etc. They are: يك yek 1, دو do 2, سه se 3, چار , چهار çār, çahār 4, پنج penç (<penc) 5, شش šeš 6, هفت haft 7, هشت hašt 8, نه noh 9, ده dah 10, صد sad 100, هزار hazār 1000, نیم nīm “half”; يگانِه (< يك yak ~ yek) yekāne “single”; يکان يکان yekān yekān “one by one.”

Arabic Numerals (إِسْمُ الْعِدَادِ is-m'ul'adadi) are used particularly in speeches and sermons. The written forms of these may be easily learnt from grammars and dictionaries. They are important to learn in their Arabic (اعداد اصلية 'a'dād ašliyye) Cardinal and (اعداد وصفية 'a'dād vašfiyye) Ordinal forms; and one should remember that the Cardinals become adverbs when an élif with tenwīn (Turk. tenvīn) is affixed to them: e. g. خاميسًا ḫāmisān (Ott. ḫāmisān) “fifthly.”

2.09 Arabic Compound Numeral Adjectives

In Ottoman, Arabic compound numeral adjectives are formed by putting the smaller number first, i.e., units, tens, hundreds, thousands, as in: تسعة وأحد و عِشْرُونَ وَ سَبْعُمِائَةٍ ثَلَاثَةُ آلَافٍ tis'at ve şalāşūn 39: ثلاثون اأحد و عِشْرُونَ وَ سَبْعُمِائَةٍ ثَلَاثَةُ آلَافٍ aḫad ve 'isrūna ve sab'umi'at(in) ve şalāşat(u) 'ālāf(in) 3721.

2.10 The Arabic Diminutive Noun

The Diminutive Noun is modelled on the measure: فُعَيْلٍ (fu'ayl~fu'eyl): e. g. عبد 'abd “a servant” > عبيد 'ubayd “a dear or little servant”; سَلْمَانَ selmān (prop. name) > سُلَيْمَانَ Süleymān “Soloman.”

2.11 *The Arabic Nisbê of the Units*

This is made in conformity with the model: فُعَالِي fu'ālī, e.g. رُبَاعِي rubā'i quadrilateral.

2.12 *The Arabic Fractional Numbers* (اعداد كَسْرِيَّة 'a'dādi-kesriye)

نِصْف nişf or نِصِيف nişif 1/2;

ثُلْث şulş or ثُلُث şuluş 1/3, (pl. أَثْلَاث 'aşlāş);

رُبْع rub' 1/4, (pl. أَرْبَاع 'arbā);

خُمْس ħums 1/5, (pl. أَخْمَاس 'aḫmās);

سُدُس suds or سُدُس sudus 1/6, (pl. أَسْدَاس 'asdās);

سَبْع sub' 1/7, (pl. أَسْبَاع 'ashbā);

ثَمَن şuman or ثُمْن şumün 1/8, (pl. أَثْمَان 'aşmān);

تَسْع tus' 1/9, (pl. أَتْسَاع 'atsā'); and

عُشْر 'uşur or عَشْر 'aşur 1/10, (pl. أَعْشَار 'a'şār).

2.13 *Persian Adjectives*

Persian simple adjectives are very commonly used in Turkish: آل 'āl "red," بد bad "bad," سِيَاه siyāh "black."

2.14 *Persian Compound Adjectives*

Persian Compound Adjectives are formed in two ways: 1) by the addition of particles and/or 2) by joining two words together. The most common I. *Derivative Adjectives* in Turkish (اسم مَنَسُوب 'ismi-mensūb) are formed by the addition of the following particles to Arabic or Persian nouns:

1) signifying relation: چين چين "China" > چيني čini "chinaware";

Arab. عَقْل 'aql "mind" > عَقْلِي 'aqlī "mental", etc.; Arab. دُنْيَا "world" > Ott. دُنْيَوِي dūnyavī "worldly."

2) أَنَه -āna signifies relation and resemblance. Final vowel و becomes ك, and final vowel و becomes ي+ the particle: Pers. شَاهَن شَاه "king" > شَاهَنَانَه šāhānā "royal"; بَنْدَه bande ~ bende "servant" > بَنْدَكَانَه bandegāne ~ bandegāne "as a servant"; Arab. عَدُو 'adū (Ott. 'ādūvv) "enemy" > عَدُوِيَانَه (Ott. 'ādūyāne) "as an enemy,"

3) Suffixes بَان , وان , كار , گار (Pers. -bān, -vān, -kār, -gār) form nouns with the signification of "keeper, doer", etc., e.g.: پروردگار perverdigār "the Nourisher (God)"; باغبان bāgbān "gardener."

4) The prefixes نِ نā-, بِي (bi- ~) bī-, meaning "without." na- is used with adjectives: ناپاك nāpāk "clean," بيچاره bičāre "unfortunate."

5) هم hem- expresses "fellowship" or "companionship" when prefixed to a noun: همشهری hemşehri "fellow citizen"; همشیره hemşire "a sister, who sucks the same milk."

6) آسا (-āsā, -vaš, -in, -mand, -nāk, -ver ~ -vār) are suffixes which form adjectives: نسا نسا nisā- 'āsā "womanlike"; ثروتمند parivaš "like a fairy"; ديرينه dirine "ancient," (Pers. dirine); servatmand "rich"; فرحناك feraḫnāk "cheerful"; جانور jānver (Ott. vulg. canāvār ~ canāvar) "an animal, animalike."

7) The doubling of some words and the inserting of an elif between them expresses "fulness" or "multifariousness," e.g. برابر berāber "together, breast to breast."

II. *Compound Adjectives* in Ottoman are formed of two Persian words, an Arabic and a Persian word, or of two Arabic words:

a) noun + participle or the root of a verb: Pers. دل dil "heart" + بر bar ~ ber "take" = دلبر dilber "enchanting";

b) adjective + noun: Pers. تہی tohi ~ teli "empty" + دست dast ~ dest "hand" = تہیدست telâdest "empty handed."

c) noun + noun: Pers. شیر šîr "lion" + دل dil "heart" = شیر دل "lion-hearted." Many words of these types lose their adjectival meaning and are considered "compound" nouns: سرعسكر ser'asker "a commander-in-chief."

2.15 Persian Degrees of Comparison

تر Comparative		ترین Superlative
tar ~ -ter		-tarîn
بد bad "bad": بدتر badtar > بدترین bat-tar "worse."		بدترین badtarîn > بدترین battarîn "worst."

2.16 The Persian Derivative Nouns

The Persian Derivative Nouns are:

1) the مکان اسم 'ismi makân (Nomina loci), *Noun of Location* is found by the suffixation of مکان -istân, گاہ -gâh "a place"; زار -zâr "a bed or plot"; خانه -hâne "house," and گدہ -gede "hut (shop)"; گلستان گُلستَان gülistân "rose-garden"; اردوگاہ ordügâh "a camp"; گلزار گُلزار gülzâr "rose-garden"; میخانه mey-hâne "bar, wineshop, saloon," and میگدہ meygede, which means the same as meyhâne.

2) آل اسم 'ismi 'âlet, *The Noun of Instrument* is made by suffixing دان -dân "a holder, receptacle, case," etc.: Arab. شمع + Pers. -dân = šam (') dâñ = šândân "a candlestick"; Pers. -Turk. یاغدان yâgdân "an oilcan."

3) اسم معنای 'ismi ma'nâ, *The Abstract Nouns*

Abstract Nouns are made with an Adjective + ی unless the adjective has a final élif when the ی is doubled or when it ends in the vowel و, which is

changed to - گ - (-g-) but in pronunciation it remains e (Ott. ه), e.g. آسان āsân "easy"; آسانی 'āsāni "facility"; بنده bande "slave"; بندگی bandegī "servitude"; تاریکی tārīki ~ tīragī "darkness"; روشنا rūšnâ "bright"; روشنایی rūšnāyi "brightness."

اسم تصغیر 'ismi taşgîr *The Diminutive Nouns*

چه ce, ca or چه ėc, ėa form the *Diminutives and Terms of Endearment*: Pers. پا pā "foot": پاچه pāċa "a pig's trotters"; Arab. عم 'amm "uncle": عمجه 'amca "uncle"; مورچه mūrċe "a little ant; an insignificant man."

2.17 The Use of Arabic Adjectives and their Agreement with Nouns

1. When an Arabic adjective is placed before a noun it is generally invariable, applying both to masculine and feminine, singular and plural substantives: عظیم وزیر 'azîm vezîr "a great vizir"; عظیم دولت 'azîm devlet (fem.) "a great state."

2. If the Arabic adjective follows the noun it agrees with it in number and gender. E.g. دولت علیہ Devleti 'aliye "the sublime nation (Turkey)."

3. An Arabic Broken Plural Noun must be followed by a Broken Plural or Feminine Singular Regular Adjective: وُكَلَايِ فَخَامِ vükelâyi feĥâm "noble ministers," جمَاهِرِ مُجْتَمِعَةٍ آمَرِيْقَا Cemâhîri Müctemî'e-'i- 'Āmeriġâ, "The United States of America" (cemâhir pl. of cümhuriyet— Republics, only in reference to the U.S.A. مَمَالِكِ مِتْتَهْدَةِ آمَرِيْقَا Memâliki Mutteĥide'i 'Āmerikâ); اُمُورٌ مَهْمَةٌ umûru mühimme "important affairs"; مَكَاتِبِ مِلِّيَّةِ mekâtibi millîye "national schools."

4. A feminine plural noun requires a feminine plural or singular adjective: ذَوَاتِ عَالِيَاتِ zevâti 'âliyât "great persons"; مَعْلُومَاتِ مَهْمَةٍ ma'lûmâti mühimme "important information or knowledge."

2.18 *The Arabic Prepositions*

Arabic Prepositions are employed only in connection with Arabic words in Ottoman, but their usage is nevertheless frequent. Those most often used are:

1. إِلَى ilā "to, unto, towards, until, as far as" (Heb. إِلَى , إِلَيْهِ) إِلَى ilā "ahirihi (abbrev. إِلَاح) "and so forth, etc." إِلَى الْمَدِينَةِ > ilel-me-dīne "to the city."

2. بِـ bi- "by, in, with," etc. (Heb. Aram. بِ) بِشَيْءٍ "with a thing"; بِالْجُمْلَةِ bilcümle "all, everybody."

3. بَعْدَ ba'da "after," بَعْدَهُ ba'dehu "thereafter, after him"; بَعْدَ مَا ba'demā "after which."

4. بِلَا bilā "without," (a compound of بِـ with the negative لَا) سُلْطَانٌ بِلَا بِلَا "a ruler without justice is like a river without water"; بِلَا إِسْتِثْنَاءٍ bilā 'istiṣnā "without exception."

5. بَيْنَ beyn-, beyne- (between, among): بَيْنَ زَيْدٍ وَعَمْرٍو "between Zaid and 'Amr"; بَيْنَهُمَا beynhümā "between the two, between both."

6. عَلَيَّ 'alā, 'ale, aley "on, against in, over," etc. (Heb. عَلَيْهِ , عَلَيْهَا): عَلَيَّ حَالِهِ "alā ḥālihi "in the former state"; عَلَيَّ "against him."

7. عَنْ 'an "from, away from, after, for," etc.: عَنْهُ 'anhu "from him"; عَنْ قَصْدٍ 'an qaṣḍin "on purpose."

8. فَوْقَ fevqe-, fevq- "upon, over" (Mdn. Turk. fevk-, fevka); فَوْقَ الْعَادَةِ fevq'al'āde (Mdn. Turk. fevkalāde) "extraordinary, extraordinarily."

9. فِي fi "in, at; on (of dates); for (of price): فِي الْبَيْتِ "in the house"; فِي بَرِّ لِيرَةٍ fi bir lira "at 1 lira"; فِي ٢١ شَبَّاطٍ ١٣١٨ fi yirmibir şubat, bin-

üç-yüz-on-sekiz (senesi) "on the 21(st of) February, 1318 A.H. (=1900 A. D.). (See final remarks).

10. كَمَا ke- ~ ka- "like": كَمَا لَأَوَّلٍ kelevvel "as before, as at first, as formerly."

11. لِـ li-,le-, ley- "for, because of, to": لَهُ lehu "to him, for him"; لِمَصْلَحَةِ لِمَصْلَحَةِ limaşlahat "for the sake of business."

12. مَعَهُ ma'a "with" (Heb. مَعَهُ): مَعَهُ ma'ahu "with him"; مَعِيَ ma'i sā'at "I have a watch with me."

13. مِنْ mine-, min- "from" (Heb. مِنْ): مِنْ الْقَدِيمِ mine'lqadim "from ancient times"; مِنْهُ minhu "from him."

14. لَدَى leda ~ lede "at the time, on" لَدَى الْوُجُودِ lede'l-vuşul "on its arrival."

2.19 *Arabic Pronouns*

Arabic Pronouns are used only in certain Arabic expressions taken into Ottoman. The Pronouns are:

	Singular	Dual
3rd Masc.	هُ -hu, -hi "him, it, his, its"	هُمَا -humā, -himā "them (two)."
3rd Fem.	هَا -hā "her"	
2nd Masc.	كَ -ka, -ke "thy, your"	(كُمَا kumā)
2nd Fem.	كِ -ki "thy, your"	
1 Ist. Masc. and Fem.	أَنَا -i "my"	
Plural		
3rd Masc.	هُمْ -hum, -him "them"	

3rd Fem. هُنَّ -hunne, -hunna "them"

(2nd Masc. كُمْ -kum)

(2nd Fem. كُنَّ -kunna)

(1st. Masc. and Fem. نَا -nā).

2.20 The Demonstratives

Arabic Demonstratives are:

هَذَا ^(١) zā, هَذَا ^(٢) hazā "this": N. B. اِبْنُ الْمَلِكِ هَذَا 'Ibnu(l)meliki

^(٣) hazā "this son of the king."

ذَلِكَ ^(٤) za(like); ذَلِكَ ^(٥) zalik "that." ذَلِكِ الْمَنْظَرُ حَسَنٌ ^(٦) zalika'lman-zaru ḥasan "that look (view) is beautiful."

2.21 The Arabic Relative Pronoun

مَا -mā, (ma-) "Who, which": مَا بَيْنَ mābeyn "that which is between"; مَا شَاءَ اللَّهُ māšā'āllāh "what God has willed."

2.22 The Persian Pronouns

These are very rarely used. They are:

اين in "this": اين چيست in čist "What is this?"; اِن وَاِن in ū 'ān "inexperienced (ignorant of this and that)";

آن 'ān "that"; آن چيست 'ān čist "what is that?";

چه čē, čē "what?" etc. چه فائده čē fā'ide "Alas! what is the use!"; چند čēnd "some": چند دفعه (لر) čēnd def'e(lar) "several times"; خود ^(٧) ḥod "self, one's self": خود بخود ^(٨) ḥodbēḥod (> ḥodbḥod) "personally."

2.23 Arabic Adverbs

The Arabic Adverbs are very rarely used in Ottoman, although the compounds are quite common. By compounds is meant those constructions which take the Arabic accusative in the following manner; e.g. بَرَّ berr "continent"> بَرًّا berren "by land"; ذات zāt "essence, origin"> ذَاتًا zāten "essentially originally"; شَرْقَ šarq "east"> شَرْقًا šarqen "eastward, in an easterly direction."

If the word-final is hemzé or short élif or servile ه , ت , ا , a double üstün is written and the ه , ت , ا , becomes هَ , تَ , اَ ; and short élif becomes simple élif (أ -en):

هدیه hediye "gift"> هَدِيَّةَ hediyeten "as a gift";

جزاء cezā' "punishment"> جَزَاءَ cezāyen "as a punishment";

مرحمت merḥamet "mercy"> مَرْحَمَةً merḥameten "kindly."

When the final radical is ت , ه , ا or when the word ends in any letter other than those mentioned above, an -en is added in the form of اَ but the élif is not pronounced:

موقت muvaqqat "temporary"> مَوْقَاتًا muvaqqaten "temporarily";

ثالث ḡaliḡ "three"> ثَالِثًا ḡaliḡen "thirdly";

بعضًا ba'zen "sometimes."

In many constructions the tenvin is not pronounced or written: مَثَلًا meselā "for example"; أولاً evvelā "firstly"; غالبًا ḡālībā "probably," etc.

2.24 The Persian Adverb

Actually, Persian Derivative Adjectives constructed by adding آنه -āne are used as adverbs: برادرانه birāderāne "brotherly."

2.25 *Compound Words*I. *Arabic System of İzafet*

The majority of Arabic Compound words used in Ottoman are composed according to the Persian İzafet System, but the Arabic İzafet is used too:

1. ذِي zī (sg. Genitive), ذُو zū (sg. Nominative); ذَوِي zevī (pl.) "owner, possessor": ذِيْشَان zīšān "glorious"; ذُو(ال)جَلَال zū-celāl "Lord of Glory (God)";
2. صَاحِب sâhib "possessor," (pl. اصْحَاب aṣḥāb): صَاحِبِ عِلْم sâhibu 'ilm "learned";
3. لَا lā "not, without": لَا يَمُوت lāyamūt (lāyemut) "undying, immortal."

II. *Persian System of İzafet*

1. اَنْوَاع envā' (pl. of نَوْع nev', vulg. nev'i) "kinds, species": اَنْوَاعِ لُعْبَاتِ envā'i lu'bat "all kinds of games."
2. اَرْبَاب erbāb (pl. of رَبّ rabb ~ rebb) "master, owner of, endowed with": اَرْبَابِ هُنَر erbābi hūner "artisans."
3. اَهْل ehl (pl. اِهَالِي ehālī) "man, person": N.B. اَهْلِيET ehliyet "capacity, competence": اَهْل مَنْطِقِ ehlī mantīq "logician."
4. بِلَا bilā (is a compound of ب with the negative لَا) "without": بِلَا قُصُور bilā quṣūr "without blame, perfect"; بِلَا زَاد bilā zād "without provisions."
5. حُسْن ḥusn (pl. مَحَاسِن maḥāsin): حُسْنِ حَال ḥusnūḥāl "good conduct."
6. سَوَاء sev', sū' (pl. مَسَاوِي masāvi) "evil, badness": سَوَاءِ صُوقِصْد şū'iqāṣd (> Mdn. Turk. sūkast) "criminal attempt, malice aforethought," etc.
7. صَاحِبِ ثَرَوَات sâhibi ṯerwat (pl. اصْحَاب aṣḥāb) "owner, possessor": صَاحِبِ ثَرَوَات sâhibi ṣervet "a man of wealth, rich."
8. اَدَم 'adem (used with nouns) "absence, non-existence": اَدَمِ رِعَايَات 'ademi ri'āyet "dishonour, without respect."

9. اَيْنِ و عَيْنِ 'ayni ~ 'aynī "the same": بَعَيْنِهِ bi'aynihi "exactly the same"; Turk. عَيْنِي زَمَانَدِه 'aynī zamānda "at the same time."
10. غَيْر ğayr (used with adjectives) "in-, un-, non-": N.B. Arab. بَغْيَرِ الْمَحَقِّ bigayri-lḥaqq "unjustly"; غَيْرِ مُمَكُونِ ğayrimümkün⁽⁻⁾ "impossible."
11. كَمَالِ دِقَّةٔ kemāl-i diqqat "perfect attention": كَمَالِ كَمَالِ kemāl "perfection; perfect";
12. نَفْسِ شَهْرَدِه nefsi ŧehirde "in the very city."
13. وَلِيٍّ velī ~ veli (pl. اَوْلِيَاءِ evliyā): وَلِيٍّ اَهْدِ velī-ahd (< veliyi-ahd) "crown prince."

2.26 *The Persian Prepositions*

The Persian Prepositions frequently used in Ottoman are:

- a) اَز (az)- ez "from" (*Ablative case*): اَزْهَرِ جِهَتِT "in every respect"; اَز اَيْنِ az āyīn "he benefited from this"; اَز اَوْ خَبَرِ نَدَارَمِ az āv ḫabar nadāram "I have no news of him"; اَز بَرِ ezber "from breast = by heart, committed to memory."
- b) بِي be "to, in" (*Dative case*): Turk. -Pers. گُونِ بِي گُونِ ğūn bi ğūn "day by day."
- c) بَا bā "with, by" (*Instrumental case*): بَا مَأْ بَدِ اسْتِT bā mā bad āst "he is on bad terms with us"; بَا اِخْصَاصِ bā iḫṣāṣ (Turk. bilhassa) "especially"; بَا اِمْتِيَازِ bā imtiyāz "with a privilege, privileged."
- d) دَر der "in, into, at, as, by" (*Locative case*): دَرِ اِطَاقِT der iṭāq "in the room"; دَر حَالِT der ḫāl "immediately"; دَرِ اسْتَانِه dar āsitāne > dar āstāne "in İstanbul" (at the threshold of the Sultan's court).

e) بر ber “on, upon, over, about, for, from, of, with, up to = the responsibility of” (is used to denote position in a figurative sense or otherwise): بر عكس ber-aks “on the contrary.”

f) تا tā “until, as far as” تا سمرقنده قدر tā Samarqanda qadar “as far as Samarkand”: تا صباح tā beṣabāh “till the morning.”

g.) برای berāy(i) “for, for the sake of, by reason of, in order to” (Governs like a noun): برای امتحان berāyi imtiḥān “for the examination.”

2.27 *The Arabic Noun of Relationship* ^{الْإِسْمُ الْمُنْسُوبُ} or ^{النِّسْبَةُ} annisbetu or 'ismu'lmunsūbu is a particular class of derivative adjectives (see previous references), and is formed by adding the suffix ي ī to the noun from which it is derived. It is used, then, as a relative adjective to show origin, birth, sect, etc.: شمس šems “sun”: شمسي šemsī “solar” (šams : šamsī); ایرانی ایرانی (-)

Irani “Persian”: فارسي farsī “Persian (language)”. (The final ي ī is written in some grammars as ى ى).

There are certain grammatical rules which are followed concerning this suffix:

a) the ه or ت (feminine) ending of nouns is omitted before affixing this suffix: مكة Makka “Mekka”: مكّي Makki “a Mekkan”;

b) but if there is an élif immediately in front of ت, the ت is retained: حيات ḥayāt “life”; حياتي ḥayātī “vital”;

c) the final ه (-a, -e) of a non-Arabic proper noun is changed to و before affixing ي ī: آمريقوي Āmerīqavī “American”;

d) any final short or long élif of an Arabic word is changed to و (معنى): معنوي ma'navī “spiritual”;

e) the Nisbé expressing the number of parts of a whole take the form ^(٢) فُعَالِيّ fu'āliyyun: ^(٣) ثَلَاثِيّ ṯalāṯī “trilateral (one of three letters)”;

f) there are other nouns of Relationship considered irregular in formation sene (sana) “year”: Ott. سنوي senevī “yearly”; ماء mā “water”: مائي mā'yī “watery” or “blue” or “fluid,” etc.;

g) some nouns take اِن before ي ī as in عبراني 'ibrānī “a Hebrew”;

h) nouns of Relationship are always formed from the singular, never the plural: مأموري me'mūrī “relative to an officer or official”;

i) but just prior to the language reform in Turkey rule h) was disregarded in such forms formed from plurals as: جمعيت رسوميّه Cem'iyyeti rusūmiye “the Taxation Committee” (vulg. Cemiyet); معاهدات دوليه mu'ahadāti duvaliye “the Treaties of the Powers.”

2.28 *The Arabic Abstract Noun* (اسم معنوي 'ismi ma'nā)

The Abstract Noun may be formed in two ways:

a) by adding يَت iyet or يه iye to the end of Nouns of Relationship; and

b) by affixing the same suffixes to nouns and adjectives, e.g. مجديه me-cidiye “a coin struck by Sultan Mejid”; بلدية belediye “the municipality”; حرّ ḥurr (hurr) “free”: حرّيت ḥurriyet “freedom.”

If the ه or ه (-e, -a, --- -ye, -ya) be added to Arabic Derivative Adjectives or Participles and are used without being modified by nouns, the feminine Adjectives and Participles thus formed are considered to be feminine Substantives: مؤسس مؤسسّه mü'esses “established”; مؤسسّه müessesese “institution.”

Some Abstract Nouns are formed from European, Turkish, and Persian words in the Arabic manner. They are, of course, regarded as solecisms. E.g. Pers.

^(٢) پریشانیّت perišāniyyet “poverty”; Turk. ^(٣) واريت vāriyyet, “wealth”; پوليتيقيّه politiqiye “politics.”

2.29 The Persian Verb

None of the tenses of the Persian Verb are used in Ottoman, but the roots are often employed in the structure of Compound Adjectives: پت پرست put-perest "idolator."

Ottoman has borrowed one form of the Derivative of the Infinitive, and here of the Verbal Roots:

1) The Objective Participle (Passive), Past Participle: Pers. شکسته *šekas-tē* "to break in pieces"; شکسته *šika-ta* (šikeste) "broken"; زاده *zāde* "born"; مرده *mürde* "dead, corpse." (N.B. The signs of the Persian Infinitive are suffixes: دن or تن, the final ن of which is changed to vowel ه: e, a). This Participle is called: اسم مفعول.

2) The Subjective or Present Participle (اسم فاعل 'ismi fā'il) is made by the suffixation of نده -ende/-anda to the root: خوانده *h'ānde* "sing, read": خواننده *h'ānende* "a singer, a public singer." (Active).

3) The Verbal Noun (اسم مصدر 'ismi maşdar)

Verbal Nouns are made by adding ش to the root: دانش *dān* "know": دانش *dāniš* "knowledge." If the roots have a final ا or و, a ی -y- is inserted for euphony.

Another Verbal Noun is formed when the Infinitive ن is removed: فروختن *fürūxtan* "to sell": فروخت *fürūht* "a selling."

Verbal Nouns are also made by using two shortened Infinitives (see above) of different verbs or the shortened infinitive and the root of the same verb together: آمد شد *'āmed šūd* "a coming and going"; داد و ستد *dād-ū-sited* "trading."

4) Verbal Adjectives (صفت شبيهه *şifati müşebbeh*) are adjectives constructed with the root of verbs plus the suffix ا or آن, e.g. دان *dān* "know": دانا *dānā* "wise, savant."

The Persian Roots (فارسی امر حاضر لر *Farsi 'emri hāzır lar*) number about one hundred in Ottoman Turkish. They are never used alone, as is inferred above, but only in Compound Words, and by slightly changing their meanings in composition, they are part of the structure of adjectives.

2.30 The Arabic Infinitive (مصدر (الفعل) *maşdar*)

Arabic loan words in Ottoman Turkish are limitless in number. The best method to learn as many as one can of these words is to master the Arabic system by which Derivatives are derived from roots (madde, madde 'asliye). The roots are mainly Triliterals: (فَعْل) *fa'el* is used as a paradigm, and every change in and addition to the root is made on this model. There are two classes of Arabic Infinitives: Simple and Derived. The Derivative Infinitives have "Servile Letters" (ا د ت د س م ن و ه ی) inserted in their structure to more or less change their meanings. 23 "Measures" or models are most frequently used in Turkish. These are:

1) فَعْل fa'el $\sqrt{\text{حَرْف}}$: حَرْف harf "letter";

2) فَعْل fi'l $\sqrt{\text{عِلْم}}$: عِلْم 'ilm "knowledge";

3) فَعْل fu'l $\sqrt{\text{شُكْر}}$: شُكْر šukr "thanks";

4) فَعْل fa'al $\sqrt{\text{عِلْم}}$: عِلْم 'alam "sign, banner";

5) فَعْل fa'lat (fem.) $\sqrt{\text{رَحْم}}$: رَحْم rahmet "mercy";

6) فَعْل fi'lat (fem.) $\sqrt{\text{خِدْم}}$: خِدْم hıdmet (> vulg. hizmet) "service";

- 7) فُعَلَّتْ fu'lat (fem). $\sqrt{\text{فَرَضَ}}$: فَرَضَتْ furzāt "harbour";
- 8) فُعَلَّتْ fa'alat (fem). $\sqrt{\text{حَرَكْتَ}}$: حَرَكْتَ hareket "motion";
- 9) فُعِيلَتْ fa'ilat (fem). $\sqrt{\text{رَذُلَ}}$: رَذِيلَتْ rażilat "ignoble, base";
- 10) فُعَلَّى fa'lā (fem). $\sqrt{\text{فَتَوَى}}$: فَتَوَى fetvā "decree";
- 11) فُعَلَّى fu'lā (fem). $\sqrt{\text{بَشَّرَ}}$: بَشَّرَى bušrā "good tidings";
- 12) فُعَلَّانَ fi'lān $\sqrt{\text{حَرَمَ}}$: حَرِمَانَ hīrmān (Turk. hīrmān) "frustration";
- 13) فُعَلَّانَ fu'lān $\sqrt{\text{خَسِرَ}}$: خَسِرَانَ hušrān "moral loss, disappointment";
- 14) فُعَلَّانَ fa'alān $\sqrt{\text{هَيَّجَ}}$: هَيَّجَانَ hayacān (Turk. heyecān) "excitement";
- 15) فُعَالٌ fa'āl $\sqrt{\text{خَرَبَ}}$: خَرَبَاتٌ ḥarāb "a ruining";
- 16) فُعَالٌ fi'āl $\sqrt{\text{كَتَبَ}}$: كَتَبَاتٌ kitāb "book";
- 17) فُعَالٌ fu'āl $\sqrt{\text{سَوَّلَ}}$: سَوَّلَاتٌ suvāl > su'āl "question";
- 18) فُعَالَتْ fa'alat (fem). $\sqrt{\text{رَحِمَ}}$: رَحِمَاتٌ rahāmet "a suffering from pain or diseases in the womb; sometimes, barrenness";

- 19) فِعَالَتْ fi'ālat (fem). $\sqrt{\text{عَبَدَ}}$: عِبَادَاتٌ 'ibādat > 'ibādet "woship";
- 20) فُعُولٌ fa'ül $\sqrt{\text{قَبَّلَ}}$: قَبُولٌ qabül "reception";
- 21) فُعُولٌ fu'ül $\sqrt{\text{دَخَلَ}}$: دُخُولٌ duḥül "entrance";
- 22) فُعُولَتْ fa'ūlat (fem). $\sqrt{\text{ضَرَرَ}}$: ضَرُورَاتٌ zarūrat (Turk. zarüret) "need";
- 23) فُعُولَتْ fu'ūlat (fem). $\sqrt{\text{فَعِمَ}}$: فُعُومَاتٌ fu'umat "plumpness."
- Quadriliteral:*
- 24) فَعَلَّلَهُ fa'lala $\sqrt{\text{دَبَدَبَ}}$: دَبَدَبَةٌ debdebe "noise, shouts and clamour, pomp."

In models 15, 16, and 17: if the third radical is و or ي it is changed to ء at the end or omitted. Letters marked with " for duplication are written twice: $\sqrt{\text{ضَرَرَ}} > \sqrt{\text{ضَرَّرَ}}$. In models 5 to 9, 18, 19, 22, 23, and 24, feminine letters ت , ه (and ة) are substituted for each other in noun terminations. ي is substituted by | when the former letter is pronounced as | with üstün: $\sqrt{\text{شَكَّوَى}} > \sqrt{\text{شَكَّوَا}} > \sqrt{\text{شَكَّوَا}}$. There is only one *Quadriliteral*, Model, 24: $\sqrt{\text{زَلَزَلَ}}$: زَلَزَلَاتٌ > Turk. zelzele "earthquake."

2.31 Nouns Derived from Infinitives or Roots of Triliteral Verbs Mīm -Nouns

(مَصْدَرٍ مِيمِ)

In addition to the preceding simple forms another Verbal Noun occurs which prefixes م mim to the radicals. It is found in four forms:

- I. 1) $\sqrt{\text{مَفْعَل}^{\circ}}$ maf'al (mef'al): $\sqrt{\text{مَقْصَد}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{قَصْد}^{\circ}}$ maqşad "purpose";
- 2) $\sqrt{\text{مَفْعَلَت}^{\circ}}$ maf'alat (mef'elet): $\sqrt{\text{مَمْلَكَة}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{مَلِك}^{\circ}}$ memleket "country";
- 3) $\sqrt{\text{مَفْعِيل}^{\circ}}$ maf'il (mef'il): $\sqrt{\text{مَحْمِل}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{حَمَل}^{\circ}}$ mahmil ~ mahmıl > "a loading place";
- $\sqrt{\text{مَفْعِلَات}^{\circ}}$ maf'ilat (mef'ilet): $\sqrt{\text{مَرْجِع}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{رَجَعَ}}$ marci' (Türk. merci. vulg. mercâ) "a place to which return is made; reference."

II. Nouns of Place or Location (اسم مكان)

Nouns of Location are formed in the same manner as those above.

- 1) $\sqrt{\text{مَفْعَل}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{مَطْبَخ}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{طَبَخ}^{\circ}}$ matbah "kitchen";
- 2) $\sqrt{\text{مَفْعَلَت}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{مَطْبَعَة}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{طَبَعَ}}$ matba'a "printing-press";
- 3) $\sqrt{\text{مَفْعِيل}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{مَشْرِق}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{شَرَق}^{\circ}}$ maşriq (Turkish: meşrik ~ meşriq) "sunrise."

III. Noun of Instrument (اسم آلت)

The frequently used models for the Noun of Instrument are:

- 1) $\sqrt{\text{مَفْعَل}^{\circ}}$ mif'al: $\sqrt{\text{مِبرَد}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{بَرَد}^{\circ}}$ mibrad "file";
- 2) $\sqrt{\text{مَفْعَال}^{\circ}}$ mif'âl: $\sqrt{\text{مِفْتَاح}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{فَتَح}^{\circ}}$ miftâh "key";
- 3) $\sqrt{\text{مَفْعَلَة}^{\circ}}$ maf'ala: $\sqrt{\text{مَنْظَرَة}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{نَظَرَ}}$ manzara "view"; $\sqrt{\text{شَرَب}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{مَشْرَبَة}^{\circ}}$ maşraba (meşrebe > vulg. māşrapa) "a pot or large mug; a drinking place."

2.32 Arabic Participles (فِعْل)

Ottoman Turkish has six kinds of Arabic participles formed from Trilateral Verb Roots. They are: 1) the *Subjective Participle* (اسم فاعل), 2) the *Objective Participle* (اسم مفعول), 3) the *Verbal Adjective (Adjective of Quality)* (صفة مشبهة), 4) the *Adjective of Colour and Defect* (صفة اللون و عيوب), 5) the *Superlative and Comparative Degrees* ("Noun of Superiority" (اسم تفضيل), and 6) *Noun of Exaggeration* (Noun of Excess مبالغة مبالغة فاعل mubālağa fā'il, which denotes one who overdoes something, or who does it much or habitually).

The *Subjective Participle* is modelled on $\sqrt{\text{كَتَب}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{فَاعِل}^{\circ}}$ fā'il: $\sqrt{\text{كَاتِب}^{\circ}}$ kātib "clerk"; but if the first radical is élif the following motions are observed: $\sqrt{\text{أَمَرَ}^{\circ}}$ > $\sqrt{\text{أَمِير}^{\circ}}$ > $\sqrt{\text{أَمِير}^{\circ}}$ 'amir "commander"; and if the second radical is $\sqrt{\text{فَاق}^{\circ}}$ or $\sqrt{\text{فَاق}^{\circ}}$ it is changed to $\sqrt{\text{فَاق}^{\circ}}$ = -y-, as in: $\sqrt{\text{فَاق}^{\circ}}$ > $\sqrt{\text{فَاق}^{\circ}}$ > $\sqrt{\text{فَاق}^{\circ}}$ fāyiq Ott. fa'iq ~ fāyik > Mdn. Turk. fāik) "unsurpassing, excelling."

The Objective Participle

$\sqrt{\text{مَفْعُول}^{\circ}}$ mef'ul is always the measure for the Objective Participle of the Trilateral Verbs. The form is merely $\sqrt{\text{م}^{\circ}}$ prefixed to the root $\sqrt{\text{فعل}^{\circ}}$ + $\sqrt{\text{م}^{\circ}}$, and $\sqrt{\text{م}^{\circ}}$ inserted between the second and third radicals: $\sqrt{\text{مَكْتُوب}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{كَتَب}^{\circ}}$ mek-tüb "letter." When the second or third radical is $\sqrt{\text{م}^{\circ}}$, the $\sqrt{\text{م}^{\circ}}$ of the measure is dropped and $\sqrt{\text{م}^{\circ}}$ is retained: $\sqrt{\text{مَرْوِي}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{رَوَى}}$ mervî "related."

Verbal Adjective

The most frequently used forms of the Adjective of Quality are modelled on $\sqrt{\text{فَاعِل}^{\circ}}$ fa'il or fe'il, e.g. $\sqrt{\text{جَمِيل}^{\circ}}$: $\sqrt{\text{جَمَل}^{\circ}}$ cemil "beautiful"; but many

of the فَعُول , fa'ül-type occur: $\sqrt{\text{صَدَّوْح} : \text{صَدَّح}}$ şadıh "loud-voiced, vociferous."

Adjectives of Colour and Defect

The regular model is °أَفْعَل ef'al, with فَعْلَاء fa'lā' for the feminine:

Colours	Defects
$\sqrt{\text{أَحْمَر} : \text{حَمَر}}$ 'ahmer "red"	$\sqrt{\text{أَعْمَى} : \text{عَمَى}}$ 'a'mā "blind."
$\sqrt{\text{أَسْمَر} : \text{سَمَر}}$ 'asmer (esmer) "brown, dark complexioned."	$\sqrt{\text{أَحْمَق} : \text{حَمَق}}$ 'ahmaq "foolish."

The Superlatives and Comparative Degrees ("Nouns of Superiority")

The model is °أَفْعَل ef'al, of which the feminine form may be either فَعْلَاء fu'lā or فُعْلَى , thus : كُبْرَى kubrā (Mdn. Turk. kübrā) "greater, greatest."

Nouns of Exaggeration or Excess

The most common form is فَعَّال fe'āl, e.g. $\sqrt{\text{عَلَّمَ} > \text{عَلَّام}}$ 'allām "the All-Knowing." Often this measure is used for Nouns of Occupation: $\sqrt{\text{بَقَّال}}$ baqqāl "a grocer."

2.33 The Derivative Trilateral Infinitives of Arabic (مصدر ثلاثي مزيد فيه) maş-dari şulāşiyi mezidun fihi, those words augmented by Servile Letters to the root to make new verbs with changes of meaning. See previous reference to Servile Letters).

The Derived Forms of Arabic Verbs, Numbered I to X, should be learnt together with their various functional meanings in the language to facilitate

Ottoman Turkish study. Form I is that of the roots of Simple Infinitives. Verbs may be *Weak*, *Strong* or *Doubled*. *Strong Verbs* are those with three different radicals, neither of them being ا, و or ى; whereas *Weak Verbs* include one or more of these in their structure. In *Doubled Verbs* the second radical is the same as the third, e.g. $\sqrt{\text{رَدَّ}}$ "to drive anyone back, send back, to avert a thing from, turn away, to return."

Ottoman Turkish has 9 measures (يَبَاب) of the Derived Forms. They are all used, but many verbal roots do not assume all 9 forms. $\sqrt{\text{عَلَّمَ}}$, for example, does not assume Forms III, VI, and VII.

Forms:

II. تَفْعِيل taf'il $\sqrt{\text{شَكَّل}}$ (Strong Verb): تَشْكِيل teşkil "to form" It intensifies the meaning of the root and makes the meaning transitive;

$\sqrt{\text{صَفَّو}}$ (Weak Verb): تَصْفِيَة taşfiye "to purify."

III. مُفَاعَلَة mufā'ale $\sqrt{\text{قَتَلَ}}$ مُقَاتَلَة muqātela "to kill each other, massacre." The noun formed in this manner is reflexive, i.e., it conveys the idea of reciprocity. و or ى in the final position become ه, ه, ه : رَضِيَ : رَضِيَة tarziye "geology."

IV. اِفْعَال if'āl makes intransitives transitive, and gives a causal sense to those verbs already transitive: $\sqrt{\text{جَلَس}}$: اِجْلَاس iclās "to seat, enthronement." If و or ى occupies the second radical position it is dropped and ه, ه, ه is added to the end: $\sqrt{\text{عَوَّن}}$: اِعَانَة i'āne > 'iyāne "to help." When the first letter be و it is changed to ى : $\sqrt{\text{وَصَّل}}$: اِيصَال iyşāl "to send."

V. °تَفَعَّلُ tefā'ul usually forms a sort of reflexive or passive of the IIInd-Form. Most of the verbs thus formed are Intransitive: e.g.

√تَصَوَّرُ: °تَصَوَّرُ: تصورٌ tešavvūr "imagination"; √تَسَلَّمَ: °تَسَلَّمَ: تسلُّمٌ tesellüm "to accept." When the third radical is و or ي the ötre

of the model becomes esre: √تَرَقَّى: °تَرَقَّى: ترقُّى taraqqî "ascent; advance, progress; increase"; (Mdn. Turk. ~ et., "to make progress," etc).

VI. °تَفَاعَلُ tefā'ul forms Reflexive (Pass. of III-Form), and has nearly always a plural subject in Arabic phrases, etc., e.g. √تَقَاعَدُ: °تَقَاعَدُ: تقاعُدٌ teqā'ud (Mdn. Turk. tekäüt) "being pensioned, retired." و finals are changed to ي, and ي is marked with esre: √تَوَالَى: °تَوَالَى: توالي tevālî "succession."

VII. °اِنْفِعَالُ 'infi'äl forms are Intransitive or Passive: √اِجْتَمَعَ: °اِجْتَمَعَ: اِجْتِمَاعٌ ictimā' (Mdn. Turk. içtimā, -aî) "gathering, meeting, collection." In this form laws of euphony necessitate three important substitutions: 1) ت is changed to ط if the first radical is either ط, ص, or ض; 2) if the first radical be ز or د the added ت becomes د; 3) When the first radical is أ or و, it is changed into ت. E.g. √اِضْطَرَّابُ: °اِضْطَرَّابُ: اِضْطِرَابٌ iztirab "anxiety"; √اِزْدِحَامٌ: °اِزْدِحَامٌ: اِزْدِحَامٌ izdiḥām "a crowd"; √اِتَّحَدَ: °اِتَّحَدَ: اِتْتِحَادٌ ittiḥād (> ittiḥāt) "union."

IX. °اِفْعِلَالُ if'iläl (see the Adjective °اِفْعَلُ -Form). This model forms Adjectives of Colour or Quality: °اِحْمَرُ: °اِحْمَرُ: اِحْمِرَارٌ aḥmer "red"; °اِحْمِرَارٌ: °اِحْمِرَارٌ: اِحْمِرَارٌ iḥmi-

rār "to become intensely red"; °اِحْدَبُ: °اِحْدَبُ: اِحْدَبٌ aḥdeb "hump-backed"; °اِحْدِيَابُ: °اِحْدِيَابُ: اِحْدِيَابٌ iḥdibād "to be hump-backed."

X. °اِسْتِفْعَالُ istif'äl is used to form a Verbal Noun to ask somebody to do something, ie. whatever the Ist Form may be. E.g. √رَحِمَ: °رَحِمَ: رَحْمَةٌ raḥmet "mercy"; √اِسْتَرْحَمَ: °اِسْتَرْحَمَ: اِسْتِرْحَامٌ istirḥām "begging for mercy an asking a favour." With this measure, if the first radical be ا or it is changed to ي, and if the second radical be و it is changed to ه, ه, ا as word-final: √اِذْنٌ: °اِذْنٌ: اِذْنٌ izn "permission"; (vulg.) √اِسْتَيْذَانَ: °اِسْتَيْذَانَ: اِسْتِيْذَانٌ istiżān "an asking for leave."; √رَضِعَ: °رَضِعَ: رَضِيْحٌ ruḍiḥ "a being manifest, evident."; √اِسْتِيْضَاحٌ: °اِسْتِيْضَاحٌ: اِسْتِيْضَاحٌ istiżāḥ "to explain."

2.34 The Participles of Derivative Infinitives

Both Active and Passive participles derived from Arabic Perfects are frequently used in Ottoman. They are formed by prefixing a mīm م with the vowel uُ to the Perfect-Forms or Measures. The prefixed hemze is dropped. The second radical takes the vowel i in the Active, a in the Passive. Participles modelled on the Arabic measures are not found in Ottoman for every Arabic Trilateral Verb, nor for every measure. The ت of the VIIIth-Form appears as د after د and ز, and as ط after ص, ض, and ط, e.g. √اِزْدِحَامٌ: °اِزْدِحَامٌ: اِزْدِحَامٌ izdiḥām "crowd," √اِصْطَبَاغٌ: °اِصْطَبَاغٌ: اِصْطَبَاغٌ istibāḡ "baptized, dyed."

2.35 *The Compound Verbs*

No summary of the important elements of Arabic and Persian in Ottoman can afford not to mention the extremely important function of the *Turkish Auxiliary Verbs*: ايتمك itmek > vulg. etmek, ايلمك eylemek, قيلمق kilmaq "to do, make," بويورمق büyürmaq "to order," اولمق olmaq "to be." The number of compounds formed with an Arabic or Persian nomen as the first component and one of these Auxiliaries as second is very large indeed, e.g. Arab. سوال سوال "question": سوال بويورمق "to question"; Pers. ستايش sitāyīš "eulogy": ستايش ايتمك sitāyīš etmek "to praise."

2.36 *Interjections*

Interjections used in the three languages: Arabic, Persian, and Ottoman Turkish are not immediate essentials for a study of Ottoman, but later they are important for understanding the nuances of the aesthetic beauty of Turkish. Interjections common to these languages include: مَدَّ اللهُ خِلالَ madda: "May God extend the shadows of his kindness (over so and so)": أَفَرِّينَ "really!"; يَا رَأْسَتِي "bravo!"; يَا وَا va (~ vāh) expressing pity or regret; and many nouns are used in the Accusative as Interjections: e.g. عَجَبًا "strange!"; مَرْحَبًا "Welcome!" Religious expressions are used interjectionally, e.g. اَلْحَمْدُ لِلَّهِ "By God!"; يَا اَللَّهَ or اَللَّهُمَّ "O God!"; اِنْ شَاءَ اَللَّهُ "If God will!"; مَا شَاءَ اَللَّهُ "What God will! (Astonishment)"; اَسْتَغْفِرُ اَللَّهَ "I asked pardon of God! (Used to decline a compliment)." Various other features of expression may be included among Interjections, including *Salutations*. (See native Grammars).

2.37 *Salutations*

The Muslim salutations are usually of the standardized accepted form of the Arabic type: سَلَامٌ عَلَيْكُمْ selāmun 'aleykum "Peace be on you," with the typical answer: وَ عَلَيْكُمْ سَلَامٌ ve 'aleykum selām "and unto you be peace."

Mea.

No.

I.

II.

III.

IV.

V.

VI.

VII.

VIII.

IX.

X.

Quad.

2.38 Substitution (ابدال ibdāl ~ ebdāl)

Arabic loan words have been over-all less subject to substitution than those inherited from Persian. The reason for this may lie in the fact that Arabic is the carrier of the holy word, and in particular to the Sunnite, who may see in the Persian language the embodiment of Shi'ism. But in Persian borrowings too, substitution of one letter for another rarely occurs, as they seldom occur in that language itself; but when such changes are found, they do not alter the meaning of the words:

ب	~	پ	Pers.	بازار	bāzār "market":	پازار	pāzār;
ب	>	و		باغچه بان	bāgčābān "gardener": (Mdn. Turk. bahçivan);	باغچه وان	bāgčēvān;
ب	>	و		تابه	tābe "frying pan":	تاوه	tāva;
ف	>	پ		کفچه	kefče "ladle, skimmer, a kind of fish-net";	کپچه	kepče;
ذ	>	ذ	Arāb.	خدمت	ḫidmat "service":	خدمت	vulg. ḫizmet (hizmet);
ر	>	ل	Pers.	پرگار	pargār "compass":	پرگال	pergāl;
ش	>	س		مشق	mušq (müšq, mišq) "musk":	مسق	misq (misk);
خ	>	ح		خنکار	(خداوند کار <) ḫunkār (ḫunk'ār) "king":	خنکار	ḫunk'ār;
گ	>	ج		گوهر	gevher (güher) "jewel":	جوهر	cevher

2.39 *Omission, Elision* (حذف *ḥazf*)

The omission of letters in many Persian words does not alter their meanings, e.g. پای *pāy* "foot": پا *pā*; چهار *čahār* "four": چار *čār* "four"; and more seldom in Arabic: امير *'emīr* "a prince, chief, ruler": مير *mīr*.

2.40 *Synonymous Words*

This is a very interesting feature.

I. In old Ottoman literature, as in that of the Arabic and Persian languages, the use of two or three words having the same meaning (کلمات مترادفه *kelmāti müterādife*) were employed in the same sentence to beautify the narrative, but contact with European languages and peoples resulted in a simplification of the old system, and the use of simple single words. Despite this influence, however, certain stereotyped unifications continue, as in سعَى و غَيْرَت ايدليم *sa'y ü ğayret edelim* "let us try," with both غَيْرَت and سعَى meaning "to bestir oneself, endeavour," etc.

II. In imitation of Arabic and Persian style Ottoman writers tried to bring together in sentences words of the same "Symphonious" terminations (کلمات کلماتی مُسَجَّعَه *kelmāti müsecca* '(a)). E.g. نشان ذیشان عثمانی *nišāni zīšāni 'oṣmānī* "the glorious Ottoman order." (The Nišāni 'Osmānī, "Star of Brilliants," was established by Sultān 'Abd'ul-'Aziz).

III. *Antonyms* (کلمات مُتَضَادَه *kelmāti mütezād*(de)): e.g. Arab. اخذ و اعطا *aḫḏū 'iṭā* "buying and selling": Turk. alışveriş.

2.41 *Numbers*

In the previous reference to numbers the figures were not given.

They are: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠

١٧١٣ = 1713.

The letters (see pp. 99-100), when used as numbers, follow the order of the Hebrew Alphabet. Those peculiar to Arabic come last. They represent the units, tens, hundreds, and a thousand. The following barbarous words give their order:

أَبْجَدُ هَوَزُ حُطَيِّ كَلَمَنُ سَعْفَصُ قُرِشْتُ تَخْدُ ضَطْعُ

To distinguish a number written in letters within a text a line is often drawn over it. E.g.

غضعد = 1874.

2.42 *Conclusions*

This survey has shown that Ottoman Turkish was influenced by Arabic and Persian at all levels of its structure. Certain isolated and purely Turkish elements prevailed, but then, even these became enmeshed with borrowed elements on a syntactical level. It has been noted, for example, that none of the Persian verbal tenses occur in Ottoman, but the Turks borrowed elements of functional and practical usage, besides those to satisfy the aestheticism of the age; and often a Turkish element was maintained when it performed its function adequately. In other words, there is much in Ottoman Turkish of Turkish origin, and had the study been one of original Turkish elements it would have been extremely bulky.

The Arabic-Persian script has been used for many centuries by the Turks, and its influence on the language is extremely great. A comprehensive knowledge of the three languages, and the pronunciations involved, is essential for any phonological study.

The cultures of Arabia and Persia, along with the various sects of Islam, particularly the Sunnite, have had a penetrating effect upon the Turk and his culture. In fact, the Ottoman Muslim Turk could not perform his religious duties unless he had at least memorized great portions of the religious creed in Arabic, or could read the Qur'ān (القرآن) in the holy language, Arabic. Indeed, one who had committed the Qur'ān to memory was greatly esteemed, and was called a ḥāfiẓ (حافظ).

BIBLIOGRAPHY

1. Ömer Asım Aksoy, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, T.D.K. 4 volumes. Unfortunately I was not able to consult this work beyond the first 2 volumes. (c. 1943 ———).
2. Besim Atalay, (Çeviren). *Etuhfet-üz-zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul, 1945.
3. Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*. Birinci Bölüm. *Sesbilgisi*. Ankara, 1959.
4. Aptullah Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati* (İstanbul nüshasının Türkçe Bölüğünün endeksidir), İstanbul, 1934.
5. G. Bergsträsser, *Zur Phonetik des Türkischen*, ZDMG., LXXII.
6. J. K. Birge et al (Editors), *Yeni Redhouse Lûgati* — İngilizce Türkçe — Revised Redhouse Dictionary: English-Turkish, İstanbul, 1953.
7. Dr. Maximilian Bittner, "Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische" — "Eine philologische Studie," Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen (Vienna . . .), *Akademie der Wissenschaften*. Hundertzweiundvierzigster Band. (Forsch.-Inst. für Osten und Orient). In Commission Bei Carl Gerold's Sohn. Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1900.
8. C. Brockelmann, *Zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen*, ZDMG LXX., 1916, pp. 185-215.
9. Ahmed Cevâz, *Lisâni Osmâni*, İstanbul, 1329 (1911 A.D.)
10. Jean Deny, *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi) — (Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve), İstanbul 1941.
11. ———, *Principes de Grammaire Turque* ("Turk" de Turquie), Paris, 1955.
12. Jean Deny et al. *Philologiae Turcicae Fundamenta I*. Wiesbaden, 1959.
13. Ferit Devellioğlu, (Hazırlayan), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Eski ve Yeni Harflerle) Ankara, 1962.
14. K. Foy, "Studien zur osmanischen Syntax. I. Das Hendiadyoin und die Wortfolge ana baba", *MSOS WS II*, 1899, pp. 263-269.
15. Robert Godel, *Grammaire Turque*, Genève, 1945.
16. J. G. Hava, *Arabic-English Dictionary*, Beirut, 1951.
17. Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, Jerusalem, 1954.
18. Herbert Jansky, *Éléments de Langue Turque* (Adepte de l'Allemand par Emile Missir), Paris, 1949.
19. ———, *Lehrbuch der Türkischen Sprache*, Leipzig, 1943, 1954, 1955, 1960.
20. P. Amédée Jaubert, *Éléments de la Grammaire Turke*, a l'Usage des Élèves de l'Ecole Royale et Spéciale des Langues Orientales Vivantes, Paris, 1833.

21. Hans Joachim Kissling, *Osmanisch-Türkische Grammatik*, Wiesbaden, 1960.
22. A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad. 1956.
23. Herman H. Kreider, *Essentials of Modern Turkish*. Washington. 1954.
24. A.K.S. Lambton, *Persian Grammar*, Cambridge, 1961.
25. ———, *Persian Vocabulary*, Cambridge, 1961.
26. E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London, 1863-93.. repr. New York, 1955-56.
27. Mihri, *Larger Turkish Grammar (Mutavel Sarf)*, İstanbul, n.d.
28. A.C. Mowle, *The New Turkish*, London, 1953.
29. Muallim Naci, *Lûgati Naci*, İstanbul 1322 (1904 A.D.).
30. J. Németh, *Turkish Grammar* (English Adaptation of the German Original by T. Halasi-Kun), The Hague, 1962.
31. ———, *Türkisches Übungsbuch für Anfänger*, Berlin and Leipzig, 1917.
32. Ludwig Peters, *Grammatik der türkischen Sprache*, Berlin, 1947.
33. James W. Redhouse, *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane*, Paris, 1846.
34. ———, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople, 1921.
35. Ph. Rühl, *Türkische Sprachlehre*, Heidelberg, 1954.
36. Sami bey, *Qâmûsi-Türki*, Constantinople, 1899-1900.
37. A. Schaade, "Der Vokalismus der arabischen Fremdwörter im osmanischen Türkisch," *Festschrift-Meinhoff*, pp. 449 ff.
38. F.A. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1957.
39. Commander A. Vahid bey, *A Condensed Dictionary English-Turkish*, Constantinople, 1924 (İstanbul, 1340).
40. J.A. Vullers, *Lexicon persico-latinum etymologicum*, Graz, 1962.
41. Dr. Gotthold Weil, *Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache*, Berlin, 1917.
42. Dr. Charles Wells, *A Practical Grammar of the Turkish Language*, London, 1880.
43. ———, *The Literature of the Turks*, A Turkish Chrestomathy, London, 1891.
44. Moriz Wickerhauser, *Wegweiser zum Verständnis der Türkischen Sprache*, 2 vols., Wien, 1853.
45. W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language . . .*, 2 vols., Cambridge, 1951.
46. Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul, 1942.

KERKÜK HOYRATLARINA DAİR

Sâdettin Buluç

İstanbul

Hoyrat veya, çeşitli söylenişi ile *horyat*, *hoyrat*, *horyat*, Irak Türkleri arasında en çok Kerkük ve yöresinde gelişmiş bir halk edebiyatı türüdür.

Mâni gibi, bir duygu veya düşünceyi özlü yönleri ile, bir bütün olarak dile getiren *hoyrat*, dört veya seyrek olarak daha fazla kanattan yapılmış bir nazım şeklidir.

Söylenişi bir veya birbirine yakın, ancak mânası ayrı kelimeleri ustaca kullanmak sûretiyle tertiplenmiş cinash *hoyratlar* yanında, cinassız olanlar da vardır. Bir az da düşünce oyununa dayanan cinash *hoyrat*, bizdeki ayaklı mâniye benzer. Bizim mâniye Kerkük'de *mâni* derler. Anlaşıldığına göre cinas, *hoyratın* başhca husûsiyetini teşkil etmekte, cinassız olanlar ise zayıf sayılmaktadır.

Hoyrat veya *mâni*, çoğunlukla yedili hece vezniyledir. Cinash *hoyratlarda* kopuk durumda olup, girişi sağlayan birinci kanat, daha çok 3 veya 4 hecelidir.

Erkek, kadın herkes *hoyrat* düzebilir. Ancak kuşaktan kuşağa geçen, bir daha kolay kolay söylenemeyecek kadar güzel olan *hoyratlar* azdır ve umumiyetle eski *hoyratlar* daha güzel, daha kuvvetlidir. Bu *hoyratların* şu veya bu değişiklikle düzenlenen taklidlerine de rastlanır.

Hoyratlar sevgi, övme, yerme, tâlihden yakınma, ayrılık, ölüm gibi konular üzerine söylenir. Mühim bir hâdiseyi aksettiren veya öz-söz niteliğinde olan *hoyratlar* da vardır.

Kerkük'de *hoyratlar usûl* denilen çeşitli makamlarla çağrılır: Bayat, Muhâlif, Kesük, Karabağlı, Beşiri, Muçıla, İskenderi, Mâlullâh, Şerife v.b. Usûllar çok defa bulucusunun adına göre anılırlar. Makamların ayrıca kendi aralarında bir takım ayrıntıları vardır. Makamlar, bizim çeşitli Anadolu havalarının karşılığıdır. Her usûlün ün salmış, usta okuyucuları vardır. Ustaların yanında, gür sesli gençler yer almaktadır. *Hoyratların*, yeri geldikçe, mâni gibi makamsız söylendikleri de olur.

Usûlla çağrılan *hoyratlara* çeşitli çalgılar da katılır. Eskiden def, dümbelek, saz, kaval, santur, kaşık, davul, zurna çalındığı hâlde, bugün daha çok ut, keman, kanun gibi telli sazlarla def, dümbelek ve kaşık kullanılır.

Tek tek çağrılan *hoyratlardan* maada, birbirine eklenerek okunanlar da vardır.

Hoyratlar türlü vesilelerle, bir kişi tarafından veya karşılıklı olarak okunur. Irak'da umumiyetle olduğu gibi, Kerkük'de de sıcaklar başlayınca, güneş battıktan bir müddet sonra, hayat yavaş yavaş sokaklardan, evlerden damlara çekilir. Bâzi yerlerde aktoprakla sıvalı damlarda sohbet edilir, eğlenilir, uyunur. Pırıl pırıl yıldızlariyle göğün yere yaklaşıp gibi olduğu o ilk ve engin yaz gecelerinde damlardan yer yer *hoyrat* makamları duyulur. Ayrıca baharın kır safasında, toyda, düğünde, hattâ Mevlût'tan sonra da *hoyrat* okunur. Ölü için daha çok kadımlar tarafından söylenen ağıta ise *sazlamağ* denir. *Sazlamağ* makamla çağrılmaz; kendine öz, doku-naklı bir âhenk ve edâ ile söylenir.

Sayıları büyük bir yekûn tutan *hoyratlar*, şimdiye kadar hep eski yazı ile yayımlanmıştır. Kerkük'lü Avukat Ata Terzibaşı, bu alanda çalışanların başında gelir*. Daha çok onun eserinden faydalanarak aşağıya aldığımız örneklerde, Kerkük'lü tanıdıklarımızın söyleyişine göre, ilk defa olarak ağız husûsiyetlerini göstermeğe çalıştık.

Kerkük ağzını, Azerbaycan şivesi yolu ile, Anadolu'nun bâzi güney doğu ve doğu illeri ağızları ile birleştirmek mümkün görünüyor. İleride yapılacak karşılaştırmalı incelemelerle durum daha iyi anlaşılacaktır. Burada şâdece verilen örneklerde geçen ses ve şekil hususiyetlerini açıklamakla yetiniyoruz.

Kerkük ağzında *e* çok açık söylenir. Bu ses için *â* işaretini kullandık. *e* ise kapalıdır.

Bu ağızda, ses düşmesi veya ses kaynaşması olmadan, normal durumda ünlülerin bâzan uzun söylenmesi tipiktir. Gerek nazımda, gerekse nesirde rastlanan bu uzatmalı söyleyiş, konuşmaya, bir âhenk ve dalgalanmış verir. Bunda Arapça'nın te'siri olabilir. Metinde bu durumlarda Türkçe sözlerde uzun olarak geçen ünlülerin üzerine uzatma işareti konmuştur. *ı* olarak gösterdiğimiz kısa *i*, hemen hemen kapalı *e*'ye yakın bir sestir.

Kerkük ağzında yuvarlaklaşma henüz tam sayılmaz: *oh-ı*, *düğün-i*, *gör-diğ-i-ni*, *ohı-*, *ohı-n-*, *to-ht-n-*, *öl-ı*, *vur-up-tı*, *göç-tı*

Kelime başında *o* henüz daralmamıştır: *oyan-*, *oyat-*.

Bâzan kökle ek arasında, incelik ve kalınlık bakımından, ünlülerin uymamasına daha aşağıda işaret edilmiştir.

k sesi, Arapça'nın te'siriyle, normal çıkış yerine göre, daha geriden söylenir. *h*, *ayın* da gırtlaktan telâffuz edilir. *v*, kuvvetli dudak hareketi ile, Arap söyleyişine uygundur.

* Ata Terzibaşı, *Kerkük hoyratları ve mâ'nileri*, I. cilt, Bağdat 1955; II. cilt, Kerkük 1956; III. cilt, Kerkük 1957.

Kelime başında *b-m* husûsiyeti bakımından Kerkük ağzında *m*'li şekil bulunur: *mân* (XX, 1, 2, 4) 'ben', *mânâ* (XXXV, 1, 2) 'bana', *mândü* (IX, 1, 2, 4) 'bende'.

Diğer bir husûsiyet olarak kelime başında *y*'siz şekil geçer: *il* (XXXVI, 3) 'yıl', *üräk* (XXXI, 8) 'yürek'. Bâzi hoyratlarda ise ağla- yerine, eski Türkçe'de olduğu gibi, *yığla-* geçmektedir: *yıglaram* (XXXV, 3) 'ağlarım', *yıglar* (XXXV, 3) 'ağlar'.

Kelime içinde ve sonunda *k* sesi *h* olarak geçer: *ohı-* (XXV, 1, 2), 'oku-', *tohın-* (VI, 4) 'dokun-', *arha* (XXXIV, 4) 'arka', *oh* (XV, 1,2,4, XVI, 3) 'ok', *çoh* (VI, 2, XIX, 2) 'çok', *yoh* (XII, 2) 'yok', *arh* (XXXIV, 2) 'ark', *çih-* (XXXI, 4) 'çık'-. Kelime sonunda *k*'nin *ğ* olduğu da görülür: *sazlamağ. âğı* (I, 1,2) 'akı', *ayağlar* (XXXIII, 3) 'ayaklar', *torpağ* (XVIII, 4) 'toprak'.

Fiil kök veya gövdesinin sonundaki *t*, ünlü ile başlayan bir ek alınca, bâzan sadahlaşır: *ağladan* (X, 1) 'ağlatan', *dağladan* (X, 2) 'dağlatan', *bağladan* (X, 4) 'bağlatan', *ağladâyım* (II, 4) 'ağlatayım', *öyadtram* (XXIX, 2) 'uyatıyorum, uyandırıyorum'.

Ek başında *d*, bâzi sadasız ünsüzlerle yan yana gelince, hemen hemen sadasızlaşmaktadır: *düştä* (XXXVI, 1,2) 'rüyada', *vuruptı* (XVI, 3) 'vurmuştur', *göçtî* (XXI, 3) 'göçtü', *çaktım* (XXIII, 3), *gettî* (XXVIII, 3).

Kelime içinde *v*, kendinden sonra gelen yardımcı ünlüyü yuvarlaklaştırır: *avum* (XXVIII, 3) 'avım'.

Kelime sonunda *l* ve *r* bâzan düşer ve bu durumda çok kez kelimenin hecelerindeki ünlülerde bir uzama olur: *gâ* (II, 2) 'gel', *öht* (IV, 2) 'olur', *alı* (XI, 2) 'alır', *gâltî* (XXX, 1, 2, 4) 'gelir', *ârıldî* (XVII, 3) 'eritir', *sağâht* (XIII, 3) 'sağalır', 'iyileşir', *turuptı* (XVI, 3) 'vurmuştur', *müşkildî* (XVI, 4) 'müşküldür', *rävâdı* (V, 3) 'revadır'.

Ünsüz benzeşmesi: uzak benzeşme ile *-nd- > -nn-*: *günâhınnan* (XXIII, 1, 2) 'günahımdan', *ahınnan* (XXIII, 4) 'ahımdan', *güciñnân* (XXXII, 3) 'gücünden', *süñnân* (XXI, 5) 'senden', *männân* (XXI, 6) 'benden', *älâvınnan* (XV, 3) 'aleviden', *bunnan* (IV, 4) 'bundan', *ävınnan* (XIV, 1,2) 'ayından', *sarâyınnan* (XIV, 4) 'sarayından'.

-rl- > -ll-: *koyallar* (III, 3) 'koyarlar', *diyällär* (XII, 3) 'derler'.

Ünsüzün yer değiştirmesine örnek olarak: *torpağ* (XVIII, 4) 'toprak'.

Ad çekiminde: belirsiz genitif olarak: (o) *adam başına* (XXXVIII, 9) 'adamın başına'.

Akuzatif ekinin seyrek olarak *-nı, -ni* şeklinde geçtiğini de görüyoruz: *kıpını* (XXXVIII, 3) 'kapyı', *kârânı* (I, 2,4) 'karayı'.

Şahıs zamirlerinden 1. ve 2. şahıslar, çekim sırasında ince olarak kalırlar: *mânâ* (XXXV, 1, 2) 'bana', *sânâ* (XXXI, 1, 2, 4) 'sana'.

Çokluk 3. şahıs zamiri *olar* (XXXI, 9) şeklinde geçiyor.

Kerkük ağzının başlıca husûsiyetlerinden biri de, teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri ile, bâzi fiil kiplerinin çekiminde, aynı şahıslar için şahıs eklerindeki *n* (<ñ) nin *v* olarak geçmesidir. Bu arada *v*'nin kendinden önce gelen yardımcı düz ünlüyü yuvarlaklaştırdığını görüyoruz: *äluv* (I, 3) 'elin'. Fiil çekimindeki örnek daha aşağıda gösterilmiştir. Kelime içinde *n* (<ñ) nin *v* olduğu pek görülmez. Ancak 'gönül' (< gönül) kelimesi Kerkük ağzında *gēvül* (XXX, 3, XXXIII, 4) olarak geçmektedir. Bu kelime ünlü ile başlayan bir ek alınca, orta hece ünlüsünün düşmesi ile, *gevlım* (XXXI, 10) 'gönlüm' oluyor.

Teklik 1. şahıs iyelik ekinde sonra belirsiz genitif olarak: *içârım älävınnan* (XV, 3) 'içerimin, içimin alevinden'.

Yine 1. şahıs iyelik ekinin belirsiz akuzatif şekli olarak: *dârdım* (II, 3) 'derdimi'.

3. şahıs iyelik ekinde sonra gelen *n* akuzatif şekli de hoyratlarda geçmektedir: *birin* (XVII, 4) 'birini', *murâdın* (III, 4) 'muradını', *âlin* (XXXI, 3) 'elini', *gözün* (XXXII 1, 2, 4) 'gözünü', *âğın* (XI, 2) 'akını'.

Fiillerde: şimdiki zaman, geniş zaman ve görülmeyen geçmiş zaman (nakli mâzi) ile isim-fiilin çekiminde teklik 1. şahıs ekinin ünlüsü düz olup *-am, -em*'dir: *yânıram* (XXIX, 4) 'yanıyorum', *öyadtram* (XXIX, 2) 'uyatıyorum, uyandırmıyorum', *gâzırâm* (VI, 3) 'geziyorum', *yıglaram* (XXXV, 3) 'ağlarım', *âkârâm* (XIX, 1, 3, 4) 'ekerim', *neylâmişâm*, (XXVII, 3) 'ne eylemişim, ne yapmışım', *koşmuşam* (XIX, 2) 'koşmuşum', *bikäsâm* (VII, 1, 2, 4) 'bikesim, sahipsizim', *binävâyam* (VII, 2) 'binevâyım, çaresizim, muhtâcım'.

Şimdiki zamanın teklik 1. şahıs olarak *yalvarram* (XXI, 4) 'yalvarıyorum', ashında *yalvarıram* olup, vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle, bu şekle girmiştir.

Şimdiki zamanın teklik 3. şahıs olarak: *kâsmırî* (XXVII, 4) 'kesmiyor', *öhünmürü* (VI, 1,2) 'okunmıyor', *töhünmürü* (VI, 4) 'dokunmuyor, değmiyor'.

Geniş zamanın teklik 1. şahıs olarak: *günç olmaram* (XX, 4) 'genç olmam'. Aynı kipin teklik 3. şahıs olarak: *diyâr* (XXXVII, 6) 'der'.

Görülen geçmiş zamanın (şuhudî mâzi) çokluk 1. şahsında kip ve şahıs eki, ince kök veya gövdelerde de, doğu Anadolu'nun bâzi ağzlarında olduğu gibi, kalın olarak geçer: *gâldığ* (XXXV, 4) 'geldik'. Buna uygun olarak partisip şeklinde de ince köke getirilen ekin yine kalın olduğunu görüyoruz: *gördüğünü* (XXIV, 4) 'gördüğünü', *sürduhçâ* (XIX, 4) 'sürdükçe'.

İstek kipinin teklik 1. şahıs olarak: *içim* (XX, 2) 'içeyim', *diyim* (II, 2) 'diyeyim', *gēdım* (VIII, 1, 2, 4) 'gideyim'.

Bu kipin çokluk 1. şahsında kip ve şahıs eki, yine doğu Anadolu'nun bâzi ağzlarında olduğu gibi, daima kalın olarak *-ağ* şeklindedir: *gülag*, 'gülelim'. Buna ayrıca, çokluk 2. şahıs emir eki gibi görünen *-ın* ekinin getirilmesi tipiktir: *gülagın* (XI, 4) 'gülelim'.

Geniş zamanın şartında teklik 2. şahıs olarak: *inanmazsav* (XXXVI, 4) 'inanmazsan'.

Nihayet 'yürümek', Kerkük ağzında *yerilmek* olarak geçer.

-p gerundium şekli, Azerbaycan ve doğu Anadolu'nun bâzı ağızlarında olduğu gibi, Kerkük ağzında da görülmeyen geçmiş zamanın (nakli mâzi) yerini tutmuştur.: *görüüp* (XXXII, 2) 'görmüş', *vêrip* (VIII, 3) 'vermiş', *vurupı* (XVI, 3) 'vurmuştur', *yoldaş olup* (XI, 3) 'yoldaş olmuş', *mîras kâlıp* (XXXIV, 3) 'miras kalmış'.

'ile' son çekim edatı, Kerkük ağzında vâsita hali (instrumental) ile *ilân* şeklinde geçer: *yaz ilân* (XXX, 1) 'yaz ile', *kaz ilân* (XXX, 2) 'kaz ile'.

'gibi' mânasına gelen *tâk* son çekim edatı da, yine instrumental şekliyle *tâkin* (VI, 2) olarak geçer.

Nihayet Kerkük ağzında Farsça *be* edatının da ünlü uyumuna sokulduğunu görüyoruz: *arha bu-arha* (XXXIII, 4) 'arka be-arka, arka arka, arka arkaya'.

Metinle ilgili açıklamaya burada son verirken, Kerkük'ün o renkli *hoyrat bahçelerinden* derlediğim bir demeti, rahmetli arkadaşım Rahmeti Arat'ın aziz hâtırasına sunuyorum.

I

Âğı yaz,
Kârânj yaz, âğı yaz;
Âluv kâlâm tutanda,
Mân bâhtj kârânj yaz.

II

Ağla dâyıım',
Gâ dostum, ağla dâyıım;
Koyun, bir dârdjım diyim,
Cihânı ağladâyım.

III

Alma² yâni,
Al öli alma yâni;
Necâ kâbrâ koyallar
Murâdm almayâni.

1 dâim, dâima.

2 elma.

IV

Batar gün,
Ağşam öli, batar gün;
Dost ağlar, düşman gülâr,
Olmaz bunnan betâr gün.

V

Kala¹ yêri,
Top yêri, kıala yêri;
Hudâm, necâ² revâdi,
Dost göçâ, kıala yêri.

VI

Öhmmırı,
Dârdjım çoğ, öhmmırı;
Mecnun tâkin gâzjram,
Göz göze tölmmırı.

VII

Bêkâsâm,
Bênävayam, bêkâsâm;
Öldüm, ağhyanım yoğ,
İndi³ bildim, bêkâsâm.

VIII

Hara⁴ gêdjm
Haram var, hara gêdjm;
Bu dârdj Hudam vêrip,
Dârmana hara gêdjm.

1 Kale.

2 nasıl.

3 imdi, şimdi.

4 nereye.

IX

Yāra mändä,
Därt mändä, yāra mändä;
Kıyāmät häşr_olunca,
İşlär bu yāra mändä.

*

X

Ağlādan_öldüm,
Cigār dağlādan_öldüm;
Ävväl yāra bağlardım,
İndi bağlādan_öldüm.

*

XI

Gül_āğın,
Bağvan²_āh gül_āğın;
Çäm bizä yoldaş_ölüp,
Qoymaz bir_az gül_āğın.

*

XII

Därdi bilä,
Tābip yoğ, därdi bilä;
Tābip ona diyällär,
Yaräsiz därdi bilä.

*

XIII

Gül yarəsi,
Bülbüldä gül yarəsi;
Hänçär yeri sağāh³,
sağalmaz dil yarəsi.

*

1 kopuncaya değın.

2 bahçavan.

3 sağahr, iyileşir.

XIV

Här_äyınnan,
Här_häftä, här_äyınnan;
Gündä bir_kärpiç_çopar,
Ömrümün saräyınnan.

*

XV

Oğ dayandı,
Sinämä oğ dayandı;
İçärİM älävınnan,
Atılan oğ da yandı.

*

XVI

Bağ_almāsi,
Yağsıdı¹ bağ_almāsi;
Fäläk bir oğ vuruptı,
Müşkildj sağalmāsi.

*

XVII

Bir inlāsäm,
Bir dēsäm, bir inlāsäm;
Ärİdj Kaf dāğını,
DärdİMİN birİN dēsäm.

*

XVIII

EşİM gārİp,
EşİM, yoldāşİM gārİp;
Heç bilmäm, harālİyam²,
Torpağım, dāşİM gārİp.

*

1 iyidir.

2 nereliyim.

XIX

Dârd_âkârâm,
Dârdîm çoḡ, dârd_âkârâm;
Çoşmışam gâm ciltünü',
Sürduḡçä dârd_âkârâm.

*

XX

Bir dâ män,
Doldır içim bir dâ män;
Gün geçti, 'ömr_azaldı,
Gänç olmaram bir dâ män.

*

XXI

Yara yeri,
Sızıldar² yara yeri;
Karvan göçti, yurt kaldı,
Yalvarram yara: yeri!
Nä sännän oḡ tükändi,
Nä männän yara yeri.

*

XXII

Gülä nâz,
Bülbül eylär gülä nâz;
Girdim dost baḡçasına,
Aḡlyan çoḡ, gülän az.

*

XXIII

Günâhımnan,
Hudâm, geç günâhımnan;
Cigärdän bir âh çäktim,
Tutuldi gün âhımnan.

*

1 çiftini.
2 sızlar.

XXIV

Gör düğünj',
Aç sînâm, gör düğünj;
Nâmârttä söz äglänmäz²,
Mârt demâz gördüğünü.

*

XXV

Öḡi yâra,
Aç kitap, öḡi yâra;
Sinâmdä yer kalmadı,
Mâgär oḡ öḡi yâra.³

*

XXVI

Oyan, yeri⁴,
Sâḡärdän oyan, yeri;
Yüz il sel gälsä oymaz,
Bir gün gäm oyan yeri.

*

XXVII

Dâğı dağdan,
Sel açar dâğı dağdan;
Fälägä neylämişäm,
Käsmirj dâğı⁵ dağdan.

*

XXVIII

Ķânad_ağlar,
Oḡ titrär, Ķânad_ağlar;
Ävum yaralı geçti,
Boyandı Ķâna dağlar.

*

1 düğümü.
2 durmaz.
3 parçalaya, ayıra.
4 yürü.
5 yarayı.

XXIX

Oyanmaz,
Öyadırnam, oyanmaz;
Här kimiz' bir_ataşta,
Män yänüram, o yanmaz.

*

XXX

Yaz_ilän gälj,
Ördek kaz_ilän gälj;
Täläsmä² dälj gëvil,
Başa yazılan gälj.

*

XXXI

Sänä dağlar,
Kar yağar sänä dağlar;
Tutaydım dostun_älj,
Çıbaydım sänä dağlar;
Äljmdä arzuğahm,
Koynumda sänäd_ağlar;
Gäl, çäk bu ayrılığ,
Gör, necä üräk dağlar;
Olar dönänä kädär
Bu gevljım belä³ ağlar.

*

XXXII

O yar gözün,
Kim görüp o yar gözün?
Aslan gücännän düşsä,
Karınça oyar gözün.

*

1 ikimiz.

2 acele etme, telâşlanma.

3 böyle.

XXXIII

Bitmiyän yërä,
Äkmä bitmiyän yërä;
Ayağlar necä varsın¹
Gëvil getmiyän yërä.

*

XXXIV

Arğa bağlar,
Su gälj, arğa bağlar;
Bülbülä miras kälip,
Arğa ba-arğa bağlar.

*

XXXV

Ayrı mänä,
Doldır, ver ayrı mänä;
Män yığlaram, dost yığlar,
Gäldiğ yol_ayrımına.

*

XXXVI

Düştä gör,
Hayalda gör, düştä gör;
Düşänin dostı olmaz,
İnanmazsav düş dä gör.

*

XXXVII

Belä bağlar,
Dost başın belä bağlar;
Bülbül ağlar, gül açmaz,
Verandır belä bağlar.
Can çığma dost gälincä,

XXXVIII

Gözüm nâ diyâr ağlar.
Get sän tâbip, yar gâlsin,
Yar yahşı yaram bağlar.
Kül o adam bâşına,
Bed_âsıla¹ bel bağlar².

XXXIX

Naçar ağlama,
Gündj, geçâr, ağlama;
Bu kâpını bağlyan,
Bir gün açar, ağlama.

1 aklı kötü, kötü soylu.

2 güvenir.

ŞAMAN-SAYACI'NIN BİR DUASI

Ahmet Caferoğlu

Istanbul

Hatırası anılmakta olan aziz arkadaş ve meslektaşım merhum Reşid Rahmeti Arat'ın Türkoloji sahasında unutulmaz muhterem bir köşesi vardır. Durmadan, hep uzak Türklüğün mazisini, sabırla araştıran bu bilgin, gayretiyle elde ettiği ilim neticeleri sayesinde, adeta Doğuyu Batıya bağlayan bir "şaman" kuvvetine erişmiş, köprü kurulmasını ise arkadaş ve öğrencilerine bırakmıştır. İşte ben de bugün, Azerbaycan'la Anadolu içtimai hayatında, uzak doğu eski Türk inancının bir bakiyesi olarak yerleşen "Sayacı-şaman" tanrısı ile, meslektaşımın araştırma sahasına girerek, onu bir daha hatırlamak ve yaşatmak vesilesini buldum.

İslâmiyetin Azerbaycan ve Anadolu sahalarında yerleşmesiyle, barmunasına imkân kalmayan eski Türk Şaman dini, telâkkisi ve kültürüne ait unsurlar, ister istemez yeni din tesiriyle yerlerini ya tamamıyla terke, ya da gizli halk inanç ve folklorunda perdelemeğe mecbur kalmıştır. Nitekim daha dün denecek kadar yakın bir zaman akışında Azerbaycan ve Anadolu halkiyatında, tarihi bir geleneğin hatırası olarak birinci sahada Sayacı Sözleri, yahut Sayacı Türküsü, ikincisinde ise Saya Gezmesi gibi adlar altında yaşayan bu tatlı yadigâr, ne yazık ki, yavaş yavaş silinmeğe yüz tutmuştur. Azerbaycan'da bu folklor nevi, sürücülük hayatına sıkı sıkıya bağlı "Terekeme" yahut "Karapapah" Türk boyuna mahsus bir edebiyat gelişmesi olup, konuca bu boyun içtimai hayatında ağır basan ehli hayvanların ilâhlaştırılmasını temin eden eski göçebe Türk hayat geleneklerinden birini, yeniden canlandırmıştır¹. Bundan dolayı da, sürü besleyici Azeri Türkünün en parlak edebi halk yaratıcılığının bir örneği olan "Sayacı Türküsü"nü gerçek ve karakteristik izlerine, XIV. yüzyıl Azeri edebi mahsullerinden saydığımız "Dedem-Korkut" ta rastlamaktayız. Her iki halk muhayyesinde ehli hayvanlara karşı gösterilen ilgi ve himayeciliği, bu edebi nevin Dedem-Korkut'tan türeme bir substratum olarak kabul edilebilir. Her ikisi de, kanaatimce Terekeme muhitinin eseri olmuştur. Bir farkla ki, Sayacı Türküsü, şakraklığı yüzünden, halk arasında geniş yayılım sahası bulmuş, göçebelerce benimsenmiş, sevilmiştir.

Her iki ülkede söylenen Sayacı Türküsü, konuca birbirinin aynı olup, tatlı bir üslûpla, çobandan başlayarak, göçebeye maddî yardım temin eden bütün ehli hayvanları, koruyucusu köpeği ile beraber, birer birer tarif ve methetmektedir. Hattâ, bir ara köpek, çobanın sadık bir arkadaşı olarak vasıflandırılmaktadır ².

Göydeki göy bulutlar	—	Yorganıdı çobanın
Yastı yastı tepeler	—	Yasdığıdı çobanın
Yumru yumru gayalar	—	Yumrağıdı çobanın
Elindeki değenek	—	Galhanıdı çobanın
Yanındaki boz köpek	—	Yoldaşıdı çobanın
Ağzı gara canavar	—	Tüşmanıdı çobanın.

Asıl “şaman” rolünde olan Sayacı'ya gelince, konu üzerinde uzun incelemelerde bulunan Feridun Bek Köçerli'ye göre ³, o ne bir “aşık” yani saz şairi, ne de Azerbaycan halkı arasında İmam Ali'yi öven bir dervıştır. Türküde o, kışın, bilhassa sonbahara doğru köy köy dolaşarak, önce kendisini takdim eder, sonra da serbest bir eda ve tatlı dile davar sahiplerine Sayacı Türküsünü söyleyerek, karşılığında; un peynir, buğday, arpa, kuzu ve emsali gibi şeyleri toplayan; sevimli ve hoş ruhlu bir Terekeme'dir ⁴.

Söylenen türkü ise, göçebe halk inanışında kökleşmiş bir “kut” ve bir “dua” sayılmaktadır. Bu yüzden Sayacı geniş bir ilgi ile karşılanmaktadır ve halk arasında üstün bir mevki sahibidir. Ona göre de o kendisini “Adam-Ata” soyundan sayarak “Hazret-i Musa” yı aziz pirleri gibi kabul etmektedir:

Bu saya kimden galdı
Adam - Ata'dan galdı
Adam - Ata gelende
Gızıl öküz duranda
Gızıl buğda bitende
Dünya bünyad olanda
Musa çoban olanda
Şişliyimiz erkeçtir.

Bence, sayacının kendine menşe olarak ileri sürdüğü, “Adam-Ata”, Dedem-Korkut vasfındaki “Ata”dan başka birisi değildir ⁵ ve İslamiyetten önceki Şamanist Türklerin, kendilerince kadir ve muktedir saydıkları bir halk tanrısı veyahut ilâhi-

2 A. Caferoğlu, *Azeri halk edebiyatında “Sayacı sözleri”*, Azerbaycan Yurt Bilgisi (AYB), III. sayı 35-36, İstanbul 1934, s. 359.

3 F. Köçerli, *Pesni sayacı (Sayacı türküsü)*, Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey Plemen Kavkaza (=SMPK.), Tiflis 1910, s.2; F. Köçerli, *Valeh*, SMPK. s. 24-36; Lopatinskiy, *Pesni Sayacı*, SMPK. 41, s. 11; V. Gordlevskiy, *Etnograficheskoe Obozrenie*, 1911, s. 257.

4 F. Köçerli, aynı yer.

5 Abdülkadir Başkurt, *Kitab-ı Dede Korkut*, Türkiyat Mecmuası, I, İstanbul 1925, s. 21 ve 218 ve A. Caferoğlu, AYB. III, sayı 35-36, s. 35-36.

sidir. Adam - Ata ile beraber, “Kızıl Öküz” “Kızıl buğday” gibi deyimlerin de bir arada sıralanması, bu geleneğin Şamanizmin bir substratumu olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Azerbaycan ve Anadolunun sürü besleyen göçebe hayatında silinmez izler bırakan “Sayacı Türküsü” yalnız bir folklor veya halk edebiyatı nevi olarak kalmaz, o vaktiyle halk arasında bir “Şaman duası” değerini de taşımıştır. Zamanla, çeşitli hayat hamleleri ona asıl vasfını kaybettirmiş, yontula yontula bugünkü halini almakla ihmal edilmiştir. Kendine dost bir araştırmacı bulamamıştır.

Konuyu ilk ele alan ve onu hiç olmazsa çocuk edebiyatına sokan yine emektar Azerbaycan edebiyatı tarihçisi Feridun Bek Köçerli olmuştur ⁶. Onun yayımından faydalanılarak, ufak tefek izahlarla metin İtalya'da ⁷, daha sonraları ise Türkiye'de ⁸ tarafımdan yayımlanmıştır.

Saya yahut Sayacılık enstitüsü, Anadolu'da kendisini eski ve milli bir geleneğin halinde çocuk edebiyatına Saya Gezmesi adıyla devretmiş ve bir nevi çocuk oyunu veya töreni şeklinde bugün bile mevcuttur ⁹. Eğlence, t pki Azerbaycanda olduğu gibi kış sonlarına doğru tertiplenmektedir. Yalnız burada eğlenceyi düzenleyenler köy delikanlıları ve çocukları olduğu halde ¹⁰, Azerbaycanda bizzat Şaman-Sayacı, davar tanrılığı vasfını muhafaza etmek suretiyle duasını yapmaktadır. Bazan eğlenceye, bütün köy halkının katıldığı da görülmektedir ¹¹. Fakat umumiyetle tören, yerine göre değişmektedir. Şöyle ki, Çankırı'da asıl gayesini yağmur yağdırma töreninde kullanılan bebek ¹², Konya'da Kerek adı verilen büyük bir çanı ¹³ boynuna geçiren çoban, Sivas'ın Karahisar'ında, tuhaf elbiseler giyerek ilkbaharın gelişini haber veren çocuklar ¹⁴, Niğde vilâyetinde çocuk kafilesini teşkil edenlerin “gelin”, “koca”, “arap”, “tilki”, “davulcu”, “kavaleri” gibi roller alarak oyun oynamaları teşkil etmektedir. Farklı tarz ve şekillerde tertiplenen bu törenlerde söylenen hep, Sayacı türküsü'dür. Bu suretle, asıl manası halkça bilinmeyen “Davar tanrısı -Saya”, her iki ülkede de müşterek vasıflarını aynen muhafaza etmiştir. Halka karşı ulaştırılmak istediği dua da, tanrıvâri, bir dilekten başka bir şey değildir:

6 F. Köçerli, *Balalara hediye*, Bakü 1912, s. 91-99

7 A. Caferoğlu, *La Canzone del “sayacı” nella letteratura popolare dell'Azerbaijan*, Annali del R. Istituto Orientale di Napoli 1936, XI, s. 1-25.

8 A. Caferoğlu, AYB. III, sayı 35-36.

9 *Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi*, Folklor sözleri, TDK. VI, Ankara, 1952, s. 108.

10 A. Caferoğlu, *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler*, İstanbul 1951, s. 274.

11 A. Caferoğlu, *Anadolu ağızlarından toplamalar*, İstanbul 1943, s. 252. Bu konuya ait Konya'da oldukça zengin malzeme toplanmış, bir türlü yayımına fırsat bulamamışım.

12 A. Caferoğlu, *Azerbaycan ve Anadolu folklorunda saklanan iki şaman tanrısı*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, I-IV) Ankara 1958, s. 69; *Keççe kadın, çomça gelin, çullu kadın*, bahsinde.

13 *Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi*, II, İstanbul 1940, s. 882.

14 V. Gondlevskiy, *Materiali dlya oşmanskago narodnogo Kalendarya* (Osmanlı halk takvimine ait malzeme). Jivaya Starina, 1911, s. 437.

Siz sayadan görmüşünüz
Safa yurda görmüşünüz
Safa olsun yurduñuz
Aç getsin avañınız (düşmanımız)
Toh gelsin çobanımız.

Çünkü:

Bu saya yahşi saya
Hem çeşmeye hem çaya
Hem ülkere hem aya
Hem yoñsula hem baya (zengine).

O, hayırlı ve saadet getiren bir yaratıktır. Ehli hayvanlara hep "ninem", halka ise "say beyler" yahut "yey beyler" diye hitabeder. Tanrıdır, tanrılığına asla şüphe düşürmez.

"Saya gezmesi" eğlence ve töreninin Anadolu sınırları içerisinde, oldukça yaygın olmasına rağmen, bu konu üzerine eğlene bir türlü bulunamamıştır. Konu gerçek cephesiyle bilinemediğinden, kimsenin dikkatini çekmemiş ve haklı olarak yanlış bir cepheye bağlanmak istenmiştir. Konuyu ilk ele alışında ben de aynı yanlış yolsa sapsın, Sayacı'yı Osmanlı saray teşkilâtından saymışım. Buna başlıca sebep W. Radloff'un¹⁵ kelimeyi sırf dış şekline uygun olarak saya ve sâye gibi Osmanlı devlet teşkilâtında bir müessesese olarak: "Der Steuereinnehmer, der die Schafe (als Abgabe) eintrieb" manasında olanına yöneltmiştir. Bununla da yetinilmiyerek fikrini sağlamak üzere bir de saya ocağı'nı ele alarak "Angestellte des Palastes, die in den Palastgebrachte Schafe zu besichtigen und anzunehmen hatlen" şeklinde izah etmeğe çalışmıştır. (Aynı kategoriye "piyâde ulak" manasında kullanılan *sa'i* kelimesini dahil edenler vardır¹⁶, Evliya Çelebi bu *sa'i*'leri başlıbaşına bir esnaf teşkilâtı olarak tavsif etmektedir¹⁷.) Nihayet konuyu zamanıyla en iyi bilen F. Köçerli, türkünün ifade ettiği semantik manaya dayanarak kelimeyi farisinin "gölge" anlamındaki *sâye*'siyle açıklamak istemiştir. Fakat bu izah, türkünün bir nevi ilâhi yahut dua karakterindeki ruhuna yakışmamaktadır. Hele "obadan baid yahut obanın çevresinde bulunan deve yatağı, ağıl, mandra" gibi manalarda kullanılan ve Osmanlı lügatlerinde yer tutan *elsâve* kelimesinin¹⁸ bizim Şaman-Sayacı ile hiç bir ilgisi ve münasebeti yoktur. Şemseddin Sami Beydeki *sayıcı* "Fonctionnaire chargé de la dénombration des moutons pour la perception de la taxe dit ağnam vergisi"¹⁹ ise W. Radloff'un izahı çevresinde mütalâa edilebilir.

15 *Wörterbuch*, IV, s. 288; H. Kadri, Büyük Türk Lügati, III, 1943, s. 297.

16 Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, I, İstanbul 1306, s. 434.

17 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, s. 534.

18 Barbier de Meynard, *Dictionnaire*, II, s. 196.

19 Ch. Samy bey, *Dictionnaire Turc - Français*, İstanbul 1911, s. 754; F. Köprülüzade, *Bizansın Osmanlı müesseselerine tesiri*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, s. 218; Sokolov, Novgı Vostok, Moskova 1925, n. 8-9, s. 89.

Fakat kelime ve müessesese hakkında verilmek istenen bu filolojik izahat ve açıklamalar, olsa olsa ancak Osmanlı devleti teşkilâtını ilgilendirirdi. Sayacılığın asıl vatani sayılan Azerbaycan ise, bu teşkilâttan tamamen mahrum idi. Bundan dolayı da yaratılmak istenen uydurma semantik açıklamalar, Azerbaycan için zoraki bir teşebbüs sayılmaktan hiç te uzak değildir. Kaldıkı son zamanlarda Anadolu folkloruna ve diyalektolojisine ait toplanan malzeme, yukarıki fikirleri tekzip etmekte ve Sayacı'nın Anadolu mikyasındaki gerçek fonksiyonunu meydana koymuş bulunmaktadır. Nitekim şerefine çeşitli törenler tertibedilen Sayacı Niğde²⁰, Afyon²¹ çevresinde "çoban", Tokat Terekeme'leri²² muhitinde "Çoban" veyahut "derviş mevkiinde olup, kuzuların doğum sıralarında, davar sahiplerini yoklayarak hediyeler toplayan kimse", Kars Terekeme'lerinde ise "derviş-çoban"²³ anlamında kullanılmaktadır. Azerbaycan imlâ lûgatine alınan kelime izahsız bırakılmıştır²⁴. Dialektik lûgatteki "saf, sâde, sakin" anlamındaki *saya* ise, bizim saya ile ilgili değildir²⁵. Bu suretle eski, tarihi saya, kendi öz vatani sayılan Azerbaycan sahasında dahi silinmiş bir durumdadır²⁶.

Şimdiye kadar ana hatları ile açıklanmaya çalışılan Şaman-Sayacı, hiç bir vakit, üzerine herhangi bir vazife almış devlet memuru olmamıştır. O, tam aksine, menfaat gütmeyen, yüksek ruhlu, tanrılaşma heveslisi, ehli hayvanlar hamisidir. Şefkatle bağlandığı sürünün manevî ilâhidir. Onları felâketten ve kızığdan korumakla vazifeli âdetâ' bir ruhtur. Göçebe hayatı sürenler; bu kabil insan tiplerinden hoşlanırlar, takdis ederler. Bu gibi tanrı tiplerinin Şamanist Türk boylarında sayıları bini aşkındır. Bundan dolayı da bu tanrıların asıl yurtlarını şamanist Türk ve Mogol halkları inancında bulmak mümkündür. Nitekim bizim Azerbaycan ve Anadolu halklarında mazi yadigarı olarak tutunan Sayacı tanrısının, öz hamurunu Mogollarca bugün bile takdis edilen Dzaya ve Dzayağaçı tanrının adında bulmaktayız, Buradaki -ğaçı ekini nomen actoris olarak ele alırsak²⁷ ortada kalan *sayacı* = *dzayacı* dır. Kelime Altay Türk ağzlarında da ufak tefek fonetik değişmelerle kendisini muhafaza etmiştir. Nitekim kelime (koyb. kaç.) *t'ayaçı* = (şor. sag.) *çayaçı*²⁸ "tanrı, ilâh, halik" = (koyb. kaç) *yayaçı*²⁹; aynı kökten türeme *yayağan* = (tel.) *t'ayağan* = (şor. sag.) *tayân* ve (uran.) *çayâ*³⁰ "aynı manada" olarak kullanılmaktadır. Kelime Altay içtimâi hayatındaki geniş tesiriyle Sayan Samoyetçesine dahi *d'yâç* telâffuzu ile geçmiştir³¹. Yakutçaya ise *ayâççı* ve *ayâtçı* şekillerinde yerleşmiştir³². Fakat bu tanrı tipi Altaylara ve daha sonraları Anadolu ve Azerbaycana, hiç şüphe yoktur ki, eski karma şamanist Türk-Mogol medeniyet çevresinden yayılarak, gelmiştir.

20 A. Caferoğlu, *Orta-Anadolu ağzlarından derlemeler*, İstanbul 1948, s. 256.

21 A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme*, İstanbul 1940, s. 201.

22 A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat illeri ağzlarından toplamalar*, İstanbul 1944, s. 260.

23 A. Caferoğlu, *Doğu İllerimiz ağzlarından toplamalar*, İstanbul 1942, s. 275.

24 *Azerbaycan dilinin orfografiya lûgeti*, Bakı 1960, s. 373.

25 *Azerbaycan dilinin dialektoloji lûgeti*, Bakı 1964, s. 353-354.

26 Ahmet Caferoğlu, *Zwei Schamanen - Gottheiten Azerbaijdans und Anadolians*, Ural-Altische Jahrbücher, XXIX, Heft 3-4, 1957, s. 243-245.

Haddi zatında Şaman inançlı Mogolların hayatta taptıkları üç esas tanrıları vardır. Bunların üçü de Mogolu harpten, sürüsü ile davrarını da kırgın felâketinden korumak ve kurtarmak vazifesini üzerine almış bulunuyorlar. İşte bunlardan ehli hayvanı koruyan ve ayrıca emlak hamiliğini yapanı, Dzayagaçi tanrısıdır. Bu cayağacı³³ aslında Mogol içtimaî hayatında "ahlâk düşkünlüğüne karşı mücadele eden insan tabiatı zekası", aynı zamanda "koruyucu melek" ve "hayvan koruyan tanrıdır"³⁴. Kelime Kore diline dahi geçmiştir³⁵. Çeşitli iyilikler yaratan bu tanrının, muayyen bir çevreyi kaplaması pek tabiidir. Hele şaman inanışının cemiyeti sardığı bir saha için kaçınılmaz bir gerçektir. Bundan dolayı olsa gerektir ki, aslen mogol olan ve bu hususta sözüne inanılan mogol bilginlerinden Banzarov bu şaman tanrısının, halk arasında "mukadderat, aln yazısı, takdir-i ilâhî" gibi manalarla kökleştiğini bildirmektedir³⁶. Hattâ bu tanrıya tapan Mogol:

"Sütüme parmağımı sokan, sürüme kemend atan hayin düşmanın
"gözlerini ovan ve amud-ı fikrâsını parçalayan Sayacı tanrı sende
"saadet dilerim",

sözleri ile bu ilâha karşı ruhunda yaşattığı derin inancı belirtmektedir³⁷. Buna göre de kelime çeşitli telâffuzlarla Mogol dil ve ağızlarında yer tutmuştur.

Daha sonraki Mogol hayatında *Cayagacı*, *Sayagacı*, *Sayacı*-şaman tanrısı daha fazla falcılık, yani kehanet savurmakla vazifelendirilmiştir³⁸. Büyük ihtimalle bunlar, çağın feodal derebeyleri nezdinde, muayyen bir mevkileri olan, fakat şamanlıkla ilgileri olmayan falcıların yerine geçmişlerdir³⁹. Ne şekilde ve ne meslekte olurlarsa olsun, ehli hayvan tanrıcılığı hiç bir zaman şamanist halklar arasında sönmemiştir.

Böylece, eski Şamanist inançına göre, semanın takdiriyle insanları yaratan ve onu kendi himâyesine alan *Sayacı* = *Dzayagaçi*'nin emir ve inayetiyle Cengiz han bile dünyaya gelmiştir⁴⁰. Altay Türkleri inançında ise *Dzayagaçi*, "han" lakabını haiz olup "kâinat yaratıcısı" kudretine sahiptir. Hattâ bazı Türk halklarınca bu tanrı,

27 Wl. Kotwicz. *Studia nad językiem Altajskimi*, Rocznik Orientalistyczny, XVI, Krakow 1953, s. 277.

28 Radloff, *Wb.* III, s. 1854.

29 Aynı yer, s. 75.

30 N.F. Katanov, *Opu issledovaniya uryanğayskogo yazıka*... II, Kazan 1903, s. 1321.

31 Aulis J. Joki. *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 103, Helsinki 1952, s. 119.

32 Aynı yer.

33 K.T. Golstunskiy, *Mongolsko-russkiy slovar*, III, S. Petersburg 1893, s. 336.

34 I. Kowalewski, *Dictionnaire mongol-russe-français*, III, Kazan 1849, s. 2296.

35 G.J. Ramstedt, *Studies in Korean Etymology*, Helsinki 1949, Ném. Soc. Fin.-Oug. XCV, s. 18-19.

36 Dordj Banzarov, *çernaya vera ili şamanstvo u mongolov*, Sanktpeterburg 1891, s. 8 ve 28.

37 Aynı yer, s. 28.

38 V. Ya. Vladimirtsev, *Obşçestvenniy stroy môngolov u sredniy period*, Leningrad 1934, s. 184.

39 Aynı yer, not 6.

40 G.N. Potanin, *Vostoçnye motive v srednevekovom evropeyskom epose*, Moskva 1899, s. 478 not.

Yaik han'ın yerini tutmuştur⁴¹. Efsâneye göre, bir aralık "kâinat yaratıcısı" *Sayacı* han'ın oğlu hastalanmış, tedavisi için Yarasa'ya tahavvül etmiş olan şamana baş vurulmuştur. Fakat bu işteki başarısızlığı yüzünden, şamanlık vasfını kaybederek, bugünkü haline mahkûm edilmiştir⁴². Ve üstelik Altay şamanı Türklere göre, ilk şamanın gerçek adı *Djerkanat* = yarasa olduğu halde, Sayacı tanrısı tarafından cezalandırılarak bugünkü karanlık hayatı sürmeğe mahkûm edilmiştir. Anadolu ve Azerbaycan halklarınca yarasa'ya karşı beslenen batıl inanç, işbu eski Türk-şaman geleneğinden başka bir şey olmasa gerektir.

Nihayet, eski Orta-Asya ve Altay Türk-Mogol halkları hayatında, bir kült haline getirilen *Sayacı*, bir tanrı olarak, hayvan besleyici bütün Türk çevresince benimsenmiş, filoloji unsuru olarak da Türk dilinde kendisini muhafaza etmiştir. Kelimenin, semantik yönden değişimleri ne şekilde olursa olsun, eski ecdat şamanist görüş ve yaşayışının bir sembolü olarak, geleneklerimiz arasında yer bulmuştur. Anadolu ve Azerbaycandaki Sayacı türkülerine gelince, bunlar konu olarak tanrının kucakladığı ve koruduğu ehli hayvan hayatının cemiyetteki maddi ve manevî değerini belirtmeğe yönetilen tatlı birer halk edebiyatı örnekleri haline getirilmişlerdir. *Saya* ile *sayalık* ise yine eski mazinin canlı birer hatırasıdır. Karaman'ın

Selâm-melik say beyler
Biribirinnen yey beyler
Saya geldi gördünüz mü,
Selâm verdi aldınız mı,
Bu saya iyi saya
Hem yoksula hem baya.

ile başlayan türküsü, asil bir Türk hayat mazisinin, gerçek bir tablosudur.

41 G.N. Potanin, *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, IV, 169, 477 ve 569.

42 G.N. Potanin, *Vostoçnye motive*, s. 476-477.

REŞİD RAHMETİ ARAT'A AĞIT

Fazıl Hüsnü Dağlarca
İstanbul

"Yeşlik Tanrı", işte el yazınla çıkardığın dergi,
O "Gençlik Günü"n ta burda.
Bir ulu ışık ölümünle dirilmiş,
Susar da, konuşur da.

— Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı,
Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı, —
Uyuyacak mısın?

Başbuğları dağ dağ dinelmiş bozkırlardan
Sarı çiçekler açmış güzünde.
Türklük, dili bir, yüreği bir kocaman bir Türklük,
Kocaman bayraklar gibi yeryüzünde.

— Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı,
Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı, —
Sığınacak mısın?

Kazandan, Sibiryadan, en eski topraklardan,
Bir Orta Asya yolcusu, sisler içre silik,
Geldin, yürüdün, ulaştın,
Ellerinde Kutadgu Bilik.

— Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı,
Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı, —
Anlatacak mısın?

Bir Başkurt soluğu,
Ağzından, yüce göklere doğru, kuş.
Aru ad, sanki söylenmiş binlerce yıl,
Varmış ülkelerden ülkelere, Arat olmuş.

Açıl susam açıl dercesine, masalharda,
Açtın Uygurcaı, Atebetül Hakayıkı, Turfan yazularını, dinç.
Hep o yıldız ışıdı başın üzre, tuğlardan.
Hep o at günlerden kalma yaşlı sevinç.

— Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı,
Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı, —
Uyanacak mısın.

TUZ-EKMEK HAKKI DEYİMİ ÜZERİNE

Şükrü Elçin

Ankara

Deyimler (tâbirler), asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. Bu sözler, duygu ve düşüncelerimizi, başka bir söyleyişle, dikkati çekecek bir ifade ile, komprime halinde anlatan isim, sıfat, zarf, basit fiil ve bileşik fiil görünüşlü... gramer şekilleridir.

Eskilerin aynı zamanda "ıstılah" dedikleri, bazı mecaz, teşbih, istiâre, kinâye, târîz ve iyhamlarda renk, ışık ve espri unsuru olan deyimleri, Ebüzzîya Tefvik, Şinasi'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye'sine yazdığı bir mülâhazada: "tâbir itlâk eylediğimiz akvâl ise bir hâli musavvirdir. Anda meselin hâiz olduğu hüküm yoktur." şeklinde anlatır¹.

Ebüzzîya'nın, "Atasözü kuvvetinde, fakat onun gibi bir hüküm bildirmeyen ve ancak bir hâli tasvir eden söz" tarifine Sadettin Nüzhet ve Mehmet Ferid de iştirak ederler ve tâbir sözünü "Terkib-i nâkis" olarak vasıflandırır².

Mustafa Nihat Özön, Türkçe Tâbirler Sözlüğü'nde aynı târifleri tekrarlar³.

Son zamanlarda yukarıda adı geçen yazarların eksik veya yanlışları üzerinde durarak deyim konusuna aydınlık getirenler Vecihe Hatipoğlu ile Ömer Asım Aksoy oldu^{4, 5}.

Biz, bu yazımızda deyimlerin dilde, fikirde ve işde oynadıkları derin ve geniş tesiri, uzun bir yaşama tâliine ermiş olan "Tuz Ekmek Hakkı" ifadesinde göstermek istiyoruz.

Türklerin tarihine, edebiyatına ve folkloruna giren "Tuz Ekmek Hakkı" deyimini, hiç şüphesiz tuzun ve ekmeğin bilinmesinden sonra meydana gelmiş bir söz grupudur. Bu söz, hayatımızda dostluk, vefa, arkadaşlık, sadâkat, insanlık, samimiyet, merdlik ve dürüstlük... gibi türlü kavramları içine alan zengin bir klişedir.

1 Şinasi-Ebüzzîya, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, s. 509, Temsil-i sâlis, 1302.

2 Sadettin Nüzhet-Mehmet Ferid, *Konya Vilâyeti Halkiyât ve Harsiyâtı*, 304, 1926. s.

3 Mustafa Nihat Özön, *Türkçe Tâbirler Sözlüğü*, XXVII-XXXV, 1943.

4 Vecihe Hatipoğlu, *Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dili, sayı 152, 468-471, 1964.

5 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara Üniversitesi Basımevi. 13-71, 1965 T.D.K.

Maddeden çok mânayı işaret eden bu deyim, Türkçede "tuz" sözüne dayanmaktadır.

İçinde eridiği sulardan buharlaşma ile elde edilen ve karalarda maden halindeki varlığını hemen herkesin bildiği tuz, yediğimiz ekmele yemeklerin lezzetini veren mühim bir maddedir.

Bu maddenin adı olan ve dilimizde: tuzlu, tuzsuz, tuzlamak, tuzcu, tuzluk... gibi kavramları doğuran "tuz" sözü, doğu, batı birçok Türk lehçelerinde yaşamaktadır⁶. Ayrıca mecaz olarak tat ve lezzet mânalarına geliyor.

Türkçe, Arapça ve Farsça'da "ekmek" kelimesiyle birleşerek eski şark misafirperverliğinin bir sembolü haline gelen ve bir "takım söz"⁷ meydana getiren tuzun kaynağı çok gerilere gider.

İslâmî Türk kaynaklarına göre "tuz"u icat eden Halil İbrahim Peygamber'dir. İbrahim, Kâbe'yi bina edince Tanrı'nın rahmetini diledi. Tanrı, "Fakirleri giydir, açları doyur" dedi. Peygamber, bunu nasıl meydana getireceğini sordu. Tanrı, Kâbe binasından kalan toprakları dört bir tarafa savurmasını söyledi. İbrahim, öyle yaptı, Tanrı'nın emri ile toprakların düştüğü yerde "tuz" oldu.

Bu zamandan itibaren bütün yaratıklar Halil İbrahim tuzunu yemeğe başladılar⁸.

Birbirini tanımayan iki kişi, bir münasebetle, birbirlerinin ekmeğini, yemeklerini yerler. Aynı sofradan alınan nasip ile ikram edilenin minneti, onlara bütün bir ömür unutulmıyacak samimiyetin ve dostluğun kapılarını açar. Bu samimiyet ve dostluk onları bir kalb yapar. Artık birbirlerine kötülük edemezler. Karşılıklı itimadın ve civanmerdliğin asıl bir örneği olan bu ruh ve fikir birliği bir "yemin" hükmünde ve değerindeki hüviyetiyle kutsallaşır.

Şemseddin Sami (1850-1904), "Tuz-Ekmek" e (nimet, ihsan); "Tuz ekmek hakkı" na da (şükran, minnettarlık) karşılıklarını vermiştir⁹.

"Tuz Ekmek Hakkı" deyimini, -elimizdeki notlara göre üç kolda- tarihi kayıtlarda, edebî eserlerde, folklor mahsullerinde olmak üzere sıralıyoruz.

I - Tarihi Eserlerde :

Ebülgazi Bahadır Hân'ın Şecere-i Türk'ünde şöyle bir kayıt vardır: Cengiz Han, 1203/600 tarihinde Tayang Hân üzerine yürür. Savaşta Tayang Hân yaralanmış, ordusu dağılmıştır. Buna rağmen Tayang'ın beylerinden bazıları Cengiz'le vuruştuktan çekinmezler. Sonunda beylerle karşılaşan Cengiz Hân onların karakterlerini takdirle: "Yediğiniz ekmeğe ve tuzu hak ettiniz, yiğitsiniz" der¹⁰.

6 Besim Atalay, *Divân-ü Lûgat-it Türk Dizini*, 665, 1943; Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, III, 199, 1938.

7 Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı*, II, 189, 1945.

8 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. I, 537, 1314.

9 Ş. Sami, *Kamûs-i Türkî*, 898, 1317.

10 Ebülgazi Bahadır Hân, *Şecere-i Türk*, s. 86, Rıza Nur neşri.

Deşt-i Kıpçak hükümdarı Ebülhayır Hân'ın torunu Şahbaht Şeybânî Hân, bir savaşta rakibi Berge Hân (?-1266) ı muhasara eder. Berge, fırsat bulup bir sazlığa kaçar. Berge'nin inakı Monake, yakalamağa gelen askerleri aldatır, Hân'ın kendisi olduğunu söyler; Berge'nin hayatını kurtarır. Sonunda, Şahbaht Monake'ye bu hareketinin sebebinin sorar. Monake: "Çünkü çok zaman ekmeğini, tuzunu yedim." cevabını verir ¹¹.

Aynı şekilde "Küfrân-ı nimet" de bulunmamanın güzel bir örneğini Fatih'in beylerinden biri, Turhan Bey oğlu Ömer Bey vermiştir.

Uzun Hasan Tokat'ı harap ettiği sırada, Fatih Sultan Mehmet, Rumeli Bey-erbeyi Has Murat Paşa'yı harekete geçirdi. İhtiyatsızlık yüzünden, esir edilenler arasında Murat Paşa ile birlikte Ömer Bey de vardı.

Uzun Hasan, bir şarap sofrasında, Osmanlı karşısındaki muvaffakiyetini methederken söz Ömer Beye düşer. Ömer Bey: "Sen deryadan bir katre su aldın. Yüz bin kulu daha var." deyince Uzun Hasan kızıp öldürme tehdidinde bulunur. Bunun üzerine sağlam seciyeli bir şahsiyet olan Ömer Bey: "Hey Hân, ben seni tâ-yib itmen. Zira Osman oğlunun çok nân ve nemekin yemiş kuluyum, şimdi ana âsi mi olayın" der ¹².

Yukarıki kayda zıt bir misâl, Fâtih'in veziri Mahmut Paşa'nın zindana atılmasına sebep olan vak'a ile gibidir.

Veziriâzam İbrahim Paşa, Mahmut Paşa'yı (?-1372) kısıkanıyordu. Hile ile yanına adam koydu. Adama, Paşa'nın mührü ile bir boş kâğıt mühürlemesini tenbih etti. Kendisine ihsan vaadinde bulundu. "Bu oğlan dahi nân ve nemek hakkını unudub bir beyaz kâğıda mühür urub İbrahim Paşa'ya gönderdi."

İbrahim Paşa, Mahmut Paşa'nın ağzından kendi karısına şöyle yazıyordu: "Senin gibi genç bir tazenin İbrahim Paşa gibi (Sultanın cariyesiyle evlenmişti) bir ihtiyara şikâr olması insaf mıdır? O İbrahim Paşa'yı bir tarik ile helâk et. Badehu ben seni tezviç edeyim."

İbrahim Paşa, bu mektubu Fatih'e verdi. Fatih kızdı ve Mahmut Paşa'yı Yedikule zindanına attırdı ¹³.

Abaza Mehmet Paşa'nın (katli: 1634) sipahilerle sekbanlar arasında meydana gelen bir düşmanlığı tuz ekmeğe üzerine yaptırdığı bir yeminle halledişinin hikâyesini şöyle yazıyor:

Bilindiği üzere İkinci Osman, İntizamı bozulan Yeniçeri ocağını ıslâha kalkınca Yeniçeriler tarafından öldürüldü. Erzurum valisi Abaza Mehmet Paşa, Padişahın intikamını almak amacı ile eline geçirdiği Yeniçerileri öldürüyordu; İstanbul'a yürüdüğü sırada, Tokat'a gelirken, sipahilerle sekbanlar cirit ve cengâverlik oyunları

11 Ebülgazî, *Şecere-i Türk*, 203, Bk. 208.

12 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ* (Neşri Tarihi), C. II, S. 810; Bk. 812. F.R. Unat-M.A. Köymen neşri, 1957.

13 Ahmet Bican, *Acâib-i Mahlûkat*, Mahmut Paşa'nın Şehadeti Sebebi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Nu. 142, 186-b-187-a.

göstermişlerdi. Sekbanlar, sipahilerin kazanmalarını kendilerine hakaret sayarak silâha sarıldılar.

Abaza Paşa, emrindeki kuvvetlerin parçalanmasından endişelendi; bozulan intizamı şu yeminle iade etti:

(İki askeri tefrik eden mesafenin ortasına bir ağaç dikildi. Üzerine ekmeğe ve tuz, bunların ortasına bir kılıç ve mushaf konuldu. İki takımın rüesâsı sıraları ile gelerek daimî ve nâ kabil-i ihlâl bir ittifak üzerine kâsem ettiler. Yeminin tâbiri muhafaza olunmuştur: "Hâin kılıca uğrasın, ekmeğe, tuz kendisine zehir olsun!"

Bu râsîmeden sonra sipahiler hasımlarını memnun etmek için direklerin altından geçtiler.) ¹⁴.

Naimâ tarihinde bir ikinci kayıt da, Karaman emirülümerâsı Sefer Paşa'ya aittir. Paşa, Niğde'yi istilâ eden Çopur Bekir'i defetmek için çalışırken taarruza uğrayıp esir düşer. Sekbanlar bunu fırsat bilip otağını yağma ederler. Bu hali gören paşa. "... ve böyle kara günde bana muin olursunuz deyü sizi evlâdım gibi görüp gözettim. Şimdi uğurunda cenk itmek dursun, ırzımı yağma ve tâlân ettiniz. Sizler gibi tuz etmek hakkını bilmez müfsid askere dayanıp itimad iden ahmakların hâli işte benim gibi olmuştur." ¹⁵.

Cevdet Paşa tarihinde şu işarete rastlıyoruz:

Mısır'da, Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758) maiyetindeki Cezzâr Ahmet (Ölümü: 1804), bir nevi emniyet müdürü vazifesini görüyordu. Ali Paşa, rakiplerini Ahmet vasıtasıyla ortadan kaldırmayı âdet edinmişti. Sıra Salih Beye gelmişti. Cezzar'a, onun da idâmını havale etti. "Cezzâr, Salih Beyin kendi hakkında olan hakkı nân ve nemeğine riâyeten ana suikast edemeyeceğini beyan ile itiraz ettikte Ali Bey lâkırdıyı değiştirip (Hayyâkâllah yâ Cezzâr, merâmım seni tecrübe ve imtihan idi.) der" ¹⁶.

II - Edebi Eserlerde :

Tuz ekmeğe hakkı deyimini, hayatın aynası olan edebiyatta da görmek mümkündür. Divân, Halk ve Yeni Türk edebiyatları mahsullerinden bazı örnekler veririz:

A) Divân edebiyatında - Yunus Emre (1250?-1320?) tuz ekmeğe geleneğinden haberdardır. Dostları ile tuz ekmeğe yeminin memnuniyetini ve hazzını söyler:

Şükür bu deme geldük dostları bunda bulduk
Tuz etmek bile yidük ışk demin oynar iken ¹⁷.

14 Naimâ, *Târih-i Naimâ*, C. II, Matbaa-i Âmire, 304, 1280; Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, M. Atâ terc., C. 9, S. 35, 1335.

15 Naimâ, C. II, 317.

16 A. Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C. III, s. 8-9, def'a-i sâniye, 1280.

17 A. Gölpinarlı, *Yunus Emre Divanı*, C. 1-2, s. 247-248, XX. Şür, 1936.

Âşık Paşa (1272-1333) tuz ekmeğe hakkı bilmeyenden bahseder:

Ne duz etmek bilür ol ne konşılık
Tamarında yokdurur hiç doğrılık¹⁸.

Evliya Çelebi (1611-1682) ye rüyasında görünen Sa'd ibn Ebî Vakkas seyahati sırasında nasıl hareket edeceğini anlatırken: "Gill-ü gıştan beri ol. Nân ve nemek hakkını gözle." tavsiyesinde bulunur¹⁹.

Evliya Çelebi, bir geçit resmi vesilesiyle tuzcu esnafının, tuz ekmeğe hakkına bağlılığını -şüphesiz tarihi bir kayıt olarak- şöyle anlatıyor: "...Bunlar dahi pürsilâh olup tahturevanlar üzere tuz dükkânlarında tuz tartarak (tuz etmek hakkı için) diyerek ubür ederler."²⁰

B) Halk edebiyatında - "İmam Ali, Kan Kal'ası" adlı bir hikâyede Hazreti Ali (598?-661) nin tuz ekmeğe hakkına riayet ettiğini görüyoruz.

Hazreti Ali'nin çağırıldığı düğüne götürülecek saçısı (hediye) bulunmaz. Döldül'e binip Kabâil araplarının mallarını yağmaya karar verir. Bir Melikin ülkesine gelir. Zamanın yaşlılarından biri Ali'den kurtuluş için Melik'e şu nasihatini verir: "Bir yahşi boğaç ile bir çanak süt tedarik eyle. Zahiye ile gönder. Amı arz etsin. Eğer ol taâmı yiyecek olursa sana ve kavmine dahi nesne demeye. Zira ol Ali dedikleri kişi, tuz etmek hakkın sayar, tuz etmek yidiği yere kıymaz." dedi.

Ali yemeği yedi. Kötülük etmedi. Döldül'üne binip kismetini aramak üzere başka tarafa gitti²¹.

Battal Gazi, ihtiyarlığında tuz ekmeğe yedikleri ile helâllaşır. Onlara "sizinle çok tuz ekmeğe yedik. Büyüğünüz, küçüğünüz helâl edin, ben helâl eyledim." der²².

Dânişmend Gazi, bir kâfirle mücâdele ederken, karşısındaki yemek yemek teklifinde bulunur. Melik Dânişmend: "Eğer seninle taam eylesen ayrık seninle cenk itmek olmaya, didi.

Zira ki duz etmek yimiş oluruz". Ol yiğit itdi "sen ayru yiğil" didi. Melik Dânişmend "Olmaz. Zira ki sen benim velinimetim olursun. Yarın seninle uruşursam küfrân-ı nimet olurum." cevabını verir²³.

XVI. yüzyılda yaşadığını tahmin ettiğimiz Âşık Kerem²⁴ Aslı'nın peşinde gurbete çıkacağı sırada tanıdıklarıyla helâllaşır:

Tuz etmek yediğim kavim kardaşlar
Nedir bu feleğin ettiği işler

18 Âşık Paşa, *Garipnâme*, Ankara Maarif Kitaplığı Yazmaları, Nu. 894-35-1, Y. 56-a; 902.

19 E. Çelebi, *Seyahatname*, C. 1. 31, 1314.

20 E. Çelebi, *Seyahatname*, C. 1, 537, 1314.

21 *Destân-ı İmam Ali, Kan Kal'ası*, TDK. Yazmaları, Nu. 76, 17b-18a; 1223.

22 *Min Menâkıb-ı Gazavât-ı Seyyid Battal Gazi*, C. 6, s. 35.

23 *Dânişmendnâme*, DTC. Fakültesi Yazmaları, 12-a.

24 Şükrü Elçin, *Kerem ile Aslı Hikâyesi, Hikâyenin teşekkülü meselesi*, s. 60-64, 1949.

Gözümden akıttım kan ile yaşlar
Gelin helâllaşın ben gider oldum²⁵.

Dördüncü Murat'ın da kahramanları arasına karıştığı bir hikâyede, güzel berber çırağı Ahmet'i asacakları sırada, Sansar Mustafa yetişir. Cellatbaşı Kara Ali ile konuşur. Ona, evvelce birlikte çok tuz ekmeğe yedikleri Ahmed'i katletmemesi için yalvarır²⁶.

Âşık Kerem'le Sansar Mustafa'da gördüğümüz müşterek hâtıraya hürmet fikrinin bozulduğundan XVII. yüzyıl saz şairi Gevheri bir koşmasında şikâyetçidir:

Gevheri der olma herkese yakın
Hiç sayan kalmamış tuz ekmeğe hakkın
Zamâne dilberine aldanma sakın
Heman bir yüzünün gülmesi vardır²⁷.

Yine bu asrın sonlarında şöhret kazanan Levni, bir Atalar sözü destanında, tuz ekmeğe hakkını bilmeyene sır açmamayı ve onun lokmasını yememeyi nasihat eder:

Dediler bu pendi sordumsa kime
Tuz ekmeğe bilmeze müşkülün deme
Kül kömür ye nâmert lokmasını yeme
Gün olur başına kakar demişler²⁸.

Develi'li Seyranî (1807-1866) bir semâisinde Levni'nin fikirlerini benimser:

Uyan deli gönül uyan
Sokar seni yılan çıyan
Kalmamıştır pek çok sayan
Hakkın nân ve nemeklerin²⁹.

C) Yeni Türk Edebiyatında - Namık Kemal (1840-1888) "Gülnehal" tiyatrosunda tuz ekmeğe hakkı deyimini kullanıyor.

Kahramanlardan Zülfikar, Kaplan Paşa'yla bir konuşmasında tuz ekmeğe hakkını düşünenleri hatırlatır:

"Sekbana emniyet olunamaz. Yarısından ziyadesi iki yıl evvel babasının hizmetinde idiler. Bunlar budala; kimi tuz ekmeğe düşünür, kimi iyilik sayar hizmeti, başımızdan dağılır, sonra memleketi ne ile zaptederiz"³⁰.

Reşat Nuri Güntekin (1892-1956) "Acımak" adlı romanında karısının zoru ile İstanbul'a gitmek isteyen Mürşit Efendi'ye, Diyarbakır'da Abdüssamet Efendi

25 *Kerem ile Aslı*, Koşma 16 ve 20, İkbal Kütüphanesi, 1927.

26 *Sansar Mustafa Hikâyesi*, İstanbul Üniversite Kütüphanesi Yz. Nu. 250, 37-a.

27 S.N. Ergun, *Gevheri* (Halk Şairleri, III. Kitap), s. 21, 1928.

28 F. Köprülü, *Türk Saz Şairleri Antolojisi*, XVI-XVIII. asırlar, s. 358-359, 1940.

29 H. Nezihi Okay, *Develili Seyranî, Hayatı ve Şiirleri*, s. 108, 1953.

30 N. Kemal, *Gülnehal*, S. 75, Dersaadet tab'i.

yardımda bulunurken: "Bunca yıllık tuz ekmek hakkı var, size ufak bir hizmette bulunmayı vazife bilirim." şeklinde konuşur³¹.

Halk hikâyelerimizi, ölen oğlu Çetin'le birlikte, edebî bir üslûpla kaleme alan Eflâtun Cem Güney, "Dertli Kaval"ında haksız yere namusuna leke sürülen Maviş'in, ancak tuz ekmek hakkına olan inançla kocasına döndüğünü hikâyeye eder.

Çapanoğlu'nun sirkâtibi Âşık Necip, karısının ihanet haberini alır; eli ayağı tutmaz olur. Yozgat'a boşanma kâğıdını yollar. Günün birinde memleketine dönen Âşık, kan kardeşi Hasip'ten karısının namuslu olduğunu öğrenir. Karısı, bütün ricalara rağmen evine dönmez. İşe, onu himaye eden Emeti kadını karıştır. Tuz ekmek hakkı için yalvarır. Maviş, yemin kadar kutsal saydığı söz üzerine: "Her şeyi deşydin de bunu demeseydin, omuzlarımızı dibinden kırdın." der³².

III - Folklor Mahsullerinde:

A) Atasözleri: Atasözlerinin tuz ekmekle ilgili eski bir tesbiti XV. yüzyılda yapılmıştır. "Tuz ekmek bilmezden it yeğdür.", Etmeğin hakkı var ise tuz anı koma" ³³.

Şinasi (1826-1871) nin topladığı sözler arasında "Tuz etmek hakkını bilmeyen âkıbet gözden çıkar." atasözü vardır³⁴.

B) Masallar: Prof. Gündüz Akıncı'nın anlattığı bir (Kırk Harâmiler) masasında Osmanlı padişahının hazinesini soyan harâmilerin başı, eline bir billûr parçası geçirir; ne olduğunu anlamak için yalar: tuzla karşılaşır. Bunun üzerine arkadaşlarını toplayıp: "Padişahın tuzunu yedim, ekmeğini kırıp tuzunu yaladığımız kimseye yasamıza göre kötülükte bulunamayız." ihtarında bulunur ve hep birden yağmadan vazgeçerler.

C) İlençler: Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerlerinde ve hususiyile Ege bölgesinde "Sana yedirdiğim tuz ekmek gözüne dizine dursun" denir.

Yukarıdan beri tarihi kaynaklarla edebî eserlerde ve folklor mahsullerinde gördüğümüz kayıtlar, tuz ekmek hakkı deyiminin Türk hayatındaki derinlik ve genişliğini ve ortaya koyduğu ahlâk prensiplerini anlatmağa fazlasiyle kâfi gelir, sanıyoruz.

Netice olarak diyebiliriz ki bu, deyim, Türkler arasında uzun asırlar, halk ve aydınlar çevresinde mâna ve mâhiyetini kaybetmeksizin, zamanımıza kadar gelmiştir.

Elimizdeki malzemeden şu hükümleri çıkarıyoruz:

31 Reşat Nuri Güntekin, *Acımak*, s. 84, III. basım, Semih Lütfi Kitabevi.

32 Eflâtun Cem - Çetin Cem, *Dertli Kaval*, s. 27, 1945.

33 Veled İzbudak, *Kitâb-ı Atalar*, s. 30, 33; 1936.

34 Şinasi-Ebüzzîya, *Durûb-ı Emsal-i Osmaniye*, s. 313, *Temsil-i Sâlis*, 1302.

- I- Türk, ekmeğini yediği insana kötülük etmez.
- II- Türk, ekmeğini paylaştığı insana: dostluk, vefa, sadakat, arkadaşlık, yardım, samimiyet, dürüstlük, fedakârlık, minnet ve şükran duygusu ve düşünceleri ile bağlanır.
- III- Türk, kendisine yapılan iyiliği unutmaz.
- IV- Türk'e göre tuz ekmek hakkına riâyetsizlik en büyük fenalık ve ahlâksızlıktır.
- V- Tuz ekmek hakkı, Türkler arasında bir yemin ve namus sözü hükmünde ve değerindedir.
- VI- Bazı nâdir hallerde, bu söze itibar edilmediği görülüyor.

OSMANLI KANUNNAMELERİNİN DİLİ ÜZERİNE

I. Gönül

Hasan Eren
Ankara

Prof. Ömer Lütfi Barkan, 1943 te Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları (İstanbul, 1943) adlı büyük bir eser yaymaya başlamıştı. Bu eserin 1943 te Kanunlar adı altında çıkan birinci cildi, Osmanlı imparatorluğunun muhtelif bölgelerindeki ziraî örf ve adetleri aksettiren birçok kanun metinlerine tahsis edilmiştir. Yazarın yapmış olduğu plana göre, eserin ikinci cildi Kayıtlar ve emirler adını alacak ve çiftçi sınıflarının devletle ve toprak sahipleriyle olan ilişkileri üzerine bilgi veren önemli hüküm ve fetvaları ve resmi kayıtları kapsayacaktır. Asıl eseri meydana getirecek olan üçüncü ciltte ise, bu kanun ve belgelere dayanılarak, Osmanlı imparatorluğundaki ziraî çalışmaların hukukî ve malî esasları tayin ve tespit edilecektir.

Prof. Barkan'ın belirttiği gibi, birinci ciltte toplanan Osmanlı kanunları, Osmanlı imparatorluğunda ziraî örf ve adetlerin renkli bir tablosunu çizdiği gibi, imparatorluğun muhtelif bölgelerinde tatbik edilmiş olan eski hükümleri de vermektedir. Osmanlı kanunları tertip edilirken, Türkler tarafından fethedilmiş olan ülkelerde eskiden beri kullanılan hüküm ve kanunlar da göz önünde tutulmuş ve çoktan beri sürüp gelen örf ve adetlerle birlikte eski çağlardan kalmış olan kanunlar birçok hususlarda esas olarak alınmıştır. Böylelikle Osmanlı Türkleri, fethettikleri ülkelerdeki örf ve adetlerle halkın alışık olduğu vergi şekillerini uzun süre kullanmışlardır. Bu bakımdan Osmanlı imparatorluğunda çıkarılmış olan her kanun, üzerindeki tarih ne olursa olsun, çok defa fetih ve işgalden sonra yerinde yapılan soruşturmayla göre derlenmiş olan eski düzen ve geleneklerin bir devamı sayılabilir.

Bu açıdan bakılırsa, Osmanlı imparatorluğunda tatbik edilen kanunların Türk hâkimiyeti altındaki ülkelerin tarihi üzerine zengin bilgiler veren bir belge dergisi olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Prof. Barkan da bu metinlerin tarih çalışmaları için eşsiz bir kaynak teşkil ettiğini belirtmiştir.

Prof. Barkan'ın topladığı bu metinleri yalnız tarih araştırmalarında değil, dil çalışmalarında da kullanmak lazımdır. Çünkü bu eski kanun metinleri, Türk dili tarihi bakımından büyük bir değer teşkil eden verilerle doludur.

Prof. Barkan bu eski metinleri verirken, daha çok iktisat ve maliye tarihiyle uğraşmak isteyenleri düşünmüş ve ilmi bir *transcription* kullanmamıştır. Yalnız Türk alfabesindeki harf ve işaretlerle yetinmiş olan yazar, bu eski ve güç metinlerin dil araştırmaları için "değersiz bir şekle düştüğünü" ileri sürüyor. Buna rağmen, yazar eski kelimelerin anlaşılmasını sağlamak üzere sayfa altında orijinal biçimlerini vermiş ve dil araştırmalarını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Bu sebeple, bu eserde birçok eski kanun metnini veren Prof. Barkan'a teşekkür borcumuzdur.

Bu metinlerde rastlanan eski kelimelerin okunması kolay değildir. Kabul ve itiraf etmek lazımdır ki Prof. Barkan, bu güç işi en titiz araştırmacıları bile tatmin edecek bir şekilde başarmıştır. Muhtelif coğrafi bölgelere ait kanun metinlerinin anlaşılması için yerli ağız veya dilleri bilmek şarttır. Bu bakımdan Osmanlı imparatorluğunun muhtelif bölgelerinde kullanılan birçok kelimeleri kapsayan bu belgelerde anlaşılmanış veya yanlış okunmuş birtakım sözlerin kalması tabiidir.

İşte, bu küçük yazımda, Prof. Barkan'ın verdiği Osmanlı kanunnamelerinde geçen ve okunuşu açık kalan bir kelime üzerinde durarak, eski kanun metinlerinde rastlanan bazı kelimelerin başka kaynakların yardımıyla açıklanabileceğine dikkati çekmek istiyorum.

Bu yazıda üzerinde durmak istediğim کوكل (veya كوكول) kelimesi, Prof. Barkan'ın verdiği kanun metinlerinde birçok yerlerde kullanılmıştır:

1. Limnos adası kanununda: ...Ve terekelerinde ve bâki hububât cinsinden ve olan yerlerde göğülden (gönülden)¹ ve zeytündan bademden ve besâtinden ve sevâkihiden kanun-ı şer'-i nebevî üzere öşür verürler. (239. s.)

2. Taşoz adası kanununda: ... Ve bakladan ve mercimekten ve soğandan ve sarımsakdan ve ketenden ve olan yerde göğülden² öşür virirler. (240. s.)

3. Niğbolu vilâyeti kanununda: ...Ve nuhuddan ve mercimekten ve bakladan ve böğrülceden ve gönülden³ ve erguvandan ve meyveden ve bostandan öşür alma. (270. s.)

4. İskenderiye livası kanununda: ...ve ketan ve kelem ve sir ve piyâz ve gönülden sipahi öşür alır.⁴ (222. s.)

5. Ohri kanununda: Ve cümle hububâtdan öşür ve sâlâriye alınur Heman gönül ve zağfirandan alınmaz Ve şireden dahi öşür ve sâlâriye alınur. (292 s.)

6. İlbasan livası kanunnamesinde: Ve cümle hububâtdan öşür ve sâlâriye alınub heman gönülden⁵ ve zağfirandan alınmaz. (292. s.)

1 کوكلدن

2 وکلكدن (?)

3 کوكلدن

4 سير و پياز و کوكلدن

5 کوكلدن

7. Mora vilâyeti kanunnamesinde: *Fasl-i öşr-i harîr*: Harîrden ki ba'zı yerlerde dolab olub kendü mahsullerin ipek iderler anlardan öşür alınur Ammâ dolab olmayub kozakların ahar karyede dolaba götürüb veyahud fûruht itmelü olurlarsa *öşri gönül* ⁶ alınur Ve ba'zı karyelerde dahi ipek beslemeyüb dut ağaçlarının yaprağın fûruht iderler Anlardan öşre mu'âdil *resmi berk-i dut* alınur (329. s.)

8. Rados ve İstanköy kanunnamesinde: Ve gönülden ⁷ öşür alma (339. s.)

9. Agriboz kanununda: Ve kozdan ve bademden ve cins meyveden ve gönülden ve kenevirden müslümandan ve kâfirden onda bir öşür alınur ziyade alınmaz (341. s.)

10. Sultan Mehmet Han kanununda: Yemişden ve meyveçeden ve gönülden ⁸ ve ze ferandan onda bir alma salârlık yok (391. s.)

Prof. Barkan kanunnamelerde *كوكول* veya *كوكول* biçiminde yazılan bu kelimeyi *gögül* veya *gönül* diye okumuştur. Eserin sonunda, kanunlarda geçen bazı eski kelimeleri açıklarken, yalnız *gönül* biçimini vermiş, fakat kelimenin okunuşunu tespit edemediğini ilâve etmiştir.

Prof. Bakan'a göre, *gönül* kelimesi 'günlük otu' anlamına gelmektedir.

Bence bu kelimenin *gönül* (veya *gögül*) biçiminde okunması yanlıştır. Ayrıca, bu kelime 'günlük otu' anlamına da almamaz.

Yukarıda verilen örneklerden bir kısmı, *gönül* kelimesinin anlamı üzerine açık bir fikir vermemektedir. Ancak, Mora vilâyeti kanunnamesinde, bu kelimenin "öşr-i harîr" faslında geçmesi, bize sağlam bir ip ucu verebilir. Bu faslında *harîr*, *ipek*, *kozak*, *dut yaprağı* gibi ipekçilikle ilgili birtakım kelimeler arasında *gönül* kelimesi de geçmektedir. Şu halde, *gönül* kelimesinin ipekçilikle ilgili bir kavram olduğu açıktır.

Anadolu ağızlarında buna benzer bir kelime vardır. Türk Dil Kurumu'nun çıkarmış olduğu Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi adlı sözlükte *gügül* (veya *güvül*) kelimesinin Anadolu'nun birçok yerlerinde 'ipek kozası' anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir: *gügül* 'ipek böceği' (Çanakkale); *güvül* 'ipek böceği' (Çanakkale); *güvül kuşu* 'ipek böceği' (Muğla); *küfül* 'ipek kozası' (Aygırı). Ayrıca, *gügül* biçimi, Konya, İçel ve Bursa illerinde 'delik ipek kozası' anlamına da gelmektedir.

Yine Türk Dil Kurumu'nun çıkarmış olduğu Tanıklariyle Tarama Sözlüğü adlı eserde, birtakım veriler vardır. Bu verilere göre, bu kelimenin yurdumuzda eskiden beri kullanıldığı anlaşılıyor. Tanıklariyle Tarama Sözlüğü'nde bu kelime bir yerde (I, 324) yanlış olarak *gönül kazağı* 'ipek kozası' biçiminde yazılmışsa da, bu veri sonradan *gügül kazağı* 'ipek kozası' diye düzeltilmiştir (II, 473). Bundan başka, aynı sözlükte *gügül kurdu* 'ipek böceği' biçimleri de verilmiştir (II, 473; III, 323; IV, 370).

⁶ عشر كوكول

⁷ كوكلدن

⁸ كوكلدن

Anadolu'da eskiden beri kullanılmakta olan *gügül* (> *güvül*) kelimesi Rumcadan alınmıştır. (A. Tietze, *Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch*: Oriens VIII, 227-228).

Yukarıdan beri saydığım veriler karşısında, Prof. Barkan'ın *gönül* (veya *gögül*) biçiminde yazdığı kelimenin *gügül* diye okunması gerektiği anlaşılmıştır, inancındayım.

Prof. Barkan'ın yaydığı kanun dergilerinde üzerinde durulmaya veya düzeltilmeye muhtaç başka kelimeler de vardır. Bu husustaki notlarımı başka bir yazıya bırakıyorum.

EGE BÖLGESİNDE YER (KÖY VE ŞEHİR) ADLARI

Mehmet Eröz
İstanbul

Dokuz asır önce Türk aşiretleri Anadolu'yu Türkleştirirken, toprağına taşına Türk damgası vurmayı ihmal etmemişlerdi. Dağların, derelerin, göllerin, köylerin isimlerini güzel bir adla hafızalara nakşetmiş, Türk vatanına maletmişlerdi. Türk töresi, ve terkedilen anavatan Türkistan'a olan buruk sevgi bu titizliğin kaynağıdır. Şimdi bize adı rastgele konulmuş gibi gelen bir köyün ismi, bir hatıra, bir göç, gerilerde bırakılan bir vatan, bir aşiretle ilgilidir; şuurla, sevgiyle alınmıştır. Bu hususu Ege Bölgesinin köy ve şehir adları üzerinde biraz aşağıda inceleyeceğiz. Bu incelemimize dağ, dere, nehir, göl isimleri dahil değildir. Ancak bir kitap hacmine sığabilecek ve uzun araştırmaları gerektirecek bu konuyu ileriye bırakıyoruz. Bununla beraber, köy ve şehir adlarının konuluşundaki davranış da bize çok şey öğretecektir. Bu bilgi, (dört yüz çadırlık bir aşiretten cihanşirane bir devlet çıkardığımız) şekline nazariyeyi, onomastik bakımından iyice sarsacaktır. Bu sakat ve maksath nazariyeye göre, bir avuç çadırlık Türk (Göçebe Oğuz boyları, Türkmenler-Yörükler) Anadolu'ya gelerek silâh zoruyla yerli halkı Müslüman ettiler; buna mukabil onların kültüründen müteessir oldular. Dağlı kavim, medenî meskûn halkın müesseselerini benimseyip, temessül etti. Bu nazariye yakın zamanlara kadar hakikat kabul edilmiştir². Halen Truva, Efes, Milet, Didim, Priyen, Aspendos v.s. gibi Anadolu'da eskiden yaşamış olan kavimlerden kalma Greko-Lâtin kültürüne ait eserlerin, turizm heyecanı ve tarih aşkı ile ortaya çıkarılıp, meşhur edilmesinde, yukarıdaki görüşün tesirini kısmen de olsa görmemek mümkün değildir. Yani zımnen Anadolu halkı bir ırklar halitası ve bugünkü kültür Türk kültürü değil, eski Yunan, Roma ve Etilerden beri gelen melez bir kültürdür. Türk kültürü sahasında yapılacak çalışmalar,

1 Bilindiği gibi bugün Batı'da Onomastik adı verilen, yer ve insan adlarını (Toponimi, antroponimi) sistemli bir şekilde incelemeyi gaye edinen bir bilgi dalı gelişmektedir. Bizde de son yıllarda bu sahaya karşı alâka artmıştır. İki sene önce Hollanda'da toplanan (Beynelmilel Onomastik Kongresine) Türkiye'den 10 adet rapor gönderilmiş olması ve İstanbul'da (Türkiye Onomastik Merkezi) nin bulunması bunun delilidir.

2 Prof. Köprülü ve Prof. Barkan'ın sistemli tedkikleri, bu görüşün iflâsına sebep olmuştur. Köprülü'nün (Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri ve Osmanlı Devletinin Kuruluşu), Barkan'ın İktisat Fakültesi Mecmuası'ndaki yazıları zikredilebilir.

başvekâlet arşiv vesikalarının titizlikle taranıp neşredilmesi bu maksath görüşlerin ilmilikten uzak oluşunu gösterecektir. Daha şimdiden yukarıda bahsettiğimiz ilmi neşriyat ve Türk kültürü sahasındaki diğer çalışmalar bu hizmeti görmüştür.

Malazgirt'ten sonra Türkmen veya Yörük adı ile anılan Oğuz boyları, dalga dalga kesif kitleler halinde Türkistan, Horasan, Azerbaycan'dan Anadolu'ya akmağa başladılar. Yeni ülkelere gelme sebepleri içinde yeni yaylak, kışlaklar elde etme arzusu yanında, fütihat heyecanı, Hıristiyan ülkelerini almak gibi cihad ruhu göze çarpıyordu. Horasan erleri, erenleri, ışık, abdal denen misyoner-silâhşör dervişlerin, yeni ülkelerin alınmasındaki rolleri büyüktü. Bu fütihat arzu ve heyecanı, iki asır sonra Rumeli topraklarında tecelli etti.

Yüzlerce aşiret ve yüzbinlerce çadırla gelen Türkler çok yerde savaşmak zorunda bile kalmadılar. Bulaşıcı hastalıklar, uzun süren harpler yerli kavimleri silip süpürmüştü. Onun için Türkler Anadolu'yu çok tenha buldular. Türklerin savaşçılığı ve yaylacılığı bu iki tehlikeyi önledi. Gelen Türkler arasında esasen Orta Asya'da şehir ve köy hayatı yaşayan, ziraat kültürüne mensup olanlar vardı ki, bunlar hemen köyler kurdular veya tenha, harap şehirleri şenlendirdiler. Hemen ilâve edelim ki, köye yerleşenler yarı göçebe idiler. Yarı hayvan sürülerini yaylalara çıkarıyorlardı. Şehirli de sayfiye kabilinden yaylaya çıkıyorlardı. Şehirlerin bu yaylacılık geleneğini bugün dahi birçok kaza ve vilâyetimizde görebiliriz. Göçebeler göçebeliğe, hayvancılık kültürüne devam ettiler. Dağlar, taşlar Türkmen-Yörük çadırı ile süslüydü. Abu al-Fida'nın anlattığı göre, XII-XIII. yüzyılda sadece Antalya ile İzmir arasında ikiyüzbin çadırlık Türkmen halkı yaşıyordu. (Prof. Dr. Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1959, sf. 41).

Göçebeler de, yerleşik halk da Türk töresine sahip idiler. Her yere Türk adını verdiler. Bursa'daki Olimpos Dağını, Uludağ yaptılar. Anadolu'daki dağların, nehirlerin, göllerin birçoğunun adını Türkistan'dan alarak koydular. Bugün aynı isimlere hem Türkistan'da, hem de Anadolu'da rastlıyoruz. Meselâ: Uludağ, Akdağ, Aladağ, Karadağ, Karacadağ, Alidağ, Tanrıdağı, Manaşdağı (Türkiye'de: Mannas Yaylası, Toroslar, Akseki civarı), v.s. gibi dağlarla Aksu, Cöksü, Kara-u, Seyhun (Seyhan), Ceyhun (Ceyhan) gibi nehirler, Karangöl (Türkiye'de: Karangölü, Toroslar, Akseki-Hadim arası), Acıgöl gibi göller... Bu isimlendirme işini köy ve şehir adları bakımından şöyle bir sınıflandırmaya tâbi tutmamız mümkündür:

- 1- Türk ismini veya Türk şubeleri, boyları, aşiretleri, oymaklarından birinin adını köy adı olarak alma;
- 2- Türkistan, Horasan veya Azerbaycan'daki bir yer adını köy adı olarak alma;
- 3- Köye, arazi şekline ve coğrafi vaziyete göre isim verme;
- 4- Yerleşme anındaki bir hadiseye uygun köy adı alma;
- 5- Bir kahramanın, bir büyük kumandanın veya vaktile totem olan yahut saygılı tutulan bir hayvanın adını, köy adı olarak kabul etme;

Şimdi hiç bir zorlama yapmaksızın, bu beş sınıfa dahil edebileceğimiz Ege Bölgesinin köy ve kent isimlerini ele alacağız. Maksadımız, bu hususta bilgi vermek, köy

ve kentlerimizin Türklüklerini ve Orta Asya ile bağlarını isbatlamak, ayrıca, atalarımızın yayla, kışla, köy ve kentlerine isim koymaktaki hassasiyetlerini bilmeden, peşin hükümlerle idari bir karar alarak köy ve kent adlarını değiştirmenin tehlikesine, tarihi mes'uliyetine işaret etmektedir.

1 - *Türk kavim, boy, oymak adını köy ve kent adı olarak kabul etme:*

Bilindiği gibi Türk kavmi Oğuz, Uygur, Karluk, Kalaç, Kıpçak, Ağaçeri, Kazak, Kırgız, Tatar gibi zümrelere, şubelere ayrılmaktadır. Anadolu'nun iskânında esas rolü Oğuzlar oynadığı için, yer adlarında diğer zümrelerin ismini çok seyrek olarak görürüz. Oğuzların 24 boyunun isimleri birçok köyün adında göze çarpar. Boyların zamanla bölünmesinden aşiret ve oymaklar meydana gelmiştir. Ege Bölgesi ile Akdeniz Bölgesinde yakın senelerde iskân olmuş Yörüklerin köylerine oymak adı verdiklerini bizzat gördük. Bir aşireti teşkil eden, 8-10 oymak 8-10 köy teşkil ediyordu. Oymak, göçebelik esnasında (Oba) da en yaşlı veya en sözü geçen kimenin adı veya lakabı ile anılır, tarılır. Oba için de aynı şeyi söyleyebiliriz: Süllü Goca'nın (İhtiyar Süleyman'ın) Obası veya Oymağı; Tahta'nın Obası veya Oymağı gibi. Oba, birlikte konup göçen, çok zaman yakın akrabaların teşkil ettiği çadır mahallesine verilen isimdir. 2-3 çadıyla 20-30 çadır arasında değişir. Oba, yerleşme, mekân ifade eden bir kelimedir. Komşu mânasına da geldiği oluyor. Oymak, oba halkını aldığı isimdir, içtimai hey'et ifadesidir. Aşiretin kolları olan oymaklar, yılları geçmesi, nüfusun çoğalması ile tekrar oymaklara ayrılırlar. Bu suretle bir oymak, zamanla birçok oymağı olan bir aşiret haline gelebiliyor. Bu keyfiyeti Oğuz Destanı'nda ve Anadolu Yörüklerinde müşâhade etmek mümkündür. Hemen ilâve edelim ki, bu malûmatı ancak göçebe ve yarı göçebelilerle, yakın senelerde iskân olmuş köylü halkından edinebiliriz. Yüzlerce sene evvel iskân olmuş köyler hakkında aşiret ad'aneleri kaybolmuş, menşe unutulmuştur. Tarihi kaynaklardan aşiret ve oymak adlarını elde etmedikçe, köy ve kent isimlerini yeni yerleşenler müstesna birinci şık içinde incelemek güçtür.

Şimdi sırasıyla Türk, Oğuz, Türkmen, Yörük adıyla anılan veya Oğuz boylarının, aşiretlerin, oymakların ismini almış olan köyleri ve kentleri görelim³.

Türkali (Soma-Manisa), Türkönü (Ödemiş-İzmir), Türkiyale (Soma), Türkmenice (Manisa. Merkeze bağlı olan bu köyün adı nedense son zamanlarda idari bir tasarrufla Belenyenice şekline çevrilmiştir.), Türkbükü (Bodrum-Muğla), Türkevleri (Milâs-Muğla).

Oğuzlar (Ödemiş), Oğuz (Acipayam-Denizli), Oğuz (Buldan-Denizli), Oğuzlar (Babadağ-Denizli).

Türkmen (Manisa).

Yörükler (Çine-Aydın), Yörükoğlu (Muğla).

Yirmi dört Oğuz boyundan birinin adıyla anılan köyler:

³ Parantezden önceki isimler köy adlarıdır. Parantezin içindeki isimler ise köyün bağlı olduğu kaza ve vilâyetin adlarıdır.

Avşar (Söke-Aydın), Avşar (Gördes-Manisa), Avşar (Turgutlu-Manisa), Afşar (Sarıgöl-Manisa), Karahüyük Afşarı (Acipayam), Kum Afşarı (Acipayam) olmak üzere Ege Bölgesinde altı Avşar köyü görüyoruz. (Kayseri ile Maraş civarında iki yüz kadar, Isparta'nın Gelendost karanında on kadar Avşar köyü mevcuttur. Türkiye'nin hemen her vilâyetinde bir Avşar köyü bulmak mümkündür. Avşarlar hakkında geniş malûmat için Faruk Sümer ve F. Köprülü'nün makalelerini tavsiye ederiz. Bayat (Gördes), Bayat (Soma), Bayat (Çivril-Denizli).

Bayındır (İzmir'in kaza. Akkoyunlu'lar bu Oğuz boyundandır.), Bayındır (Nazilli-Aydın).

Beydilli (Çivril). Şu köyler de Beydilli boyuna mensup olsa gerektir:

Beyler (Buldan), Beyelli (Çal-Denizli), Beylerli (Çardak-Denizli), Beğerli (Bozdoğan-Aydın). Bu köyün adı Döğ'er'den de bozulma olabilir).

Çavdır (Bozdoğan. Oğuz boylarından biri olan Çavundur'un bozulmuş şeklidir.), Çavdır (Soma).

Çepnibektaş (Turgutlu-Manisa), Çepnidere (Turgutlu), Çepniharmandalı (Saruhanlı-Manisa), Çepniuradiye (Saruhanlı): (24 Oğuz boyundan biri olan Çepni'ler cengâver insanlardır, Karadeniz sahillerinin Türkleşmesinde rol oynamışlardır. Ege bölgesi Çepni'leri Alevî, Ordu-Rize arasındaki Çepni'ler ise Sünnîdirlir. İç Anadolu'daki Çepni'ler, Çetmi adıyla anılmakta olup, Sünnîdirlir.)

Dodurga (Fethiye-Muğla), Aşağı Dodurga (Acipayam), Yukarı Dodurga (Acipayam).

Düğer (Fethiye) Oğuz boylarından biri olan Döğ'er'den bozulma köy adı.

Eymir (Denizli), Eymir (Karacasu-Aydın), Emirli (Eşme-Uşak), Ovamiri (Aydın), Dağeymiri (Aydın), Dağdemirler (Uşak). Eymir, demir şekline girmiş, Ovademirler (Uşak).

Iğdır (Çivril).

Kargın (Acipayam), Kargınkürü (Köyceğiz-Muğla), Kargın (Turgutlu), Kapıkargın (Köyceğiz-Muğla) Kargınışıklar (Demirci-Manisa), Kargıcık (Milâs. Ash Kargın olup, 24 Oğuz boyundan biridir.), Kargı (Fethiye. Kargın'dan bozulma), Kargı (Çine-Aydın).

Kayalar (Denizli. Kayı boyu ile ilgili olabilir.)

Kınık (İzmir'e bağlı bir kaza. Selçukoğulları da bu Oğuz boyunu mensuptu.), Kınık (Fethiye), Kınık (Selendi-Manisa), Kınık (Kırkağaç-Manisa), Kınık (Gördes), Kınıklı (Denizli) Kınıkyeri (Çameli-Denizli).

Salur (Gördes. Karamanoğulları bu Oğuz boyuna mensuptur. Yeni bir görüşe göre Avşar'lara tâbidirler.), Saluriftliği (Gördes).

Yazır (Karacasu), Yazır (Acipayam), Yazır (Çal).

Yuva (Çivril. Aslı Yıva olup, bir Oğuz boyudur.), Yavı (Uşak), Yava (Yatağan-Muğla).

Yüregil (Acıpayam. Ash Yüregir olup, bu Oğuz boyunun kitle halinde iskân mahalli Çukurova'dır.)

Aşiret veya oymak adı ile anılan köyler:

Akkeçili (Alaşehir), Akkeçili (Ulubey-Uşak)

Akkoyunlu (Tire)

Alakeçili (Ödemiş)

Araph (Aydın. Yeni adı: Gözpinar), Arapkuyusu (Aydın. Yeni adı: Kuyulu), Araph (Bozdoğan. Yeni adı: Pınarlı), Araphisarı (Çine. Yeni adı: Doğanıyurt), Arap-kırı (Çine. Yeni adı: Ovapınarı), Kocaaraplar (Çine. Yeni adı: Ünlüce), Arapçı (Tire. Yeni adı: Pamukyazı) Arapdere (Bornova-İzmir. Yeni adı: Gökdere), Araphtepe (Turgutlu. Yeni adı: Çampınar), Araph (Görces. Yeni adı: Alanyolu), Araphhacılı (Salihli. Yeni adı: Haçlı), Araphmevlütlü (Salihli. Yeni adı: Mevlütlü), Araphtorunlu (Salihli. Yeni adı: Torunlu.), Türbearayatağı (Milâs. Yeni adı: Çamlyurt): Tarihi kaynakların tedkiki bize (Araplar-Araph-Arapçı) adıyla anılan büyük bir Türkmen aşiretinin mevcudiyetini gösteriyor. Ege Bölgesinde geniş bir sahada varlığını gösteren bu aşiret, Rumeli'nin iskânında, Bulgaristan'da Filibe-Kızanlık havalisinin şenlenmesinde büyük rol oynamıştır. Bunun canlı misâli, Deliorman köylerinden birinin adının (Araplar) olmasıdır. (Atanas Manof, *Gagauzların Menşei*, terc. Türker Acaroğlu, Varlık, sayı: 145, 1939). Aşıkpaşazade Tarihi'nin şu kaydı da bu hususu tasdik etmektedir: Süleyman Paşa "Atası Orhan Gazi'ye haber göndürdü kim: Devletlü! Himmetünde Rum Elini feth olmaklığa sebep olundu. Kâfirleri gayet zebun olndı. İmdi şöyle ma'lûm olma kim bu tarafda feth olunan hisarlara, vilâyetlere ma'mur olmağa ehl-i islâmдан çoğ adam gerek. Anun için kim bu feth olunan hisarlara komağ için ve hem yarar gazi yoldaşlardan göndürünüz. Orhan Gazi dahı bu sözi kabul etdi. Karası (Bahkesir) vilâyetine göçer Arab evleri gelmiş idi. Anları sürdiler." (Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Atsız neşri, s. 124 ve Prof. Dr. Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt: XIII) Adı geçen kaynaklarda Bahkesir civarına gelip kışlayan bu Yörükler aynı zamanda (Buğurcu Araplar) da deniyordu. Buğur, Buhara devesinin (Buğra. Çift hörgüçlü erkek damızlık deve) Yörükler arasındaki adıdır. Bu cinsi ancak Yörükler (=Türkmenler) yetiştirmektedir. Anadolu Yörükleri arasında da bu aşiretin isminden sık sık bahsedilmektedir. (A. Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930, s. 93, 198, 219). Gaziantep Türkmenleri arasında da bu aşiretin bulunduğu anlaşılıyor. (Ömer Özbaş, *Gaziantep Dolaylarında Türkmenler ve Baraklar*, Gaziantep, 958, s. 3). Harezmi Türkmenleri içinde de Arapçı aşiretini görüyoruz: "Ebülgaziye nazaran Sofian Han zamanında Balkan dağlarında oturan Teko-Sarı ve Yomut Türkmenleri Taşkı Salur ismini taşıyorlar. Harezmi'de havalisindeki Türkmenler de İçki Salur tesmiye olunuyorlardı ki, bu Türkmenler İkdir, Çavdur, Hasan, Arabci, Adaklı, Hizr, Ali ve Teveci kabilelerinden mürekkepti." (H. Namık Orkun, *Türk Dünyası*, İstanbul, 1932, s. 110). Özbekler içinde de (Araplar) kabilesi mevcuttur (Prof. Dr. Z.V. Togan, *Umumi*

Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul, 1946, sf. 2) İran Azerbaycanında da bir köyün adı (Araph) dır (San'arı Azer, İran Türkleri, İstanbul, 1942, s. 13). Bu vesikaların ışığında, adı geçen aşiretin Yörüklüğü, Türkmenliği, koyu Türklüğü anlaşılabilir oluyor. Fakat idareciler bu aşiretin iskânıyla vücut bulan köylerin adını (Arap)hlıkla ilgili zannedip, değiştirmişlerdir.

Avcılar (Söke), Avcılar (Muğla). Bu iki köy, Türkmen aşiretleri arasında Avcı Cemaati (A. Refik, a.g.e., s. 155, 200, 219) diye bilinen aşiretin iskânıyla vücut bulmuştur.

Bahadır (Alaşehir), Bahadurlar (Çal). Arşiv vesikalarında da Bahadurlu Aşiretinden bahsedilir (A. Refik, a.g.e., s. 85, 121).

Bozdoğan (Aydın'a bağlı bir kaza): Evliya Çelebi buranın adını (Bazaryeri) diye kaydediyor. Biz, Gaziantep-Adana dolaylarında 100 sene öncesine kadar büyük bir aşiret olarak adından sık sık bahsettiren Bozdoğanlılarla ilgi görüyoruz.

Caber (Çivril), Caber (Sarayköy), Caberfakılı (Alaşehir), Caberburhan (Alaşehir), Caberkamara (Alaşehir. Yeni adı: Caberkonaklı), Ca'bertarar (Sarıgöl), Ilıncaber (Bergama), Caberler (Eşme). Bu köyler Türkmen aşiretlerinden biri olan Caber Cemaatinin (A. Refik, a.g.e., s. 129, 155, 218) iskânıyla meydana gelmiştir. Caber Aşireti de dendiği oluyor. Halen hudutlarımızın dışında, Suriye topraklarında bulunan Caber Kalesi de ismini buradan almıştır. Adı geçen aşiretin yüz, yüz elli sene önce Alevî olduğu anlaşılıyor.

Ceritler (Kiraz-İzmir): Cerit Aşiretinin iskânıyla bu köy kurulmuştur⁴.

Çakal (Eşme), Çakallar (Çivril), Çakallar (Salihli), Çakallar (Cumaovası-İzmir), Çakallar (Torbalı-İzmir), Çakaldoğan (Salihli): Bu köyleri Çakal Aşireti halkı kurmuştur. Üç sene önce Çakal Aşireti'nin bir koluna Toroslar'da rastladık. Antalya'da kışıyorlardı. Buradan bir totem adının, aşiret adı olarak kabul edilebildiğini de anlıyoruz. Tarihi kayıtlarda da bu aşireti buluruz (A. Refik, a.g.e., s. 129).

Çakırbeyli (Koçarlı-Aydın), Çakırbeyli (Torbalı): bazı kaynaklarda (Çakırbeydili) bazılarında ise (Çakırbekdeli) diye geçen bir aşiretin yerleşmesiyle kuruldu

4 Cerit Aşireti Adana-Maraş arasında, yüz sene öncesinin büyük bir Yörük aşireti idi. Ege'de Cerit Aşireti içinden çıkan (Cerit Osman Efe'nin) yiğitliği, düristlüğü dillere destan idi. Yaşlı bir yakınımdan duyduğumuza göre, Sultan Aziz devrinde Bulgaristan'da Bulgar komitacıları askeri bölgelerimizde gece baskınlarıyla sabotajlar yapıyorlardı. Bundan bizar olan Padişaha Salihli'li Süleyman Paşa, bu eşkiyayı ancak Yörüklerin, Aydın zeybeklerinin temizleyebileceğini söylüyor. Padişah kendisini bu işle vazifeliendiriyor. Süleyman Paşa'nın gayretiyle, Bakır'lı Mehmet Efe'nin riyâsetinde teşekkül eden beş yüz kişilik zeybek birliğine, meşhur Çakırca'lı Mehmet Efe'nin babası Ahmet Efe ve Cerit Osman Efe kızanlarla katılıyorlar. İstanbul'da kısa bir talim ve terbiyeden sonra Bulgaristan'a gönderilmek üzere hazır oluyorlar. Padişah, efe ve ileri gelen zeybekleri Beylerbeyi Sarayı'na davet ediyor. Bakır'lı Mehmet Efe Sultan Aziz'in huzurunda zeybek oynuyor. Padişah son derece heyecanlanıyor. Sırtından kürkünü çıkarıp, Efe'ye giydiriyor. Ertesi günü hazır bekleyen yirtici birlik yola çıkarıyor. Bulgaristan'da birkaç ay içinde Bulgar eşkiyasını perşan edip zaferle dönüyorlar. Sonradan İzmir valisi Halil Rifat Paşa'nın tertibiyle, Bakır'lı Mehmet Efe Bergama'da, Çakırca'lı Ahmet Efe Ramazan günü akşam namazında, dağ başında sedeye kapandığında Çerkes Hasan tarafından, Cerit Osman Efe davet edildiği iftar yemeğinden sonra İzmir Vali Konağının merdivenlerinde vuruluyorlar.

köylerdir. Horasan'da Göklen Türkmenleri arasında Çakır-Bekdeli adıyla anılan bir aşiret mevcuttur. (H. Namık Orkun, a.g.e., s. 111).

Çıtak (Menemen), Çıtak (Akhisar), Çıtak (Çivril): Selânik havalisinin iskânında Çıtak'ların rol oynadığı anlaşılıyor. Dinar Türkmenlerine göre Çıtak, sinirli insan demektir.

Danişment (Milâs), Danişmentler (Demirci-Manisa): bu isimdeki aşiretin yerleşmesiyle bu ismi almışlardır. Dinar civarına iskân olunan Türkmenler Danişmentlilerdendi. (Dr. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul, 1963). Kuşadası (Aydın) ve Susurluk (Balıkesir) kazaları halkının ilk sakinleri de Danişmentlilerdi.

Demirci (Manisa'nın kazası), Demirci (Manisa'da merkeze bağlı bir köy), Demirci (Torbalı), Demirci (Çivril), Demirciler (Milâs), Demirciler (Nazilli), Demircili (Ödemiş), Demirciler (Tavas), Demircidere (Bergama), Demircidere (Çine), Delidemirciler (Demirci) olmak üzere Ege Bölgesinde (Demirci Aşiretinin) adıyla anılan 11 köy ve kaza görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu devrinde Hama vilâyetindeki Döğçerli'ler arasında da bu aşireti görmek mümkündür. (Faruk Sümer, *Dil-Tarih ve Coğ. Fak. Derg.* VII, 2, 334). Yunanlılara karşı Nazilli cephesini kahramanca koruyan Demirci Mehmet Efe de bu aşirettendi.

Develi (Denizli): bu isimdeki aşiretin iskânıyla kurulmuştur. Kayseri'nin bir kazasının adı da Develi'dir.

Germencik (Aydın'ın kazası), Geremeyani (Milâs. Yeni adı: Bağdamları), Germiyan (Çeşme-İzmir): bugün kaza merkezi olan Germencik vaktile Aydın'ın bir köyü olup, ismi (Germiyancük) idi ve Cemâat-ı Germiyanlı adındaki aşiret tarafından kurulmuştu (Dr. Himmet Akın, *Aydınöğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul, 1946, s. 26). Milâs ve Çeşme'ye bağlı diğer iki köy de anlaşılana bu aşiret tarafından kurulmuştur.

Gökçeler (Tavas): tarihî kayıtlarda Gökçelü diye bahsedilen (A. Refik, a.g.e., s. 130) aşiretin iskânıyla kurulmuş olsa gerektir.

Haytabey (Denizli): Hayta Aşiretinin iskânıyla bu ismi almıştır. İsparta'nın Şarkikaraağaç Kazasına ilk yerleşenler Hayta Aşiretindendi. Halen Eğridir, Gelandost civarında, Anamas Dağlarında yaylayıp, Antalya'da kışlarlar. Afyon yaylalarında yaylayanları kışı Aydın ovasında geçirir. Türk töresini en kuvvetli şekilde devam ettiren aşiretlerin içinde en başta (Hayta) ve (Çepni)ler gelir. Ne gariptir ki, bunların da adı vurucu, kırıcıya çıkmıştır. Orta Asya'da ilk Türklerin iktisadî meslekleri hayvancılık ve Çin'e yaptıkları Çapul idi. İhtimal bunun bakiyeleri, adı geçen aşiretlere bu itham altında bırakmaya amil olmuştur. Ayrıca Hayta'ların vaktile uzun mesafeler arasında göçebelik etmelerinden kinaye olarak bugün dilimizde, çok gezen, avare avare dolaşan kimselere (Hayta gibi geziyor) denir.

Horzum (Ödemiş), Horzum Embelli (Alaşehir), Horzum Kesarler (Alaşehir), Horzum Sazdere (Alaşehir), Horsunlu (Kuyucak), Horasanlı (Tavas): Horzum Aşiretinin iskânıyla bu ismi almışlardır. Dinar havalisinde 20-30 köy işgal ederler.

Işıklı (Aydın), Işıklı (Çivril), Işık (Akhisar), Işıklar (Karacasu), Işıklar (Kırkağaç), Büyüksıkıklar (Soma), Küçüksıkıklar (Soma), Kızıışık (Söke), Tekelişıkıklar

(Soma): halen bir kolu Silifke havalisinde kışlayıp, Ermenek üstünde Yellibel taraflarında, Balgasun (Balgasun) Yaylalarında keçe çadırlarda yaylayan, ve diğer kolu Adana-Maraş civarında kışlayıp, Kayseri taraflarında Uzunyayla'da kıl çadırlarda yaylayan Kızıışıklı veya Işıklı adlarıyla anılan bir aşiret göçebelige ve yarı göçebelige devam etmektedir. Yellibel'dekini bizzat gördük ve çadırlarında misafir kaldık. Yukarıdaki köyler adı geçen aşiretin yerleşmesiyle teşekkül etmiştir.

Karabağ (Kırak-Ödemiş), Karabağ (İncirliova-Aydın): Karabağlı Aşiretinin (A. Refik, a.g.e., s. 219) yerleşmesiyle kurulmuştur. Aynı isimde bir şehri Azerbaycan'da görüyoruz (Sarı'nın Azer, a.g.e.)

Karahacılı (Ödemiş): bu isimdeki aşiretin iskânıyla kurulmuştur. Toroslarda konar göçerlerine rastladık.

Karakaya (Bodrum), Karakaya (Söke): bu isimdeki aşiretin yerleşmesiyle kurulmuştur. 40-50 sene öncesine kadar Ereğli civarında, Bulgar Dağlarında yaylayıp, Adana civarında kışlayan, Arap atlarıyla ve cirit oyunlarıyla ünlü olan bir aşiretti.

Karalar (Çivril): Karalı Cemaatinin (A. Refik a.g.e., s. 104,124,130,156,185) iskânıyla kurulmuş bir köydür.

Karakeçili (Gördes): Karakeçili Aşireti'nin iskânında bu ismi almıştır. Daha ziyade Bursa-Bilecik civarına yerleşmişlerdir. Ertuğrul Gazi de bu aşirettendir. Her sene Eylülün onbeşinde Yörükler atlı kabileler halinde, bayrak çekerek Söğüt'e inerler. Yüzyıllardır terkedilmeyen bu ziyaretin adına *Yörük Bayramı* deniyor. Türbenin önünde kurbanlar, adaklar kesiliyor, kazalar kayıyor, namazlar kılınıp, dualar ediliyor. Kurdukları çadırların önünde cirit oynuyor, güreşler, yarışlar yapıyor, davullar dövülüyordu. Resmî hiç bir zorlama olmadığı halde asırlardır terkedilmeyen gelenek, bugün eski haşmetini kaybetmekle beraber, gene de heybetli ve mânalıdır. (Karakeçili, Karakeçeli ve Karatekeli) olmak üzere üç aşiret bu Gün'e katılıyor. İki sene evvel Samsun'un Bafra kazasının Yörükler Köyü'nden Karatekeli Aşireti halkı bir otobüs tutarak bu törene katılmak için gelmişlerdi. Bütün Yörükler bizden, Ege ve Akdeniz Yörüklerinin bu Gün'e niçin katılmadıklarını sordular. Bu kutlu Gün'e bir Yörügün katılmayışına akılları ermiyordu.

Karamanlı (Çivril), Karamanlı (Kiraz): Karamanlı'ların iskânıyla 5 kurulmuştur.

5 Suriye'de Lâzkiye Vilâyeti dahilinde onbinlerce Türkmen yaşamaktadır. (Karamanlı köy isimlerini burada da görüyoruz. Bu isimde üç köy vardır: Karamanlı, Aşağıkaramanlı, Yukarıkaramanlı. Türkmen köylerinden diğer birkaçının adı da şunlardır: İsabeyle (Iran'da Erdebil civarındaki büyük bir Türk aşiretinin adı da İsabeyle'dir. Aydın'da da bir İsabeyle nahiyesi vardır.) Saray, Çamlı, Almalı (2 tane), Türkmenli, Karabacak, Fakıhasan, Topaklı, Çalkamalı, Hümmetli, Karaca, Hasancık, Meydancık, Çukurecik, Kulekpinar, Kepir, Karaahmet, Gökdağ, İsapınar, Kocağaz, Ağcabayır, Kabaklı, Çanlı, Kızılcauracak, Karaklı, Muruklu, Kilis, Saldıran, Karapınar, Mağaraderesi, Körali, Mezra, Kasap, Kuruca, Kazanca, Zeytinçik... İl... Bu isimler halk arasında yaşamakta olup, resmî makamlarla değiştirilmiştir.

1965 yazında Lâzkiye'ye gelen birkaç Türk filmi görmek için, ömründe sinema görmemiş, yediden yetmiş bütün Türkmen köylüleri atlar, eşekler, develerle iki hafta şehre taşıyorlar. Geceleri parklarda, yollarda yatıp, filmleri görüyorlar. Bu hal resmî makamları ürkütüyor ve Türk filmi yasak ediyor.

Karatekeli (Kınık), Karateke (Honaz): Karatekeli'lerin iskânıyla kurulmuştur. Bu aşiret Ege Bölgesine iskân olmuştur. İzmir'in Kaplıncık, Tekeli, Oğlananası, Doyranlı (Cumaovası-Tire arasında) köyleri 20-30 sene önce buralara yerleşen Karatekeli Aşireti tarafından kurulmuştur. Göçebeleri Bozdağ ve Afyon Dağlarında yayılıyor.

Keles (İzmir'in kazası): vaktile Ödemiş'e bağlı olup, şimdi kaza merkezi olmuştur ve yeni adı Kiraz'dır. Halen Bursa'da da Keles isimli bir kaza vardır ve ismi aynen muhafaza edilmektedir. Bu kaza ve nahiyelerin Keles aşireti tarafından kurulduğu anlaşılıyor. Adı geçen aşiretin eski bir aşiret olduğunu da şu kayıttan anlıyoruz: "Keles, bugün Ödemiş'e bağlı Kiraz bucağının merkezidir. 8 No. lu Fâtih Defterinde (s. 685) (Cemâat-ı Keles)den bahsedilmektedir ki, Keles adının Türk aşiretlerinden biri olduğu anlaşılıyor. Halbuki bu isim yabancı bir kelime sanılarak henüz pek yakın bir tarihte Dahiliye Vekâletince (Kiraz) adına çevrilmiştir. Halk arasında bugün hâlâ Keles diye anılan ve tanılan bu yerin yine eski adını alması temenniye şayandır. 912 tarihli Tire Vakıf Defterinde (Kelus) tarzında yazılıdır." (Dr. Himmet Akın, a.g.e.,s. 99). Bugün Burhaniye civarında Madra Dağında (Kıraz Aşiretine) ait on sekiz parça köy bulunmaktadır ki (Tahir Harimi Balcıoğlu, *Edremit Şehri Tarihi*, s. 105-106'ya atfen Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1938, önsöz) bu köyler halkını biz Keles Aşireti ile ilgili görüyoruz.

Kızılkıçlı (Bayındır): bu isimdeki Yörük aşiretinin iskânıyla kurulmuştur.

Kozanlı (Soma), Karakozan (Selendi-Manisa): Kozan Aşiretinin (A. Refik, a.g.e.s. 211) iskânıyla kurulmuştur. Adana'nın bir kazasının adı da Kozan'dır ve Kozanoğulları burada büyük rol oynamıştır. İran'da da Kozan'lı birçok köy vardır.

Küçükürtler (Aydın. Yeni adı: Yazıdere), Kürtköy (Uşak): Kürtderesi (Çine. Yeni adı: Subaşı): Kürtler isimli bir Türkmen aşiretinin iskânıyla kurulmuştur. Bu aşiret veya oymak Bozulus ve Danişmentli cemaatlerine tâbi idi. (Fazla malûmat için bk. Dr. Mehmet Eröz, *Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi*, Sosyoloji Konferansları, 1964-65, İktisat Fak. İctimaiyat Enst. neşr.)

Menteş (Milâs), Menteşe (Soma): bu isimdeki aşiretin (A. Refik, a.g.e.,s. 211) iskân olmasıyla kurulmuştur.

Naldöken (Bornova), Naldöken (Soma): Tekirdağ, Vize, Kocacık ve Yanbolu'nun iskânında büyük rol oynayan Naldöken Yörükleri (A. Refik, a.g.e.,s. 2,4,10, 22,23,40,45) yukarıdaki köyleri kurarak bu ismi vermişlerdir.

Ödemiş (İzmir'in kazası): Ödemiş Aşiretinin (A. Refik, a.g.e.,s. 206) iskânıyla kurulmuş olsa gerektir.

Saraçlar (Çine), Saraçlar Kula): Toroslar'da, Akseki'nin üstünde Göktepe'de Saraçlı Aşiretine rastladık. Aşlı (Sıraçlı) olsa gerektir. Adı geçen köyleri bu aşiret kurmuştur.

Sarışırhlı (Alaşehir): bu isimdeki Yörük aşiretinin yerleşmesiyle kurulmuştur.

Savcılı (Kuyucak), Savucaköy (Söke): Savcılı Aşiretinin iskânıyla kurulmuş köylerdir. Bu aşirete Gaziantep Türkmenleri arasında rastladığımız gibi (Ö.Özbaş,

a.g.e.,s. 3), Kozan mıntıkasının büyük teşekkülleri arasında da buluyoruz. (Faruk Demirtaş, Dil-Tarih ve Coğ. Fak. Derg. VII, 2, 334-336).

Selçikli (Akhisar), Selçikler (Sivaslı-Uşak): Kınık boyuna mensup Selçuklularla ilgili bir aşiretin iskânı ile kurulmuş olabilir.

Sindelli (Akhisar), Sindel (Salihli), Sindel (Bergama): bu isimdeki aşiretin yerleşmesiyle kurulmuş köylerdir. Aynı isimle anılan iki köye Kayseri'de rastladık. Bunlardan biri Avşar köyü idi. Bunlara benzer bir köy de Kıbrıs'ta vardır: Sinde.

Tekeliler (Manisa), Tekeler (Demirci), Tekelioğlu (Salihli): Tekeli Aşiretinin (A. Refik, a.g.e.,s. 132, 149, 207, 208) iskânıyla kurulmuştur.

Tilkili (Tavas): Tilkili Aşiretinin iskânıyla kurulmuştur. Bu aşiretin bir kısmı Lûristan'da Kürtleşmiştir. (Z. Velidi, a.g.e.,s. 206). Bir kolu da Maraş-Antep havâlisinde Kürtleşmiş olup, Alevîdirler ve (Tilkülü) diye anılırlar.

Turgutlu (Manisa'nın kazası), Turgutlu (Tire), Turgut (Seferihisar), Turgut (Marmaris), Turgutlar (Menemen), Turgutlar (Yatağan), Turgutlar nahiyesi (Yatağan-Muğla): Türk zümrelerinden biri olan Kıpçak'lara bağlı Turgutlar isimli Boy'un veya aşiretin (Z. Velidi Togan, a.g.e.,s. 309) yerleşmesiyle kurulan köy ve kasabalarlardır. Bir iki asır öncesinin iskân hareketlerinde mühim roller oynamışlardır.

2- *Türkistan, Horasan ve Azerbaycan'daki bir yer adını köy ve şehir adı olarak alma:*

Aydın vilâyeti, Aydınlar (Saruhanlı), Aydınlı (Eşme-Uşak): Batı-Kazakistan'da bir yerin adı (Sarı-Aydın) dir. (Doç. Dr. Bahaeddin Ögel, *İslâmeyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1963, cedvel: III). Azerbaycan'da da birçok köyün adı (Aydın) dir. Aydın vilâyetinin ismi Aydınöğulları ile de ilgili olabilir.

Alamut (Bozdoğan): halkı Alevî Türkmen'dir. Fakat Hasan Sabbah'ın batını cereyanlarının merkezi olan Alamut Kalesi ile ilgi kurmak doğru değildir. Zira bu Alevî cemaat Alamut Çiftliği'ni satın alarak Alamut Köyü'nü kurdu. Bununla beraber Alamut Çiftliği ile Alamut Kalesi arasında yer adı bakımından bir münasebet kurulabilir.

Becin (Milâs): yeni adı Mutluca'dır. Evliya Çelebi (Peçin) olarak bahsediyor: "Milâs'tan gelirken takriben şehrin 5 kilometre cenubunda kâin bulunan Peçin'in, yalnız ovanın cenup kenarında dîmdik yükselen bir kayayı heybetli bir şekilde taçlandıran büyük surlar ve kulelerden ibaret kalesi görünüyor." (Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Ankara, 1944, s. 126). Bu yerde 100 tane mesken görmüş olan Evliya Çelebi'nin, (Peçin) in bir zamanlar büyük bir şehir olması lâzım geldiğini söylediği naklediliyor. (aynı eser, s. 168). Aynı kaynakta bu yerin adı hakkında şu mütalâa yürütülüyor: "Peçin daha eski metinlerde Barcin yazılıyor. Berçin ve bugünkü muhaffef Peçin şekli de daha eski bir mevki adına râcidir." (aynı eser, s. 168). Halk arasında (Becin) diye anılan ve yakın zamanda adı (Mutluca) ya çevrilen Milâs'ın bu köyü, ismini ya Barcin'dan veya Peçin'den almıştır ki, ikisi de Orta Asya'da birer yer adıdır: *Barcin*, Ermenek'le Hadim arasında, Toroslar üzerinde,

güzel ve büyük bir yaylaın adıdır. Eski Türk lehçelerinde barem, ipek mânasına geliyor. İpek gibi otlarından ötürü bu isim verilmiş olabileceği gibi, Türkistan'daki Baren'a izafeten de konulmuş olabilir. Milâs'ın adı geçen köyü için de bu iki ihtimal düşünülebilirse de, biz biraz açışta belirteceğimiz hususu daha akla yakın buluyoruz: *Peçin*, halen Sinkiyang (yeni ülke) adıyla Çin işgâli altında tutulan Doğu Türkistan'ın bir vilâyetinin adı (Peçin) dir. (Z.V.Togan, a.g.e.,s.2).Milâs'ın Becin Köyü'nün adı ihtimal eski Türkler tarafından, Doğu Türkistan'ın bu (Peçin)i göz önüne getirilerek konulmuştur. Bu isme benzer bir yer adını da Türkistan'da, Balasazun'un 2 km. kuzey batısındaki küçük bir şehir harabesinin adında buluyoruz: Küçük Ak-Peçin. (B.Ögel, a.g.e.,s.328).

Belevi (Çal), Belevi (Çameli-Denizli), Belevi (Selçuk): bu köylerin adı Batı Türkistan'da (Belevli) diye isimlenen bir yerin adından (B.Ögel, a.g.e., harita IV) mülhemdir.

Çakmak (Denizli): İran Azerbaycanı'nda bir köy adıdır. (San'an Azer, a.g.e.,s.14). Kars'ta da birkaç tane Çakmak köyü vardır.

Çırcıvan (Karacasu.) Yeni adı: Çamarası): Azerbaycan'da Curcuvan şeklinde görülüyor.

Çine (Aydın'ın kazası): Azerbaycan'da, Savuçbulak bölgesinde bir köy adı.

Dalama (Yenipazar): Doğu Türkistan'da aynı isimle anılan bir yer mevcut.

Derbent (Buldan), Derbent (Salihli), Derbent (Alaşehir), Derbent (Turgutlu), Derbent (Banaz-Uşak): Azerbaycan'da bir yerin adı Derbent'tir. Bu köylerin adı Osmanlı İmparatorluğu'nun daki (Derbent Teşkilâtı) ile de ilgili olabilir.

Gencelli (Kuyucak-Aydın), Gencellidere (Kuyucak): Azerbaycan'daki (Gence) şehrinin adıyla ilgilidir.

Göktepe (Muğla): Akseki, Bulgar Dağları ve Maraş'ta bu isimde yaylalar mevcut olup, gerek adı geçen köy, gerek bahsedilen yaylalar isimlerini Türkmenistan'daki (Göktepe) şehriden almışlardır.

Karatepe (Köşk-Aydın): Azerbaycan'da beş tane Karatepe köyü vardır. Bu isim oradan alınmıştır.

Serçin (Söke): yeni adı Gölönü'dür. Köyün adının değiştirilmesinden köylüler son derece müteessir olmuşlardır. Köy vaktile Bafa Gölü'nün diğer yüzündeydi ve adı (Sirkinceli) idi. Ölet'ten (Veba'dan) kurtulanlar burayı terkederek, şimdiki köyü kurdular. (Serçin) kelimesini birkaç bakımdan inceleyeceğiz. Batı Türkistan'da bir yerin adı (Kırçin) dir. (B.Ögel, harita IV). 3-4 asır önce Isparta çevrelerinde (Çerçin) adlı bir köy vardı. (H.T.Dağhoğlu, X. *Asr-ı Hicride Hamideli*, Ün, sayı: 87-90, 1941). Beyşehir ve Nevşehir'de de (Berçin) isimli iki köy mevcuttur. Serçin, Çerçin, Berçin'le Batı Türkistan'daki Kırçin arasında bir rabıta kurulabilir. Lehçe-i Osmanî'de Serçin (perakende şeyler, mekik mili) mânasına geliyor. Serçin perçin ise (perakende canavar resmi demek oluyor). Canavar halk arasında Kurt'un adıdır. Canavar resmi, Kurt Vergisi demek oluyor. Bu vergi adı ile köy adı arasında münâ-

sebet kurmak güçtür. Yalnız bir vergi adıyla isimlenen diğer bir köyümüzü mukayese için belirtebiliriz. Bu köy Ulukışla'ya bağlı (Kılan) köyüdür. Kılan, Moğolların arazi ve emlakten aldıkları vergiye verdikleri isimdir. (Prod. Dr. W. Barthold, *İlhantular Devrinde Mali Vaziyet*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 152).

Sultanhisar (Aydın): Azerbaycan'daki Sultanhisar Köyü ile ilgilidir.

Talas (Demirci): Doğu Türkistan'daki Talas Şehri, Talas Nehri, Talas Vadisi B.Ögel, a.g.e., harita IV) ile Demirci'ye bağlı bu Talas Köyü arasında ilgi vardır. Kayseri'de de bir nahiyenin adı Talas'tır.

Tavas (Denizli'nin kazası), Tavas (Acıpayım. Yeni adı: Ovacıyurt): bu iki yerin adı da Batı Türkistan'daki (Taraz'dan) mülhemdir.

Ula (Muğla): Türkistan'da bir nehrin adı da Ula'dır. (M.N.Tobçanova, *Moğolların Gizli Tarihi*, Dr. Ahmet Temir tercümesi, Ankara, 1948, I). Muğla'ya bağlı olan bu nahiyenin adı da bu nehirden alınmış olsa gerektir.

3- Köye, arazi şekline ve coğrafi vaziyete göre isim verme:

Köy düz bir yerde (Yazı = düz ova) kurulmuşsa köyün adı Yazılı olur: Akyazı, Sarıyazı, Karayazı, Bozyazı gibi. Renkler de ovanın toprağının rengine göre ilâve edilir. Köy, ağaçların çevrelediği bir meydana kurulmuşsa Alan'la ifade edilir: Sarıalan, Akalan, Bozalan gibi... Basamak basamak merdiven tarzında olan araziye (Seki) denir. Böyle yerde kurulan köy, toprağın, taşın görünüşüne göre: Akseki, Sarıseki, Kızılseki olur. Eski eserlere, harabelere Yörükler (Ören veya vira) dir. Böyle bir yerde kurulan köyün adı: Karaören, Karacaören, Karacaviran, Akviran, Akören, Bozören, Kızılören, Kızılcviran olur. Bir pınar kenarında kurulan köyün adı: Akpınar, Kızılcvınar, Gökpmar, Karapınar'dır. Dağın geçit veren yerine Belen denir. Bu sırtın eteklerinde kurulan köy: Akbelen, Karabelen, Sarıbelen olur. Şimdi birkaç misâl verelim:

Akseki (Bozdoğan), Seki (Karacasu), Karacaviran (Koçarlı), Karacaviran (Yenipazar), Kızılca (Köşk), Kızılçayer (Köşk), Kızılcvınar (Germencik), Kuşlarbeleni (Koçarlı), Örencik (Bozdoğan), Ören (Karacasu).

4- Yerleşme anındaki bir hadiseye uygun köy adı alma:

Bu şıkki inceliyebilmek için köyler üzerinde tatbiki çalışmalar gerekir. Biz sadece iki misâlde yetineceğiz.

Birese (Bozdoğan. Yeni adı: Olukbaşı): Bugünkü köyün bulunduğu yere Ese (İsa) adındaki bir Yörüğün, obası ile gelip yerleşmesi neticesi köy kuruluyor. Sonradan başka obalar geliyor. İlk önce yalnızca (Bir Ese) geldiğinden köy bu adı alıyor.

Dutağacı (Bozdoğan): bugünkü köyün bulunduğu yerdeki bir dut ağacının yanına bir Yörük gelip çadırını kuruyor. Pazar yerinde kendisine nerede oturduğunu sorulduğunda, karşı tepelerdeki dut ağacını işaret ediyor. Zamanla gelen çadırlar artıyor ve köy kuruluyor. Köyün ismi de buradan alıyor.

5- Bir Kahramanın, Bir Büyük Kumandanın veya vaktiyle totem olan yahut saygılı tutulan bir hayvanın adını, köy adı olarak kabul etme:

Ertuğrul (Ödemiş), Ertuğrul (Güney-Denizli).

Orhangazi (Ödemiş).

Turgutalp (Manisa), Turgutalp (Soma): Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından olan Turgutalp'e izafeten konulmuş olsa gerek.

Aslanlar (Torbalı-İzmir), Aslanlı (Nazilli), Aslanyaylası (Söke), Bozkurt (Çardak-Denizli), Karakurt (Kırkağaç), Kurtlar (Gördes), Hacıkurtlar (Acıpayam), Develer (Çal-Denizli), Kaplanlar (Çal), Karaçakal (Yenipazar), Doğan köy (Kale-Denizli), Doğanlı (Güney), Horoz (Aydın), Horozköy (Manisa), Keçi (Çine).

Makalemiz burada sona eriyor. İmkân nisbetinde bir sınıflandırma yapmağa çalıştık. Bu sınıflandırmada vesika veya müşahadeye dayanmağa gayret ettik. Konu çok uzun araştırmalar istemektedir. Şimdilik bununla iktifa ediyoruz. İleride daha derinliğine çalışmalar yaparak, Türkiye'mizi bu bakımdan tanıtmaya gayret edeceğiz.

RESİMLİ BİR UYGUR VARAKI

Emel Esin
İstanbul

Aurel Stein'in Türkistan'dan getirdiği ve bir kısmı Dihli'de National Museum'da muhafaza olan Uygur Türk sanatının eserlerini ilk gördüğü anı kimse unutmaz. Büyük bir divânhanenin duvarlarına, Bezeklik mâbedlerinin duvar resimlerinden bazıları, mâbedlerde olduğu tertibe yakın şekilde, yerleştirilmiştir. Böylece, seyircinin karşısında, bir kaçının boyu yedi üzerine beş metreyi aşan, pek büyük duvar resimleri yükselmektedir. Kızıl rengin hâkim olduğu bu resimler, ekseriyetle pranidhi sahnelerini, yani bir kişinin kendini "Burkan" (Buddha)'a adanmasını tasvir eder: Dünyanın mihrini addedilen ve ortada, ayakta duran Burkan'ın etrafında, insanlar ve diğer mahlûklar toplanmış, ona dehâlet etmektedirler. Dehâlet eden şahısların yüzlerine ve hareketlerine verilmiş ifade, Burkan'a derin muhabbet ve saygının tercümanıdır. Merhameti ve dünyadan ferâgati temsil eden Burkan'a karşı duyulan bu meclûbiyet, gelişmiş bir insanıyete işaret etmekte ve böylece Bezeklik resimlerine, önemli kültür eserleri arasında yer vermektedir. Diğer taraftan, Uygur ressamlarının kuvvetli istidadı ve Türklerle öz bir millî üslûb çıkarmış olmaları keyfiyeti, Bezeklik resimlerine, yüksek sanat eseri mâhiyetini de ilâve etmiş. Velhâsıl, Bezeklik duvar resimleri, tıpkı Chapelle Sixtine gibi, beşeriyetin muayyen bir devirdeki dünya görüşünü yüksek sanat kabiliyeti ile hulâsa eden sayılı âbidelerdendir.

1 Uygur eserleri ihtivâ eden veya onlar hakkında bilgi veren bâza kitaplar:

F.H.Andrews. *A descriptive catalogue of antiquities recovered by Sir Aurel Stein*. Delhi 1935. Bu yazıda bahsi geçen eser, cild I,s.272'de Kao 06-09 dur.

Id. *Wall-paintings from ancient shrines in Central Asia*, Londra 1948.

M. Bussagli, *Painting of Central Asia*, Genève 1963.

A.v. Gabain, *Das uigurische Königreich von Chotscho*, 850-1250. Berlin 1961.

A.Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisich Turkestan*. Berlin 1912.

H.Haertel, *Gandhara und Turfan*, Berlin Voelkerkunde Müzesi Orta Asya sergisi rehberi, Berlin 1957.

Id., *Indische und Zentralasiatische Wandmalerei*, Berlin 1959.

A.v. Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1912.

Id., *Buddhistische Späetantike in Mittelasiens*, Berlin 1922-28.

Id., *Chotscho*, Berlin 1913.

Aurel Stein, *Serindia*, Oxford 1928 (Şorcuk Mingoy XIII ve Wan-fo-hsia resimleri)

Duvar resmi ve kitab resmi sâhasında, Uygur san'atının hususiyetleri belki kısaca şöyle anlatılabilir: Prof. von Gabain², Türklerden evvelki Orta Asya duvar resimlerinin tertiblerini, Türk eserlerine nisbeten, daha az vâzih ve daha karışık bulmaktadır. Türkler ve bu arada Uygurlar ise, büyük çapta ve sâde tertibleri tercih ederler ve bunları kudret ve san'at belâgâti ile âbidevi ü lûbda tersim eylerlerdi.

Uygur ressamları, şekilleri ışık ve gölge satılırları olarak değil, daha ziyade çizgi olarak görüyorlardı. Çizgilerinin hassâsiyeti, fevkalâde ifâdeli bir san'at vücuda getirmişti. Esâsen Uygur ressamları çizgi resminde mâhir oldukları gibi, hat san'atını da yüksek zirvelere çıkarabilmişlerdir. Aynı eserde, resim ve hat san'atı birbirini itmâm ederdi.

Hassâs çizgilerin çerçeveslediği satılırlar parlak renklerle doldurulur ve tezyini motiflerle bezenirdi.

Bu hususiyetleri dolayısı ile, Uygur resim san'atı Uzak Şark ile Kadim Orta Asya san'atları arasında mutavassıt bir yer tutmaktadır. Filhakika Uzak Şark resimlerinde de çizgi kuvveti vardır ve hacm pek meydana çıkmamaktadır. Fakat renkler nisbeten donuktur. Kadim Orta Asya duvar resimleri Uzak Şark resimleriyle mukayese edilirse daha az canlı ve ifâdeli, fakat daha rengin gözükmeindedir. Türklerden evvel Orta Asya'da yapılan duvar resimlerinde mavi-yeşil ve sarı renkler hâkimdi. İşte Uygurlar, hem Uzak Şark resimleri gibi ifâdeli, hem Kadim Orta Asya eserleri gibi renkli olan duvar ve kitab resimleri yaptılar. Bütün samîmiyetleri ve cesaretleriyle, en sevdikleri renkleri, bilhassa Siddartha'nın rengi addedilen kızıl rengin muhtelif "ton" larını kullandılar.

Uygur eserlerinde, görünüşleri ile kıyâfetlerinden Türk oldukları anlaşılan ressam tasvirleri vardır (levha IXA, IXB). Muhtelif resim ve yazmaları muâyene eden Aurel Stein³, Türklere mahsûs bir fırça tutuş usûlü olduğu neticesine vardı. Prof. von Gabain, Uygurların kâşî kalem de kullandığını tebârüz ettirdi. Nettekîm, Kâşgarî de, Türklerin "uc" ağacından kalem yaptıklarını söyler. Uygurlar tahta baskısı tekniği ile de resim ve yazıları teksîr etmişti. Hattâ bu tekniği Türklerin icâd ettiğini sananlar vardır. Kullandıkları kâğıtları da muhtemelen kendileri yapardı.

Uygur eserleri bilhassa Berlin'de Völkerkunde Museum'da, Leningrad'da Ermitage Müzesi'nde ve Dihli'de National Museum'da muhâfaza edilmektedir.

Uygur eserlerinden yayımlananlar, ekseriyetle Türk kültürü ile ilgisi bulunmayan, fakat Buddha dini ve Hind kültürü veya Çin kültürü veya İran kültürü mevzularında vukufu olan kimselerce mütalâa ve neşr edilmiş. Uygur yazısı ile Türkçe ibâreler taşıyan Uygur resimlerinin milliyetini kimse red etmese bile, başka kültür sahalarında yetişmiş âlimler, bunları ekserî kendi zâviyelerinden muâyene

2 Gabain, not 1 deki eser, s. 58.

3 Uygurların fırça tutuşu şekli: -A.Stein, *Serindia* res. 280 hakkında müellifin târifi. Uygurların fırça, kalem ve kâğıtları: Gabain, *Chotscho*, s.64-5.

etmiş ve sayısız Türk millî kültür kıymetlerini Hind, Çin veya İran kültürlerine mal etmiş. Milletimize şeref veren Uygur san'at eserlerini, muhtelif mevzûlarda çalışan Türk kültürü mütehassıslarının ele alması, gerek beynelmilel ilme, gerek Türk milletinin kültür târihine hizmettir. Bu hizmeti şimdiye kadar yapmış olan bir kaç âlim arasında, A. v. Le Coq, Prof. Bayan A. von Gabain ve bu hatıra kitabında andığımız Prof. Rahmeti Arat, başta gelmektedirler.

1964 yazında, "Permanent International Conference of Altaists" toplantısında son defa olarak rastladığım Prof. Rahmeti Arat'a Dihli'deki Uygur eserleri hakkında yapılması icâb eden araştırmalardan bahs ettiğim vakit, vatanımı kaybeden bir şimâl Türkünün derin hüznü ile, Türkistan'ın bugün fiilen bir müstemleke olduğuna işâret etmiş ve şöyle demişti: "Yetim memleketin kültür kıymetleriyle kim uğraşır?" Bugün kaybını acı ile hissettiğimiz büyük âlim, kendi üstün istidâdını "yetim milletin" kültür kıymetlerini toplamağa ve unutulmaktan kurtarmağa vakf etmişti. Son gayretini Uygur edebiyâtına sarf etti ve bu mevzûdaki ehemmiyetli eseri halen baskıdadır.

Dihli Müzesi'nde, sandıklarda saklanan Aurel Stein koleksiyonunda, Uygur yazısı ile ibâreler taşıdığı sandığım bir kaç esere rastladım. Burada bahsi geçecek Kara-hoca'da bulunmuş (Kao 06-09) no.lu eser, yukarıda hususiyetleri arz edilen Uygur uslubunda görünmekte idi. Fakat, yazı okunmadan bir neticeye varmak imkânsızdı. Prof. Saadet Çağatay'dan yazının okunmasını istirham ettim. İyi bir tesadüf olarak Bayan von Gabain XXVI. Şarkiyat Kongresi'ne iştirâk etmek üzere, Dihli'ye gelmişti. Kendisinden de aynı ricada bulundum. Böylece, bir taraftan Prof. Saadet Çağatay'm delâleti ile Prof. Ahmet Temir metni okudu. Diğer taraftan, Prof. von Gabain de metni okumak lûtfunda bulundu ve hatta kendisi bu mevzuda bir muhtıra yazarak Hamburg Üniversitesi'ne verdi. Muhtıranın neşri mevzûmuza kıymetli malûmat ilâve edecektir. Metnin mâhiyeti pek vâzih olmakla beraber, Türkçe olduğu ve Burkan, Bud gibi kelimelerin tekerrüründen de, Buddha dini ile ilgisi bulunduğu âşikârdır.

Andrews'in yaptığı katalogda (bak. not 1) Kao 06-09 numarasını taşıyan eser, al renkte bir yırtık ipeklî kumaşa yapıştırılmış dört parçadan mürekkep bir kâğıt varak kalıntısıdır (levha I). Dört parça kâğıdın aynı eserin kısımları olduğuna şübhe yoktur.

Varakın üstünde kırmızı yazılar ve kara hat ile çizilip, bazı tarafları kırmızı ile boyanmış resimler vardır.

Söz konusu resimde, Uygur kitab resimlerinde (levha III, res. 1) görülen bir hususiyet göze çarpmaktadır: yazılar çok büyük ve şahıs tasvirleri nisbeten küçüktür. Kadim Şimal Türklerinin yaptığı petroglyph'lerde de, tamgalar ve runik yazılar şahıslardan daha büyüktür. Şahısların görünüşü de Uygur tarzındadır. Bu şahıslar, Prof von Gabain'in târif ettiği Uygur güzellik mefhumunu temsil etmektedirler. Ay gibi toparlak yüzlü, çekik gözlü görünmektedirler. Ancak,

Mongoloid tipi hatırlatan bu hususiyetlerin yanında, Mongoloid olmıyan uzunca burunları vardır. Başları, boylarına nisbeten büyüktür. Uygur resimlerindeki insan tipini tahlil eden E. Diez⁴, Selçukların Yakın Doğuya göçünü müteakip, aynı tipte ve tarzda şa'ısların İsam kitab resminde görüldüğüne işaret eder.

Elimizdeki dört parça tam resmin ancak bir kısmını teşkil etmektedir. Tam resim acaba ne gibi bir tertip arz ediyordu? Prof. Von Gabain, bana lütfen verdiği izahat meyanında, elimizdeki varakı bir diğer esere, Buddha'nın "Parivāra"sının, yani daima etrafında temsil edilen şahısların resmî sanmakta ve F. W. K. Müller'in Uigurica II'de neşrettiği bir resme benzemektedir.

Ancak bir fikir olarak şunu arzetmeğe mücâseret ediyorum. Elimizdeki parçanın sağ alt köşesinde (levha IV) Aurel Stein'in katalogda kaydettiği gibi, kırmızı bir taht vardır. Hattâ, belki tahtın üstünde de, tam mahiyeti pek anlaşılmıyan, fakat kırmızı Buddhist râhibi kıyâfesinde, bir kimseyi hatırlatan ve diğer şa'ıslardan daha büyük bir şahıs şeklinin bir kısmı şezilmektedir. Buddhist san'atının tertib an'anesi göze alırsa, bu taht veya taht üstündeki büyük çapta ve önden gözüken mukaddes şahıs, kopozisyonunu tam ortasında durmakta idi. Bezeklik duvar resimleri meyânındaki büyük semâvî mandala Uygur Buddhist San'atının bu mandala⁵ terkiibinin tam bir numûnesini göstermektedir (levha II). Tahtın⁶ üstündeki kırmızı şekil bir şahıs olmasa dâhi, Bayan J. Auboyer'in tebâruz ettirdiği gibi boş tahtın kendisi de mukaddes bir şahsa işaret teşkil etmekte ve böylece ortada yer almağa istihkak etmektedir.

Eğer bu fikir doğru ise, elimimizdeki parça, asıl resmin sol yarısından ibarettir.

Tahtın yakınında ve altında diz çöken iki kimse vardır. Her ikisinin de traş olmuş saçları ve kıyâfetleri kendilerinin râhib olduğunu gösterir. Râhiblerden ilki açık bir renk giymiş, ikincisi ise kırmızıya bürünmüştür. Hem açık renkte, hem kırmızı kumaşa sarılmış râhib resimleri Uygur Türk san'atında çoktur (levha V A , V B , V C). Râhibler, ekseriyetle ellerini birleştirmiş, ibâdet ederken tasvir edilirdi. Varakımızdaki râhiblerin dinî resimleri ismarlayan kimseler mevkiinde durduklarını Andrews, katalogda kaydetmiştir. Râhibler resmi kendileri yapmış da olabilir. Uygur Buddhist râhiblerinin elde fırça resimleri, Uygur yazıları bulunması hasebile Uygur san'atına mal edilen Şorcuk Mingoyundaki (Bin-ev'-

4 Uygur tipi: J.G.Mahler, *The Westerners among the figurines of the Tang dynasty*, Roma 1959, s. 38, 41. Gabain, *Choscho*, s. 27-29. E.Diez *Die Kunst der islamischen Völker*, München 1915, s. 186. Kâşgari. Atalay baskısı, cild I, s.412.

5 Taht. Orta Asya Buddhist san'atında: J.Auboyer, *Le trône et son symbolisme dans l'Inde ancienne*, Paris 1949. Uygur "taochang" 'ı: Gabain, *Choscho*, s. 21.

6 Mandala: J.Petrucci, *Essai sur les peintures bouddhiques de Touen-houang*, Aurel Stein'in *Serindia* adlı eserine dahil, s.1400 ve devamı. Mandala'nın İslâm Türk san'atına geçişi: E.Esin, *The monarch representation in Turkic and Ilkhanid art and the cakravartin*, XXVI. Şarkiyat kongresine teblig, Delhi 1963.

indeki)⁷ onüçüncü mağarada mevcuttur (levha C V). Rubruck⁸'da san'atkâr Uygur râhiblerine onüçüncü yüzyılda, Karakurum'da ve diğer İç Asya şehirlerinde, rast-gelmişti.

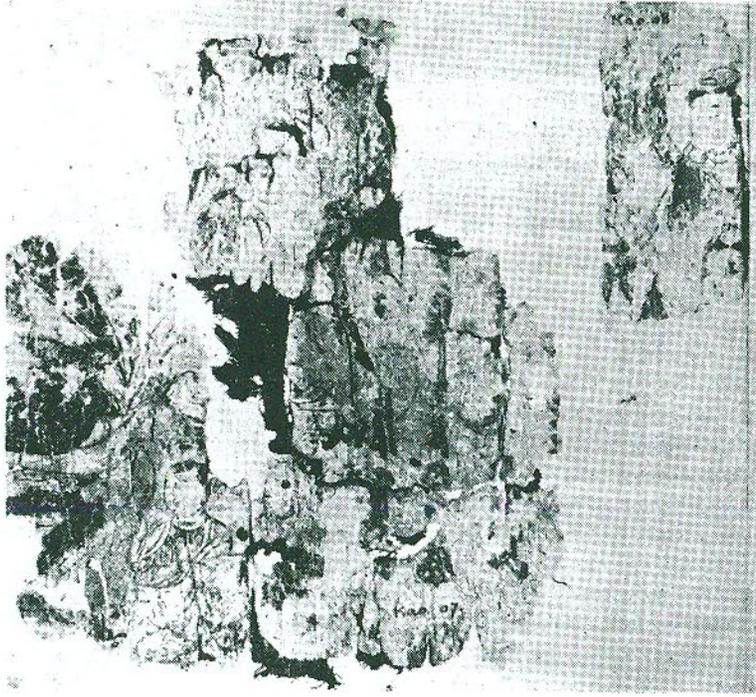
Tahtın solunda ve yukarıda duran ve ancak taht başı, hâlesi ve omuzları gözüken şahıs, Prof. von Gabain'in fikrine göre, bir bodhisattva'dır. Malûm olduğu üzere, dünyadan ayrılıp fenâ'ya varmaktansa, dünya âleminde kalıp insanlara hizmete kendini vakfeden Buddhist azizleri, bodhisattva adını taşır. Türk Buddhist'leri eski mâbûdlarını böyle boddhisattva şeklinde de, Buddhist pantheon'una sokmuşlardı. Ay ve güneş Tanrıları bu meyanda idi. Ayrıca, Avalokitesvara ibâdeti bütün İç Asya'da ve Türkler arasında da revaçta idi. Sakya'ların azizi Siddharta da, meşhûr iştirak vak'asından evvel başka hayatlarda bir boddhisattva olmuştu. Şezâde olması münâsebetiyle, o tâc ile resmedilirdi. Diğer boddhisattva'lar da, ona teşmilen, Uygur san'atı an'anesinde taht olarak ve Siddharta'nın vatani olan Nepal ve dine dâvet ettiği memleket olan Hindistan kıyâfetlerinde, bazan gövdesi çıplak olarak, gösterilirdi (levha VII).

En uzak, sol yukarı köşedeki sırada dizilmiş orta çapda şahıslar da (levha VIII. A) muhtemelen ikinci derecede mâbudlar olsa gerek. Bezeklik semâvî mandalasında da (levha II, levha VII. B) bu tarzda şahıslar boddhisattva'ların arkasına dizilmiş. Bu ikinci derece mâbûdların kıyafeti boddhisattva'larınkinden başkadır. Bunlar, mintan ve geniş kollu bir cübbeden ibâret olan ve Çin ve Uygur resimlerinde yıldızların müşahhas şekillerine mahsus bulunan bir kıyafet giymektedirler. Başlarında da, kumaştan gibi gözüken bir başlık vardır. Bezeklik semâvî mandalasındaki bu kıyafette bir grup şahıs (levha VIII. B) Oniki hayvan takviminin yıllarının insan şeklinde tasviridir. Her şahsın elinde tuttuğu kâğıd tomarı üstünde, Uygur harfleriyle Türkçe olarak adı yazılıdır. Başlıkların üzerinde de, her yıla mahsûs hayvanın maskesi resmedilmiştir. Bizim varakın ikinci derecede mâbûdları da kumaştan başlık, mintan ve cübbe giymiş gözükmelekeler. Ancak hayvan maskesi görülmemektedir. Üstelik, her başın etrafında hâle mevcuttur.

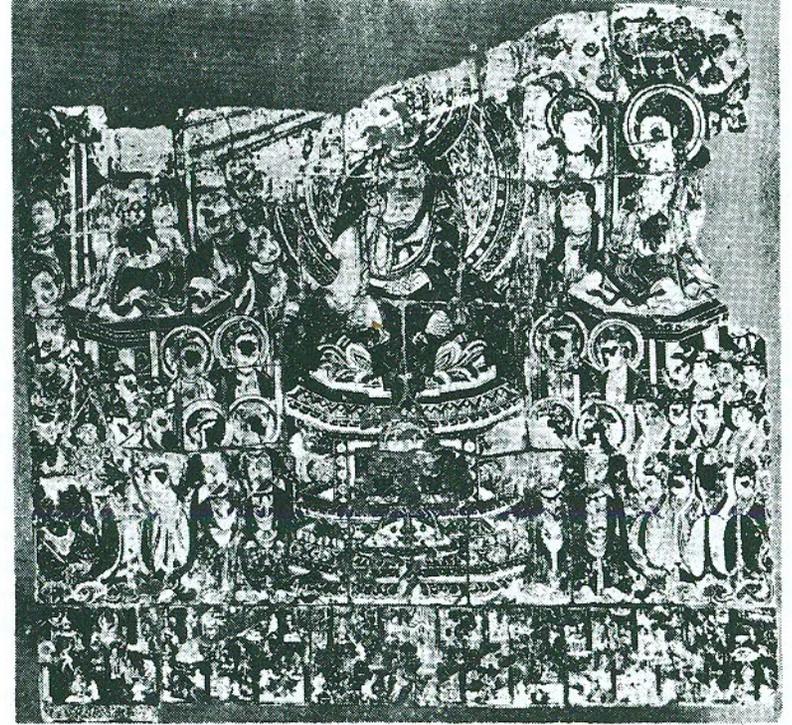
Prof. von Gabain'in zannına göre, varakımız, tomar şeklinde bir kitab kalmıstır.

7 Şorcuk, Mingoy XIII: bak. not 1, Aurel Stein,

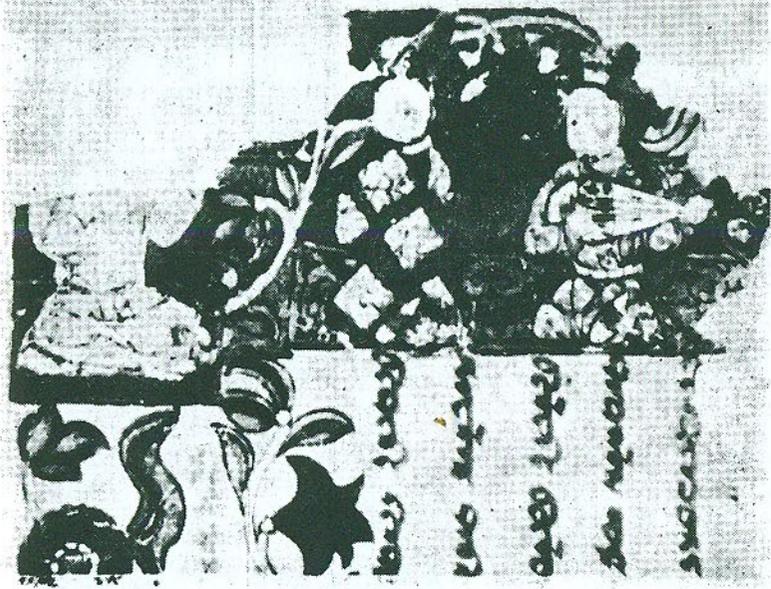
8 W. R. Rockhill, *The journey William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-55, narrated by himself and translated from the latin*, London 1960, s. 147-48.

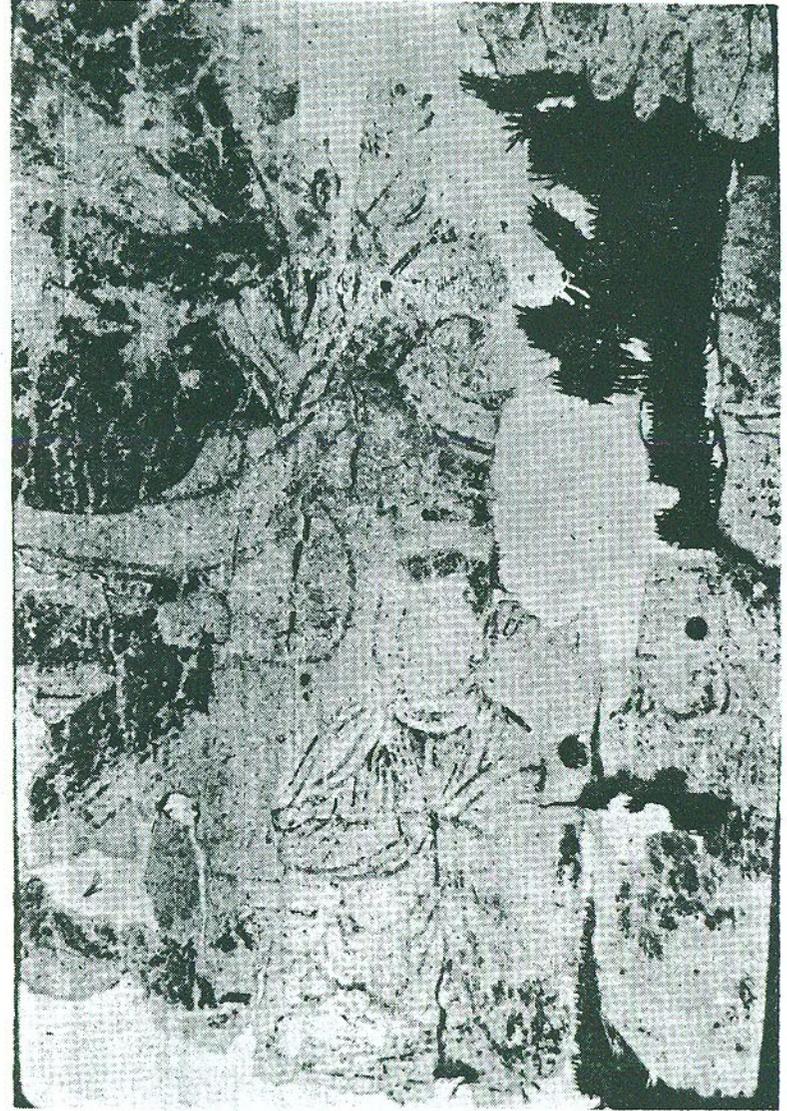
Levha I- Dihli National Museum'da sandıklarda mahfuz Kao 06-09 no.lu Uygur yazılı tomar.

Levha II- Bezeklik duvar resimlerinden Uygur harfleriyle Türkçe yazılı bir semâvî mandala. Türk hayvan takvîmi yıllarının müşahhas resimleri, Buddha'nın solundaki orta kısımda, kenardaki oniki eş şahıdır. (bak. levha VIII) Le Coq, *Buddhistische Spactantike in Mittelasien*, Atlas. levha XVII'den.

Levha III- Koço'da K. harâbesinde bulunmuş resimli kitab: Voelkerkunde Museum, Berlin. Le Coq, *Buddhistische Spätantike in Mittelasien*, cild II, levha 8A, res. B'de gösterilmiş ve Uygur eseri olarak tasnif edilmiştir.

Levha IV- Levha I'in sağ, alt köşesi.

Levha V A— Bezeklik XII. mâbedden diz çökmüş, duâ eden Buddhist râhib resmi. Dihli Milli Müzesi. Andrews, not l'deki eser, levha XX-II. de izâhat vardır.

Levha V B- Bezeklik, III. mâbedden duâ eden râhib resmi. Dihli Milli Müzesi. Andrews, not l'deki eser, levha XVIII'de izâhat vardır.

Levha V C - Şorçuk, Mingoy XIII'deki Uygur harfleriyle Türkçe yazılı mağaradan, yazı yazan veya resim yapan râhib resimlerinden biri. A.Stein, not 1'deki eser, res. 280.

Levha VI A- Şorçuk, Mingoy XIII'deki Türkçe yazılı mağaradan râhib resimleri. Dihli Milli Müzesi.

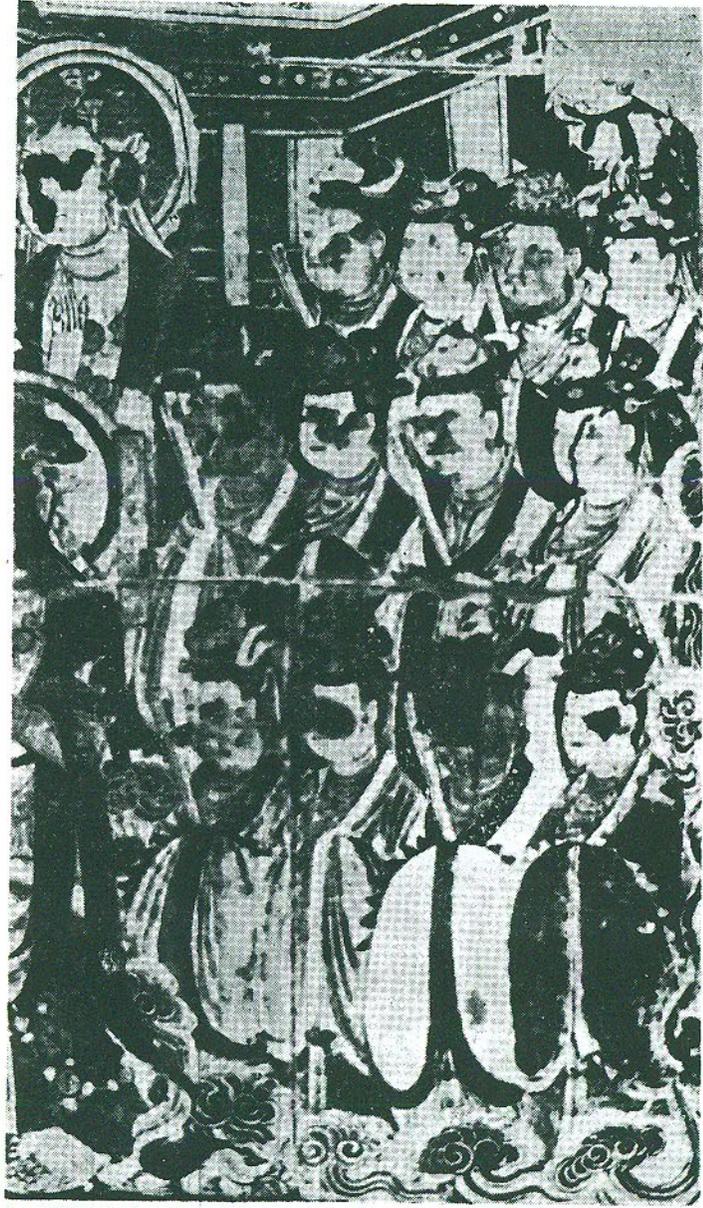
Levha VI B- Toyuk, VI. harâbede bulunmuş, 5 sıra Türkçe ve 2 sıra Çince ibâreler taşıyan râhib resmi. Dihli Millî Müzesi, Toy. VI-0145. Not 2 deki katalog,s.85'de izâh vardır.

Levha VII- Bezeklik, III. mâbedden bodhisattva resmi. Dihli, Millî Müzesi. Andrews, not 1'deki eser, levha XVI da izâh vardır.

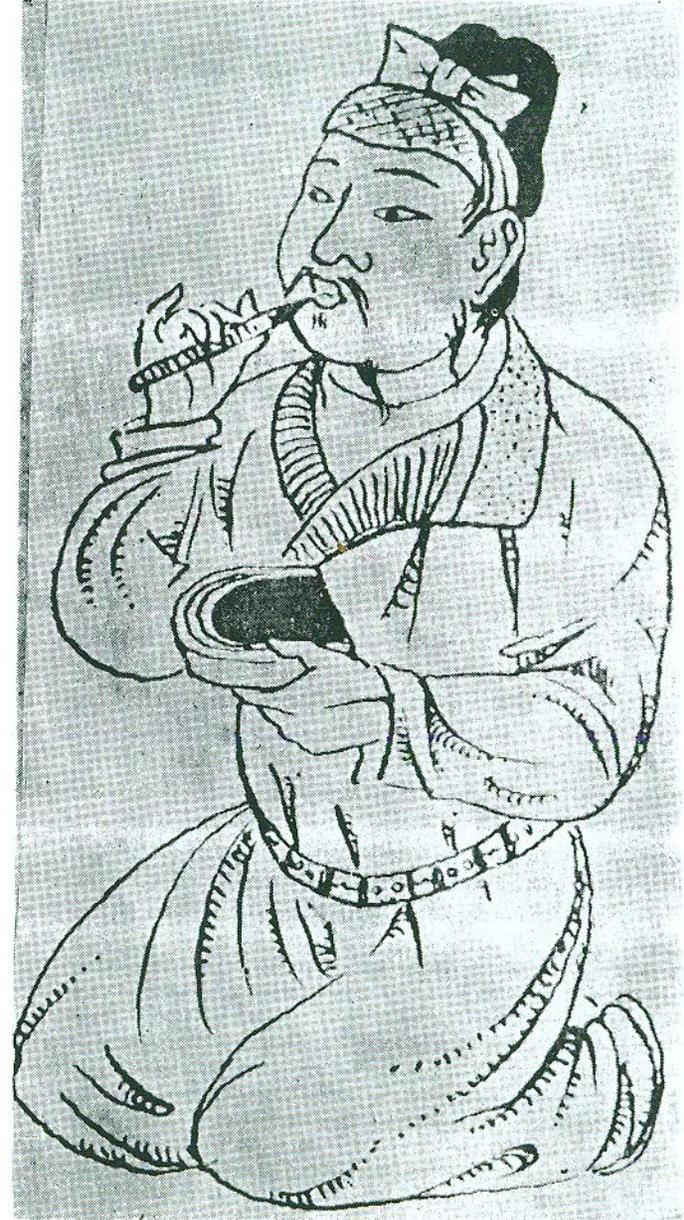
Levha VIII A- Levha I'n sol üst kısmı.

Levha VIII B- Levha II'nin sol orta kısmı. İki boddhisattva ve Türk takvimi yıllarının müşahhas şeklini gösteren oniki şahıs. Her biri elinde adını Türkçe Uygur harfleriyle taşıyan bir tomar tutmaktadır. Her şahsın başlığında, temsil ettiği takvim hayvanının süreti gözükür.

Levha IX A- Elinde fırça ve palette tutan bir ressamı gösteren Uygur resmi. A.v. Gabain, not I'deki eser, res. 29a'dan alınmıştır.

Levha IX B- Elinde boya hokkası tutan ve fırçasını ağızda sivrilten bir ressamı gösteren Uygur resmi. A.v. Gabain, not I'deki eser, res. 29b'den alınmıştır.

KIRŞEHİR'DE H. 709 (= 1310) TARİHLİ TASVİRLİ BİR TÜRK MEZARTAŞI

ANADOLU'DA TASVİRLİ TÜRK MEZARTAŞLARI HAKKINDA
BİR ARAŞTIRMA

Semavi Eyice
İstanbul

I

Anadolu'da Tasvirli Türk Mezartaşları

Rahmetli Rıfki Melül Meriç, *Türkiyat Mecmuası*'nın 1936'da basılan beşinci cildinde yayınladığı uzun bir makalesinde Akşehir türbe ve mezarlarını etraflı surette tanıtırken¹ bu tarihi Türk kasabasının mezarlıklarında o sıralarda görülebilen bir miktar "tasvirli" islami mezartaşını da ilk defa olarak ilim âlemine sunmuştu². Bu güzel ve çok faydalı araştırmanın basılmasından on yıl sonra yayınlanan Akşehir hakkındaki büyük bir kitapta da aynı konu ele alınarak vaktiyle R.M. Meriç tarafından tanıtılan taşlar, kitabelerinin okunuşlarında bazen düzeltmeler yapılarak tekrar işlenmiştir. Fakat bu kitapdaki klişeler, bahsi geçen mezartaşlarının üzerlerindeki şekiller hakkında yeter derecede fikir verememektedir³. Ötedenberi usulden olduğu üzere, son yarım yüzyıl içinde inanılmıyacak bir gayretle tahrib edilen birçok mezarlık gibi Akşehir mezarlıkları da çeşitli sebep ve bahaneler ile kaldırılmış, sanat

* Bu küçük araştırmamızın fotoğrafları ile güzel ve başarılı desenleri asistanımız Yıldız Demiriz tarafından hazırlanmıştır. Bilhassa Konya'daki çalışmalarımıza kolaylaştıran, fotoğrafları temin eden Eski Eserler ve Müzeler Genel müdürü sayın M. Önder'e ve Hikmet Gürçay'a, Konya müzesi müdürü Kemal Uğur, desinatör Bayan Gönül Öztütüncü'ye, kitabelerin transkripsiyonlarını yapan Prof. A. Ateş ve T. Yazıcı'ya, teşekkürü borç bilirim. Kırşehir'deki taşın estampajını alırken büyük bir şevkle çalışan ve desenleri çizen öğrencilerinin gayretlerini de burada şükranla anarım.

1 R. M. Meriç, *Akşehir türbe ve mezarları*, *Türkiyat Mecmuası*, V (1935), s. 141-212, ayrıca 75 resim ve faksimile, resimli mezartaşları için bk. res. 33 (no. 62, 63, 64), res. 33II, res. 39 (no. 65, 89, 15).

2 Dr. Nazmi, *Türkiye'nin sıhhi-içtimai coğrafyası: Konya vilâyeti*, Ankara 1338 (1922), M. Cavit, *Akşehir kitabeleri ve tetkikat, Kitabeler, Türbeler ve Mezarlar, Akşehir'de gömülü ünlü insanlar*, (Muğla Ha'kevi Kitapları, No. 2), Muğla 1934'de resimli mezartaşları hakkında bir kayıt yoktur.

3 İ. H. Konyalı, *Nasreddin Hocanın şehri Akşehir, tarihi-turistik kılavuz*, İstanbul, 1945, bilhassa s. 500 vd.

ve kültür tarihi bakımından son derecede değerli bu küçük anıtlardan ancak bir kısmı kurtulabilmiştir (Resim: 1-6). Şimdiki halde başlıca örnekleri Akşehir'de görülen bu tavsirli mezartaşlarının başlıcalarını, sanat bakımından ele alan çok ufak bir monografya ise, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver tarafından meydana getirilerek, 1960'da bir yabancı memlekette bastırılmıştır⁴. Akşehir'deki tavsirli mezartaşlarının, müzeye kaldırılan bu dokuz parçadan ibaret olmadığı muhakkaktır. Nitekim sonraları birkaç taş daha bulunmuştur. Bu taşların bir kısmının diğer yüzlerinde kitabeler vardır. Ancak birçok hallerde ölüm tarihi, ayak taşı üzerinde bulunduğu ve bu taşlar da diğerlerinden ayrıldığından, tasvirli taşların sahiplerinin adları bilinse bile ölüm tarihleri gizli kalmaktadır.

Akşehir'de bulunan bu mezartaşlarının şimdiki halde oldukça etraflı bir şekilde tanınması ile, Anadolu'da insan tasvirli mezartaşları konusu yerli-yabancı araştırmacıların dikkatini çekmiş bulunmaktadır. Nitekim aslında bir Hindolog olmasına rağmen Prof. W. Ruben, bu insan tasvirli taşların ihmal edilmemesi gerekli eserlerden olduklarını ortaya koymuş ve bunların esrarını çözmeğe çabalamıştı. Ancak bu çeşit taşların yalnız kadın mezarlarında kullanıldıklarını zannetmek gibi yanlış bir zehaba kapılmıştı⁵. Diğer taraftan Prof. K. Erdmann, 1954'de, Afyon Karahisarı müzesinde bulunan ve mahiyetleri aynı olmakla beraber, üzerlerindeki tasvirler bakımından tamamen değişik bir tip teşkil eden bir seri mezartaşı üzerine birkaç kelime ile dikkati çekmişti⁶. Aynı yazar, ayrıca Akşehir'deki tasvirli taşlara da kısaca temas ederek, bunlardan iki tanesinin iyi bir fotoğrafını vermiş, ve bunların arka yüzlerindeki kitabeleri alamadığını bildirmekle beraber, bu taşların XVII. yüzyıla ait olabileceklerini (!) ve Akşehir'de ölmüş İranlılara âit olmaları ihtimalini (!) ileri sürmüştür⁷. Erdmann, böylece Anadolu'da bulunmuş iki ayrı tipdeki, üzerleri tasvirli mezartaşlarına dair bazı müşahedelerini ortaya koymuş bulunuyordu. Daha sonraları aynı yazar, Afyon müzesindeki taşların benzerlerinden iki örneğin Kümbet köyünde bulunarak İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesine getirilmiş olduklarını da tesbit etmiştir⁸. Bu arada, Prof. Katharina Otto-Dorn, Afyon'daki mezartaşlarını etraflı bir şekilde ele alarak bunların menşelerini ve Türk sanatı içindeki bağlantılarını tesbite çalışmış, yazısının sonlarında, kısa bir not halinde Akşehir

4 S. Ünver, *Pierresto mbales seldjoukides à effigie au 14e siècle en Anatolie* (Israel Exploration Society), Jerusalem 1960. Fotoların çok fena olmasına karşılık, mezartaşları desenler sayesinde sarıh olarak anlaşılabilir.

5 W. Ruben, *Anadolu'nun yerleşme tarihi ile ilgili görüşler: Koçhisar'ın Tuz gölü batısındaki step köylerinde 1946 Eylülünde yapılan bir araştırma gezisinin sonuçları*, *Ank. Üniv. Dil-Tarih-Coğ. Fak. Derg.* V (1947) s. 385-386.

6 K. Erdmann, *Beobachtungen auf einer Reise im Zentralanatolien, Archaeologischer Anzeiger*, 1954, sütun 203, bu tip mezartaşlarının Manisa ve Antalya'da da görüldüğüne işaret etmektedir.

7 K. Erdmann, *ay. yazı*, sütun 196 ve not 69, res. 23. Bu taşların İranlılara ait olduğu hakkında bk. sütun 206.

8 K. Erdmann, *Die beiden türkischen Grabsteine im Türk ve Islam Eserleri Müzesi In Istanbul, Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens - In Memoriam E. Diez*, İstanbul 1963, s. 121-130.

tipi tasvirli mezartaşlarına da temas etmiştir⁹. K. Otto-Dorn bu ikinci tip taşları Erdmann'a nazaran daha geriye indirerek onbeşinci yüzyıl olarak tarihlendirir. Fakat derhal şuna işaret edelim ki, K. Otto-Dorn'un makalesi, Anadolu'da tasvirli Türk mezartaşları gibi çok genel bir başlığa sahip olmasına rağmen, yalnız, Afyon müzesindeki tipe giren anıtlar üzerinde durmakta Akşehir tipi mezartaşlarını sadece kısaca anmaktadır¹⁰. Son zamanlarda bulunan yeni bir taş üzerinde hem insan tasvirinin, hem de sahibinin adının görülmesi, Akşehir tipi tasvirli (veya resimli) mezartaşları hakkındaki bilgileri daha müsbet bir yola sokmaktadır¹¹. Ayrıca başka Anadolu şehirlerinde de örnekler ile karşılaşmak ihtimali daima göz önünde tutulmalıdır. Nitekim aşağıda görüleceği gibi, tasvirli mezartaşları yalnız Akşehir'e inhisar etmemekte, Kırşehir, Konya ve belki Amasya'da bu çeşit örneklerden birkaçı tesbit edilmiş bulunmaktadır.

Buraya kadar söylediklerimizden şu netice çıkmaktadır: Orta Anadolu'da islâmi bir takım mezartaşları vardır ki, bunların üzerlerinde çeşitli tasvirler veya insan resimleri işlenmiştir. Akşehir tipi dediğimiz grupta, taş, bildiğimiz mezartaşlarına benzemekte, bir yüzünde resmin olmasına karşılık, arka yüzünde bazı hallerde kitabesi bulunmaktadır. Diğer grupta ise -ki, biz buna şimdilik Afyon tipi diyebiliriz- mezartaşı bir sanduka, bir lâhid şeklindedir ve bunun yan yüzlerinde hayvanlar, av sahneleri, süvari avcılar, efsane hayvanları görülür. Biz bu yazımızda sadece birinci, yani Akşehir tipi mezartaşları üzerinde duracak ve bu gruba giren yeni birkaç mezartaşını tanıtacağız. Böylece Türk kültür tarihi bakımından zengin çeşitlere sahip olduğu anlaşılan küçük bir anıt zümresine yeni malzeme katabileceğimizi umuyoruz.

Kırşehir'in tarihi ve eski eserleri hakkında değeri inkâr edilemeyecek, faydalı ve dikkatli araştırma mahsulü kitaplar yazmış olan C. Hakkı Tarım daha 1938'de Kırşehir mezarlıklarında görülen, bazı aslan resimli mezartaşları üzerine dikkati çekmeğe çalışmıştı¹². Aynı yazar on yıl sonra bastırduğu başka bir kitabında bu konuya bir daha dönerek, üzerlerinde tezyini simetrik motifler veya karşılıklı duran aslan kabartmaları olan iki kırık taşdan başka Kuru mezarlığında görülen insan tasvirli bir üçüncü taşın da resmini vermektedir¹³. Doğrudan doğruya Akşehir tipi mezartaşlarının bir örneği olan bu sonuncusu, bilhassa kitabeli ve tarihli oluşu bakımından değerli idi. C. H. Tarım'ın yazdığına göre bu, üzerindeki kabartması oldukça kaba işlenmiş taş, Celâl Hatun adında bir kadına ait olup, h. 713 (= 1313/14)

9 K. Otto-Dorn, *Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien*, *Ars Orientalis*, III (1959) s. 63-76, lev. 1-8.

10 K. Otto-Dorn, *ay. yazı*, s. 76, not 41.

11 Akşehir'de son yıllarda bulunan resimli (tasvirli) bir mezartaşı, öğrendiğimize göre Dr. Şerare Yetkin tarafından *Yeni bulunmuş figürlü iki mezartaşı* başlıklı bir makale halinde *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk Sanatı Enstitüsü Yıllığı*'nda tanıtılacaktır.

12 C. H. Tarım, *Kırşehir tarihi* (Kırşehir Halkevi neşriyatı: 1), Kırşehir 1938, s. 89.

13 C. H. Tarım, *Tarihte Kırşehri-Gülşehri ve Babiler, Ahiler, Bektaşiler*, İstanbul 1948, s. 56, ayrıca bk. resimler kısmı.

tarihli olduğu anlaşılıyordu. Bu taş ile, 1944-1945 yıllarında Kırşehir'de enterne edilen Alman profesörlerden E. Diez ve W. Ruben de ilgilenmişlerdi. Zannımıza göre ilk yayımlayan da bunlardan biri olmuştur¹⁴. E. Diez, Türklerde tasvir sanatı hakkındaki seri makalelerinden birinde kısaca bu mezartaşından bahsederek bunun dikili haldeki görünüşünü bütün detayları ile gösteren iyi bir resmini tanıtmıştı¹⁵. Az sonra W. Ruben aynı taş, Kırşehir'deki eski eserlere dair hazırladığı uzun makalede etraflı surette tanıtmıştı¹⁶. Ruben'in yazısından öğrenildiğine göre Celâl Hatun'a ait taş, 1943'de büyük mezarlığın Pazara bakan tarafında, yeni bir mezar çukuru açılırken 1 m. kadar derinde bulunmuş ve bu yeni mezarın üzerine dikilmiştir. H. Tarım'ın himmeti ile Kırşehir'de bir mahalli müze kurulması düşünülerek toplanabilen bazı taşlar, bu işe tahsis edilen şehrin ortasındaki höyük üzerindeki Alaeddin camiiine doldurulmuştu. Fakat sonraları burası tekrar cami haline getirildiğinden, bu taşlar geliş güzel dışarı atılmış ve yıllardır öylece kaderlerine bırakılmışlardır¹⁷. Biz, 1957 ve 1965'de Kırşehir'deki incelemelerimiz sırasında bu yığın arasında Celâl Hatun'un değerli mezartaşını bulamadık. Şehrin az ilerisindeki kaplıcaya giden yolun iki tarafında uzanan büyük Kuru mezarlığından ise bugün belli belirsiz ancak birkaç taş nasılsa kalabilmiştir. Şimdiye kadar, Akşehir dışında resimli islâmi mezartaşlarına tek örnek olarak bilinen 1313 tarihli Celâl Hatun mezartaşına, kaybolmuş nazarı ile bakmak yerinde olur. Elde, taşın tasvirli tarafını gösteren birçok resmin oluşuna karşılık, kitabeli yüzünün hiç bir resmi yoktur (Res. 7).

Kırşehir'de 1965 yılı Ağustosunun son günlerinde eski eserler üzerinde etraflı araştırmalar yaptığımızda, güzel bir talih eseri olarak şimdiye kadar dikkati çekmemiş, Akşehir mezartaşları tipinde yeni bir eser ile karşılaştık. Böylece bu çeşit mezar anıtlarının yalnız Akşehir'e inhisar etmeyip bunların evvelce Kırşehir'de de yaygın oldukları ispat edilmiş olmaktadır. Diğer taraftan yeni bulduğumuz taşın, bir yü-

14 W. Ruben, bu taşın bir resminin *Indian Art and Letters*, XIX(1945) no. 2, s. 57 de yayımlandığını bildirmekte ise de, bu dergiyi bulup resmin kim tarafından ve ne münasebetle burada bastırıldığını kontrol etmek mümkün olmamıştır.

15 E. Diez, *Türk Sanatı IV. Islâmdan sonraki devirde "tasvir" ciliği*, *İstanbul Dergisi*, sayı 63 (1 Temmuz 1946), s. 13.

16 W. Ruben, *Kırşehir'de dikkatimizi çeken san'at abideleri II*, *Belleten*, XII (1948) s. 173-176, lev. XXXVII.

17 Alaeddin camiiine doldurulmuş olan çeşitli devir ve medeniyetlere ait taşlar-ki bunların arasında Türk mezartaşları ekseriyettedir- camiiin alt tarafında şehre bakan yamaca üst üste yığılmıştı. Camiiin hemen hemen yanında olan Ortaokulun idarecilerinin hiç değilse bu tarih eserler ile ilgilenmeyişleri muhakkak ki çok üzücüdür. 1957 de burada gördüğümüz taşları, 1965 de yine aynı durumda bulduk. Bu arada, son yıllarda tanzim edilen Caca Bey medresesi duvarı dibine de bir miktar eski işlenmiş parçanın yerleştirilmiş olduklarını gördük. Kırşehir'de bir müze deposu kuruluncaya kadar, höyük üzerindeki taşların kurtarılması için, yeni yapılan Öğretmen okulu ön bahçesine bunların nakledilmelerini, meraklı ve anlayışlı Okul müdürü sayın Halit Akarca'dan rica ettik. Yığın halindeki taşların arasında Celâl Hatun'a ait mezartaşı gözümüze çarpmadı. Bu eser belki bir gün ortaya çıkacaktır. Höyük üzerindeki yığında halen yirmibeş parça kadar eser vardır. Bunların arasında Türk mezartaşlarından başka, antik bir heykel, bir kartal, Bizans üslubunda korkuluk levhası, yaprakları rüzgârdan dönmüş tipde bir sütun başlığı dikkati çeker.

zünde tasvir, diğerinde ise güzel bir kitabenin bulunmuşu ve bunda ölünün vefat tarihinin de sarılı surette verilmiş olması, bu küçük anıtın değerini daha da arttırmaktadır.

II

Kırşehir'deki Resimli Mezar taşı

Türk medeniyet tarihi bakımından değerli bulduğumuz bu taş, Kırşehir'in içindeki Ahi Evran zaviyesi (şimdi camii) haziresindeki mezarlar arasında tesbit ettik¹⁸. Gerek Türk tarikatlar tarihi bakımından, gerek Anadolu'nun Türkleşmesi bakımından¹⁹ ve gerekse, mimari tarihi bakımından üzerinde durulmağa değer bir eser olan Ahi Evran (veya Evren) zaviyesinin²⁰, sol tarafı ile arkasındaki sahada oldukça büyük bir hazire uzanır. Burada, otlar ve çalılar ile kaplı, birçoğu muntazam surette dikili duran mezar taşlarının arasında, minarenin hizasında bizi ilgilendiren taş bulunmaktadır. Bunun, ilk yerinde olmadığını tahmin etmekteyiz. Çok yakın sayılabilecek bir tarihte, arkasında dikili duran taş ayaaktaşı olarak kullanıldığını ihtimal vermek mümkündür. Fakat burada hatıra bir sual gelmektedir: Acaba bu taş, Ahi Evran zaviyesi haziresinde toprak altından çıkarılıp mı tekrar kullanılmıştır, yoksa başka bir mezarlıktan mı getirilmiştir? Bu suallerden ilkinin müsbet cevap verilebildiği takdirde, komşu zaviye binasının tarihçesine de bir dereceye kadar ışık tutmak kabil olmaktadır. Zira, üzerinde 709=1310 tarihi olduğuna göre, zaviyenin hiç değilse bu tarihte mevcut olması icap eder. Fakat bu suallere kesin cevap verebilmek mümkün olmamakla beraber, biz ilk ihtimali daha vârid gördüğümüzü belirtmek isteriz.

Bahis konusu mezar taşı, oldukça kalın yekpare bir mermer kitlesidir²¹. Bir yüzündeki kitabenin tamamını meydana çıkarabilmek için, önündeki toprağı biraz kazarak oymak icap etmiştir. Bu haliyle yüksekliği 68 sm. genişliği ise 43 sm den

18 C. H. Tarım, *Kırşehir tarihi*, s. 115 v.d., ay. mlif. *Kırşehri-Gülşehri*, s. 85.

19 A. Saim Ülgen, *Kırşehir'de Türk eserleri*, *Vakıflar Dergisi*, II (1942) s. 260, res. 17-18, W. Ruben, *Kırşehir'in dikkatimizi çeken san'at âbideleri*, *Belleten*, XI (1947), s. 616 v.d. (bilhassa efsaneleri toplamıştır), res. 7-9, ve 13 de plân. Anadolu'da zaviye ve hankah'lara mahsus bir mimari tip olan ve şimdiye kadar yanlış olarak ters T tipi camiler denilen mimari şeklin içinde yer alan bu eser bu bakımdan olarak kşr. S. Eyice, *Erken Osmanlı devrinin dini ve içtimai bir müessesesi: Zaviyeler ve zaviyeli camiler*, *İst. Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1962/3) s. 20. Aynı konu hakkında hazırlamakta olduğumuz kitapda, Kırşehir'deki Ahi Evran zaviyesi de etraflı surette incelenerek sanat tarihi bakımından değerlendirilecektir.

20 Evren ve Evran imlâsı hak. bk. Tarım, *Kırşehri tarihi*, s. 125.

21 Birçok hallerde mezar taşları eski devirlerin işlenmiş taşlarının yeniden yontulması suretiyle yapılmıştır. Nitekim Kırşehir höyüğündeki parçalarda bu durum görülebileceği gibi, Akşehir'dekiler arasında da sonra mezar taşı olarak tekrar işlenmiş Antik çağa ait parçalar, hattâ tekrar kullanılmış daha eski Türk mezar taşları da vardır.

ibarettir. Yukarı ucu sivri kemerli olan taşın bir yüzünde üç satır halinde aşağıdaki kitabe yer almaktadır (Res. 9-11):

توفى الروحوم عثمان
ابن خليل
في رمضان سنة تسع و سبع مائة

Bu kitabenin transkripsiyonu ise şöylece yapılabilir:

1. Tuvuffiyya l-marhûm
2. 'Oşmân b. Hallil
3. fî ramazân sana tis'a va sab'a- mi'a

(709 = 1310)

Böylece bu taşın 709 yılı Ramazanında vefat eden Halil oğlu Osman için dikilmiş olduğu anlaşılmaktadır. H. 709 yılı Ramazanı ise milâdi 1310 yılının karşılığıdır. Kalın harflerle bir Selçuklu sülüsü ile yazılmış olan yazı, hat sanatı bakımından tamamen değersiz sayılamaz. Bilhassa, ilk ve üçüncü satırlarda görülen yürek biçimindeki süsler ve ikinci satırda Halil adının çok tezyini bir şekilde bitirilmiş oluşu kayda değer²². Ayrıca bu kısa yazının tertibi de muayyen bir prensibin tatbikiğini gösterir. İlk satırın mezar sahibinin merhum olduğunu ifade etmesine karşılık, daha geniş ve daha fazla göze çarpan ikinci satır ise sadece bütün rahathığı ile Osman bin Halil adına tahsis edilmiştir. Halbuki son satır oldukça girift ve sıkışık bir hatla vefat tarihini vermektedir.

Taşın diğer yüzünde ise son derecede üslûplaştırılmış (*stylisé*) iki nebatın arasında ayakta duran bir erkek tasviri bulunmaktadır. Birer saptarı iki tarafa uzanan tomureuklar ile süslü bu nebatların uçları, birer nar şeklinde daha iri ve yuvarlak tomureuk ile bitmektedir. Belki de bunlar hakikaten nar ağacı olarak düşünülmüştür. Aradaki şahıs, uzun ceketli cübbesi ve başında sarığı ile sakallı bir erkektir. Yüzü hayli aşınmış olmasına rağmen gözlerin İlhanî devri minyatürlerindeki gibi çekik oluşu bilhassa dikkati çeker. İleri uzanan sarı elinde ne bulduğunu artık teşhis imkânı kalmamıştır. Halbuki sol omuzu ile yandaki fidan arasında, başı hotozlu bir kuş bulunmaktadır. Yanlardaki iki bitkinin belki ahlunda nar ağaçları olarak düşünüldükleri bir ihtimal olarak hatıra gelir. Nar, cennet meyvası olduğuna göre, ölüm sembolizmi ile bu motif yakından ilgilidir. Diğer mezar taşlarında da böyle bitkiler vardır. Onların haşhaş veya meşe olabileceği ileri sürülmüştür. Aşağıda üzerinde duru-

22 Kitabelerde bazı harflerin uçlarının tezyini yapraklar halinde bitirilişi, hiç değilse X. yüzyıldanberi tatbik ediliyordu. Nitekim bazılarının 900, başkalarının ise 1000 yıllarına ait olarak kabul etmek istedikleri, İsfahan yakınındaki Nayin camiindeki yazılarda bu temayül tesbit edilmiştir, kşr. S. Flury, *La mosquée de Nayin, Syria*, 1930, s. 43-58, res. 1, ve lev. X, ay. mlif. *Ornamental Kufic inscriptions*, U. Pope'un *Survey of Persian Art*'ında, II, s. 1743 v.d. res. 599. Kahire'de inşasına h. 361 (=972) de başlanan El-Azhar camii de küflî yazıda bazı harflerin uçlarının yaprak biçiminde tezyini şekiller ile süslediği görülür, kşr. S. Flury, *Le décor épigraphique des monuments Fatimides du Caire, Syria*, (1936), s. 365-376, K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt, I Ikhshids and Fatimids*, Oxford 1952, res. 14, 15, 18, 19, lev. 90-91.

lacak olan, Konya'daki tasvirli bir mezartaşı parçasında, daha aslına uygun bir şekilde işlenmiş bitki motifi mevcuttur. Bunun haşhaş olamayacağı orada açıkça farkedilmektedir. Biz, buradaki şahsın sağ eli ile bu fidanı tuttuğunu ve sol elinde de bir nar meyvası bulunduğu ihtimal vermek istiyoruz. Mezartaşlarında bir kuş tasviri çok sık rastlanan bir motiftir²³. Bazı hallerde bu kuşun bir doğan olduğu hiç şüphe edilmeyecek surette bellidir. Nitekim, Konya'daki iki taşda, şahısların kuşu tutan ellerinin özel bir duruşu ve bu ellerinde pençeler tarafından zedelenmemesi için eldivenler bulunduğu dikkati çeker. Ancak Kırşehir'deki kuş, şahsın eli üstünde değil, omuzundadır ve başı hotozludur. Halbuki doğan hotozlu bir kuş değildir. Başlıca hotozlu kuşlar İpek kuyruk kuşu (= *Bombycilla garullus*) ve Tepeli baştankara (= *Parus cristatus*)dır²⁴. Diğer taraftan doğanın avelîğe yetiştirilmesinde kafasına bir tepelik geçirildiği de tesbit olunmaktadır. Böylece buradaki çıkıntı bu tepelik de olabilir. Doğanın İlhanlı idaresi sırasında, bilhassa kumandanlar ve resmî şahsiyetleri belirtmek üzere kullanılan bir sembol olduğu ileri sürülmektedir. Zaten doğan avelîğinin Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi Ortaasya Türk medeniyetindeki çok önemli yeri de bilinen bir gerçektir. Bu faraziye doğru olduğu takdirde, Kırşehir'de bulduğumuz h. 709 tarihli bu taş, Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti sırasında yaşamış ve ölmüş Halil oğlu Osman adında bir ileri gelen için yapılmıştır²⁵.

Evvelce bahsi geçen, yine Kırşehir'de bulunmuş Celâl Hatun'un h. 713 tarihli mezartaşında olduğu gibi, burada da figürde bir İlhanlı (Moğol) devri tasviri karakteri sezilmektedir. Şahsın duruşunda ve hayli bozuk olmasına rağmen çekik gözlü

23 Bazıları bu kuşu güvercin olarak teşhis etmektedirler.

24 S. Ergene, *Türkiye kuşları* (İst. Ü. Fen Fakültesi monografileri, 4), İstanbul 1944, s. 321, lev. 101, res. 2, s. 276, lev. 84, res. 1.

25 Eski Şaman inançında "kuşlara binmek kaplanları bend etmek" bir semboldür, kşr. F. Köprülü, *Influence du Chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929, s. 18. Eski Moğollarda da doğanla avelîk en sevilen sporlardan biri idi. B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimai teşkilâtı* (çev. A. İnan), Ankara 1944, s. 66. Ortaçağ'da tamamen bir Asya sporu olan Doğanla avelîk, Haçlı seferleri ile Avrupa'da asiller ve krallara mahsus bir eğlence olarak yayılmış, hattâ Alman İmparatoru Friedrich 1247'ye doğru *Ars venandi cum avibus* adı ile latince, bir doğan avelîği kitabı yazmıştır. Zaten ilk olarak dedesi Friedrich Barbarossa'nın doğanehik sanatını İtalya'ya sokmuş olduğu ileri sürülür. XIV. yüzyılda yazılan *Le livre du Roi Modus et de la Reine Ratio* adlı kitapta bu çeşit av sanatı geniş yer tutar. Gerek bu kitabın Paris'deki elyazmasının bir minyatüründe, gerek Bruxelles'de Musée des Beaux-Arts'daki Sforza triptiğinin sol kanadında Saint Bayon tasvirinde, La Haye'de, Hans Holbein'in Robert Cheseman(1533) portresinde, şahısların sağ ellerinin çıplak olmasına karşılık doğanı tutan sol ellerinde aynen Türk mezartaşlarında görüldüğü gibi uzun konçlu eldivenler vardır. Diğer taraftan uzun terbiye devresinden sonra ava alıştıran bu kuşların, kafalarına tepelikli birer başlık geçirildiği yine Avrupa resimlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Pisanello'nun Paris'de Louvre'da bulunan bir suluboya resminde, tepesinde bir ponponu olan böyle bir başlık görülür. Bibliothèque Nationale'de J. E. Ridinger'in bir gravüründe de tepelikli doğanlar görülür. Bu hususta kşr. S. Alexandrian, *Le noble sport de la chasse au faucon, L'oeil, Revue d'art mensuelle*, No. 86 (Şubat 1962), s. 24-33 ve 79. Bu yazıda, doğan avelîği hakkında etraflı bir araştırma olarak gösterilen şu kitabı bulmak kabil olmamıştır, C. A. Wood ve F. M. Fyfe, *The Art of Falconry*. Boston 1955.

yüz hatlarında, Moğol minyatürlerindeki çizgileri bulmak kabildir²⁶. Anadolu'da İlhanlı idaresinin hâkim olduğu yıllarda yapılan bir taş için de bu durum gayet tabiidir.

III

Kırşehir'de Başka Mezartaşları

Şimdiki halde ancak iki tanesi bilinen insan tasvirli ve tarihli mezartaşlarından başka Kırşehir'de üzerlerinde çeşitli tezyinat ve kompozisyonlar bulunan ayrı bir grup mezartaşının daha mevcut olduğu anlaşılmaktadır. C.H. Tarım, kitabında bunlardan iki tanesinin resimlerini verir²⁷. Her ikisi de kırık ve eksik olan bu taşlardan ilkinde, dilimli bir sivri kemerin içinde iki şamdan kabartması yer almakta, ayrıca ortada bir kaşidil (?) bulunmaktadır. Taşın geri kalan kısmı tezyinî işlemler ile doldurulmuştur. Diğer bir yine kırık taşta ise, en alt kısımda karşılıklı duran bir çift aslan tasviri görülmektedir (Res. 8). Taşın geri kalan kısımları, fotoğrafta teşhisi pek mümkün olmayan, girift rumîler ile doldurulmuştur. Halen nerede oldukları bilinmeyen bu taşların Kırşehir'de diğer bir grup mezartaşı tipinin örnekleri oldukları anlaşılıyor. 1965'de yaptığımız incelemeler sırasında bu gruba bağliyabileceğimiz üçüncü bir taş ile daha karşılaştık. Bunun hakikaten bir mezartaşı olup olmadığı belki ilk bakışta şüphe ile karşılanabilir ise de, biz bu hususta dayanağımızı şöylece ileri sürebiliriz: Taşın alt kenarında çerçeveden itibaren otuz santim kadar yüksekliğinde işlenmeden kaba bırakılmış bir kısım vardır. Mezartaşları da, toprağa saplandıklarından, alt kenarlarının işlenmesine lüzum görülmemiştir. Şu halde bu taş küçük bir mezar arıtıdır. Bahis konusu eseri, Kırşehir'in dışında hâkim bir tepede ve etrafında evvelce büyük bir mezarlık olan Aşık Paşa türbesinin içinde bulduk.

Aşık Paşa (1272-1333) Orta Anadolu'nun büyük şâir ve mutasavvıflarındandır ve 1333'de vefat ederek sanat tarihi bakımından değerli bir eser olan bu türbeye gömülmüştür²⁸. Esas türbe mekânının önünde bulunan küçük hole döşenmiş muhtelif taşlar arasında²⁹ kırık iki mermer parçası dikkatimizi çekti. Biraz gayret edince hiç yerlerinden sökmeden bu iki taşın birbirlerini tamamladıklarını sevinçle gördük. Böylece güzel bir sanat eserini tamamlamak kabil oldu. Biri 0,62 diğeri 0,19 sm. lik

26 kşr. R. Ettinghausen, *Arabische Malerei* (Skira), 1962, Hariri'nin *Makamat* minyatürleri, s. 82, 114, 118, 119 (Paris), s. 148, 150 (Viyana), s. 146 (Londra) ve Ibn Butlan'ın Milano Ambrosiana'daki elyazmasının resimleri. Ayrıca kşr. L. Morgenstern, *Mural Painting, Pope, Survey of Persian Art*, II, s. 1375, res. 508, Tahran Milli müzesinde bulunan ve 12-13. yüzyıllara tarihlendirilen bir duvar resmi parçası, diğer taraftan bu tipler çanak çömlek üzerinde de tesbit olunur, Pope, *Survey*, II, s. 1642-3, res. 570-1, Keşan, Sava, Rey ve Sultanabad çömlekleri.

27 C. H. Tarım, *Kırşehir-Gülşehri*, s. 29; bilhassa F. Köprülü, *Aşık Paşa, İA*, I, s. 701-706.

28 Bu türbe hakkında bk. A. Saim Ülgen, *not 19 daki yazı*, s. 258-260.

29 Burada Ülgen'in "türbedarın oturmasına mahsus seki" dediği çıkıntı üzerinde döşenmiş parçalar arasında ermenice yazılı bir taş da mevcuttur.

iki parçası eklendiği takdirde işlenmiş kısmının yüksekliği $62 + 19 = 81$ sm. yi bulmakta eni ise 0,52 sm. kadardır. Taşın üst kenarı sekiz dilim halinde çıkıntılıdır. Yerinden sökmediğimiz için, bu taşın arka yüzünde bir kitabe bulunup bulunmadığını tesbit edemedik. Hiç şüphesiz taş yerinden çıkarıldığında, arkasında yazı ile karşılaşıldığı takdirde, kültür tarihi bakımından bir kat daha değer kazanmış olacaktır.

Taşın üzerinde, ortada madalyon halinde hârikülade bir tertibe sahip rumilerden mürekkep bir tezyinat vardır³⁰. Ayrıca yuvarlak çerçevenin yukarısında, daha kalın bir çift rumî yer almaktadır. Buna karşılık madalyonun altında arma dilinde (blason) *rampant* tâbir edilen, karnı yere değercesine gerinerek yürüyen bir yirtici hayvan belki bir pars veya dişi aslan tasvir edilmiştir. Böylece, Aşık Paşa türbesinin holünde yere döşenmiş bir halde bulunan bu taş, zengin tezyinatlı ve hayvanı tasvirli başka bir mezar taşı tipinin güzel bir örneğini teşkil etmektedir (Res. 12-14).

IV

Ankara'da İnsan Tasvirli Mezar taşı

Ankara'da Etnoğrafya Müzesinin arka bahçesindeki eserler arasında bir tauc büyük ve sanduka biçiminde mezar anıtı vardır (İnventar No. 15). Yoldan ancak kitabeli taşı görülen bu lâhid'in Amasya'dan getirildiği rivayet olarak ifade edilmiştir. Menşei hakkında sarîh bir bilgi edinmek maalesef mümkün olamamıştır. Lâhidin, tipik Türk kırık sivri kemeri biçimindeki baş ve ayak taşları arasında bulunan sanduka kısmının dış satırları tamamen uzun kabartma yazı frizleri ile kaplanmış olup bunlarda ölüm ile ilgili manzum yazılar vardır. Baş taşının dış yüzünde üç satır halinde şu kitabe okunur (Res. 15-20):

توفى المرجوم
نالی (؟) جلی بن یعقوب آغا
فی شهر دی القعه
سنه ثمانه و سبعین و ثمانمائه

Transkripsiyonu şu şekilde tesbit edilebilir:

1. Tuvuffiyya'l-marhûm
2. Bâli (?) Çelebi b. Ya'kûb Ağa
3. Fî şahr Zi'l-ka'da sana şamâna va sab'îna va şamâna-mî'a

(878 = 1474)

Burada Bâli kelimesini Nâli olarak okumak mümkündür. Fakat böyle bir ad'a ihtimal vermediğimizden biz Bâli şeklini tercih etmekteyiz.

Böylece h. 878 (=1474) Zilkadesinde ölen Bâli (veya Nâli ?) Çelebi bin Yakub Ağa'ya ait olduğu anlaşılan bu mezarın ayak taşının dış yüzünde ise çok dikkat

30 Sanat tarihinde rumî denilen tezyinî motifin tarihçesi hak. kşr. E. Kühnel, *Die Arabeske, Sinn und Wandlung eines ornamente*, Wiesbaden 1949.

çekici bir tasvir ile karşılaşılır. Bu taş iki unsur ihtiva etmektedir. Bunlardan birincisi, sağ tarafta bulunan belirli bir geometrik şekle sahip bulunmayan bir kartuşdur. Bunun içerisine kabartma olarak (نالی (؟) جلی Bâli kelimesi işlenmiştir. Bu değerli mezar anıtının, mezar sa'ibi ile aynı ad'da Bâli adında bir sanatkâr tarafından meydana getirildiği bu surette anlaşılmaktadır. Belki Amasya menşeli olan bu taşın, imzalı oluşu şaşırtıcı sayılmaz. Zira, Akşehir'de bulunan bazı mezar taşlarında da sanatkâr imzaları tesbit edilmiştir. Sanatkâr imzaları Akşehir mezar taşlarında yalnız resimli olarlarda değil, fakat resimsizlerde de görülmektedir³¹.

Taşın geri kalan sathına işlenmiş olan tasvir, bir suvaridir ve yanındaki usta imzası ile hesaplı bir şekilde yerleştirilmiş bulunması, sonradan ilâve edilmediğini isbat etmektedir. Maalesef, suvarinin yüzü tamamen kazınmıştır. Halbuki, tasvir, taşın bütünü gibi gayet iyi muhafaza edilmiştir. Fakat buradaki resim, kabartma olmayıp, derince çizgilerin taşta oyulması suretiyle âdetta bir minyatür taslağı gibi meydana getirilmiştir. Ankara Etnoğrafya Müzesindeki taşdaki tasvir, teknik bakımdan bugüne kadar tanıdığımız örneklerden ayrılmakta ve şimdiki halde bir istisna teşkil etmektedir. At ilerler vaziyette gösterilmiş ve bacaklarının hareketleri zarif çizgiler ile belirtilmiştir. Atın kuyruğunun ucu, bir fiyondan sonra üçlü çatal halinde bitmektedir. Suvarinin kıyafeti uzun etekli bir cübbe şeklindedir. Başında destar, sağ elinde bir küre vardır. Sol eli, kucağında dizginleri tutmaktadır. Suvarinin elindeki yuvarlağın neyi ifade ettiğini anlamağa pek imkân yoktur. İlk bakışta, ufak adımlar ile ilerliyen at üzerinde oturan ve sağ elinde bir küre tutan suvari motifi, elinde hükümlerlik alâmeti bir küre tutan atlı İmparator heykellerini andırmaktadır³². Fakat Amasya'da bulunduğu söylenen bu mezar taşının üzerindeki bu tasvirin doğrudan doğruya böyle bir menşeden ilham alınarak yapıldığına tabiatıyla ihtimal verilemez. Tekniğinin çok sade, sanki basit çizgiler ile yapılmış olmasına ve plâstik ifadeden tamamen mahrum bulunmasına rağmen, bu suvari tasviri, sağlam resim bilgisine sahip bir elin eseridir ve Anadolu'nun tasvirli mezar anıtları serisi içinde değerli bir örnektir.

Diğer taraftan bütün unsurları ile tamam bir halde günümüze kadar gelebilen bu anıt, resimli mezar taşlarının sadece, tek mezar taşı halinde değil, bazen bir sanduka ile birleşmiş olarak da yapıldıklarını göstermektedir. Bu durum karşısında, bundan böyle rastlanacak tasvirli taşların kitabelerini yalnız arka yüzlerinde değil fakat ayak taşlarında aramak belki yerinde olacaktır.

31 Üzerinde sanatkârının ve hattâ taşcısının adı olan mezar taşları Akşehir'de mevcuttur. İ. H. Konyalı, *Akşehir*, s. 495-9'da bunları bir araya toplamıştır.

32 Bizans devrinde İstanbul'da Ayasofya'ya yakın bir yerde böyle atlı bir İmparator heykeli vardı. Aslı Topkapı Sarayı'nda iken 1877'de Macar devletine verilen eski bir elyazmada bulunan bir resmi için kşr. M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1928, II, s. 27; bu anıt hakkında son ve çok etraflı bir araştırma olarak bk. Ph. W. Lehmann, *Theodosius or Justinian? A Renaissance drawing of a Byzantine rider*, *The Art Bulletin*, XLI (1959) s. 39-57.

V

Konya'dan İki Mezartaş

Konya'da son yıllarda Mevlâna mezarlığında aynı gruba giren bir mezartaşının ufak ve kırık bir parçası bulunarak³³, İnce Minareli medresede tanzim edilen Taş Eserler Müzesine konulmuştur (Inv. No. 1272). Mevcut parça ancak 24 sm. boyunda ve 25 sm. eninde bir mermer mezartaş kırığıdır. Üst kısmında yukarı doğru sivrilen bir ahnlığı bulunduğuna göre, pek fazla büyük olmayan bir mezartaşının başlangıç kısmıdır. Arka yüzünde, zarif rumilerden meydana gelen bir ahnlık dolgu tezyinatının altında mezar kitabesi başlamakta ise de bunun ancak iki satırı -onlar da sonları eksik olarak- mevcut parçanın üzerinde okunabilmektedir. Bu noksan kitabeyle şöylece tesbit etmek mümkündür (Res. 21,22,25):

وفات مرحوم السيد الشهيد

Vefât-i merhûm es-sâ'id es-şehîd...

Mezartaş kitabesinin başındaki bu formül, yine Konya'da Tac'ül-vezîr türbesinde bulunan h. 738 (1337) tarihli Kemaleddin Kasım'a ait mezartaşının başlangıcında da tekrarlanmaktadır³⁴.

Ne yazık ki, bu güzel taşın tarihini öğrenmek kabil olmamaktadır. Belki bir gün Konya mezarlıklarında daha tamam taşlar bulunabilir ve böylece bu çeşit eserlerin kronolojileri daha müsbet olarak aydınlanabilir.

Taşın ön yüzünde hâkim unsur, kabartma olarak işlenmiş bir suvaridir. Geç devirlerin kötü zihniyeti, burada yalnız suvarinin yüzünün değil, fakat diğer canlıların da hepsinin kırılarak kazanmasına sebep olmuştur. Suvari destarlı ve uzun kaftanlıdır. Belinde kıvrık bir kılıç bulunmakta, sağ eli ile dizginleri tutmaktadır. Atın başı, boynu ve gövdesinin üst kısmı ile sağrısından pek az bir parça kalmıştır. Bunların tamamen gerçeğe uygun olarak işlendikleri dikkati çeker. Atın başında yebesinin bir tutamı hotoz halinde toplanmıştır. Suvarinin sol kolu geriye doğru uzatılmıştır. Aşağıya sarkan bir sivri uçtan anlaşıldığına göre eldivenli olan bu elinin üzerinde kanatları aşağı sarkan bir kuş bulunmaktadır. Suvarinin duruşu, eldiveni ve bu eldivenli el üstüne yerleşmiş olan kuş motifi, bunun bir doğan olduğunu hiç bir şüpheye yer vermiyecek surette ortaya koymaktadır. İkinci bir kuş tasviri de, suvarinin başının yanında görülüyor. Bu defa kuş kanatları açık vaziyette yani uçmakta, hattâ göğe doğru yükselmektedir. Nihayet aralardaki boşluklar zengin bir takım bitkilerin tezyini kıvrımları ile doldurulmuştur. Bu bitkiler, yapraklar ve çiçekler hâlinde olup, nar çiçeği ile bir dereceye kadar benzerliği vardır.

33 M. Önder, *Mevlâna şehri Konya*, Konya 1962, s. 417 de, Akşehir'de insan resimli taşların bulunmasına karşılık, Konya'da bunların benzerlerinin olmamasına imkân görülemeyeceğini bildirir ve "Konya'nın tarihî mezarlıklarında kazılar yapıldıkça bu tip mezartaşlarına tesadüf edileceği muhakkaktır" der. Burada tamtaçağımız iki eser, M. Önder'in bu tahmininde aldanmadığını gösterir.

34 M. Yusuf, *Resimli ve muhtasar Konya müzesi rehberi*, İstanbul 1930, s. 87, res. 37; M. Önder, *Mevlâna şehri Konya*, s. 146-147.

Konya'da Mevlâna mezarlığında bulunan bu taşda şimdiye kadar diğer örneklerde karşılaştığımız motiflerin başlıcalarını bulmaktayız. Bir defa suvarinin bir elinde açıkca doğan vardır. İkinci bir kuş, herhalde ölenin ruhu, uçup yükselmektedir. Aralarda, diğer taşlarda da olduğu gibi boşlukları dolduran bitkiler yer almıştır. Fakat bu defa, bunlar daha zengin ve tefferruatlı olarak işlenmiştir. Buradaki görünüşleri afyon çiçeği olmadıklarını açıkca belli eder. Bunların muayyen bir dereceye kadar nar çiçeği ile benzerliği olduğu söylenebilir.

Konya'da İnce Minareli medrese'de teşhir edilen taşlar arasında aynı gruba giren bir taş daha mevcuttur (Inventar No. 892). Konya surlarını süsleyen heykeltıraşlık eserlerinden olduğu zannedilen bu taşın, birkaç yıl önce, Tamara Talbot Rice tarafından bir fotoğrafı yayınlanarak³⁵, surların inşasına göre 1221 tarihli olabileceği ileri sürülmüştür. 55 sm × 49 sm ölçüsündeki bu sarımtırak taş halbuki, müze kayıtlarına göre Konya'daki Rum kilisesinde bulunarak müzeye intikal etmiştir³⁶. Üstünden ufak bir kısmı ile bir kenarı eksiktir. Tamamının hemen hemen 61 sm. yüksekliğinde olduğu tahmin edilebilir. Taşın arka yüzünde evvelce muntazam üç satırlık bir kitabenin mevcut olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Ne yazık ki, kasitli olarak bu kitabeyi teşkil eden kabartma harfler itina ile murçlanarak kırılmış ve kazanmıştır. Kalan izlerin de taşın bu yüzüne sürülen badana tabakaları ile yok edildikleri anlaşılmaktadır. Taşa değişik yönlerden az veya çok ışık verildiğinde, insafsızca tahribe uğrayan kitabenin bazı harf kalıntılarını teşhis mümkün olmaktadır. Genel olarak ilk satır, dua ve rahmet formülleri, ikinci satır ölenin adı, üçüncü satır ise ölüm yılını verdiği göre, büyük gayret sarfederek hiç değilse son satırı belki okumak ve böylece taşın tarihini hiç değilse bulmak mümkün olabilir (Res. 23,24).

Bizce bu taş da muhakkak surette bir mezartaşdır ve nisbeten geç bir tarihte, bir tamirde kullanılmış olmalıdır. Taşın çok iyi muhafaza edilmiş olan diğer yüzünde iki insandan meydana gelmiş bir kompozisyon bulunmaktadır. Taşın üst kısmının üçlü yonca şeklinde bir çerçeve ile sınırlandırıldığı ve iki insan tasvirinden bir tanesinin başının bunlardan ortadakinin içine taşıdığı anlaşılmaktadır. Böylece bu şahsın, çok büyük değer verilen bir kimse olduğu farkediliyor. Rahle biçiminde, katlanır bir sandalyeye oturan bu şahsın, ensede ucu aşağı sarkan destarı vardır. Muntazam uzun bıyıklı ve sakallı yüzünün üst kısmı bozulduğundan ancak burnu biraz seçilmektedir. Belinde kaftanını sıkan bir kuşak göbeğinin üstünde bir düğüm teşkil etmekte ve uçları aşağı sarmaktadır. Bu şahsın sağ eli eldivenlidir. Bu elinin üzerinde bir kuş, bir doğan tutmaktadır. Elde doğan taşındığında, herhalde bileğin ve el sırtının kuşun pençeleri tarafından zedelenmemesi için, bir eldiven taşındığı

35 T. Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, s. 266, res. 58.

36 M. Yusuf, *Resimli ve muhtasar Konya müzesi rehberi*, İstanbul 1930, s. 85 de 1582 no.lu taş hakkında şunları yazar: "Selçuk devrine ait insan resimli kabartma, 1 Teşrinvevvel 1315 (1902) tarihinde Konya'da Rum kilisesinde Arapça ibareleri bozulurken görülerek müzeye nakl olunmuştur ve yazılar okunamayacak bir hale getirilmiştir". Konya müzesinin yeniden tanziminde numaralar değişmiş olmakla beraber, bahsi geçen eserin, burada incelediğimiz taş olduğu anlaşılmaktadır.

böylece anlaşılmaktadır. İleri uzattığı sol eli çıplaktır ve bunun avucu ile karşısında ayakta duran bir erkeğin çenesinin altından tutmaktadır.

Bu ikinci şahsın da yüzü zedelenmiştir. Fakat bir çocuk olmadığı, hattâ yetişkin ve yaşlı bir insanı tasvir ettiği anlaşılıyor. Fakat öteki şahsa nisbetle çok ufak ölçüde işlenmiştir. Böylece çok değer verilen bir büyük adamın huzurunda mezar sahibinin tasvir edildiğine ihtimal verilebilir. Bu şahsın başında garip şekilli, Orta Asya serpuşlarını andıran bir başlık bulunmaktadır. Çok uzun, ayak bileklerine kadar inen bir kaftan vardır. Serpuşu, uzun etekli kaftanı, yumuşak çizmeleri ile bu adamın kıyafeti Orta Asya kıyafetlerini hatıra getirir. Sağ elini ileri uzatarak sandalyede oturan diğer şahsın belindeki kuşaktan kavramaktadır. Muhakkak ki, burada bir şey anlatılmaktadır. Fakat anlatılmak istenen şeyin mahiyetini, arkadaki kitabenin esrarı tam çözülmedikçe anlamak kolay olmayacaktır. Acaba burada bir Selçuklu Sultanı karşısında bir Selçuklu ileri geleni mi tasvir edilmiştir? Bu takdirde, bu mezar taşı tarihi bir simaya aittir. Tarihi çözüldüğü takdirde hangi Selçuklu Sultanı olduğunu da anlamak kabil olacaktır. Fakat ortadaki önemli insan, o devrin büyük sofilerinden biri de olabilir. Bu takdirde karşısındaki şahıs onun sadık ve saygılı tilmizlerinden biridir. Fakat ne olursa olsun, Konya İnce Minareli medresedeki bu taş, kabartma figürlerinin dışarı taşkın işleniş ile, gerçeğe uygun bir kompozisyon havasına sahiptir.

Konya'da bu iki taşın bulunması ile, tasvirli Türk mezar taşlarının Akşehir'den başka bu eski Türk medeniyeti merkezinde de kullanıldıkları ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesinin farklı bir tertibe sahip oluşu, tasvirli mezar taşlarının kendi içlerinde de çok değişik karakterde örneklerle sahip olduğunu ve zaman içinde bir gelişme kaydettiğini belli etmektedir.

Netice

Anadolu'nun Türkleşmesi ile kullanılan islâmi mezar taşlarının, biçim ve tez-yinatları Türk kültür tarihinin aydınlanması bakımından etraflı surette incelenmesi ve devirlere, coğrafya şartlarına hattâ bazı hallerde dış tesirlere göre ayrılması, başlıca tiplerinin ayırt edilmesi elzemdir. Yakın tarihlere gelinceye kadar tamamen meçhul olan insan tasvirli mezar taşlarının Anadolu'da kullanıldığının meydana çıkması nitekim yepyeni bir araştırma konusu ortaya koymuş bulunmaktadır. Anadolu'da ilk Selçuklu hâkimiyeti ile ortaya çıkan, şekilleri antik lahidleri andıran, fakat ön yüzleri küfi yazılı İznik mezar taşları gibi³⁷, mesela Tokat kalesinin tamirinde malzeme olarak kullanılmış lahidler de incelenmeğe değer³⁸. Bizim bu küçük araştırmamız

37 Bunların resimleri için kşr. A. M. Schneider-W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Iznik, (I-tanbuler Forschungen, Bd9)*, Berlin 1938, lev. 48, bu taşlardan birkaçı şimdi İznik müzesindedir.

38 Tokat'ı 1957 yılı yazında ziyaretimizde, Anadolu'nun sarp kalelerinden biri olarak tanınan, kalenin bir burcunda taşların arasında hayli çok sayıda işlenmiş mermer parçasının inşaat malzemesi olarak kullanıldıkları dikkatimizi çekti. Bu taşların eski bir takım mezar anıtları oldukları ve kale yapılırken duvara gömülmek suretiyle kullanıldıkları kolaylıkla anlaşılıyordu. Mezar anıtlarının sadece dar

mezar anıtları hakkında etraflı bir sentez denemesi olmadığından bu örnekler üzerinde durmuyoruz.

Kırşehir, Ankara ve Konya'da görmüş olduğumuz taşlar bize Türk sanat tarihi bakımından şimdilik şu yeni bilgileri kazandırmaktadır:

1. Ali Evran zaviyesi haziresinde bulunan Osman bin Halil adlı taş, h. 709, milâdi 1310 tarihli olduğuna göre, tasvirli, isimli ve tarihli mezar taşları serisine³⁹, bunların devirlerini sarıh olarak belirtecek kuvvetli yeni bir eleman katmaktadır. Böylece Anadolu'da hiç değilse XIV. yüzyıl başlarında tasvirli mezar taşları kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Artık açıkça bellidir ki, Erdmann'ın vaktiyle ileri sürdüğü gibi bu çeşit taşlar XVII. yüzyıla ait olmadıktan başka hayli eskidir.

2. Kırşehir'de bulunan tasvirli iki taşın üzerlerindeki kabartmaların İlhanlı uslubunda oluşu ve bu taşların tam Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin kuvvetle kendisini duyurduğu yıllarda işlenmiş olmaları, bu çeşit taşların İlhanlı tesirine bağlanıp bağlanamayacağı sualini ortaya çıkarır. Kırşehir taşları ile, bu çeşit eserlerin İlhanlı devrinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat daha önceleri de Anadolu'da böyle örneklerin olup olmadığını ancak yeni buluntular aydınlayacaktır. Diğer taraftan tasvirli mezar taşı geleneğinin İlhanlı idaresinden sonra da devam ettiğini diğer örnekler sarıh olarak belli eder. Anadolu Türk kültürü bakımından bu taşların dikkatle araştırılması ve tanınması elzemdir. Diğer taraftan bu çeşit taşların benzerlerinin Ortaasya'da da olup olmadığı, Türk medeniyetinin hâkim olduğu başka çevrelerde benzerlerinin bulunup bulunmadığı da incelenmelidir.

3. Kırşehir'de evvelce Celâl Hatun, şimdi de Osman bin Halil adlarına tasvirli taşların bulunması, bu çeşit taşların bazen zannedildiği gibi⁴⁰ sadece Akşehir'e

yüzlerinden bir tanesi dışarıdan görülebiliyor, diğer yüzler duvar içinde gömülü bulunuyordu. Ancak, bu görülen yüzlerin yukarı kenarlarının sivri oluşu, bu taşların sanduka biçiminde mezarlar olduklarını ortaya koymaktadır. Selçuklu devri mezarlarının genel olarak sanduka şeklinde oldukları bilinir. Şu halde, bu taşlar da Selçuklu tipi sanduka mezarlardan başka şey değillerdir ve bugün yalnız dar yüzlerinden biri görülebilmektedir. Tokat kalesi, bilhassa Osmanlı devrinde tarihî bir takım olaylara sahne olmuş bir kaledir. Osmanlı devri içerilerinde yapılan bir tamirde bu taşların malzeme olarak kullanıldıklarına ihtimal verilebilir. Bizim tesbit edebildiğimiz 8 parça kadar taşın görülen yüzlerinde çeşitli süsler bulunmaktadır. Bunların başında çark-ı felek denilen rozetler şeklindeki tezyinat gelmektedir. Fakat bu arada bir taşda hiç şüpheye yer vermeyecek şekilde bir haç mevcuttur. Böylece bu sanduka -mezarın bir hristiyanı ait olduğu anlaşılıyor. Halbuki bir diğerinde, islâmi mezarlarda sık sık görülen bir kandil kabartması işlenmiş bulunmaktadır. Hiç şüphe-iz, bu taşların tamamı görülebilmemiş olsa devirlerini daha sarıh bir şekilde tayin mümkün olurdu.

39 İ. H. Konyalı, *Akşehir*, s. 500-2'de resimli taşların içinde bir tanesi tarihlidir. Bu h. 776 (1374) tarihli, Mahmud bin Yusuf'a ait mezar taşıdır ve üzerinde bağdaş kurarak oturan ve rahle üzerinde bir kitap okuyan bir erkek tasviri vardır. Diğeri h. 737 (1336) tarihli olup, gergef başında bir kadını tasvir etmektedir ve Rana Hatun binti Mehmed adındır. Diğer taşların tarih taşları ayrıldığından ne zamana ait oldukları anlaşılmıyor. Şu taşların sahipleri tesbit edilebilmektedir: Kiçi binti Doğan (kadın ve çocuk), Ayşe binti Davud (kuş ve gergef başında kadın), Ayşe Hatun binti Ali Paşa (gergef başında kadın), Ahmed bin Halil (çocuk), Fatma Hatun (?) binti Hacı Şahabeddin ve Şuca bin Ali Bey (koşar vaziyette aslan).

40 S. Ünver, *Pierres tombales*, s. 8.

inhisar etmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Âşık Paşa türbesinde ve başka yerlerde bulunan aslanlı ve tezyinath taşlar Kırşehir'deki mezartaşı tiplerinin zenginliğine bir işaretidir.

4. Kırşehir'de bulduğumuz Osman bin Halil adlı taş, o sıralardaki bilgilere göre edinilen yanlış bir hükümü de düzeltmektedir. W. Ruben, Akşehir taşlarında gergef başında kadın tasvirlerinin görüşünü, Celâl Hatun'un taşı ile birleştirerek tasvirlerin neden yalnız kadın mezartaşlarında olduğunu halli elzem bir mesele olarak ortaya atıyordu⁴¹. Halbuki böyle bir meselenin mevcut olmadığı artık anlaşılmuştur. Tasvir kadın taşlarında olduğu gibi erkek taşlarında da vardır.

5. Belki eski Türk inancı Şamanizm'den kalmış olması muhtemel bir sembol olan kuş, Akşehir mezartaşlarında görülmekte, Kırşehir ve Konya'da da karşımıza çıkmaktadır.

6. Mezartaşının iki yanındaki fidanlar muhakkak ki ölüm sembolizmi ile yakından bağlantılıdır. R.M. Meriç bunların meşe, W. Ruben ile Konyalı ise afyon (haşhaş) fideleri olmasını muhtemel görürler. Eski Yunan sembolizminde afyon uyku ve ölüm sembolü ise de bu derece Asyalı mezartaşlarında bir Yunan motifinin bulunabileceğine ihtimal vermek zordur. Bizce, fidanların uçlarında nara çok benzeyen birer meyva olduğuna göre, bunlar cennet meyvası olan nardır. Böylece İslâm inancına da uygun bir sembol kullanılmış olmaktadır.

7. Celâl Hatun mezartaşında çok bâriz, Osman bin Halil'in taşında ise biraz daha güç teşhis edilmekle beraber tasvir edilen insan tasvirinde İlhanlı minyatürlerinin üslûbunu ve insan çehresini bulmak kabildir. Şu halde bu taşların resimlerinde XIII-XIV. yüzyıl minyatürleri ve diğer tasvirleri ile benzerlikler bulmak kabildir.

8. Anadolu'da şimdiki halde Afyon ve Akşehir tipi demek suretiyle ayırt ettiğimiz iki çeşit resimli mezartaşı şekli vardır. İleride örnekler çoğaldığında bunları daha uygun surette adlandırmak mümkün olacaktır.

9. İnsan tasvirli taşların kendi içlerinde de bir takım değişik tipleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Akşehir taşları, köşelerindeki burmalı sütunçeleri, içi rumîler ile doldurulmuş alınlıkları (veya taçları) ile Kırşehir'dekilere nazaran oldukça farklı bir biçime sahiptirler. Belki bu fark aradaki tarih uzaklığından doğmaktadır; Kırşehir'dekiler daha eski ve bu yüzden daha arkaik, Akşehir'dekiler daha geç ve bu yüzden de süslüdür. Hiç şüphesiz bu faraziyenin doğruluğunu, yeni bulunacak tarihli başka taşlar ortaya koyabilecektir. Diğer taraftan Konya'daki suvarili taş Ankara'dakini andırmakta fakat gene de tertibinde çok farklı unsurlar ihtiva etmektedir. Konya'daki diğer taş ise hepsinden değişik bir ifadeye hattâ taşçılık sanatı bakımından apayrı bir özelliğe sahiptir ve daha ziyade Selçuklu ve Orta-Asyaî bir karakteri haizdir.

41 W. Ruben, *not 5'deki yerde*, s. 386.

10. Nihayet Anadolu'da eski Türklerin Şamanizm inançlarından gelmiş motifler, vahşi hayvan kabartmaları ile süslü, ayrıca çok zengin kabartma rumîleri olan başka bir mezartaşı grubu daha vardır ki, Âşık Paşa türbesinde bulduğumuz örnek gibi, evvelce C.H. Tarım tarafından tanıtılanlar da bu zümreye girer.

Bu küçük araştırmamız, Anadolu'nun henüz yeteri kadar üzerinde durulmayan ufak mezar anıtlarının ne kadar zengin bir kültür malzemesi ortaya koyduklarını göstermektedir. Resmî idarelerin, bilhassa mahalli Belediyelerin, bu arada halkın en kolay istifade edilir sahihsiz toprak olarak gördükleri mezarlıkları tahrip etmeleri ile tarihimiz ve sanat tarihimiz bakımından uğrandan kaybın büyüklüğü karşısında bir defa daha acı duymamağa imkân yoktur⁴².

9 Kasım 1965

42 Mezarlıkların tahribinin ne kadar yanlış bir iş olduğu hakkında bk. S. Eyice, *Mezarlıklarımız*, *Türk Yurdu*, sayı 242 (Mart 1955) s. 685-694.

Bu makalemiz dizildikten sonra, F. M. Fyfe'nin yukarıda bahsi geçen "*The Art of Falconry*" adlı kitabını görebilmemiz mümkün oldu. Bu büyük eser bu konu hakkında âdetâ bir ansiklopedi teşkil etmektedir. İçinde II. Friedrich von Hohenstaufen'in doğancılık hakkında "*De Arte Venandi cum avibus*" adlı eserinin tercümesinden başka, bu av sanatı hakkında makaleler, araştırmalar da meycuttur. Bu vesile ile H. 385(=995)'e doğru, Fatimî, halifesi'nin Başdoğancısı tarafından yazılmış bu çeşit bir kitaba da dikkati çekebiliriz. Önce 1953 de Şam Arab Akademisi tarafından basılan metin, daha iyi ve tam olarak Fransızca'ya çevrilerek basılmıştır, bk. F. Viré, *Le traité de l'art de volerie (Kitâb al-Bayzara) rédigé vers 385(995) par le Grand Fauconnier du calife fâtimide al-Aziz bi-llâh, Arabica*, II (1965) s.1-26; 113-139 (devam etmekte).

EIN H.709 (=1310) DATIERTER TÜRKISCHER GRABSTEIN MIT MENSCHENDARSTELLUNG IN KIRŞEHİR

EINE STUDIE TÜRKISCHER BILDER-GRABSTEINE IN ANATOLIEN

Semavi Eyice
Istanbul

(Zusammenfassung)

I

Forschungen über Bilder-Grabsteine in Anatolien

Im Jahre 1936 hatte Rifki Melül Meriç in *Türkiyat Mec. V.* einige islamische Bilder-Grabsteine zum erstenmal veröffentlicht. Zehn Jahre später wurden diese Steine in einem Buch über Akşehir wieder behandelt. Während des letzten halben Jahrhunderts sind die Friedhöfe Akşehirs leider zerstört worden, und nur wenige dieser Steine sind erhalten geblieben. Die bedeutendsten Grabsteine aus Akşehir wurden im Jahre 1960 von Prof. A.S. Ünver als kleine Monographie veröffentlicht. Später wurden neue Exemplare in Akşehir gefunden. Auf manchen Steinen ist die Inschrift auf der Rückseite, auf anderen befindet sich die Inschrift auf dem Fussstein, und deswegen ist das Datum unbekannt. Seitdem die figuralen Grabsteine in Akşehir bekannt geworden sind, haben sich mehrere Forscher mit diesem Thema beschäftigt. Zum Beispiel hat Prof. W. Ruben sich mit diesen Steinen befasst, hat aber geglaubt, dass dieser Typus nur für Frauengräber gebräuchlich sei. Prof. K. Erdmann lenkte im Jahre 1954 die Aufmerksamkeit auf einen anderen Typus figurierter Grabsteine, die sich im Museum von Afyon Karahisar befinden. Er befasste sich auch kurz mit den Grabsteinen in Akşehir, und behauptete, dass sie den im 17. Jhd. in Akşehir gestorbenen Perser gehören könnten. Ausserdem hat er festgestellt, dass sich zwei Exemplare aus Afyon im Türkisch-Islamischen Museum in Istanbul befinden. Prof. K. Otto-Dorn hat sich für die Grabsteine in Afyon interessiert. Sie erforschte ihren Ursprung und ihre Stellung in der türkischen Kunst und hat die Steine des Akşehir Typus in das 15. Jhd. datiert. Während der letzten Zeit wurden noch einige Steine des Akşehir Typus entdeckt.

Also findet man im inneren Anatolien manchen islamischen Grabstein mit verschiedenen Relief-Figuren. Beim Akşehir Typus befindet sich auf der einen Seite eines normal geformten Grabsteines die Figural-Darstellung während die Inschrift manchmal auf der Rückseite steht. Im Afyon Typus dagegen ist der Stein in Form eines Sarkophags, auf dessen seitlichen Oberflächen Tiere, Jagdszenen und Fabeltiere dargestellt sind. Wir werden uns jedoch nur mit dem Akşehir Typus befassen und ein paar neue Exemplare vorstellen.

C. Hakki Tarım hat 1938 auf Grabsteine mit Menschen und Löwendarstellungen in Kırşehir aufmerksam gemacht, und zehn Jahre später hat er einen Stein mit antithetischen Löwen, und den H. 713 (=1313) datierten Grabstein von einer Celâl Hatun genannten Frau veröffentlicht. Mit dem letzteren hatten sich auch Prof. E. Diez und Prof. W. Ruben beschäftigt. Der Grabstein war 1943 während der Vorbereitung eines neuen Grabes gefunden worden. Als man beabsichtigte in Kırşehir ein Museum einzurichten wurden manche Steine zur Alaeddin Moschee gebracht, aber später, als das Gebäude wieder als Moschee gebraucht wurde, sind diese hinausgeworfen worden. Im Jahre 1957 und 1965 haben wir unter diesen Steinen den Grabstein Celâl Hatuns vergebens gesucht. Diesen Stein, dessen Rückseite nirgends abgebildet ist, können wir also als verloren betrachten.

II

Der Grabstein mit Menschendarstellung in Kırşehir

Diesen Grabstein, der für die türkische Kultur sehr wichtig ist, haben wir 1965 im Friedhof der Ahi Evran Zaviye (jetzt Moschee) entdeckt. Man kann annehmen, dass dieser Stein nicht *in Situ* ist, sondern erst ziemlich spät als Fussstein für den daneben stehenden Grabstein wieder gebraucht wurde. Aber ob er von diesem oder einem anderen Friedhof stammt, können wir nicht feststellen. Wenn er aus diesem Friedhof stammt, was wir eher annehmen, dann muss das Gebäude vor 1310, dem Datum des Steines, gebaut worden sein, was wichtig für die Datierung der Zaviye ist. Der Grabstein ist aus Marmor. Er ist 68 cm. × 43 cm. und endet oben in einem Spitzbogen. Nach der Inschrift ist es der Grabstein des, 709 H (=1310) gestorbenen Halil ibni Osman. Auf der anderen Seite ist zwischen zwei stark stilisierten Pflanzen, die in Granatäpfelähnlichen Knospen enden, eine stehende männliche bärtige Figur abgebildet. Das Gesicht ist stark beschädigt, aber man kann erkennen, dass es Schlitzaugen hatte. Es ist unmöglich festzustellen, was die Figur in der linken Hand hält. Zwischen ihrer linken Schulter und der Pflanze steht ein Vogel mit einer Haube. Die Pflanzen können Granatäpfel sein, da diese als himmlische Frucht betrachtet werden. Auch auf anderen Grabsteinen sind solche Pflanzen abgebildet. Es wurde behauptet dass sie Mohn oder Eichen seien. Aber auf dem Fragment eines Grabsteines aus Konya, den wir unten näher betrachten werden, steht eine naturähnlicher bearbeitete Pflanze die kein Mohn sein kann. Wir möchten annehmen dass die Figur

auf unserem Stein, mit der rechten Hand den Granatapfelbaum, und mit der Linken Hand einen Granatapfel hält. Der Vogel ist ein Motiv dem man auf Grabsteinen sehr oft begegnet. Manchmal ist mit Sicherheit festzustellen, dass der Vogel ein Falke ist. Auf beiden Steinen aus Konya ist die Haltung der Hand auf dem der Falke sitzt, und der Handschuh ein Beweis dafür, dass es sich um einen Falken handelt. Aber der Vogel in Kırşehir steht nicht auf der Hand, sondern auf der Schulter der Figur. Ausserdem ist der Falke kein Haubenvogel. Es wird angenommen, dass der Falke bei den Ilkhaniden ein Symbol für Kommandanten und Staatsmänner war. Die Falkenjagd war im türkischen Innerasien sehr wichtig. Wenn diese Annahmen richtig sind, dann wurde dieser Stein für einer wichtigen Persönlichkeit der Ilkhaniden vorbereitet. Es ist möglich, dass mit dem Vogel, die Seele die zum Himmel emporfliegt symbolisiert wurde.

Wie am Grabstein Celâl Hatun's bemerkt man auch hier einen ausgeprägten mongolischen Charakter. Die Haltung, sowie die Gesichtszüge sind denen in den mongolischen Miniaturen ähnlich. Das ist für einen Stein dieser Epoche sehr natürlich.

III

Andere Grabsteine aus Kırşehir

Es gibt noch eine andere Gruppe dekoriertes Grabsteine in Kırşehir. Zwei Steine dieser Gruppe sind von C.H. Tarım veröffentlicht worden. Auf dem einen Stein sind Kandelaber und Öllampenreliefs, und dekorative Füllmotive. Auf dem anderen Stein befinden sich unten zwei antithetisch angeordnete Löwenreliefs, und oben Arabeskenfüllungen. Wir trafen 1965 auf ein drittes Exemplar dieses Typus in zwei Fragmenten. Sie liegen in der Vorhalle der Türbe von Aşıkpaşa in Kırşehir, wo sie als Bodenbelag verwendet werden. Die zwei Stücke sind zusammengerechnet $62+19=81$ cm. hoch und ungefähr 52 cm. breit. Leider ist es nicht möglich festzustellen, ob sich auf der Rückseite eine Inschrift befindet. In der Mitte des Steines ist eine mit Arabesken verzierte Rundfläche. Die Zwickel sind ebenfalls mit Arabesken geschmückt. Auf dem unteren Teil des Steines befindet sich das Relief einer schreitenden Löwin (oder eines Leoparden).

IV

Der Grabstein mit Menschendarstellung in Ankara

Im hinteren Garten des Ethnographischen Museums in Ankara befindet sich ein Grabstein in Form eines Sarkophags, von dem gesagt wird, dass er aus Amasya gebracht worden sei (Inv. Nr. 15). Die seitlichen Flächen sind mit Reliefschriften bedeckt. Nach der Inschrift auf dem Kopfstein, ist es das Grab des H. 878 (=1476) gestorbenen Bâli Çelebi bin Yakub ağa. Auf dem Fuss-Stein ist rechts oben in einer

Kartusche "amel-i Bâli" geschrieben. Dieses ist die Unterschrift des Künstlers. Ähnliche Unterschriften findet man in Akşehir auf manchen Grabsteinen mit oder ohne Darstellungen. Auf dem übrigen Teil befindet sich ein Reiter, dessen Gesicht leider abgekratzt ist. Die Figur ist kein Relief, sondern wurde dadurch hergestellt, indem die Konturen ziemlich tief ausgemeißelt wurden. Das Pferd ist im Schreiten abgebildet. Am Schweif sieht man eine Schleife. Der Reiter hält in der rechten Hand eine Kugel und mit der linken Hand die Zügel. Das Ganze erinnert beim ersten Blick an Herrscherbilder. Die Technik ist einfach, aber die Linienführung meisterhaft. Dies ist ein Beispiel dafür, dass figurale Grabsteine auch in Form von Sarkophagen zu finden sind.

V

Zwei Grabsteine aus Konya

Auf dem Mevlâna Friedhof in Konya wurde ein Fragment des oberen Teils eines anscheinend nicht sehr grossen Grabsteines gefunden und ins Museum gebracht. Auf der Rückseite befindet sich der Anfang einer Grabinschrift, aber der untere Teil mit dem Datum fehlt. Die Hauptfigur auf der vorderen Seite ist ein Reiterrelief. Die erhaltenen Teile, der Kopf, der Hals und der Rücken des Pferdes sind naturalistisch bearbeitet. Der Reiter hält einen Falken. Ein zweiter, fliegender Vogel ist neben seinem Kopf zu sehen. Dieser Vogel könnte die Seele des verstorbenen darstellen. Das Gesicht, sowie alle Tierdarstellungen sind abgekratzt. Die übrigen Teile des Steines sind mit Blütenranken gefüllt, die mit Granatapfelblüten eine bestimmte Ähnlichkeit besitzen.

Im selben Museum ist noch ein Stein dieser Gruppe vorhanden (Inv. No 982) der angeblich von den Stadtmauern von Konya stammt. Dieser Stein wurde von T. Talbot Rice veröffentlicht und als mögliches Datum 1221 angegeben. Aber nach den Eintragungen des Museums wurde er in der Griechischen Kirche in Konya gefunden. Die Inschrift auf der Rückseite ist bis auf sehr wenige Spuren abgemeißelt. Wir sind überzeugt, dass er ein Grabstein ist. Wenn er von den Stadtmauern gebracht wurde, dann wird er bei einer späteren Reparatur wieder verwendet worden sein. Auf der Vorderseite befinden sich zwei Figuren. Der Stein endet oben in einem Dreipass. Die Figur auf der linken Seite, die eine wichtige Persönlichkeit darstellen muss, sitzt auf einem Klappstuhl. Sie ist bärtig und trägt einen Schnurrbart. Der obere Teil des Gesichts ist zerstört. Mit der behandschuhten rechten Hand hält sie einen Falken. Mit der linken Hand fasst sie das Kinn eines stehenden Mannes an. Diese zweite Person ist von kleinem Wuchs, aber bärtig und alt. Dieser könnte wohl der Verstorbene sein, der vor einer wichtigen Person steht. Er trägt einen langen Kaftan und eine Kopfbedeckung, die der in Zentralasien gebräuchlichen ähnelt. Seine weichen Stiefel, sowie seine ganze Tracht sind innerasiatisch. Das Thema, das hier geschildert worden ist und die Personen, können nur durch

die Entzifferung der Inschrift aufgeklärt werden. Es könnte eine hervorragende Person vor einem seldschukischen Sultan, oder ein Mystiker mit einem seiner Jünger sein. Die Szene ist wahrheitsgemäss dargestellt.

Ergebnisse

Die islamischen Grabsteine in Anatolien müssen nach Zeit, Ort und Typus gruppiert werden. Nebst Steinen mit Menschendarstellungen, sind solche in Form von Sarkophagen in Iznik, sowie die als Spolien gebrauchte Sarkophage in der Burg von Tokat der wissenschaftlichen Bearbeitung wert.

Die Steine, die wir in Kırşehir, Ankara und Konya betrachteten, geben uns folgende, für die Kunstgeschichte neue Ergebnisse:

1. Osman bin Halil's Grabstein ist ein neues Beispiel datierter und mit Namen versehener Seine. Daraus ergibt sich, dass am Anfang des 14. Jhdts. in Anatolien figurierte Grabsteine verwendet wurden. Es ist offenbar, dass sie nicht aus dem 17. Jhdts. sondern viel älter sind.

2. Die zwei Grabsteine aus Kırşehir stammen von der Ilkhanidenzeit. Es ist ein Problem, ob oder nicht diese Steine dem Einfluss der Ilkhaniden (Mongolen) entstammen. Es kann nur durch neue Funde aufgeklärt werden in Anatolien auch vor den Ilkhaniden, Steine dieser Art in gebrauch waren. Aber wir kennen einige Bilder-Grabsteine, die der Zeit nach der ilkhanidischen Herrschaft gehören. Es sollte auch untersucht werden ob in Zentralasien oder in anderen Gebieten unter türkischer Herrschaft Parallele zu finden sind.

3. Diese Steine beschränken sich nicht nur auf Akşehir, wie früher angenommen wurde.

4. Figurierte Steine sind nicht nur für Frauengräber angefertigt worden wie Ruben es glaubte.

5. Dem Vogel, vermutlich einem vom Schamanismus übernommenen Symbol, begegnet man in Akşehir, Kırşehir und Konya.

6. Die Pflanzen sind nicht wie R. M. Meriç annahm Eichen, oder wie Ruben und Konyah glaubten Mohnpflanzen (*Papaver somniferum*), sondern Granatäpfel, die "Himmliche Frucht", die mit dem islamischen Symbolismus des Todes im Zusammenhang steht.

7. Man kann den Stil und die Gesichtstypen der Ilkhaniden Miniaturen des XIII.-XIV. Jahrhunderte in diesen Grabsteinen finden.

8. Vorläufig unterscheiden wir zwei Typen, den Afyon und den Akşehir Typ. Diese Gruppierung kann später, wenn neue Exemplare gefunden worden sind, geändert werden.

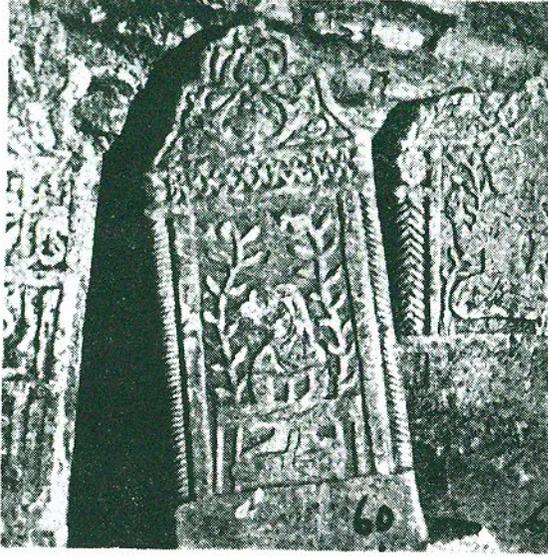
9. Es gibt verschiedene Arten von Grabsteinen mit Menschendarstellungen. Im späteren und mehr geschmückten Akşehir Typ sind an den Ecken kleine Säulen,

und oben Arabeskendekorierte Giebelfelder. Auch die Form ist anders als die der Steine in Kırşehir, welche archaischer sind. Der Stein in Konya, auf dem ein Reiter dargestellt ist, ähnelt dem Stein in Ankara, aber hat andere Elemente. Der zweite Stein in Konya hat einen ganz anderen Ausdruck und ist mehr seldschukisch-zentralasiatisch im Charakter.

10. Ausserdem gibt es in Anatolien Grabsteine, die mit Motiven des alten türkischen Glaubens und des Schamanismus, wilden Tieren und reichen Arabesken geschmückt sind.

Wir sehen also, dass die Grabmäler Anatoliens reiches Material für die türkische Kultur enthalten und dass ihre Zerstörung für die Geschichte und die Kunstgeschichte ein grosser Verlust bedeutet.

(Die deutsche Zusammenfassung wurde von meiner Assistentin Yıldız Demiriz mit der Hilfe des Studenten Karlheinz Hartung vorbereitet).

Res. 1. Akşehir'den tasvirli iki mezar taşı.

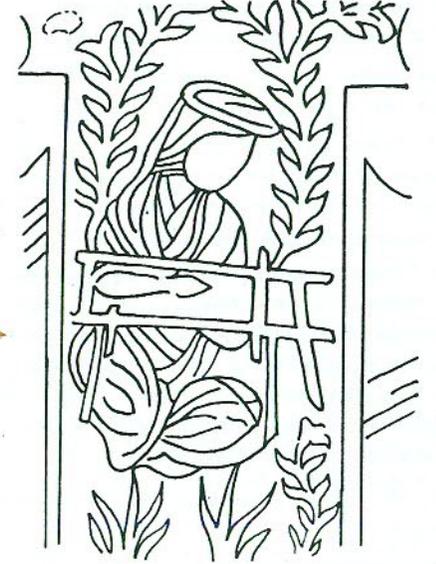

Res. 2,3. Akşehir tasvirli mezar taşlarından bir erkek ve çocuklu bir kadın mezar taşı (S. Ünver'den).

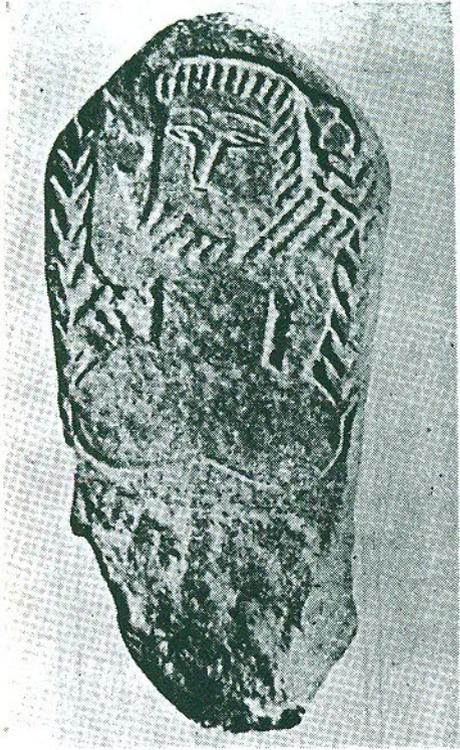

Res. 4. Akşehir mezar taşlarında bir kuş tasviri.

Res. 5. Akşehir mezar taşlarında gergef başında bir kadın (S. Ünverden).

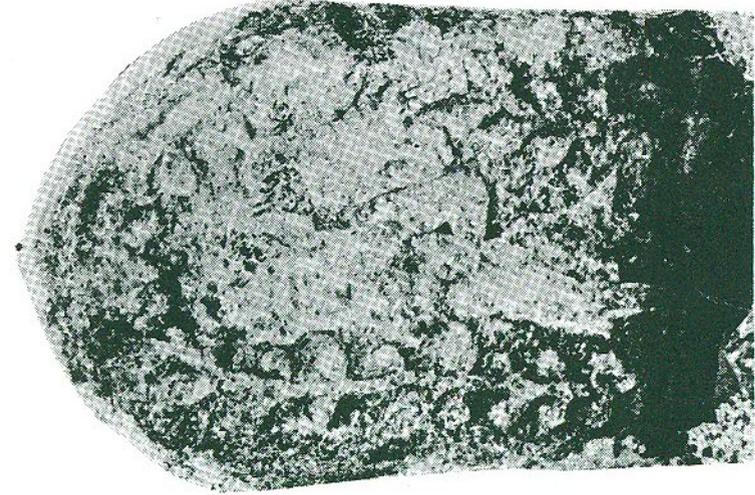
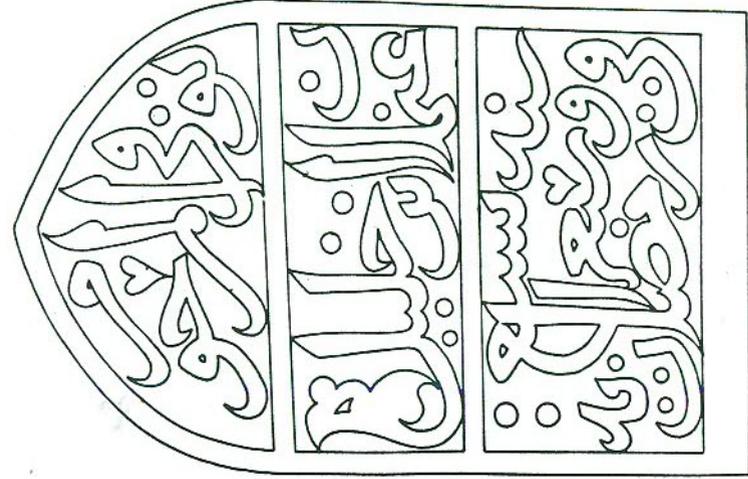
Res. 6. Akşehir mezar taşlarında rahle başında bir erkek (S. Ünverden).

Res. 7. Kırşehir'de Celâl Hatun mezar taşı
(W. Ruben'den).

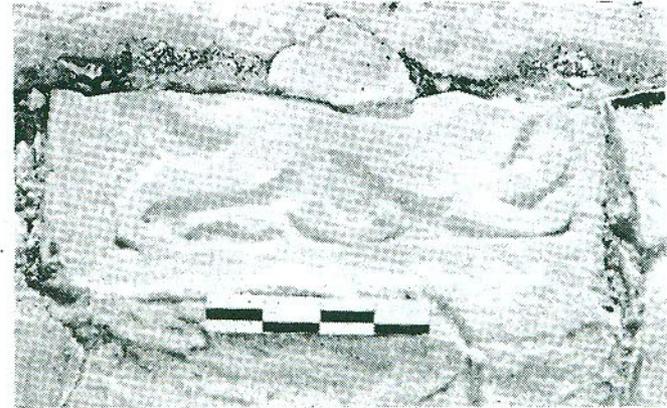
Res. 8. Kırşehir'de bir mezar taşı

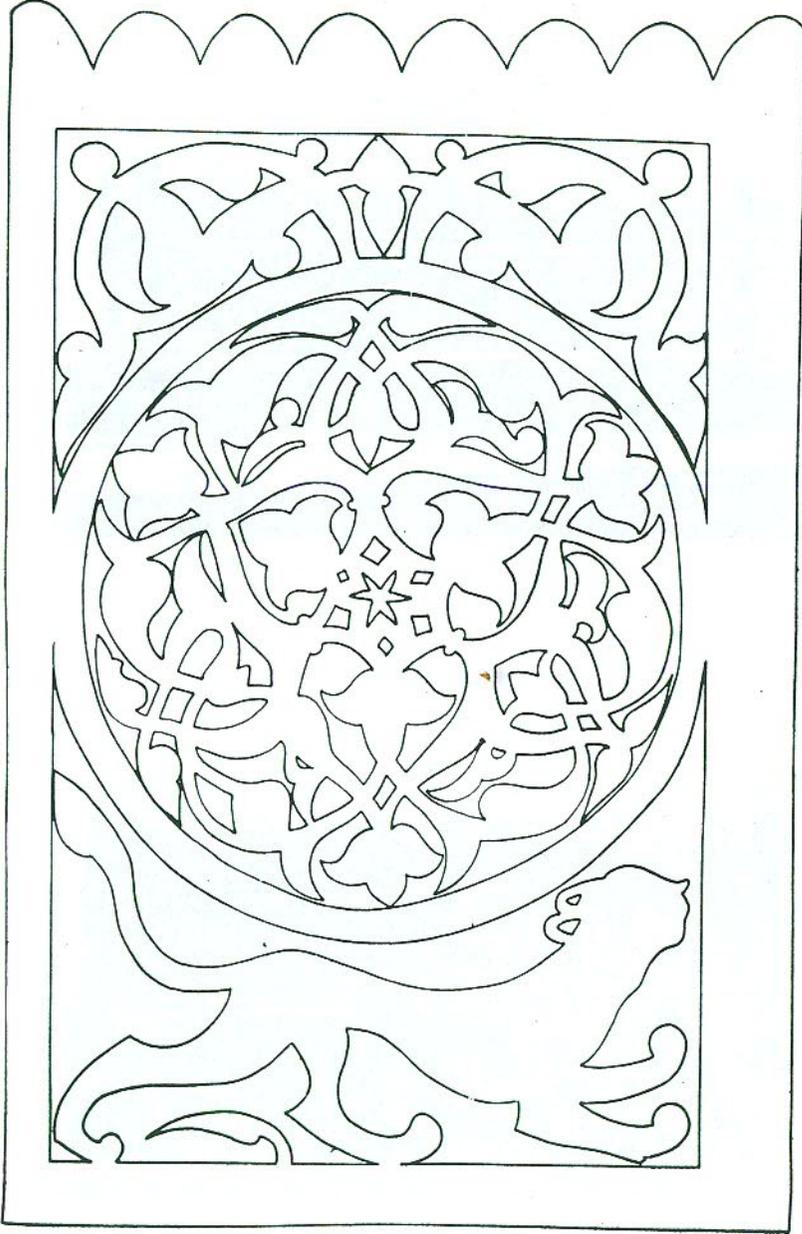
Res. 9,10. Kırşehir'de tasvirli mezar taşının fotoğrafı ve kitabesi.

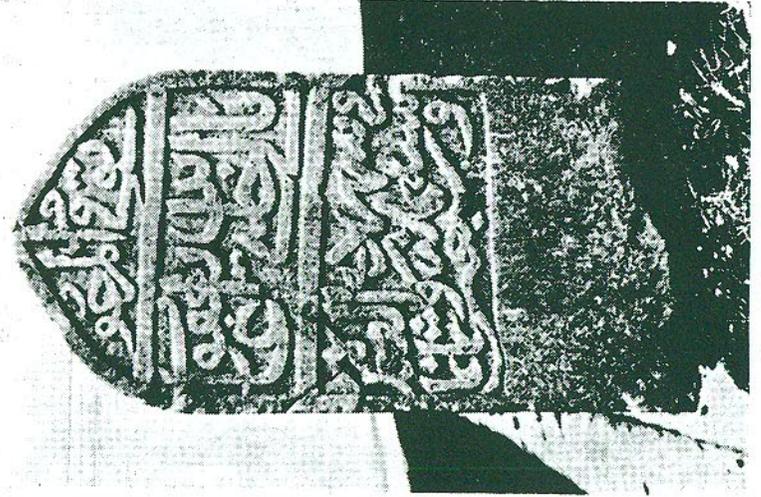
Res. 11. Kırşehir'deki tasvirli mezartaşının deseni.

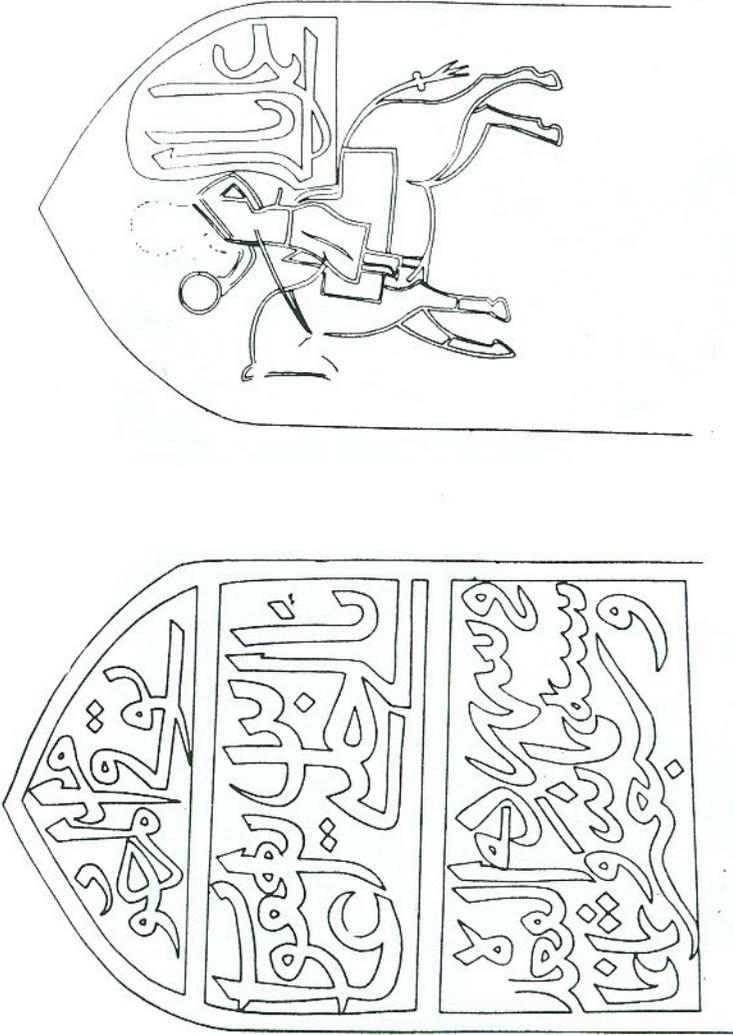
Res. 12,13. Aşık Paşa türbesindeki taşın iki parçası.

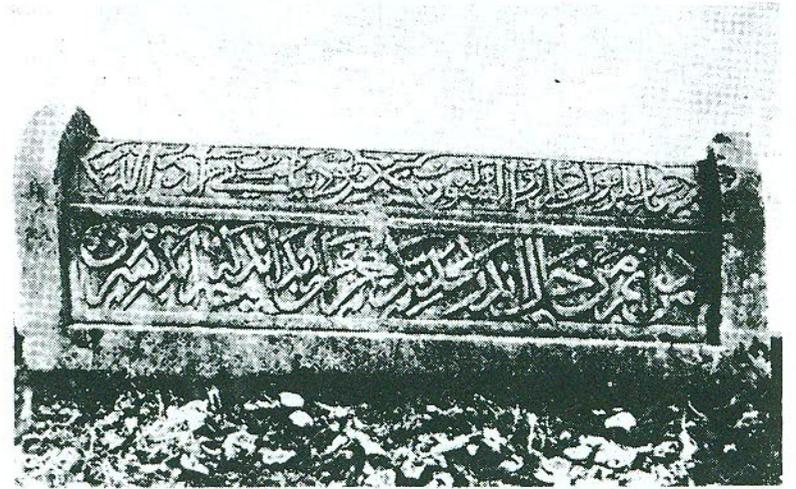
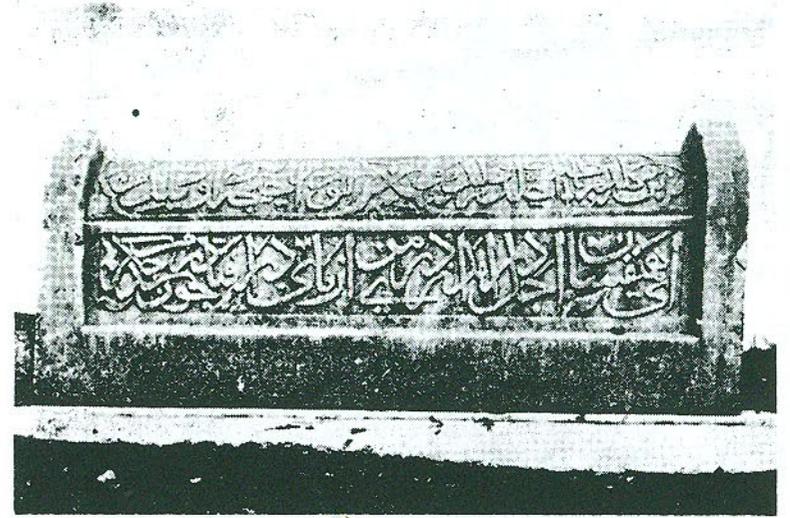
Res. 14. Aynı taşın desen olarak tamamı.

Res. 15,16. Anıta müzesindeki mezarın baş ve ayak taşı (Müzeler Genel Md.lüğü fotoğrafı)

Res. 17,18. Aynı taşın desenleri.

Res. 19,20. Ankara müzesindeki sandukamın iki yan yüzü. (Müzeler Genel Md.lüğü fotoğrafı).

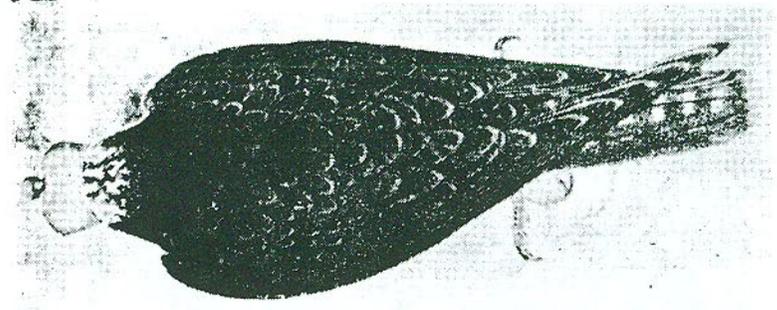
Res. 21.22. Konya müzesindeki mezartaşı parçasının iki yüzünün desenleri.

Res. 23. Konya'da tasvirli bir mezartaşı (Konya müzesi fotoğrafı)

Res. 24. Konya müzesindeki tasvirli mezartaşının deseni.

Res. 26. Avrupa sanatında doğan ve başlığı (Pisanello'nun akıncı Paris de Louvre'da).

Res. 25. Konya müzesindeki mezar taşı parçasının fotoğrafı (ışl. res. 21,22) (Konya müzesi foto.)

KUSHANS AND OTHER IRANIANS IN CENTRAL ASIA

by
Richard N. Frye
Harvard University

The untimely death of my friend Rahmeti Arat left me with no chance to prepare an extensive study appropriate to his scholarly stature. Instead, I hope the few notes below will express my high regard for his work and stimulate discussion, which is the essence and joy of scholarly endeavor. Such a memory of talks with Rahmeti Arat, during a summer vacation near Bursa years ago, is the impetus for the general discussion of the role of Iranians in Central Asia.

The division of the Iranian world into at least two great cultural areas of eastern and western Iran, separated by the two great deserts of the plateau, should be kept in mind as an overall principle in the history of this part of the world. Much has been written about this division and no more need be said about it here. Eastern Iran may be further subdivided, at least for the pre-Islamic period, into two geographical sections with different, dominant cultural influences. The eastern I would term Indo-Bactrian, with an axis from Ferghana through Kabul to India. Here Indian influence is strong. The western I tentatively call the Saka-Bukharan, with its axis from Bukhara through Herat to India. Here Iranian influence, is strong. Anyone who has travelled in Central Asia and Afghanistan in recent years will recognize this division, not only in the dialects of Persian spoken, but also in the different cultural influences on each. The reasons for this division are not only geographical, but also economic, because of trade routes, and most important of all, in my opinion, the historical traditions which made Merv, Herat and Qandahar the outpost of the Parthian and Sasanian empires. The oases of Merv and Balkh were always great centers of exchange and mixture, the two places where east and west mingled the most. These two cities also represented forks in a number of roads, leading west to Mesopotamia or south to India. The great east-west road across Asia, the so-called "Silk Road", between Mesopotamia and China, is well known. The great north-south road from the Volga to India is less well known, but the two intersected at Merv, or with branches,

1 In excavations at Merv in early Islamic layers, ostraca with inscriptions in Arabic, Sogdian Parthian, Kushan-Bactrian and Pahlavi have been found, indicating the mixture of peoples in the oasis at that time.

at Balkh². Small wonder that these two cities were so important in history. The road to India from Merv went south to Herat and then to Qandahar and India, or one could go east to Balkh and over the mountains to Kabul and then to India. Trade routes ever have been thoroughfares of religion and culture as well as of trade.

Merv was the northeast frontier outpost of both the Parthian and the Sasanian states. The boundary of Persian control under the Sasanids extended from Merv to Merv al-Rūd and then to Herat. Beyond was non-Sasanian land, even though at times the Sasanians occupied territory to the east of the line. It is now much clearer than a decade ago that the Kushans represented the dominant cultural influence east of the line, even under the Hephthalites and later the Turks. One may now, in my opinion, speak of the Kushan-Bactrian sphere of influence as distinct from the Sasanian in Central Asia. It is probable that Kanishka was the greatest figure in the spread of Kushan influence from Mathura in India through Bakh and beyond to Kashgar in Central Asia. In his reign the Kushan coins change from Greek to Kushan-Bactrian legends, an indication of his reforming role in history. I believe also that he was responsible for systematic Buddhist missionary work in Central Asia, as we shall see below.

The history of pre-Turkish Central Asia I would divide into three periods of Iranian dominance. First the Sakas for many centuries were the dominant people in Central Asia, not just militarily but in their influence, revealed in the arts, and also in our sources. Then came Kushan dominance which lasted while Buddhism was expanding, at least down to the coming of the Arabs in the seventh century A.D. Before that time, however, the Sogdians, with their center at Samarkand, were establishing themselves as the traders and culture carriers to the Turks, Mongols and even into China. Much less known is the parallel activity of the Khwarazmians in eastern Europe, especially up the Volga. The fact that the Old Russian words for "mosque" and "Muslim", *ropat* < Arabic *ribāt* and *Busurman*, came from the Khwarazmians, indicates the influence of the latter in the Slavic world in Islamic times. We know about Sogdian colonies in Nočkath, south of Lop Nor, in Sinkiang and in the Ordos region, but the parallel activities of the Khwarazmians are much less known³.

The divisions in history noted above are not intended to be rigid, for obviously it was much more complicated. For example, the Sakas were split by the Kushan expansion, and those who remained in the region of Khotan were isolated from other Sakas, but they preserved their identity, and language, perhaps longer than did Sakas elsewhere. After the Khwarazmians and Sogdians came the

2 One may find ample evidence in Islamic sources of trade between India and the Volga through Merv. See B. N. Zakhoder, *Kaspiiskii Svod svedenii o vostochnoi Evrope* (Moscow 1962).

3 See E. C. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia," *T'oung Pao*, 41 (1953) 317-356.

Turks, and the Iranians in Central Asia, as did their relatives in Azerbaijan, became Turkified. So the long Iranian period of Central Asian history was over.

Religion played an important role in the destinies of Iranians in Central Asia. In general terms, and I repeat, in general terms, one might describe the three periods of history mentioned above as a first period of Indo-Iranian, and to a lesser extent Zoroastrian, religious ascendancy among the Sakas. Afterwards there follows Buddhism for the Kushans, and then a local Zoroastrian revival under the Sogdians and Khwarazmians. This, of course, does not include the strong Hellenistic intrusions, with resulting syncretism, primarily in the first three centuries B.C. I believe that the above sketch does give a framework for the religious history of the area. It is well known that in the language of the Ossetes in the north Caucasus, descendants of the Iranian Alans, a distinct Zoroastrian vocabulary, which is found in all other Iranian languages, seems to be lacking⁴. For example, in Sogdian we have *dyn* Avestan *daēnā* (perhaps influenced by the Semitic word DYN) *dyw*, Avestan *daēva*, and *prn* from *xvarnah*. In Khotanese-Saka we find *gyaysna*, Avestan *yasna*, and *phārra* for *xvarnah*. One may certainly postulate a pre-Buddhist Mazdaism in Central Asia, but whether this Mazdaism was colored by Zurvanism is impossible to establish. We may further suppose that many Iranian epic stories flourished in Central Asia under this pre-Buddhist Mazdaism, and that they were being drawn already into a unified "religious-secular epic"⁵. The identification of Rostam with Heracles, and the influx of Hellenic motifs, enriched but hardly changed the development of the epics. Nonetheless, the quantity of artistic remains relating to the cults of Dionysius and Bacchus in Iran and Central Asia would indicate the strength of Hellenic influences, which should not be dismissed as unimportant or only for the Greek colonists in Iran.

Buddhism, however, completely won over the Sakas of Khotan as well as many Sogdians and Hepthalites, but how did Buddhism spread in Central Asia? It has been confidently asserted that most Sogdian Buddhist texts were translated from the Chinese⁶. One would expect the reverse, but with such a Buddhist term as Sanskrit *tathāgata*, the Sogian *m'yδ "yt'k*, seems to be a calque on Chinese

𐰽𐰺𐰍 *ju lei* meaning literally "thus come" (*lei* for *lai*). Further we have

⁴ Cf. G. Dumézil, "Notes mythiques, Indo-iraniens dans le folklore des ossetes," *JA* (1956) 363 et passim.

⁵ For a good survey see I. Gershevitch, "Iranian Literature," in *Literatures of the East*, ed. E. B. Ceadel (London 1953) 56, 68. The fusion of secular and religious stories into one national epic is the result of later activity, but I believe that the process started early in eastern Iran and Central Asia and cannot be attributed solely to western Magi in Media.

⁶ J. P. Asmussen, "Die Iranier in Zentralasien," *Acta Orientalia*, 17 (1963) 124.

Sanskrit *kleśa*, Sogdian *γnp'wnh*, Chinese 煩惱 *fan nao*, literally

"bothering and worry"; Sanskrit *nirvāna*, Sogdian *βγ'yst'n*, Chinese 天堂 *t'ien t'ang*. If we look at the Sogdian and early Chinese translations of Buddhist texts, we may conclude that one school somehow united the two, whereas the Khotanese-Saka translations of Buddhist works seem to belong to another school of translators. Tibetan, unfortunately, does not help us. We might have expected that the Sogdian texts were translated from the Chinese, but Sino-logists tell me the reverse should be true since the Chinese terms are surely borrowed. Therefore, it seems to me the answer to this problem is that both Sogdian and Chinese are dependant on another source, which source should be Kushan-Bactrian. Furthermore, the schools of translators probably flourished under the patronage of Kanishka and his successors.

We may postulate then at least two major schools of Buddhist translation in Central Asia; first, the Indian, Khotanese-Saka and Tokharian school, and second, the Indian, Kushan-Bactrian, Sogdian and Chinese school. Later, it appears that the Uighurs synthesized both schools, although the Sogdian influence remained the strongest. For example, the term *kleśa* is *nizwanī* in Uighur texts, from Sogdian *nyzβ'n*, meaning "passion", thus in the first school's tradition of translation.

Unfortunately, there does not seem to have been much interest in Buddhist traditions, or rather the history of different traditions, in Central Asia or in China. We cannot find direct evidence of the activities of the schools, or information about them, but we can assume that the Kushans, and the language they employed, were very important in the history of Buddhism and its translations in Central Asia.

In short, the Kushans must be reckoned as the greatest organizers of the east-Iranian cultural area. They were the great dynasty to which later rulers such as the Shahi kings of Kabul, and petty princes in northwest India, Kashmir, and in Central Asia looked back as their ancestors. The memory of the Yüeh-chih

𐰽𐰺𐰍 as all of the Kushans were known in Chinese sources, persisted long in Central Asia, as it did in Afghanistan. The Kushans in Central Asia played a role equivalent to that of the Achaemenids or the Sasanians in western Iran, and as more inscriptions and material remains of the Kushans are uncovered by archaeologists, the importance of the Kushans in history is sure to increase.

TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİ

Ayhan Göksan
Ankara

I

Azerbaycan atasözleri

Türkiye türkçesinde kullanılan atasözleri ile ilgili olarak, yerli ve yabancı türkolog, şarkiyatçı ve yazar tarafından şimdiye kadar pek çok makale ve kitap yayımlandığı gibi, aynı zamanda bir hayli yekûn tutan yazma esere de sahip bulunmaktayız.

Öteki Türk boylarına gelince; bu konuda da, Türkiye türkçesindeki kadar olmakla beraber, yine de zengin bir neşriyata tesadüf etmekteyiz. Her Türk lehçesinin kendi mahsulü olan atasözlerine ait bibliyografya, inceleme, tanıma ve örnekler verme yönünden çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Ancak, Türk dünyasının atasözlerini bir araya getiren, birleştirici ve mukayeseli bir çalışmaya henüz girişilmemiştir.

Anadolu Türkü, öteki Türk boylarının atasözlerinden hemen-hemen habersizdir ve tanıma işi, istenildiği gibi ele alınamamıştır. Yurdumuzdaki göçmen soydaşlarımızdan bir kısmının çabalarıyla zaman-zaman yayımlanan yazılar ise, çoğu defa tesirsiz ve güçsüz kalmaktadır. Bir ara gösterilen çabalar, bu sıralarda hemen-hemen durmuş gibidir.

Dış Türklerin atasözlerinden halkımızın haberdar olamayışında, bu konuda yurt dışında yapılan yayınların elde edilmesinin güçlüğü, bir kısmının Arap, bir kısmının Rus ve bir kısmının da öteki yabancı milletlerin (dil ve) alfabeleriyle yayımlanmış olması, bunların türkçeye çevrilmesinde ve tanıtılmasında gerekli çabanın gösterilmemesi gibi ana sebepleri sayabiliriz.

Türk dünyası atasözlerini birleştirici çalışmalarımız uzun bir süredir devam etmektedir. Çalışmalarımızın büyük bir kısmını, kaynak edinme ve bu kaynaklardaki malzemelerin derlenmesi teşkil etmektedir. Bir yandan bibliyografya tesbiti yapılırken, öte yandan ele geçen kaynaklar taranmakta ve ele geçen atasözleri işlenmektedir. Şimdiye kadar Altay, Azerbaycan, Balkan, Çuvaş, Irak, Karaim, Kazak, Kazan, Kırgız, Nogay, Özbek, Türkmen ve Yakut Türkleriyle ilgili bibliyografya

tesbit edilmiştir. Bunlar arasında halen Azerbaycan, Çuvaş, Irak, Kazan, Kırgız, Kırım, Nogay, Yakut atasözleriyle ilgili tarama faaliyetleri yapılmaktadır. Saydıklarımız dışındaki Türk boyları için kaynak edinme çabaları da, buna paralel olarak yürütülmektedir. Her iki safhanın sona erdirilmesinden sonra mukayeseli, açıklamalı ve sözlüklü bir Türk dünyası atasözlerinden seçmeler kitabı yayınlamak umut ve dileğindedir.

Bu yazımızda, ne atasözünün tarifi ile ilgili bir denemeye ve ne de felsefesi ile ilgili araştırmaya girişeceğiz. Şimdiye kadar bu konuda çeşitli düşünceler ileri sürülmüştür. Bu, bizim konumuzun dışındadır. Ancak atasözlerinin, tarihin, geçmişin (içtimai durum, inanışlar, örf ve âdetler, kıymet hükümleri, v.b. bakımından) bir aynası olduğunu söylemeden geçemeyeceğiz. Tarih dedik; çünkü atasözleri tarihin içinde, tarihle beraber doğmuş, onunla beraber gelişmiş ve onunla beraber zamanımıza ulaşmıştır ve geleceğe doğru yol almaktadır. O halde birçok yönlerden tarihi aksettirir. Bir millet, benimsemiş bulunduğu inanış, görgü, örf ve âdetlerini, değer hükümlerini, v.b. kolay-kolay değiştiremez. O halde eksik kalan cümlemizi, "atasözleri bu günün de aynasıdır" şeklinde tamamlayabiliriz.

Türk dünyası atasözleri, söyleniş özelliği, kavram, fonetik, sentaks, v.b. hususlarda, bazan inanılmaz derecede benzerlikler gösterirken, bazan da tamamen aksi yönde bir gelişmeye şahit olunmaktadır. Benzerliklerin, daha çok coğrafi yakınlığı olan Türk boyları arasında görüldüğü bir gerçektir ve bundan da tabii bir şey olamaz. Şüphesiz bunun dışında kültürel, tarihi, siyasi v.b. sebeplerin tesiri de, büyük bir rol oynamaktadır. Coğrafi yakınlığın tesirine misâl olarak, Azerbaycan ve Irak Türklerini alabiliriz. Bu boylarda yaşanan atasözlerinden çoğunun Türkiye türkçesinde ve birininkinin diğerinde aynen veya pek az değişikliklerle kullanıldığını görüyoruz. Bunun dışında, pek tabii olarak, ortak olmayan atasözleri de vardır.

Bu yazımızda, Azerbaycan atasözlerinden örnekler vereceğiz. İlk olarak bunu seçişimizin sebebi, Azerî türkçesinin Türkiye türkçesine ve Azerbaycan'ın da Türkiye'ye yakın oluşudur. Azerî dilinde, bu kavramın karşılığı olarak *Atalar Sözü* terimi kullanılmaktadır. Bu gün Azerbaycan atasözleri denilince, akla ilk gelebilecek isim *Ebülfasım Hüsëynzade*'dir; 75 yaşım aşkın, bu yorulmak bilmez halk adamının, çalışmalarına el'an devam etmekte olduğu ve 20.000'den fazla *atalar sözü ve mesel*¹ derlediği ifade edilmektedir². Hüsëynzade'nin çalışmalarının bir başka önemli yanı da, Azerî atasözleriyle, benzeri Rus atasözlerini karşılaştırması teşkil etmektedir.

Azerbaycan atasözleri, misallerde de görüleceği gibi, Türkiye atasözleriyle birçok noktalarda büyük bir benzerlik ve ortaklık (müştereklik) göstermektedir. Bu, fonetik ve sentaks yönünden olduğu kadar, mantık yönünden de böyledir. Anadolu kulağı, ortakları olduğu kadar, ortak olmayanları da yadırgamadan kabullenebilir.

1 Atasözleri ve deyimler karışiktir.

2 *Necib ve Fedakar İş. Azerbaycan*, no. 11. Kasım 1965, s. 171; *Azerbaycan-Rus Karşılıklı Atalar Sözü. Edebiyat ve İnceneset*, 24 Temmuz 1965, s. 4, sü. 6-8.

Örnekler verilirken, bunların Türkiye atasözleriyle benzeyen ve benzemeyen noktalarına temas edilmiş veya bazılarının tamamen Azerbaycanlılara has atasözleri olduğu ileri sürülmüştür. Ancak şu önemli husus hiç bir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır: Bu gün bütün Türkiye’de söylenen atasözlerinin tamamının derlenip-toplandığı ileri sürülemez. Bu sebepten, Azeri Türklerine has olarak gösterdiğimiz atasözleri arasında, bir kısmının Anadolu’da da kullanılabileceği ihtimali, dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Şimdi örneklere geçiyoruz ¹.

I – Türk Atasözleriyle tam bir benzerlik gösterenler:

1. Az olsun, öz olsun.
(Az olsun, öz olsun)
2. Bal tutan parmağını yalar.
(Bal tutan parmağını yalar).
3. Bostana dadanan eşşeyin, kulağı-kuyruğu olmaz.
(Bostana dadanan eşşeyin, kuyruğu kulağı olmaz).
4. Boş çuval dik durmaz.
(Boş çuval dik durmaz).
5. Gülme komşuna, geler başına.
(Gülme komşuna, gelir başına).
6. İki canbaz bir ipde oynamaz.
(İki canbaz bir ipde oynamaz).
7. Kimiye hay-hay, kimiye vay-vay.
(Kimine hay-hay, kimine vay-vay).
8. Komşu toyuğu, komşuya kaz görür.
(Komşu toyuğu, komşuya kaz görür).
9. Ne ekersen onu biçersen.
(Ne ekersen onu biçersen).
10. Yerin kulağı var.
(Yerin kulağı var).

II – Bir kelimesi değişik olanlar :

1. Akşamın hâyirinden sabahın şeri yahşısıdır.
(Akşamın hayrından sabahın şeri yeğdir).
2. Bilmemek ayıp deyl, soruşmamak ebydir.
(Bilmemek ayıp değil, sormamak ayıptır).
3. Bir koyundan iki deri çıkmaz.
(Bir koyundan iki post çıkmaz).

¹ Azerbaycan atasözleri italik harflerle dizilmiştir. Parantez içinde düz harflerle gösterilenler Türk atasözleridir.

4. Çoğ danışan çoğ yanılar.
(Çok bilen çok yanılır).
5. Dağ dağa kovuşmaz, adam adama kovuşar.
(Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur).
6. Deliye günde bayramdır.
(Deliye her gün bayram).
7. Ecele çare yoğdur.
(Ecele çare bulunmaz).
8. İt hürer, karvan kêçer.
(İt ürür, kervan yürür).
9. Sonrakı pêsmançılık fayda vêrmez.
(Son pişmanlık fayda vermez).
10. Südden ağzı yanan, katığı fûleye-fûleye içer.
(Südden ağzı yanan, yağurdu üfleyerek yer -içer-).

III – Birden fazla kelimesi değişik olanlar :

1. Ağlamayan uşağa süd vêrmezler.
(Ağlamayan çocuğa meme vermezler).
2. Aşmak başın cefasını ayaklar çeker.
(Akılsız başın zahmetini ayak çeker).
3. Aza kane olmayan, çoğa yêtişmez.
(Aza kanaat etmeyen, çoğu hiç bulmaz).
4. Bir gül ile bahar olmaz.
(Bir çiçekle yaz olmaz).
5. Danışmak gümüş olsa, danışmamak kızıldır.
(Söz gümüşse, sükût altındır).
6. Dost yaman günde tanınar.
(Dost kara günde belli olur).
7. Her şeyin tezesi, dostun köhnesi.
(Her şeyin yenisi, dostun eskisi).
8. İslanmışın yağmurdan korkusu olmaz.
(İslanmışın yağmurdan korkusu olmaz).
9. Kurdun konaklığına gêt, köpeyi de yanınca -ardınca- apar.
(Kürda konuk giden, köpeğini de yanınca götürür).
10. Sorak-sorak da İsfahan’a gederler.
(Sora-sora Bağdat bulunur).

IV – Türk atasözlerine göre, fazla veya eksik kelime bulunanlar:

1. Ahtaran tapar.
(Ahtaran Mevlâ’sını da bulur, belâsını da).

2. Anadan yahşı -artık- yaver olmaz.
(*Ana gibi yâr, Bağdat gibi diyar olmaz -bulunmaz-*)
3. Anasına bah, kızını al.
(*Anasına bak, kızını al; kenarına bak, bezini al*).
4. At kimindir - minenin.
(*At binenin, kılıç kuşananın*).
5. Dama-dama göl olar, hêç dammasa çöl olar veya Dama-dama göl olar,
dala-dala hêç.
(*Damlaya-damlaya göl olur*).
6. Deli deliden hoşlanır veya Deli deliye hoş gelir.
(*Deli deliden hoşlanır, imam ölüden*).
7. Deliden doğru heber.
(*Deliden al uslu haberi*).
8. Gözden irak, gönülden irak.
(*Gözden irak olan, gönülden de irak olur*).
9. Gül tikansız olmaz, sefa-cefasız.
(*Gül dikensiz olmaz*)
10. İgid öler, adı qalar.
(*At ölü, meydan kalır; yiğit ölü, şan kalır*).

V - Aynı fikrin değişik şekilde ifade edilmesi:

1. Ac toyuk yuhusunda darı görer.
(*Aç tavuk, kendini buğday anbarında sanır*).
2. Ağullı düşmenden korhma, deli dostdan korh.
(*Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır*).
3. Barmağın hansını kessen, ağrısı birdir.
(*Beş parmağın hangisini kessen acımaz?*)
4. Bıkarlık korluk getirer.
(*Bekâr gözü, kör gözü*).
5. Bir elde iki karpuz tutmak olmaz.
(*İki karpuz bir koltuğa sığmaz*).
6. Her şeyi öz vahtında.
(*Her şeyin vakti var, horoz bile vaktinde öter*).
7. Kônül sêven göyçek olar.
(*Gönül kimi severse, güzel odur*).
8. Kurd karanlık sêver veya Kurd karanlık yer ahtarar.
(*Kurt dumanlı havayı sever*).
9. Sözü ağzında bişir, sonra çıkar.
(*Sözünü bil, pişir; ağzını der, devşir*).
10. Yanan yerden tüstü çıkar.
(*Ateş olmayan yerden duman çıkmaz*).

VI - Azericenin kendisine has atasözleri :

1. Ac qarına bir nefer, neğme oğur mu meğer.
2. Borc almak asandır, qaytarmak çetin.
3. Cıdanı çuvalda gizlemek olmaz veya Cıdanı cibe qoymak olmaz.
4. Düşmen qarışqa da olsa, onu fil sayginen.
5. İyne hara, sap da ora.
6. Qarğa dimdiyinden teleye düşer veya Kuş dimdiyinden, insan dilinden teleye düşer.
7. Mama çoh olanda, uşak ters geler.
8. Tenbellik azap artırır, işlemek canı sağ êyler.
9. Varlığın horuzu da yumurtlar.
10. Zelzeleni gören, yangına razı olar.

VII - Türk atasözlerine benzeyen ve benzemeyen atasözlerden karışık örnekler:

1. Acığın gelir, su iç.
2. Ac kırd balasın yêyer.
3. Açarın gücü kıfıldan zordur.
4. Adam dostunu, düşmenini tanımalıdır.
5. Adımı güvec koy, amma ocağ üste qoyma.
6. Adın çek, kulağın tut.
7. Ağacı mêyvesi ile, adamı işi ile.
8. Ağacın iki başı var.
9. Ağıl, gözelliğe dèyil.
10. Ağıllı fikirleşince, delinin bir oğlu oldu.
11. Ağıl yaşda olmaz, başda olar.
12. Ağ köpek, kara köpek, ikisi de köpektir.
13. Ağlamak çare êtmez veya Ağlamak fayda vêrmez.
14. Ağrılarda göz ağrısı, herkesin -her kesenin- öz ağrısı.
15. Ağrımayan başa desmal bağlamazlar.
16. Alan apardı, satan allandı.
17. Alma, ağacından uzağa düşmez.
18. Arabanı at aparmır, arpa aparır.
19. Arık ata kuyruğu da yüküdür.
20. Arvad, at, ikidin behtine.
21. Arvad papağ dèyil, başdan başa qoyula.
22. Asta gèden çoh gèder.
23. Asta vur, rasta vur.
24. Aşık olan kor olar.
25. Aşın duruluğu, demin azlığındandır.
26. Aş olsun, el başdan geler.
27. Atalar sözü hikmetdir.

28. Ata olmayan, ata kedri bilmez.
29. Atıdan at olar, eşşekden kuduk.
30. Atı at yanına bağlarsan, hasiyetini götürer.
31. At olmayan yerde, eşşek de atdır.
32. Ayın da üzünde leke var.
33. Aynı öklürmemiş derisini satmazlar.
34. Bağlı kapıya heta deymez.
35. Balık isteyen, özünü suya vurur.
36. Balık tutan suyu bulanlık ister.
37. Baykuş harabalık sever.
38. Beladan kaçmak olmaz.
39. Bês barmağın bêsî de bir dëyil.
40. Bey vëren atın dişine bahmazlar.
41. Bıkarlık korluk getirer.
42. Bilmediyin işe yapışma.
43. Bilseydim hara yihılacam, ora pambık döşerdim.
44. Bir ağacdan bël de olar, kürek de.
45. Bir bireden ötrü yorgamı yandırmazlar.
46. Bir dana bir nahırı korlar.
47. Bir deli bir kuyuya bir daş atdı, yüz ağıllı çıharda bilmedi.
48. Biri biçim biçir, biri güne yanır.
49. Biri gülür, biri ağlayır.
50. Biri işleyer, on biri dişleyer.
51. Bir koyundan iki deri çıhmaz.
52. Bir koyundan sürü olmaz.
53. Bir könlüde iki mehebbet olmaz.
54. Bir vurmaqla ağac yihılmaz.
55. Boş kaşık ağız yırtar.
56. Boyun olsun, boyunduruk tapılar.
57. Büyük ağacın kölgesi de büyük olar.
58. Büyük bahk kiçik bahğı yëyer.
59. Büyük nêylese, kiçik onu götürer.
60. Bu gün nekd, sabah nişye.
61. Bu günün işini sabaha koyma.
62. Bu günün sabahı da var.
63. Bu hele herbesidir, zerbesi dalda kalıb.
64. Burnun girmeyen yere, başuvu sohma.
65. Çağrılmamış konak, süpürülmemiş yerde oturur.
66. Cücenî payızda sanarlar.
67. Çekie ol, üste ol; zindan olub altda kalma.
68. Çobansız sürü olmaz.
69. Çoğ bilen, çoğ çeker.

70. Çoğ bilirsən az danış.
71. Çoğ yaşayan çoğ bilmez, çoğ gezen çoğ biler.
72. Çöreyi vër çörecekiye, birini de üstelik.
73. Dam direksiz olmaz.
74. Delinin üreyi dilindedir.
75. Deliye kanun yoğdur veya Deliye yazı yoğdur.
76. Derd geler halvarla, çıhar mışkalla.
77. Deveni andılar-ya suya, ya oduna.
78. Dil, adamın düşmenidir.
79. Dil, başa beladır.
80. Dilde, yoğ, işde özünü göster.
81. Dil etdendir.
82. Dili bal, işi bela.
83. Dil kılıncdan keskindir.
84. Divar kulaıklı olar veya Der divarın kulağı var.
85. Dost min ise azdır, düşmen bir ise çoğdur.
86. Düneni dëme, bu günü dë veya Dünen këçdi, bu gündən danuş.
87. Dünenki hökerçiliyine bahına, bu günkü ağalığına bah.
88. Êhtiyat igidin yarasığdır veya Êhtiyat şçrtedendir.
89. Eken biçer.
90. Êle atadan, bële oğul.
91. Êle bağın, êle de mëyvesi olar.
92. Êşitdiyine yoğ, gördüyüne inan.
93. Êşşeyin ayağı suda olsa, fişdılığ neye lazımdır?
94. Êv oğrusun tutmak olmaz.
95. Êyb ëleme ëybecerin ëybine, ëyb ëdirsen öz ëybine ëybi yoğ.
96. Gücün çatmayan işe girişme.
97. Hasiyyetini bilmediyin atın dal-kaşağına këçme.
98. Her azarlayan ölmez.
99. Her êşitdiyine inanma.
100. Her gëcenin bir gündüzü var.
101. Her kese öz veteni şirindir.
102. Her kes şeraret ekse, pëşmanlık biçer.
103. Her mëyvenin öz dadı var.
104. Her parıldayan kızıl olmaz.
105. Her saatın bir hökmü var.
106. Her sebrin ahırı var.
107. Her yahşıya yahşı dëmezler, könlü sëven yahşıdır.
108. Hezar peşe, kem maya.
109. Hindeki toyuk, göydeki kazdan yahşıdır.
110. İçme çahırı, açar paşırı.
111. İki adam bir adama koşundur.

112. İki dovşan dalmca yüyüren, hêç birini tuta bilmez.
113. İki êşit, bir damış.
114. İki padşah bir tehtde oturmaz.
115. İş, adamın cövheridir.
116. İş, iş açar.
117. İşlemeyen dişlemez.
118. İt kuduranda yêyesini kıpar.
119. Kaşan da "Allah" dêyir, tutan da.
120. Kara heber têtz yêtişer.
121. Kara kuş milçek tutmaz.
122. Karanı sabun ağartmaz.
123. Karğadan kırğı olmaz.
124. Karğa karğanın gözünü çıhartmaz.
125. Kebristana geden ölü kayıtmaz.
126. Kelem yazanı, kılmca poza bilmez.
127. Kesilen başın zülfü üçün ağlamazlar.
128. Kıvıl palçıqda da prıldar.
129. Kızım sene dêyirem, gelnim sen êşit.
130. Kimiye kalan, kimiye palan.
131. Kitab vèrenin bir elini keserler, kıyartının-iki elini.
132. Kocanın biliyi, cavanın bilengi.
133. Kocaya hürmet êle, sen de kıcalaca kısan.
134. Kıonşu cırağı, kıonşuya işık salmaz.
135. Kıonşuya ümid olan şamsız yatar.
136. Kıorha kı her şeyi dörd görer.
137. Kıoç geri kıayıdanda kêçinin ahsağı kıabağı düşer.
138. Kıönül sèven gözelin ne ağı ne kıarası.
139. Kıurda ne kıeder yêm vèr, yène gözü mêtşededir.
140. Kıurda rehım êtmek, kıoyuna zülm êtmek dêmektir.
141. Kıurddan kıorhan kıoyun sahlamaz.
142. Kıurdluca paqlanın kor alıcısı olar.
143. Kıurd tükünü deyişer, hasiyyetini deyişmez.
144. Kıurdu mêtşeden acli kı çıhardır.
145. Kıurunun oduna yaş da yanar.
146. Kıuru palçı kı divara yapışmaz.
147. Kıuş kıanağı ile, insan biliyi ile.
148. Kıuyu kıazan, özü evvel düşer veya Özgeye kıuyu kıazıyan, özü düşer.
149. Kıuzunun tekısiri, kıurdun ac olmasdır.
150. Kıülek kimi herden bir yana esme.
151. Kıüleyi tutmak olmaz.
152. Mehebbet iki başlı olar.
153. Meselde münakişe olmaz.

154. Mesel güldür, söz çiçek.
155. Meşe çaklıksız olmaz.
156. Namerdin plovundan, merdin kıaşı kıaşı.
157. Od ile pambığın ne yoldaşı kı?
158. Od ile zarafat olmaz.
159. Oğru kıalana yanar, êv kıyesi gèdene.
160. Öler Kıoroğlu, gètmez vetenden.
161. Öz ağını özgeye vèrme.
162. Özge ağına baqlamazlar.
163. Özge atına minen têtz düşer.
164. Özge malına göz tiken, özünükünü de itirer veya Özgesine baqlan, özünükünü de itirer.
165. Öz kıedrinı bilmeyen, özge kıedrinı de bilmez.
166. Öz örüşünde Muradalı da beydir.
167. Özünden dövletli ile ortak olma.
168. Özüne reva bilmeyeni, özgesine reva bilme.
169. Özünün yavanı, özgenin yağlısından yağlıdır.
170. Pişik olmayanda siçanlar ova çıhar.
171. Sağlı kı en büyük ne metdir, kıedrinı bilmek gerek.
172. Sağlı kı sultanlı kıdır, dême babam yoqlsulam.
173. Sağlı kı varlılı kıdan yağlıdır.
174. Sahibsiz êv kıarabadır.
175. Senet insanın kıeznesidir.
176. Sen özüne dost kıazan, düşmen oca kı başında.
177. Siçanı öldürmek pişiyeye oyundur.
178. Söyüdden sendel iyi gelmez.
179. Söz dêyeyen azdır, söz çeyneyen-çok.
180. Sözü söz çeker.
181. Şenbe yatar, Bazar bikar, hefte üçü benimde, Caharşenbe terpenme.
182. Şirin söz, baldan şirin olar.
183. Tekrar, biliyin anasıdır.
184. Teze süpürge temiz süpürer.
185. Têtz gèden yolda kıalar.
186. Tünd gèden têtz yorular.
187. Uza kıdan döyüş adama asan geler.
188. Ürekden üreyeye yol var.
189. Üz, üreyin güzğüsüdür.
190. Üz vèrme, astar da ister.
191. Varı olan taqlar, olmayan baqlar.
192. Vay o sürünün halına kı, çobanı kıurd ola.
193. Vuran öküze Allah buynuz vèrmez.
194. Ya dalmın min, ya dalmın mindir.

195. Yaşlılığa-yaşlılık her kişinin işidir, yamanlığa yaşlılık merd kişinin işidir.
196. Yaşlılığın ecri özü gelir.
197. Yaşlılık yaşlılık getirir, yamanlık neye gerekdir?
198. Yaşsıya yapış, yamandan uzaş.
199. Yalan ile dünyanı gezmek olar, amma kayıtmağ olmaz.
200. Yaşarığ görerik.
201. Yatan daşın altına su çıkmaz.
202. Yavaş gëden yorulmaz.
103. Yayda işler, kışda dişler.
204. Yayda yatan, kışda dilencilik êd.r.
205. Yay işini kışda gör, kış işini yayda.
206. Yêr, oturan kişi ile şereflener.
207. Yoh yêrden Ezrail de can almaz.
208. Yoldaşsız yol olmaz.
209. Yüz namerd, bir merd evez êde bilmez.
210. Yüz ölç, bir biç.
211. Zehmetsiz bal yemezler.
212. Zerini Kirmana aparmazlar.

BİBLİYOGRAFYA

- Aksoy, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler*. Ankara 1965, Türk Dil Kurumu Yayınları: 238, 544 s.¹
- Azerbaycan-Rus Karşılıklı Atalar Sözü*. Edebiyyat ve İncesenet, no. 30 (1335), 24 Temmuz 1965, s. 4, sü. 6-8.
- Azerî Türkçesi*. Türk Ansiklopedisi, c. IV. s. 430-437, Ankara 1950.
- Dünya Halkları Din Elëyhine (Atalar Sözü ve Meseller)*. Edebiyyat ve İncesenet, no. 5 (1310), 30 Ocak 1965, s. 4, sü. 3-5.
- Herenin Öz İşi Var*. Azerbaycan, no. 9, Eylül 1964, s. 16.
- Hüsëynzade, Ebülkasım: *Atalar Sözü*. Azerbaycan Folklorundan, Baku 1949, Azernesr., XXIV + 310 s.
- Necib ve Fedakar İş*. Azerbaycan, no. 11, Kasım 1965, s. 172-192.
- (Ötüken) Adnan Cahit: *Azerbaycan Darbimesellerini Havi İki Mecmua (Cönk)*. Azerbaycan Yurt Bilgisi, c. II, no. 13, İkinci Kânun 1933, s. 21.
- Özön, Mustafa Nihat: *Türk Atasözleri*. İstanbul 1956, İnkılâp Kitabevi, VIII + 340 s.
- Zeynallı, H.: *Azerbaycan Atalar Sözü*. Baku 1926, 146 s.

¹ Yazımın hazırlanmasından sonra yayınlanan bu eserden, müşterek olan ve olmayan atasözlerinin kontrolü yapılmıştır.

KUTADGU BİLİG'de TÜRK ve İRAN SİYASET
NAZARİYE ve GELENEKLERİ

Halil İnalçık
Ankara

İslâm kültür çevresi ötesinde öz Türk kültürünün yazılı zengin kaynaklarını Uygur devri eserleri teşkil eder. Malûmdur ki, Karahanlılar, İslâm kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirdiler. Reşid Rahmeti Arat, Uygur ve Karahanlı kültür kaynaklarını bize açan, böylece Türk kültürünün öz temelleri üzerinde canlanmasını ve gelişmesini hazırlayan bir Türk âlimi idi. O, Türk kültürünün en büyük âbidelerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'in metnini ve bugünkü Türkçeye tercümesini, daha önce W. Wámbery ve W. Radloff'un görmediği metinleri de kullanarak Batı'nın filolojik metodlarına göre mükemmel bir şekilde yayınlamakla, şüphesiz Türk kültür tarihi incelemelerinin temel taşlarından birini koymuştur. Kendisi önsözünde (*Kutadgu Bilig*, II, Tercüme, s. VIII) der ki, "Yusuf Hâs Hâcib'in bu eserinde, Türk dil ve edebiyatından başka Türk içümayyatı, Türk tarihi ve umumiyetle Türk kültür tarihi ile uğraşanlar da kendi sahalarını aydınlatacak bir çok parçalar bulacaklardır". Reşid Rahmeti Arat komşu kültürlerin eserdeki yankılarını, tahlil kısmında ileride ele almağı vaatmiş ise de (Metin I,XXI), çok yazık ki, ecel buna müsaade etmemiştir.

Büyük bir Türk âlimi ve saygı değer bir ağabeyi olarak tanıdığımız Reşid Rahmeti'nin unutulmaz hâtırasına adadığımız bu iddiasız yazımızda, onun yayınladığı *Kutadgu Bilig* metnine dayanarak esere hâkim Hint-İran ahlâk ve siyaset görüşleriyle öz Türk geleneklerini ayırt etmeğe çalışacağız.

W. Barthold'a göre *Kutadgu Bilig*, "Padişahlara, memurlara vesair halka ahlâk öğretmek için" yazılan, Şarkta, bu arada İran'da, çok yaygın eserler grubu arasına sokulabilir. Eser "baştan sonuna kadar İslâm ruhiyle" yazılmıştır ve Uygurlardan geçmiş olması ihtimali azdır^{1a}. R.R. Arat'a göre, *Kutadgu Bilig* "İnsana her iki dünyada tam mânası ile kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir". Yusuf Hâs Hâcib, her şeyden evvel bir şâir-mütefekkindir. "İnsan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet

^{1a} W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında Dersler*, İst. 1927, s. 121-123.

içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi, kurmuştur". O, Orta Asya'da iç mücadele neticesinde sarsılmış olan "ahlâk prensiplerini yeniden tanzim etme" kaygusuyla bu eseri yazmış olmalıdır^{1b}. Bununla beraber Arat, eserin ayrı ayrı parçalarından bir netice çıkarmağa çalışmanın insanı yanlış yollara götürebileceğini haklı olarak işaret etmektedir². Arat, eserde İran tesiriyle arüz vezninin kullanılmış olduğunu, Arapça ve Farsça bir çok terimler bulunduğunu ve Arapça (*Tazi tili*) eserler ile Fars uleması (*Tejik bilgesi*)nin anıldığını işaret etmektedir. Yusuf, her halde Arapça ve Farsça bilmektedir.

Kutadgu Bilig rahmetli Sadri Maksudi Arsal'a göre, *Telemaque* gibi terbiyevi bir gaye güden bir eserdir. Gayesi, XI. asır aydın Türklerinin ahlâk ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek nesillere ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşlamaktır. Eserde "içtimai hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamiyle İslâmdan önceki Türklerin telâkkileridir"³. "Edebî fikri malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır". "Müellifin kullandığı darbi meseller Türk atalar sözleridir".

"Bu ahlâki ve hukukî telâkkileri ve bu devlet teşkilâtını onbirinci asırda Müslüman Uygur Hanlıklarında hâkim olan telâki ve teşkilâtın biraz idealize edilmiş bir hülâsası olarak kabul edebiliriz"⁴. Sadri Maksudi Arsal, eserdeki fikirlerin "Türklerin tarihi hayatları zarfında toplamış oldukları fikir ve ahlâk hazinesinden alınmış" olduğu noktası üzerinde durmakla beraber bazı yabancı tesirleri de kabul etmektedir; ona göre Yusuf'un fikri yetişme çağı 1030-40 yılları arasında olmalıdır. Otto Alberts'in ileri sürdüğü gibi⁵, İbn Sinâ tesiri söz konusu olamaz. Daha ziyade Farâbi ile Çin filozofu Konfüçius'un tesirleri görülür. Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, ilmin ve aklın devlet idaresinde rolü, adâletin ehemmiyeti hakkında Farâbi ile Yusuf'un fikirleri arasında "çok büyük bir müşâbehet" vardır⁶.

Konfüçius'un eserlerinden bazılarının Uygurcaya tercüme olduğunu gösteren deliller mevcuttur ve onun ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki görüşleriyle Yusuf'un fikirleri arasında "inkâr olunamaz benzerlikler vardır"⁷.

Burada sadece metod bakımından şunu hatırlatalım ki, bu gibi fikirler çok yaygındır. Belli bir kimsenin tesirini gösterebilmek için özel noktaların tesbiti gerekir.

Kutadgu Bilig'in ne çeşit bir eser olduğu, ona sonradan nesir ve nazım olarak eklenen önsözlerde doğru bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre, bu nevi eserlere başka memleketlerde *Edebî'l-mülûk*, *Âyin ü'l-memleke* veya *Pendnâme-i mülûk*, Turanlılar arasında ise *Kutadgu Bilig* denmektedir. Yine bu önsöze göre, kitapta, memleket

1b Gît I, *Metin*, s.XXV.

2 *Ibid.*, s. XXIII.

3 S.M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 90, 98.

4 *Ibid.*, 118.

5 Archiv für Geschichte der Philosophie, VIII (1901), s. 330.

6 S.M. Arsal, *Ibid.*, s. 119.

7 *Ibid.*, s. 120.

ve şehirlerin idaresi, idarecilerin bilmesi gerekli şeyler, hâkimeyetin icap ve şartları, devletin çöküşü ve ayakta kalması sebepleri bildirilmiştir.

A. *Kutadgu Bilig*'de Hint-İran geleneği.

Yusuf şüphesiz *Şehnâme*'yi görmüştür. O, Türklerin efsanevi kahramanı Tonga Alp-er'e İranlıların Afrâsiyâb dediklerini kaydeder (beyit 280). Dahhâk ile Feridûn'un âkibetine dair sözleri (b. 241) kendi çevresinde *Şehnâme*'nin iyi bilindiğine delil olarak alınabilir. Nihayet *Kutadgu Bilig*, *Şehnâme* vezninde (faülun faülun faülun faülun) yazılmıştır. Fakat hemen söylemeliyiz ki, Yusuf'un eserindeki görüşler, idare sanatı hakkında XI. asırda İran - İslâm dünyasında yayılmış ve kökleşmiş bir takım telâkkilere ircâ olunabilir ki, bunlar da çok daha eski Hint-İran kaynaklarına götürülebilir.

Sâsânî devletinin son zamanlarında, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden nasihat kitapları *Andarznâme* veya *Pandnâme* adı altında çok yayılmış bulunuyordu. Bunlardan en meşhuru I. Husrev Anûşîrevân zamanına ait Tansar'ın mektubu, o devirde hayali bir durumu ele alarak ahlâki ve siyasi nasihatlar vermektedir⁸. Başka bir tanesi, *Buzurmihr Risâlesi*'dir ki, Ortaçağ İslâm tarihinde çok meşhur olduğu gibi, Osmanlı Türkçesine de çevrilmiştir.

İslâm devrinde bu Eski-İran eserlerinin tesiri altında, hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlâk, siyaset, devlet idaresi, teşrîfât, *etiquette*, pratik yaşama kaidelerinden bahseden ve *âdâb* adı altında toplanan bir sürü risaleler meydana çıktı. İslâmda bu tarzın ilk büyük mümessili olan İbn Mu'âffa', Zerdüştlükten Müslüman olmuş bir İranlı olup eserlerinin büyük kısmını Pehlevî dilinden tercüme edilmiş bu gibi risâleler teşkil etmektedir. O, aynı zamanda *Kalîlagh ve Demnagh* (*Kelîle ve Dinne*) adlı eseri de Pehlevî'den Arapça'ya çevirdi. Bu kitabın aslı, Sanskrit dilinde hükümdarlara mahsus bir nasihatnâme olan *Pañçatantra*'dır⁹. Eser, hayvan masalları

8 A.Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhag 1936, 58-61.

9 *Pañçatantra* hakkında bak. Kemal Çağdaş, *Pañçatantra Masalları*, Ankara 1962. Eserin yazılı tarihi tespit edilememiştir. Teklif edilen tarihler M.Ö.200 ile M.S. 500 arasında değişmektedir (*Ibid.* s. 9-10). Devlet idaresi ve ahlâk üzerinde hakîmâne düsturlar, eski Hind'de en çok Kautiliya adına bağlanır. *Pañçatantra* yazarı da onu anar (Kautiliya hakkında N.Ch.Bandyopadhyaya, *Kautiliya or an exposition of his Social Ideal and Political Theory*, Calcutta 1927). Materyalist bir ahlâka dayanan bu esere göre insanın kalavuzu akıldır ve insan kendi saadetini bulmak için başkalarının saadetine saygı göstermelidir. Hareket hattımız geçmişteki örneklerle dayanmalıdır. Aşağı kitleler ekonomik bakımdan devletin temelidir. Devletin unsurları yedidir: Hükümdar, kendisine yol gösteren vüzer, tabaası, kaleler, müdafaa ve taarruz kuvvetleri, hazine ve müttefikler. Hükümdar tebaaya çocukları gibi muamele etmelidir. O, her türlü otoriteyi temsil eder. Bu otorite, bu dünyayı idare eden *kanun*'dan çıkar. Hükümdar kanunu yerine getirmekle mükelleftir. Kanuna dayanarak kötülere cezalandırır. Adâlet hükümdarın birinci vazifesidir. Adâleti yerine getirirken kendi sevgi ve nefretine tâbi olmamalıdır. Tarafsızlık adâletin ilk mehengidir. Adâletle idarede ikinci unsur akla tâbi olmaktadır. Adâleti yerine getirmekte en ehemmiyetli yol Hükümdarın bizzat davayı dinleyip hüküm vermesidir. Hükümdarın vazifeleri, zulüm ve taarruz önliyerek tebaanın hayatını ve malını korumak, adâleti tarafsızlıkla yerine getirmek, ziraat ve sanayiinin gelişmesine önayak olmak ve halkı zenginleştirmektir. Umumi olarak eski Hind'de devlet nazariyesi için B. Prasad, *Theory of government in Ancient India (Post-Vedic)*, Allahabad 1927.

içinde idare ve siyasete ait kaideler ve ahlâk dersleri verme gayesini gütmektedir. Fikirler, ekseriya masallar içinde kısa veciz hikmetler ve düsturlar şeklinde ifade edilmiştir. Eserin Anûşîrevân'ın veziri hakîm Burz'ê'e atfolunan Pehlevî tercümesi kayıptır. Eser, daha sonra Gazneli Sultan Behrâmşâh (1118-1152) adına Muşî *Ebu'l-ma'âlî Nasrullah* tarafından ilâvelerle Arapçadan Farsçaya çevrildi¹⁰. Bu eser Sâsânî İran'ında büyük rağbet gördü. Bütün bu pratik ahlâk ve siyaset kitaplarının gayesi, hayali hikâyeler ve hakiki hayattan alınan misaller ve hakîmâne vecizelerle insanlara mutlu bir yaşamın yollarını göstermek ve bilhassa hükümdarlara başarılı bir idarenin sırlarını ve pratik kaidelerini öğretmektir. Bunlar İslâmdan önceki İran cemiyetinde yüksek sınıfların yaşama telâkkisi, dinî-ahlâkî ve siyasi fikirlerini ifade etmektedir. *Kelîle ve Dimne* önsözünde¹¹, İbn Mu'âffa' bu eserin Padişahlara idare sanatında gerekli bir kılavuz olduğunu ve Anûşîrevân'ın memleket işlerini ona göre düzenlediğini iddia eder.

Eski Hint-İran Nasihatnâme ve Siyâsetnâmelerinde devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, otoritesinden başka bir şey değildir. Siyaset ise, hükümdarın bu otoritesini koruma ve kuvvetlendirme ve bunun vasıtalarını, yâni askeri ve parayı halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur. Halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu otoriteyi tehlikeye düşüren, fakirliğe yol açan bir durumdur. Hükümdar bundan olabildiği kadar kaçınmalıdır. Bu da, ancak âdil olmakla mümkündür. Bu eserlerde *adâlet* esas itibarıyla, halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını emniyette bulundurmak şeklinde anlaşılır. Hülâsa, hakimiyet adâlete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak meydana çıkar. Başka deyimle, iyi bir siyaset hükümdarın şahsî ahlâkî meziyetlerine gelir dayanır. Hükümdar insafli, yumuşak ve af edici karakterde ise, âdil bir hükümet kurmak mümkündür. Onun içindir ki, siyaset ahlâktan ayrılmaz, siyâsetnâmeler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâkî öğütler dergisi mahiyetindedir.

Taberi'nin Sâsânî kaynaklarından naklettiği şu rivâyet, eski İran devlet anlayışını iyi aksettirir: Kısra Pervîz, hazinesinde büyük meblağlar toplamıştı. Hazineye mal toplamak için şiddet gösterilmesine müsaade ediyordu. Bunun sonucunda (yani para hazinede toplamı tedavülden kalktığı için) fiyatlar çığırından çıktı ve geçim zorlaştı. Halk Kısra ve devleti aleyhine döndü. Kendisi tahttan indirilip suçlandırılırken diğer zulümleri arasında bilhassa vergi toplarken şiddet kullandığı, halkın elindeki malları tophyarak geçimlerini güçleştirdiği ileri sürüldü. Buna karşı Kısra şu cevabı vermiştir: "Tanrıdan sonra hükümdarları ayakta tutan ve kuvvetlendiren şey para ve askerdir. Ordu ve silâh ancak büyük paralar sayesinde elde edilir. Lâzım olan mal ancak ciddi çalışmak ve vergi tahsili esnasında kuvvet sarf etmekle toplanabilir. Hazinede para toplama işine ilk defa biz başlamış değiliz...

10 Şimdi mükemmel ilmi bir neşrini Moctebâ Mfnovî yapmıştır: *Tarçuma-i Kalîla wa Dimna*, Tahran 1343.

11 İbid. s. 29.

Bu mal ve hazineler hükümdarlığın ve memleketin temelidir. Düşmana karşı senin kuvvetindir"¹².

Burada bir taraftan hâkimiyeti tutmak için askere ve bunun için de paraya ve hazineye ihtiyaç olduğu düşüncesi, diğer taraftan hazine yağmanın halka zulüm yapılmasına yol açtığı ve büyük miktarda altın ve gümüşü hükümdarın hazinesinde tutmanın halkın geçimini güçleştirdiği düşüncesi, iki zıt siyaset olarak karşı karşıya konmuştur. Bu çatışma, daha derin bir görüşü aksettiren şu düşünce ile giderilmiştir: Camı ve malı huzur içinde olmanın raiyyet mal üretip zenginleşemez ve fakir olan raiyyetin vergi verme kabiliyeti de azalır. O halde hazineyi doldurmak için hükümdarın reyâyâyı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir.

Kelîle ve Dimne'ye göre¹³ "raiyyetin emniyeti Padişaha ve memleket işinin düzende olması takvâya, akıl ve sebata ve adle bağlıdır". Hükümdar adâlet, acıma ve şefkat ile ve kötülere karşı otoritesini gösterme ve cezalandırma suretiyle mutluluğa ve dünyayı hükmü altına almağa muvaffak olur¹⁴. Eski Hint-İran geleneğini aksettiren muahhar bir eserde, *Kâbusnâme*'de¹⁵ (yazılışı 1082) aynı görüşü şu şekilde formülendirilmiş buluruz: "Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adl ve insâfla yayılabilir. Onun için adl ü insâftan gâfil olma". *Adâlet dairesi* denilen bu formül *Kutadgu Bilig*'de daha açık ifade olunmuştur (b. 2057-59): "Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. *Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır*;¹⁶ Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar".

Yusuf Hâs Hâcib'in eserinde bu siyaset görüşü hâkimdir. Çeşitli yerlerde bu fikre döner ve başka başka şekillerde açıklamağa çalışır. Meselâ "Halk zenginleşti ve memleket nizama girdi; halk hükümdara dualar etti. Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı, Kuzu ile kurt birlikte yaşamağa başladı... Bir müddet böyle huzur ve âsâyiş içinde geçti, halkın ve memleketin her işi yoluna girdi. Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı. Hükümdarın hazinesi altın ve gümüş ile doldu. Hükümdar rahat etti ve huzura kavuştu; şöreti ve nüfuzu dünyaya yayıldı "(b. 1039-1044). "Ey hâkim! memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısn. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer, zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. Zâlim, zulmü ile bir çok sarayları harap

12 Taberî, *Târîkı al-umam va'l-mülük*, terc. A. Temir-Z. Kadiri, III, Ankara 1965, s. 1238-49.

13 s. 319.

14 s. 27.

15 *The Nasihatnâme known as Qâbus-nâme of Kai Kâ'üs b. Iskandar*, ed. R. Levy London 1951, s. 125. Tipik bir *pendnâme* olan bu kitabın II. Murad için Mercimek Ahmed tarafından yapılan tercümesi (yayınlayan O.Ş. Gökyay, İst. 1944), s. 337.

16 Altı çizgili mütâra şöyledir: *buğun baylıkınga törü tüz koğdun*.

etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür." (b. 2033-2035). Başka bir yerde (b. 5152) hükümdarın "hazinesi, maiyeti ve askeri vardı, bunlara dayanarak her istediğini buldu".

Kutadgu Bilig'de bu anlayışı aksettiren daha bir çok misâller bulmak mümkündür (bak.b. 894-895, b. 5540, b. 5459-5463, b. 1924-1928). Yusuf bu anlayış içerisinde devlet idaresinde adâlete baş rolü tanıdığı için cserde Hükümdar Küntoğdı, adlı temsil etmektedir (b. 68). "Beyliğin temeli adâlet yoludur" (*bu beglik köki ol könülük yolu*) (b. 821). Diğer prensipler sırasıyla şunlardır. "Devlet" "hired" (akıl) ve "kanaat". Devlet, vezir Ay-toldı'dır. Akıl ise onun oğlu Ögdülmüş'dir. "Kanaat" vezirin akrabasından Ogdurmış tarafından temsil edilir (kayda değer ki, metinde, *devlet, raiyyet* kelimeleri Farsçada kullanılan şekilleriyle Arapça kelimelerdir).

Adâleti temsil eden hükümdarın vazifeleri şunlardır (b.5540-5550, b.5574-5584):

1. *Para ayarını temiz tutmalı*, 2. *Halkı adil kanunlarla idare etmeli ve kuvvetlinin zayıfa tahakkim etmesine meydan vermemeli*, 3. *Haydutları ortadan kaldırmalı*, 4. *Yolları açık ve emin tutmalı*, 5. *Herkesine mertebesine göre muâmele etmeli*.

Yine Sâsânî geleneğini aksettiren ve Ardaşir b. Bâbek çağına atfolunan bir risalede de hükümdarın görevleri: 'Adl göstererek raiyyetin durumunun iyiye götürülmesi, yolların emniyeti, raiyyetin evinin barkının korunması ve zalimlerin elinin ondan uzaklaştırması'¹⁸ şeklinde sıralanır¹⁹. Büyük kısmı itibariyle Eski İran devlet geleneklerini aksettiren Nizâm'ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde (ilk üç fasıl) hükümdarın vazifeleri, âsileri cezalandırıp itaat altına sokmak, her hizmet sahibini kendi kifâyetine göre yerine ve mertebesine getirmek, adâlet ile reâyânın huzurunu sağlamak, kanallar, köprüler yaparak, yeni köyler ve şehirler kurarak memleketi kalkındırmaktır. Hükümdarın başta gelen vazifesi haftanın belli günlerinde bizzat reâyânın şikâyetlerini dinleyip doğrudan doğruya adâleti yerine getirmektir. Herkese mertebesine göre muâmele etmek, "herkesi kendi menziletine koymak" sınıflar düzenini muhafaza etmekle ilgili olup bu çeşit nasihatnâmelerde daima zikrolunur.

Müslüman fakihların *Siyâsetu's-ş-er'iyye*'lerinde halife veya sultanın vazifeleri, aynı kaynaktan gelen fikirler çerçevesinde aşağı yukarı aynı şekilde tasvir olunur. Ancak Şeriat'ın korunması ve Şeriat hükümlerinin yerine getirilmesi tabiatıyla bunların başına ilâve olunur²⁰. Devletin esas idarî fonksiyonları da *asker, hazine ve adâlet* temellerine dayanan devlet anlayışına paraleldir. Yani hükümdara başlıca üç nevi

¹⁸ Arapça, yazılan *Nasihatu's-selâtin* mahiyetindeki kitaplarda yahut *Siyâsetu's-ş-er'iyye*'lerde bu formül umumiyetle şöyle ifade olunur: "أيدى الظالمين كفت" veya المظالم عن الظالم.

¹⁹ *Rasâ'ilu'l-Bulagâ*: Yayın. M. Kurd Ali, 3. baskı. Kahire 1964, s. 383.

²⁰ Halifenin vazifeleri: Şeriat'ın tatbiki ile beraber adâleti yerine getirme, umumî barışı ve âşâyışı koruma, bu gayelerle ceza müeyyidelerini kullanma, İslâm ülkesini müdafaa, Şeriatçe tayin edilmiş gelirleri toplama, maaşları tesviye, devlet hizmetlerine ehil kimseleri tayin etme ve onların işlerini devamlı şekilde kontrol etme.

memur lâzımdır. 1. Kılıç kullanan yiğit kimseler (asker), 2. İstişare ile memleket işlerini düzene koyan hakîm ve bilgili devlet adamı (vezir), 3. Devlet gelirlerini ve giderlerini tutan ve hazineyi dolduran zeki ve mahir kâtipler (bürokrasi)²¹.

Hükümdarın mutlak hâkimiyetine dayanan bu devlet sisteminde, otorite sahibinin halka, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve suistimallerini önleme mânasında anlaşılan 'adl, hükümdarın en mühim görevi sayılır. Sâsânîlerde ve daha sonra İslâm devletlerinde büyük divan tertibi ve hükümdarın bizzat tebaanın şikâyetlerini dinliyerek hüküm vermesi bu aslı görevin yerine getirilmesi içindir. *Mezâlim Divânı*, *Dâru'l-^cadl* veya *Divân-i ^cÂli* adıyla anılan bu divana herkes gelip şikâyet sunabilirdi.

Sâsânîlerde her ayın ilk haftasında raiyyetten herhangi bir kimse divana gelmek ve doğrudan doğruya hükümdara şikâyetini okumak hakkına malikti²².

Nizâm'ül-Mülk, *Siyâsetnâme*'de²³ bu âdetin gerçek gayesini açıklar. Padişahlar haftada iki gün mutlaka doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini (*mezâlim*) dinlerler ve hakkı yerine getirirler. Böylece memleketin her yerinde zalimler şikâyet korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirler. Şikâyetler, umumiyetle Padişah adına otorite icra edenlerin suistimallerine karşıdır. Hatta doğrudan doğruya Padişahın bir emri, bir kanun veya nizam aleyhinde de şikâyette bulunulabilir. Hükümdarın hükmü süratle verilmeli ve nihâi olmalıdır. Şikâyet dinleme, hükümdarın her şeyin üstünde olan mutlak otoritesini göstermeğe vesile olur. Bu suretle yüksek divan, hükümdarın adâlet ve hâkimiyetinin en yüksek derecede tecelli ettiği bir yerdir ve Doğu devletinin mahiyetini en belirli şekilde ortaya koyan bir müessesedir. Bütün İslâm devletlerinde, Sâsânîlerde olduğu gibi, bu müesseseye birinci derecede ehemmiyet verilmiştir²⁴. *Kutadgu Bilig*'de adâlet, ananevi İran-İslâm devletlerinde olduğu şekliyle ve aynı ehemmiyetle belirtilir (bilhassa Küntoğdı'nın adâletin ne olduğu hakkında XVIII. fasıl, beyit 792-822). Beg der ki: Taht üç ayak üzerindedir, hiç bir tarafa eğilmez. "Hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır". "Ben işleri doğruluk (könülük)²⁵ ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam.. ben işleri bıçak gibi keser atarım, hak arayan kimsenin işini uzatmam". Zulme uğrayarak kapıma gelen ve adâleti bulan kimse benden tatlı tatlı ayrılır. Benim sertliğim zalimler içindir. Kanun karşısında herkes eşittir. (b. 812: *törü balsa mindin kapuğa kelip*; burada *kapı* Osmanlılarda kullanıldığı gibi hükümdarın hükümet işlerine başkanlık ettiği yer, yani divandır).

²¹ *Kutadgu Bilig*, beyit 5910-5914. XI-XIII. asırlarda İran'da idare teşkilâtı için şimdi şu esere bakılmalıdır: H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horezmşahs* (1038-1231), Wiesbaden, 1964.

²² Christensen, p. 298.

²³ *Siyar al-mulâk* (*Siyâset-nâme*), yayın. H. Darke, Tahran 1962, s. 19.

²⁴ Müessese hakkında bak. E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2. baskı, Leiden 1960, s. 83-86, 433 vd.

²⁵ R. Arat, *Könülük* kelimesini *doğruluk* diye çevirir. İkinci manası *adâlet*'tir ve yerine göre *adâlet* şeklinde çevrilmesi doğru olur. Beyit 821: *Beyliğin temeli doğruluk üzerinde kurulmuştur* yerine *Beyliğin temeli adâlet (könülük) üzerine kurulmuştur* diye çevirmelidir. Eski ve Orta Çağ devletinin bu temel prensipi Batıda *Iustitia Regnorum Fundamentum* şeklinde ifade edilmiştir.

Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar bütün nasihatnâmelerde en önemli liri konuyu teşkil eder. Zira yukarıda açıkladığımız gibi siyaset ahlâka dayanır. Her şeyden evvel hükümdar idarede, akla ve bilgiye dayanmalıdır: *bilig birle begler buğun başladı: ukuş birle il hün işin işledi* (b. 1952)

Akıl ve bilginin lüzumu Kutadgu Bilig’de uzun parçalar halinde sık sık tekrarlanır (meselâ 1948-1973). Akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur (b. 1973).

Hint-İran geleneğinde de akıl ve bilgi üzerinde ehemmiyetle durulur. *Kelile ve Dimne*’ye göre ²⁶ akıl saadetin temel direğidir ve gayeye erişme için bir anahtardır. *Kabûsnâme* (tercüme, s. 349) bu fikri şöyle ifade eder: “Her işin evvelinde aklınla, bilünle danış, andan ol işi it. Zira Padişahın vezir ve vüzerası akıl ve bilüdü”.²⁷

Kutadgu Bilig’in bu bahiste İran geleneğini takip ettiğini şu beyitler de gösterebilir: “İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür. Her ikisi ile insan itibar görür. Buna inanmazsan Nüşin-Revân (Anûşîrevân)a bak” (b. 289-290).

Kutadgu Bilig’de idare edenin başta gelen vasıflarından biri *hilm*dir, tebaasına karşı yumuşak ve bağışlayıcı olmasıdır. “Kim halka hâkim olursa onun tabiatı yumuşak, tavr ve hareketi asilâne (tüzün) olmalıdır.... Onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi tevazu göstermelidir”. Hükümdar adâlet, kanun ve cezalandırmayı temsil ettiği için hislerine tâbi değildir. Fakat idare başında olan vezir mutlaka yumuşak ve tatlı sözlü olmalıdır (b. 546-552). *Kelile ve Dimne*’ye göre ²⁷ hükümdara gerekli hasletler, yani *hilm* (yumuşaklık), *sahâvet* (eli açık olma) ve *şecâat* arasında en mühimmi *hilm*’dir. *Hilm* padişahın şahsını “mehib ve mükerrem” kılar, asker ve raiyyet kendisinden hoşnut olurlar, kendisine şükrederler, “mülk ve devlet” sarsılmaz. Buna karşı, bir tek kötü hareket ile cihan harab olur, halka kırgınlık ve nefret gelir. *Hilm* akıl ve tecrübe sahiplerine danışmakla meydana gelir. *Hilm* ile askeri ve raiyyeti kendisine bağlamış olan hükümdarın memleketini düşman istilâ edemez.

Hükümdarın raiyyete karşı vazifelerinden biri de herkese kendi derecesine göre “mürüvvet” göstermektedir.²⁸

Umumî olarak *Kutadgu Bilig* ile Hint-İran geleneğinde padişahın sahip olması lâzımgelen diğer “hasletler” listesi birbirine çok uygundur.

Kutadgu Bilig diyor ki: “Bey tok gözlü, hayâ sahibi ve yumuşak tabiatlı olmalı (b. 2000) “beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı” (b. 2010) “beye cömertlik ve alçak gönüllülük lâzımdır” (b. 2049).

26 S. 408: عقل عمدہ* سعادت و مفتاح نہمت است

27 S. 347-50.

28 Ibid., s. 8. Fatih devrinde Vezirâzam Mahmud Paşa’nın on iki yıl yanında *sırkâtibi* olan müverrih Tursun Bey, devlet ve siyaset hakkında tarihinin başına koyduğu mukaddime klâsik Hind-İran devlet geleneğini tekrarlar. Ona göre hükümdarın haiz olması gereken dört fazilet ‘*adl*, *hilm*, *sehâ*’ ve *hikmet*’tir. *Hilm*’in ehemmiyetinden bahsederken “mürüvvet Şeriatı yener” diye bir atasözü de nakleder (*Târihu Abul-feth*, s. 20).

Kabûsnâme (s. 357-364) beyliğin hasletlerini şöyle sıralar: ‘adl, kerem, heybet gösterme, nâ meşru işlerden sakınma, aceleciliği terk etme, her işin kolayını gözetme, gerçek söyleme, sözüne sadık olma.

Nizâm’ül-Mülk’de hükümdar için gerekli vasıflar (hasletler) şöyle sıralanır: “hayâ ve hüsnü’l hulk ve hilm ve’af ve tevâzu’ ve sahâvet ve sîdk ve sabr ve şükr ve rahmet ve ilm ve ‘akl ve’adl”.

Yine ona göre beylere yakışmayan huylar şunlardır: “hıkd u hased ve kibr u gazab ve şehvet ve hırs ve emel ve lucac ve durug ve bahl ve hü-yi bad ve zulm ve hodgâmî ve şitâb-zedeği ve nâ-sepâsî ve sebük-sârî”.

Kutadgu Bilig’de aynı huyları kötüler (b. 2010-2078). İhmalkârlık, zulm, yalancılık, korkaklık, hasislik, inadıcılık, kibirli ve mağrur olmak, acelecilik, hiddet hükümdarda olmaması gereken şeylerdir.

Netice itibariyle, *Kutadgu-Bilig*’de devlet anlayışının ve siyaset ve ahlâk kaidelerinin geniş ölçüde Hint-İran kaynaklarına dayandığına şüphe yoktur. Bu telâkkiler bütün müslüman milletlerin ortak kültür mirası haline gelmişti. Yusuf Hâs Hâcib’in X-XI. asırda Doğu İran’da ve Maverâünnehir’de kuvvetle canlanmış olan eski İran geleneklerini ve buna dair eserleri tanımış olması tabiidir. Merkezleri Balasagun ve Kaşgar bölgesinde X. asır ortalarında İslâmîyeti kabul etmiş olan Karahanlılar, bu asrın sonlarında kuvvetli İran ananelerini yaşatan Müslüman Sâmânîlerden Maverâünnehir bölgesini zabttiler (kendilerini eski İran *Sâsânî* sülâlesine bağlıyan *Sâmânî*’lerin ²⁹ himayesinde Rûdeği, *Kelile ve Dimne*’yi nazmen Farsçaya çevirmişti).

Karahanlılar, İslâm kültür dairesine girmiş olmakla beraber menşede doğularındaki yüksek Uygur kültürüne de bağlı idiler.

Kutadgu Bilig’de adetleri sayılı İslâmî-İranî terimler hariç, bu mücerred konuyu işlemek için kullanılan dil tamamıyla Türkçedir. R.R.Arat’ın belirttiği gibi, bu Türkçe şüphesiz Uygur sahasında işlenmiş Türkçe idi. Yusuf’un, Uygurların Burkancılık (Budizm) kültür ve felsefesine yabancı olmadığını gösteren izler vardır³⁰. Onun Sanskritçeden Türkçeye çevrilmiş eserleri, bu arada siyaset kitaplarını görmüş olması ihtimalden uzak değildir. Hint siyaset görüşleri İran yoluyla olduğu gibi Uygur yoluyla da alınmış olabilir.

B. Kutadgu Bilig’de Türk Devlet Geleneği.

Yusuf bir taraftan Anûşîrevân’ı örnek gösterirken öbür taraftan da bir takım Türk ulularının adlarını anarak onların fikirlerini nakletmektedir³¹. Ayrıca bir çok Türk atasözleriyle fikirlerini destekler. Türk devlet geleneğini her şeyin üstünde tuttuğunu şu sözleri ortaya koyar (b.276):

körü barsa emdi bu türk begleri

ajun beglerinde bular yigleri.

29 W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, İst. 1927, s. 75. *Karahanlılar* için şimdi O. Pritsak, IA, VI, 251-73; Onun bu konuda basılmamış dissertationunu maalesef göremedik.

30 Arat, *Kutadgu Bilig, I. Metin*, Giriş, s. XXII; S. M. Arsal, Ibid., s. 94.

31 *Kutadgu Bilig, I. Metin*, s. XXVII.

İran devlet geleneğinde her şeyin üstünde hükümdarın mutlak otoritesi vardır. Hatta bu otorite kanun üzerindedir. Bu sınırsız otoriteyi yalnız adalet düşüncesi sınırlar. *Pendnâmelerin* çoğunda adaletin de, yine hükümdarın menfaatini gözönünde tutan pragmatik bir gayeye tâbi olduğunu gösterdik (adalet olmazsa huzursuzluk ve kargaşalık doğar, halk fakirleşir, hükümdarın gelir kaynakları kurur)³². Adaletin yerine getirilmesi, tamamiyle hükümdarın bir bağışlama hakkıdır. Onun mutlak otoritesini sınırlayan objektif kaideler şeklinde maddelenmiştir. Adalet, büyük divanda hükümdarın bir lütf ve ihsanı şeklinde tecelli eder. *Pendnâmeleri* yazarlar, adaletin garantisi olarak hükümdarın adil olması, insaf ve hilm sahibi bulunması gibi ahlâki prensiplere dayanmaktan başka yol bulamamışlardır.

Kutadgu Bilig'de İranî devlet ve hâkimiyet anlayışı yanında kuvvetle belirtilen bir nokta, hâkimiyetin *törüden* (kanun ve nizam) ayrılmaması, hatta hâkimiyetin bizzat *törü* ve *ku'*dan ibaret olduğu görüşüdür.

"Bu Kün doğdu dediğim doğrudan doğruya kanundur" (*bu Kün toğdı tiğli törü ol kōni*) (b.355)

"Beylik kanun ile ayakta durur" (*Törü birle beglik turur ol örü*) (b. 5285).

Yusuf, hükümdara "Ey aziz kut ey iyi törü" diye hitap eder (b. 939).

"Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: biri ihtiyatlılık biri kanun; bunlar esastır" (*biri saktık ol bir törü il kōki*) (b. 2015).

"Hangi bey memlekette adil³³ kanun koydu ise o, memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır".

"Bey mülkünü ve halkını kanun yolu ile nizam altında bulundurur" (*törü birle tüzse ili budnını*) (b. 286).

Adil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama suretiyledir ki, bir hükümdar uzun müddet hâkimiyetini koruyabilir (bak. b. 2033).

Türk devlet ananesinde *törü*, ilâhi menşeli hâkimiyetten (*ku'*) ayrılmaz. Bir Kagan, hususiyle devlet kurucu Türk kaganı mutlaka bir *törü* koymalıdır. Yazıcızâde *Selçuknâme*'de Oğuz Han'ın "vasiyyet edip *türe* koyduğunu" anlatır. Orhon âbidelerine göre, *Kök Türk* devletinin kurucusu Bumin Kagan tahta oturunca "Türk milletinin ülkesini, törüsünü edivermiş, tanzim edivermiş" ondan sonra dört tarafa hâkimiyetini yaymış ve imparatorluğu kurmuştur (H.N. Orkun neşri, *Eski Türk Yazıtları*, I, Ankara 1936, D.I,D,II). Bir ara çökmüş olan devlet yeniden bağımsızlık mücadelesine girdiği zaman Elteriş Kagan "Türk türəsi bozulmuş olan milleti ecdadının türesine vücuda getirmiş, harekete getirmiş" (budung türk törüsün içmiş, budung eçüm apam törüsünçe yaratmış, başgurmuş" (I D 13, II D 12, I D 14).

Bilge Kagan devletin kudretini anlatırken "böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, törümüz var idi" (I D 22)der. Kitabede şu meşhur parçada "Yukarıda Tanrı

32 Eski İran'da adaleti yerine getirmenin Tanrıya karşı bir vazife olduğu hakkında bak. Al-Câhiz'e atfölan *At-tâc fi ahlâki'l-mulâk*, Beyrut 1955, s. 268-270.

33 *Kōni* kelimesini biz burada *âdil* diye aldık.

basmasa aşağıda yer delinmese Türk milleti ülkeni *törünü* kim bozar" demektedir (I D 22). *Törü'nün* malzemesi, Orta Asya cemiyetinde içtimaî-siyasî düzende hâkim örfi hukuktur, *yosun*'dır. Fakat *yosun*, kurucu Kagan'ın iradesi ile *törü* halini alır. Kagan, kendi emirlerini ona ekler ve *ili* yeni düzenine koyar. *Törü* hükümdarı bağlayan objektif hukuk kaideleri mecmuasıdır. Türk devlet geleneğinde *törünün* o kadar ehemmiyetli bir yer tutması, onun kabileler arasında çok titiz bir şekilde gözetilen örfi hukuka dayanmasından ileri gelmiş olmalıdır. Büyük Selçuklu hükümdarlarının İran'a hâkim olduktan sonra İran kısırları tipinde bir hükümdar anlayışını benimsemeleri ve Oğuz kabilelerinin taassubla bağlı oldukları *törüye* aykırı hareket etmeleri bu kabilerle Selçuk hükümdarları arasındaki anlaşmazlıkların gerçek sebeplerinden biri ve başlıcası olabilir.

Cengiz Han Yasa'sı esas itibarile Türk devletlerindeki *törüden* başka bir şey değildir ve *Yasa* hakkında bildiklerimizi *törü* üzerine genişletebiliriz³⁴.

Törü'nün devlet içindeki üstün yerini Yusuf şu beyitle kuvvetle belirtir: "Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lâzımdır" (*idi edgü beglik tağı edgürek: törü ol anı tüz yortığu kerek*) (b. 454).

Devlet kurucu belli başlı Türk hükümdarlarının bir kanunnâme çıkarmış olması bir tesadüf değildir. Eski Türk geleneklerini kuvvetle alsettiren eski Osmanlı rivâyetlerine göre, Osman Gazi bağımsızlığını ilân ettikten sonra kanunlar koymuştur³⁵. Osmanlı imparatorluğunun gerçek kurucusu Fatih Sultan Mehmed biri reâyâ için, diğeri devlet teşkilâtı için iki kanunnâme çıkarmıştır. Nihayet imparatorluğu bir cihan imparatorluğu durumuna getiren Kanunî Süleyman bir kanunnâme yaymıştır. Bu kanunnâmeler, sırf sultanın iradesine dayanan kanunlar mecmuasıdır ve Şeriatle bir ilgisi yoktur; başka deyimle, ancak Türk devlet geleneğinin bir sonucu sayılmalıdır.

Kutadgu Bilig'de bu köklü Türk devlet anlayışı İran devlet anlayışındaki *adalet* kavramını hayli değiştirmiştir: *Adalet*, hükümdarın bir bağışlama fiili değil, *törünün* doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanmasıdır.

Kutadgu Bilig'de Türk devlet geleneğini aksettiren ikinci esas halka karşı hükümdarın vazifeleri sayılırken ortaya çıkar. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Yusuf İran devlet geleneğini takip ettiği yerlerde mal ve hazine toplamanın ehemmiyeti üzerinde durur: Hazine hâkimiyetin temelidir. (bilhassa b. 5459-5464). Bunu söyleyen Beg'e karşı Ögdülmüş şunları söyler:

"Hazineni aç ve servet dağıt. Adamlarını sevindir, onlar senin her arzunu yerine getirirler... Adamların çok ve kalabalık olsun, asker çok olunca gaza yapar hazineni

34 Bu mesele hakkında bak. H.İnalçık, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, SBF Dergisi, C. XIII-2, s. 102-107; S. M. Arsal, *Ibid.*, s. 287-291.

35 Aşık Paşazâde (*Tevârih-i Âl-i Osmân*, İst. 1949, s. 103-104): "Bu bâb Osmân Gâzi'nin kanunı ahkâmın bildürür".

doldurursun" (b. 5479-90). "Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır... etrafına üşüşerek asker toplar ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur. Cömert ol, başışla, yedir içir... Dünya hâkimi bey niçin hazine toplar, asker nerede ise orada hazır hazine alır" (b. 2050-56).

Ulug-kent beyi der ki "halk mesud olmalıdır, halkın mesud olması için karnının doyması lâzımdır" (b. 5353-55). Zira "Kara budunun kaygısı hep karındır... Onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme" (b. 4330, 4327).

Orhon âbidelerinde hükümdarın esas vazifesi, halkı, *kara-budunu* doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir. Tahta çıkmış yeni kaganların en büyük muvaffakiyeti olarak daima bu nokta belirtilir. Bilge Kagan diyor ki: "Kagan olup yoksuz fakir budunu hep bir araya getirdim, fakir budunu zengin yaptım, az kavmi çok kıldım" (H.N. Orkun neşri, I C 10). "Amcam Hakan (tahta) oturarak Türk milletini yüce etti, doğrulttu. Fakiri zengin kıldı, azı çok eyledi" (ID, 16, 17). "Ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin yaptım, az kavmi çok kıldım" (I D 29).

Bu, şüphesiz steplerde kabile hayatına bağlı bir müessese olarak doğmuştur. Beyin görevi gerçek mânâsında halkın karnını doyurma imkânlarını yaratmaktır. Farsçaya *hân-i yagmâ* olarak geçen *toy*, Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde dikkatle uygulanan vazgeçilmez bir müessesedir. Tabiatıyla İran devlet anlayışının galebe çaldığı yerlerde ve çağlarda *toy* daha ziyade senbolik bir mânâ taşımağa başlamıştır. Fakat Orta Asya'da ehemmiyetini daima korumuş görünmektedir. Müessesenin mânâsını en iyi anlatan tasvirlerden birini Nizâm'ül-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde³⁶ buluruz: "Pâdişahlar, sabahleyin hizmete gelen kimseler yiyecek bir şey bulsunlar diye (sarayda) zengin sofralar kurçurmak hususunda daima ihtimam göstermişlerdir. Eğer ileri gelen kimselerde hemen yemeğe oturma isteği yoksa yemeklerini zamanı gelince yemelerine mâni yoktur. Fakat sabahları mulhakkak bu sofralar kurulur. Sultan Tuğrul güzel sofralar kurubması ve çeşit çeşit yiyecek konması hususunda fevkalâde dikkat ederdi. Ata binip seyre ve ava gittiği zaman gerektiği şekilde yiyecek hazırlardı ve kırdı sofralar kurulduğu zaman o kadar yiyecek karşısında bütün büyükler ve emirler hayret içinde kahlardı. Türkistan Hanları, hizmetliler yanında ve mutbaktaki bol yiyecek bulunmasını tamamiyle devlet düzenine ait bir iş olarak kabul ederlerdi. Semerkand'da Uz-kend'e gittiğimiz zaman bazı gezelerinden dilinden şunu işittik ki, Cikili (Çigil) ler ve Maverâünnehir'liler daima derlermiş ki: Biz sultanın gelişinden ayrılışına kadar sofrasında bir lokma ekmeğini yemedik".

Bu âdeti 1330 larda İbn Battuta Kastamonu beyliğinde şöyle tasvir etmiştir: "Her gün ikindi namazından sonra sultanın kabul resminde bulunması âdettir. O zaman yemek getirilir, kapılar açılır, şehirli göçebe yabancı misafir kim olursa yemeğe oturmaktan men edilmez". Âşık Paşazâde'ye göre Osmanlı sarayında "ikindi

³⁶ H.Darke neşri s. 162; İngilizce tercümesi Nizâm'ül-Mülk, *The Book of Government or rules for Kings*, trans. H. Darke, London 1960, s. 127-28.

vakti nöbet ururlar ki, halk gelip yemek yiyeler"³⁷. 1664 de Kırım askeri Ordu-yi Humâyûn'a gelince "ta'âm döşenüp ni'metin hod kesreti vasfâ gelmez, Tatar askeri yagmâ edüp ordu-yi Hümâyûn halkına bile bez olundu"³⁸.

Karahanlılar devletinde olduğu gibi şehir hayatını esas alan bir devlet düzeninde *Kutadgu Bilig* bu müesseseye daha geniş bir mânâ vermek mecburiyetinde idi. Gerçekten Yusuf, halkı *zengin, orta halli ve fakir* olarak üçe ayırır. Hükümdar "her şeyden evvel fıkara-yı gözetmelidir", zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir; o zaman durumları, sarsılır, fakirleşirler. Öyle hareket etmelidir ki, fakirler orta halli, orta halliler zengin olsunlar (b. 5560-67)³⁹. Böylece Yusuf, Hint-İran gelenğinde halkın zenginliğini hazinenin zenginliği şeklinde anlayan ve halkın refahına hizmet etmek lâzım geldiğini savunan fikirle Türk devlet geleneğini uzlaştırmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lugâti't-Türk*'ü ile birlikte *Kutadgu Bilig*, İslâm kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiği meselesini araştırırken başvurduğumuz en zengin hazinedir. Yukarıda sadece devlet anlayışı üzerinde durduk. Bu kaynak üzerinde kamu müesseseleri, medenî-siyasî terimler, âdet ve telâkkiler üzerinde yapılacak mukayeseli incelemelerin Osmanlılara kadar Orta Asya Türk kültürünün devamlılığı meselesi hakkında bizi büyük ölçüde aydınlatacağına şüphe yoktur. Rahmeti Arat, bu kaynağı ilmî bir şekilde ortaya koymakla Türk antitesinin büyük bir hazinesini önümüze açmış bulunmaktadır.

³⁷ 1453 de İstanbul fethinden sonra büyük *toy* (hân-i yagmâ) için bak. Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, X, 60-62.

³⁸ Fındıklı Mehmet, *Silâhdâr Tarihi*, I, yayıml. A.Refik, İstanbul 1928, s. 271. Bir kamu müessesesi olarak Türk devletlerindeki bu âdet hakkında bak. F. Köprülü, *İslâm âmme hukukundan ayrı bir Türk âmme hukuku yok mudur?*, II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları, s. 383-418.

³⁹ Bu nokta İ. Kafesoğlu tarafından iyi belirtilmiştir (*Selçuklular*, İA, 105. Cüz, s. 390).

TÜRK BOYLARINDA DAĞ, AĞAÇ VE PINAR KÜLTÜ

Abdülkadir İnan
Ankara

Dağ kültü çok eski çağlardan beri muhtelif uluslarda bulunduğu malûm olan cihanşümul bir kùltür. Eski Yahudiler Sina dağı, Araplar Arafat dağı, Yunanlılar Olimpos'u Hintliler Himalaya'yı, Moğollar Burhan-Kaldun'ı takdis etmişlerdir.

Türk ulusunun yurt tuttuğu muhtelif ülkelerde dağ ve ağaç kültüne ya da bu kültün izlerine her yerde rastlanmaktadır. Orta ve merkezi Asya dağlarının çoğu türkçe veya moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata ve büyük hakan anlamlarına gelen Han Teñri, Bayan Ula, Buztağ Ata, Bayın Ula, Othon Teñere, İduk Art, Kayra Kaan, Erdene Ula, Kuttağ, Nurata gibi adlar taşıyorlar.

Gök-Türklerin Budun İnli, İduk Ötüken, İduk Baş, Tamag İduk adlı dağları takdis ederek hepsine "ıduk yer su" demişlerdir.

Çağdaş şamanist Altaylı Türk boylarında dağ kültü en önemli kült sayılmaktadır. Teleüt, Töles ve Abakan Türkleri yakınlarda bulunan dağlardan birini tanrı, koruyucu ruh ya da büyük ata sayarlar. Altaylı şamanistlerin dağ şerefine yaptıkları ayinlerinde söyledikleri ilâhiler çok samimi ve halk edebiyatı ve folklorunun güzel örnekleridir. Altaylıların Altay dağına ayin yaptıklarında söyledikleri ilâhilerden parçalar:

- 1) "Kün ebirbes Küler tav, Ay ebirbes Altın Tav
Aba yaşım bürkünü, İyıkıldu yaan tavum!
Yaandarıbis, atalarıbis mürgüp kalgan
Bir alkışın bererme? Üzülmeste ülü yayap berip yat
Karıların tutattan Kabay kutun
yayaytan aydar malga piyan ber!
Ağar yurtuna keçigin bersin, İyıkıldu yaan
tav Kara Kaya!"

Güneş dolaşamaz olan Çelik Dağ, ay dolaşamaz Altın Dağ, Aba ormanının örtüsü, mukaddas büyük dağım! Atalarımız, büyüklerimiz sana tapılar, bir alkışını verecek (teveccühünü lûtf edecek) mi? Kesilmeden devam edecek soyumuza pay verecek mi? Ellerimizden tutacak mı? Beşik ruhunu yaradan, sürülerimize bereket ver! Yurduna geçim versin!

- 2) İyıkıldı keng Altaydım yargı yeri!
Üzülmeste ülü, beretten, Ültürebeske yargı beretten, Ağar başka bir encüdi aydayttan! Ada, öbökö tuşunda ködürüp kalgan,
Yer tengiz yayalar tuşunda, ada, ene ködürüp kalgan (Altay)!

Ey mukaddes ve geniş Altayın yargı (hüküm) yeri! Kesilmeden kismet (pay) veren, Bizi yıpratmamak için yargı veren, ağaran başa (ihtiyarlara) istirahat sağlayan (Altay), deniz ve yer yaratıldığı zaman ata analarımızın taptığı, takdis ettiği (Altay)!

- 3) İyıkıldu yaan Aitayga tabışın! Yargı yerge biriksin! Bir yargısın çeçer me? bir piyanın berer me? Buudak sayın sülenip, yaan Altayga tabışın!

(Bu kurbanım) Mukaddes Altaya ulaşsın! Yargı yerine biriksin! Güttüğümüz dâvayı halledecek mi? Bereket, refah vere mi? (Kurbanımız) her engeli aşarak büyük Altaya ulaşsın!

- 4) Kün ebirmes Küler tavum! Ay ebirmez
Altın tavum! Örgee, yerge tayanıp
kিরerüm kandii? Ala közkö körürüm kandii?
Ağar yurt hakkadı, az baş yudadı, aru Altayım kaytiyin?
Ak saaldı adalarım ködürüp kalgan yaan Altayım!
Kecik bereri kandii? Kirbigiske yaş salmasa kandii?

Güneş dolaşamaz Çelik dağım! ay dolaşamaz Altın dağım! Saraya, yere dayanıp girmem nasıl olur? Ela göle görmem nasıl olur? Temiz yurdumuz yıprandı, az ulusumuz sıkıntı çekti, mukaddes Altayım, ne yapalım? Ak sakallı atalarımızın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Kirpiğimiz yaşlanmasa ne olur?

Şamanist Türklerin takdis ettikleri ağaçlardan en şöhretlisi kayın ağacıdır. Her şamanlık ayini yapılırken kayın ağacı bulunur. Şamanistlerin inançlarına göre kayın ağacı "atamız Ülgen'den anamız Umay ile gökten indirilmiştir". Şaman ilâhilerinde kayın ağacı "bay Kayın" diye anılır ve şöyle tavsif edilir:

Altın yapraklı bay kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın
Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın
Ey mübarek kayın, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.

* * *

1 Genel olarak şamanistlerin dağ ayinlerinde söyledikleri ilâhileri Altay Türkçesine mahsus idiomlarla dolu olduğundan türkçeye çevirmek zordur.

Etnografya ve folklor araştırmalarından elde edilen bilgilere göre, on asırdan beri Müslüman olan Türklerin halk tabakası içinde şamanhğın dağ ve ağaç kültürünün geleneklerine ve derin izlerine rastlanmaktadır.

Dokuzuncu asırdan beri islâmiyetin nüfuzu altına girmiş olan eski Bulgar sahasında yaşayan Kazanlı Türklerin Hocalartavı denen dağı takdis ederek, kurbanlar kestikleri tesbit edilmiştir. Kazanlı aydınlardan G.G.Reşidi "Hocalartav yaki yalğan hac" atlı manzum risalesinde bu dağa dair inançları ve bu dağda yapılan kurban ayinlerini teferrüatıyla tavsif etmiştir.

G.G. Reşidi'ye göre Hocalartavı hakkındaki inançlar ve yapılan ayinler Müslüman olmuş Çuvaşlar tarafından getirilmiştir.

Mecusiler köp bolğan evvel munda
Din islâmgı kirgen köbi bir zamanda
Hıristıyan dinine de köp kirgenler
Özleri hem taralğanlar anda munda
Kay tavını ya bir çeşme körse alar
Oturtkanlar anda *kayın ağaçları*
Keramet dep ol orunga isim berip
Şunda kilev² etkenler alar barı
Kilevleri kerametke aşlar koyuv
Çeşme yanında kaz, ödreğ, tavuk soyuv
Tay da buzav soyup aşap
Baş ayağın bir ağaçka ilip koyuv
Din islâmgı kirgeninin kerameti
Kesilgende orunda kır bolup bötken
Tay da buzav soyup kilev etivleri
Mümin bolğan Çuvaşlardan ötüp kitken
Alayda kalğan eski yula kilev
Çeşme yanına barıp nezir çalu kübüğ
Çirilerge im-tom etip kut ünevler
Eylendirip *suga yarma saluv kübüğ*

G. G. Reşidi Hocalartavı'nda yapılan kurba nayinlerini anlattıktan sonra eski Bulgarların Biler isimli şehirleri yerine kurulan Bilerski kasabasından bahsediyor.

Biznin yakta evelde bir şehir bolğan
Anım da ismi bolğan iken Biler
Şol orunda hazırda bir avul bar
İsmine "Bilaski sila" deyler
Ol silada her atna keç bolğan küni

² Kilev - Volga havzasındaki eski Türk şamanizminde bir ayinin adı olmuştur. Bu ayine "kilev kötermek" denilmiştir.

Cıyladır sevdagerler bola bazar
Kırında koyu orman büyük bir tav
Tav içinde akıp çıkkan çeşmesi bar
Ol çeşmenin her kim barıp suvun alır
Aşavuna, içerine şunu salır
Şol suv bilen bek köp nadan yüzün yuvup
Şifa tapsam şundan diyup hayallanur
Bu çeşme tatlı suyu bilen meşhur
Tavuna da "Hocalartavı" derler....

G.G. Reşidi cahil hocalardan şikâyet ederek bunların bu dağı ziyaret etmenin fakirlerin haccı olduğunu söylediklerini anlatıyor. Bu dağın yüksek kısmı Arafat dağı, Kızlar dağı denilen kısmı Kubeyş dağı, yine bir tepe de Mine dağı, pınarı (çeşmesi) da Zemzem'i temsil ediyor diye vazederlermiş. Güya burası Mekke'den daha mübarekmiş...

Bu meydamı hacc yerinden artık diyler
Aşa da iç her nimet anık diyler
Munda kelip nezir kurban çalğanlarga
Kıyamet kun Hocalar tanık diyler.
.....
Kiçrek tavını biliniz Mine diyip
Hem çeşmeni isepleniz Zemzem diyip
Çeşme bilen Çermişen iki arası
Sei kılın Safa ile Merve diyip.

G.G. Reşidi'nin bu manzum risâlesi yalnız dağ kültürünün değil, bütün "yer-su" kültürünün cahil hocalar tarafından islâmlaştırılmaya nasıl çalışıldığını göstermektedir. Gerçek din bilginlerinin bu geleneklerle bin yıldanberi mücâdele ettiklerini biliyoruz. XV. asırda yazıldığı tahmin edilen "Bedevam" risâlesi yazarı da "kilev kötermek", ağaca bir şey bağlamak, nesir olarak suya bir şey atmak gibi gelenekleri "küfür" saymıştır.

Yaki kilev köterse
Ya suvga nerse salsa
Ya ağaçka nerse çalsa
Kâfir turur ol kimse
Allah diğil bedavam.

diyör.

* * *

Başkurtlar, Altaylıların bütün Altay dağlarını takdis ettikleri gibi, Ural dağlarını mübarek sayarlar. Bununla beraber bu silsiledeki bazı dağlar bilhassa takdis

edir. XVIII. asrın ortalarında Başkurt ülkesinde seyahat eden akademisyen Lepechin Başkurtların Tura-Tav denilen dağı, taparcasına, takdis ettiklerini yazmıştır³.

O, burada görüp öğrendiklerini şöyle anlatıyor: "Esterlitamak iskelesinden, Akidil'in dağ tarafında, yüksek dağlar görünür. Bu dağların sonuncusu Tura-Tav denilen dağdır. Başkurtlar bu dağa derin saygı gösterir ve mukaddes sayarlar. Rivâyetlere göre bu dağda Nogay hanları yaşamışlardır. Sonraları bu dağ zâhit ve evliyaların sığındıkları yer olmuştur. Bunu bize okur-yazar Başkurt olan İsmak anlattı. Buraya yakın Kızlar-Tav hüyükü vardır.

Başkurtlardan hiç kimse Tura-Tav'a, adak adamadan çıkmak istemiyor. Ben onlara dağa çıkmak için adak ve nezire lüzum olmadığını anlatmaya çalıştım. Fakat onlar dinlemediler ve bu dağ hakkında "Çingiz Kitabı"nda çok şeyler bulunduğunu söylediler. Şöyle bir hikâye anlattılar. Bir Tatar bu mukaddes dağa hakaret etmişti. Bir müddet sonra oğlu hastalanmış, hayalinde dağdan inen yirtici canavarların kendisine saldırdıklarını, parçaladıklarını görmüş... Bu Tatarın bütün soyu-sopu helâk olmuş. Yine bir adam adak adamadan bu dağda tilki avlarken ayı tarafından parçalanmıştır..."

Başkurtlarda ağaç kültü de derin iz bırakmıştır. Son yıllara kadar Başkurtlar kayın ve ardıç (artış) ağaçlarına karşı saygı gösterirlerdi. Ulu Katay urugu Başkurtlarının Çıgay köyü halkının mübarek saydıkları "Bay Kayın" yahut "Bay Savul" dedikleri bir kayın ağacı vardı. Nezir kurbanları bu ağacın yanında kesilir, yağmur duaları burada kılınırdı. Bu satırları yazan da bu "Bay Kayın"a küçükken nezir bağlamıştır.

Başkurt etnografyasını tetkik eden S.İ. Rudenko Mesim dağının tepesinde nezir olarak atılan para ve paçavralar bulmuştur. Kırtı dağının tepesinde bir ağacın nezir paçavraları ile tamamen örtülmüş olduğunu görmüştür⁴.

"Risâle-i Tevârih-i Bulgariye" adlı risâlesinin bildirdiği efsâneye göre "Bulgar hanın kızını tedavi eden sahâbeler Kayın ağacı yaprağından yapılan süpürge ile kızın hamamda dövülmesi gerektiğini söylemişlerdir"⁵.

Dikkate değer ki Mahmud Kâşgari (DLT, III, 158) Küçe ile Uç arasında "Bay Yığaç" denilen bir yer adı kaydediyor. Bu ağaç, Küçeli Türklerin mukaddes ağacı olsa gerek.

Kazak-Kırgızlar'da da dağ ve ağaç kültürüne rastlanmaktadır. Bağanah-Nayman boyunun işgal ettiği Ulu-Tav ve Kiçi-Tav silsilelerinde kutlu sayılan tepeler vardır. Bilhassa Ulu-Tav'daki "Edige Tepesi"nin mübarek sayıldığı ve burada kurbanlar kesildiği söylenir.

3 İ. I. Lepechin. *Polnoye sobr. uç. puteşestviy po Rossii*, Tom IV, 1822, S. 35-38.

4 S. İ. Rudenko. *Başkir*: M - L. 1955, s. 317.

5 Bu eserin XVIII. yüzyıl sonlarında, bir kimse tarafından yazıldığı, müellif olarak Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgari adının da uydurulduğu tahmin edilmektedir. Bu Risale 1902'de Kazan'da basılmıştır.

A.İ. Makşeev, Kazakların takdis ettikleri bir ağaçtan bahsederek şöyle diyor: "Kara Butak denilen yerden birkaç kilometre mesâfede bir ağaca rastladık. Kazaklar bu ağacı takdis ederlerdi. Bu ağaç Orsk şehri ile Raim arasında tek bir ağaçtır. Kazaklar bu ağaca nezir bağlarlardı. Bir serhoş subay bu ağacı kesmiştir"⁶.

Din adamlarından Molla Gazi Kazakların islâmiyete aykırı gelenek ve inançlarını tenkit eden "Kazakların ahvali" adlı manzum risâlesinde şöyle diyor: "Kırlarda tek başına biten bir ağaç ya da bir pınar ya da bir büyük taş (kaya) bulunursa kısır kadınlar bunları ziyaret eder, kurban keserek orada geceyi geçirirler"⁷.

Dağ ve ağaç kültürünün izleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde de tesbit edilmiştir. Kızılcahamam'ın içinde bir tepedeki ağaç da bu makuledendir. Bu tepeye çıkanlar o ağaca nezir olarak paçavra ya da ip bağlarlar. Adana civârında yaşayan ahâlinin âdet ve inançlarını tesbit eden bir öğretmen, Dörttyol ile Çay arasında bulunan bir ağaçtan bahsediyor. Halk bu ağaca "Cennet Ana" derlermiş. Bu ağaç hasta çocukları tedavi eden kutlu ağaçtır. Hasta çocuklar bu ağaca paçavra bağlar ve öperler⁸.

İlk Osmanlı yıllarında yaşayan Geyikli Baba menkıbesinde "devletli kaba ağaç" adıyla bir kavak ağacı zikrediliyor⁹.

* * *

Türklerin saydıkları ağaçlar arasında, kayın ağacından başka ağaçlar da vardır. Bunlardan biri ardıç (artış, arça) ağacıdır. Manas destanında kısır kadımlara çocuk veren "ardışlı mezar" dan bahsedilmektedir. Kahramanlardan biri "ardıçlı mezar hazret" in tanrısından peyda olmuştur.

Arçalı mezar hazret

Allasman bitipti...

Başkurtların ardıç ağacını takdis ettiklerini Lepechin şöyle anlatmaktadır: "Tura-Tav'da bir ardış ağacının dalını koparmıştım. Başkurtlar "adak adamadan ardıçın dalını nasıl koparıyorsun" diye itiraz ettiler"¹⁰.

Folklorcu ve etnografklar tarafından tesbit edilen bu materyallerden anlaşıldığına göre VI - VII. asırlarda Orhun ve Selenge kıyılarında yaşamış olan Gök Türklerin "Yer-Su" kültü, İslâmiyetin 10 asırlık çalışmalarına rağmen, bütün Türk boylarında derin izler bırakmıştır.

6 *Pyteşestviya po kirg. stepyam i turkesianskomu krayu*, Petersburg 1896 s. 31.

7 Kazan 1879 (Almanca'ya terc. ve metni Radloff, Proben IV 214-232).

8 Halk Bilgisi Haberleri, 1935, s. 316

9 Neşri tarihi sah. 168-170.

10 Adı geçen eser, s. 38.

ZUR GESCHICHTE DES NAMENS "TATAR"

von
Gothard Jäschke
Münster

In den Orchon-Inschriften¹ kommt ausser "Türk" (Kraft, Stärke)², dem Namen des mythischen Stammaters der Türken, dessen Heimat nach der Sage³ in der Gegend des Isik Kul zuzufinden ist, auch das Wort "Tatar" vor, und zwar in Verbindung von "Tokuz Tatar" und "Otuz Tatar". Es handelt sich also um ein Volk von 9 bzw. 30 Stämmen, das nach Radloff und Thomsen "mongolisch", nach Barthold "anscheinend nichttürkisch" war⁴. Die Überlieferung berichtet, dass zu den Nachkommen des Türk die Zwillinge Tatar und Mo(n)gol gehören, "worin sich offenbar das Bewusstsein der auch durch die Sprachforschung bestätigten engeren Zusammengehörigkeit der Türken und Mongolen ausspricht."⁵ Da sich die Mongolen später selbst als Tataren bezeichneten, nimmt Barthold an, dass "aller Wahrscheinlichkeit nach so von Anfang an die Völker genannt wurden, die mon-

1 V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, *Samlede Afhandlingar* (1922); deutsche Übers. von H.H.Schaeder in *ZDMG* 78 (1924-1925), 121-175; türk. von Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları I-III* (1936-40); vgl. auch *BSOAS* 5 (1928-30), 861-76, *ibid.* 6 (1930-32), 37-43; *AJSL* 56 (1930), 1-19, 365-83; Ahmet Temir in *Oriens* 9 (1956), 41-85, 233-80; *JRAS* 1957, 177-92; Jean Deny Armağani (1958), 19-24; *JSFO/60* (1958), 1-91.

2 Diese Bedeutung ist durch F.W.K. Müller in *Uigurica II* (1911), 97 belegt worden. "Dass dem Wort "Türk" die linguistische Bedeutung beigelegt worden ist, die es jetzt hat, d.h. als Sammelname für sämtliche Türkvölker, ist anscheinend das Werk der Muhammedaner. Die Araber bemerkten, dass viele Völker die gleiche Sprache sprachen wie die Türken, mit denen sie im 7. und 8. Jahrhundert zu tun gehabt hatten und begannen sie alle "Türk" zu nennen. Mit der Annahme des Islams begannen auch die Türkvölker sich selbst so zu bezeichnen, obwohl nicht einmal bis jetzt alle muhammedanischen Türkvölker sich Türken und ihre Sprache Türkisch nennen... Das Wort "Türke" wurde in Europa nur als Bezeichnung des Volkes der Seldschuken und späterhin des Osmanischen Reiches stark gebraucht." (W.Barthold, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, Die Welt des Islams* (=WI), 1932-35, Beiband, S. 34; Neudruck Darmstadt 1962; franz. Übers. von M. Donskis (Paris 1945); türk. von Rağib Hulüsi (Özdem) 1927.

3 Barthold, *Turkestan I* 19, *Vorlesungen* 107.

4 *Ibid.* 38, 97 ("nicht rein türkisch").

5 E. Oberhummer, *Die Türken und das Osmanische Reich* (1917), 27.

golisch sprachen⁶. Im 10. Jahrhundert finden wir diese Bezeichnung in der Handschrift Tumanskij und im 11. Jahrhundert bei Mahmud al-Kaşgarî. Aus den von Raşid ad-Din und in anderen Quellen angeführten Daten ersieht man, dass die Grenze zwischen dem Sprachbereich des Mongolischen und des Türkischen damals ungefähr so verlief wie jetzt... Die mongolischen Stämme nahmen von Süden nach Norden das Gebiet von der grossen chinesischen Mauer bis mindestens zum Baikalsee ein und befanden sich auf verschiedenen Stufen der kulturellen Entwicklung. Die Chinesen unterscheiden drei Gruppen der Tataren: Die Weissen Tataren in unmittelbarer Nachbarschaft Chinas im Süden, die Schwarzen Tataren weiter nördlich und die Wilden Tataren oder, wie die Mongolen selbst sie nannten, die Waldvölker im äussersten Norden⁷, die keine Nomaden, sondern Jäger waren und deren Religion nach Raşid ad-Din der Schamanismus gewesen ist⁸. Der Geschichtsschreiber Ibn al-Asir (Aşir) berichtet, dass die "ersten Tataren", die in das Reich des Choresm-Şah kamen, durch Çingiz Chan verdrängt worden waren⁹.

Mit den Mongolen wanderten auch zahlreiche Türken ein. "Die Städte, die wie Kazan im 14. Jahrhundert in der mongolischen Periode am Mitellauf der Wolga gegründet wurden, waren aller Wahrscheinlichkeit nach von Anfang an rein türkisch"¹⁰. Die Annahme des Islams förderte indessen die Verschmelzung der Türken mit den Mongolen. Der Name "Tataren" ging nun auf das Mischvolk über, das aus der eindringenden mongolischen Herrschaft, den von ihr mitgebrachten und schon früher in der Kıpçak-Ebene ansässigen Türkstämmen und den Resten der Wolga-Bulgaren und verschiedener finnischer Stämme entstand¹¹. Bereits um 1300 "begann man von der Kultur der "Goldenen Horde", wie das Reich Batus (1227-1256) in den russischen Annalen heisst, und sogar von einer Kultur des tatarischen Volkes zu sprechen. "Es bedarf offenbar noch langwieriger Untersuchungen, bis man mit Sicherheit wird sagen können, welche Nationalität in der einen oder anderen Stadt oder an dem einen oder anderen Orte überwog, und wie die kulturelle Entwicklung zustande gekommen ist, die mit dem Sieg des Islams und der türkischen Sprache endigte."¹² Der Name "Tataren" blieb aber mit der Bevölkerung der Goldenen Horde verbunden, auch nach ihrem Verfall. Wenigstens hörten die Russen niemals auf, sie so zu nennen, sowohl zu der Zeit, als das Mongolische die Staatssprache war, als auch nach der Türkisierung des ganzen Landes. Alle Chanate, mit denen die Russen im 15. und 16. Jahrhundert zu tun hatten - das Chanat der Krim, die Chanate von Kazan, Astrachan und Sibirien -, waren für sie "tatarisch." Von diesen bestand das Chanat der Krim am längsten und hier setzte sich diese

6 Barthold, *Vorlesungen* 38, 151.

7 *Ibid.* 151 f. In den chines. Quellen heissen sie "ta-ta".

8 *Ibid.* 150 f.

9 *Ibid.* 168.

10 Bertold Spuler, *Die Mongolenzeit* (1953), S. 55.

11 Barthold, *Vorlesungen* 170 f.

Bezeichnung am nachhaltigsten fest. Als "Tataren" galt die Bevölkerung der Krim nicht nur den Russen sondern auch den Osmanen, die 1475 die Krim unterwarfen. Der russische Gebrauch des Wortes nahm einen immer weiteren Umfang an. So nannten die russischen Soldaten während der kaukasischen Kriege alle Einheimischen ohne Unterschied Tataren, nicht nur die ansässigen und eingewanderten Türkstämme, sondern auch die nichttürkischen Muslime des Kaukasus. Nach Dirr machten noch kurz vor dem Ersten Weltkriege "gebildete und im Kaukasus ansässige Russen denselben Fehler." Der kaukasische Generalstab rechnete 1909 zu den Mongolen "alle Türken und Tatarenvölker."¹² Selbst Radloff nannte manchmal die Uzbeken und überhaupt die türkisch sprechenden Bewohner Mittelasiens "Tataren"¹³.

Im Abendland gebrauchte man das Wort "Tataren" seit dem 13. Jahrhundert für die unter mongolischer Herrschaft vereinigten Völker, insbesondere für die türkischen Stämme des Reiches der Goldenen Horde, später aber für alle Türkvölker mit Ausnahme der Osmanen, mitunter auch für die Mongolen und besonders die Mandchu. Wie unklar die Begriffe sogar angesehenen europäischer Gelehrter waren, zeigt das seinerzeit als "grundlegend" geltende Werk über die Geschichte der älteren altaischen Völker von J. de Guignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs et des Mogols* (Paris 1756–58),¹⁴ der alle diese Völker vermengt. Dagegen beschränkt Ph. J. von Strahlenberg (*Historie... (Leipzig 1730)*, S. 34. 44) das Wort "Tataren" auf "alle Türkstämme ausserhalb des Osmanischen Reiches". Mit Recht schreibt M. A. Czaplicka (*The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* (Oxford 1918). S. 55): "The word Tatar should be used with great caution." Zur Zeit des Ersten Weltkrieges und danach begegnen uns noch solche Wortungetüme wie "Tatarei"¹⁵ und "Tatarien"¹⁶.

Wohl zur Unterscheidung von den Mongolen kam im 18. Jahrhundert in der Wissenschaft, vor allem auf sprachlichem Gebiete, die Bezeichnung "türk-tatarisch" auf, und zwar im Sinne von tatarisch = türkisch. Unter "Turko-Tataren" verstand man alle von den Russen unterworfenen Türken. Ist schon der ausgedehnte Gebrauch des Namens "Tatar" unberechtigt, so hat der letztere Ausdruck "gar keinen Sinn."¹⁷ Es mag vielleicht bequem sein, einen solchen Sammelbegriff einzuführen, er müsste aber einen sinnvolleren Inhalt haben als nur die Anerkennung der politischen Zerreißung des türkischen Volkes durch übrigens oft veränderte Grenzen. Sowohl ethnographisch als auch linguistisch ist er tatsächlich sinnlos.

12 Ibid. 178; H. Vambéry, *Das Türkenvolk* (1885), 60; A. Dirr, *Die heutigen Namen der kaukasischen Völker*; ders., *Eine neue ethnographische Karte des Kaukasus in "Petermanns Mitteil."* 1908, Heft 9, 204 u. 1911, Heft 8, 94; F. v. Bodenstedt *Die Völker des Kaukasus...* (2 1855), 333 betr. "Tataren".

13 Barthold, *Vorlesungen* 178.

14 Deutsche Übers. von J. C. Dähnert (1768–70).

15 J. Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* (1928), S. 332. Früher unterschied man zwischen "Grosser Tatarei" (Kaspisee bis Mongolei) und "Kleiner Tatarei" (westlich davon bis zur Krim).

16 Norddeutsche Allgemeine Zeitung 1918, Nr. 319.

17 R. v. Erckert, *Der Kaukasus und seine Völker* (1887), 322.

Der Siegeszug des nationalen Gedankens im 19. Jahrhundert machte auch vor den Türken nicht halt. Richtete sich im Osmanischen Reiche die Bewegung der Jungosmanen und der ihnen folgenden Jungtürken¹⁸ gegen das autokratische System der Sultane Abdülaziz und Abdülhamid, so kam es in Russland als Reaktion auf die Missions- und Russifizierungspolitik zu einer Vertiefung des islamischen und völkischen Bewusstseins unter gleichzeitiger Hinwendung zum Europäertum, wie dies auch in der Türkei der Fall war, wo man seit 1904 zuerst unter Führung von Akçuraoglu Yusuf und dann Ziya Gökalp um das Problem "Islamismus, Türkismus und Osmanismus (bzw. Modernismus im Sinne von Europäisierung) rang¹⁹. Unter den Russlandtürken sind vor allem zu nennen: Şihabeddin Mercani (1815–1889), Hüseyin Feyzhani (1826–1866), Abdülkayyum Nasiri (1824–1902) und İsmail Bey Gasprırah (Gasprırah) (1851–1914)²⁰. Wie die Russen die von ihnen unterworfenen Türken mit Vorliebe "Muhammedaner" nannten, so gab es unter diesen auch solche, die unter dem Einfluss der Mollahs diese Bezeichnung bevorzugten. Ihnen rief Mercani zu: "Einige denken, das Tatar sein ein Mangel wäre, sie verabscheuen diesen Namen und wehren sich dagegen, indem sie sagen: Wir sind nicht Tataren, wir sind Mohammedaner. O du Armer! Angenommen, der Feind der Religion und Nation hätte dich nur unter dem Namen "Muhammedaner" gekannt, so hätte er dich doch bestimmt als "Muhammedaner" (von anderen) unterschieden. Wenn du kein Tatar bist, so bist du auch kein Araber, Tadschik oder Nogaier... Wer bist du also?"²¹ Zur Bekämpfung des beschränkten Geistes, der aus dem Wollen spricht, bloss "Muhammedaner" zu sein, forderte Feyzhani in radikaler Form die Europäisierung der geistlichen Schulen (medrese). Nasiri, der ebenfalls europäischem Wissen den Weg zu bahnen suchte, indem er "in seinem langen, tätigen Leben die praktische Handhabe für die Durchführung der Schulreform zu geben sich bestrebte." widmete sich ausserdem der Volksliteratur, die er in grossem Umfange sammelte und veröffentlichte. Er gab auch ein tatarisches Lexikon heraus. In der Einleitung dazu schrieb er: "... wenn ich meine Nation Tataren nannte, so hat man mich deswegen nicht geliebt. Weil ich meine Sprache die tatarische nannte, so hat man mich deswegen gehasst."²² "Erst mit

18 Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962); E. E. Ramsaur jr., *The Young Turks* (1957).

19 Akçuraoglu Yusuf, *Üç tarzi siyaset* (Drei Wege der Politik) in der Zeitung "Türk" (Kairo, Mai 1904), Neudruck 1911; Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* in "Türk Yurdu", 20. 3.1913–2.4.1914, Neudruck 1918 u. 1950, 1960; unter dem Titel "Türkisierung, Islamisierung und Europäisierung" hatte Hüseyinzade Ali schon im Juni 1905 in der Zeitung "Hayat" und 1907 nochmals in der Zeitschrift "Füyuzat" in Baku Artikelreihen geschrieben (Türk Yılı 1928, 417 nach Türk Yurdu VIII 57 nach İctihad II Nr. 5 und İsmail Habib Sevük, *Edebi Yenilimiz* (Unsere literarische Erneuerung, 1939), 412).

20 G. von Mende (gest. 1963), *Der nationale Kampf der Russlandtürken* (1936), 31 ff., 44 ff.; Kırmılı Cafer Seydahmet, Gasprırah İsmail Bey (1934); Saadet Çagatay, *Abd-ül-Kayyum Nasiri in Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi X* (1952), 147–60.

21 G. v. Mende 36.

22 Ibid. 40, 42.

dem Aufkommen einer besonderen tatarischen Kultur und Sprachströmung im türkischen Rahmen wurde die Bedeutung Nasiris als Vater der tatarischen Schriftsprache anerkannt, und heute steht er in hohen Ehren. Er hat sich auch als erster mit dem vorislamischen Schamanenglauben der Tataren befasst.²³ Wenn Mercani, Feyzhani und Nasiri das Wort "Tatar" gebrauchten, so darf man darin keinen Gegensatz zum Türkentum erblicken, sondern nur die Ablehnung des von den Russen und einem Teil der Mollahs bevorzugten Namens "Muhammedaner" (Muslime). Erst Hüseyinzade Ali stellte 1904 fest: "Es gibt keine Tataren, sondern nur Türken."²⁴ Und Akçuraoğlu Yusuf erklärte in einem Vortrag vom 5. April 1911: "Türken und Tataren sind eins."²⁵

Auch dem grossen Krimtürken İsmail Bey Gasprinski (Gıpralı) lag eine gegenwärtige Einstellung zum Gebrauch des Wortes "Türke" völlig fern, wenn er von "Tataren" sprach. Seine Parole "Einheit in Sprache, Gedanke und Tat" (Dilde, fikirde, işte birlik), die er 1883 verkündete, suchte er mit der Schaffung einer einheitlichen Schriftsprache in der von ihm gegründeten und geleiteten Zeitung "Tercüman" zu verwirklichen.²⁶ Sie hat der nationalen Bewegung der Russlandtürken einen gewaltigen Auftrieb verliehen. Nun ist freilich nicht zu leugnen, dass sich nach 1905, als sie durch die russische Revolution zum ersten Male bewegt wurden, politische Forderungen aufzustellen, bei den Wolgatürken eine besondere "tatarische" Strömung entwickelte. Barthold meint, dass man "noch heutzutage die ethnographischen und linguistischen (besonderen) Kennzeichen des tatarischen Volkes unter den übrigen Türkvölkern kaum für festgestellt" halten kann.²⁷ Der bis in die Gegenwart fortwirkende "Tatarismus", der in der zu Sowjetrußland (RSFSR) gehörenden "Autonomen S.S.R. der Tartaren"²⁸ sichtbaren Ausdruck gefunden hat, erklärt sich daraus, dass es den Wolgatürken gelang, unter den Russlandtürken frühzeitig eine literarische Führerstellung zu erobern, indem bei ihnen ein Schrifttum entstand²⁹, als bei den anderen erst die Anfänge zu einem solchen

23 Ibid. 42 f.

24 Zeitung "Türk" (Kairo), 24.11.1904 (Türk Yılı 1928, 412 nach Türk Yurdu VIII 57).

25 Altın Armağan (Nr. 1) = Beilage zu Türk Yurdu I Nr. 24, 18. 10.1912.

26 Schon Melikzade Hasan Zerdabi hatte sich in seiner Zeitung "Ekinci" (Der Sämann, 1875-77) in Baku für Vereinheitlichung des Türkischen eingesetzt (G.v. Mende 48 f.). Ziya Gökalp erstrebte eine Vereinfachung des Osmanischen, aber ohne Übernahme von Wörtern aus anderen "türkischen Dialekten" (Türkçülüğün Esasları, Die Grundlagen des türkischen Nationalismus (1339/1923), Neudruck 1950, 98).

27 Barthold, Vorlesungen 178.

28 République Soviétiste Socialiste des Tartares (sic!) (U.R.S.S. Annuaire Diplomatique... 1926, 32, 141).

29 Auch ihre wissenschaftliche Literatur erreichte im 19. Jahrhundert eine beachtliche Höhe. Gleichwohl gingen wolgatürkische Schriftsteller usw. "in ganzen Karawanen in die Türkei, um von ihr neue Nahrung zu bekommen und den neuen Geist aufzunehmen." (Ayaz İshaki (İdilli, 1878-1954) in "Vakit" (Istanbul), 23.1.1926). Über ihn s. G.v. Mende 188 (Index); WI 18 (1936), 125 u. 23 (1941), 114; Türk Dili IV 17; Dergi (München) 3 (1955), 107; Bibliographie: 118; Abdullab Battal (Taymas), Kazan Türkleri (1927).

in Erscheinung traten. Trotzdem haben auch die Wolgatürken aus nationaler Solidarität wie unter dem Eindruck der Autorität Gasprinskis immer wieder versucht, dem Ruf nach einer allgemeinen türkischen Schriftsprache zu folgen³⁰. Das Gefühl der Verbundenheit, das durch die gemeinsame Religion und den gemeinsamen Kampf gegeben war, erwies sich doch als so stark, dass man auch von tatarischer Seite versuchte, die tatarischen Ansprüche in den gesamt-türkischen Rahmen einzuordnen. "Im allgemeinen entschied man sich für den Kompromiss, dass man als Stamm zwar 'Tatare' sei, dass aber alle türkischen Stämme in die "grosse Nation der Türken" eingingen". Da jede pantürkische Bewegung (auch auf kulturellem Gebiete!) von der russischen Regierung, mag es sich um die Zarenzeit handeln oder um die Gegenwart unter dem Bolschewismus, "angstvoll verfolgt und unterdrückt" wird, so konnte und kann man die nationale Eigenständigkeit nur im Rahmen der kleineren Gemeinschaften unter Vermeidung einer gesamt-türkischen Aktion verteidigen. Man sah daher in der Festigung des Tatarentums die Gewinnung einer Etappe, von der aus man das grössere Ziel, das Türkentum, erreichen wollte³¹. Teilweise ist der Gebrauch des Wortes "tatarisch" oder "türkisch-tatarisch" daher zu verstehen, dass die Ausdrücke in Europa jedermann geläufig waren³².

Auf der Krim, wo die Sprache schon an sich dem Osmanischen näher verwandt war als an der Wolga und von Gasprinski diesem noch mehr angepasst wurde, dachte man beim Gebrauch des Wortes "tatarisch" erst recht nicht an einen Gegensatz zu "türkisch". Während der Kazantürke Cemaleddin Validov gemäss der in der Sowjetunion vorherrschenden Meinung behauptet, Gasprinskis Sprache³³ sei nur wenigen Gebildeten zugänglich gewesen, der breiten Masse aber unverständlich geblieben, d.h. eine künstliche Schöpfung, da es unmöglich sei, die türkischen Dialekte, die wie Bäume eines Waldes nebeneinander wüchsen und sich bloss mit ihrem Laubwerk berührten, auch in den Wurzeln miteinander zu vereinigen, spricht Cafer Seydahmet (Kırimer) von den Türkdialekten als den Zweigen eines Baumes³⁴. Ebenso urteilte schon H. Vambéry 1873: "Anatolier, Aserbaydschanen, Turkomanen, Ösbejen, Kirgisen und Tataren sind Glieder" desselben Volkes, mit dem sie durch Sprache, Religion und Geschichte verbunden sind³⁵. Für ihn gab es nur ein Türkenvolk³⁶. Im Streit um den Tatarismus spielte auch Gasprinski eine Rolle.

30 G.v. Mende 50 f.

31 Ibid. 133.

32 So ist noch in den Kundgebungen der nationalen Revolution von 1917 durchweg von "tatarisch" und "krimtatarisch" die Rede (Edige Kırmılal, Der nationale Kampf der Krimtürken (1952), 100 ff., 106 ff. (Verfassung), 121).

33 Gustav Burbiel, Die Sprache İsmâ'il Bey Gasprinskis (Diss. Hamburg 1950).

34 G.v. Mende 52. Über Kırimer (1889-1960) s. Dergi 20 (1960), 86 ff.

35 H. Vambéry, Reise in Mittelasien (1873), 378. Auch E.J.W. Gibb nennt die Türken in Russland und Persien "fellow-Turks" der Osmanen (A History of Ottoman Poetry III (1904), 75).

36 Über den politischen Pantürkismus (Turanismus) in den beiden Weltkriegen s. G. Jäschke in WI 23 (1941), 1 ff. u. Beiträge zur Arabistik, Semitistik u. Islamwissenschaft (1944), 468 ff.

Dieser tobte Anfang 1912 in Istanbul zwischen dem "Verein der muslimischen Studenten Russlands" (Rusyah İslâm Talebe Cemiyeti) und dem "Verein der Krimstudenten". Gasprinski entschied zusammen mit Akçuraoğlu Yusuf in einer Versammlung des ersten am 22. Januar 1912 zu Gunsten der Bewegung des Türkismus, was von den Anwesenden ohne Widerspruch angenommen wurde³⁷. Wenn Akçuraoğlu Yusuf trotzdem in seiner bekannten Denkschrift vom Dezember 1915³⁸ und auf dem Kongress der von Russland unterdrückten Völker vom Juni 1916 in Lausanne³⁹ wieder von Turko-Tataren sprach, so geschah es auch nur zur Anpassung an den in Europa verbreiteten Sprachgebrauch.

Besonders willkürlich ist dieser in bezug auf die Azeri-Türken, die in Sprache und Kultur mit den anatolischen Türken eng verbunden⁴⁰ sind, auch eine Zeitlang (1583–1606) zum Osmanischen Reiche gehörten und ihre Befreiung im Jahre 1918 ebenso wie die türkischen und nichttürkischen Muslime des Nordkaukasus⁴¹ mit Begeisterung begrüßten. Nach R. v. Erckert legten sich die dortigen Türken den Namen "Tatar" selbst niemals bei oder, wenn sie es den Russen gegenüber taten, lediglich als einen von den Russen ihnen gegebenen und jenen verständlichen Gebrauch⁴². Als in Baku Mehmed Emin Resulzade es wagte, in der von ihm gegründeten Tageszeitung "Açık Soz (Açık Söz)" die bisher allgemein üblichen Ausdrücke "russische Muhammedaner" und "Tataren" durch "Türken" zu ersetzen, musste er sich gegen den Vorwurf des Landesverrats verteidigen⁴³.

In Turkestan hat das Bewusstsein, von den Türk-Oğuz abzustammen (Türkmenen) bzw. von Özbek (russisch: Uzbek),⁴⁴ den Gebrauch des Wortes "Tatar",

37 Kırnal (s.Anm. 32), 25 f.

38 WI IV (1916), 33 ff. ("Wir Türken aus Kasan, Krim und Turkestan": 42); erweit. Text: A.Y., L'Etat actuel et les aspirations des Turco-Tatars Musulmans en Russie (Lausanne 1916); vgl. RMM I.VI 146 f. Über Akçura (1876–1935) s. G.v. Mende 82, Türk Yılı 1928, 396 ff. u. Muharrem Feyzi Togay, Yusuf Akçura: Hayatı ve Eserleri (1944).

39 G. Jäschke, 1916 Lozan Kongresinde Rusya mahkûmu milletler (Şimalî Kafkasya Nr.38–40 (1937), 8 ff.; Kurtuluş (Berlin) Nr. 28–30 (1937), 761 ff., 790 ff.; Prométhée (Paris) XII (1937), Nr. 132, 12 ff.; A.Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi I (1942–47), 475 ff.; RMM LII (1922), 6.

40 Ziya Gökalp rechnet sie, die Türkmenen und die Türkeitürken zu den oguzischen Türken (Türkçülüğün Esasları (1950), 21 ff.).

41 G. Jäschke (s. Anm. 36); Verträge von Batum (4. u. 8.6.1918) s. Studien zur Auslandskunde (1944), 64 ff. u. WI, N.S. V (1957–58), 260 ff.

42 R.v.Erckert (s.Anm.17), 317. Élisée Reclus, Nouvelle Géographie Universelle VI (1881), 221: "Les Tartares (de la Transcaucasie)..., ce sont des Turcs, qui, tout en ayant perdu leur nom de race, sont incomparablement moins mêlés que les Osmanlis de Turquie"; vgl. RMM XXIV (1913), 181 u. G. Buschan (Hg.), Illustrierte Völkerkunde (1923), II 396: "Die Aserbeidschaner... haben altes Türkentum in Sitten und Anschauungen treu bewahrt." Ahmed Yusuf Talibzade Tiflisi schreibt im Titel seiner Grammatik (1902): "Pol'naya Tatarsko-Aderbeydžanskaya Grammatika", aber im Text (S.13): "Türk-Azerbaycan dili";

43 Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti (1339/1923) u. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı (1936), 6. Über ihn (1884–1955) s. OM 4 (1924), 395 ff. u. 35 (1955), 192 f.; Dergi 1 (1955), 134 ff.

44 Z.B.Radloff (s.Anm.13).

soweit er überhaupt sich eingebürgert hat, bald verdrängt. Er ist wohl immer zur Hauptsache auf Gelehrtenkreise beschränkt geblieben⁴⁵. Zeki Velidi Togan unterscheidet zwischen "Tatar" im Sinne von "mongolische Herrscherschicht" (Moğol devrinin hâkim tabakası) und "Tatar" in der engeren Bedeutung der Kazan-türken⁴⁶. Auch im sowjetischen Sprachgebrauch ist das Wort "Tatar" für Türkmenen und Özbeken (Uzbeken) nicht mehr zu finden.

Während zur Zarenzeit die Russlandtürken vorzugsweise "Muhammedaner" (Muslime) und seltener "Tataren", niemals aber "Türken" genannt wurden, ist man in der Sowjetunion dazu übergegangen, den Gebrauch des Wortes "Tataren" auf die Kazan-türken zu beschränken, im übrigen jedoch das gesamte Türkentum in kleinere und kleinste Volksstämme aufzuspalten und für jeden von ihnen eine eigene Schrift und Literatur zu schaffen. "Türken" aber dürfen sie sich ebensowenig wie früher nennen oder genannt werden. Wenn man in Europa teils aus Gewohnheit oder Bequemlichkeit teils aus einer falsch verstandenen Gelehrsamkeit noch an den Begriffen "Tataren" oder gar "Turko-Tataren" festhält, so dürfte es an der Zeit sein, den Türken das Recht zuzubilligen, sich so zu nennen und nicht "Tataren" (Mongolen), was sie nie gewesen sind.

45 J.Benzing, Das turkestanische Volk...in WI 19 (1937), 94 ff.; Z. V.Togan (s.Anm. 39); Baymırza Hayit, Turkestan im XX. Jahrhundert (1956).

46 Z.V. Togan 685.

ALACYQ

von
Ulla Johansen
Heidelberg

In fast allen Türk-Dialekten kommt das Wort *alacyq*¹ oder *alaşyq*², *alaçyx*³, *alaçyq*⁴, *alaçik*⁵, *alaşyq*⁶, *ylaşyq*⁷, *laşyq*⁸, *laş*⁹, *alandzyq*¹⁰, *alançyq*¹¹, *alapçyq*¹², *alağa*¹³ *alažy* oder *alažy ög*¹⁴ vor. Jakutisch lautet es *alasa* oder *alaha ğiä*¹⁵. Das Wort wird in allen Teilen Anatoliens von der türkischsprachigen Bevölkerung gebraucht¹⁶. Aus älterer Zeit ist es ebenfalls zu belegen: im Čagataischen als *alačyq*¹⁷ und im Uigurischen als *alaču*¹⁸. Im Alttürkischen der Inschriften ist das Wort nicht

1 Türkei, Azerbaijāner (Radloff Wb.), Kazan- und Krimtataren, Kazachen (Radloff Wb.), Kirgisen, Südaltaier (Radloff, Aus Sibirien II, S. 269), Qaş (Radloff, Wb.)

Wir verwenden die Selbstbezeichnung Qaş statt des durch den russischen Sprachgebrauch entstellten Namens "Katschimen" (So auch Menges, S. 73). Wo keine Quellenangabe gemacht wurde, wird auf die im Literaturverzeichnis angegebenen Wörterbücher verwiesen. Wenn die Form des Wortes in Radloffs "Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte" von der in anderen Wörterbüchern mitgeteilten abweicht, steht "(Radloff, Wb.)".

2 Türkei, Karaimen von Luck.

3 Türkei, Karaimen von Troki, Chakassen (Jakovlev, S. 15, Potapov in Narody Sibiri S. 386).

4 Türkei, Azerbaijāner.

5 Özbegen.

6 Baškiren.

7 Karakalpaken.

8 Kazachen.

9 Čuvašen.

10 Čulym-Tataren.

11 Türkei, Südaltaier (Potapov in Narody Sibiri S. 338), Teleuten.

12 Türkei, Kumandinen.

13 Türkmene.

14 Tuvanier (Vajñštejn, Tuvincej Todžincej, S. 86).

15 Ionova, S. 270.

16 Hier wurden die dialektischen Unterschiede besonders gründlich untersucht. Dabei konnten noch folgende Formen notiert werden: *alağyq*, *alaçaq*, *alağaq*, *alačyq*, *alaçik*, *alaçux*, *alačuq*, *alanşyq*, *alaşyq*, *alaşyq*, *alaşyq*, *alaşyq*, *alaçik*, *alençik*, *alevçik*, *aleiçik*, *alyğyq* und *alag*.

17 Radloff, Wb. I, Sp. 362.

18 Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, S. 7. Die Quellennachweise aus älterer Zeit hat Doerfer (II, S. 97 ff.) zusammengestellt. Vgl. auch Nemeth, S. 15.

überliefert. Dies sagt aber nicht viel darüber aus, ob es im siebenten oder achten Jahrhundert ein solches Wort gab, da es nach seiner Bedeutung, die im Folgenden diskutiert werden soll, nicht in den Themenkreis gehörte, der in den Inschriften behandelt wurde.

Der Inhalt des Wortes scheint stark zu wechseln, nicht nur im Vergleich zweier entfernt liegender türkischer Dialekte sondern sogar innerhalb eines kleineren Gebietes wie etwa Anatolien. Fast immer ist damit ein Bauwerk bezeichnet. Um zu einer Klärung der Bedeutung des Begriffes *alacyq* zu gelangen, sollen die Formen dieser Bauwerke Gegenstand einer einleitenden Betrachtung sein.

Zur Entstehung des Wortes sei auf Radloff¹ verwiesen, der es mit dem Adjektiv *ala* = bunt in Verbindung bringt. Grundlegend nimmt Doerfer² zu dieser Frage Stellung. Eine eindeutige Antwort darauf ist vorläufig jedoch nicht zu geben.

Während bei den Jakuten *alaha ğiä* heutzutage als ein veraltetes Wort gilt, und niemand recht sagen kann, was für ein Bauwerk ursprünglich so genannt wurde³, bezeichnete man noch zur Zeit Pekarskijs⁴ das ganze Gehöft als *alasa*. In Südsibirien, bei den Tuvanern⁵, Chakassen⁶, den türkischen Ethnien des Altai⁷ und dort, wo es in Baškirien⁸, und Anatolien⁹ vorkommt, ist *alacyq* u.ä. das konische rindengedeckte Stangenzelt. Unter diesem Namen wird es schon durch Rašid adDin erwähnt¹⁰. Wenn das Stangenzelt mit Filz gedeckt ist, nennen die Qaş es ebenfalls *alaçyx*. In Tožu heisst auch die einzelne Zeltstange *alažy*. Das Wort *alaten* im Ketschen für eine der Hauptstangen des Zeltes hält Vajñštejn¹¹ deshalb für eine Entlehnung aus dem Türkischen. Nur die Tožu-Tuvanier und der ärmere Teil der Bevölkerung des Altai leben aber heutzutage das runde Jahr in diesen Behausungen. Allen anderen dienen sie als Sommerwohnungen. Für die feste Verwurzelung und die zentrale Bedeutung dieses Bauwerkes spricht die Tatsache, dass es bei den Chakassen als Hochzeitszelt verwendet wird. In Anatolien dagegen benutzt man Stangenzelte als Wachthäuser in Gärten, die weiter vom Dorf entfernt liegen, nicht als Dauerwohnung.

Im grössten Teil des türkischen Sprachgebietes werden aber wesentlich leichtere Bauwerke mit *alacyq* bezeichnet. Bei den Kazachen, Kazan- und Krimtataren,

1 Wb. I, Sp. 359.

2 II, S. 101 f.

3 Ionova, S. 270, *ğiä* = Haus nach Perkariskij I, Sp. 817 f.

4 Pekarskij, I, Sp. 67.

5 Potapov in Narody Sibiri, S. 440; Vajñštejn, Tuvincej-Todžincej, S. 86; Jakovlev, S. 77; Tuvinsko-russkij slovar', S. 53.

6 Jakovlev, S. 15; Potapov in Narody Sibiri, S. 386; Radloff Wb. I, Sp. 359 u. 362; Chakassko-russkij slovar' S. 22; šibaeva, S. 40 f., 43 f.

7 Potapov in Narody Sibiri, S. 338; Radloff, Aus Sibirien I, S. 269.

8 Rudenko, S. 202.

9 Gegend von Kastamonu. Koşay u. Refet, S. 7.

10 Vgl. Doerfer, S. 98.

11 Čum podkamenno – tungusskich ketov, S. 39.

den Čuvašen und in den meisten älteren mittelasiatischen Quellen¹ versteht man darunter eine aus Zweigen oder Brettern zusammengefügte Hütte. In diesem Sinne ist das Wort auch schon in das Altrussische übernommen worden². So heisst es bei den Kazantataren z. B. *timirči alağyğy*, bei den Čuvašen *timēr'se lašsi* = "Hütte, in welcher der Schmied arbeitet", oder (Kazantat.) *tauq alağyğy* = "Verschlag, in dem die Hühner untergebracht sind"³. Auch in weiten Teilen Anatoliens wird das Wort für eine schnell aufgebaute Hütte aus Zweigen, Brettern oder Matten verwendet, die den Hirten eines Dorfes als zeitweilige Unterkunft dient oder als Unterschlupf auf entfernt liegenden Feldern den Arbeitern den Weg nach Hause erspart. Die Hütten in den Wein- und Gemüsegärten, die für ihre Bewachung oder als angenehmer Sommeraufenthalt aufgestellt werden, nennt man in grossen Teilen Anatoliens ebenfalls *alačyğ*, wie es scheint, unabhängig davon, aus was für einem Material und in welcher Form sie erbaut wurden⁴.

Das selbe zeigt sich bei der Verwendung des Wortes im Karaimischen⁵, Karakalpakistanischen⁶, Özbekischen⁷ und Kirgisischen⁸. Auch Sommerküchen bei den Kazan- und Krimtataren und den Kazachen, die aus Zweigen zusammengefügt werden, nennt man *alačyğ*⁹. Noch leichtere Bauwerke sind die meist auf vier Stangen ruhenden und mit Zweigen bedeckten Sonnen- und Tauschutzdächer in Anatolien, die in der Hochsprache *čardağ* heissen, auf dem Lande aber oft auch als *alačyğ* bezeichnet werden¹⁰. Sie werden neben den Häusern als eine kühle Schlafstätte und ein angenehmer Tagesaufenthalt im Sommer aufgestellt.

Die Baškiren nennen dagegen den einfachen Wetterschirm nicht *alasyğ*, sondern ihre im Vergleich zu den aus Zweigen errichteten Sommerküchen sehr soliden Blockhütten, die auf den Sommerweiden der Dörfer in der stärker bewaldeten Zone erbaut und jedes Jahr regelmässig benutzt werden. In anderen Teilen Baškiriens verwendet man statt dieser offensichtlich von den nördlichen Nachbarn entlehnten Bohlenhäuser Gebäude aus Brettern oder aus Stangen, sowie Bast und Rinde. Sie gleichen in der Form der Filzjurte. Alle diese Behausungen werden auf den Sommerweiden oder auf den Höfen selbst als Wohnung für die warme Jahreszeit aufgestellt und als *alasyğ* bezeichnet¹¹.

1 Vgl. Doerfer, S. 97 ff.

2 Vasmer II, S. 20; Preobraženskij, S. 439.

3 Radloff, Wb. I, Sp. 362; Ašmarin, VIII, S. 54 f.

4 Koşay u. Refet, S. 7; Koşay u. Aydın, S. 5; Derleme dergisi I, S. 87 f., 91, 93 f.; Derleme sözlüğü I, S. 178.

5 Radloff, Wb. I, Sp. 362 u. 364.

6 Karakalpaksko-russkij slovar', S. 756.

7 Uzbeksko-russkij slovar', S. 300.

8 Russko-kirgizskij slovar', S. 321.

9 Radloff, Wb. I, Sp. 362.

10 Koşay u. Aydın, S. 5; Derleme dergisi I, S. 87 f.; Tarama sözlüğü III, S. 13, IV, S. 14 f.

11 Rudenko, S. 208 ff.

Dagegen wurden die Filzjurten der Steppenbewohner, auch wenn sie nur als Sommerwohnung der schon in festen Dörfern Angesiedelten dienten, nie so genannt¹, obwohl die Wahl der Sommerwohnung in diesem Teil Baškiriens, wie Lepechin² aus der zweiten Hälfte des 18. Jh. berichtet, nur eine Frage des Vermögens war: Die reichen Baškiren zogen sich vor der Hitze in Filzjurten, die armen in Birkenrinde-Zelte zurück.

Von dieser allgemeinen Regel, dass nämlich die Filzjurte selbst nicht als *alačyğ* bezeichnet wird, gibt es einige Ausnahmen: Die sesshaften Azerbaigäner nennen die Jurten der nomadisierenden türkisch-sprachigen Gruppen *alačyğ*³. Bei der sesshaften Bevölkerung Anatoliens heisst nicht nur die runde Filzjurte sondern auch das schwarze Nomadenzelt aus Ziegenwolle so⁴, obwohl die Nomaden selbst ihr Zelt nie als *alačyğ* bezeichnen, sondern nur die provisorischen mit Decken aus Ziegenwolle belegten Sommerwohnungen der Yayla-Bauern⁵ oder ähnliche Unterkünfte, wie man mir im Taurus erklärte.

Wenn wir das hier nur kurz aufgeführte Material überblicken, so ergibt sich, dass der Ausdruck *alačyğ* nur im Gebiet der Urheimat der Türken auf ein ganz bestimmtes Bauwerk, nämlich das bei den in Wäldern lebenden und zumeist mit ehemals samojedischen Ethnien vermischten Gruppen gebrauchte konische Stangenzelt angewandt wird. Bei allen westlicheren Türken verwendete man diesen Begriff offensichtlich für sehr unterschiedliche Gebäude. Wie am Beispiel der Türkeitürken oder der Baškiren zu erkennen ist, kann es bei einem Volk auch viele Arten von *alačyğ* geben. Es handelt sich hier also um eine zusammenfassende Bezeichnung für Bauten verschiedenen Typs die daneben noch einen speziellen, von der Konstruktion her geprägten Namen tragen können. Was bei der einen Gruppe als *alačyğ* gilt, heisst bei der benachbarten oft ebenfalls zusammenfassend *äv* = Haus und umgekehrt. Die Abgrenzung zwischen diesen Begriffen könnte dem Aussenstehenden fliessend erscheinen. Aber dieser Eindruck wäre unrichtig: Es gibt einen prinzipiellen Unterschied zwischen den Begriffen *äv* und *alačyğ*.

An der Bedeutung des Wortes *äv*⁶, *äb*⁷, *äp*⁸, *ib*⁹, *öi*¹⁰, *üi*¹¹, *ü*¹², *üg*¹³, oder *ög*¹⁴ lässt sich am leichtesten erkennen, worin dieser Unterschied besteht: Dieses Wort

1 ebda S. 203 ff.

2 II, S. 37.

3 Radloff, Wb. I, Sp. 362; Russko-azerbaidžanskij slovar'. S. 153.

4 Koşay u. Refet, S. 7; Koşay u. Aydın, S. 5; Derleme dergisi, S. 87 f.; Derleme sözlüğü, S. 179; Tarama sözlüğü I, S. 16, II, S. 23, III, S. 13, IV, S. 14.

5 Diesen Terminus verwenden wir in Anlehnung an Hütteroth: Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren kurdischen Taurus. Marburger Geogr. Schriften 11. Marburg, 1959.

6 Uigurisch, čagataisch, Türkei. Alttürkisch der Inschriften.

Als Quellennachweis für die Wortformen wird wieder auf die im Literaturverzeichnis aufgeführten Wörterbücher verwiesen.

7 Eine andere Form des Alttürkischen und Qyzyl.

8 Eine andere Form bei den Qyzyl.

9 Chakassen.

10 Eine andere Form des Čagataischen, Taranči, Türkmenen, Baškiren, Kazantataren.

11 Auch diese Form ist im Čagataischen zu belegen, ferner: Südaltaier, Teleuten, Čelkanen, Kirgisen, Kazachen, Karakalpakken, Gelbe Uiguren.

12 Kommt bei den Gelben Uiguren, Schoren, Südaltaiern und Kazachen vor.

13 Schoren.

14 Tuvanier.

wurde stets— schon aus seinem Gebrauch im Alttürkischen ist dieses ersichtlich¹— auch als Ausdruck für Familie oder Klan verwendet². Deutlich zeigt es sich bei einigen von *äv* abgeleiteten Wörtern: *ävlänmäk* ein Verb, das in der gleichen Weise auch von den anderen Formen dieses Nomens abgeleitet wird, heisst nicht “ein Haus bauen” sondern “ein Hauswesen gründen”, d.h. “heiraten” (atü. *äblä*—verheiraten³) *ävçäk* heisst türkeitürkisch “mit der ganzen Familie”; als *ävdar* bezeichnet man auf azerbaïjanisch einen Menschen, der Familiensinn besitzt; *äv jyqmaq* bedeutet im Türkkeitürkischen “eine Familie zerstören, den Hausfriede nbrechen”. Dagegen ist das Wort nicht auf einen bestimmten Typ der Behausung festgelegt. Es bezieht sich auf die jeweils im Gebiet gebräuchliche Hausform oder auf mehrere Typen, die nebeneinander verbreitet sind, wie etwa bei den Baškiren⁴. Of wird eine nähere Definition dazu gebraucht: kazachisch *kis üi* = Filzhaus, Filzjurte, *aγas üi* = Holzhaus, *tas üi* = Steinhaus⁵. Der anatolische Nomade versteht darunter sein schwarzes Filzzelt genauso wie die Häuser eines Dorfes. Nur für Behördenhäuser und grosse städtische Bauten wird öfter *bina* oder *qonaq* verwendet. Die moderne Einzelwohnung heisst aber wieder in allen Sprachen *äv* u. ä.. Ein Beispielsatz aus einem Lehrbuch der türkischen Sprache⁶: *Şu evdeki dükkân kimindir?*, gemeint war die Übersetzung des deutschen Satzes: “Wem gehört der in jenem Hause befindliche Geschäftsladen?”, stiess bei vielen Türken auf Widerspruch, weil der Laden nicht zum Wohnteil des Hauses gehört. Es hätte besser *ev altındaki* heissen müssen, wenn der Laden im Parterre liegt⁷. Noch deutlicher wird der Inhalt von *äv* durch Beobachtungen P. Stirlings in Dörfern Zentralanatoliens: “The villagers say, that a house, ev or hane is a group of people whose food is cooked in common”⁸. Auch bezeichnete man innerhalb des Bauernhauses nur den Aufenthaltsraum der Familie als *äv* im Gegensatz zum *oda*, dem Gästeraum⁹. *Äv* wäre also oft mit “Heim” oder “Hauswesen” am treffendsten übersetzt. Nur bei den Völkern des Altai und seines nördlichen Vorlandes, Südaltaiern, Teleuten, Çelkanen, Schoren, Chakassen, ferner auch den Tobolsk— und Baraba— Tataren ebenso wie im Uigurischen scheint sich die Ansicht erhalten zu haben, dass das feste Haus und die Stadt ursprünglich etwas ganz andersartiges gewesen sind als die bewegliche

1 Malov, Pamjatniki, S. 362 u. 33.

2 Vgl. z.B. Radloff, Wb. I, Sp. 1172.

3 Malov, Enisejskaja pis'mennost', S. 84.

4 Rudenko, S. 217 ff.

5 Radloff, Wb. I, Sp. 1799.

6 Jansky, S. 64.

7 Den Hinweis auf diese Übersetzungsschwierigkeiten verdanke ich Herrn Dr. Doerfer, der das Beispiel u.a. mit seinen Schülern, Herrn Göyünç und Herrn Levend besprach.

8 Turkish Village. London 1965, S. 35.

9 ebda S. 21.

Nomadenjurte, da sie hierfür ein eigenes Wort prägten: *tura*¹. Dieses Wort gilt bei den Chakassen z. B. auch nicht für die der Jurte nachgebauten Holzhäuser, die immer noch *ib* heissen, sondern nur für die Blockhäuser russischer Art².

Es geht schon aus diesen wenigen Beobachtungen hervor, dass der Begriff *äv* “Haus” bei den Türken im Vergleich zu den westeuropäischen Sprachen weniger typologisch als funktionell aufgefasst wird. Es erscheint auch einleuchtend, dass Völker mit starker nomadischer Tradition das Gebäude selbst, das sehr oft ausgetauscht und erneuert werden musste, nicht ebenso in den Mittelpunkt des Interesses stellen wie eine bäuerliche Gesellschaft des westlicheren Europa, wo das oft jahrhundertealte unverrückbare Bauernhaus zum Kennzeichen der Familientradition wurde.

Wenn man *alaçyq* auch so von der Funktion her betrachtet, tritt der Unterschied zu *äv* zutage. Während die mit *alaçyq* bezeichneten Bauwerke stets mehr oder weniger deutlich den Charakter einer zeitweiligen Bleibe tragen, sei es als Unterkunft der Hirten, Feldarbeiter oder Gartenwächter oder als Sommerwohnung der ganzen Familie, in die ein Teil der Habe mitgenommen wird, als Schattenschirm oder Sommerküche, ist *äv* ursprünglich der Zentralpunkt des Hauswesens, das eigentliche Heim, einerlei ob es bei den einzelnen Gruppen aus Filz, Holz, Erde oder Stein besteht. Wie aus dem vorgelegten Material hervorgeht, bildet dies den Unterschied bei allen westlicheren türkischen Sprachen. Dagegen werden die Stangenzelte bei den Ethnien des Altai-Sajan-Gebietes und den nördlichen Vorländern dieses Gebirges *alaçyq* genannt, obwohl sie die zentrale Wohnstätte eines Teiles der Bevölkerung sind. Haben wir hier die ursprüngliche Bedeutung des Wortes vor uns, das später auf die leichteren zeitweiligen Unterkünfte der holzärmeren westlichen Steppen übertragen wurde? Oder war *alaçyq* von jeher die in der Wirtschaftsform des Nomadismus wichtige provisorische Wohnung, und dieser Name wurde auf die in den Augen der Türken weniger ansehnlichen Bauten der samojedischen Jäger und Renzüchter angewandt? Die Tatsache, dass bei den Jakuten früher das ganze Gehöft so genannt wurde einschliesslich wohl auch des grossen Stangenzeltes, das im Norden als Sommerwohnung diente, weiter südlich aber die ständige Wohnung des türkischen Stratoms der Jakuten gewesen sein dürfte³, spricht für das erstere. Eine eindeutige Antwort auf diese Frage kann nach dieser kurzen Übersicht aber noch nicht gegeben werden. Vielleicht werden spätere Untersuchungen und eine genauere Kenntnis der frühesten Geschichte der Türken zu einer Klärung führen.

1 Radloff, Wb. III, Sp. 1446. Vgl. auch v. Gabain, S. 44 ff.

2 Şibaeva, S. 40, 46 ff.

3 Popov, Starinnaja jakutskaja berestjanaja jurta. S. 98.

Bei den sesshaften Chakassen – dies war bereits am Anfang unseres Jahrhunderts der allergrösste Teil – dient das ehemals als ständiger Wohnsitz gebrauchte Zelt nur noch als zeitweilige Unterkunft auf fernliegenden Feldern und Weideplätzen. Die sesshaften Aserbaigianer bezeichnen Filzjurten als *alačyq*, obwohl sie früher ihr eigentliches Haus gewesen sein müssen. Die sesshaften Türken tun dies in Gebieten, wo die Jurte nur noch als Sommerwohnung dient¹. Den gleichen Prozess des Absinkens von *äv* auf *alačyq* stellt man auch am schwarzen Zelt in weiten Teilen der Türkei fest. Schon am Ende des 12. Jahrhunderts kann man diesen Prozess beobachten, denn Nizāmī², selbst nicht Nomade, verwendet zuerst das *alačuq* der Türkmene als Symbol der Zerbrechlichkeit im Gegensatz zum Fuss des Elefanten³, wie es nach ihm Ğeläledīn Rūmī⁴ und der persische Dichter Maulānā Kamāl adDīn Abd arRazzāqī Samarqandī⁴ getan haben. Zweifellos ist mit diesem festen Begriff die Jurte als typische und allgemein bekannte Türkmene – Behausung gemeint, nicht irgendein provisorisches in der Form wechselndes Bauwerk. Da sie aber den an feste Häuser gewöhnten und die wilden Nomaden gering schätzenden Städtern klein und unvollkommen erschien, wurde sie zum *alačuqi türkmāni* degradiert. Dagegen übernahmen die Mongolen als Nomaden das Lehnwort nicht für das reguläre Zelt sondern für provisorische Wohnungen, wie Doerfer⁵ den Text der Geheimen Geschichte überzeugend interpretiert. An den oben genannten Beispielen zeigt sich also, dass im *alačyq* oft ältere Formen der Hauptwohnungen weiterleben.

Darüberhinaus verdienen diese provisorischen Bauten auch deshalb die Aufmerksamkeit des Ethnologen, weil sie zwar für eine verhältnismässig kurze Gebrauchszeit errichtet werden, aber doch ihre bestimmten, von der Tradition geprägten Formen aufweisen, wie schon die wenigen Untersuchungen, die diesem Gegenstand bisher gewidmet wurden, ergeben haben⁶. In den zahlreichen Übergangsformen zwischen Sesshaftigkeit und Nomadismus, die man im Steppenraum Asiens und seinen Randgebieten antrifft, besitzen sie zudem als Sommerwohnungen eine besonders wichtige Funktion. Bei sesshaften Gruppen spielen sie als Gartenhaus oder Sommerküche zum Schutz gegen grosse Hitze eine wichtige Rolle. Auch bei Vollnomaden werden regelmässig provisorische Bauten als Sommerküche oder Hirtenunterkunft errichtet.

In einem der letzten Gespräche, die ich mit Herrn Prof. Arat haben durfte, wies er mich auf die Wichtigkeit von Aufzeichnungen über diese provisorischen Bauten hin, deren er eine grosse Zahl auch in Mittelasiens selbst gesehen und bewohnt hatte. So will ich nun, seiner Anregung folgend, einen kleinen Beitrag zu

1 Über die spätere Bezeichnung geflochtener jurtenähnlicher Wohnhäuser als *alačyq* vgl. S.Š. Gadžieva; Kумыki, Moskau 1961, S. 204 f.

2 Resulzade, S. 327. Den Hinweis auf diesen Dichter verdanke ich Herrn Dr. T. Gandjei.

3 Šerefeddin, S. 3 f.; Tarama Sözlüğü II, S. 23.

4 Doerfer, S. 98.

5 ebda S. 101. Vgl. auch Poppe, S. 38.

6 Vgl. z. B. V. Rudenko, S. 200 u. Popov, Žilišče, S. 132. Einige Sommerhäuser in Pamphylien und Pisidien bildet de Planhol (Taf. I u. LI) ab.

dieser Frage liefern, indem ich über einige Typen der Sommerhäuser in der Gegend von Ulukışla, Göksün und Pınarbaşı in Südost-Anatolien berichte, die ich im Herbst des Jahres 1957 untersucht habe.

Rings um Ulukışla pflegen die Bauern, ungeachtet dessen, dass das Gebiet selbst schon über 1000 m über dem Meeresspiegel liegt, in der heissesten Zeit, vor allem abernach der Kornerte, höher gelegene oder entferntere und nicht abgegraste Weiden mit ihren Herden aufzusuchen. Die Familie oder der Teil der Familie, der sie begleitet, wohnt dann in der traditionellen Filzjurte, die hier auch *alaičyq* genannt wird¹. Im Winter liegen das Scherengatter, die Dachstäbe und die Bedeckung der Jurte in einer Ecke des Abstellraumes. Der empfindlichere Dachkranz hängt oft frei an einer Mauer (Abb. 1). Sehr häufig allerdings sind die Schafherden nicht mehr gross genug, um genügend Wolle für die Filzbedeckung der Sommerwohnung zu liefern. Dann müssen die Bauern sich mit Rohrmatten in der Art, wie sie auf Abb. 2 an einem anderen Typ des *alaičyq* zu sehen sind, begnügen. Die Matten werden nach aussen hin mit weissen Baumwolltüchern überdeckt, die Schatten geben, Tau und nächtliche Kälte abwehren und der Jurte ihr seit altersher beliebtes helles und stattliches Aussehen verleihen. Breite gemusterte Webbänder halten das Gebäude zusammen und schmücken es genau so wie bei dem Türkmene in Mittelasiens. Dass die billigere Bedeckung der Jurte in Anatolien schon länger den Filz ersetzen musste, erfahren wir durch eine Beobachtung des Grafen Schweinitz, der sie im Gebiet um das etwa 30 km östlich von Ulukışla gelegene Ereğli aufnahm und kurz beschrieb². Wie mir aber versichert wurde, gibt ein so gedecktes *alaičyq* einen bei weitem nicht so dichten Schatten wie ein filzgedecktes, in das die heisse Luft auch weniger eindringt.

Die Einzelheiten des Baues und die Einrichtung dieses *alaičyq* sollen hier aber nicht erörtert werden, denn über die Jurten in Anatolien ist mehrfach eingehend berichtet worden³. Dagegen hat eine einfachere Form der Sommerwohnung in der mir zugänglichen Literatur noch keine genauere Beschreibung erfahren⁴. Sie wurde von der ärmern Bevölkerung und von vielen Bauern aus tiefer gelegenen Dörfern oder von Kleinstädtern, die mit nur kleinen Herden nach der Ernte in die Umgebung von Ulukışla kamen, benutzt, und auch *alaičyq* genannt⁵. Ich hörte aber in der Gegend von Ulukışla auch eine typologische Bezeichnung für dieses Bauwerk: *čatma äv* = "Firsthaus" bzw. "Haus mit giebelartig zusammengefügtten Hölzern"⁶. Der

1 Yalgn, II, S. 66.

2 Abb. 20 u. S. 66 f.

3 Zuletzt Koşay, Abb. 3 u. 4.

4 Notizen darüber u. eine Abb. finden sich bei Yalgn, II, S. 39 u. 60 u. Güngör, S. 49. Danach wurde dieses *alačyq* von den halbbesshaften Angehörigen der Stämme Kolfalı, Köserelli u. Karakayal in Süd-Anatolien gebraucht.

5 Vgl. auch Güngör, ebda.

6 Über andere Bauwerke mit der Bezeichnung *čatma* vgl. Derleme dergisi I, S. 310 sowie Németh, S. 13f.

Ein ähnlich gebautes, provisorisches Haus für die ärmere Bevölkerung gibt es auch bei den Türkmene an der Südküste des Kaspischen Meeres (Džikiev, S. 80).

Aufbau des Hauses ist auf Abb. 2 ersichtlich: zwei gegabelte 1,5 – 2 m hohe Pfosten werden in einem Abstand, welcher der gewünschten Länge des *alaçyq* entspricht, in den Boden gerammt. In die Gabelungen legt man den Firstbalken, der im Abstand von ca. 20 cm breite Schlitz aufweist. Der Firstbalken wird an die beiden Grundpfiler fest angebunden (Abb. 3). Durch seine Öffnungen zieht man die Spitzen gebogener starker Weidenzweige¹, die mit ihren unteren Enden im Boden stehen, so dass sie die Grundlage eines Tonnengewölbes bilden. Wie auf Abb. 4 zu erkennen ist, drückt man mit einem Strick das durch den Firstbalken gezogene Ende jedes Zweiges auf den Bogen des gegenüberliegenden herab, so dass sie sich gegenseitig Halt verleihen. Der darüber gebreitete, möglichst helle Belag aus Baumwollgewebe beugt ebenfalls die gebogenen Zweige zur Erde. Die Wände des Zeltes bestehen aber nicht nur aus Baumwollgewebe. Genauso wie bei der Bedeckung der meisten Jurten umgibt diese Sommerwohnung eine Matte bis zu einer Höhe von 1–1,25 m, bestehend aus Rohr, das in einer Reihe dicht nebeneinander gelegt und an drei, vier oder fünf Stellen mit einer festen Schnur verbunden wird (vgl. Abb. 2 u. 5). Auch Wälle aus Steinen, alte Zäune in verschiedener Höhe u. ä. nutzt man gerne aus, um seinem *alaçyq* damit eine feste Wand zu geben (Abb. 6).

Man betritt das Sommerhaus an einer Schmalseite, indem man den Baumwollbelag von der Mitte aus zurückschlägt. Seine Teile sind sonst mit grösseren Stichen zusammengenäht, damit der Wind das Gebäude nicht so leicht abdecken kann. Einzelne Sommerhäuser besitzen auch eine Tür aus Brettern, die mit Stricken an einem der Grundpfiler hängt. Es bedarf dann aber eines zweiten Pfostens als Türanschlag, damit die Tür auch zugeschlossen werden kann (Abb. 5).

Noch in den 30 er Jahren unseres Jahrhunderts wurden auch diese Zelte mit Filz gedeckt². Wie mir A.R. Yalgin (am 9. 4. 57) berichtete, benutzte man zu ihrer Konstruktion damals nicht selten Scherengatter als Wände statt der Rohrmatten.

Den zweiten Typ der Sommerwohnung, der hier beschrieben werden soll, sah ich bei den Dörfern Kazandere und Kirezliyurt, die zwischen Göksün und Saimbeyli liegen. Beide Dörfer hatten 7–10 km von der eigentlichen Siedlung entfernt in höheren Gebirgslagen Weidegebiete, auf denen die Bauern sich lange aufhielten, um neben der Nutzung ihres nicht sehr fruchtbaren Ackerlandes möglichst gute Erträge aus ihren verhältnismässig grossen Herden zu erwirtschaften. Sie besaßen ausser einigen Pferden Rinder, Schafe und Ziegen. Nur die Ziegen erhielten keine Stallfütterung und blieben das ganze Jahr in dem höher gelegenen Gebiet, betreut von einigen Hirten, die im Winter in einem festen Haus lebten. Die übrigen Bewohner des Dorfes zogen schon im Mai oder Juni auf die Yayla. Die meisten Männer

¹ Wie Güngör, S. 49, mitteilt, können es auch Haselruten sein.

² Yalgin, 11, S. 39; Güngör, S. 49.

gingen zur Erntezeit von hier aus die etwa 1 1/2 Stunden zu ihren Feldern beim Dorf hinunter.

Ihre Sommerwohnung ist gelegentlich das konische Stangenzelt (Abb. 7). Diese einfachste Form des *alaçyq* wird aber meist nur als Sommerküche oder als Stall benutzt, in dem die Zicklein, Lämmer oder Kälber nachts eingesperrt werden, damit sie die Milch der Muttertiere nicht austrinken. Auf den Sommerweiden der Nomaden im Berit-Dağ, ca. 25 km weiter östlich, werden sie für die sommerliche Korsanschule der Kinder aufgebaut.

Die Grundfläche eines solchen Zeltes beträgt im Durchmesser normalerweise nicht mehr als 6 m. Meist ist das Zelt aber wesentlich kleiner. Seine Höhe liegt zwischen 2 und 3 m. Diese geringen Ausmasse sind durch die Knappheit an längeren Stangen bedingt. Die vorhandenen Stämme erscheinen durch den Krüppelwuchs der Bäume – Kiefern und Baumwacholder – in dem verkarsteten Gebiet unverhältnismässig kurz und dick. Man beginnt den Bau des konischen Zeltes mit einem etwas längeren Stangenpaar. Eine Stange legt man auf einen festen Astansatz der anderen, die ihr auf der Grundfläche genau gegenübersteht. Alle anderen Stangen werden gegen dieses erste Paar gelehnt, so dass die Spitzen zusammenkommen. Die Bedeckung des Zeltes kann aus älteren Ziegenwoll-Decken bestehen. Meist stellt man aber die Stangen so dicht, dass sich eine zusätzliche Decke erübrigt. Viele Stangen haben nicht die volle Länge. Sie werden an die anderen angelehnt und dichten den untersten Teil des Stalles ab, an dem die langen Stangen naturgemäss am weitesten auseinanderstehen.

Diese Ställe werden jedes Jahr an einem neuen Standort aufgebaut, weil der vorjährige als verschmutzt gilt. Es hat sich hier Dung angesammelt, der Fliegen anlockt. Nach Meinung der Bauern von Kazandere überwintert auch viel Ungeziefer im Boden darunter.

Grössere Ställe besitzen eine andere Konstruktion. Sie haben die Form von Satteldachhütten ohne Seitenwände (Abb. 8). Zu ihrem Aufbau benötigt man zwei Paar sich an der Spitze kreuzender Stangen von der gleichen Art wie beim Stangenzelt. Nur dürfen diese geschälten, 10–15 cm dicken und möglichst festen Stämme nicht nur einen Astansatz aufweisen, sondern man lässt alle Äste in einer Länge von ca. 10 cm mit einem gleichmässigen Abstand von 30–50 cm auf der nach aussen gewendeten Seite jedes der beiden Stämme stehen. Diese beiden Stangenpaare stellt man in einem Abstand, welcher der gewünschten Länge des Stalles entspricht, also in einer Entfernung von 3–5 m von einander, auf und legt dann waagerechte Stangen auf je zwei gegenüberliegende Astansätze. Die oberste Stange liegt neben der Kreuzung der gegeneinander gelehnten Stämme nur auf einer Seite und bildet die Firstlinie. Es kommen aber auch Konstruktionen vor, die an das bei Ulukışla verbreitete *alaçyq* erinnern: Zwischen die gekreuzten Stämme rammt man einen Pfosten in den Boden, der in einer Gabelung an seinem oberen Ende direkt unterhalb der Kreuzung die Firststange trägt.

An den Schmalseiten werden in einem flachen Halbrund weitere Stangen und Bretter an diese Konstruktion gelehnt, die auf einer Seite einen schmalen Eingang freilassen. Die Bauern bedecken den provisorischen Stall mit Rinde und stellen von aussen abgeholzte Büsche und junge Bäume dagegen, um ihn vor Wind oder Ausbruchsversuchen der Tiere zu schützen. Zu demselben Zweck wird auf einer Schmalseite oft eine dünnere Stange quer zu den senkrecht gelegten Rindenstreifen aufgenagelt. Der First ist durch zusätzlich darüber gebreitete Lagen von Rinde regendicht gemacht. Auch diese Ställe werden jedes Jahr erneuert.

Die Sommerwohnung der Bauern selbst besteht aus einer Kombination der Stangenzelte und der zuletzt beschriebenen Bauten (Abb. 8 u. 9). Um einen Baum – meist einen Baumwacholder – der einen dichten Schatten wirft, wird das konische Stangenzelt errichtet, das als kühler Vorraum dient. Daran schliesst sich der längliche Hauptraum, der ebenso konstruiert ist wie die grösseren Ställe. Das eine Paar der sich kreuzenden Stangen stützt sich auf einen der niedrigeren Äste des Baumes in einer Höhe bis zu 3,5 m. Das andere steht in etwa 4 m Entfernung davon. Die waagerechten Stangen reichen bis an das konische Stangenzelt rings um den Baum heran. Wenn die Firststange mit dem einen Ende in der Gabelung eines Pfostens ruht, kann sie mit dem andern auf einen Ast des Baumes gelegt werden (vgl. Abb. 9). Den Abschluss auf der vom Baum abgewandten Seite bildet wieder ein flaches Halbrund aus Stangen und Brettern, das an die gekreuzten Stangen gelehnt wird. Die Bauern decken diese Wohnung ebenfalls mit Rinde, häufiger aber noch mit Streifen schwarzen Ziegenwollgewebes, das am Fusse wieder durch daran gelehntes Buschwerk und junge Bäume gehalten wird. Das Vorhaus in Form des Stangenzeltes wird nicht gedeckt ebenso wie die rückwärtige Schmalseite. Man stellt aber hier die Stangen besonders dicht, während sie innen bei der Abteilung des konischen Zeltes gegen den länglichen Teil nur vereinzelt stehen und einen breiten Durchgang von einem Raum in den anderen freilassen. Da das Zelt an einen Baum gelehnt ist, kommt es dabei nicht zu Gleichgewichtsstörungen der Konstruktion. Alle Sommerwohnungen von Kazandere waren nach diesem Muster gebaut. Die Bauern von Kirezliuyurt konstruierten sie auf die gleiche Weise, liessen aber das Stangenzelt als Vorraum meist fort. Ihre Gebäude waren kürzer und nur bis zu 2 m hoch.

Die Bauern eines kleinen Dorfes bei Yedioluk, zwischen Sarız und Pınarbaşı, als, dessen Name mir Kızkaçtı angegeben wurde, finden auf ihren Sommerweiden kein Bauholz, dafür umso mehr Steine vor. So bestehen ihre Sommerwohnungen aus Steinen verschiedener Grösse, die mit Lehm aufeinander gemauert werden (Abb. 10). An den Ecken und den Einfassungen der Eingänge setzen sie besonders grosse Steine. An vielen Bauten zeigt sich aber, dass scharfe Ecken vermieden werden. Hierfür müsste offenbar eine sorgfältigere Auswahl der Steine getroffen werden oder eine Bearbeitung des Baumaterials stattfinden. So weisen die Bauten meist eine verhältnismässig weite Abrundung der Ecken auf (Abb. 11). Als Unter-

lage der Lehmdecke müssen Balken herangeschafft werden. Für die kalten Abende in diesem hohen Ausläufer des Binboğa-Đağ und zum Kochen dient ein Kamin, der bei vielen der Häuser als ein Halbrund aus einer der Aussenwände, meist der rechten, gesehen vom Eingang aus, hervortritt (Abb. 12).

Jedem Bauern stehen mindestens zwei Räume zur Verfügung, ein Stall und ein Wohnraum. Bei einigen der Sommerhäuser liegen beide nebeneinander unter einem Dach. Man betritt die Stallung zuerst und gelangt auf die Wohnseite durch eine Türöffnung in der Zwischenwand, die im rechten Winkel zur Wand mit der Eingangstür aufgemauert ist. Mehrere Bauern hatten auch getrennte Eingänge zum Stall und zum Wohnraum. Feste Türen, die eine solidere Türeinfassung bedingt hätten, gibt es nicht.

Die Sommerwohnungen erfordern zu ihrem Aufbau mehr Arbeitsaufwand als die zuerst beschriebenen Holzkonstruktionen. Sie werden daher jedes Jahr bezogen. Ihr Standort kann nicht ohne weiteres gewechselt werden. Dies hält natürlich auch den Wald-Raubbau, der mit den Bauten bei Kazandere und Kirezliuyurt verbunden ist, in Grenzen. Im Ganzen gesehen, sind diese Sommerwohnungen den Lehmziegelkonstruktionen, den Häusern im Dorf selbst, nachgebaut, wie man an ihrer Form, dem Türabschluss und der Decke erkennt. Sie bilden nicht wie die andern hier beschriebenen Arten des *alaçyq* einen selbständigen Bautyp.

LITERATURVERZEICHNIS.

- Ašmarin, N. J.: *Thesaurus linguae tshuvaschorum*. Čeboksary 1935. Bd. VIII. *Azerbaidžansko-russkij slovar*¹. Baku 1962.
*Baškirska-russkij slovar*¹. Moskau 1958.
 Caferoğlu, A.: *Uygur Sözlüğü*. İstanbul 1934.
*Chakassko-russkij slovar*¹. Moskau 1956.
 Doerfer, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. I-II. Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, Bd. XVI u. XIX. Wiesbaden 1963–65.
 Džikiev, A.: *Poselenija i žilišča Turkmenov jugovostočnogo poberež'ja Kaspijskogo morja v XIX–XX vv.* Sovetskaja Etnografija 4, 1957 S. 76–90.
 Gabain, A. v.: *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken*. Der Islam XXIX, 1949, S. 30–62.
 Güngör, K.: *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü neşriyatı 24. Ankara 1941.
 Haenisch, E.: *Manghol un nuica tobca'an*. Lp. 1937.
 Haenisch, E.: *Wörterbuch zu Manghol un nuica tobca'an*. Lp. 1939.
 Haenisch, E.: *Die Geheime Geschichte der Mongolen*. Lp. 1941.

- Ionova, O.V.: *Zilie i chozjajstvennye postrojki jakutov.* Trudy Instituta Etnografii XVIII, 1952, S. 239-319.
- Jakovlev, E. K.: *Etnografičeskij obzor inorodčeskago naselenija doliny Juznago Eniseja.* Opisanie Minusinskago Muzeja, vyp. IV. Minusinsk 1900. T. 2: Inorodčeskoe naselenije Minusinskago Okrug.
- Jansky, H.: *Lehrbuch der türkischen Sprache.* Wicshaden 1955.
- Joki, A.J.: *Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache.* Studia Orientalia XIX, I. Helsinki 1953.
- Karakalpaksko-russkij slovar'.* Moskau 1958.
- Koşay, H. Z.: *Yapı ile ilgili sözler.* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi II. Ankara 1958, S. 199-234.
- Koşay, Hamit und O. Aydın: *Anadilden derlemeler II.* Ankara 1952.
- (Koşay) H. Z. und I. Refet: *Anadilden derlemeler.* 1932.
- Lepechin I.: *Dnevnyja zapiski putešestvija po raznym provincijam Rossijskago gosudarstva 1768-72 g. I-IV.* St. Petersburg 1795-1814.
- Malov, S. E.: *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti.* Moskau, Leningrad 1951.
- Malov, S. E.: *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov.* Moskau, Leningrad 1952.
- Menges, K.H.: *Die Sibirischen Türkisprachen.* Handbuch der Orientalistik I, 5. Leiden, Köhl 1963, S 72-138.
- Narody Sibiri.* hg. v. M. G. Levin und L.P. Potapov. Moskau. Leningrad 1956.
- Németh, J.: *Wanderungen des mongolischen Wortes nökür 'Genosse'.* Acta orientalia III. 1953, S. 1-23.
- Pekarskij, E.K.: *Slovar' jakutskogo jazyka.* Bd. 1-3, Neudruck 1958.
- Planhol, X. de: *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens.* Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, III. Paris 1958.
- Popov, A. A.: *Starinnaja jakutskaja berestjanaja jurta.* Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii X, 1949, S. 98-106.
- Popov, A. A.: *Žilišče.* Istoriko-etnografičeskij atlas Sibiri. Moskau, Leningrad 1961, S. 131-226.
- Poppe, N.: *The Turkic loan words in Middle Mongolian.* Central Asiatic Journ. I, 1955, S. 36-42.
- Preobraženskij, A. S.: *Etimologičeskij slovar' russkago jazyka.* Moskau 1910-14.
- Radloff, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte.* Bd. I-IV. St. Petersburg 1893-1911.
- Radloff, W.: *Aus Sibirien.* Bd. I-II. Lp. 1893.
- Resulzade, M. E.: *Azerbaycan şairi Nizami.* Ankara 1951.
- Rudenko, S. J.: *Baškiry.* Moskau, Leningrad 1955.
- Russko-altajskij slovar'.* Moskau 1964.
- Russko-azerbaidžanskij slovar'.* Baku 1955.
- Russko-kazachskij slovar'.* Moskau 1954.

- Russko-kirgizskij slovar'.* Moskau 1957.
- Russko-tatarskij slovar'.* Bd. 1-4 Kazan 1955-59.
- Russko-turkmenskij slovar'.* Moskau 1956.
- Schweinitz, H.H. Graf v.: *In Kleinasien.* Berlin 1906.
- Şerefeddin, M.: *Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler.* Türkiyat Mecmuası 4, Istanbul 1934.
- Şibaeva, Ju. A.: *Iz istorii chakasskogo žilišča.* Kratkie soobščeniya Instituta Etnografii X, 1959. S. 40-53.
- XIII Asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü.* Bd. I-V. Ankara 1943-57.
- Türkiye'de Halk Ağzından *Derleme Sözlüğü I.* Ankara 1963.
- Türkiye'de Halk Ağzından *Söz Derleme Dergisi.* Bd. I, Istanbul 1939.
- Tvinsko-russkij slovar'.* Moskau 1955.
- Uzbeksko-russkij slovar'.* Moskau 1959.
- Vajnětejn, S. J.: *Čum podkammenno-tungusskich ketov.* Kratkie Soobščeniya Instituta Etnografii XXI, 1954, S. 39-43.
- Vajnětejn, S.J.: *Tuvincy-Todžnicy.* Moskau 1961.
- Vasmer, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch* Bd. II. Heidelberg 1955.
- Yalgın, A.R.: *Cenupta Türkmen oymakları.* Bd. 2, Ankara 1933.

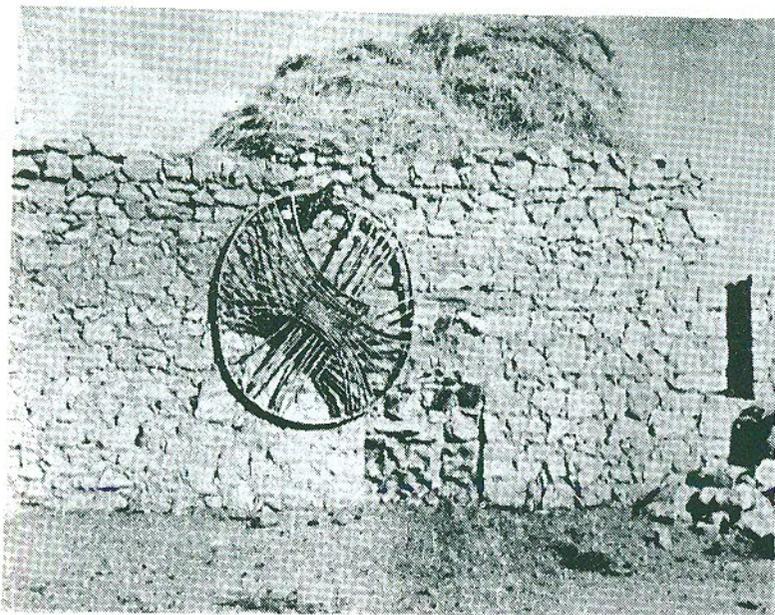

Abb. 1 An einem Bauernhaus aufgehängter Dachkranz einer Jurte

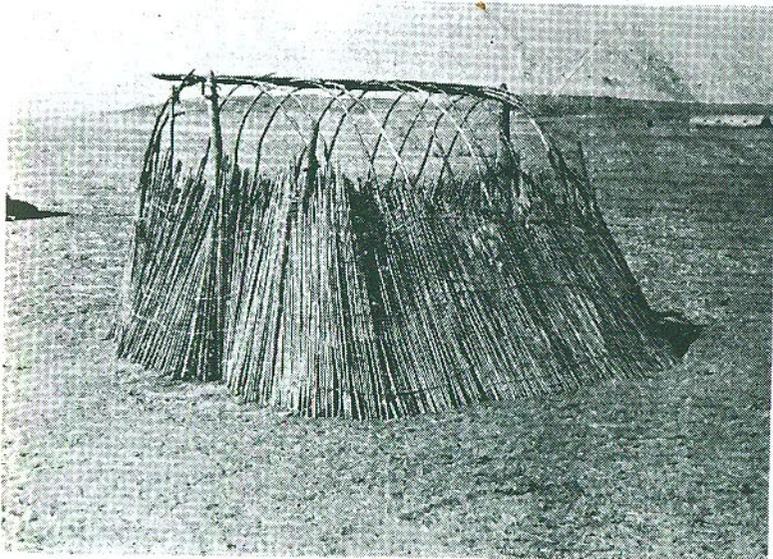

Abb. 2 Čatma äv

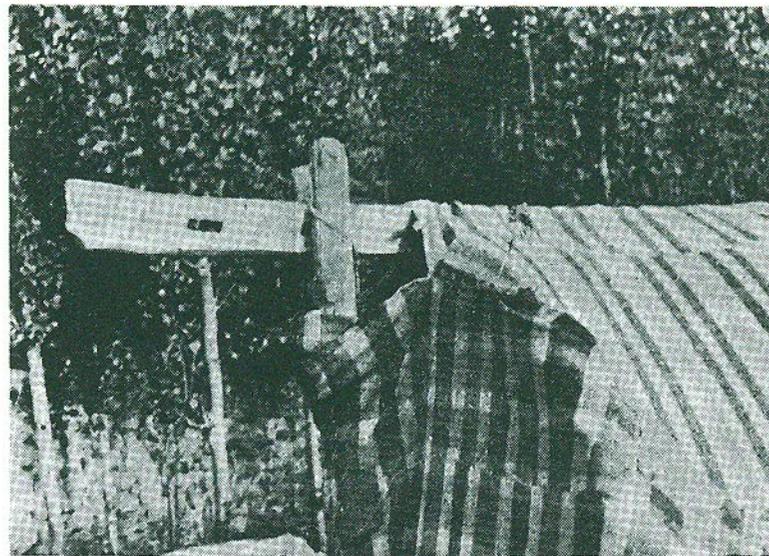

Abb. 3 Befestigung des Firstbalkens

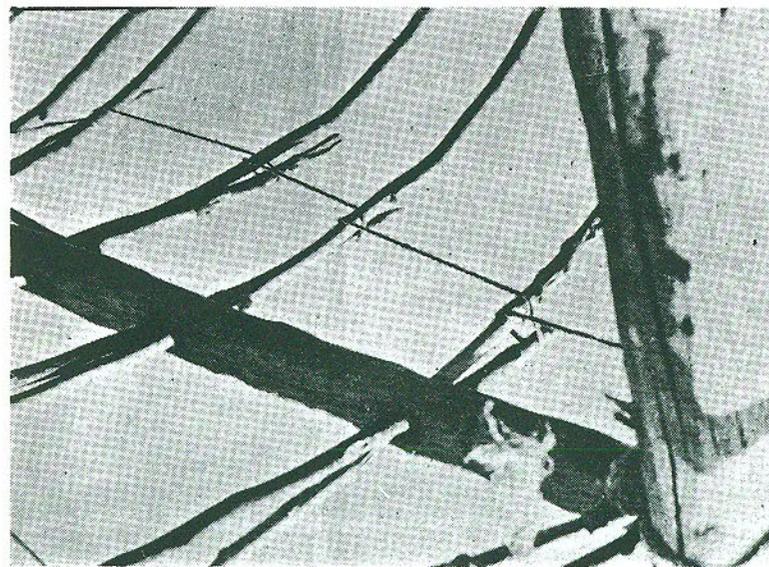

Abb. 4 Firstkonstruktion

Abb. 5 Ćatma äv mit Tür

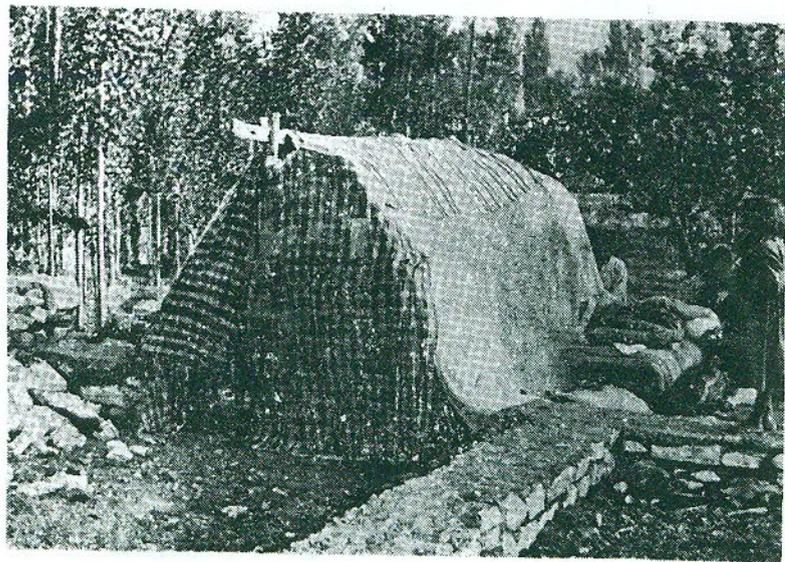

Abb. 6 Mit Baumwolltüchern bedecktes Ćatma äv

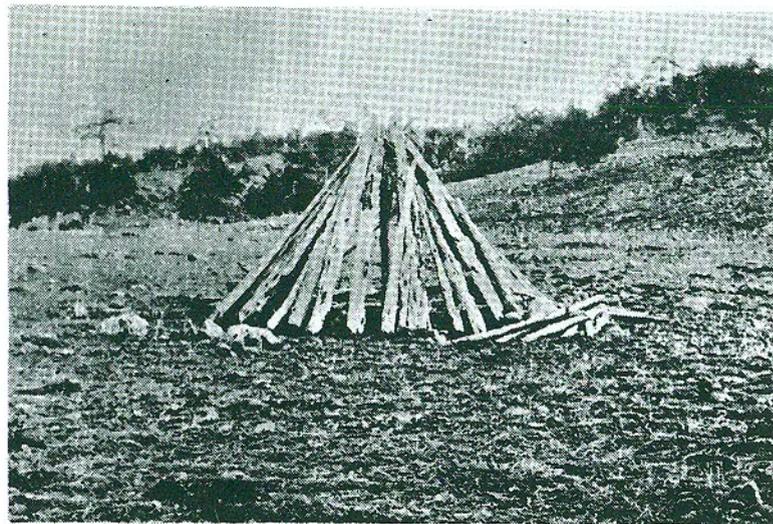

Abb. 7 Kömisches Stangenzelt

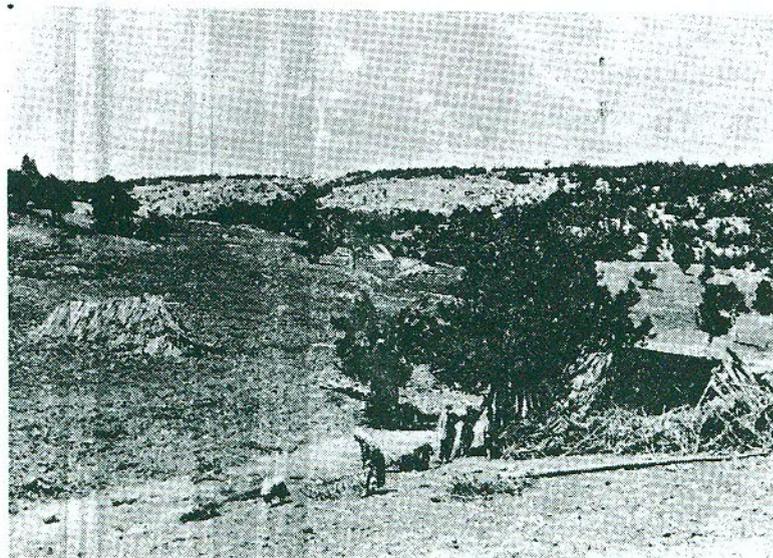

Abb. 8 Blick über die Yayla des Dorfes Kazandere. Im Vordergrund links liegt ein Stall, rechts eine Sommerwohnung der Bauern

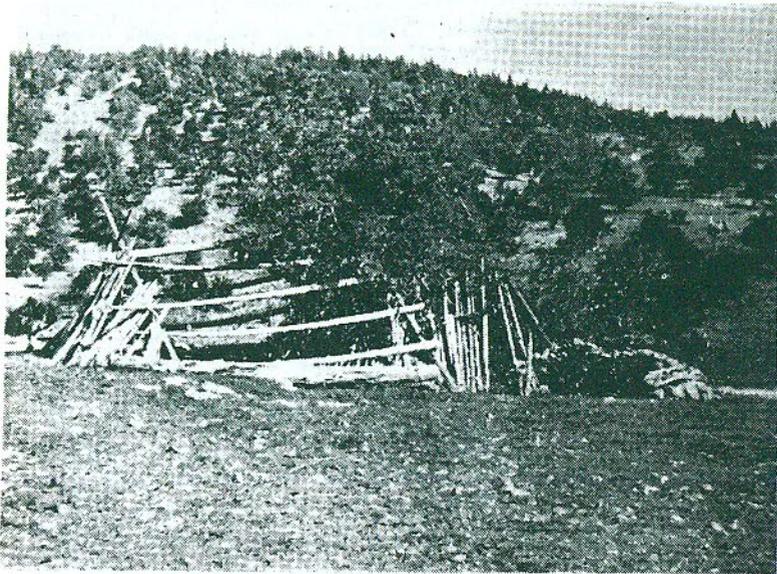

Abb. 9 Konstruktion eines Sommerhauses von der Yayla des Dorfes Kazandere

Abb. 10 Blick über die Yayla des Dorfes Kızkaçtı

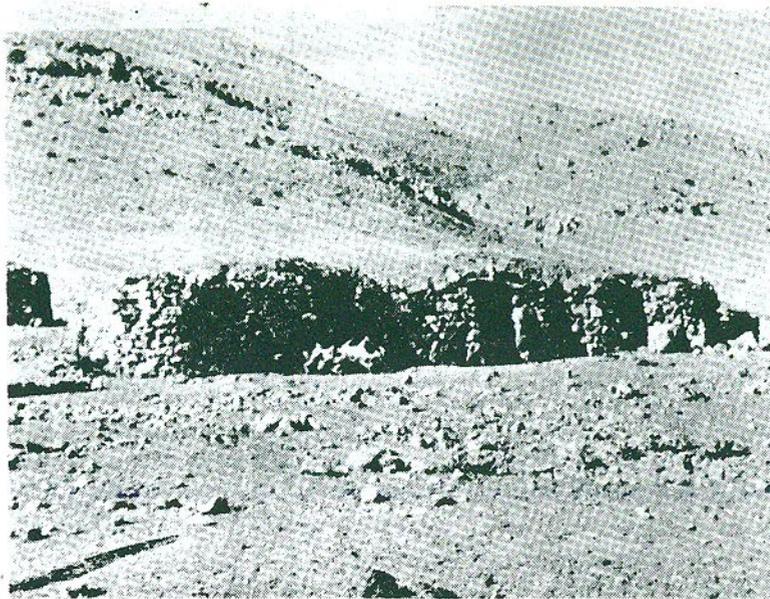

Abb. 11 Sommerhäuser auf der Yayla des Dorfes Kızkaçtı

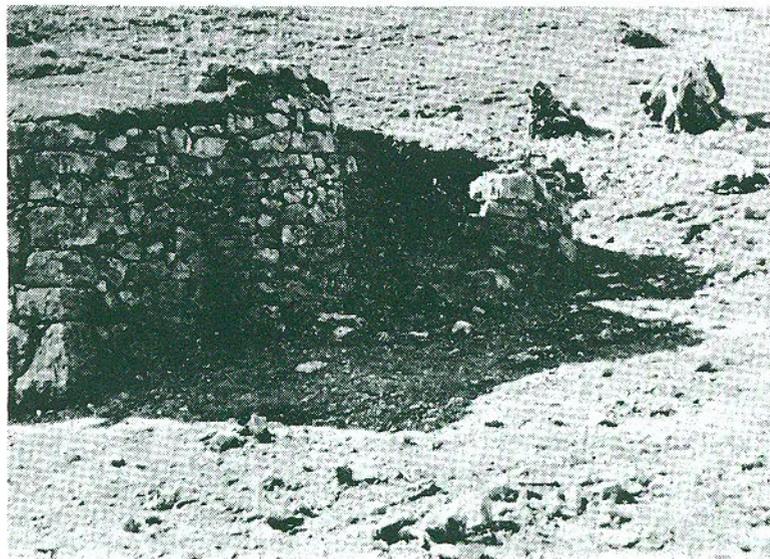

Abb. 12 In die Wand eingebauter Kamin eines Sommerhauses

TARİHTE "TÜRK" ADI

Ibrahim Kafesoğlu
İstanbul

Bugün ilim dünyasında, umumiyetle, "Türk" adının m. VI. yüzyıl ortasında Gök-Türkler tarafından kurulmuş olan devlet (552-744) ile ortaya çıktığı kabul olunmaktadır¹. Buna göre, "Türk" adı ilk olarak Çin yıllığı *Çou-şu*'da, Gök-Türk birliğini göstermek üzere, 542 yılında² ve Batı Wei imparatoru T'ai-tsu tarafından Gök-Türk şefi Bumm'a elçi gönderilmesi münasebetiyle de 545 yılında görünmektedir³.

I- Türk adının eskiliği hakkında ileri sürülen görüşler:

Türk adı Çin tarihî vesikalarında böyle ortaya çıkmakla beraber, Türk soyundan gelen ve türkçe konuşan topluluklar şüphesiz çok eskiden beri mevcut bulunuyordu.

1 Batı literatüründe umumiyetle, doğrudan doğruya, "Türkler", "Türk devleti" diye zikredilen bu topluluk ve siyasi teşekküle biz, bunu diğer Türk topluluk ve devletlerinden ayırmak üzere, Gök-Türkler, Gök-Türk devleti vb. demekteyiz. Yalnız, Türk dilinin tarihi tasnifinde "Eski Türkçe" bölümünde, Uygurca'dan önceki safha olarak yer alan bu Türk toplumunun diline Batı literatüründe Gök-Türkçe (Kök-Türkçe) adı verilmektedir (Gök kelimesinin o çağdaki telâffuzu kök'tür). Bu tabir ilk defa W. Bang tarafından kullanılmış (bk. W. Bang, *Über die köktürkische Inschrift*. . . Leipzig, 1896; ayn. müell., *Zu den Kök-Türk Inschriften*, T'oung Pao, 1896, s. 255 vdd; ayn. müell., *Köktürkisches*. . . WZKM. 1897, XI, s. 192 vdd., vb. . .), daha sonra Türk dili mütehassıslarının çoğu tarafından devam ettirilmiştir (meselâ, A.v. Le Coq, *Köktürkischen aus Turfan*, Berlin, 1909; J. Németh, *Die köktürkischen Grabinschriften*. . . KCSA, II, 1-2, 1926, s. 134 vdd; R.R. Arat, *Türk şivelerinin tasnifi*, TM, X, 1953, s. 96, 119; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, I, İstanbul, 1958, s. 49, 99, vd; A. Dilaçar, *Türk diline genel bir bakış*, Ankara, 1964, s. 74, 92 vd).

Bilindiği gibi, "Kök-Türk" tabirini bizzat bahis mevzuu Türkler kendileri kullanmışlardır (H.N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, 1936, s. 30: Kül - Tegin, I D, 3; Bilge, II D, 4). "Kök-Türk" tabirinin mânası hakkında bk. W. Thomsen, *Turcica*, 1916, s. 19-25; O. Pritsak, *Qara, Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, Z. V. Togan Arm. İstanbul, 1953, s. 259; R. Giraud, *L'Empire des Turcs cèlestes*, Paris, 1960, s. 15, 25.

2 Bk. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I, Wiesbaden, 1958, s. 28.

3 Liu M.-Tsai, *ayn. esr.* I, s. 6; II (1958), s. 490, not, 22. Gök-Türk devletinin kuruluş tarihi olarak gösterilen 552 senesi Bumm'un resmen *Il-Hagan* unvanını aldığı yıldır. Fakat gerçekte bu devletin daha önceki tarihlerde müstakil hüviyette bulunduğunu Çin ile elçi teatisi ortaya koymaktadır. Nitekim Bumm kendi elçilerini Wei imparatoruna 546 da göndermiştir (*ayn. esr.*, I, s. 7). Gök-Türk hakam İşbara (ölm. 587) ya göre, bu devlet 535 de kurulmuştur (bk. L. M. Ts. *ayn. esr.* I, 52; II, 528).

Asya Hunları (Çin kaynaklarında, Hsiung-nu), Batı Hunları (Avrupa Hunları), kuzey Çinde Tabgaç'lar (Çin kaynaklarında, T'o-pa) ile aynı sahanın çeşitli bölgelerinde küçük devletler kuran "Hsiung-nu imparatorları"na bağlı toplulukların ekseriyeti anadilleri türkçe olan ve Türk soyundan gelen küteller idiler⁴. Türklerin böylece tarihte büyük yer tutan eski bir millet olduğu düşüncesi birçok tarihçi ve dileciyi "Türk" adının pek eski bir maziye sahip olabileceği hükmüne götürmüş ve bunlar "Türk" adını en eski tarih kaynaklarında aramak yoluna girmişlerdir.

Meselâ ünlü tarihçi J.v.Hammer, Herodotos'un doğu kavimleri arasında zikrettiği *Targita*'ların Türk olduğunu tahmin etmişti ki, ona göre, "Türk" ismi ilk olarak bu kavmin adında geçmiş olmalı idi⁵. Keza v.Hammer Tevrat'taki *Togharma* adını da "Türk" ismi ile ilgili görmekte idi⁶. Herodotos'da "Türk" adını arayanlardan biri de Avusturyalı bilgin Tomasehek'dir. Bu da Grek tarihçisinin "İskit" arazisinde gösterdiği kavimlerden *Tyrkae* (Jyrkae)ji Türk kabul etmişti⁷. Linguistique esasa dayanarak değil, fakat benzetme yolu ile "Türk" adının pek eski devirlerde izlerini bulmağa çalışanlar daha çoktur. Meselâ bir Fransız şarkiyatçısı, Plinius ile P. Mela'da *Turcae* şeklinde geçtiği iddia olunan kavmi Türklerle aynı saymış⁸, F.v.Erdmann, *Thrak* adını "Türk" ile aynileştirmiş⁹, V.de St. Martin ile meşhur J. Marquart eski Hind kaynaklarındaki *Turukha* veya *Türüşka* (yahut *Turuşka*) adını "Türk" ile birleştirmek istemişler¹⁰, Ön Asya çivi yazılı metinlerde ülke adı olarak görülen *Tourki* kelimesi ile ve Asurca çivi yazılı vesikalardaki *Turukku* okunabilen kavim adı ile "Türk" sözünün münasebeti düşünülmüş¹¹, ayrıca "Türk" isminin arabcadan uydurma *Turkor* kelimesinden çıktığı iddia olunmuştur¹².

Türk adının çok eskiden beri mevcut olduğu kanaatinin hâkim bulunduğu zamanlarda bu ad tabiatıyla eski Çin kaynaklarında da aranmıştır. Böylece Çin yıllıklarında m.ö. 2. bin ortalarından itibaren görüldüğü söylenen *Tik* kavminin adının, telâffuz bakımından "Türk"e yakınlığı sebebi ile, "Türk" kelimesinin Çincedeki ilk şekli olduğu ileri sürülmüştür¹³. Bu fikir bazı Türk tarihçilerine cazip

4 Liu Juan, Liu Ç'ung (304-318), Çe-Li (329-334), Çe-Hu (343-349), Pei Liang (397-439), bk. B. Szász, *A hunok története*. . . Bp. 1943, s. 87 vd. A. Caferoğlu, *ayn. esr.* I, s. 62-78. 304-439 yılları arasındaki Asya Hun sülâleleri için bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, 1947, s. 182; Selçuklulardan önce Orta Asya ve Orta Doğuda Türkler için bk. R. N. Frye-A. Sayıl, *Belleten*, sayı, 37, 1946, s. 103 vd.

5 J. v. Hammer, *Geschichte d. Osm. Reiches*, I, 1832, s. 1

6 Göst. yr.

7 W. Tomasehek, *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen*, Wien, 1887.

8 G. de Rialle, *Mémoire sur l'Asie centrale*, 1875, bk. Türklük (mecmua), I, 1, 1939. İstanbul, s. 74 vd.

9 Bk. J. Németh, *Der Volksname "Türk"*, KCSA, II, 4, 1927, s. 277

10 V.de St. Martin, *Dictionnaire de Géographie*, VI, 1899; J. Marquart, *Erânşahr*, 1901, bk. H.N. Orkun, *Türkçülüğün tarihi*, İstanbul, 1944, s. 10 vd.

11 Bk. H. Koşay, *Z. V. Togan Arm.*, s. 35

12 *I. Türk tarih kongresi zabutları*, 1932, s. 151

13 J. J. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921, s. 4 vd. Daha bk. L. Ligeti, KCSA, II, 1-2, 1926, s. 2. Burada Tik'ler Asya Hunları ile bir sayılmış, daha doğrusu, Tik = Türk aynılığı üzerinde durulmuştur. Tik'ler hakkında tafsilât için bk. B. Szász, *ayn. esr.*, s. 49,74,474,479,513

gelmiş görünmektedir¹⁴. Fakat Tik-Türk münasebeti daha önce W.Koppers, P. Pelliot vb. gibi mütehassıslar tarafından şüphe ile karşılanmış¹⁵, A.v. Gabain tarafından kabul edilmemiş¹⁶ ve W. Eberhard'ın tetkikleri de *Tik*'in Türk ile alakasızlığını ortaya koymuş bulunuyordu¹⁷.

İslâm kaynaklarında ise "Türk" adını dikkat çekici bir durumu vardır. Bilindiği gibi, İslâm literatüründe Hicrete kadar olan dünya tarihi daha ziyade bir hülâsa mahiyetindedir. Bu eserler İslâmiyet öncesi İran, İsrâil, Grek, Cahiliye-Arab tarihlerini kısaca ve birbirine müvazi şekilde kaydederler. İslâmiyetten önceki Türk tarihi hakkında bilgi veren İslâm kaynakları ile bunlardan nakiller yapan mesâlâ Süryânî müelliflerin eserlerinde, bilâhère Türklüğü sabit olan kavimlerin ve hânedanların Türk olduklarının belirtilmesi dikkate değer bir noktadır ki, bu nevi mâlûmat arasında bizi burada ilgilendiren bahis iki rivayet manzumesine dayanır:

- 1 - İran, yani Zend - Avesta rivayetleri,
- 2 - İsrâil, yani Tevrat rivayetleri.

Tevrat'a dayanan rivayetlerde "Türk"ün Hazret-i Nuh neslinden olduğu kabul edilir¹⁸. Bir kısım kaynaklarda Türk, Nuh'un üç oğlundan Yâfes'in oğlu olarak gösterilir¹⁹. Böylece o zaman mevcut buldukları tasavvur olunan kavimler arasında Türk'e verilen ehemmiyet belirmektedir. Bazı müellifler de Türk'ü Yâfes'in doğrudan doğruya oğlu değil, fakat torunu veya onun neslinden birisaymaktadırlar²⁰.

14 Mesclâ, H. N. Orkun, *Türk sözünün aslı*, İstanbul, 1940, s. 11-18; Z. V. Togan, *Umumi Türk tarihine giriş*, 1946, İstanbul, s. 386

15 Bk. W. Koppers, *Cihan tarihinin ışığında ilk Türklük ve ilk Indo-Germenlik*, Belleten, sayı, 20, 1941, s. 475, n. 6 (Almanca, ayn. yer. s. 486, n. 6).

16 A.v. Gabain, *Hun-Türk münasebetleri*, II. Türk tarih kongresi (1937) zabıtları, 1943, s. 900 vd; Ayn. müell., *Hunnisch-türkische Beziehungen*, Z.V. Togan Arm., s. 18.

17 W. Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, Ankara, 1942, s. 117. Esasen "Türk" adını Çince iki heceli olarak tesbit edilmiş oluşu bu görüşü değerden düşürmeğe kâfidir (aşayağıya bk). "Türk" adına dair buraya kadar zikredilen iddiaların linguistique bir temele dayanmadığı hakkında bk. J. Németh, *Die Probleme der türkischen Urzeit*, BOH, V, Bp. 1947, s. 91-98; ayrıca bk. Ayn. müell., *Türklüğün eski çağı*, türkç. terc. Ş. Baştav, Ülkü, sayı, 90, 1940, s. 518.

18 Bilindiği gibi, aslında Tevrat'a göre Nuh, Tufandan sonra bütün insanların atası durumundadır.

19 Al-Tabarî, *Tarih al-Umam ca'l-Mulûk*, I, Kahire, 1357, s. 139

İbn al-Aşir, *Al-Kâmil*, I, Kahire, 1348, s. 44

Rivayetin kaynağı ilk İslâm tarih rivayetçisi sayılan Vahb b. Munabbih (ölm. 110=728) dir.

20 Al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab*, I, Kahire, 1367, s. 131. İbn Hürdâbih ve Cardîzi (ölm. 440 = 1048/1049) ye göre (*Zayn al-ahbâr*, neşr. ve Macarçaya terc. C. Kuun, *Girleşî a Törököröl*, KSz. II, 1901, s. 2), Tufandan sonra Nuh dünyayı üç oğlu arasında taksim ettiği zaman Ye'cûc-Me'cûc (bk. Eİ, *Gög-Magog, Şaklâb* bk. İA bu mad.), Çin havalisi ve "Türk", Yâfes'in hissesine düşmüştür. Burada "Türk" başka bir yoldan Yâfes'e bağlanmaktadır. Süryani Mihael (ölm. 1200) *Tourkaye* kavminin Yâfes soyundan olduğunu belirtmekle iktifa eder (J.-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, III, 1905, s. 149). Barthebraeus (ölm. 1286)'a göre (*Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türk. terc. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1945, s. 75) ise, doğudan batıya doğru bütün kuzey bölgesi, Alan memleketi, Medya, Türkler vb. Yâfes'in oğullarına ait olmuştur.

Bu rivayet Orta çağ Türk müelliflerinde de görülür: Kâşgarlı Mahmud, *DLT*, neşr. ve terc. B. Atalay, I, 350 vd. Daha bk. Ebülğazi Bahadır Han, *Türk şeceresi*, Anadolu türkçesine çeviren, Dr. R. Nur, 1925, s. 13.

Ancak Nuh ile ilgili rivayetin muahhar olduğu ve "Türk" adının bu rivayete Türklerin (daha doğrusu Gök-Türklerin ve onlardan itibaren Türk soyundan gelen diğer toplulukların) VIII.-X. yüzyıllarda İslâm dünyasında kendilerini hissettirecek derecede rol oynamaya başladıkları zamanlarda ilâve edildiği anlaşılıyor. Zira elimizdeki, aslına en yakın olarak tesbit edilen Tevrat metinlerinde Türk, ne şahıs (ata), ne de kavim adı olarak yer almamaktadır²¹. O hâlde Tevrat rivayetine istinaden İslâm kaynaklarında ve bunlardan nakillerde bulunan Süryânî kaynaklarında kaydedilen "Türk" adı sonraki bir devreye ait olmak gerekir. "Türk" adı yanında zikredilen çeşitli isimlerdeki Türk boyları da bunu gösterir.

Diğer taraftan aynı İslâm kaynakları İran rivayetlerini naklederken de "Türk"-den bahsetmişlerdir. Avesta'nın Ebû'l-beşer (insan cinsinin babası ki, Tevrat'ta Hz. Âdem mukabilidir) olarak tanıttığı Kayūmarš (Kayūmareta) den ve Tevrat rivayetindeki Nuh zamanına rastlayan Camšîd'den sonra, İran rivayeti şöyle devam eder: Hükümdar Farîdün geniş ülkesini üç oğlu: Salm (Sarm), İrac, Atvac veya Tuvac (doğrusu, Turac) arasında taksim etti²² ve Türk, Çin ülkeleri Turac'a düştü²³. Bu arada zuhur eden taht kavgalarında İrac diğer kardeşleri tarafından öldürüldü. İrac'ın yerine geçen oğlu Minūcihr (Manūcihra) babasının intikamını almak üzere "Türk" ülkesine yürüdü ve Turac neslinden Afrasyâb ile çarpıştı. Çetin savaşlardan sonra, iki memleket arasında hudut ok atmak suretiyle tesbit edildi: Bir İranlı tarafından Taberistan'dan atılan ok²⁴ Belh nehri (Ceyhun, Amu-derya) üzerine düştü. Bu sebeble bu nehir iki ülke arasında sınır sayıldı²⁵. Bundan sonra İran rivayetlerinde artık Türk ülkesinden "Turan", Fars ülkesinden de "İran" tabirleri ile bahsedilmıştır²⁶.

21 Bk. *Kitâb-ı Mukaddes, yani Ahd-i atik ve Ahd-i cedid*, Der Saadet, 1922, bahsin geçtiği yer: Tekvin, X, 2. E. Blochet'ye göre, Yâfes'in oğlu Türk, Moğol tarihini yazan müslüman tarihçiler tarafından ilâve edilmiştir (*MTM*, I, 1, 1331, s. 126, n. 1). Fakat bu ilâve çok daha eski İslâm tarihlerinde görülmüyor. Ancak XIII. yüzyıldan sonraki şecereelerde bir de Moğol adı eklenmiştir.

22 Al-Tabarî, I, n. 178; Al-Mas'ûdî, I, 224 vdd., 238 vd.; İbn al-Aşir, I, 47.

23 "Türac'ın bir adı da Tür (şür vezninde) dur, Farîdün'un büyük oğludur. . . Mâverâünnehir den Çin ve Maçin'e kadar onun hissesidir. . . Tür aynı zamanda Türân (Türk) vilâyetinin adıdır" *Tercüme-i Burhân-i kıta'*, 1287, I, 1, s. 67. Tur adı, menşei ve mânası hakkında bk. V. Minorosky Eİ, mad. Türân

24 Rivayete göre, iki tarafın orduları Taberistân'da Âmul şehrinde (bk. Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, I, 2, 68 vd.) idi.

25 Bu rivayete göre, ok atma hâdisesi Tîr-mâh (= Ok ayı, İran şemsi takviminde, 4. ay) ın 13. günü (2 ağustos) vukubulmuş, bundan dolayı kutlu addolunan bu gün "Mecusî"lerin bayram günü olmuştur (*Terc. Burhân-i kıta'*, I, 2, s. 73). Aynı takvimde ayların 13. günleri "Tîr" diye anılır (*göst. yr.*).

26 Bu rivayete göre, İran adı İrac'dan, Türân adı da Türac (=Tür) isminden gelmektedir. Gerçek mânası ve coğrafi mevkii üzerinde çok durulmuş olan "Türân" tâbiri hakkında bk. J. Marquart, *Erânşahr*, s. 153 vdd.; W. Barthold, *Cuğrâfya-yi târihi-i İrân*, Farsçaya terc. H. Sardâdvar, Tahran, 1308 ş. s. 5 vd.; Ayn. müell., *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 77, vd. E. Oberhummer, *Der Name Turan*, Turân, Bp. 1918, 4, s. 193-208; H. N. Orkun, *Türkçülüğün tarihi*, s. 10 vd.; R.N. Frye - A. Sayılı, Belleten, sayı, 37, s. 118-121; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, I, s. 12 vd.; V. Minorosky, Eİ, mad. Türân.

İran-Turan harpleri, bilindiği gibi, meşhur destan şairi Firdevsi (ölm. 1021)-nin Şehnâme'sine başlıca mevzu teşkil etmiştir²⁷. Firdevsi'nin büyük mübalağalarla anlattığı bu savaşların²⁸ tamamen hayâl mahsulü olduğu, İranlıların kendileri için eski Hind-Avrupa mitolojisinden zengin ve renkli bir mazi, İran hükümdarlarının iyiliklerini, adaletini ve imar faaliyetlerini göstermek maksadiyle bir sürü vekayi icat ettikleri ilmî araştırmalar neticesinde anlaşılmıştır. Meselâ burada İran hükümdarı olarak zikredilen Farîdûn (veya Afrîdûn) Hind-İran mitolojisinde *Thraetaona* adı ile geçen bir ilâh olduğu gibi, Afrâsyâb da aynı ilâhlar zümresinden savaş tanrısıdır ve asıl adı *Frangrasyan*²⁹ dır.

Minüçih'r öldükten sonra, "Türk hükümdarı" Afrâsyâb³⁰ İrana girdi, Azerbaycanı istilâ ederek Babil'e kadar ilerledi. İram bu durumdan Minüçih'r'in torunu Zav b. Tahmâsb kurtardı. Tahmâsb gençliğinde "Türk ülkesi"ne gitmiş, orada Türk hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmişti. Bu Türk prensesinden doğan Zav bir çok başarılı savaşlar yaparak "Afrâsyâb al-Turkî"yi uzaklaştırdı. Afrâsyâb'ın İran topraklarında 12 yıl kaldığını bildiren bu rivayete göre, İramın kurtuluşu hâdidisesi büyük sevince vesile oldu ve bayram telâkki edildi³¹. Bundan sonra, hükümdar olarak, Kaykubâd ve Kaykâvüs'ü müteakip, Siyâvüş geldi. Bu da Afrâsyâb'ın kızı ile evlenmişti³². İşte İran-Turan savaşlarının asıl kahramanı bu evlenmeden doğan Kayhusrav'dır. Kayhusrav, Afrâsyâb'ın kuvvetlerini ağır mağlubiyetlere uğrattı, 50-60 bin kişiyi telef etti, 30 bin kişi esir aldı. Bu arada Türk kumandanlarından çoğu öldü. Oğlu da mağlup olarak ölen Afrâsyâb bizzat sefere çıktı ise de 100 bin kişilik telefat verdikten sonra, Azerbaycan'a çekildi, saklandı; fakat yakalanarak Kayhusrav'e getirildi ve öldürüldü³³.

27 *Ferdowsi's Shahnameh. A revision of Vullers edition. . . I-IX.*, Tahran, 1934-1935; Şahnâme, neşr. M. Ramazânî, 1310-1312 ş.; Türkçeye terc. N. Lugal, Şehname, I-III, 1945-1949 (Şark-İslâm klasikleri, n. 10); İA. mad. Firdevsi.

28 Rivayetleri Al-Tabari'dan nakleden büyük tarihçi İbn al-Aşîr bile mübalağalara işaret etmekte ve yukarıdaki ok atma münasebetiyle şöyle demektedir: « قلت من عجب ما يتداوله الفرس . . . في آكازيهم أن رمية سهم تبلغ هذا كله » . . . « Bir ok atışının bu kadar mesafeye varması Farsların yaptığı uydurmaların en şaşılacaklarından » (Al-Kâmil, I, s. 93).

29 A. Christensen, *Les Kayanides*, Copenhagen, 1932, s. 28, bk. Z. Şafâ, *Hamâsa-sarâil dar İrân*, Tahran, 1324 ş. s. 575, 577.

30 Frâsyâb b. Fuşanc b. Rustam b. Turk, Al-Tabari, I, 133; "Afrâsyâb b. Fuşanc b. Rustam, Malik al-Turk" İbn al-Aşîr, I, s. 116

31 Al-Tabari'ye göre (*ayn. eser*, I, s. 320) İranlılar Navruz ve Mihricân bayramlarından sonra üçüncü olarak bu hâdi-seyi kutlarlar.

32 Rivayete göre, Türk prensesinin adı *Vispânfrya* (*Frângis*) idi (bk. Z. Şafâ, *ayn. eser*, s. 576). Al-Tabari'ya göre (*ayn. eser*, I, s. 361), düğün Türk şehirlerinden birinde yapılmıştı. Narsaî, Afrâsyâb'ın başkentini Buhara'nın kuzeyindeki Râmiyân şehri olarak gösterir (bk. R. N. Frye-A. Sayıl, *ayn. eser*, s. 121). Kâşgarlı Mahmud'a göre (*DLT.*, III, s. 368), Afrâsyâb'ın başkenti Kâşgar idi (daha bk. W. Barthold, *Dersler*, s. 78).

33 İranlılara büyük zaferler bahşeden bu rivayetlerde Afrâsyâb adlı Türk hükümdarının uzun zaman yaşamış olması (bir kaç asır) icap etmektedir. Fakat her ne kadar Türk hükümdarları değişiyorsa da, İranlı onları daima merhametsiz harp tanrısı "Afrâsyâb" adı ile anıyorlardı.

Bu son savaşlarda bir hakikat mevcut gibi görünüyor. Zira eski Grek kaynaklarında, adı geçen İran hükümdarına ait bazı izlere tesadüf edildiği bildirilmektedir. Herodotos'da ilk Ahameniş kralı olarak zikredilen zatın *Kyrus* (Kayhusrav adının grekçe şekli) adını taşıdığı, "Turan" hükümdarı Afrâsyâb'ın da Herodotos'un Med kralı olarak tanıttığı *Astias* olduğu beyan edilmiştir ki, buna göre, Ahameniş devri İranlıları Medya'lıları "Turanlı" saymakta ve Med ülkesi "Turan"a dahil bulunmakta idi³⁴.

Diğer taraftan Kayhusrav ile çarpışan Afrâsyâb'ın Saka hükümdarı olduğu da ileri sürülmüştür³⁵. Bu takdirde eski İskitlerle ilgili bulunan Sak'ların bir Türk kolu olduğunu kabul etmek icap eder³⁶.

Burada gerek Medya'lılar, gerek Saka'lar hakkında ileri sürülen tahminlerdeki tarihi gerçek payını tayin etmek müşkül ise de, bahis mevzuu "Afrâsyâb"ın hakikaten bir Türk hükümdarı olduğu şüphesiz görünmektedir. Çünkü onun büyük ve muazzez hatırası Asya Türkleri arasında asırlarca yaşamış³⁷ ve tabiatıyla İran rivayetlerindeki uydurma ad altında değil, fakat, Türk ananesine göre, *Tunga Alp Er* şeklindeki türkçe adı ve unvanı ile tanınan bu ulu Türk hükümdarı namına Türkler yüzlerce yıl yoğ'lar, törenler tertip etmişlerdir³⁸.

Böylece Türk-İran münasebetlerindeki Afrâsyâb adlı hükümdarın belki m.ö. asırlarda rol oynamış büyük bir Türk başbuğu olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bizi burada alâkadar eden cihet, bütün İslâm kaynaklarının Afrâsyâb'ı daima "Türk" olarak zikretmiş olmalarıdır. Bununla beraber, İslâm kaynaklarındaki rivayetlerin de,

Son İran muvaffakiyetinden sonra da Afrâsyâb'ın kardeşi ve oğulları ile Kayhusrav kuvvetleri arasında sürüp gittiği İbn al-Aşîr tarafından bildirilen bu savaşlar (Al-Kâmil, I, s. 137 vd.) in heyet-i umumiyesi hakkında bk. Hünd-mir, *Hâbib al-siyar*, I, Tahran, 1333 ş. s. 185-200; Dr. R. Nur, *Şehnâme İran-Turan cenkleri*, Türk Bilik Revüsü, IV, Kahire, 1934

34 Bk. M. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi*, I, Ankara, 1948, s. 103-125. Eğer Afrâsyâb = Astias görüşü doğru ise, "Turan" sahasının doğu Anadolu-kuzey İran-Maveraünnehirin doğusu istikametinde uzanan bir mevhum hattın kuzeyindeki ülkeler olduğunu kabul etmek gerekir.

35 Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, s. 36

36 Fakat bu husus sarîh değildir (Son olarak bk. K.H.Menges, *Early Slavo-Iranian Contacts and Iranian Influences in Slavic Mythology*, Z. V. Togan Arm. s. 468 vdd.).

37 Meselâ büyük Türk hânedanları kendilerini "Afrâsyâb"a nisbet etmişlerdir. Karahanlılar "Âl-i Afrâsyâb, Nabira-i Afrâsyâb" diye tanındığı gibi (bk. İA, mad. *Karahanlılar*), Selçuklu âilesi de Afrâsyâb'a bağlanmaktadır (bk. İA, mad. *Selçuklular*). Diğer taraftan Karabalğasun Uygur kitabesinde adı geçen Uygur hükümdarı Böğü Han Uygurlar tarafından "Afrâsyâb" olarak tanınmıştır (*Târih-i Cihângüşây*, I, GMS, 1912, s. 40). Al-Mas'ûdî'ye göre (*ayn. eser*, I, 132, 271) Gök-Türk hanları da Afrâsyâb neslinden idi.

38 Bk. Gök-Türklerde: *Eski Türk yazutları*, I, s. 50, 63. Uygurlarda: Eski Uygur şehirlerinden Bezeklik'de bir mâbedin duvarında Er Tunga'nın muharebe ve ölümü tasvir edilmiştir (M.F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926, s. 57; R.N. Frye - A. Sayıl, *ayn. eser*, s. 120). Karahanlılarda: *Kutadgu Bilig* (neşr. R.R.Arât, I, metin, 1947, s. 43, bugünkü Türkçeye terc. R.R. Arât, II, 1958, s. 31): "Türk bey'leri arasında meşhur olanı Tunga Alp Er idi. . . İranlılar ona Afrasyab derler". Selçuklularda: Kâşgarlı Mahmud, *DLT.* III, 368: "Türklerin büyük hakamı Afrasyab'ın asıl Türk adı Tunga Alp Er'dir"

tesbit bakımından, gerçek me hazleri Vahb b. Munabbih olsa dahi, VIII. yüzyıl başlarından daha geriye gitmediği unutulmamalıdır³⁹.

İslâmî devir kaynaklarından önce yazılmış arabe eserler içinde "Türk" adının ilk geçtiği yer olarak Câhiliye devrinin meşhur Arab şairi Al-Nâbîğa al-Zubyânî (ölm. 595-612 yılları arası) nin *Divân'ı* gösterilmiştir⁴⁰. Buna göre, arabe yazılmış eserler arasında "Türk" adının ilk defa VI. yüzyılın sonlarına doğru zikredilmiş olduğunu kabul etmek lâzımdır.

Bizans literatüründe ise, Türklerin eski Troya'lularla münasebete getirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu husus İstanbulun fethinden sonra İtalyaya giden Bizanslı Th. Gazes ile İtalyan hümanisti F. Filelfo arasında teati edilen mektuplarda görünüyor. Bu mektuplardan anlaşılıyor ki, XV. asır Türkleri eski Troya'luların neslinden sayılmaktadır: Türkler Bizans başkentini zapt etmek suretiyle, Troya'yı hile ile ele geçiren Greklerin torunlarından, atalarının intikamını almışlardır⁴¹. Bu gibi telâkkilerin doğuşunda şüphesiz "Türk" adının eski şeklinin "Troia" olduğu zannı rol oynamıştır. Bilindiği gibi, Bizans müellifleri arasında "Türk" adı ilk defa, Gök-Türkler dolayısıyla, Aghatias tarafından zikredilir⁴².

II- "Türk" adının telâffuzu:

Türk adının eski telâffuzu meselesinde bugün varılan netice, bu adın eskiliğine dair yukarıda sıraladığımız görüşlerin isabet derecesini tayin bakımından büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Bilindiği gibi, Gök-Türklerden bahseden ilk Çin kaynakları "Türk" adını oldukça farklı bir şekilde zapt etmişlerdir: *T'u-küe*⁴³. Burada -çincece *r* sesinin bulun-

39 Al-Tabari dışında, Balâzürî ve Narşahlî'de VII. asır 2. yarısında Türkler için bak. R.N. Frye - A. Sayılı, *ayn. esr.* s. 105 vd.

40 T. Kowalski, *Die ältesten Erwähnungen der Türken in der arabischen Literatur*, KCSA, II, 1-2, 1926, s. 38-41; H. Derenbourg, *Le Divân de Nabigha Dhobyânî*, Paris, 1869, s. 93, Frans. terc. s. 144. Al-Nâbîğa ve ölüm tarihi hakkında bk. A. Ateş, *Şarkiyat Mecmuası*, II, İstanbul, 1958, s. 29-32.

41 Tafsilen bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinische Humanisten über den Volksname "Türk"*, KCSA, II, 5, 1930, s. 381-385. Türkler-Troyalılar münasebeti hakkında daha bk. R.S. Atabinen, II. Türk tarih kongresi zabıtları, 1948, s. 543-556. Burada Attila zamanında (434-453) Batı Hun imparatorluğuna bağlanmış olan Turciling'lerin (bunlar hak. bk. B. Szász, *ayn. esr.* s. 180, 201, 307) Türk oldukları, "Türklerle Latinlerin müşterek Troya menşei" ve "Türk" adının Avrupada ilk defa rahip Hieronymus (VII. asır) un eserinde geçtiği meseleleri ileri sürülmüş, diğer taraftan H.J. Graf (*Yngve Tyrkia Conungur: Türklerin kralı Yngve*, bk. Z.V. Togan *Arm.* s. 30 vdd.) da Troya meselesinden başka, eski Alman, İskandinav dillerinde *Torchî* ("Türk" ve *Torchotus* "Türklerin kralı") sözlerini bahis mevzuu etmiştir.

42 Agathias (ölm. 582) in Gök-Türklerden bahseden eseri 552-556 yılları vekayiiini ihtiva eder (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 1943, s. 104 vd)

43 Çin kaynaklarındaki "Türk" sözünü gösteren işaret mütehasşislar tarafından çeşitli tarzlarda okunmuştur: E. Chavannes (*Documents sur les Toukiue -Turcs- occidentaux*, Petersbourg, 1900): *Toukiue*; P. Pelliot (Toung Pao, XVI, 1915, s. 687 vd.): *T'ou-kiue*; W. Eberhard (*Çin'in şimal komşuları*, Ankara, 1942, s. 86 vdd.): *Tu-cüe*; A.v. Gabain (*Hunnisch-Türkische Beziehungen*, A.V. Togan *Arm.* s. 17 vdd.): *T'u-kiu*; P.A. Boodberg (*Semitic and Oriental Studies*, XI, 1951): *T'u-chüeh*; B. Ögel (*Doğu Göktürkleri hakkında notlar*, Belleten, sayı, 81, 1957, s. 84, 109): *T'u-chüeh*; Liu Mau-Tsai (*ayn. esr.*): *T'u-küe*. Son okunuş tarzı L.M. Tsai'ninkidir.

mamasından sarfı nazar- dikkati çeken nokta "Türk" adının çift heceli olarak tesbit edilmiş olmasıdır. Tanınmış Fransız sinologu P.Pelliot bu çince işaretin "*Türkü*" okunması gerektiğini ve bunun da "Türk" kelimesinin, moğolca cemi eki +*t* ile yapılmış, çoğul şekli olduğunu ileri sürmüştür⁴⁴. Ancak +*t* cemi ekinin yalnız moğolcaya mahsus olmayıp, Gök-Türklerden önce bile Türk dilinde kullanıldığı⁴⁵ ve, İlk ve Orta çağlarda çok üstün bir kültür dili olan türkçeden devlet, hukuk, teşkilât tabirlerinin moğolcaya geçmesinin de gösterdiği üzere⁴⁶, daha ziyade türkçenin moğolcaya tesirinin bahis mevzuu olabileceği hatırlanmalıdır. Nitekim son araştırmalardan birinde, "Türkler" şekline tekabül ettiği söylenen Çince işaretin sonunda +*t* değil, türkçede diğer bir cemi eki olan +*z* bulunduğu, buna göre de çince kelimenin "*Türküz*" okunması icap ettiği beyan edilmiştir⁴⁷. Fakat bu suretle, "Türk" adının çincece daima çoğul şekliyle (Türkler!) kullanıldığı peşinen kabul olunmaktadır ki, bu herhâlde mümkün değildir. Diğer taraftan, çincedeki çift heceli şeklin hakikatte "Türk" adının müfret halindeki karşılığı olduğunu, binaenaleyh bu adın vaktile iki heceli olarak telâffuz edildiğini gösteren emareler vardır.

Bu hususta en kuvvetli delil bizzat Türklerin yazdığı Gök-Türk kitabeleridir. Kitabelerde "Türk" adı hem "*Türk*", hem de "*Türük*" olarak iki şekilde geçmektedir⁴⁸. Anlaşıldığına göre, önceleri çift heceli telâffuz edilen ad Gök-Türkler devrinde tek heceli şekliyle birlikte iki türlü telâffuz olunmuş, bilâhère yalnız "Türk" şeklini almıştır.

Söyleniş bakımından üzerinde durulan bir husus da Türk kelimesindeki vokalin ses değeridir. Arablar ve İranlılar bu kelimeyi "Turk" telâffuz ederler: *Bilâd al-Turk*, *malik al-Turk*, *Turkân* vb.. XI-XII. asırlardan kalma ilk Rus vekayinâmele-

44 P. Pelliot, *L'Origines de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs*, TP. XVI, s. 687 vdd. A.v.Gabain'e göre (*göst. yr.*): "*Türküt*"

45 Bk. L.Bazin, *Recherches sur les parlers T'o-pa*, TP. XXXIX, 1950, s. 228 vd., krş. A.v.Gabain, *Hunnisch-Türkische Beziehungen*, s. 27. Orhun kitabelerinde +*t* ile cemilenmiş sözler vardır: *Tarkat* (tarhanlar), *toygut* (toygunlar = devletin ileri gelenleri), *oğlut* (oğlanlar) vb. Bk. *Eski Türk yazıtları*, I, 30, 54, 174; II, 111, vb.

46 İ. Kafesoğlu, *Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi*, Tarih Dergisi, sayı, 8, İstanbul, 1953, s. 116-124.

47 P.A. Boodberg, *Three Notes on the T'u-chüeh Turks*, Semitic and Oriental Studies, California, XI, krş. L.M. Tsai, *ayn. esr.* II, s. 488. Türkçede cemi eki olarak +*z* ve diğer ekleri için bk. A. Caferoğlu, *ayn. esr.* s. 134.

48 "Türk" (ㄗㄩㄝㄏ) için bk. *Eski Türk yazıtları*, metin, I, s. 101 (1, 2. satır, ilk kelimenin yarısı; 2. ilk kelimenin yarısı; 3. ilk satır, 5. kelime), s. 103 (9. son satır, son kelime), s. 107 (20. 2. str. 3. kelimenin son yarısı), s. 129 (3. ilk str. 4. kelime).

"Türük" (ㄗㄩㄝㄏ) için bk. *Ayn. esr.*, metin, I, s. 23 (1 e l, ilk str. sağdan 4. kelime; 1c3, ilk str. 5. kelime), s. 25 (1c7, ilk str. 3. kelime) vb.. Son hecedeki +*ük* harfinin Yenisey varyantı olan B ile: I, s. 117 (46, 2. str. 2. kelimenin ilk yarısı; 52, ilk str. 5. kelime) vb..

W. Thomsen Gök-Türk kitabelerindeki bu çift telâffuz üzerine daha 1922 de dikkati çekmişti (bk. *TM.*, III, s. 82). Kül-Tegin ve Bilge kitabelerinde kelime daima "Türük" şeklinde geçtiği için son zamanlardaki araştırmalarda iki heceli telâffuz ilk plâna alınmış görünmektedir (meselâ, bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes*, Paris, 1960).

rinde "Türk" adı *Tork*, *Torki* (Türk, Türkler) şeklinde tesbit edilmiştir⁴⁹. Bu dillerde esasen ü sesi mevcut olmadığı için izahta herhangi bir güçlük yoktur. Fakat kelimenin Süryânî kaynaklarında *Tourkay* olarak⁵⁰ ve fonetik alfabe sistemi olan grekçede *Tourkos* (Τουρκοσ, Τουρκοι) şeklinde zaptedilmiş oluşu dikkate şâyandır⁵¹. Hattâ yukarıda adları geçen iki hümanist arasında "Türk" adının telâffuzu hakkına fikir teatisi olmuş, F. Filelfo Milano'dan yazdığı 1 temmuz 1472 tarihli mektubunda Roma'da bulunan Th. Gazes'den "Türk" adını niçin u ile değil de ü ile yazdığını sormuş ve bu münakaşadan Türklerin Troya menşeli oldukları meselesi ortaya çıkmıştır⁵². Burada bizi ilgilendiren husus, Th. Gazes'in kaydı dışında, bütün Grek literatüründe adın "*Türk*" şeklinde olmasıdır.

Halbuki, kelimenin aslında *Türk* olarak söylendiğini gösteren alâmetler vardır. Adın Orhun kitabelerindeki yazılışında ilk hecenin vokali u veya o değil, fakat ö ve çok defa ü sesini vermektedir. Ancak *Türk* şeklindeki son harfin q (ʀ) oluşu yabancıların dilinde u'lu telâffuza yol açmış olabilir. Buna göre de, Batıdaki yabancı vesikalara adın tek heceli şekli ile intikal ettiğini kabul etmek lâzımdır⁵³.

Gök-Türk kitabelerinde ilk hecedeki vokalin hem ü, hem de ö olabileceğini görmüştük. Kelimenin çincedeki karşılığında doğru söylenişin hangisi olduğunu tesbit mümkün olamamıştır. Bu mesele üzerinde duran L. Bazin, fonetik yazı sistemi olduğu için vokallerin değeri kolayca tayin edilebilen Brahmi yazılı bir metindeki Türk kelimesine istinaden, bahis mevzuu vokalin ö olduğunu ve iki hecelilik durumu dolayısıyla de, "Türk" adının asıl telâffuzunun "*Törük*" olması gerektiğini belirtmiştir⁵⁴. Bu bilginе göre, adın ilk şekli *Török* veya *Törük* olup⁵⁵, kitabelerdeki *Türük* şekli ikinci hecedeki ü'nün regressif bir tesirle ilk hecedeki ö yü ü ye kalbetmesinden doğmuş (meselâ, Anadolu lehcesinde, *yörük*'den *yürük* vb. gibi) ve iki heceli şeklin son hecesindeki vokal de bilâhère düşerek "Türk" telâffuzu meydana gelmiş (meselâ, *erik*'den *erk*, *börük*'den *börk* vb. gibi), böylece "Türk" adı telâffuz itibarile şu inkişafı takip etmiştir: *Törük* > *Türük* > *Türk*⁵⁶.

49 Bk. H. Antal, *Az orosz évkönyvek Magyar vonatkozásai*, Bp. 1916, s. 89, 159, 161, 235. Bu Türkler, Oğuzların Karadeniz kuzeyinden Balkanlara inen kısmıdır (A.N.Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 10, 17 vb.; L. Rásonyi, *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara, 1942, s. 124, 135). Bunlar Bizans kaynaklarında Uz diye geçer.

50 Michel le Ayrrien, III, s. 149

51 Gy. Moravesik, *Byzantinoturcica*, II, s. 269 vd.

52 Tafsilât için bk. Gy. Moravesik, KCS A. II, 5, 1930, s. 381-388; "Türk" sözü ile ilgili Grekçe metin için bk. Ayn. müell. *Byzantinoturcica*, II, s. 274

53 Bizanslı Th. Gazes'in doğru olarak "Türk" yazması onun bu adı İstanbul'un fethini müteakip bizzat Türk'lerden duymuş olmasıyla ilgili olabilir.

54 L. Bazin, *Notes sur les mots "Oguz" et "Türk"*, Oriens, VI, 2, 1953, s. 315-322. Müellif burada görüşünü takviye etmek üzere Macarçada "Türk" adının *Török* şeklinde yaşamakta olduğuna dikkati çeker.

55 "Türk" adının Çince şeklini son zamanlarda "*Törküt*" olarak okuma tecrübesi (b.H.W. Haussig, *Byzantion*, XIII, 1954, s. 311) bu fikri kuvvetlendirmektedir.

56 L. Bazin, *göst. yr.*

Türk adının telâffuzu üzerindeki bu mutalealarla ulaşılan neticeler bizi tarih yönünden şu mühim hükümlere götürmektedir:

1 - "Türk" adının Gök-Türk çağından eski devirlerdeki telâffuzu iki heceli ve "Törük" şeklinde olduğuna göre, türlü kaynaklarda ve çeşitli vesikalarda "Türk" ile ilgili gösterilen, yukarıda sıraladığımız, isimlerin "Türk" adının çok muahhar telâffuzu ile sadece dıştan benzerlikler gösteren yabancı kelimeler olması icap eder.

2 - Çincedeki *T'u-küe* kitabelerdeki iki heceli şekli aksettirse bile bu, nihayet *Türük*'e tekabül etmekte, yani daha eski şekil olan "Törük"e nazaran muahhar bir telâffuz durumunda, olduğundan "Türk" adının ilk defa VI. yüzyılda meydana çıktığı ve önce Çin kaynaklarında görüldüğü fikri kabule şayan olmamak gerekir.

3 - Bir kelimenin bünye değişikliğine uğramasının uzun zaman isteyen bir husus olduğu, bilhassa özel adların gelişmesinde bu zaman payının daha uzun olacağı dikkate alınırsa, "Türk" adının şimdiye kadar sanıldığından belki asırlarca önce mevcut bulunduğu düşünülebilir. Türk kelimesinin cins ismi olarak mevcudiyetinin ise daha da eski olacağı aşîkârdır⁵⁷.

III- "Türk" ne demektir?

Tarihte "Türk" adına bir çok mânalar verilmiştir. Gök-Türk devrindeki *Sui-şu* adlı Çin kaynağına göre, T'u-küe, Türk dilinde *miğfer* mânasına gelir. Çünkü Türkler adlarını, Altay bölgesinde, eteklerinde oturdukları, miğfer biçiminde yükselen dağın şeklinden almışlardır⁵⁸. Hunlar ve Türkler hakkındaki büyük eserini 1756-1758 de yazmış olan De Guignes'den beri⁵⁹ Orta Asya tarihi ile meşgul olan Batılı bilginlerden çoğu "Türk" sözünün miğfer demek olduğu hususundaki Çin tefsirine ehemiyet vermiş ve kendi açılardan bu kaydı izaha çalışmışlardır: J. Klaproth (1826) T'u-küe'yi "*takye*" ile⁶⁰, J. Schmidt (1824) "*duğulga*" (miğfer) ile⁶¹, Gobelentz (1837) ve Schott (1849) farsca "*targ*" (miğfer)⁶² ile, J.J. Hess (1918), Türklerin silâh imalcisi

57 "Türk"e *Török* diyen Macarların Türklerle münasebeti hayli eskidir: "Dilimizin gösterdiğine göre, Macarların cedleri milâddan binlerce sene evvel Ural dağlarının yakınında ve bu dağların Avrupa tarafında Fin-Ugor kavimlerinin cedleriyle birlikte yaşamışlardır. Fin-Ugorların batısında herhâlde İndo-Germenler, doğu cihetinde de Türklerin cedleri bulunuyordu. Müteaddid gramer uygunluğu ve bazı müşterek kelimelerin mevcudiyeti Ural ana-kavminin her iki komşu ile olan münasebetin hatırasını muhafaza etmiştir" (F. Eckhart, *Magyarország története*, Türkçe terc. *Macaristan Tarihi*, 1949, Ankara, s. 3). IV. - V. asırlarda Türk-Macar münasebetleri hakkında: L. Ligeti, *Az urali Magyar öshaza*, bk. *A magyarország története*, Bp. 1943, s. 36-70; daha bk. aşağıda, n. 80, 81

58 O. Franke, *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntniss der Türkvölker*... Berlin, 1904, s. 13; L.M. Tsai, *ayn. esr.* I, 40; II, s. 490, n. 16. Diğer bir Çin kaynağı olan *Çou şu*'da T'u-küe'nin hükümdar unvanı olduğu bildirilmiştir (*ayn. esr.*, I, s. 6).

59 De Guignes, *Hunların, Türklerin... tarih-i umumisi*, Türkçe terc. H. Cahid (Yalçın), II, İstanbul, 1923, s. 271.

60 J. Klaproth, *Tableaux historiques de l'Asie*, Paris, s. 115

bir kavim olduğunu ileri sürerek, keza "targ" ile, B. Munkácsi (1921) "dugulga"nın ash olduğunu iddia ettiği T'u-küe (kendisine göre, doğru okunuş: *Tu-lu-ke*) sözünü yine "miğfer" ile münasebete getirmiş⁶³, S.W. Koelle "Türk" kelimesinin kökünü *tur-, tîr-* addederek, bunu "çekmek, cezbetmek" mânasına bağlamış⁶⁴, kelimenin aslının "Turku" olduğunu beyan eden K. Fiók, bunun "İskit" dilinde "Deniz kıyısında oturan adam" mânasında olduğunu ileri sürmüştür⁶⁵.

İslâm kaynaklarında da bunlara benzer garip izahlara tesadüf olunur. İbn al-Fakîh al-Hamadânî (ölm. 930'a doğru) ye göre⁶⁶, Türkler, Ye'cüc-Me'cüc seddinin arkasında "terk" edilmiş oldukları için bu adı almışlardır. Gardîzî (ölm. 1048-1049) de Nuh'un oğlu Yâfes'e düşen arazi arasında "Türk diyarı" insandan hâli, "terk edilmiş" durumda bulunduğu için Türklerle bu adın verildiğini kaydeder⁶⁷.

"Türk" adının bir de XI. asırda Kâşgarlı Mahmud'un zikrettiği bir izah tarzı vardır. Bu ünlü Türk dileisi, Türk milletine Tanrı tarafından verildiğini belirttiği "Türk" adının "Olgunluk çağı" demek olduğunu ifade etmiştir⁶⁸.

Türk adının ızalında ilk ilmi tecrübenin A. Vámbéry tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Buna göre, "Türk", türçede "türemek" mânasında olan *türe-*, veya *törü-*den istikak etmiş olup, "yaratılmış, mahlûk" mânasına gelir⁶⁹. Bizde Ziya Gökalp'a göre, "Türk", "türeli" demektir⁷⁰. Türk tarihine dair tetkikleri ile meşhur W. Barthold da: "Türk kelimesinin Orhun kitabelerinde bir çok defa kullanılan "törü" (kanun, âdet, kanunla düzelmiş, birlik kazanmış halk) kelimesi ile münasebettar olduğunu farzetmek mümkündür"⁷¹ demek suretiyle "Türk" adına Gökalp'inkine yakın bir mâna vermektedir.

61-65 Bk. J. Németh, *Der Volksname "Türk"*, KCs A, II, 4, 1927, s. 275 vdd.

66 *Ahbâr al-buldân*, BGA, V, 1885, s. 299

67 *Zayn al-ahbâr*, gös. yr., s. 2. İslâm kaynaklarındaki bu izahta, "Türk" ve "terk" kelimelerinin Arab harfleriyle yazılışında birbirinin aynı oluşu rol oynamış görünmektedir.

68 *DLT*, I, s. 353.

69 H. Vámbéry, *Die primitive Cultur des Türko-Tatarischen Volkes*, Leipzig, 1879 s. 51. Fakat bu izaha Németh tarafından birkaç noktada itiraz edilmiştir (J. Németh, *Der Volksname "Türk"*, göst. yr.; daha bk. H.N.Orkun, *Türk sözünün aslı* s. 23).

70 Ziya Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi*, I, İstanbul, 1341, s. 26. Gökalp'e göre, "türe" teâmül ve âdet (la coutume) karşılığıdır. Z. Gökalp "Eski Türklerde içtimâî teşkilât ile mantıkî tasnifler arasında tenazür" adlı uzun makalesinde, (*MTM*, I, 3, 1331, s. bilhassa 449-454) yazdığına göre, Türklerin ilk içtimâî şekli "büyüçülük" devridir ki, burada 4'lü teşkilât ile şamanizm hâkim bulunur. Şamanizm ise, bir yandan totemizm ile, bir yandan da "mâderî semîye" (clan maternal) ile alakalıdır. Daha sonra, Türkler arasında yeni bir din başlamıştır (Oğuz Han mektubesinde Oğuz Han'ın getirdiği yenilik bu yeni dinin zuhurunu haber vermektedir). 6'lı, 8'li ve 24'lü teşkilâtın görüldüğü ve "peder-şâhî" âileye dayanan bu devir "türecilik" devridir. İşte "Türk" adının mânası buradan çıkmaktadır. Sondaki *-k* ek olup, kelimenin bütün olarak mânası "türeli", yani türe dinine malik demektir.

71 W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 27

Fakat "Türk" adının çok başka bir mâna taşıdığı Orta çağ Türk vesikalarından anlaşılmıştır. Bu hususta ilk kaynağı ortaya koyan Alman türkologu F.W.K.Müller'in Uygur metinlerinde, cins ismi hâlinde, tesbit ettiği "türk" kelimesi "*kuvvet, li güç, lü*" mânasına gelmektedir⁷². Buradaki "türk" kelimesinin kavim adı olan "Türk" ile aynı olduğunu ilk defa A.v.Le Coq ileri sürmüştür⁷³ ve büyük türkolog W.Thomsen de bunu kabulde tereddüt etmemiştir⁷⁴. Daha sonra Gy. Németh kavim adı olarak "Türk"ün "*güc, lü; kuvvet, li*" demek olduğunu Türklerde ad verme usulüne istinaden ve analogiler göstererek isbat etmiştir⁷⁵.

Ancak bu, "Türk" adının lûgat mânası olup, etimolojisi değildir. Kelimeyi etimoloji bakımından yine *törü* + köküne bağlamanın mümkün olduğu düşünülmüştür. L. Bazin "Türk" adını *törü* + *mek* (Anadolu lehcesinde, türemek) ten neşet ettiğini kabul ederek, adın son telâffuz tarzına doğru geliştikçe mâna itibariyle de şu nüansları kaydettiğini söylemiştir: "Türk" adı ilk şekli ile "*var olmuş, şekil kazanmış*" mânasında iken, sonra, "*gelişmiş*", daha sonra, "*tamamıyla gelişmiş*" mefhumlarını ifade etmiş, nihayet telâffuz "Türk" şeklini aldığı zaman "*kuvvet, güç*" mânasını kazanmıştır⁷⁶. Böylece, menşee hususunda Vámbéry ile birleşen L. Bazin mâna bakımından Németh'in isbatını takviye etmiş durumdadır ki, "Türk" adının menşee ve mânası hakkında varılan bu netice, cins ismi olduğu gibi, millet adı olarak da "Türk" sözünün çok eski bir maziye sahip bulunduğunu bir kere daha ortaya koyan bir mahiyet taşır⁷⁷.

72 F.W.K. Müller, *Uigurica*, II, 1911, s. 10, 15, 97. Buradaki Türkçe metin için bk. H.N. Orkun, *Türk sözünün aslı*, s. 24. Ayrıca, A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*, III, İstanbul, 1938, s. 201; R. Rahmeti Arat, *Eski Türk şiiri*, Ankara, 1965, s. 388

73 Bk. W. Thomsen-*Festschrift*, 1912, s. 151

74 *TM*, III, s. 82

75 *Der Volksname "Türk"*, s. 275-281. Burada belirtildiğine göre, eski Türklerde *kuvvet, cesaret, fazilet, sağlamlık* vb. ifade eden kelimelerin kavim, boy, oymak adları olarak kullanılması yaygın bir âdetti. Meselâ, Peçenek öymaklarından birinin adı Kangar (kahraman), diğer birinin adı Erdem (fazilet) idi. Oğuzlardan Kayı oymağının adı "katı, kuvvetli", Salur oymağının adı "muharip", Şor Türklerinden Karan oymağının adı "cesur, kahraman" mânalarına geliyordu. Yine Oğuzlardan Kınık oymağının adı "kuvvetli, sağlam" mânasında idi (bk. L. Rásonyi, *Török adatok a Magyar etymológiái szótárhoz*, Bp. 1941, s. 31. Kelimenin Kınığ şekliyle "gayretli, heyecanlı, çahşkan" mânasına geldiği de söylenmiştir bk. R.R.Ar. Arat, *ayn. esr.* s. 403). W. Thomsen "Türk" kelimesini, hükümdar neslinin, yani Gök-Türk hükümdar âilesinin adı kabul eder (*TM*, III, s. 82). Németh'e göre ise, önce oymak adı olan "Türk", sonra bütün Türk kavminin adı olmuştur (*A honfoglaló Magyarország kialakulása*, Bp. 1930, s. 49).

76 L. Bazin, *Notes sur les mots "Oguz" et "Türk"*, s. 321 vd.

77 "Türk" adının şimdiye kadar umumiyetle sınırlı olduğundan eski olması ihtimali hakkında bk. Mustafa Köymen, *Hsiung-nu'ların Tu-ku (T'u-ko) habilesi*, DTC Fakültesi Dergisi, III, 1, Ankara, 1944, s. 51-59, Almanca terc. s. 59-68. Burada "Türk" adının Asya Hun imparatoru Mao-tun'un hükümdar olduğu tarihten (m.ö. 209) beri mevcut olabileceği ihtimali üzerine dikkat çekilmiştir. Bununla beraber, Tu-ku veya T'u-ko adının Türkçe "tuğlug" (tuğ taşıyan kabile) tarzında L. Bazin'in bir izah tecrübesi de vardır (bk. H.W.Haussig, *ayn. esr.*, s. 350, n.)

IV- "Türk" adının yaygınlığı:

"Türk" adının Gök-Türklerden itibaren sür'atle yayıldığı dikkati çeker. Bu hâdise, Gök-Türk imparatorluğuna bağlı, Türk soyundan gelen, çeşitli boyların (kavimlerin) aynı zamanda "Türk" adını almaları ve bunların yabancılar tarafından hep "Türk" umumî adı altında tanınmış olmaları ile ilgilidir. Gök-Türk hâkimiyetinin çökmesini müteakip bu soydaş kavimler (boylar) ayrı devletler kurdukları veya çeşitli istikametlerde muhaceret ettikleri zaman, kendi hususî adları yanında, toplayıcı ad olarak "Türk" ismini de kullanmışlardır. Meselâ Batı Gök-Türk idaresinde bulunan Karluk'larla daha bir kaç küçük Türk grubu tarafından kurulan Karahanlı devletinden islâm kaynaklarında umumiyetle "Türk Hanları" diye bahsedildiği gibi, Orta Asya eski Türk ülkelerinden muhtelif tarihlerde islâm memleketlerine gelenler de aynı kaynaklarda hep "Atrâk" (müfredi, "Turk") diye anılmıştır. Ayrıca, vaktiyle Gök-Türk imparatorluğunda yer almış olan Oğuz'lar da daha sonra "Türk" adını muhafaza etmişlerdir. Bu suretle, Rus yıllıklarında "Tork ve Torke" diye zikredilen Oğuzlardan başka, Selçuklulardan zamanımıza kadar, diğer Oğuz oymakları tarafından tesis edilen bir çok devletler aynı zamanda "Türk" adını taşımışlardır. Diğer Türk grupları tarafından kurulan devletlerde de "Türk" adı unutulmamıştır (meselâ, Harezmsâh'lar, Mısır Kölemen devleti vb.).

"Türk" adının Türk soyundan gelen kavimlerin hepsine şâmil millî bir isim olarak yayılması W. Barthold müslümanların eseri saymaktadır: "Arablar birçok kavimlerin, VII-VIII. asırlarda muharebeler yaptıkları Türklerle aynı dili konuştuklarını görerek, bunların hepsine "Türk" demişler, islâmiyeti kabul eden Türkler de gittikçe bu adı benimsemişlerdir"⁷⁸. Barthold bu görüşüne, "Türk" adının islâmiyet hudutları dışında pek intişar etmediğini, meselâ ne Rusların, ne de Batı Avrupalıların Peçeneklere veya Kuman'lara "Türk" demediklerini ve islâmiyeti kabul eden Türklerin hepsinin de kendi dillerine "Türkçe" demediklerini de ilâve eder⁷⁹. Halbuki "Türk" adının tahminden ve Barthold tarafından zikredilen hususların gerektirdiği genişlikten çok daha yaygın olduğu muhakkaktır. Bazan Gök-Türklerden önceki devirlere giden bu yaygınlıkta Türklerin islâmiyeti kabul etmeleri keyfiyetinin tesiri olmayacağı aşîkârdır. Daha 420 yılında, İranın kuzeyi sahalarındaki "Altaylı" kavimlere Perslerin umumî olarak "Türk" demeleri⁸⁰ dışında, Bizans kaynaklarında sarahatle belirtildiği üzere, Sabir'lar (VI. asır)⁸¹, Hazarlar (IX. asır),

78 W. Barthold, *Derler*, s. 27

79 Bk. W. Barthold, *ayn. esr.* s. 27 vd.

80 H.W. Haussig, *Theophylaktos excurs über die Skytischen Völker*, Byzantion, XIII, 1954, s. 311 ve not, 93-95.

81 Bizans tarihçisi I. Antiocheus (eserini 610 da yazmıştır) 515 yılındaki bir hâdise münasebetile "Türk" sözünü zikretmiştir (Bk. H.W. Haussig, *ayn. esr.* s. 310, n. 92). Bu hâdise Sabir Türklerinin Karadeniz civarına yaptığı akımdır (Gy. Moravesik, *Bizantinoturcica*, I, 173). Bizanslı tarihçi bu münasebetle Τουρρυγος (Türk-Hun) tâbirini zikrederki, bu tabir Haussig'e göre (*göst.yr.*) "Kudretli Hun" demektir. Böylece tâbirin bir şahıs adından ziyade o şahsın mensup bulunduğu âileyi veya kavmi (kudretli Hunlar) şeklinde gösterdiği anlaşılmaktadır.

Macarlar (IX-XI. asır), Vardarlılar (XI-XIV. asır), Selçuklular, Mısır Türk kölemen devleti, Osmanlılar aynı zamanda "Türk" adı ile zikredilmişlerdir⁸². Hattâ coğrafi terim olarak "Türkiye" (Turkia) adı da Orta çağlarda çok geniş sahaları göstermekte idi. VI. yüzyılda Orta Asya için kullanılan *Türkiye* tabiri⁸³, IX-X. asırlarda Volga'dan Orta Avrupaya kadar uzanan Hazar ve Macar ülkeleri için kullanılmış (Doğu Türkiye=Hazar memleketi; Batı Türkiye=Macaristan)⁸⁴, XII. yüzyıldan itibaren de Anadolu'nun adı olmuştur⁸⁵. Mısır Kölemen devleti toprakları da Türkiye diye anılıyordu⁸⁶.

82 Bk. Gy. Moravesik, *Byzantinoturcica*, II, 269, vdd. Macarlara islâm, Ermeni, Alman kaynaklarında da "Türk" denildiği hakkında bk. Gy. Németh, *A honfoglaló...* s. 196-203.

83 Menandros'da Τουρρυγος bk. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Bp. 1958, s. 40

84 Gy. Németh, *A honfoglaló...*, s. 201 vd.

85 Bk. IA, mad. *Selçuklular*

86 Gy. Moravesik, *Byzantinoturcica*, II, 269.

“SİLİK” SÖZÜ ÜZERİNE

Ali Fehmi Karamanlıoğlu
İstanbul

Rahmetli hocam Reşid Rahmeti Arat'ın aziz hâtrasına adanan bu esere, O'nun Eski türkçe derslerinde tereddüt ve şüphesini izhar ettiği bir kelime üzerinde durarak, katılmak istiyorum. Bu Türklük bilgisi araştırmalarında bir noktanın aydınlatılması gayretidir. Şahsen kendisi de ilmi, noktaların birleşmesinden meydana gelen çizgiye veya tuğlaların üst üste konması ile ortaya çıkan bir yapıya benzetirdi.

Bilindiği gibi, Eski türk yazıtlarının meşhur *Kül Tigin* yazıtında şöyle bir ifade yer almaktadır (I D 7, I D 24):

beglik urı oğluñ kul boldı
(silik) kız oğluñ küñg boldı

(veya ... *oğlın* ... *kıldı*)

Bugünkü türkçeye çevrilishi:

“Bey olacak erkek evlâdın kul oldu,
(temiz veya bâkire?) kız evlâdın câriye oldu”

Bu ibârenin ikinci kısmındaki, parantez içine aldığımız, yazıtlarda iki yerde ve yalnız bu cümlede geçen kelime şimdiye kadar hep *silik* şeklinde okunmuş ve *Kaşgârî*-deki *silig* sözü ile aynı kabul edilerek, kız evlâdı işaret ettiği için, “temiz, pâkize, bâkire” anlamları yakıştırılmıştır. (bk. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 32, 40, İstanbul 1936; IV (sözlük), İstanbul 1941” temiz tath dilli, yakışıklı, pâkize”; A. von Gabain, *Altürkische Grammatik* (Glossar), Leipzig 1950, “rein, keusch // bâkire”).

Filhakika daha sonraki metinlerde bu söze *silig*, *silik* veya *sili* şeklinde rastlamaktayız. Şark türkçesinde *silik*, Batı türkçesinde ise *sili* olarak bulunması (bk. Tarama Dergisi, II) normaldir. Ancak *Divanü lûgati't-türk*'de bir yerde ve *er* kelimesi ile beraber bulunmasına dikkat edilmelidir. (bk. Besim Atalay neşri I, 390-3, Ankara 1943). Kelimenin türediği *sili-* fiili de Uygur türkçesinde mevcuttur (bk. *Altürkische Grammatik*, *sili-* “rein sein, rein werden // temizlen-”). Bu bakımdan yazıttaki, bugünkü türkçeye “bey olacak, bey olmağa lâyıq” şeklinde çevrilen (erkek) oğulun

sıfatı karşısındaki “temiz, pâkize” veya “bâkire kız evlât” tabiri fazla bir tereddüt uyandırmamıştır. Bir yenilgi sonunda bey olacak erkeğin köle olması yanında, temiz, iffetli kızların câriye oluşu da tabiidir.

Şimdiye kadar bu okunuş ve mânâlandırmaların ilk bakışta yerinde görünüşünü belirttikten sonra, muhtevada olduğu kadar, şekilde de pek titiz olan Arat'ın bu söz üzerinde derslerinde işaret ettiği tereddüdün ne kadar isabetli ve mantıklı olduğunu açıklamağa çalışalım: Orhun yazıtlarının üslûbundaki, pek sık tekrarlanan “paralelizm” üzerinde Rahmeti Arat dikkatle durur; bu hususiyetin birçok, okunuşu şüpheli söz ve ibârenin aydınlanmasında başlıca yardımcı oluşuna büyük önem verir. Gerçekten metinde çeşitli yerlerde sık sık görülen bu hususa âit misâllerle sözü uzatmadan sadece bu ibâre üzerinde duralım.

Her iki cümlemin sonundan başına doğru hareket edersek, ilk kelimeye kadar, dört kelimedenden her birinin, eklerine varıncaya kadar, ya aynı, ya benzeri, ya da anlamca zıddı fakat aynı cinsten sözcükler olduğu görülür: 1. *boldı* (veya *kıldı*) sözcüğü aynen bulunmaktadır. Birinci cümlede *kul bol-*, ikincide *küñg bol-* (veya *kıl-*). 2. Erkek için kullanılmış olan *kul* “kul, köle” yerine, ikinci kısımda kız için *küñg* sözcüğü kullanılmıştır. 3. *oğluñ* (veya *oğlın*) yine her iki cümlede aynen geçmektedir. 4. Birinci cümledeki veya cümlemin birinci kısmındaki *urı* “erkek” yerine ikincide zıddı olan *kız* “kız” sözcüğü vardır. Geriye cümlelerin ilk sözcükleri kalıyor. Buraya kadar her iki cümleciği arasında bu kadar benzerlik, ekleri hattâ ses sayısına varıncaya kadar ayniyet olan bir ibârede ilk sözcüklerin de yapı ve anlam bakımından aynı cinsten olacaklarını düşünmek normal bir davranış olur.

İlk cümledeki *beglik* sözünü ele alalım: *beg* sözcüğüne, isimden isim yapma eki olan *-lık*, *-lik* ekinin getirilmesi ile yapılmış, sıfat durumunda bir kelimedir ve burada *-lik* eki, bugünkü “gelinlik kız, elbiselik kumaş” v.b. gibi kullanılışlardaki bir anlam taşımaktadır. Bunun paraleli olan ve şimdiye kadar *silik* diye okunan kelimenin *-lik* hecesini de aynı şekilde bir ek olarak kabul etmek daha yerinde olur. Yâni, sözcüğü *silik* > *sili-k* şeklinde bir kuruluş değil, < ? + *lik* olarak düşünmek gerekir. *-lik* ekini kaldırdığımız zaman geriye kalan, mevcut okunuşu ile, *si* hecesi bildiğimiz bir sözcüğü göstermemektedir. Öyleyse bunun okunuşunda tereddüt etmek ve başka bir kelime olabileceğini araştırmak gerekir. Bu ne olabilir?

1. Orkun metinlerinde yazının karakteri icabı, birçok misâlde rastlanacağı vechile, bazan ünlüler yazılmamaktadır. Burada da kelimenin başında harfle gösterilmemiş bir ünlü olabilir. 2. Yine Orkun yazısında *ş* sesi bazı defa *s* sesinin işareti (I) ile, yani aynı harfle yazılmaktadır (bk. *Altürkische Grammatik*, s. 10). Demek oluyor ki, kelimenin ilk hecesi *si-* olarak okunabileceği gibi, *esi*, *isi* veya *eşi* de olabilir.

Bu ihtimallerin içinde en uygun olanı, Uygur devresinde ve daha sonraki metinlerde de bulunan ve mânâca tamamen *beg* sözünün paraleli olan *işi* kelimesidir. “prensese, beyin hanımı” anlamına gelen ve Uygur metinlerinde çeşitli yerlerde, hattâ ekseriyete *beg* kelimesi ile birlikte geçen bu söz, *-lik* eki ile, *işilik* şeklinde ve “prensese olacak, bey hanımı olmaya lâyıq” anlamına burada *silik* sözünden çok daha yerinde

ve uygundur (bk. Alttürkische Grammatik (Glossar), işi "Frau, Gefährtin // kadın, eş, refika"). Meselâ W. Bang-Kaup ve A. von Gabain'in birlikte yayımladıkları *Türkische Turfan Texte* serisinin ilk kitabında *begke işike manğul* ibaresinde *beg* sözü ile beraber yer almakta ve tamamen Kül Tigin yazıtındaki kullanılışı şekil ve anlamca teyit eder durumdadır (TTT, I, 109). Yine aynı metinde, ayrıca *yaşuruqı (?) işi* şeklinde geçmektedir (I, 217). Nâşirler de İndeks'te kelimenin anlamını "Frau, Fürstin = hanım, prenses" olarak tesbit etmişlerdir. Bu söze daha sonraki metinlerde de rastlamaktayız. *Codex Cumanicus*'da, normal i/e değişikliği ile, *eşi* şeklindedir (bk. *Codex Cumanicus*, K. Grnbeck neşri, 9722 Nâşir indeksi'te sözü "Schwiegermutter = kayınvâlide" anlamı ile karşılamıştır). *Divanü lûgati't - Türk ve Kutadgu Bilig*'de bu kelimeyi, çokluk eki ile kaynaşmış olarak, *işiler* veya *işler* şeklinde buluyoruz (bk. Kaşgâri, B. Atalay neşri, I, 117-18 - vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi ile - daha çok *işler* şeklinde I, 153-12, 158-6; III 18-21 v.b.; *Kutadgu Bilig*, Arat neşri, beyit nr. 5080).

Ayrıca Batı türkçesindeki *sili* şekline göre, sözün aslının, *Divanü lûgati-t-Türk* neşrinde okunduğu gibi, *silig* olduğunu kabul etmek gerekir ki, bu husus da yazıtaki sonu *-lik* şeklinde biten kelimenin *silik*'ten başka bir söz olması şüphesini kuvvetlendirir ve iddiamızı teyit eder.

Görülüyor ki, Tigin yazıtındaki bahis konusu edilen ibareyi *silik kız oğlunğ* yerine, *beglik urı oğlunğ ... karşılığında işilik kız oğlunğ ...* olarak kabul etmek, kanaatimizce, daha doğru olacaktır. Yalnız tekrar belirtelim ki, işaret etmek istediğimiz husus Eski türkçede *silig* (∞ *silik*) kelimesinin olup olmadığı değil, buradaki sözün *silik* değil, *işilik* olduğudur.

KÖROĞLU BOYLARINDA OĞUZ DÜZENİ SAYILARI

(İkili-Dörtlü-Altılı-Onikili-Yirmidörtlü Düzen)

M. Fahrettin Kırsızoğlu

Ankara

Folklor ile etnografyaya, "yaşayan-tarih/canlı-tarih" diyenler, çok doğru söylemişlerdir. Ne yazık ki, Üniversitelerimiz ile başlıca milli kültür kurumlarımızda, henüz bu uğurda gerekli araştırmalar yapılmamış; geçmişten gelen halk arasındaki gelenekler, inanışlar ve maddî kültür izleri belli bir sistemle sıraya konmamıştır. Böyle iken, bu uğurda ilk inceleme örneklerinin, "İlk Türk Filozofu" büyük sosyolog rahmetli Ziya ÇÖKALP tarafından 1913-1924 yılları arasında ortaya konulduğunu görmekteyiz. Z. GÖKALP, ilkönce "Millî Tettebu'lar Mecmuası"ndaki sıra yazılarında, sonra da "Türk Tôresi" ile "Türk Medeniyeti Tarihi" kitaplarında bu yolda öncülük etmiş; yazılı kaynaklardaki bilgiler ile halk arasında yaşayan gelenekleri birleştirip, bir sosyolog gözü ile bunları çok güzel ayırtarak, sistemli olarak anlatmıştır. Bu görüş ve buluşların başlıcaları, *Büyük-Hun* (Hiyungnu) kağanı *Motun* (Mete) çağından (m.ö. 209-174) beri tarih belgelerinde, coğrafya adlarında ve göçebe Türk halkları arasında bulunan: 2 li, 4 lü, 6 li, 12 li ve 24 lü düzen ile, "dört yönün 4 renkle adlandırılması" gibi milli Türk teşkilâtı ve gelenekleridir.

Bunlardan "Oğuzların Kutlu Sayı Düzenleri" diyebileceğimiz uğurlu ve gelenek sayılan "Sayı Düzeni" üzerine ikinci araştırmayı, rahmetli Hüseyin Nâmik ORKUN, 1935'te Ankara'da basılan "Oğuzlara Dair" adlı küçük boyda 144 sahifelik çok değerli eserinde yapmış; Z. GÖKALP'm izinde yürüyerek, yeni bilgi ve kaynak haberleri vermiştir. Biz de, 24 yıl önceleri, 7 Şubat 1942 de çıkan (haftalık) "Çınaraltı" dergisinin 27. Sayısında: "Kars Eli Köroğlu Anlatımlarındaki Eski Düzen ve Tôrelerimiz" başlıklı yazımızda, hem "Sayı Düzeni"ne, hem de "Dört-Yönün Dört-Renkle Anılması" geleneğine, halk arasında yaşayan *Köroğlu Boyları*'ndan örnekler vermiştik. Ayrıca, Temmuz 1942-Şubat 1943 tarihleri arasında İstanbul'da çıkan (aylık) "Türk Amacı" dergisinin 1-4. ve 6-8. Sayılarında "Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması" başlıklı inceleme yazımızda; Çin Denizinden Baltık'a ve Sibir'den Akdeniz'e değin Türkler'in yayılıp yaşadığı yerlerdeki coğrafya adlarından örnekler vererek; Hazar denizi doğusundaki Türkmenler'in bu denize "Ak-Deniz" ve aynı denizin batısındaki Şirvanlılar'ın (Kuzey-Azerbaycan Türkleri'nin) ise "Gökçe

-Deniz" demelerinin, bu eski Türk-Dini geleneğinden ilerlediğini; dünyadaki dilelere de tercüme yapılmış olan "Kara-Deniz", "Ak-Deniz" ve "Kızıl-Deniz" adlarının Türklerce konulduğunu belirtmiştik. Böyle iken, "İslâm Ansiklopedisi"nin türkçesinde bile, bu denizlere neden renk adları verildiğine, Anadolu'yu ve Oğuz-Türklüğünü ilgilendiren bu milli geleneklerin coğrafyada yaşayan izlerine dokunulmamıştır. Hiç olmazsa, "Türk Coğrafya Kurumu" nun bundan sonra, Türklük bölgelemlerindeki: *Gök/Gökçe, Kızıl/Kızılca, Al/Ala/Alaca, Kara/Karaca, Ak/Akça* sıfatlarıyla anılan coğrafya adlarının, üç bin yılın ötesinden gelen en eski "Türk-Dini" geleneği yüzünden, böyle anıldıklarına dikkat etmeleri gerekir.

* * *

İkinci-Dünya Savaşı'nın başlarında 1939-1942 yıllarında Kars şehrini ve çevresini askerlik ve araştırma isteğiyle görmüş olan Profesör Ahmet CAFEROĞLU, Pertev Naili BORATAV ve şair Behçet Kemal ÇAĞLAR gibi folklorcular, Kars'tan bahseden yazı ve eserlerinde, şu gerçeği belirtmişlerdir:

"Bütün Türkiye'de, halk hikâyeleri ile hikâyecilik geleneğinin en zengin olarak yaşadığı bölge, Kars İli'dir. Yüzlerce halk hikâyecisi ve saz şairi, bu işi meslek olarak devam ettirmekte ve bu yüzden para kazanmaktadırlar. Yazın uzun ve tarla-çayırda çalışma günlerinde bile, evine yorgun-argın dönen köylüler, (Ramazanda) Teravih-Namazından sonra odada veya kahvehanede, sazşairlerini veya halk hikâyecilerini dinlemeye canatırlar. Sinema ve radyoya rağmen, bu eski geleneke ve zevklerini sürdürürler. Hattâ, Lise Öğrencileri ve Öğretmenler ile Yerli-Memurlar bile bu geleneğe uyarlar: üç-beş defa dinledikleri Aşukları, Hikâyecileri yine de, dikkat ve heyecanla dinlemekten tadalırlar... Köroğlu Hikâyeleri de buralarda, çok canlı ve zengindir. 12 kol-40 boy olarak anlatıldığı söylenen bu kahramanlık hikâyelerinden bugün 30 kadarı bilinmektedir..."

Yaşayan ve tanınmış bu üç folkloreunun yukarıda özetlenen görüş ve düşünceleri, çok doğrudur. Kars İli ile çevresinin bütün milli-folklorca olduğu gibi, "Türk Edebî Folkloru" bakımından da Anadolu'da en zengin bölge oluşunun sebepleri vardır. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

a) Kafkaslar ötesi (Kıpçakeli) ve İran yoluyla Anadolu'ya gelen bütün Türk akın ve göç yollarının en büyük uğrağı, "Anadolu'nun Doğu-Kilidi" sayılan Kars İli'dir.

b) Ağrıdağları ile Acara sınırı arasında bulunup, Yukarı-Aras boyları ile Kür ırmağı başlarını kaplayan Kars İli'nde, bugün öteki Anadolu illerinde bulunmayan yanyana üç Türk Lehçesi ile görüşen yerli ve göçmen halkımız yaşamaktadır: Birinci şahıs zamirini söyleyişlerine göre : 1- "Ben-Diyenler" (Anadolu lehçesiyle konuşan "Yerli" ve "Türkman" denilen % 50 den çok ahalî), 2- "Men-Diyenler" (Azerbaycan türkçesiyle görüşen Çıldır'ın Merkez ve Çala Bucakları ile Arpaçay'daki "Karapapak" adlı yerli ve Borçalı-Tiflis, hattâ Dağistan'dan gelme "Terekeme"

denilen Sünniler ile, Tuzluca, İğdır ve Aralık ilçelerinin yerli Şii Türkleri), 3- "Ban-Diyenler" (Ardahan, Çıldır'ın Kurtkale Bucağı, Hanak ve Poskov ilçelerinin Kıpçak/Kuman ağzıyla konuşan yerli halkı ile Ahıskalı göçmenler) adıyla üç kolda toplanarak gerekir. (Bir destan veya hikâyeyi, her üç koldakiler, değişikçe anlatırlar).

c) Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nde anlatılan Eski-Oğuzlar'ın, Dağıstandaki Demirkapu-Derbend'den, "Hamud (Amid/Diyarbakır) ilen Merdin Kal'ası"na ve "Turabozan"dan Tebriz'e değin olan yerleri içerisine alan "Oğuz-Elteri" Ölkelerinin çifte başkendi "Ağca-Kala (k)" ile "Sürmelü" şehirlerinin (birincisi Arpaçayı sağında ve Digor'daki "Mireni-Karabağ"; ikincisi, Aras sağındaki "İğdır-Karakalası") bu ilde bulunuşu; hattâ Dede-Korkut Kitabını yazdırmanın Kars İli çevresine mensupluğu;

ç) 1534 Haziranında son olarak "Anadolu-Türk Birliği"ne katılışından beri Kars İli'nin 1823 yılına değin İran "serhaddi"nde ve 1807-1917 arasında da Moskof sınırında savaş alanı oluşu; bu yüzden kahramanlık destanları ile hikâye ve geleneğe çok bağlı kalması*);

d) "93 Felâketi"imiz üzerine, Batum ve Artvinle birlikte 1877-1917 arasında "Kırk-Yıllık Karagünler" çağında, İstanbul ve Anadolu ile ilgisi kesilen Kars İli, edebî zevkini ve millî duygularını, saz şairleri ile halk hikâyelerimizi dinlemekle doyurabildi; bu yüzden bu sanatçılar, çok para kazandıklarından, meslekleri itibar buldu, yeni kuşaktan gençler de (bugünkü gibi), birer Âşık ve Hikâye-Ustası olmaya başladılar.

* * *

Konumuzun iyice anlaşılabilmesi için yukarıdakileri anlattıktan sonra, rahmetli Z. GÖKALP ile H.N. ORKUN'un anılan eserlerine başvurulmasını salık vererek, öze geçiyoruz. Gerek "Uygurca Oğuz Kağan" destanında, gerekse ondan az sonra 1305 yıllarında kaleme alınan İlhanlı Veziri Reşideddin'in "Câmi'ü't-Tevârih"ine arapça ve farsça tercüme yapılmış "İslâmî Oğuznâme"de, bilhassa Dede-Korkut Kitabı ile Hive Hükümdarı Ebülgaazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türki" ve "Şecere-i Terâkime"lerinde, Oğuz Türkleri'nin, destanı "Oğuz-Kağan/Han" çağından beri: İkili, Dörtlül, Alıtlı, Onikili ve Yirmidörtlül düzene uyarak göçebe yaşadıklarını veya savaşa girdiklerini gelenek halinde görüyoruz:

OĞUZ-KAĞAN'ın, GÖK-KIZI'ndan doğma ÜÇ-OĞLU, SAĞ-KOL'da ve Doğu'da yer alarak savaşırdı; GÖL-KIZI'ndan doğma ÜÇ-OĞLU da, SOL-KOL'da ve Batı'da yer alırdı (İkili-Düzen).

Sol-Kol'daki Üç-Oğul: Gün-Han, Ay-Han, Yıldız-Han'dan dörder'den 12 Torun doğmuş ve herbiri, kendi adını verdiği boyya Beğ olmuştu (Dörtlül-Düzen ile Onikili-

* Bu yüzdendir ki, İstanbul'da 1958 de basılan "Edebiyatımızda Kars" adlı kitapta derlenen 1877-1921 tarihleri arasında Kars'taki halk şairlerimizin söyledikleri destan ve koşmalarda, çok yüksek bir yurt sevgisi, millet duygusu bulunmaktadır.

Düzen). *Sağ-Kol*'daki üç-oğul: *Gök-Han*, *Dağ-Han* ve *Deniz-Han*'dan da *dörder*'den 12 *Torun* töremiş ve herbiri kendi adıyla anılan Boy'un Beği olmuştu. 6 *Oğul*'dan töreyenlerin *Gök-Kızı*'ndan gelen *Üç-Oğul* soyundan olan 12 *Boy-Beği*, *SAC-KOL*'da bulunur, *TAS-OĞUZ* ve *BOZUK/BOZ-OK* diye tanınırlardı. *Göl-Kızı*'ndan doğan *Üç-Oğul*'dan töreyen 12 *Boy-Beği* ise, *SOL-KOL*'da durur, *İÇ-OĞUZ* ve *ÜÇ-OK* (= 3 kabile) adıyla anılırlardı.

12 *Taş-Oğuz/Bozuk* ve 12 *İç-Oğuz/Üç-Ok* "kurultay"da bir araya gelince, 24 *Oğuz-Boyu* toplanmış ve bütün gücünü biriktirmiş olurdu. Ebülğazi BAHADUR HAN, ayrıca, "Oğuz-Han"ın "odahlıkları"ndan töremiş "24 oğul"dan gelen "24 Bölük" Türk boyunun da adlarını sayarak, bunların "at-tavla/yılki" işlerinde (geri hizmetinde) çalıştırıldığını ve soylu (asilzâde) sayılmadıkları geleneğini belirtir. H.N. ORKUN, *SAC-SOL* (İkili) düzeninin *Hiyungnu*, *Mogol*, *Köktürk*, *Selçuklu*, *Karamanlı*, *Osmanlı*, *Eski-Oğuz*, *Kara-Kırgız*, *Salur-Türkmeni* geleneğinde bulunduğunu, "Yirmidörtlü teşkilât"ın da (De Groot'un "Hunlar" kitabından alarak) *Hiyungnular*, ve *Selçuklular* (Yazıcıoğlu Selçuknâmesi) tarihinde 24 *Başbuğ*, 24 *Vali* ile 24 *Boy-Çerisi* ve Fâtih "Kaanunnâme"sinde de "Yörüük Beğleri'nin 24 Kişi" olarak geçtiğini belirtir. Ayrıca Z. GÖKALP ile H.N.ORKUN, Reşideddin ve Yazıcıoğlu'dan aktararak: *Oğuz-Han*'ın 6 *oğlu*'nun herbirinin birerden 6 *avcı-kuştan ongun*'u (totemi) bulunduğunu ve "Şölen" sırasında bu 6 oğul'un yiyeceği "kurban"dan 6 *söğüş* (et parçası) ün belli olduğunu anlatmışlardır.

Osmanlılar'da da "Divan"da: 6 *Sağ-Vezir* + 6 *Sol-Vezir* = 12 *Vezir*; *Orduda Kapı-Kulu*'nun *YAYA-Takımı*'nın 6 *Ocak* ve *ATLI-Takımının* da "6 Bölük" olduğunu, bunların da törenlerde üçer sıralı "Sağ" ve "Sol" (*Sağ-Garıpler*, *Sol-Garıpler*; *Sağ-Ulûfeciler*, *Sol-Ulûfeciler* gibi) diye iki kola ayrıldığını; hemen bütün halk hikâyelerimizde, "Padişah-Vezirleri"ne "Onikiler" denildiğini biliyoruz.

* * *

Bugünkü Kars İli'nde, yukarıda anılan üç Türk lehcesiyle görüşen üç kol yerli ve göçmen halkımızdan herbirine mensup Aşıklar ve Hikâyeciler, *Koroğlu*'nun "Çamlıbel"de toplanmış olan yiğitlerinin sayısını değişik söyledikleri halde, karşılama töreni ve savaş düzenini-hemen hemen bir biçimde anlatırlar: A) "Ben-Diyenler", yani İl nüfusunun % 50 sinden çok olan Sünnî "Yerli"ler ile Alevî-Bekdeşi "Türkman"lar, "9999 Keleş" ile, hepsinin başı "Koroğlu-Beg" ile Çamlıbel-Yiğitlerinin "Bir Tümen" (= 10000) sayıldığını gelenek halinde bilir ve benimselerler. B) "Ban-Diyenler" ise (ki, İlin Kür ırmağı boyunda ve hepsi Sünnîdirler), "Koroğlu-yunan Delileri"nin sayısını "772 Delî" olarak anarlar. C) "Men-Diyenler" de, "Çengli (Sisli/Dumanlı) -Bol"deki "Koroğlu Koçakları"nın "360 Kişi" olduğunu söylerler.

Yukarıdaki A,B,C, anlatımlarının herbirinde ortak olan yön, ilk küçük asker /keleş/deli/koçak birliğinin "6 Sağ-kol, 6 Sol-Kol" (B ve C de) veya "12 Sağ, 12 Sol" (A da) birimiyle başlamasıdır. Yaşlı hikâyeci ve aşıklardan, her üç rivayetteki

yiğit sayılarının, iç bölümlerini ("Çınaraltı'daki yazımızda A'yı ayırmıştık), şöyle tesbit etmek mümkündür:

1 *Koroğlu*: Başbeğ veya Beğlerbeği'dir. *Çamlıbel*'de kendisinin yaptırdığı "Beş direkli, üç bacalı Kümbet-Otak/Kümbet-Saray"da oturur. Buranın duvarları "mermer-taşı"ndandır. Her söz, bunda biter.

2 *Vekil/Vezir*: Bunların başı, *Koroğlu*'nun "Emî" (amuca) diyerek çok saygı gösterdiği, sakalında "üç uzun tel"i bulunan ve herkesten yaşlı, görmüş-geçirmiş olan *Köse-Kânan*'dır. *Koroğlu* bir yere giderken, onu kendi yerine "Vekil" bırakır. *Başvezir* sayılan *Köse-Kânan*, *Çamlıbel*'de bütün işlerin yollu yolunca gitmesine ve büyük işler ile davalara bakar; öteki Beğler ile Bölükbaşılara buyruk verir. Bundan sonra, "İkinci-Vezir" veya "Küçük-Vekil" sayılan, "Ayvaz-Balı" (= Genç Ayvaz) veya "Han-Ayvaz/Ayvaz-Beg" gelir. "Bingöl'den Üç-Renkli Abıhayat"ı içeren habasma vermediğinden onun "Son (oğul) suz kalasın" diye kargış etmesinden oğlu olmayan *Koroğlu*'nun "köyüğünden geçirip oğul edindiği" *Ayvaz-Balı*, *Köse-Kânan*'ın bakmadığı öteki işlere karışır: Keleşlerin işlerine-güçlerine iyi bakmalarına, tavlahanaya, çayra, konaklara, kilere ve öteki küçük ve ince işlere bakar; *Koroğlu*'nun bindiği *Kırat*'ın (çalınmasın diye) ayağına vurulan çelik bukağın açarını perçemine bağhyarak saklar; *Koroğlu*'nun giyim-kuşam sandığına bakar (bunlar, "İkili-Düzen").

4 *Alay-Begi*: "Çamlıbel'deki 6 Beg ile 6 Ağa"dan iki Beg, "Vekil/Vezir" sayılan *Köse-Kânan* ile *Ayvaz-Balı*'dır; öteki 4 Beg de, "Alay-Begi"dirler. Bunların herbiri savaşta, "6 Bölüklü birer Alay"ın başı olarak cenge girerler. "Herbiri'nin Bir Kol" hikâyesi vardır. Bunlar için söylenen adların değişmiyeni: 1- *Belkhi* (Belkhlî) - *Yusuf*, 2- *Koca-Beg* ve değişik söylenenlerin çoğu da: 3- *Demircioğlu*, 4- *Hesa/ Esa-Balı* (= Genç-İsa) dır. Bunların herbiri, kendi atlarının donuna göre atlanmış 6 bölüklü bir alayı idare ederler. ("Dörtlü-Düzen"). 2 *Vekil* ile 4 *Alay-Begi* bir araya gelince, dernekte veya savaşta, "6 Beg" olur.

24 *Bölükbaşı*: "Altı-Beg"den sonra, sıra "24 Bölükbaşı"na gelir. Bunların herbiri: 12 *Sağ* + 12 *Sol* adlı = 24 "Kara-Keleş" (=rütbesiz-yiğit) ten kurulan birer "Buyruk/Çavuş" ile 25 kişi tutan 16 "düzüm"lü 400 kişilik "Bölük"lerin başıdır. Bu 400 Kara-keleş ve buyruk/çavuş'tan başka: 1 *Gözcü*, 2 *Ulak* (haberci), 4 *Yasakul*, 4 *Karakul* ve 4 *Seyis/Baytar* ile = 15 "Yumuşçu-Keleş" (=Hizmet-eri) ve 1 *Bölükbaşı* ile, 1 *BÖLÜK* = 416 *KELEŞ* sayılırdı (6 Bölüklü 1 Alay da: 6 × 416 = 2496 kişi.) 4 *ALAY* (4 × 2496 = 9984 kişi + 4 Alaybeği ile = 9984) birleşince, 1 *TÜMEN* olurdu. 6 *Beg* + 6 *Ağa* ve 3 *Has-Kul* ile hepsi = 9999 *Keleş* ederdi.

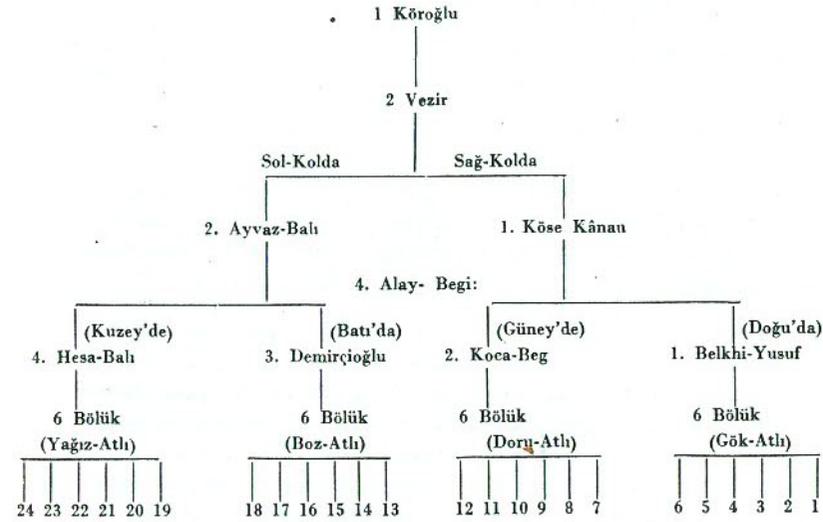
Çoğu "ümî" (anadan doğduğu gibi okumamış) olan hikâyecilerin, bir millî gelenek olarak anlatıp saydıkları bu "Koroğlu Keleşleri'nin Bölük ve Alay Düzeni", insanı şaşırtacak gibi sağlamdır.

6 *Ağa*: *Çamlıbel*'de vazife gören "Koroğlu'nun Divanı"ndaki 6 Ağa'nın vazife adları da şöyledir:

1) *Haznecibaşı*, 2) *Cebecibaşı/Silahcibaşı*, 3) *Yılıkcıbaşı/İmrahor*, 4) *Korukcubaşı/Şarapçibaşı*, 5) *Kilercibaşı*, 6) *Çuhacıbaşı* (terzibaşı).

3) *Has-Kul*: 1) *Yazıcı/Beğlikçi* (kâtip), 2) *Borucu/Meyter* (Mehter), 3) *Gözcübaşı/Kapıcıbaşı*.

Bunları dökümle şemada şöyle gösterebiliriz (Yön ve At donları ile):

$$6 \text{ Sağ-Keleş} + 6 \text{ Sol-Keleş} = 24 \text{ Kara-Keleş} + 1 \text{ Buyruk/Çavuş} = 1 \text{ DÜZÜM} = 25 \text{ Kişi.}$$

$$1 \text{ BÖLÜK} / 25 \times 16 \text{ Düzüm} = 384 \text{ Kara-Keleş} + 16 \text{ Buyruk/Çavuş} = 400 \text{ kişi}$$

$$15 \text{ Yumuşçu-Keleş} + 1 \text{ Bölükbaşı} = 16 \text{ kişi}$$

$$\underline{\quad\quad\quad} 416 \text{ KELEŞ.}$$

$$6 \text{ Bölük} / 6 \times 416 = 2496 \text{ Keleş} = 1 \text{ ALAY}$$

$$4 \text{ Alay} / 4 \times 2496 = 9984 \text{ Keleş} = 1 \text{ TÜMEN (Alay'ın herbiri, bir yönü tutar).}$$

6 Beğ (Sağda oturan)

6 Ağa (Solda oturan)

$$+ \quad 3 \text{ Has-Kul (Kapiya doğru duran)}$$

9 999

$$+ \quad 1 \text{ Koroğlu (Baş/Sedir'de oturur)}$$

$$\underline{\quad\quad\quad} 10 \text{ 000} = 1 \text{ TÜMEN'in tümü.}$$

(KARS-TÜRKMANLARI'ndan Selim İlçesinin Oluklu köyünden ÇEPNİ oymağından 1883 doğumlu Karadedeoğullarından "Zemini" mahlâşlı Aşık Bekdeş Tatarhan Usta, yukarıdaki düzeni en iyi anlatan bir seçkin hikâyecidir).

* * *

"*Ban-Diyenler*"in anlattığı B) rivayetindeki "772 *Deli*" ile *Koroğlu'nun* tören ve savaştaki düzeni de, Poskovlu ve Aluskalılarca şöyle anlatılır:

$$6 \text{ Sağ-Deli} + 6 \text{ Sol-Deli} + \text{ile birer "Delibaşı/Buyruk"} \times 2 = 14 \text{ Deli} = 1 \text{ SIRA}$$

$$\text{Her sırada} \quad \dots\dots\dots + 1 \text{ Çavuş}$$

$$\underline{\quad\quad\quad} 15 \text{ Kişi.}$$

$$12 \text{ Sıra} / 12 \times 15 = 180 \text{ Deli} = 1 \text{ BÖLÜK}$$

$$1 \text{ Bölükbaşı ile } 181 \text{ Kişi.}$$

$$4 \text{ Bölük} / 4 \times 181 = 724 \text{ Kişi } 1 \text{ ALAY (Alay'ın herbiri, bir yönü tutar),}$$

$$1 \text{ Alay-Begi Köse-Kânan ile } 725 \text{ kişi.}$$

Köse-Kânan, *Koroğlu'nun* "atabegi" sayılır ve "*Divan-Begi*" dir. 4 *Bölükbaşı* ile bütün *Deliler*, cenkte bunun kolundadır. "6 *Dış-Ağası*" ile "3 *İç Ağası*"na ve *Çardaklı-Çamlıbel'in* gelen- giden işlerine, *Koroğlu'nun* oğulluğu olan "*Ayvaz-Balı / Ayvaz-Beg*" bakar. *Ayvaz-Beg'in* buyruğundaki 9 *Ağa'nın* işi şunlardır:

6 *Dış-Ağası*: Herbiri 6 yumuşçu/işçi Deliyeye baş olan 1) *Hazneci/Silâhçı Ağası*, 2) *Yılıkcı (Sevîşler/Baytarlar) -Ağası*, 3) *Çuhacı (Terziler) -Ağası*, 4) *Kılarcı/Aşçılar-Ağası*, 5) *Yasakul* (buyruğu yerine getiren) -*Ağası*, 6) *Karakul-Ağası* (bekçilerbaşı).

$$3 \text{ İç-Ağası}: 1) \text{ Yazıcı-Ağa/Efendi, } 2) \text{ Mehterhanacı (Borucu)-Başı, } 3) \text{ Kapıcıbaşı.}$$

Böylece, 36 "Yumuşçu (Hizmet-eri)" ile 6 *Dış-Ağa* = 42 kişi

$$3 \text{ İç-Ağa} = 3 \text{ Kişi}$$

$$\text{Ayvaz-Beg} + 1 \text{ Kişi}$$

$$\text{AYVAZ-BEG KOLU'ndaki DELİLER} \quad \dots\dots\dots 46 \text{ Kişi}$$

$$\text{KÖSE-KÂNAN KOLU'ndaki DELİLER} \quad \dots\dots\dots 725 \text{ Kişi}$$

$$\text{KÖROĞLU-BEG} \quad \dots\dots\dots + 1 \text{ Kişi}$$

$$\text{Çardaklı-Çamlıbel'deki bütün Yiğitler} \quad \dots\dots\dots 772 \text{ DELİ.}$$

(Yukarıki hesaba göre, Ardahan köylerinde duyulan bir tekerlemeye de, *Deliler*, şöyle sayılır: "Bir Koroğlu, bir Ayvaz, Köse-Kânan çekmez naz, Yedi-yüz yetmiş Deli Elinden kuş kurtulmaz.")

* * *

§ 2. Ekin yapısı üzerinde ilkin W. Bang⁶ sonra da G.J. Ramstedt⁷ durmuştur. Her ikisi de eki, *-arak/-erek* < *-a-rak/ -e-rek* şeklinde, *-a/-e* zarf-fiil eki + *-rak/ -rek* karşılaştırma (comperativ) eki kaynaşmasına bağlamışlardır. Bang ve Ramstedt'in bu ortaklaşa görüşü, şimdiye kadar her hangi bir kritiğe tâbi tutulmaksızın⁸ genel olarak benimsenmiş görünmektedir⁹. Türkolog ve dilcileri genel olarak bu etimolojiyi benimsemeye yönelten başlıca sebep, *-arak/ -erek* ekinin tekrarlı *-a/ -e, -u/ -ü* zarf-fiillerinin yerini tutması, lehçelerde yer yer *-arak/ -erek*'e paralel *-°prak/ -°prek, -°p(i)rak/ -°p(i)rek* gibi *-°p*'li zarf-fiilden genişletilmiş şekillerin de bulunmasıdır. Ayrıca, ekin ilk oluşma devirlerinde *id-ürek, ata-yuraq, aqla-yuraq* gibi bir ses yapısı taşıması da, menşeinin genişletilmiş bir zarf-fiil ekine bağlanmasında âmil olmuştur¹⁰.

§ 3. Eklerin etimolojisini tesbit için yapılan denemelerde gözönünde bulunduracağımız ana ilke, ek ile kök arasındaki bağlantının Türk dilinin yapısındaki temel kurallara uygun olup olmadığını tayindir. Türkçede, kelimeler gibi, ekler de belirli gruplara ayrıldıkları için, hangi türden eklerin hangi türden kelimelere gelebileceği artık kesin olarak bellidir. Bu sebeple şekle göre verilen yargılar kimi kez insanı yanıltabilir. İşte böyle bir yanıltma, üzerinde durduğumuz *-arak/ -erek* ekinin yapısında kendini göstermiştir. Ekin Türkçedeki kullanış alanlarında *-arak/ -erek, -urak/ -ürek, -°prak/ -°prek* gibi şekiller almış olması, üzerinde duranları, onu yukarıda açıkladığımız biçimde bir ayırma yapmağa yöneltmiş bulunmaktadır. Ancak, unutmamalıdır ki, *-rak/ -rek* eki sıfatlarda "daha üstünlük" (comperativ) ve "en üstünlük" (superlativ) dereceleri gösteren bir "karşılaştırma eki" olduğu için, olsa olsa yalnız isim soyundan kelimelere ve bu arada isim-fiillere (participium) gelebilir. Zarf-fiiller (gerundium), zarf olarak kullanılan fiil şekilleri oldukları ve kalıplaşma yolu ile isimleşmeden önce isim soyundan kelimelere getirilebilen ekler ile genişletilemeyecekleri için, *-a/ -e, -u/ -ü ve -°p* eklerinden biri ile kurulan bir zarf-fiil şeklinin, ayrıca *-rak/ -rek* karşılaştırma eki alabilmesi, Türkçenin temel yapısı bakımından imkânsızdır. Ekin bu tarzda çözümlenmesine benzetme (analoji) yolu ile örneklik edebilecek bir başka şekil de önümüzde bulunmadığına göre, *-arak/ -erek* ekinin yapısını başka bir kuruluşta aramak zorunlu olmaktadır.

6 Bk. *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türkisprachen I*, SBAW 1916, s. 522, not 2.

7 *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, Formenlehre*, MSFOu 104/2, s.115.

8 Bk. ve k.ş. R.Rahn etî Arat, *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen*, s. 27/3 ve not I.R.R. Arat da bu eki *-rak/-rek* karşılaştırma eki ile genişletilmiş bir zarf-fiil eki olarak kabul etmekle birlikte, notta soru işareti ile "oder ist es *alar-ok* zu zerlegen" kaydını düşmekten de kendini alamamıştır. İşte, onun üstün hatırasına bir hizmet olmak üzere, biz de bu konu üzerindeki malzememizi değerlendirerek R.R. Arat Armağanı'nda yayımlamayı uygun bulduk.

9 Bk.J.Deny, *Grammaire de la langue Turque*, Paris 1918. Türkçeye çevirisi: Ali Ulvi Elöve, *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi), İstanbul 1941, §. 1324; M.Mansuroğlu, *Das Altosmanische*, PhTF.sah. 175, §. 3223; M.Ergin, *Türk Dili Grameri*, §. 586; H.Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, s.252, §. 308 v.b.

10 Bk. J. Deny, göst. e.ş. 1324.

§ 4. Bilindiği gibi zarf-fiiller ya *-u/ -ü, -ı/ -i, -a/ -e; -°p, -uban/ -üben; -°n* v.b. özel ekler ile yahut da isim soyundan kelimelere ve isim-fiillere belirli isim çekimi ekleri veya ek niteliğinde edatlar getirilerek türetilir. Gerek isim çekimi ekleri, gerek edatlar ve ekleşmiş olan edatlar, çoklukla eklendikleri isimler ile fiiller arasında bağlantı kurduklarından, cümle içinde bağlı buldukları fiilin zarfı durumundadırlar. Bu bakımdan dil, isim çekimi ekleri ile, kısmen veya büsbütün ekleşmiş olan edatlar içinde zarf-fiil türetimine elverişli olanlardan gerektikçe yararlanagelmiştir: *atanda, böyüende, sayradukda, banladukda, kelmişde, kelgende, kelginçe, gelince, ölençe* "ölmüncüye kadar" *aldıkça, depdikçe, gëdikçe* "gittikçe, gitgide", *gelişin* gibi.

İşte, eldeki deliller, üzerinde durduğumuz *-arak/ -erek* ekinin de bu ikinci tip-ten bir kuruluş ile oluşmuş bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Bize göre *-arak/ -erek* eki < **-ar+ok/ *-er+ök* şeklinde bir geniş zaman isim-fiili ile *ok/ök* edatının kaynaşmasından oluşmuş bulunmaktadır. Şimdi bu birleşmeyi doğrulayacak tanıkları belirtmeğe çalışalım:

1. Böyle bir birleşme biraz önce de belirttiğimiz gibi, Türk dilinin temel birleşme kurallarına aykırı değil, aksine uygundur.

2. İsim-fiiller yeni ekler ilâvesi ile zarf-fiil türetimine en elverişli olan gramer öğeleridir.

3. Bu birleşim ekin oluşma devrindeki *id-ür+ek, başla-y-ur+ak, ata-y-ur+ak* gibi *-ur/ -ür ve -ır/ -ir*'li kuruluşları da kapsayacak niteliktedir. Çünkü, Türkçede geniş zaman isim-fiil eki bilindiği gibi, ta Eski Türkçe devrinden başlayarak bugüne kadar hem *-ur/ -ür, -ır/ -ir* hem de *-ar/ -er* şekillerinde kullanılagelmiştir. Aynı durum ekin başlıca oluşma devri ve buna takaddüm eden Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de vardır¹¹.

4. Eski gramerlerde yer yer *-°r* geniş zaman isim-fiilinin yalnız başına bile zarf olarak kullanıldığını gösteren örnekler göze ilişmektedir. A b ü Hayyan'daki şu kayıtlar dikkat çekicidir: "Sencer gülererek geldi yerine S. keldi küler, Sencer gülmiyerek geldi yerine S. keldi külmes" denilmektedir¹².

5. *ok/ök* edatı, Türkçede bir yandan eklendiği kelimelere türlü anlam incelikleri veren belirtme görevi ile kullanılırken, bir yandan da eklendiği şekilleri zarflaştırma görevi yüklenmiş bulunmaktadır¹³. Özellikle zaman kelimeleri ve isim-fiiller ile olan birleşmelerinde *ok/ök*'ün onları zarflaştırma bakımından gösterdiği etki önemlidir.

11 Bk.A.von Gabain, *Altürkische Grammatik*, § 216; PhTF. s. 57,68 cod. Cum. s.79 Kıpç., s.98 Karh.; M.Mansuroğlu, *Çarhname* yayn. § 97, *Sultan Veledin Türkçe Manzumeleri*, § 141; A.Zajanczkowski, *Kalili i Dimny*, § 17; T. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar*, § 197 v.b.

12 Bk. *Kitabü'l-idrak li lisanü'l-ctrak*, A.Caferoğlu yayını, İstanbul 1931, s. 169, § 82/9.

13 *ok/ök* edatının Türkçedeki durumu ve türlü kullanış şekilleri için bk.Z.Korkmaz, *Türkçede ok/ök kuvvetlendirme (intensivum) edatı üzerine*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1961.sah. 13-29.

Uygurca'da, Codex Cumanicus'da Kısasü'l-enbiya'da ve Özbekçe'de edatın bu özelliğini veren örnekler bulmak mümkündür: *ol zaman ok* "hemen o zamanda", *anta ok* "o zaman, o sırada", Uyg. *eşitdükte ok* "iştir iştirmez", Özb. *birinçi yilde-yak* "daha birinci yılda iken"¹⁴ gibi. Kâşgarlı Mahmud, *ok/ök* edatının "belirtme" dışında kalan ikinci görevi için "hal mânasına yakın bir anlamı olan edattır"¹⁵ demekle onun bu görevine işaret etmiş oluyor. *Ok/ök*'ün bu ikili görevine *Ettuhfetü'z-zekiyye* yazarı da değinmektedir. Ona göre de *ok*: a) pekitme, b) hal bildirir: *imdi ok* "işte şimdi", *anda ok* "o zaman" gibi¹⁶.

Hele *Ettuhfetü'z-zekiyye*'deki *ok* için yapılan daha başka açıklamalar bu bakımdan pek ilgi çekicidir. *Ettuhfetü'z-zekiyye* yazarı Kıpçakçadaki *ok* edatını Kıpçakların *gaç/geç* ve Türkmenlerin *-layın/-leyin* zaman zarfı ekleri ile eşdeğerli tutmaktadır: *imdi ok* "şimdi, şimdiki vakitte", *kündüz ok keldi* "gündüzleyin geldi", *kece ok kettiler* "geceleyin gittiler"¹⁷ gibi. Aynı durum iyelik ekleri almış *-gan/-gen* isim-fiil eklerinde de görülmektedir. Bu konuda eser yazarı: (*kethenim ok, kelgenimiz ok, alganıñ ok, kirgeniñiz ok, yegeni ok, işkenleri ok* gibi ki "gittiğim zaman", "geldiğiniz zaman", "aldığın zaman", "girdiğiniz vakit", "yediği zaman", "içtikleri zaman" demektir. Türkmenler bunun karşılığında *-leyin* getirerek *kündüzleyin keldiler, keceleyin kettiler* derler ki, "gündüzleyin geldiler", "geceleyin gittiler" anlamlarıdır) şeklinde bir açıklama yapmıştır¹⁸.

Demek oluyor ki, *ok/ök* edatı Türk dilinde bir yandan belirtme görevi ile kullanılırken bir yandan da üzerinde taşıdığı zarflaştırma ve zaman gösterme fonksiyonu dolayısıyla eklendiği belirli şekillerden birer zaman zarfı yapma görevi yüklenmiş bulunmaktadır. İşte bu sebeptendir ki, *-ur/-ür, -ır/-ir* ve *-ar/-er* geniş zaman isim-fiil eklerinden sonra gelen ve Türkçedeki yuvarlak ünlü kuralına göre son hecede hemen düzleşivermek zorunda kalan *ok/ök* edatı, birleştiği şekiller ile kolayca kaynaşarak onları **atla-y-ur+ok> atla-y-ur+ak, *gel-er+ok> gel-er+ek* v.b. tarz veya geniş zaman zarfına çevirivermiştir.

6. Türkiye Türkçesinde, *-arak/-erek* zarf-fiil ekinin olumsuzu için nazarı olarak *-mayarak/-meyerek* şekli var ise de, bu şekil gerçekte pek yürürlükte değildir; çoklukla *-madan/-meden* ve *-maksızın/-meksizin* ekleri kullanılmaktadır. Ekin yukarıda belirttiğimiz yapıma uygun olarak beklenmesi gereken *-maz/-mez* ve *ok/ök* edatı kaynaşmasından oluşmuş olumsuz şekiller ise, eldeki eski ve yeni metinlere göre bu bölgede hiç yer almamış görünüyor. Buna karşılık, *-maz/-mez* isim-fiil eki ile ekleşmiş *ok/ök* edatı kaynaşmasından oluşmuş olumsuz zarf-fiil örneklerini yer yer Türkiye dışı lehçelerde bulabilmekteyiz: Özb. *uzak kütmeden*

-äk üyge kaytemiz "daha fazla beklemeksizin eve döneceğiz"¹⁹, *cümlesi tügemeden-nak* "daha cümlesi bitmeden önce"²⁰ gibi.

Hele Orta-Asya Türkmencesinde rastladığımız tarz zarflarında yer alan *-mazak/-mezek* eki, *-arak/-erek* zarf-fiil ekinin, doğrudan doğruya geniş zaman isim-fiil eki ile *ok/ök* edatının kaynaşmasından oluşmuş bir tür olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: *korkmazak* "korkmaksızın, korkusuzca", *doymazak* "doymuyarak, doymaksızın" *meñzemez* "benzemeksizin, benzemiyerek", *düşmezek* "makul olmayan, izansız" *bolmazak* "olmaksızın, imkânsız", *yatmazak* "durmadan, durmaksızın", *yadamazak* "yorulmaksızın" gibi²¹. Her ne kadar J. Benzing, yapıları bakımından inandırıcı bir çözüm bulunmadığı için *-maz/-mez*'li isim-fiillerden genişletilmiş olan bu şekilleri büyük bir soru işareti ile karşılamış ise de, bunlar görevlerinin de işaret ettiği üzere, hiç şüphe yok ki, doğrudan doğruya bizim *-arak/-erek* zarf-fiil ekine paralel yapımlı olan olumsuz şekillerdir.

§ 5. Yukarıda açıkladığımız şekilde oluşması gereken *-arak/-erek* eki, sonradan dil mantığında *-a+rak/-e+rek* şeklinde yanlış bir ayırmaya uğratılmış olmalıdır ki, bunun tabii bir sonucu olarak, bir karşılaştırma eki olduğu zannedilen *+rak/+rek* ögesi, benzetme (analogie) yolu ile Kazan, Karakalpak, Özbek v.b. lehçelerde, *-p* ile biten zarf-fiillerden sonra da getirilmeğe başlamıştır: *tözetibreğ söyle* "daha açık söyle"²², *simerebräk küt-* "gittikçe şişmanla-"²³ *külibräk gepir* - "biraz gülererek söyle-", *korkubrak kal-* "biraz kork"-²⁴ *kıçkırbirak* "huçkıarak"²⁵, *köteribirak* "biraz kaldırarak"²⁶ gibi. Yoksa, *-prak/-prek*'li şekiller için benzetme olayı (analogie) dışında bir açıklama tarzı düşünmek, Türkçenin kurallarındaki ve yapısındaki mazbutluk ile kolay kolay bağdaştırılmaz.

19 Bk. Stefan Wurm, *Das Özbekische*, PhTF.sah. 523, § 33.

20 Bk.A.von Gabain, *Özbekische Grammatik*, § 430 Burada zarf-fiildeki görev ayrılığı *-dan/-den* ekinde ileri gelmektedir.

21 Bk. *Über die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin 1939, sah. 35

22 W.Radloff, *Wb.* III, sah. 1293/94.

23 C.Bálint, *Kazan Tatari* II, sah. 139.

24 Stefan Wurm, *Das Özbekische*, PhTF. sah. 512.

25 Kaare Thomsen, *Das Kasantatarische und die Westsibirischen Dialekte*, PhTF. sah.419.

26 N.A.Baskakov, *Karakalpakskiy Yazık II*, sah.473.

14 Örneklerin yerleri ve fazla bilgi için bk. not 13'te göst.e.sah.20,21, § 3/c ve sah.25 § 8.

15 Bk. Besim Atalay çevirisi, C.I,sah.37.

16 Bk.B.Atalay, *Ettuhfetü'z-zekiyye Fil-tügat-it-türkiyye* çevirisi, TDK. İstanbul 1945, sah.129-90 a.

17 Göst.e.sah. 109-73a, 112-75b.

18 Göst.e.sah.112-75b. Aynı nitelikteki bilgi sah.127-88b'de de vardır.

MADEN TARİHİNE AİT YENİ BELGELER

Hâmit Zübeyir Koşay

Ankara

I. Alaca Hüyük kral mezarlarında bulunan eski bronz çağı demir eserleri (M.Ö. 2300).

İnsanlığın geçirdiği kültür çağlarını Yontmataş, Cilahtaş, Eski bronz veya bakır, bronz ve demire izafe ederek incelemek usuldendir. Bu terimler, ilgili çağın medeniyet alanındaki hakim karakterine işaret bakımından değer taşırlar. Yoksa insan oğlu Cilahtaş çağında da meteor demirini tanımış ve onu tılsım olarak da kullanmıştır. Maden çağına geçmekle de taş aletler büsbütün ortadan kalkmaz. Frig (Phryg) çağında demir aletlerin yağın halinde imaline başlanmış olmakla beraber bronz kaplar çoğunluktadır. Frig'lerden önce gelen Hititlerin yaşadığı bronz çağında da demir silahların yapıldığını, Mısır Firavunları ile muharebelerinden öğrenmiş bulunuyoruz. Türk Tarih Kurumu adına Alaca Hüyük'te yaptığımız kazılarda, eski bronz çağına ait daha eski (M.Ö. takriben 2300) yıllarında ait demir eserler bulduk. Bunlar gök demiri olmayıp işlenmiş "arzi" demirdir.

Bu mezarlar gömme yapıldığı gündenberi hiç açılmadığı, her biri ölüye sunulan hediyelerin bir cüzünü teşkil ettikleri için, daha geç zamana ait olmalarına en zayıf ihtimal dahi yoktur.

Şimdi bu eserleri bir gözden geçirelim:

Al.A. 23 işaretini taşıyan süs taneleri arasında kürek kemiği şeklinde askı delikleri 14 altın sahife yanında 2 tanesi demirlendi. (Bakınız: *Alaca Höyük Hafriyatı* 1936, sahife 122). Bu süs taneleri ölünün elbisesine dikilmiş veya kolye olarak boynuna asılmıştır. Burada demir süs tanelerinin altın süslerden az bulunuşu o çağda demirin altından daha değerli meta olduğuna delâlet eder.

Al.C. 33 ise (c) remizli kral mezarında ele geçen bir demir safihadır. Bu işlenmiş demir hayli bozulmuş olduğundan, aslı şeklini tayin güçtür. Bir silah parçası olması muhtemeldir. (Bakınız: aynı eser. sah. 129).

Al.K.14 altın kaplama saplı ve demir lamalı bir kamadır. Sapın boynuz biçimli uçları aşağı doğru kıvrık olup, kın hariç beş parçadan ibarettir. Bu kamayı şekil bakımından Simer ülkesine Ur'da "The Royal Cemetery" de bulunan 10020/PG 757 işaretli kama ile mukayese mümkündür.

Burada, Anadolu'da bulunan çok eski işlenmiş demir eserleri ile karşılaştığımızı süphe yoktur.

Dr. Stefan Przeworski¹ ve Axel X. Persson² en eski işlenmiş demirler hakkındaki bilgileri toplamışlardır.

Beşeriyet en eski ilk demir olarak "Métérite" i tanımış ve buna sihri bir kuvvet izafe ederek kullanmıştır. Yakın doğuda en eski demir, Mısır'ın predinastik çağı mezarlarında, ham demir olarak *El Muhasua*'da altın süsler arasında dokuz yuvarlak düğmecik *Nagada* ve *Gezre*'de bulunmuştur. (M.Ö. 3200). % 7.5 nikeli ihtiva ettikleri için bunlar meteorit'tirler. Fakat "*Chiops*" ehamında IV. sülâleye ait demir buluntusu (M.Ö. 2900) şüphesiz "arzi" demirdir. *Ahidos*'da VI. sülâle hükümdarı *Pepi I.* devrine ait (M.Ö. 2600) ve bir dokumaya sarılı olarak bulunan demir de arzi demirdir. *Sir L. Wolley*'in Ur mezarlarında bulduğu demir safiye parçası da % 10.9 nikeli ihtiva ettiği için "Meteorite" sayılmaktadır. Halbuki *H. Frankfort*'un *Tel Asmar*'da bulduğu M.Ö. üçüncü bin yıla ait demir arzi demirdir. *Girit*'te *Knossos*'da Orta *Minos* çağına ait bir mezarda (M.Ö. 2000) bulunan demir külçenin meteorite olduğu sanılmaktadır.

Yakın doğuda demirin ilk önce nereden çıkarıldığını ve işlendiğini tesbit şimdilik müşküldür. Geleneğe değer verilirse bu hususta Anadolu'ya yer ayırmak gerekir.

II. Alaca Hüyük'te eski Hitit çağına ait bakır cürufu ve kalıplar.

Alaca Hüyük'te 1940-1941 kazı mevsiminde üç ayrı yerde bakır dökümünden arta kalan cürufa rastladık.

Planda XLVIII /48 dörtgeni içinde cidarları taş örülü bir depoda Büyük Hitit mabedi altındaki cüruf yağın eski Hitit çanak-çömlek kırıntıları ile birlikte bulundu. Bunların top yekünü 42.65 Kg. ağırlığında idi. Mabedin iç avlusu'nun 20 cm. altında bulunan 450 gr. ağırlığındaki külçe envantere Al.F. 217 numara ile kayıtlıdır. Mimari bakımından Orta Hitit katında bulunan üçüncü buluntu 10 kg. ağırlığında ve Al.F. 218 numara ile kayıtlıdır.

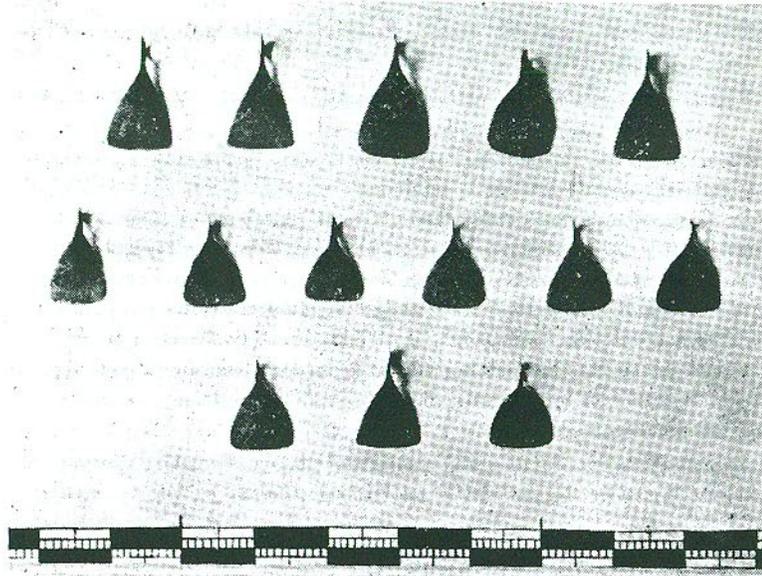
Bu cüruftan ayrı olarak, eritilen bakırı kalıba dökmede kullanılan kum taşından mamül kısa saplı kepeçler de bulduk. Bunlardan Al.K. 139 sağlamdır.

Muhtelif senelerde bronz silâhların dökümünde kullanılan kalıplar da elimize geçti (Al.g.100-116), (Al.R.74), (Al.R.75), (Al.G.260). Hattâ sanatkârın işlemesine bağlı, izabe mahsülü olan dalak büyüklüğünde bir "*Lingot*=dökülmüş maden parçası" bakırın bizzat Alaca Hüyük'te imal dedildiğine şüphe bırakmamaktadır. (Bu eser halen Hüyük mahalli müzesinde teşhirdedir).

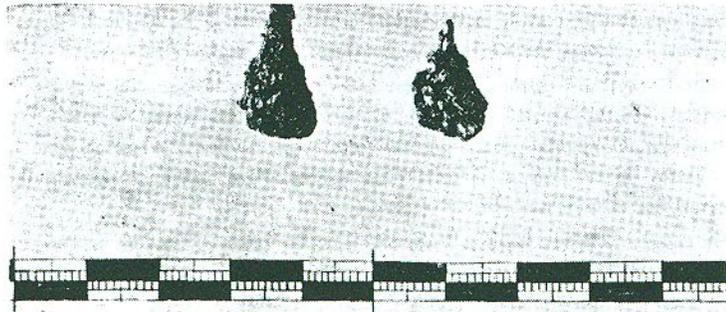
Madenlerin tahlilleri kısmen Maden Tetkik Arama Enstitüsü uzmanları tarafından yapılmıştır. Darmstadt'taki Enstitü ile de işbirliği ve temas sağlamıştır.

1 D. Stefan Przeworski, *Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500 - 700 v. Ch.* Internationales Archiv für Ethnographie. Leiden 1939.

2 Axel X. Persson, *Eisen und Eisenbereitung inl ältester Zeit.* Bulletin de la Société Royal des Lettres de Lunt, 1934.

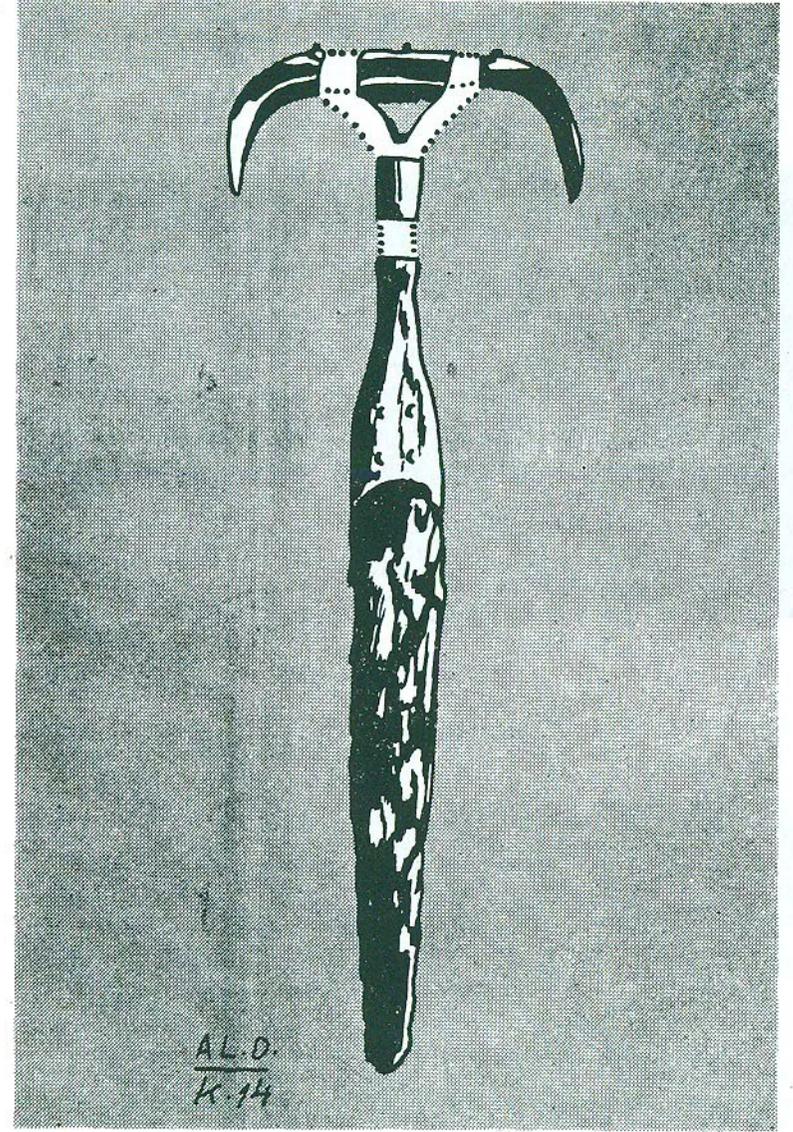
Resim 1. Al. a. 23: Altın süs taneleri.

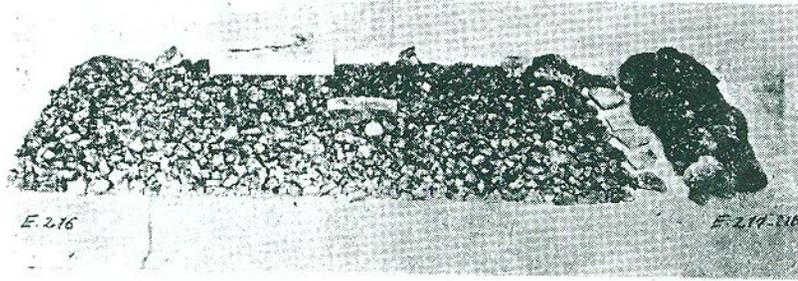
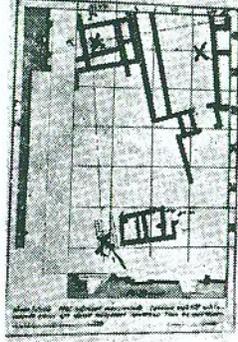
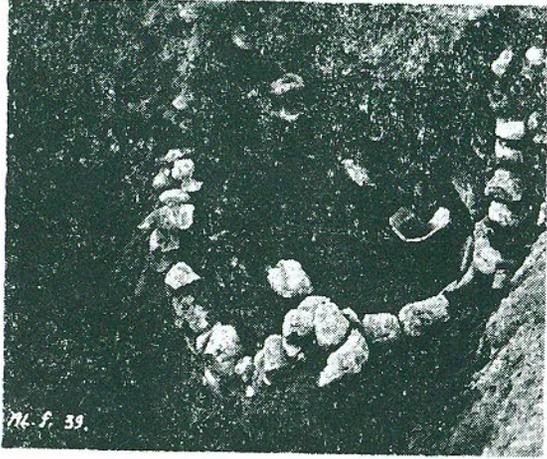
Resim 2. Yukardaki altın süs taneleri ile b'rlikte bulunan demir süs taneleri.

Resim 3. Alaca Hüyük Eski bronz çağı Kral mezarlarından (K) 7. mezar. Bel hizasında kamalar, öde altın kap'ar. Tarihî tavlileme: M. Ö. 2300.

Resim 4. K. remizli mezarda bulunan altın saplı demir kama. Takribî tarih: M. Ö. 2300.

Resim 5. Alaca Höyük Hitit Çağında ve Eski Hitit Katında bulunan cüraf.

AL. k. 139

Resim 6. Eritilen bakır kalıba dökmeğe yarayan kum taşından kepece. Eski Hitit Çağı.

ÇEKOSLOVAKYA TOPRAKLARINDA ESKİ TÜRKLERİN İZLERİ

Yusuf Blaškovič (Kumanoğlu)

Praha

Çek, Moravah ve Slovák¹ boyları bugünkü Çekoslovakya toprakları² üzerinde 5. ile 6. asırlarda yerleşmişlerdi. O devirden başlayarak 17. asra kadar türlü Türk kavimleriyle sık sık temasta bulunmuşlardı. Temas ettikleri ilk Türk kavmi Hunlar idi. Attilâ'nın Hunları bilindiği gibi 5. asırda büyük ve kuvvetli devlet kurmuşlar ve Slâv boylarının büyük kısmını hâkimiyetleri altına almışlardı. Hunların Hâkimiyeti çok kısa zaman sürmüştü, ama devletlerinin çökmesinden sonra Slovâkyatopraklarında kalıntıları kalmış, bunlar slâvlaşmışlar ve 6. asır da Slâv boylarıyla birlikte, Avar Türklerinin hâkimiyeti altına girmişlerdi.

Çeklerin ve Slovâkların tarihinde Hunlardan daha büyük ehemmiyet kazananlar Avar Türkleridir. Avarlar 566-568 yılları arasında Karpatlar Havzasında büyük bir devlet kurmuşlar ve bütün karpatlar Havzasından başka hakimiyetlerini 6. ile 8. asırlarda bugünkü Morava ve Avusturya'nın hemen hemen bütün topraklarına genişletmişlerdi³.

Bazı tarihi kaynaklara göre Avar Türkleri Slâvlara kötü davranışlarda bulunmuşlar, onları baskı altında tutmuşlar ve Avarların kaganı onlardan vergi iste-

1 Bugünkü çekler ve Moravahlar Çekçe konuşurlar ve eskiden beri bir millet teşkil ederler. Slovâklar ise ayrı millettir. Slovâkça ile Çekçe arasındaki fark Türkçe ile Azerbaycanca arasındaki farktan da küçüktür. Eski devirde aralarındaki fark ehemmiyetsiz olduğundan Çek, Moravah ve Slovâk kelimeleri yerine Slâv kelimesini kullanmak daha yerindedir.

2 Çekoslovakya toprakları tarihi gelenekleri ve bölünüşü muhafaza ederek bugün de üç ülkeden ibarettir: Čechy (Çek ülkesi), Morava (Moravahlar ülkesi), Slovensko (Slovâk ülkesi).

3 Avar-Çek münasebetleri hakkında şu eserlere bkz: Dejiny Slovenska (Slovakya Tarihi), I. Bratislava 1961, s. 67-90; V. Novotný, České dějiny (Çeklerin Tarihi); I., I. Praha 1912, I., 2. Praha 1913; Rudolf Turek, Čechy na úsvitě dějin (Çek ülkesi tarihinin başlangıcında), Praha 1963, s.118-140; A. Kollautz, Saeculum V/2, Freiburg 1954, s. 129-178; V. Chaloupecký, Byzantinoslavica XI, Praha 1950, s. 223-239; J. Dekan, Začiatky slovenských dejin a ríša Velkomoravská, Slovenské dejiny (Slovâklar Tarihinin başlangıcı ve Büyük Morava Devleti, Slovâk Tarihi) II, Bratislava 1951; B. Zástěrová, Vznik a počátky Slovanů (Slâvların menşei ve tarihlerinin başlangıcı) II, Praha 1958, s. 19-54, c. III. Praha 1960, s. 15-37.

mişti⁴. Anma hakikat şudur ki, Sláv ülkelerinde Avar sistemli devlet idaresi ve teşkilâtı kısa zamanda kuruldu ve beğenildi ve yerli Sláv halkı tarafından kabul edildi⁵. Bütün Sláv (bilhassa Çek memleketinde) ülkelerinde büyük Avar kaganının mutasarrıfı mevcut idi, rütbesinin ismi tudun idi⁶. Bu idare sistemi öyle beğenildi ki Avar devletinin çökmesinden sonra da bir süre devam etmiştir⁷.

Sláv boyları bugünkü vatanlarına yerleştikleri zaman batıdan kuvvetli düşmanı (Frank Devleti), güneydoğudan ise Avarların Devleti istiklallerini tehdit etmeğe başladığı için, organize etmek ve birleştirmek zorunda kalmışlardı. Çek boylarını ilk defa birleştiren Samo adında bir hükümdar (623-658) hem Franklara, hem de Avarlara karşı devletinin istiklâlini muhafaza etmişti⁸.

Bu kısa çizilen tarihi, resmî yeni araştırmalar⁹, özellikle arkeoloji kazıları¹⁰ tamamlamaktadır. Bunlara göre Sláv boylarının (başlıca Çek ve Moravalıların) Frank Devleti karşısında güdülen istiklâl savaşlarında tam Avarlar yardım etmişler, en iyi yardımcıları ise Avar-Çek melezleri¹¹ (Avar ataların ve Çek kadınların oğulları) idiler. Bunların sayısı oldukça büyük olduğundan Slávların ordularını ve savaşlarını organize etmişler, kendileri de bu savaşlarda başka Avar askeri teşkilâtlarıyla kahramanca savaşmışlardır. Bu savaşlar başlıca bugünkü Çek memleketinin toprakları üzerinde cereyan etmişti.

Yeni araştırmalara ve elde edilen delillere göre Avarlar ve yerli Sláv halkı arasında-arasına Avar kaganlarıyla ve bazı Avar beyleriyle vukubulan savaşlara rağmen-bir türlü "ortak yaşama" yani symbiosis meydana gelmiştir ki, tarih edebiyatımızda "Avar-Sláv Birliği" veya "Avar-Sláv symbiosis'i" terimleriyle tesmiye etmiş ve bu terim kabul edilmiştir.

4 Fredegar'ın haberini bkz. bu kitapta: W. Wattenbach - W. Levison: *Scriptores rerum Merovingicarum* II. c. Hannover 1889; G. Labuda, *Pierwsze panstwo slowianskie-Panstwo Samona* (ilk Sláv Devleti-Samo'nun Devleti), Poznan 1949.

5 R. Turek, *Čechy...* s. 123.

6 Tudun rütbesi ve kelimesi Türk menşindedir. Bkz. Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest 1930, s. 103, 213; Gombocz MNy (*Magyar Nyelv* dergisi) XII, 98-100.

7 Bütün eski kaynakları ve görüşleri yeniden ele alan ve değerlendiren eser: R. Turek, *Čechy...* Nr. 3'e bkz.

8 P. Choc, *Samova riše a jeji zápasy* (Samo'nun Devleti ve Savaşları), *Historie a vojeenství* adlı derginin 16. sayısında; Nr. 3. altındaki kaynaklara bkz.

9 R. Turek'in ve J. Dekan'ın Nr. 3. altında kaydedilen eserlerinden başka şu eserlere bkz: H. Mirtscha-Märheim, *Die Awaren in Österreich, Der Mittelschullehrer und die Mittelschule*, Heft 6., Wien 1955; Gy. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars*, Budapest 1955; Gy. Moravcsk, *Magyar-Görög Tanulmányok* 29, Budapest 1949.

10 Son yıllarda Çekoslovak İlimler Akademisinin Arkeoloji Enstitüsü ve Slovak İlimler Akademisi Slovákyya topraklarında büyük kazılar yapmaktadır. Bu kazılar şimdi de devam etmektedir. Avar devrinden aşağı yukarı 20 köyde mezarlıklar bulup yüzlerce Avar-Sláv mezarı açmışlardır. Mezarlardan zengin materyal elde edilmiştir.

11 Turek, anılan eser s. 124. *Dejiny Slovenska* s. 74.

Avar ile Sláv halkın symbiosis'i 6. asırda başlamış, özellikle Samo devletinin çökmesinden sonra 7. ile 8. asırlarında çok kuvvetlenmiştir.

Bunun delilleri Avar-Sláv mezarlıklarında bulunmuş olan zengin materyaldir. Avar-Sláv mezarlıkları bulunan başlıca yerler şunlardır: Devinská Nová Ves¹², Holiare, Žitavská Tóna, Dolné Krškany¹³ ve Prša¹⁴. Burada bulunan Sláv-Avar mezarlıklar 7-8. asırlardandır.

Avar-Sláv symbiosis'in en kuvvetli delili Keszthely kültürü¹⁵ terimiyle anılan bir arkeoloji kültürüdür. Keszthely Kültürü güney-batı Macaristan'da, bütün Slovákyya'da, Morava'da ve Çek ülkesinin bazı yerlerinde bulunur. (Avusturya'dan daha haberimiz yoktur). Bu mezarlıklarda Avar ile Sláv mezarları birbiri yanında bulunmaktadır. İlk zamanlarda Avarların mezarlarında atlı takımı, silâhlar, hergünkü küçük âletler, başlıca üçgen şekilli uçlu oklar, üzengiler vs. bulunmaktadır. Sláv mezarlarında ise türlü türlü kaplar, zirâî âletler vs. 7. ile 8. asırlarda ise Sláv mezarlarında Avar eşyaları, Avar mezarlarında Sláv eşyaları gittikçe daha büyük miktarda bulunmaktadır.

Avar-Sláv temaslarının hemen başlangıcından başlayarak tarihî kaynaklar Avar ile Sláv halkının oldukça kuvvetli karışmasından bahseder. Özellikle Avar erkekleri Çek kadınlarını fevkalâde beğenmişlerdi, bundan dolayı melezlerin sayısı hızla artmıştır.

8. yüzyılın sonunda bazı mezarlıklarda (Devinská Nová Ves, Prša) Avar eşyaları Sláv eşyalarıyla büsbütün karışmış, Sláv unsuru Avar unsuruyla nivelize etmişti.

Avarların hâkimiyeti altında yaşayan yerli Sláv halkı büsbütün serbest ve hür yaşadığının¹⁶ ve Avar-Sláv symbiosis'in en kuvvetli delili ki Sláv mezarlıklarında yerli halkın silâhlı olduğu anlaşılmaktadır.

Avar-Sláv dostane symbiosis'in sonucu olarak Slávlar da Avar usulü üzere gömmek âdetini kabul etmişlerdir. Slávlar Avar devrinden evvel ölümlerini yakıp kül etmişlerdir. Avar devrinin hemen başlangıcında bu usulü terk ederek, ölümlerini yakmayıp gömmüşler ve kısa zaman içinde büsbütün Avar usulü üzere atlı olarak, at takımlarıyla ve silâhlarla gömmek usulünü kabul etmişlerdir¹⁷.

12 Bratislava şehrinin kuzeyinde, 15 km.

13 Bratislavada doğuya, 30-40 km. Žitava ve Hron çayların arasında.

14 Güney Slovákyada, Lučenec kasabasının yakınında bir köy.

15 Keszthely kasabası Macaristanda Balaton Gölünün batı ucu yanındadır. Sláv-Avar karma kültürünün ilk delilleri burada bulunduğundan sonra, bütün bu kültür böyle ad kazanmıştır.

16 *Dejiny Slovenska*, s. 77.

17 Çek memleketinde bulunmuş olan Avar-Çek symbiosis'i tasdik eden eşyalar hakkında şu eserlere bkz: *Památky archeologické* (Arkeoloji eserleri) XLIX. s. 478-498; *Vznik a počátky Slovanů* (Slávların menşei ve başlangıcı) II. Praha 1958. s. 233-252; B. Novotný, *Obzor prehistorický* (Prehistorik Dergisi) XIII, 1946, s. 44-46.

Avar-Sláv symbiosis Avar devletinin çökmesinden sonra da devam etmişti. Avar usullü devlet teşkilâtı, tudunun mutasarrıfı Büyük Şarl tarafından yeniden kurulmuşsa da uzun sürmemiş, ama Avar usullü gömme âdeti 10. asra kadar devam etmiştir. Geri kalan Avar halkı ise memleketin türlü yerlerinde yerleştirdikten sonra kısa zamanda asimile etmişti.

Avar Türklerinin dili hakkında çok az bilginiz olduğu için, Avarlardan kalma coğrafi adların memleketimizde mevcut olmasına dair kesin olarak hiç bir bilginiz yoktur. Ama Çekçe ve Slovâkçada dört Avarca kelime bugüne kadar muhafaza edilmiştir.:

obr (Çekçe), obor (Slovâkça) "iri, kuvvetli adam, büyük adam"¹⁸ anlamında Avarların adından meydana gelmişti (Avar~Abar~obor~obr)¹⁹.

bân "Hırvatistan'da Nemçe kiralının mutasarrıfı"²⁰ anlamında Bayan Kagan'ın isminden türemiştir; (Bayan~baan~bân);

kagan "hakan, hükümdar" anlamında, tudun ise "Çek ükelerinde Avar kaganının mutasarrıfı" anlamında bugüne kadar tarih edebiyatımızda kullanılan sözcüklerdendir²¹.

Avar Türklerinden sonra, Macar hükümdarı Zsolt (Árpád'ın oğlu) zamanından (906-947) başlayarak, Taksony (Zsolt'un oğlu, 947-972) ile kral I. István (Etyen, 997-1031) ve I.László (1077-1095) zamanında büyük kitleler halinde ardı sıra Karpatlar Havzasına Peçenek Türkleri gelmiş, Macar kralından himaye altına alınmalarını rica etmişler, çünkü Karadeniz bölgelerindeki vatanlarından Kumanlar kendilerini kovmuşlardı. Peçenekleri Macar kralları himaye altına aldıktan sonra memleketin bir kaç bölgesinde, bugünkü Slovâkya topraklarında da, yerleştirdiler. Bu devirde Slovâkya topraklarında bir çok Peçenek köyleri kurulmuş, bilhassa Bratislava, Nitra, Komárno şehirlerin bölgesinde, Morava, Tuna, Váh, Nitra ve Hron nehirlerin vadilerinde. Köylerin adı bugüne kadar muhafaza edildi: Bešeňov²² nad Žitavou, Bešenová²³, Beša²⁴, Veča nad Váhom ve başkaları.

18 Slovník spisovného jazyka českého (Çek edebi dilinin sözlüğü), c. II. Praha 1954, s. 255; Slovník slovenského jazyka (Slovâk dilinin sözlüğü), II, Bratislava, s. 438.

19 Obr ve bân kelimeleri hakkında bkz: Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest 1930, s. 104-105; Gombocz-Melich, Magyar Etymológia, Szótár, Budapest 1914/1930, s. 269; Kniezsa, A magyar nyelv szláv jövevényiszavai, Budapest 1955, c. I. kısım 2. s. 269, Nem szláv eredetű szavak, s. 74-75; Blaškovič, Çek dilinde Türkçe kelimeler, VIII. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler 1957 den. Ankara 1960. s. 95 ile 99.

20 Slovník spis. Jaz. českého I. Praha 1960, s. 78; Slovník slov. Jazyka, Bratislava 1959, c. I. s. 69.

21 Turek, anılan eser s. 126.

22 Macarca adı: Zsitvabesenyő, Nové Zámky (türkçe Uyvar) kasabasının kuzeyinde, 15 km.

23 Liptov adlı vilayette, Kuzey Slovakya.

24 Nové Zámky'dan kuzey doğuda, 18 km.

Bütün bu adlarda "Beşe, Veçe" (yani Peçenek) kelimesi Peçeneklerin Peçenekçe isminden türemiştir. (Bkz. Németh Gyula, A honfoglaló, magyarság kialakulása s. 55. Kısaltması: NGy).

Peçenek Türkleri güneybatı Slovâkya topraklarında, Žitný ostrov (macarca: Csallóköz) adlı adada bir çok köy kurmuşlardı. Bunların en ehemmiyetlisi Gabčíkovo (macarca: Bős²⁵, Dunajská Streda kazasında) ve Padány²⁶ (macarca: Padány, Čalovo kazasında) adlı köyler ki, eskiden Peçeneklerin başkentleri sayılmış. Bős köyün adı 1102 yılında Beys, 1328 de Beus tarzında yazılıp muhafaza edilmiştir. Peçeneklerin kumandanı, yani Bey'i burada oturmuştu, -s eki macarcadan alınmış, türkçe -lı, -li eki ile aynıdır. (Beys = Bey'i olan).

Peçeneklerle hemen aynı devirde, Macaristan kralı I. László (1077-1095) zamanında, Karadeniz bölgelerinden Karpatlar Havzasına Kuman Türkleri (macarca: kún, rusça: Polovtsi)²⁷ gelmişler, macar kralının himayesi altına sığınmışlardır. Eski Macaristan'ın başka başka bölgelerinde yerleştirdikten sonra, Slovâkya da da otuzdan fazla köy kurmuşlar. Birçokları Avusturya'ya veya Morava'ya da göçtüler. Bunlar hıristiyanlığı kabul edip yerli halka asimile etmişlerdi.

Kumanların izlerini²⁸ bütün Slovâkya'da, bilhassa güney taraflarında bulabiliriz. En beğendikleri yerler nehirlerin, ırmak ve çayların vadileri idi. Vadiler o zaman hayvanların otlamasına, bahkçılığa çok zengin yerler imiş ve Slávlar bu yerlerde, ziraat işleri güdemedikleri sebebiyle yerleşmediler. Yani Peçeneklerin ve Avarların da beğendikleri yerleri seçmişler.

Bu bölgelerde halk arasında Kumanlara dair bir çok söylentiler yaşar. Bazı söylentilere göre Kuman folklorunda en yaygın ve sevilen renk karadır. Bayramlarda hep kara elbiseler giyerler. (Peçenekler ise mavi ve beyaz rengi kullanmışlardır). Başka söylentiye göre bu kara renk matemlerinin ifadesidir, çünkü 14. asırda Kú-

25 Bratislavadan 50 km doğuda, Váh nehri yanında.

26 Bkz. Gombocz-Melich anılan eser s. 514; Virágh Rózsa, Magyar helységnevek eredete, Szeged 1931, s. 21; Borovszky Samu, Magyarorszag Vármegyéi és Városai, Pozsony Vármegye, s. 38; Magyar Nyelv (Macar Dili, dergi - MNy) XVIII, 99; XXIII 502, XXIV 506.

27 Padány köyünün Peçenekler tarafından kurulduğu tarih kaynaklarında kesin olarak kaydedilmiştir. Ancak köyün civarı bataklık olduğu için belki bu ad konulmuştur: Padány-Türkçe "batan", "bataklık" anlamındadır. Bu isim hakkında bkz. A. Blaškovičová Rozbor místních jmen na Žitném ostrově (yer isimlerinin etimolojisi Csallóköz adasında) Praha 1956 (Diploma tezi). Padány ve civarının eski coğrafi durumu hakkında bkz. Šmilauer V., Vodopis starého Slovenska (Eski Slovâkya'nın ırmakları), Praha-Bratislava 1932, s. 8.

28 Kumanların rusça adı "Polovtsi" imiş. Bu ad eski rusça kelimeden "Poloviy" (türkçe: boz, kök, mavi) kelimesinden türemiştir. (karşılaştırmız: Kök-Türkler, Karakalpak, Sarı-Uygur v.s.). Bkz.: A.E. Krims'kiy, Tyurki, ix movi ta literaturi, I. Kiyev 1930, s. 158-159. Kumanlar "Polovtsi" adını en sevdikleri ve kullandıkları boz rengindeki atlarından kazanmışlardı. Bu kelime bir çok ilmi eserde yanlış anlaşılmuş. "Plavi" (=sarın) kelimesiyle yanlışlıkla değiştirdiler. Bunun için Kumanları "sarın" adamlar diye anlatmışlar.

négés²⁹ meydana savaşı açtıkça büsbütün yenildiler. Yenildikten sonra dağıldılar, başka yerlere göçtüler, kalıntıları civardaki köylerde yerleşip kalmış, asimile oldular.

Slovákya topraklarında Macarlarla da bir çok Türk unsuru yerleşmiş (Kabar ismiyle tanınan Kazarlar, Kürt, Kesik v.b. soyları). Tarih kitaplarımıza göre Kabarların en çoğu bugünkü Slovákya topraklarının güney taraflarında yerleşmiş. Buradaki halk oldukça karışmış (melez) olduğundan Çek ve Slovák kaynakları birbirlerinden bir türlü tefrik edemedi. Hepsine "Polovets" (çoğul: Polovtsi), macarca "palóts" ismini vermiştir. Bu isim Güney Slovákya'da ve Kuzey Macaristanda yaşayan Macarların bugünkü ismidir ve kendilerinin hususi ağzları da var, buna da "palóts dilekti" denir³⁰. Bazı bilgilere göre (Hunfalvy Pál) bu "Polovetsler" ancak 12. yüzyılda yerleşmişlerdir burada. Başkaları bunlar Kabarların nesilleridir diye tutturdu. Vámbéry ise Macarlarla birlikte burada yerleşmiş olan Türklerdir, diye yazmış. G. Fejér ise Kumanlar ile Polovetsler aynı halktır demiş.

9. asırda kurulan Macar ve Çek kralıkları 10. asırda kuvvetlenerek, hıristiyanlığı kabul ettikten sonra, bu iki komşu kralıklar arasında çok canlı ekonomik ve kültür münasebetler ve temasları kurulmuştu. Arasına aralarında savaşlar meydana çıkmışsa da, kültür münasebetleri durdurulmadı ve asırlarca binlerce aile Çek'lerden Macaristan'a, Macaristan'dan Çek memleketlerine göçmüştü. Macarların ve Çeklerin bir çok müşterek kralı (Sigismund 1387-1437 ile başlayarak) bulunduğu da düşünülürse, anlaşılır ki, bu iki komşu devlet arasında binlerce aile mübadele edilmişti. Yeter ki iki hâdiseyi kaydedeyim:

Tatarların önünden (1241-42) Macaristan'dan Çek ülkelerine binlerce aile sığınmıştı. Osmanlı Türkleri önünden de öyle imiş. Tatarlar Macaristan'ı terkettikten sonra, Macar kralı IV. Béla, harab edilmiş ülkelere Çek memleketinden binlerce "misafiri" davet etmiş, yerleştirmiş. Çeklerde husitlerini şiddetle takip edildikleri zaman (15. -16. asır) ve sonraki asırlarda da Çeklerin Macaristan'a ve Erdele göçmesi kitleler halinde cereyan etmiş.

29 Gyárfás L. A jáz-kúnok története (Jazyglarla Kumanların Tarihi), Keeskenét-Budapest, c. I-IV. 1870-1885; Fejér Géza, A kunok eredete (Kumanların menşei) Pest 1859; Golubovskiy, Peçenegi turki i polovtsi (Peçenekler, Türkler ve Kumanlar), Kiyev 1833, vs.

30 Uyvar şehrinin güneyinde Naszvad ve Imely köyleri arasındaki tarlaların adı. Macarca "kún" (Kuman) "égés" (yanma, yani mağlubiyet). Kúnégés denilen yerlerde hakikaten ben de Kumanlara ait birçok âletler, başheca pash silâhlar, nallar buldum.

31 Hunfalvy Pál, Magyarország ethnographiája (Macaristanın etnografyası). Budapest 1879; Vámbéry Ármín. A magyarság keletkezése és gyarapodása (Macarların menşei ve gelişmesi) Budapest 1895; Pintér S., A palócokról (Polovetsler hakkında), Budapest 1880; Fejér ve Golubovskiy eserlerini Nr. 29. bkz. Bu meseleler hakkında iki makale yazdım: Tradice a úkoly turkologie na Slovensku (Türkolojinin gelenekleri ve Slovákya'daki vazifeleri) Orientalistický sborník, Bratislava, 1963, s. 53-61; Die Tradition and die Aufgaben der Turkologie in der Slowakei, in: Studia semitica Ioanni Bakoš dicata, Bratislava 1956, s. 55-68.

16. asırdan Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar (1919) Habsburglar bütün Macaristanı ve Çek ülkelerini bir imparatorluk içinde birleştirdikten sonra, bütün büyük imparatorluk halklarının karışmasını kolaylaştırmıştı. Ancak son 20 yıl zarfında Slovákya'dan Çek ülkelere 10 binden fazla aile göçmüş yerleşmişti. Bundan kolayca anlaşılır ki Çek ülkesinin en uzak bucaklarında da Macar'ca aile isimleri arasında yüzlerce Peçenek-Kuman aile adını bulmak mümkündür. Slovákya'da Türk asıllı köy adları yanında yüzlerce aile adı da bulunur. Bu adların arasında bir sınır çizmek, belki, Peçenek adı mı, Kuman mı, çok defa mümkün olamaz.

Eski kavimleri, boyların nesilleri nerede ve ne halde buldukları hakkında tarih kaynaklarımızda hiç bir kayıd bulunmadığı için ancak coğrafya adları, soyadları, aile adları gibi bilgi elde edebiliriz. Bu alanda Şarl Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü bir kaç yıldan beri araştırmalar yapmaktadır. Örnek olarak, yukarıda aydınlatılan bir kaç adın başka aşağıda bir kaçını daha sunarım.

Türkçe'den farklı olan çek harfleri

c = ts, ě = ç, d^v = dy, j = y, ň = ny, š = ş, t^v = ty, ž = j, y = ı, ě = ye, á, é, i, ó, ú (uzun vokaller)

YER ADLARI

Aba - Nové Zámky (macarca: Érsekújvár, türkçe: Uyvar) kasabasının 15 km güneyinde bir tepenin adı. Bu tepe yanında başka tepenin adı Salaş (Szállás) tır. Yakındaki köylerde Kumanların kalıntıları yerleşmiş olduğunu tarihi kaynaklardan biliriz. Öyleyse *Aba* sözcüğünün anlamı Türkçe "oba" demektir.

Bajč - (macarca: Bajcs) *Aba* ve *Salaş* tepelerinin yanında küçük köy. Peçeneklerde sık sık bulunan rütbe "Ba.", veya "Vay" kelimesindedir. -ě eki diminutif ekidir. Kelimenin asıl anlamı "zengin, kahraman, bey". Bakz. NGy s. 293.

Beša - (macarca: Bese) Uyvardan 20 km doğuda bulunan köy. Peçenek kalıntılarının burada yerleşmiş olduğunu kesin olarak biliriz. Kelimenin asıl anlamı: "adamı, kahraman"dır. NGy s. 55.

Bodak - Tuna'nın bir küçük kolu yanında Csallóköz adasında bulunan köy. Türkçe "budak" sözüyle aynıdır.

Csekerdény, Párkán - şimdiki adı Stúrovo'dur. Esztergom'un öte tarafında Tuna nehri yanında bulunan kasaba. Adını 1543 yılında Osmanlı Türklerinden almış. O zaman küçük köy iken Osmanlı ordusu burada bir palanka inşa etmiş, buna "Cigerdelen Parkanı" adı konulmuştur (Evliya Çelebi, Seyahatname, VI.). Cigerdelen kelimesinden Macarca Csekerdény olmuş.

Biraz sonra palankanın adı Parkán (Parkány) olmuş, 1949 yılında adı Šrtúrovo'ya değiştirilmiştir. Bkz. Blaskovics: *Ein Schreiben des Ofener Defterdar Mustafa an den Hatvaner Mauteinnehmer Derviş Başa*, *Charisteria orientalia* adlı kitapta, Praha 1956, s. 60-71; Blaskovics: *Some Notes on the History of Turkish Occupation of Slovakia*, *Acta Universitatis Carolinae, Philologica I. Orientalia Pragensia*, Praha 1961. s. 41-57.

Čiliz – (macar'ca: Csiliz) Csallóköz adasında Tuna'ya akan küçük bir çayın ve yanındaki köyün adıdır. Anlamı "çilz"dır.

Karča, Korčany – (macarca Karcsa) Csallóköz adasında 12 köyün adıdır. Tatarca "karča" Türkçe "aladoğan" isminde bir yirtici kuş. Bkz. Nyk 21: 117, MNy X: 247, MNy XVIII: 31.

Kert – (macarca: Kürt) on köyün ismidir. Macarlarla yerleşmiş olan Kürt adlı Türk asıllı boyun adındandır. Asıl anlamı: "çığ" NGy 251-253.

Kovarce – Nitra çayı ve Nitra şehri yanında bir köy. İsmi Kabar Türklerinin isminden türemiştir. Kabar – Kovar, -ce ise bir slovák ekidir. Sözü'nün asıl anlamı: "ayaklanan, kıyam eden". NGy 236-237.

Kýr – (macarca Kér) Slovákya'nın başka başka yerlerinde 8 köyün adıdır. Bir Türk menşeli Macar boyunun adıdır. Kelimenin aslı: "ker", anlamı: "çok kuvvetli, çok büyük". Karadeniz'in Kumanca adı "Kerbalık" denizi. Diminutif'i Tatar boyadları ve soyadları olarak bol bol kullanılmıştır: Kirei bir Başkurt boyunun adı, Kerei bir Kırgız boyunun ismi, Kırım hanedanının adı da Kerey (Gerëy)'dir. Giräy okunması yanlış. NGy 265-267. Karşılaştırmız: Julius Németh, kereit, Kërey, Giray (Ural-Altäische Jahrbücher, Vol. 36. Fasc. 3-4, Wiesbaden 1965, s. 360-365).

Mišérd – Csallóköz adasında bir köy. Mişer kelimesi bir Peçenek boyunun ismidir. Tatarlarda bugüne kadar bir büyük boyun adıdır. (Mişer, rusça Meşçeryak). MNy IV.: 50, IX: 263, NyK 48: 44.

Óča – (macar'ca Ósa) Csallóköz adasında bir köyün adı. Bir Kuman voyvodasının Ürşü'nün Ouşadu ismindeki oğlunun yerleştiği yer. Ouşadu kelimesinin asıl anlamı "Okşadu – Ohşadu". (Türkçe *okşamak* kelimesiyle aynı söz). Bkz. Prof. Pais Desöz makalesi, MNy 58: 133-146 (1962 yılından).

Vajka – Tuna nehri yanında Csallóköz adasında bir köy. Kelimenin aslı Bay-Vay, Peçeneklerde soyadı olarak bol bol kullanılmıştır. Yukarıda Bajč kelimesine bakınız.

Veča – (macarca: Vágvecse) Váh nehri yanında, Bratislava'nın 40 km doğusunda bir köy. Adı Veče – Beşe (=Peçenek) kelimesindedir. Yukarıda Beša kelimesine bkz.

ŞAHİS ADLARI

Adamčik	(Adamecik)
Ajvaz	
Aul	
Avrat	
Bajčan	(-an Çekçe ek = -lı, -li)
Balabán	
Balek	(Balık)
Balkar	
Balkan	
Balla	(bala tatarca = çocuk)
Ballek	(balık)
Basarab	(Basar aba)
Başmakov	
Başc	(Beşe = Peçenek)
Bojšov	(Bayçlı)
Čemez, Csemez, Chemez	(= çömez)
Čuban	(çoban)
Duran	
Duzbaba	
Gajan	(= kayan)
Gudžuk	(gocuk, içi kürklü palto)
Galagan,	
Galgan	(kalkan, ayaklanan)
Gara, Garay,	(kara)
Hekmat	(hikmet)
Hodža	(hoca)
Hulán	(ulán, atlı asker, türkçe oğlan kelimesinden türetilmiştir)
Chán	(han, kağ'n)
İlek	(uygurca "hakan" anlamında, NGy 134)
Jassy	(yassı)
Javašov	(yavaş)
Jóba	(yorgun, hasta, NGy 57)
Joran	
Kaba	
Kaftan	
Kainar	(kaynar)
Kajan	(kayan)
Kalač	(kalıntı, NGy. 41)
Káldy	(kaldı)
Kallaš	(bakz. kalač)

Kallatsch	(bkz. kalač)
Kaloč	
Kamiš	(kamiş)
Kapar	
Kaplan	
Kara	
Karaman	
Kardaş	
Karşay	(Karča'dan)
Kasab	
Kasan	(kesen)
Kesan, Keszan	(kesen)
Kaukuš	
Kavala	
Kaval	
Kezzeg	(kesik, kesilmiş olan parça, kalıntı)
Kirilčuk	
Khun	(Kuman)
Kobza	(Kopuz)
Koč	(göç, göçebe)
Kočovský	
Kočová	
Kolbaba	
Koman	
Kománek	(Kuman)
Korčák	
Koscová	(köse)
Košan	
Kovar	(Kabar)
Kozák	(kazak)
Kuman	
Kumanov	
Lala	
Lalák	(leylek)
Limon	
Lulka	(lüle)
Manda	
Montško	(çekçe vokatifli bu kelimenin aslı: Montşuk- Monçuk- -Boncuk)
Obr	(Avar kelimesinden)
Osmančik	
Ottomanský	

Ozarčuk	
Pala	
Papaj	(tatarca: emmi)
Plavec	
Plavecký	(=Kuman)
Polovecký	
Polovčik	
Razim	
Sakal	
Saman	
Sejrek	
Sever	
Severa	
Solar	(Salar, Türk boyu)
Simšik	(şimşek)
Sišma	
Tokan,	(doğan)
Torončik	(toruncuk)
Toron	(torun)
Tovara	(Davar, -a diminutif)
Tatara	
Turek	
Türk	
Vobr	(Avar)
Wallò	(bala - çocuk)

KAZAN TÜRKLERİNİN TANINMIŞ TARİHÇİ VE MİLLİYETÇİLERİNDEN HADİ ATLAS*

(1875 - 1940?)

Akdes Nimet Kurat

Ankara

"Millî uyanış" hareketinde bazı zümrelerin önderlik yaptığı ve mensup oldukları milleti "aydınlığa" çıkarmak için büyük fedakârlıklar gösterdikleri görülmüştür. Finlandiya ve komşumuz Bulgaristan'da bu görevi "öğretmenler" üzerlerine almışlardır. Tarih'te "Din reformu" ile tanınan meşhur hareketin önderleri, Dr. Martin Luther ve arkadaşları "din adamları" idiler; bununla Alman milleti yalnız "hakiki inanç" değil, aynı zamanda, Tevratın Almancaya tercümesi sayesinde "müşterek bir edebî dil" de kazanmıştı. Finlandiya ve Bulgaristandaki köy öğretmenleri, halka yalnız okuyup yazmada değil, "medenî hayat" icablarına uymak yolunda da rehberlik etmişlerdir.

Kazan Türkleri arasında da buna benzer hareket ve cereyanlar kendini göstermiş ve halkın "aydınlanması"nda (Kazan Türkçesi ile: "ağarması"nda) şehir, kasaba ve bilhassa köy "imam"ları (Kazan Türkçesi ile: "mulla"ları) nın ve sonraları "köy öğretmenleri"nin hizmetleri büyük olmuştur. Bu zümrelerin faaliyeti adetâ bir "misyon" karakterini almış ve büyük maddî ve sırasına göre manevî baskılar altında, büyük hizmetler yapılmış ve başarılar elde edilmiştir. Şöyle ki, 1917 Rus İhtilâli arefesinde Kazan Türkleri arasında okuma yazma nisbeti çok yüksekti (Erkeklerde yüzde 40 ve kadınlarda yüzde 25). Bu çeşit faaliyetin bir örneği olarak, Ufa vilâyeti, Minzele kazası "Berkete" köyündeki "mulla" Tahir Şahmurad oğlu gösterilebilir. Bu zat, her türlü maddî ve manevî baskılara bakmaksızın 1894 yılından itibaren "Berkete" de açtığı mektepte yüzlerce erkek ve -hanımı "Üstad-bike" Şakire, kız çocukları- okutmuşlardı (bk. "Til yarışı", s. 80/81, 143-145).

Bu çeşit faaliyetin daha geniş ölçüdeki örneğini ise Hadi Atlas vermiştir. O da bir "köy mullası" (imamı)dır ve XX. yüzyıl başından itibaren Kazan Türkleri arasında çoğalmaya başlayan "aydın din adamları ve cemaat hadimleri"nin en tipik mümessillerinden biri ve belki de en tipikidir.

* Soyadını kendisi bazan *Atlas*, bazan da *Atlasî* şeklinde kullanmıştır; bazı metinlerde *Atlasof* diye de geçer.

Hadi Atlas, 1875 yıllarında, Simbir (bugünkü Ul'yanov) vilâyeti, Buva kazasındaki "Çeki" köyünde dünyaya gelmişti. Babası mulla idi. İlk tahsilini babasının yanında, köydeki küçük bir medresede yaptıktan sonra Buva'daki daha büyük medreseye gitmiş ve o sıralarda medrese porogramına göre okunması lâzımgelen "iskolâstik" eserleri hatmetmişti. Tatbik edilen çok sakat usullere rağmen arapça ve farsçayı gayet iyi öğrenmiş ve sırf kendi merakı ile, mutadın dışında birçok eseri mütalâa etmişti.

Bu sıralarda Kazan, Rusya Türklerinin en ileri "medeniyet ve ilim merkezlerinden" biri idi. Kazan medreseleri ve uleması bütün Rusya ölçüsünde ad kazanmıştı. Buva şehri zaten Kazan'a yakın olduğu cihetle, Kazan'daki "ilmî hava" Buva medresesine kadar tesirini yapmakta idi. Tab'an çok meraklı ve favkalade zeki bir kimse olan Hadi Atlas, bu sıralarda süratle yayılan "yeni cereyanları" (Usul-ü cedid'i) benimsemiş ve çok geçmeden bu cereyanın "şampiyonu" olmak yolunu tutmuştu.

İşte bu merak saikasıyledir ki 1900 da, yukarda adı geçen "fen kurslarına" Kargah kasabasına gitmişti. Oradan döndükten sonra, 1902 de, bugünkü Tatarstan'daki "Elmet" adlı büyük bir köye "imam" olarak davet edilmiştir. (Elmet - hali hazırda Petrolü ile meşhur büyük merkezlerden biridir, ve Rusça: "Al'met'yevsk" şehri olarak biliniyor). Bura ahalişi zengin olması ve yeniliği desteklemesi itibariyle Hadi Atlas gibi "açık fikirli bir genç mulla" için gayet münasip bir yerdi. Nitekim Hadi Atlas halkı aydınlatmak için hemen faaliyete geçti. Mahallesinde "Usul-ü cedid" sisteminde büyük bir mektep açtırdı. Bir de halk arasında fen bilgilerinin yaymak maksadiyle "İlm-i heyet" ve "Tarih-i tabii" adlı kitaplar yazdı. Kendisinin bilhassa "Darvinizm"e hayranlık duyduğu anlaşılıyor.

Aynı zamanda "Usul-ü cedid" hareketinin müdafaasını yaparak "Usul-ü kadim"cilere karşı eserler neşrine başladı. Bu kabilden olmak üzere: "Aherzaman işanı", "İdil boyu", "Mektep ve mulla" adlı kitaplar çıkardı. Bunlar sayesinde Hadi Atlas Kazan Türkleri arasında açık fikirli bir kimse olarak tanındı. Hususî surette Rusça'yı da öğrendikten sonra, umûmî kültürünü daha da genişletmek imkânını buldu.

Rusya'nın 1904/05 harbinde Japonya'ya yenilmesi üzerine başlayan İhtilâli ve Rus Çarı II. Nikola'nın "Meşrutiyet" ilânına mecbur edilmesini müteakip, Rusya Türkleri arasında da "sosyal" cereyan ve problemler kuvvet bulmuştu. Açık fikirli birçok Kazanlı aydın (başta muharrirler ve talebeler) "Es-Er" (Sosyal-Revolüsyoner) görüşleri benimsemekte idiler. Bu görüş "sosyalist" olmakla beraber, "Marksist" değildi. Bilhassa köylü kitlelerinin refahını temin için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmekte idi; dolayısıyla "toprak reformu"nu (yani toprağın hemen köylülere dağıtılmasını) programlarının başına koymuşlardı. Kazan Türkleri köylüleri toprak bakımından gayet sıkıntılı durumda olmaları cihetle, halkına sevgi duyan herkes, elbette "Es-Er"lerin bu görüşünü benimseyecekti. Nitekim Hadi Atlas da "Es-Er"lerin görüşlerinden birçoğunu benimsemiş ve halkın refahını yükseltmek için Rusya'da birçok "sosyal" reformların yapılması lüzumuna kanaat getirmişti.

Rusya'da Meşrutiyet ilânını müteakip, "Duma" tesis edilince ("Duma" - Rus Parlamento'su), Hadi Atlas, Samara gouvernement'inden (vilâyetinden) II. "Dumaya" mebus seçildi. Bu defa "Duma"daki Müslüman mebuslarının sayısı 35 ti. (Sadri Maksudi Bey de Kazan'dan seçilmişti.) Hadi Atlas, "Duma"daki "Müslüman Grubu" (Fraksiyon'u) na katılmadı; kendi siyasi görüşüne daha uygun olarak "Hizmet taifesi" adı verilen ve "Sosyal-Revolüsyoner" lere yakın duran "Trudovik"ler zümresi ile işbirliği yaptı. "Hizmet taifesi"nde 8 Müslüman mebus vardı. Kendisi'nin "Duma" faaliyetine gayet aktif olarak katıldığı biliniyor. Ancak Rusçası zayıf olduğu için, kürsüden nutuk çekemiyordu. Buna rağmen Kazan Türkleri kendisinin mebusluğundan çok memnundular.

II. Duma'da, I. Duma'ya nisbetle" Sosyalist "mebusların sayısı çok fazla olduğundan (180 kişi idi; "Duma"da 600 kişi vardı), Çar hükümeti kuşkullanmış ve II. Duma'yı dağıtmıştı. Bunun üzerine mebuslardan (daha ziyade "Sosyalistlerden") bir grup Finlândiyadaki Viborg şehrine giderek, hükümetin bu kararına karşı bir "Beyanname" imzaladılar ve ahaliyi hükümete itaat etmemeye davet ettiler. İmzalayanlar arasında iki Müslüman mebus ta vardı, bunlardan biri Hadi Atlas idi. Hadi Atlas'ın bu hareketi kendisinin ne kadar medeni cesaret sahibi olduğunu açıkça göstermektedir.

Kendisi daha "Duma"da iken, Rus maarif nazırı tarafından hazırlanan ve Rusya'daki Türk-Müslümanları "Ruslaştırmayı" maksad bilen "31 Mart tarihli bir kanun lâiyhası" münasebetiyle Hadi Atlas "Yeni nizam ve ulemamız" başlıklı bir eser neşretmiş ve bu münasebetle Çar hükümetini şiddetle tenkit etmişti. II. Duma dağıldıktan sonra Hadi Atlas, hem Viborg "Beyanname"si'ne imzasını koyduğu hem de bu eserini yazdığı için takibata uğramış ve bir ay hapiste yatmıştı. Bununla bir daha "mebus" seçilmek hakkını da kaybetmiş oluyor ve bu suretle kendisine "siyasi" hayat kapanmış bulunuyordu.

Fakat o, bu defa kendisine yeni faaliyet sahası buldu. Samimi bir "milliyetçi" ve üstelik "Türkçü" de olduğu cihetle, mensup olduğu milletin geçmişteki büyük faaliyetlerine merak etmiş ve "Kazan Türkleri"nin tarihi ile meşgul olmaya başlamıştı. Arapça, Farsça ve Rusça bildiği cihetle, Tarih kaynaklarına nüfuz edebildiğinden, hemen bu işe dört elle sarılmıştı. Zaten, Rus hükümeti tarafından "imamlık" icazeti de elinden alınmıştı; çünkü "tehlikeli" bir şahıs telâkki ediliyordu. Mamefih o yine "Elmet"te kaldı. Artık tanınmış ve çok sayılan bir kimse olması hasebiyle, kendisine memleketin zenginlerinden her taraftan yardım geliyordu; dolayısıyla maddi cihetten hiç bir sıkıntısı yoktu.

Tarihçilik sahasındaki ilk eseri, 1912 de çıkan "Sibir Tarihi" oldu. Aynı yılda "Süyüm-Bike" adlı bir eseri daha çıktı. "Süyüm-Bike", Kazan Hanlığının son devrinde, Kazan Hanı Safa Gerye'in hatunu'dur; Nogay Mirzalarından (Beylerinden) Yusuf'un kızıdır. Süyüm-Bike, Kazan Türklerinin "Milli kahramanı" olarak tanınmıştır. Moskova Çarı Korkunç İvan'a teslim edilmek sureti ile trajik bir akibete uğramıştır. İşte Hadi Atlas bu tarihi "hatun"u gayet ateşli bir ruhta, milliyetçi hislerle,

tasvir etmiş ve Kazan ilinde "milli "ruhun büsbütün artmasına hizmet etmiştir. "Süyüm-Bike" kitabı kısa zamanda kapışılmış ve büyük bir başarı olmuştu. Bu defa Hadi Atlas, "Kazan Hanlığı" adıyla büyük bir eser neşretti (Kazan 1913). Bu eser de çok ateşli ve heyecanlı millî ruhta yazılan bir tarih kitabı idi. Başta Rus ve diğer kaynaklardan istifade edilerek yazılan bu eser, Kazan Hanlığı hakkında ilk büyük ve ilmi bir eserdirdi. Bu eser vasıtası ile Hadi Atlas büsbütün tanındı ve "tarihçi" adını aldı.

Kendisinin yorulmak bilmez enerjisine bir misal olmak üzere, harp esnasında, Alman esirlerinden birini evine alarak Almanca öğrenmesi gösterilebilir. Gayet düzgün Almanca konuşur ve her okuduğunu anlardı. Bu defa Almanca eserlerden de istifade etmek imkânını bulmuştu. Çok zengin bir kütüphane toplamıştı ve "Altın Ordu Tarihi" üzerinde çalışmaya başlamıştı. Derken 1917 İttilâli başladı. Bununla Hadi Atlas'ın hayatında büyük değişiklikler oldu.

Tabiatı ve temayülleri itibariyle siyasi ve içtimai faaliyetlerden çok hoşlanan Hadi Atlas için şimdi çok büyük ufuklar açılmıştı. Rusya'da başlayan "hürriyet" havası, ona, mensup olduğu milletini "ilerletmek" yolunda birçok hizmette bulunmak imkânını verecekti. Nitekim Moskova'da toplanan (1-11 Mayıs 1917) "Birinci Rusya Müslümanları Kongresi" nde Hadi Atlas çok faal rol oynamış, en tanınmış hatipler arasında yer almış ve hattâ "Müftü" sıfatıyla adaylığı dahi gösterilmişti.

Kazan'da ve Ufa'da toplanan türlü Kongrelerde bulunmuş, Ufa'daki "Millî Meclisi"ne aza seçilmiş, Kazandaki "İkinci Rusya Müslümanları Kongresi"nde bulunmuş ve 22 Temmuz 'da Kazanda ilân edilen "Millî ve Medenî Muhtariyet" oturumuna katılmıştı. Aynı zamanda, Bügülme kazası mahalli idare (Zemstvo) üyeliğine de seçildiğinden, bu defa Bügülme şehrine yerleşmesi icabetmişti. Kendisi bu sıralarda çevresinde çok sevilen ve çok sayılan bir şahıs idi. Her taraftan ziyaretçiler gelecek kendisiyle sohbet etmekten zevk alırlardı. Sık sık tarih ve medeniyet konularında konferanslar tertip eder, ve bilhassa kadınların "emansipasyonu"na çok önem verirdi. Zaten hanımı da (Hüsnü Kemal) çok seçkin bir aileye mensuptu, Şelçili karyesindeki meşhur medresesi olan Fettah (hazretin) kızı idi. Bu medresede vaktiyle meşhur alim ve Müftü Rızaeddin Fahrettin de "halfe"- müderrishlik yapmıştı. Bütün bu faaliyeti ile Hadi Atlas, yalnız bulunduğu muhitte değil, Kazan Türkleri arasında çok tanınmış "milliyetçi" liderlerden biri sayılıyordu.

Bolşevik İhtilâli, tabiatıyla Hadi Atlas'ın "millî faaliyetleri"ni esekmeye uğrattı. Çekoslovak'ların ayaklanmasından sonra da Bügülmede kalan Hadi Atlas mekteplerde hocalık yapmakla meşgul olmuştu. Fakat 1919 ilk baharında Kolçak (Beyaz Ruslar) kuvvetleri Bügülme'yi aldıktan sonra, Hadi Atlas, vaktiyle "Zemstvo"ya seçilmesi ve Belediye azalığı yapması hasebiyle, Bügülme şehir idaresinde bir vazife almıştı. Bu defa Kızılların geri gelmeleri üzerine Hadi Atlas, Beyazlarla birlikte gitti ve bir müddet sonra Bakû'ya geldi. Kendisinin 1920 Eylülünde Bakû'da toplanan "Şark Milletleri Kongresi"ne de gayri resmî olarak katıldığı anlaşılıyor. Az sonra Bakû'dan kendi ailesi yanına, Bügülme'ye dönmüş ve Bolşevik makamları

ilk zamanlarda kendisine dokunmamışlar, hattâ mekteplerde Almanca hocalığı yapmasına bile müsaade etmişlerdi.

Fakat 1936-38 yıllarında Rusya'da başlayan müthiş takibat ("Yejoşçına" adıyla bilinmektedir) ve bilhassa Türk-Müslüman kavimlerinin bütün aydınlarının din adamları ve az çok tanınmış kimselerin imhası, çalışma kamplarına gönderilmesi gibi dehşet verici olaylar sırasında Hadi Atlas da tevkif edilmiş ve Moskova'daki meşhur "Lubyanka" hapisanesine gönderilmiştir. Burada iken kendisinin İngilizce öğrendiği rivayet edilmektedir; yani tabiatı icabı, en sıkıntılı zamanlarda bile meşguliyetsiz kalmak istememiş ve kendini hiç bir vehile yeise kaptırmamıştır. Ondan sonraki akibeti pek iyi bilinmiyor. Ancak kendisiyle birlikte Sovyet kamplarının en dehşetlilerinden sayılan uzak şimaldeki "Solovki"de (Beyaz denizdeki bir adada) bulunan bir zat, Hadi Atlas'ın 1940 ta henüz hayatta olduğunu anlatmıştır. "Solovki" de iken hayata gözlerini yummuş olması mümkündür.

Hadi Atlas, bir insan olarak çok yüksek ruhlu, çok mütevazı ve hakiki bir "demokrattı". Rusya standartlarına göre oldukça yüksek bir mevkie çıkmasına rağmen her hususta gayet sade ve samimi idi, her çeşit tafradan uzaktı. Evvelâ, "milliyetçilik" prensiplerine bütün kalbiyle bağlanmış, ve "Türkçülüğe" içinden, gösterişsiz ve hiç bir menfaat beklemeden hizmet etmeyi bir gaye edinmişti. Türk tarihinden aldığı ilham onun için hayatta en büyük değer taşımakta idi. Kendisinin "Türk Diline" ve "Türk Kültürüne" "Millî geleneklere" ne kadar bağlı olduğu, yazdığı birçok eserinden açıkça görülmektedir. Mensup olduğu millete bağlılık ve ona en karanlık ve sıkıntılı günlerinde hizmet etmek isteği, Rusya'nın dışına giderek "siyasî mülteci" olmasına mani olmuştur.

Hadi Atlas, "Tarihçi" olduğu kadar "Dileci" olmaya da heves etmişti. Tabii kendisi her iki sahada bir amatör, bir otodidakt idi. Fakat bu sahalarda gayet ciddi olmaya çalışmış ve muvaffak ta olmuştur. Nitekim 1909 da, Rızaeddin Fahreddin tarafından Orenburg şehrinde çıkarılan ve tam manasıyla "millî bir organ" olan "Şura" Mecmuasında tertib edilen "dil müsabakası" (Kazan Türkçesi ile: Til yarışı) nda Hadi Atlas birinciliği kazanmıştı. Bu "müsabaka"nın esas şartı makalelerin Öz Türkçe ile yazılması idi. (Tabii, yazının edebî kıymetine de önem verilevekti). İşte müsabakayı kazanan bu yazının, Hadi Atlas'ın şahsını tanıtmak, ve işbu makalenin ithaf edildiği merhum Dr. Reşid Rahmeti Arat'ın mesleğine tamamiyle uygun düşmesiyle, aynen derci yerinde olacaktır:

Bir Türk bikeçiniñ üziñiñ uğlma ayğan ügüti

Teñrige sürgün tünkürden sıgınamın; (A'üzü billahi mineşşeytan irracim).

İsregüçi bağışlayıcı teñriniñ adı ile başıymın; (Bismillahirrahman irrahim).

Ey ardaqlı bala! Sin burunğı çağlarda arslan adını alğan uruşlarda çabğurd(a)y aqınçıları (kuşun, urduları) ile yathıklar üstüne tubuldap durbatқан, anlarını sürgün aviday türlü y-ktan çurmap üzlerini uşandağ utırağ ülkelerini bulğun itken çavdur, at:ıkh bulğan "Türk" urağıñıñ belasıñ!

Siniñ bu uğıdağ Uğuz, Borak, İtler, Çiğiz atalğan babalarıñ, kırıyı ini bilimsiz bulğan kum diñg'zlerini kiçüp yav bulğan il-künlerini buzuğ itkenler. Yatlığlar anlarınıñ kapland(a)y kuranlı, yuşmanlı, yurtavullarını kürgeç de, yaşınd(a)y uçğur atlarınıñ şanguraklarını işitkeç de arslan aldındağ koy kibik kavşap, kayğu yutğunlarına çumğanlar. Añla, bala! Barça il-künler ayaklarındag ağır tumruklarını, kullarındağ kütermeslik bilekçelerini, tuynunlarındag kalın buğavlarını kırğanda, siz arslan balalarına "tutsaqlıq"da çürürge yazuğ bala!

Burunğıları Laçın, Alp, Timür, Bahk adları ile adaqlanğan egüleriñ balalarına, Lu çağlardağ karçığalarını turnaqları arasında izilürge, kanlığ alaçlarınıñ kiskin kılıçları astında tuğı alurğa kilüşmez bala! Güney yağından çığıp dağd(a)y dulkunlarğa uşşaslı künbatar yağına başğun itken, kapland(a)y kapsap alıp yathıklarını uşandağ anlarınıñ türlü, tuvarlarını tuymbık alğan adaqlı irenleriñ uğullarına kırkağ bulurğa yaramaz bala! Az kuşun (orda, yav)larını küp kürsetip, yathıklarınıñ yüreklerine şaşğunlık birgen, tülki çaklı aldamaç, kapland(a)y küçli bulğan atalarınıñ uğullarına küp bulup da, kırkaqlıktan az kürinürge yazuğ bulur bala! Teñriniñ küktegi yulduzlarını, kullarına bağışlağan yarlıkaşlarını sayup bitirirlik olmağan kibik; yir yüzini dütreken siniñ babalarıñıñ da bitimliklerini sayup bitirirlik imes bala! Büyük ülken hağanların, sizniñ babalarıñızınıñ yarlığ, buyurultu, altın bilgüleri birlengine başlığ bula alğanlar. Anıñ bil bala! Kileçek siznikidir.

Timürkaziğ yulduzları, adaşkanlarğa yul kürsetüçi bulup yaratılğanğa uşşaslı, sin de "kaltağay"larğa yol başcısı bulurğa tırış! Burundağ babalarıñ yarlığ sevimli, çadamlı, kürümlüklü, aylayuşlı, sayılı, bavlu, bitimli, aylağ bul!

Ayğak, yatқан, çağmır, çuğulçı, çuman, yalkau, çumrı, azğun, yaltağ, ılıtaççı, minminlegey, şılkın, kaltağ bulma bala! Küktegi kuyaslar, ay yulduzlar tuğtamıy tibrenip bütün açunı yaqtırtıp yürgen kibik, sin de bilüglü olup bilüğü ile il-künni yaqtırtırğa, anlarınıñ iki açunda yüzlerini yaqtı kırırğa tırış bala!

Şulay olsañ "tüke"de surğuçılar kilgende, suruğ küni bulğanda yüzüñ aq bulur, bala!

"Hadi Atlas (of)"

("Til yarışı"; Şura, No. 22, Orenburg 1910, s. 70-72).

Bir Türk gelininin kendi oğluna söylediği öğütü

Tanrıya, sürgün şeytandan sığınırım.

Merhametli, bağışlayıcı Tanrının adı ile başlarım.

Ey nazlı çocuk! Sen eski çağlarda, arslan adını almış, savaşlarda tufan gibi akıncıları, orduları ile yabancılar üzerine saldıırarak yenen, onları sürgün avı gibi türlü taraftan kuşatıp, kendilerini ve dahi yurtlarını, ülkelerini esir eden, namlı ve şanlı "Türk" uruğunun çocuğusun!

Senin eskiden Oğuz, Bonak, İtler, Cengiz tesmiye edilen dedelerin, sınırı eni bilinmeyen kum denizlerini geçerek, düşman olan illeri bozguna uğratmışlardır. Yabancılar, onların kaplan gibi silâhlı, zırlı öncülerini görünce, şimşek gibi uçan atlarının çingiraklarını duyunca, arslan önündeki koyun gibi gevşeyerek, kaygu girdablarına dalmışlardır. Anla çocuk! Bütün iller, ayaklarındaki ağır bukaglarını, kollarındaki kaldırılması güç kelepçelerini, boyunlarındaki ağır boyunduruklarını kırarken, siz arslan yavrularına "tutsaklık"ta çürümek, yazıktır çocuk!

Eskiden, Laçın, Alp, Timür, Balık adları ile adlandırılmış kimselerin evlâdlarına, şimdiki "karçığa" (bir nevi küçük yurtcu kuş)ların turnakları arasında ezilmek, kanlı cellâtların keskin kılıçları altında doğralmak, yakışmaz çocuk!

Doğu tarafından çıkıp dağ gibi dalgalara benzeyerek, batı istikametinde baskın yapan, kaplan gibi kuşatarak, yabancıları ve dahi onların dirlik davalarını ganimet alan, ad kazamış erenlerin oğullarına korkak olmak yaramaz çocuk!

Az askeri çok göstererek, yabancıların yüreklerine şaşkınlık veren, tilki gibi kurnaz, kaplan gibi güçlü olan ataların oğullarına, çok olup da, korkaklık yüzünden az görünmek, yazık olur çocuk! Tanrının gökteki yıldızları, kullarına bağışladığı ihsanları sayıp bitirilecek şeyler olmadığı gibi, yer yüzünü titretmiş senin dedelerinin de iyilikleri sayılıp bitirilecek gibi değildir çocuk!

Pek büyük hakanlar, sizin dedelerinizin yarlığı, emirname, altın belgeleri ile ancak başlığ (Bey) olabiliyorlardı. Açık bil çocuk! Gelecek sizindir.

Demirkazık yıldızları yollarını şaşırarlara (nasıl) yol gösterici olarak yaratılmışlar ise, sen de "kaltagay" (cahil) lara yol başıca (önder) olmağa çalış. Eski dedelerin gibi sevimli, dayanıklı, fazilet sahibi, anlayışlı, saygı değer, terbiyeli, biçimli, güzel tabiatlı ol çocuk!

Söz götürücü, uyuşuk, hasis, dedikoducu, temperest, tenbel, yalancı, azgın, yaltak (iki yüzlü), bühtancı, egoist, namussuz, hayasız olma çocuk!

Gökteki güneşler, ay yıldızlar durmadan titreşerek bütün dünyayı aydınlattığı gibi, sen de bilgili olarak, bilgin ile ilini-yurdunu aydınlatmaya, onların iki dünyada yüzlerini aydın kılmaya çalış çocuk!

Böyle olursan, mezarda sorguya çeken (melekler) geldiği zaman, sorgu günü olunca yüzün ak olur çocuk!

Hadi Atlas'ın bu yazısı, hem öz Türkçe olması hem de konu itibariyle, hakikaten fevkalâdedir. Belki de bazı sözler münakaşa edilebilir. Bu yüzden yazının, filolojik yönden ayrıca işlenmesi uygun olur.

Fakat, bu tarzda tek bir yabancı söz kullanmadan böyle bir yazı yazmak, hakikaten büyük bir başarı idi. Bunun 1909 da yazıldığını da unutmamak gerekir. O tarihlerde henüz "Türk dilleri"nin sözlükleri de işlenmiş değildi. Müracaat eserleri de pek azdı. Üstelik Hadi Atlas muntazam bir "Türkoloji" tahsili yapmış bir kimse de değildi. Fakat onun milli heyecanı ve Türk diline karşı beslediği sonsuz sevgi, bu yolda başarı kazanmasını temin etmiştir.

Bu yazısı, Büyük Atatürk'ün nazarına değse idi, onun da, bunu beğeneceği ve takdir edeceği şüphesizdi. Ne yazık ki, hayat şartları ve Kazan ili Türklerinin maruz kaldıkları büyük facialar, Hadi Atlas'ın, halkına en çok yapabileceği hizmetleri yapmasına imkân vermemiş ve hayatının son kısmını, tamamıyla haksız olarak mahkûm edildiği zindanlarda ve sürgün yerlerinde geçirmiştir. Milletine ve Türklüğe yaptığı büyük hizmetlerinden ötürü, ruhu şad olsun ve Tanrı gani gani rahmet eylesin.

۲۷

بىر تىرك بىياچىنىڭ ئوزىنىڭ اوشلىنىنە آيغان اوگوتى.

تىگرىگە (۱) سېۋرگۈن ئونكوردىن (۲) صفامىن . (ئەۋەد باگە
من الشيطان الرجيم).

ايسراگوچى (۳) باھىشلايوچى تىگرىنىڭ آدى ايل باھىشلىن
(بسم الله الرحمن الرحيم)

اي آردانلو بالا ۱ سېن بورونى جەلەرە آرسلان آدىنى آلغان
اوروشلردە جەۋرەدى (۴) آتېچىلرى (۵) (قوشون ، اوردولرى)
ايل باتلىق (۶) لر اوشىنە ئوبۇلداپ (۷) دورباتقان (۸) ، آنلرى
-وركون اويداي تورلى ياقىن چورماپ اوزلرىنى اوشانداق اوتراق
(۹) ، اولكە (۱۰) لرېنى بولغون (۱۱) ايتكان چاودور ، (۱۲) آتاقلى
بولغان « نورك » اوروقىنىڭ بالاسى من!

سېنىڭ بورونى دەقى اوغوز ، بوناق ، اينلار ، چىگىز آتالغان
بابالرىڭ ، فرېس اينى بېلىسىز بولغان نوم دېگىزلىرىنى كېچوب ياد (۱۳)
بولۇشمان ايلكون (۱۴) لرېنى بوزوغ (۱۵) ايتكانلر . باتلىقلر
آنلرنىڭ قاپلاندى قورائلى (۱۶) ، چوشمانلى (۱۷) بورتاۋول (۱۸) لرېنى

(۱) بورونى تىكلەپ بىزنى چىچە دەكى ، تىگرى ، كۆك تىگرى ، اوغون ،
لوقان آتالدىر . « بىراقاۋۇز - بىرون » ۷۷ جلد مەسى « Шаманизм » (۲)
چىن ، شىطان ، (۳) رەمىلى ، شىقلى . (۴) لوقان . (۵) آتلى مىكر . (۶)
ئوشمان ، (۷) مېچوم اېچوب . (۸) چىگىكەن ، ويران ايتكان (۹) وطن .
(۱۰) مېلىكت ، باھىشلىق . (۱۱) اسير ، لوقتون . (۱۲) نامىلى ، شانلى .
(۱۳) بورونى تىك دېلىنە - چىشتاپچە دەلەن ھەم مىكر مەنلىنە . (۱۴) عالم ،
خلاق ، انسان . (۱۵) خراب ، ويران . (۱۶) قورائلى ، سەلمى . (۱۷) تېمور
كولنا كلى . (۱۸) آلدن بىروچى مىكر - « Авангардъ »

كورگاچە ، ياقىنىدى اوچقور (۱) آنلرنىڭ شانگوراق (۲) لرېنى
اېشتىكچە آرسلان آلدېنە غى قوى كېك قلوشاب قاىخو بونغون (۳) .
لرېنە چومقانلر . آكلا ، بالا ۱ پارچە ايلكون لر اياقلرىنە غى
آھىر نومرولرىنى (۴) ، قوللرىنە قوتارماسلىك پىلا كچە (۵) لرېنى ،
موبونلرىنە غى قالېن بوغوللرىنى قېرغانە ، سز آرسلان بالالرىنە
« لوتىساقلى » دە (۶) چورورگە يازوق بالا ۱ . بورونى لرى
لاچىن ، آلپ ، تېمور بالىق آدلرى ايل آداقلانغان آكو (۷) لرنىڭ
بالالرىنە ، بو چاقىرغى قارچەلرنىڭ لورنلارنى آراستە اېزولرگە ،
قانلىغ (۸) آلچى (۹) لرنىڭ كېسكىن قىلچلرى آستىنە لوقورالورغە
كىلوشماز بالا ۱ كىونى (۱۰) ياقىنىدىن چىچوب داھىدى دولقونلرغە
اوخشاشلى خوتىناتار (۱۱) ياقىنە باخون (۱۲) ايتكان ، قاپلاندى
قايساب (۱۳) آلچى باتلىقلرىنى اوشانداق آنلرنىڭ تورلوك ، لوقار ،
لرېنى ئوبولق (۱۴) آلغان آداللو اېرەنلرنىڭ لوقورالرىنە تورقاق
بولورغە ياراماز بالا ۱ . آز قوشون (اوردا ، ياد) لرېنى كۆب كور-
سانوب باتلىقلرنىڭ بىرەكلرنە شاقىقوناق بېرگان تولكى چاقلى آلدچى
قاپلاندى كوچلى بولغان آنالرنىڭ اوغوللرىنە كۆب بولوبە تورقانلىقن آز
كورىنورگە يازوق بولور بالا ۱ . تىگرىنىڭ كۆكەكى بولغوللرىنى ، قىلرىنە
باھىشلاغان يارلىقلىقلرىنى (۱۵) ساپوب بىرورلك اولغان كېك ؛ بىر
بوزىنى خوتەن ئىكەن سىڭ بابالرىڭنىڭ بېنىك (۱۶) لرېنى ساپوب
بىرورلك ايماس بالا ۱ . بىك اولكان خاقان (۱۷) لرنى ؛ سزنىڭ بابا-

(۱) اوچوب باروچى . (۲) لوقاق قلوچى . (۳) كۆب ، اوغون .
(۴) آتاق بوغول . (۵) لوقا بوغول . (۶) اسارت ، لوقونلوق . (۷) آدم ،
مەن . (۸) بىر كۆب - بىر آدم . (۹) قان ئوگوتى . (۱۰) جىلە ، بالاچ .
(۱۱) مىكر . (۱۲) مىكر . (۱۳) شەرى ، قىلچى . (۱۴) دوشماننى چورماق .
(۱۵) غىنىت . (۱۶) مەن . (۱۷) تىك خاقانلرنىڭ

لر بۆكۆڭك باریغ (۱)، سوپورلنو (۲)، آلتون بیلگو (۳) لری
 برانگته باشلیغ بولا آلتانلر. آلتین بیل بالا! کیلاچك سزنگینر.
 نیسور فازیق بولسوزلری، آداسقانلرغه بول كورسانوچی بولوب بارلا.
 تلغانغه اوششاشلی! سننه «فالتاغای» (۴) لرغه بول باشچیسی
 بولورغه طرش! بورندهغی باهالریك باكلیق (۵) سوملی، چداملی،
 كوروملوكلی (۶)، آككلايوشلی، صایلو (۷)، باولو (۸)، بیئیبیلی
 (۹)، آككلاق بول! آیباق (۱۰)، بانتون (۱۱)، چاغدر (۱۲)،
 چوغولچی (۱۳)، چومان (۱۴)، بالقار، چومری (۱۵) آرزون،
 پالتاق (۱۶)، شیلناچی (۱۷)، مینیبیلکلی، شلقین (۱۸)، قانتماق
 (۱۹) بولما بالا. كوكنه کی فویاشلر، آی بولسوزلر طوقتامی تیبره نوب
 بنون آجون (۲۰) ن یاقترنوب بورگان کینک، سیننه بیلوکلو اولوب
 بیلوکك ایل ایلکوننی یاقترنورغه، آلتونك - ابکی آجوننه یوزلرینی
 یاقتی فیلورغه طرش بالا!
 شولای اولسهك «توكا» (۲۱) ده سورغوجیلر (۲۲) کیلگاننه،
 سوروغوكونی (۲۳) بولغاننه بوزك آق بولور، بالا!
 «عایی آملاسون»

تلفی: بولقینی تکرارین مانفول خانلری اولرینه آلتانلر. (برهانلوژ - بفرور ۷۲
 جلد ماصی Хаханъ صم ۴۳ جلد Орханск. надписи ماصی) (۱) منشور
 اوزار، (۲) حکم کاشی، (۳) فرمان نامه، (۴) جاهل، ناظن، (۵) اوششاشلی،
 (۶) جامع الفوائد، (۷) حریرلر، مقلز، (۸) تریبای، عاملی، (۹) کورکام
 عفتلی، (۱۰) نام، سوز بورنوجی، (۱۱) بوللوجی، ترک یاتوجی،
 (۱۲) خسیس، (۱۳) فیئچی (۱۴) آقیرنغلی، فن سوپوچی، (۱۵) پالتانچی،
 (۱۶) ابکی یوزلی، (۱۷) نهنچی، پوتانچی، (۱۸) ناموسیز، (۱۹) اویانسز،
 عارسز، (۲۰) دنیا، (۲۱) قبر، (۲۲) منکر نکیر، (۲۳) قیامت کونی

CH'İ-MİN HAKAN'IN BİR ÇİN İMPARATORUNA GÖNDERDİĞİ MEKTUBUN ÜSLUBU ÜZERİNE

Masao Mori

Tokyo

1. Göktürk (T'u-chüeh) hakanlarından Ch'ı-min Hakan'ın 607 senesinde Çin'deki Sui Hanedanı (581-619) imparatoru Yang-ti'ye gönderdiği bir mektubun yalnız çince nüshası, Sui Hanedanı'nın resmî vakayinâmesi olan Sui-shu içinde muhafaza edilmiştir. Bu mektup, dikkate değer bir kaç cümleyi ihtiva ediyor ki, türkçe karşılıklar şöyle olacaktır:

1. "O Türk (T'u-chüeh) halkının ölümden kurtulanları, yeniden toplanıp halk oldular."
2. "Siz, İmparator Hazretleri,bütün ülke ve dört tarafı alıp oturdu-
nuz."
3. "Mukaddes sabık İmparator,bendenizi Büyük Hakan mevkiine oturtmuştu."
4. "Mukaddes sabık İmparator,bendenizi evvelce olduğundan daha çok besleyip diriltmişti."
5. "Siz, İmparator Hazretleri,bütün ülke ve dört tarafı alıp oturdu-
nuz, ve bendenizle Türk (T'u-chüeh) halkını yeniden besleyip dirilttiniz."
6. "Yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman
yalnız yeri gördüm."

II. Bu cümleleri kapsayan söz konusu mektup, normal Çin üslubuna aykırı olduğundan bize tuhaf gelmektedir. Bunun sebebini ararken yukarıda gösterilen cümleleri Göktürk yazıtlarındaki ifadelerle karşılaştırmak faydalı olacaktır sanı-
yoruz.

Birinci cümlelerin öznesi, "ölümden kurtulanlar" olsa bile aslında "Türk halkı" dır ve yüklemi de gene "halk"tır. Bu cümle, mânası ve yapısı bakımından, biraz tuhaf gelmektedir. Belki de bundan dolayı Dr. LIU Mau-tsai, bu cümlelerin öznesi ve yüklemine mânalarını biraz değiştirerek "Viele T'u-küe, die dem Tode ent-
gegangen waren, kehrten zurück, versammelten sich und wurden mein Volk" diye tercüme etmiştir.

Öteyandan Göktürk yazıtlarında şöyle kayıtlar vardır:

iltirış	qayan	qazıymasar,	udu	bän	özüm	qazıymasar
İltirış -	Hakan	kazanmasa,	(ona)uyarak	ben	kendim(de)	kazanmasam
il ymä	budun	ymä	yoq	ärtäci	arti.	qazıyandıqın
ülke yine	halk	yine	yok	olacak	idi.	Kazandığı
üçün uduy	özüm	qazıyandıqum	üçün,	il ymä	il	ymä
için. (ona)uyarak	kendime (de)	kazandığım	için,	ülke yine	ülke	
boldı,	budun	ymä	budun	boldı.	(T 54-56)	
oldu,	halk	yine	halk	oldular.		

Bu cümlede görünen "halk yine yok ol-" ve "halk yine halk ol-" ifâdelerinin benzerleri, yazıtların başka yerlerinde de bulunmaktadır. Meselâ: şöyledir:

türk	budun	ölti,	alqındı,	yoq	boldı. (T 3)		
Türk	halkı	öldüler.	mahvoldular,	yok	oldular.		
qapayan	qayan	türk	sir	budun	yirintä	bod	ymä
Kapagan -	Hakan(ve)	Türk	?	halkının	yerinde	varlık	yine
budun	ymä	kişi	ymä	idi	yoq	ärtäci	arti. (T 60)
halk	yine	insan	yine	sahip	yok	olacak	idiler.
üzä	türk	täfirisi,	türk	ıduq	y(iri)	subi	inçä
Yukarıda	Türk	Tanrısı,	Türk	mukaddes	yeri	suyu	böyle
"türk budun	yoq	bolmazun"	tiyin,	"budun	bolçun"	tiyin...	
"Türk halkı	yok	olmasunlar"	diye,	"Halk	olsunlar"	diye...	
... (IE 10-11, IIE 10)							

Bunlara göre "halk ol-" tâbirinin, "halk öl-, halk mahvol-, halk yok ol-" ifâdelerinin aksine olarak "istiklâl ol-" gibi bir mânaya geleceği tahmin olunabilir.

Nasıl izah edilirse edilsin, bu pek sarih olmayan "halk yine halk ol-" ve "Türk halkı ... halk ol-" gibi Göktürkçe cümleler, Çinli tercüman tarafından çinceye çevrilip yukarıda zikredilen yine pek sarih olmayan "Türk halkının ölümden kurtulanları, ... halk oldular" ifâdesi meydana gelmiş olsa gerektir.

III. Aynı cümledeki "Türk halkının ölümden kurtulanları" tâbiri üzerinde duralım. Yine Göktürk yazıtlarında şöyle ifâdeler vardır:

(anda sünüşdüm,	süsin	sançedim.	içikigmä	içikdi.
Orada harbettim,	askerlerini	mızrakladım.	Teslim olanlar	teslim oldular,
budun	boldı	ölügmä	ölti.	(II 37)
halk	oldular	ölenler	öldüler.	

Bunun mânası, "ölümden kurtulanlar teslim olup halk oldular" olacaktır. Ve bu "ölümden kurtulanlar" ifâdesi ise, "orada kalmış olanlar" gibi bir mânaya gelecektir.

Diğer taraftan bu ifâdenin benzerleri, yine yazıtlarda bulunmaktadır:

anda qalmışi yir sayu qop turu ölü yoriyur ärtig.
(Sen), orada kalmış olanlar, yerden yere hep durarak (ve) ölerek yürüyor idin.
(IS 9, IIN 7)

ılda taşda qalmışi qubranıp yiti yüz boldı. (T 4)
Ağaçta taşta kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldular.

Bunun gibi göktürkçe bir cümle, meselâ, "ölügmä ölti, anda qalmışi qubranıp budun boldı" veya benzerlerinin, mezkûr mektuptaki Çince "ölümden kurtulanlar (yani, ölümden kurtulup kalmış olanlar) yeniden toplanıp halk oldular" cümlesinin aslı ve temeli olduğu tahmin olunabilir.

Bu hususta dikkate değer bir kelime, "qubranıp (yani, toplanıp)" kelimesidir.

Göktürk yazıtlarından anlaşıldığına göre, Göktürk Devleti'nin teşekkülü, ilkönce "erleri ve halkı derlemek ve toplamak" teşebbüsüyle başlamıştır.

qañim qayan yiti yigirmi ärin taşiqmış.....
Babam hakan on yedi er ile dışarıya çıkmış...

tirilip yitmiş är bolmış... ilgäri qurıyaru süläp
Derlenip yetmiş er olmuşlar... İleri (doğuya) ve geri (batıya) sefer edip,

tirmiş qubratmış. qamaçı yiti yüz är bolmış. (IE 11-13,
derlemiş toplamaş. Hepsi yedi yüz er olmuşlar. (IIE 10-11).

qayan olurup, yoq çıyany budunuy qop qubratdım (IS 9-10,
Hakan (mekkiine) oturup, yoksul fakir halkı hep topladım. IIN 7)

türk (budunuy ti)rip il tutsiqñin bunda urtum. (IS 10, IIN 8)
Türk halkını derleyip ülkeyi tuttuğunu buraya vurdum.

Bunlar, eski Türk devletlerinin, bilhassa Göktürk Devletinin, kurulmasının "erleri ve halkı derlemek ve toplamak" işlerine bağlı olduğunu açıkça göstermektedir. Göktürk ve Uygur Devletlerinin hakanlarının, "iltirış (yani, ülke derleyiş)" ve "iltirmiş (yani, ülke derlemiş)" ünvanlarını taşımaları da buna işaret sayılabilir.

Bu neticeyi gözönüne tutarsak, söz konusu mektup içinde görünen "toplanıp, derlenip" kelimesi, eski Türk devletlerinin, bilhassa Göktürk Devletlerinin, önemli bir özelliğini göstermektedir diyebiliriz.

Şu halde, bu mektubun aslı metninde "qubranıp" yahut "tirilip" gibi Göktürkçe kelimelerin bulunduğu ve Çinli yazıcının bu kelimeyi doğrudan doğruya tercüme ettiği tahmin olunabilir.

IV. Yukarıda geçen ikinci ve üçüncü cümlelerdeki “otur-” ve “tour-” (çincesi “tso” yahut “tso cho”dur) kelimeleri dikkati çekiyor. Bu mektubu kaydeden Çinli, “otur-” kelimesiyle Göktürk Hakanı yahut Çin İmparatorunun “tahta çıkması, cülüs etmesi”ni kasdetmektedir.

Bilindiği üzere, gene Göktürk yazıtlarında da, “olur- (yani, otur-)” kelimesiyle hakanlar yahut şad’ın “tahta çıkması, cülüs etmesi” belirtilmektedir. Bkz. IS 9, IIN 7; IE 5, IIE 3; IE 16-17, IIE 14; IS 1; IIN 9; IIS 13; IIE 36; IIE 2; T 51; T 9; IIS 9; IIE 15, v.s.

Bunları karşılaştıracak olursak, mezkûr mektupta “tahta çıkmak, cülüs etmek mânâsıyla “otur-” kelimesinin seçilip kullanılması, bunun asli Göktürkçe metrinde “olur- (yani, otur-)” kelimesinin bulunmasını neticesidir diyebiliriz.

Bu “olur-” kelimesinin Faktitiv şekli, “olurt-”dur ki, yazıtlardaki şu örnekte görülmektedir:

(özimin ol tâiri) qaγan olurtdi ärinč. (IE 25-26, IIE 21)
Kendimi o Tanrı hakan (mekkiine) oturtmuş idi.

Eğer bu cümlelerin öznesi “ol tâiri (yani, o Tanrı)” yerine “mukaddes sabık İmparator” kelimelerini koyarsak, yukarıda gösterilen mektuptaki “mukaddes sabık İmparator, ... bendenizi Büyük Hakan mekkiine oturtmuştu” ifadesini elde etmiş olacağız.

V. Göktürk yazıtlarında şöyle dikkate değer kayıtlar vardır:

tört buluñ qop yaγi ärmüş. sü sülöpän tört buluñdaqı
Dört löşe hep düşman imiş. Asker sevkedip dört köşedeki

budunuy qop almış, qop baz qılmış. (IE 2, IIE 3)
halkı hep almış, hep muti kılmış.

(tört buluñdaqı) budunuy qop baz qıldım. (IE 29-30, IIE 24)
Dört löşedeki halkı hep muti kıldım.

(qañim) qaγan içim qaγarı olurtuqında tört buluñdaqı
Babam hakan (ve) amcam hakan oturduklarında dört köşedeki

budunuy nänčä it(mış), |||||. tâiri yarlıqaduq (üçün) özüim
halkı nice (?) tanzim etmiş |||. Tanrı buyurduğu için kendim

olurtuquma (tört buluñdaqı) budunuy itdim, yaratdım (IIN 9)
oturduğumda dört köşedeki halkı tanzim ettim, yarattım.

bödkä özüm olurup, bunča ayır törüg, tört buluñdaqı
Tahta kendim oturup, bunca ağır türeyi, dört köşedeki

(budun) ||||| (it)dim. (IIE 2)

halk ||||| ettim.

Burada “tört buluñ (yani, dört köşe)”, “dört taraf” mânasını taşımaktadır. Ve yukarıda zikredilen cümlelerin bazısında, Göktürk hakanlarının “dört taraftaki

halkı (itaatları altına) alıp (tahta) oturdukları” söylenmektedir. Çünkü, “dört taraftaki halkı itaati altına almak”, “tahta çıkmak, cülüs etmek” işinin en mühim şartlarından biriydi.

Öyleyse, söz konusu mektuptaki “bütün ülke ve dört tarafı alıp (tahta) oturduz” cümlesi, evvelece bahsettiğimize benzer bir Göktürkçe cümlelerin tercümesi veya Çince ifadesi olabilir.

VI. Bu mektuptaki dördüncü ve beşinci cümlelerde Ch’i-min Hakan, Sui İmparatorlarının kendisi ve Göktürk halkını “besleyip diriltmiş olduğu”na şükretmektedir.

Burada Göktürkçe yazıtlarına bakarsak, şu ifadeler dikkatimizi çekiyor:

andaγñim üçün igidmiş qaγaniñin sabın almatın

Senin öyle olduğundan dolayı beslemiş olan senin hakanının sözünü nazarı dikkate almadan

yir sayu bardıγ. (IS 8-9, IIN 6-7)
yerden yere gittin.

körgüñin üçün igidmiş bilgä qaγaniña, ärmüş barmış
Senin itaatın için beslemiş olan senin bilge hakanına (ve) müstakil (?)
ädgü iliñä kändü yañıldıγ. (IE 23, IIE 19)
iyi ülkene karşı kendin yanıldın.

egidmiş qa(γan ya)ñıldı. II E 35)
Beslenmiş olan hakan yanıldı.

“budunuy igidäyin” tiyin, yırγaru oγuz budun tapa,
“Halkı besleyim” diye, kuzeye Oğuz halkına karşı,

ilgäri qıtany, tatabı budun tapa, birgäri tabyaç
doğuya Kitan (ve) Tatabı halklarına karşı, güneye Çin’e

tapa ulıγ sü iki yigir(mi sülädim.) (IE 23, IIE 23)
karşı büyük orduyu on iki (defa) sevkettim.

türk budun aç ärti. ol yilqıγ alıp igitim. (IIE 38)
Türk halkı aç idiler. o hayvan sürülerini alıp (onları) besledim.

içim qaγan olurupan, türk budunuy yičä itdi, igiti.
Amcam hakan (tahta) oturup, Türk halkını yeniden (?) tanzim etti, besledi.

čıγanyı(γ bay qıldı, azıγ öküš qıldı.) (IE 16, IIE 14)
Fakiri zengin kıldı, azı çok eyledi.

(anda) kisrä tâiri yarlıqazu, qutum bar üçün, ülügüm
Ondan sonra Tanrı buyurduğu (için) talihim olduğu için, kısımetim

bar üçün, öltäçi budunuy tırgürü ilgitim. yalñ budunuy
olduğu için, ölecek olan halkı diriltilip besledim. Çıplak halkı

tonluç, çirany budunuy bay qıldım, az budunuy öküş
 elbiseli, fakir halkı zengin kıldım, az halkı çok
 qıldım. (IE 28-29, IIE 23-24)
 eyledim.

Örneklerde "besle-" diye tercüme ettiğimiz "igid-" (igid-miş, igid-ayın, igi <d>-tim, igi <d>-ti) kelimesi hakkında şimdiye kadar çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Meselâ, RADLOFF, W. buna "aufziehen, in die Höhe bringen, erhöhen" anlamlarını ve THOMSEN, V. ise "relever, rétablir" anlamlarını vermektedirler. ORKUN, H.N. sözlükte bunu "beslemek, büyütme, doğrultmak, yetiştirmek" diye çevirdiği halde, tercüme kısımlarında ise "beli doğrult-, doğrult-, yükselt-, doğrul-" diye tercüme etmiştir. MALOV, S.E. bunun "yükseltmek" mânasını ve Japon âlimi ONOGAWA, H. da aynı olarak "yükseltmek" mânasını taşımış olduğunu ileri sürmektedirler.

Fakat, yalnız Göktürk yazıtlarında değil de, Uygurca'da "igid-" kelimesinin anlamına bakacak olursak, VON GABAIN, A. ve BANG, W. bunu "pflegen, aufziehen, sorgen für, erziehen; bak-, besle-" diye çevirip "kiçig igidmāk" ve "taçıyū igidgüci" örneklerini göstermektedirler. Maḥmud al-Kāşgarî ise, "ikit-, ikidh-" kelimelerinin "terbiye et-, eğit-, yetiştir-" demek olduğunu söylemektedir. Bunlardan maada RADLOFF'a göre Çağatayca'da "āğit-" kelimesi bulunup "aufwachsen machen, erziehen" mânalarını taşımaktadır. Bu "ikit-, ikidh-" ve "āğit-" kelimeleri, sözü geçen "igid-" kelimesinden başka bir şey değildir.

Öteyandan yukarıda geçen Göktürkçe cümlelerde ise, "igid-" kelimesiyle "kuzey, doğu ve güneye büyük orduyu sevk ederek", "hayvan sürülerini almak", neticesiyle "çuplak halkı elbiseli ve fakiri zengin kılmak" ve "azı çok eylemek" işleri kastedilmektedir.

Bunlar nazarı dikkate alınrsa, üzerinde durduğumuz "igid-" kelimesinin aslında "yükselt-, doğrult-" değil de, daha ziyade "besle-, terbiye et-, yetiştir-" demek olduğuna hiç şüphe kalmıyacaktır.

Bundan dolayıdır ki, yukarıda verilen tercümelerde "igid-" kelimesini "besle-" diye çevirmiştik. Demek oluyor ki, bu cümlelerde Göktürk'ler hükümdarların "halkı besledikleri" ve "ölecek halkı diriltip besledikleri"ne teşekkür etmektedirler.

Burada, yazımızın başında kaydettiğimiz dördüncü ve beşinci cümlelere dönerek Chi-min Hakan, Çin İmparatorlarının kendisi ve Göktürk halkını "besleyip dirilttikleri"ne şükretmektedir.

Biri çince ve diğeri göktürkçe olan iki ifade arasında tam benzerlik olmasından dolayı çince ifadenin göktürkçe'den doğrudan doğruya çevrilmiş olduğu aslâ inkâr edilemez.

Üstelik, çince "Siz, İmparator Hazretleri, . . . bütün ülke ve dört tarafı alıp (hakan mevkiine) oturdunuz, ve bendenizle Türk halkını yeniden besleyip dirilt-

tiniz" cümlesiyle Göktürkçe "amcam hakan (tahta) oturup Türk halkını yeniden (?) tanzim etti ve besledi" cümlesi arasında bulunan sarıh bir benzerlik, tesadüfi bir şey olmayacaktır.

VII. Son olarak, mezkûr maktuptaki "yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnız yeri gördüm" cümlesi üzerinde duralım.

Çinliler için olduğu gibi, Göktürk'ler için de, hükümdarların harpte galip gelmeleri, cülûs etmeleri ve hüküm sürmeleri, onlara "Tanrı (yani, Gök Tanrısı)nın buyruğu, gücü ve bilgisi"nin yardım etmesine bağlıydı. Yazıtlardaki şu misaller bunu doğrulamaktadır:

1. Harplerde Göktürk hükümdarlarının gelip gelmelerine Tanrının yardımı:

tāñri	küç	birtük	üçün,	qañim	qayan	süsi	böritäg
Tanrı	güç	verdiği	için,	babam	hakanın	ordusu	kurt gibi
ärmiş,	yayısı	qonytäg		ärmiş.	(IE 12, IIE 11)		
imiş,	düşmanı	koyun gibi		imiş.			

tāñri	yarlıqaduq	üçün,	illigig	ilsirätmiş,	qayanlıyŷy
Tanrı	buyurduğu	için,	ülkelileri	ülkesiz koymuş,	hakanlıları

qayansirätmiş. (IE 15, IIE 13)
 hakansız koymuş.

(tāñri)	küç	birtük	üçün	anda	sanëdim	yanydım.	(IIE 32-33)
Tanrı	güç	verdiği	için	orada	mızrakladım,	perişan ettim.	

tāñri	yarlıqaduq	üçün	"öküş"	tiyin biz	qorqmadımiz.	(T40-41)
Tanrı	buyurduğu	için	"(Düşman) çok"	diye biz	korkmadık.	

2. Hakanların cülûs etmeleri ve hüküm sürmelerine Tanrının yardımı:

tāñri	yarlıqaduqın	üçün,	özüm	qutum	bar	üçün,
Tanrı	buyurduğu	için,	kendi	talihim	olduğu	için,

qayan olurtum (IS 9, IIN 7)
 hakan (mekkiine) oturdum.

"türk	budunuy	atı	küsi	yoq	bolmazun"	tiyin,	qañim	qayanıy,
"Türk	halkının(?)	adı	sanı	yok	olmasın"	diye,	babam	hakanı

ögüm	qatunuy	kötürmiş	tāñri,	il	birigmä	tāñri,	"türk	budun
(ve)	annem	hatunu	yükseltmiş,	olan	Tanrı,	ülke	veren	Tanrı,

"Türk halkının

atı	küsi	yoq	bol(mazun"	tiyin,	özümün	ol	tāñri)	qayan
adı	sanı	yok	olmasın"	diye,	kendimi	o	Tanrı	hakan

	olurtdı	ärinç.	(IE 25-26, IIE 20-21)
(mekkiine)	oturmuş	idi.	

anda kisrâ tâñri bilig birtük üçün özüüm ök qayan
 Ondan sonra Tanrı bilgî verdiği için bizzat kendim (onu) hakan
 qısdım. (T 6)
 (mekkiine) ilerlettim.

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, Göktürk hükümdarları, yalnız “Tanrının buyruğu, gücü ve bilgisi”nin yardımıyla harplerde galip gelebilir, cülüs edebilir ve hüküm sürebilir idiler. Bu sebepten bazı Göktürk hakanları, “Gökten doğmuş olan (Çince)”, “tâñritâg tâñridâ bolmiş” ve “tâñritâg tâñri yaratmış” unvanlarını taşımaktadırlar.

Fakat, Göktürk'lere yardım eden, yalnız Tanrı (Gök Tanrısı) değildi. Yazıtlarda şöyle kayıtlar da bulunmaktadır:

üzâ	tâñri	basmasar, asra	yir	tâlinmäsär, türk	budun,
Yukarıda	Tanrı	basmasa, aşağıda yer		deli)mese, Türk	halkı,
	iliñin	törünin kim artatı (udaçı		arti.) (IE 22, IIE 18-19)	
(senin)	ülkeni (ve) türeni	kim bozabilecek		idi?	
tâñri	yir	bulyaqın	üçün	yayı	boldi.(IN 4)
Tanrı (ve) yer		karıştığı için		düşman	oldu.
äzâ	türk tâñrısı	türk iduq	y(iri)	subi... (IE 10-11, IIE 10)	
Yukarıda	Türk Tanrısı,	Türk mukaddes Yeri		Suyu...	
(ü)zâ	tâñri	iduq	yir	sub... (IIE 35)	
Yukarıda	Tanrı,	mukaddes	Yer	Su...	
tâñri	umay	iduq	yir	sub.... (T 38)	
Tanrı,	Umay,	mukaddes	Yer	Su...	
üzâ	tâñri	asra	yir.... (IIN 10)		
Yukarıda	Tanrı,	aşağıda	Yer...		

Demek oluyor ki yalnız Tanrı (Gök Tanrısı) değil de, aynı zamanda bilhassa Yer-Su Tanrısı (yahut Tanrıları) ve İran menşeli Umay Hatun Tanrısı da Göktürk'lere yardım ederdi.

Bunlardan başka yazıtlarda,

üzâ kök tâñrısı, asra yayız yir qilinduqda, ikin
 Yukarıda Gök (mavi) Tanrısı, aşağıda yağız Yer yaratıldıkta, ikisi
 ara kişi oylı qilinmiş. (IE 1, IIE 2)
 arasında insan oğulları yaratılmışlar.

diye kaydedilen cümleye bakacak olursak, Göktürk'lere göre, “insan oğulları”, Gök ve Yerin yaratıldığı zaman ikisinin arasında dünyaya gelmişlerdir diyebiliriz.

Böyle dünya görüşü, yalnız Göktürk'lere mahsus olmayıp, aynı zamanda başka milletlerde, bilhassa Çinli'lerde de bulunur. Göktürk yazıtlarının, Göktürk'

lerin aşağı yukarı 50 sene süren Çin hâkimiyetinden kurtulduktan sonra kurdukları “İkinci Göktürk İmparatorluğu” zamanında yazıldığı düşünürsek, bu yazıtlarda açıklanan dünya görüşünün teşekkülünde Çinli'lerin tesirleri de olabilir.

Fakat, başka makalelerde açıkladığımız gibi, Göktürk'ler aslen Şamanist idiler. Meselâ, Çin'deki Chou Hanedanı (556-581)'nin resmî vakayinâmesi olan Cho-shu'da şöyle bir kayıt vardır:

(Göktürk Hakanı), her sene asılzadeleri peşinde takarak “Ataların Mağarası”nda tapınır. Mayıs ayının ortalarında T'a-jên nehrinde toplanarak Gök Tanrısına taparlar. Yü-tou-chin Shan (Ötökân yış)'in beş yüz “li” batısında bir dağ yükselir. Tepesinde ne bir ot ne de bir ağaç vardır. Buna, Po-têng-ning-li (?-Tâñri) denmektedir. Çince de Yer-Tanrısı mânasına gelir.

Bu kayıt ve benzerlerine göre, çok eskiden beri Göktürk'ler arasında Gök-ve Yer-Tanrıları kültlerinin temelleşmiş olduğu aşikârdır. Şu halde, yukarıda bahsettiğimiz dünya görüşünün kuruluşunda yabancı milletlerin, bilhassa Çinli'lerin tesirleri olsa bile, bu tesirlere zemin açan, zaten Göktürk'lerde yerleşmiş olan Gök-ve Yer-Tanrıları kültleriydi.

Bu neticeyi gözönünde tutarsak, mezkûr mektuptaki “yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnız yeri gördüm” ifadesinin, buna benzer bir Göktürkçe metinden harfi harfine çevrildiğini tahmin edebiliriz. Demek oluyor ki, yukarıda bahsettiğimiz Göktürkçe “yukarıda Tanrı basmasa, aşağıda Yer delinme”, “yukarıda Gök (mavi) Tanrısı, aşağıda yağız Yer” yahut “yukarıda Tanrı, aşağıda Yer” gibi kavramlar, sözü geçen Çince “yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnız yeri gördüm” cümlesinin temelini teşkil etmiş olsa gerektir.

VIII. Ch'i-min Hakan'ın Sui İmparatoru Yang-ti'ye gönderdiği bu mektup, şimdiye kadar hakikî Çince olarak kabul edilmiştir. Fakat, bunun içindeki birkaç cümleyi Göktürk yazıtlarındaki ifadelerle karşılaştırdığımız zaman, mânaları ve yapıları bakımından, aralarındaki açık benzerlik meydana çıkar. Böyle benzerlikler, tesadüfî bir şey değil de, bu mektubun Göktürkçe bir metinden tercüme edilmesinin neticesidir.

Göktürk'lerin ne zaman “Rünik Türk Alfabeleri”ni kullanmaya başladıklarını sarih olarak bilemiyoruz. Bu mesele uzun zamandan beri tartışma konusu olmuş, fakat bu konuda kesin bir sonuca varılamamıştır. Yakın zamanlarda, Rus âlimi Klyštornyj, S.G. beşinci asırda Sogd Alfabelerinin Türkçeye tatbik olunmaya başlandığını ileri sürmüştür. Fakat, bu fikir de, şimdilik bir faraziye ten ileri geçemiyor zannındayız.

“Rünik Türk Alfabeleri”nin ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekle beraber, bu yazıda açıkladığımız gibi, 607 senesinde bir Göktürk Hakanının bir Çin İmparatoruna gönderdiği ve yalnız Çince nüshası muhafaza edilen bu mektubun, önce Göktürkçe olarak yazılıp sonradan Çinceye çevrilmiş olduğunu kabul edersek, kuvvetle muhtemeldir ki, Göktürk'ler en geç yedinci asrın başlarında “Rünik Türk Alfabeleri”ni kullanmaktaydılar.

ON SOME TURKIC NOMINAL PHRASES AND COMPOUND NOUNS

by
Nicholas Poppe
Seattle

One of the characteristic features of the Turkic syntax is the structure of possessive phrases. Such phrases are composed of two nouns the first of which is either a genitive or the "basic" (i.e., subject-direct object) case and acts as an attribute of the second noun to which the possessive suffix of the third person is attached, e.g., Turk (ish) *kadının şapkası* "the hat of the woman", *kadın şapkası* "woman's hat".¹ In other words, a noun modified by another noun which is a possessive attribute takes the possessive suffix mentioned. This applies even to such nominal phrases in which there is no possessive attribute in the strictest sense of the term. Thus, "the Turkish language" is *türk dili* but not *türk dil* in Turkish. A speaker of German, French or English would expect to find in the Turkish language an exact equivalent of the phrases "die türkische Sprache", "la langue turque", "the Turkish language", i.e., a phrase composed of a noun ("language") modified by an adjective ("Turkish"). In other words, to the foreigners concerned it is "what language" but not "whose language", i. e., exactly what we find in Tuvinian where there is *uva tl* "Tuvinian language". This example shows that there are certain fluctuations in various Turkic languages, although most of them follow the same pattern as Turkish. On the other hand, English has "the city of New York" which is what we also find in all Turkic languages. Consequently, possessive phrases occur in Turkic languages in many cases where there is no real possessor.

Another characteristic feature of the Turkic languages is the great similarity between the phrase structure and structure of compound nouns. The compound nouns are almost identical, in structure, with certain types of phrases. Thus, a compound formed of an attributive noun and another noun is identical, in structure,

¹ There are few special works on the construction in question. The most extensive and thorough one is by S.S. Maizel', *Izafet v tureckom yazyke*, Moskva - Leningrad 1957. Cf. Maizel's definition of the *izafet* on pp. 13, 16-17.

with a phrase consisting of a noun modified by an adjective (or other part of speech which functions as an adjective), e.g., Tat(ar) *ak koş* "white bird" and *akkoş* "whitebird" (i.e., swan), Turk. *ay başı* "beginning of the month" and *subaşı* "spring, well," lit. "beginning of water", etc. Therefore, there are in Turkish numerous compound nouns formed on the pattern of possessive phrases, e.g., Turk. *aşevi* "eating-house, a cheap restaurant", *atalarsözü* "proverb", *günbatısı* "sunset, west", *gündoğrusu* "sunrise, east", *yılbaşı* "new year" (lit., "beginning of the year"), *yergöçkeni* "mole" (animal, lit. "earth hare"), *göktaşı* "meteorite" (lit., "stone of sky"), *göla-yağı* "river-head" (lit., "the foot of the lake"), *gölbaşı* "a spring which feeds a lake" (lit., "the beginning of a lake"), *gökyolu* "Milky Way" (lit., "sky road"), *gökyüzü* "firmament" (lit., "face of the sky"), *tavşandudağı* "harelip", *tavşankanı* "burdock" (a plant, lit. "hare's blood"), *tavşankulağı* "cyclamen" (a plant, lit. "ear of the hare"), *tavşanuykusu* "light sleep" (lit., "hare's sleep"), *ayakteri* "honorarium" (lit., "sweat of the feet", i.e., payment for an errand), etc.

The possessive suffix of the third person is found on the second component of numerous compound nouns, including cases which involve attributes other than possessive in meaning, e.g., Turk. *yılanbalığı* "eel" (lit., "snake-fish"), *tütünbalığı* "smoked mackerel" (lit., "fish of smoke"), and numerous other names of fish which follow the pattern of *Ankara şehri* "city of Ankara". Whereas the possessive suffix looks redundant in *yılanbalığı* because it is "a fish which is at the same time a snake" rather than "a fish of snake", the possessive construction is quite justified, e.g., in Turkish *kayabalığı* "eel" (lit., "rock fish, fish of rocks") because it is a fish of stones, lives there, and belongs to the stones at the bottom of water.

The conclusion from the examples quoted is that many compound nouns in Turkic languages, particularly in Turkish, follow the pattern of possessive phrases. However, there are exceptions. Thus, side by side with Turkish *aşevi* "eating-house" there occurs also *aşhane* "kitchen for poor people" (lit., "eating-room"). Other examples are *kitaphane* "book store", *kitapsaray* "library", etc. There are particularly many examples with *hane* as the second component². Consequently, there are also such compound nouns which do not follow the pattern established above.

Proceeding to the main subject of this article, let it be stated that the compound nouns of the type *kitaphane*, i. e., lacking the possessive suffix of the third person, are rather numerous. It is possible, of course, that the lack of the possessive suffix is due to the fact that *hane* is of foreign origin, but on the other hand, there are also compound words of native origin which do not have the possessive suffix. Kononov, the author of the best Turkish grammar, mentions the existence of compounds as *boyunbağ* "neck-tie" side by side with *boyunbağı*, but adds that the forms lacking the possessive suffix are less numerous than those with the

² Mr. Osman Nedim Tuna compiled for the author of these lines a long list of compound nouns with *hane* as their second element.

possessive suffix. He remarks also that there are more newly created compound nouns which lack the possessive suffix³.

Speaking of constructions of the type *kitaphane*, it should be remarked that the fact that many of such compound nouns are written jointly, i.e., as one word, is an orthographic feature which is, however, fully justified. We shall return to this problem later, but here let it be stated that side by side with *aşevi* "eating-house" there occur also Turk. *ada tavşanı* "rabbit" (lit., "island hare"), *ağaç kurdu* "tree worm", etc.

Proceeding to the compound nouns, it should be stated that there are various types which can be classified according to the role played by the first component. Thus the English words *manslaughter* and *manservant* are different in that *man* refers, logically speaking, to *slaughter* as its direct object, whereas *man* in *manservant* is an attribute or modifier of *servant*.

In the Turkic languages, too, there are such direct-object compounds, e.g., Tat. *su ülçägəç* "water-meter" < *su* "water" + *ülçägəç* "measurer", Tat. *cir tözüçälək* "land apportionment" < *cir* "land, earth" + *tözüçä* "someone who establishes or arranges" + *-lək*, Bash (kir) *alyapqıs* "apron" < *al* "front" + *yapqıs* "cover", Tel (eut) *su alğış* "ice hole, hole in the ice" < *su* "water" + *alğış* from *al-* "to take", Oir (ot) *kol arktıs* "towel" < *kol* "hand" + *arktıs* "wiping-cloth, rag, wiper", Bash. *huwalış* "place where water is taken from the river" < *hw* "water" + *alış* "the taking" from *al-* "to take", Bash. *qanəşkəs* "blood-sucker" < *qan* "blood" + *əşkəs* "drinker", Bash. *hw ayırğıs* "watershed" < *hw* "water" + *ayırğıs* "separator", Bash. *könbağış* "sunflower" < *lön* "sun" + *bağış* from *baq-* "to look at", Bash. *könküürəş* "everyday life, customary way of living" < *kön* "day" + *kürəş* "the seeing", etc.

To these examples other can be added in which the second component of a compound noun is a substantivized participle, e.g., Tat. *urınbasar* "vice, acting" (e.g., vice director, lit. "the one who takes ("presses") the place") < *urın* "place" + *basar* "pressing" from *bas-* "to press", Tat. *yulbasar* "robber" < *yul* "road" + *basar* from *bas-* "to press", Bash. *atsabar* "mounted messenger, express messenger" < *at* "horse" + *sabär* "galloping" from *sap-* "to gallop", etc.

In such compounds the second element never takes the possessive suffix of the third person (unless "his vice director" or "his express messenger" is meant), the reason being that the first component is not a possessive (or any other) attribute and is not in the genitive but direct-object case relation to the second component. These compounds are identical with English compound nouns of the type *manslaugh-*

3 A.N. Konofov, *Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo yazyka*, Moskva-Leningrad 1956, p. 125. He gives as an example *tarih önce* "prehistory" which according to my informant, Mr. Tuna, has never been used in writing or speech, being a still-born artificial word. According to the same informant, there are more compound nouns lacking the possessive suffix in Colloquial Turkish.

ter. They can easily be transformed into phrases of the type "the act of slaughtering men". The same transformation can be performed with regard to the Turkic compound nouns. Thus, they can be transformed into clauses consisting of a predicate and a direct object, e.g., Bash. *qanəşkəs* "blood-sucker" > *qan əstə* "he sucked blood". In other words, the first component of such compound nouns is, logically speaking, a direct object governed by the second component which is a verbal noun or a substantivized participle. The origin of such compound nouns is quite clear. They must have originated from clauses of the type *qan əstə* "he drank blood", *cir kazdı* "he dredged earth", etc.

The other type of compound nouns corresponds more or less to English compounds of the type *sunrise*. Here the first element is the subject, and the second component is, logically speaking, the predicate. It would be incorrect to say that here a rise is meant which is the property of sun. It is true that *sunrise* can be transformed into *the rise of sun* but here *of sun* is genitivus subjecti but not a genitivus possessivus. It is obvious that in such cases, in Turkic, no possessive suffix of the third person is required. There are numerous examples of phrases and compound nouns found both in Ancient Turkic and in the modern Turkic languages, such as Ancient Turkic (AT) *kün batsıq* "sunset", AT *kün toğsuqqa* "to the sunrise, to the east", Tat. *lönçığış* "east" < *lön* "sun" + *çığış* "exit, the coming out", Kaz(akh) *künşığış* same, Bash. *könşığış* same, Tat. *lönbatış* "west" < *lön* "sun" + *batış* "the sinking" from *bat-* "to sink, to set", Kaz. *künbatış* same, Bash. *könbayış* same. In all these examples the first component of the compound noun or the first member of the phrase is, logically speaking, the subject of a clause. Such compounds can be transformed into clauses, e.g., *könçığış* "east" (sunrise, the sun's coming out) > *kön çıktı* "the sun rose".

Comparison of the two types, the direct-object and subject compounds, leads to the conclusion that the form of the first component is identical in both types, namely, it is the form of the subject-direct object case. As for the second component, it is a participle (e.g., Tat. *urınbasar*) or a verbal noun (e.g., AT *kün toğsuq*). However, there is a difference between the two types: in the subject-compounds the verbal noun is formed from an intransitive verb, whereas it is a noun formed from a transitive verb in direct-object compounds. In other words, the two types can be distinguished exactly in the same manner as clauses, e.g., Tat. *cir kazdı* "[he] dug earth" and *kön battı* "the sun is set". The distinctive feature is the transitive or intransitive character of the verb from which the verbal noun is formed. Such compounds are formed from clauses by replacing the tense (and person) suffix with a suffix forming nouns (a nominalizer): Tat. *cir kaz* [d1] gıç, *kön bat* [t1] ıç. The part taken in brackets is replaced almost automatically with what follows the brackets.

There is a third category of compound nouns which comprises constructions the first element of which corresponds to an attribute. These can be called attri-

bute compounds. Here at least two subgroups can be established. The first subgroup comprises nouns the first component of which denotes a quality, e.g., Kaz. *tasbaqa* "turtle", Uzb(ek) *toşbaqa* same < *tas/toş* "stone" + *baqa* "frog", Bash. *döyāğoš* "ostrich" < *döyā* "camel" + *qoš* "bird". The second subgroup comprises compounds the first component of which corresponds, to a certain degree, to a possessive attribute, e.g., Bash. *iñbaş* "shoulder" < *iñ* < **iñ* < **ügiñ* "shoulder" + *baş* "head, beginning", Bash. *habantuy* "plough holiday" (name of a holiday) < *haban* "plough" + *tuy* "feast".

There is no formal difference between the two groups, and in both types a combination of two nouns is found, the first noun (in its basic form) being a modifier or attribute of the second noun. But there is a slight difference between the two types in meaning. In the first type, the first component is a qualifying attribute and answers the question *what* or *what kind of*, e.g., "what kind of a frog?", the answer being "stonefrog" (i.e., turtle), or "what kind of a bird?", the answer being "a camel bird" (i.e., ostrich). Of course, the answers could be changed considerably, e.g., "a frog which is like a stone" or "a frog which resembles stone", etc. However, the answer cannot include a possessive attribute. Thus, it would be impossible to answer the above questions in such a manner: "a frog of stone", "frog which belongs to stone", "a bird of camel", "bird which belongs to a camel", etc. In other words, the second element of such compound nouns is either identified with the first element or it is modified by the first element in the same manner as qualifying adjectives modify a noun, e.g., Turk. *taş ev* "a stone house" (i. e., a house which is built of stone) and Kaz. *tasbaqa* "stonefrog" (turtle). The conclusion from this is that such compound nouns are constructed in the same manner as phrases consisting of an attribute and its head.

Proceeding to the second subgroup, i.e., compounds of the type *habantuy* "plough holiday", it should be remarked that they do not answer the question "what kind of a holiday?". The answer to the question regarding the holiday concerned cannot be "a holiday which is a plough" or "a ploughlike holiday". The only possible answer is "holiday of the plough" or simply "plough holiday." It should be added that *plough* in "plough holiday" is neither the material of which the holiday is made nor the possessor nor owner of the holiday. The difference between such compound nouns and nouns of the type Uzb. *toşbaqa* "turtle" is that the compound nouns of the latter type can be transformed into phrases such as "stone frog" > "a stonelike frog" or "frog which resembles stone", whereas compound nouns of the type "plough holiday" cannot be transformed into phrases like those given *supra*.

Consequently, *habantuy* "holiday of the plough" is a compound noun the first element of which is rather a possessive attribute. However, the second component of such compound nouns lacks the possessive suffix of the third person, this making such compound nouns different from phrases containing a real possessive attribute.

The compound noun *habantuy* is not the only example⁴. On the contrary, there are surprisingly numerous other examples of such a type, e.g., Uzb. *belboğ* "belt" < *bel* "waist" + *boğ* "band, rope", Kar (akalpak) *belbev* same, Kaz. *belbew* same, Chagh(atai) *belbağ* same, Az(erbaijani) *bälmağ* same, Modern Uighur *bilbağ* same, Bash. and Tat. *bilbac* same, Tar(anchi), Alt(ai), Kuer(ik), Chag. *yanbaş* "the upper part of the thigh" < *yan* "side" + *baş* "head", Kaz. *canbas* "the thigh bone, pelvis", Bash. *qulbaş* "shoulder" < *qul* "hand, arm" + *baş* "head", Kaz. *qolxat* "signature" < *qol* "hand" + *xat* "letter", Az. *golbağ* "bracelet" < *gol* "arm" + *bağ* "band", Chag. *qolbağ* same < *qol* "arm" + *bağ* "band", Uzb. *qulboğ* "pieces of cloth which serve to tie an infant to the cradle" < *qul* "hand, arm" + *boğ* "band", Tat. *kulyawlık* "handkerchief" < *kul* "hand" + *yawlık* "kerchief", Kaz. *qolşatır* "umbrella" < *qol* "hand" + *şatır* "tent", Uzb. *qulqop* "mittens" < *qul* "hand" + *qop* "bag", Uzb. *kūzoynak* "spectacles, eye-glasses" < *kūz* "eye" + *oynak* "little glass", Uzb. *qūlarra* "hand saw", Tel., Alt. *peldūūs* "copper clasp of a belt" < *pel* "waist" + *tūūs* "binding", Tat., Bash. *aşyaçlıq* "tablecloth" < *aş* "food" + *yachlıq* "kerchief, cloth", Bash. *tōnyaq* "north", Tat. *tōnyak* same < *tōn* "night" + *yaq/yak* "side", Bash. *kōnyaq* "south", Tat. *kōnyak* same < *kōn* "day, sun" + *yak* "side", Kaz. *kūnşuaq* "sunny side" < *kūn* "sun" + *şuaq* "splendour, brightness, beam", Bash. *tūryaq* "honour place", Bash. *qultamğa* "personal seal, brand" < *qul* "hand" + *tamğa* "seal, brand", Bash. *qaşmav* "head-band" < *qaş* "eyebrow" + *baw* "band", Bash. *ūdağas* "fibre of wood" < *ūd* "self, centre" + *ağas* "tree, wood", Bash. *quyantubıq* "wild carrot" < *quyan* "hare" + *tubıq* "knee", Tat. *almagaç* "apple-tree" < *alma* "apple" + *agaç* "tree", Uzb. *qiliçboğ* "sword-belt" < *qiliç* "sword" + *boğ* "band", Uzb. *toğolça* "kind of plums" < *toğ* "mountain" + *olça* "plum", Uzb. *çulqurbaqa* "toad" < *çul* "steppe" + *qurbaqa* "frog", Turk. *özsu* "sap" < *öz* "centre" + *su* "water", Kaz. *asbaşı* "person responsible for distribution of food at feasts" < *as* "food" + *başı* from *bas* "head", Tat. *yulbaşçı* "leader" < *yul* "road" + *başçı* from *baş* "head", etc.

Some words which belong to this category are no longer felt as compound nouns, e.g., Kaz. *bilezik* "bracelet", Tar. *biläzük* same, Turk., Turkmen. *bilezik*, Az. *biläzük*, Tat. *bälüzäk*, Bar (aba) *piläzük*, Middle Turkic (Mahmud al-Kaşğari) *bilezük* "bracelet" < *biläk* "wrist" + *yüzük* "ring". Another example is Tat. *balawız* "wax" < *bal* "honey" + **awız* "wax"⁵, which occurs also in many other Turkic languages.

Besides the compound nouns of the described type, there are also attribute-and-head phrases which consist of two elements the first of which is an attribute.

⁴ Numerous interesting examples are found in T.M. Garipov, *Bashkirskoe imennoe slovoobrazovanie*, Ufa 1959, p. 176. Garipov discusses compound nouns on pp. 173 ff., but his classification is different from that of the author of these lines. Thus, he gives examples of compound nouns the first element of which is a noun (p. 176), an adjective (p. 177) or numeral (p. 179), etc.

⁵ Cf. Mahmud al-Kaşğari *awız* "wax".

The members of such phrases are written as separate words, although such phrases express one idea, e.g., Bash. *quyan irən* "harelip", Turk. *tavşan dudak* same, Tat. *kuyan yörük* "coward" (lit., "hare-heart"), Kaz. *qoyan cürek* same, Kar. *kempir quyas* "Indian summer" (lit., "old women's sun"), Bash. *tawıq baş* "chicken head" (i.e., a brainless, stupid person), Bash. *tawıq küç* "inability to see anything in dusk or poor light" (lit., "hen's eyes", perhaps an unfortunate translation of Russian *kurinaya slepota*)⁶, Uzb. *qul soçik* "napkin" (lit., "hand towel"), Turk. *gün orta* "midday, noon", East Turki (ET) *yağaç ayyıx* "wood bear", ET *taş ayyıx* "stone bear, rock bear, bear living in rocks", Turk. *su sığır* "water buffalo", Turk. *şiş kebab* "meat barbecued on a spit", etc.

There is little doubt that the compound nouns of the type Turk. *bilezik* "bracelet" or Tat. *almagaç* "apple-tree" originated from attribute-and-head phrases just as Tat. *taşbaka* "turtle" originated from *taş bala* "stone frog" (like Turk. *taş ev* "stone house"), Bash. *quyantubıq* "hareknee" = "wild carrot" originated from *quyan tubıq* (like Bash. *quyan irən* "harelip"). It is important to note that there is a difference in meaning between phrases of the type *quyan irən* and possessive constructions. The phrase *quyan irən* has the meaning of "harelip", i.e., fissure of the upper lip (e.g., human upper lip), whereas *quyan irnə* is "lip of the hare", i.e., only lip of that animal. Likewise, Tat. *kuyan yörük* is "coward" (i.e., "hare's heart" in a clause like "is it not disgraceful to be a hare's heart?"), whereas Tat. *kuyan yörügə* is "heart of the hare" (e.g., in a clause like "the hare's heart is too small to be cooked"). Consequently, possessive phrases and constructions without a possessive suffix of the third person are not interchangeable. The latter constructions function as phrases consisting of an adjective and a noun modified by the former. The compound nouns of the type Tat. *lönnyak* "south" obviously developed from such phrases, namely, there appeared the compound-juncture, the stress falling on the last syllable of only one element. In Tatar and Bashkir it is the first component which has the stress on the last syllable, the second component becoming an enclitic.

Phrases like Bash. *quyan irən* or Turk. *tavşan dudak* belong to a very old type. Thus, in Ancient Turkic there are found phrases like *tabgaç budunqa* "to the Chinese people", *türk begler* "the Turkic princes", *qırqız qağanıǵ* "the Kirghiz khan" (accusative), *qırqız budun* "the Kirghiz people", *kün teǵrı* "sun-god", *ay teǵrı* "the moon-god", etc. Grönbech called them "the descriptive noun groups" as opposite to what he called "the definitive noun groups"⁷.

There is good reason for retaining Grönbech's classification and terminology. In the descriptive groups the first component functions as a modifying adjective, whereas the other group which is called noun-compounds consists of two nouns

the first of which is subordinate to the second. Grönbech explained also that in groups of the type AT *türk begler* "the Turkic begs" the first element, when isolated, does not make sense, whereas in groups of the type AT *türk begleri* "the begs of the Turks" both nouns retain their meaning independently from each other.

Leaving the details of Grönbech's discussion of such groups, let it be repeated that Tat. *lönnyak* "south" developed from an ancient type of nominal phrases which Grönbech called descriptive. Consequently, Tat. *lönnyak* "south" or Bash. *quyantubıq* "wild carrot" are by no means new constructions which might have appeared under foreign influence.

It should be added that the above given examples of AT descriptive groups can be increased easily, but here only the names of the years of the duodenary cycle will be given, such as AT *tabışğan yıl* "hare year", *yılan yıl* "snake year", *lağzın yıl* "hog year", *qoñ yıl* "sheep year", *biçin yıl* "ape year", etc. It is noteworthy that in languages of Turkic peoples still recognizing the duodenary cycle the same constructions are found, e.g., Tel. *lu yıl* "dragon year". The same is true with regard to the old names of months, e.g., Alt. *qoçqor ay* "ram month", *pulan ay* "moose month", etc.

Returning to Ancient Turkic, it should be remarked that the descriptive noun groups of the type *kün teǵrı* "sun-god" were possibly compound nouns, i.e., the juncture was probably the compound-juncture, and only one element of the compound had the stress on its final syllable, the other element being an enclitic.

⁶ Cf. however, Tat. *tawık küzo* same.

⁷ K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau I*, Kopenhagen 1936, p. 90.

P O L O V T S I A N A 1-2

by
Omeljan Pritsak
 Harvard University

1. *A Proto-Mongolian Word from the year 1103.*

The Old Russian chronicle "Povest' vremennykh let" notes s.a. 1103 a campaign of the seniors of all three main branches of the Rurikid dynasty (Sviatopolk Iziaslavich, Davyd Sviatoslavich, Volodimer Vsevolodovich Monomakh) into the Polovtsian territory. The latter were headed by the chief of the tribal organization *Urus-oba*. The goal of the united princes was the headquarters of the *Urus-oba* located on a river called in the chronicle *Sutēn* /süten/ ¹.

Russian historian K.V. Kudriashov was able to prove beyond any doubt that the river in question is identical with the *Molochnaya*, a tributary of the Dnieper ².

But his etymology of /süten/ from Turkish /süt/ 'milk' must be rejected ³.

In /süten/ we have a remnant of a Proto-Mongolian language of the Polovtsian *Qay* ruling dynasty ⁴.

It is * /sün/ (cf. Common-Mongolian /sün/ 'milk') with the well-known Common-Mongolian suffix of Nomen possessoris, e.g. Middle-Mongolian (the language of the "Secret History of the Mongols") Sg./tAy/: Pl./tAn/.

This suffix corresponds as to the function and meaning to the Common-Turkic suffix /lig/ > /lü/ et c.

In Common-Mongolian final /n/ of the root drops before the suffix /tAy/:/tAn/ ⁵ /sün/ + /tAn/ = /süten/ 'having milk, milky' and must be regarded as the source for the Russian (> Ukrainian and Russian) *Molochnaya* 'milky (river)'.

2. *Polovtsian /bilinč/ 'stolen goods, which one finds in the hands of a thief'.*

1 ed. by D.S. Likhachev (Moscow-Leningrad 1950), Vol. I, p. 181.

2 Polovetskaya step' (Moscow 1948), 91-95.

3 op. cit. 95: *süt* 'milk', *sütana* 'wet-mare', *sütane* 'milky', [*molochnaya*].

4 On this dynasty see my contribution to the Köprülü Memorial Volume (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, Vol. 14).

5 See N. Poppe, Introduction to Mongolian Comparative Studies (Helsinki 1955), pp. 204-205, § 146 and F. Lessing, Mongolian-English Dictionary (Berkeley-Los Angeles 1960), p. 746 a (s. v. *sütye*).

Under the year 1193 the "Hypatian Chronicle" notes: "Sviatoslav [Vsevolodovich, Great Prince of Kiev] sent a message to Rurik [Rostislavich, the Grand Prince of the Russian, i.e. Kievan Land], saying: 'You have been making peace talks with the Lukomorskie Polovtsians'; but today let us send for all the Polovtsians, for two of Burchevichi [i.e. Burč-oγlī], and Rurik sent for the Lukomorskie Polovtsians for Akush [i.e. *Aq Quš*] and for Itoglyi [i.e. *It-oγlī*], while Sviatoslav sent for the Burchevichi for Osluk and for Izai." ⁷

The parley was to take place in the city of Kanev on the Dnieper.

Rurik sent his son Rostislav "to meet the Lukomorskie Polovtsians. And he had Itoglyi and Akush brought before him in Kanev. The Burchevichi, on the other hand, arrived on the opposite bank of the Dnieper across from Kanev and did not cross over to the other side, but said to Sviatoslav and Rurik: 'If you wish, come to us on this side.'" ⁸

The parley of 1193 ended unsuccessfully: Sviatoslav, despite the urging of Rurik, refused to degrade himself by crossing the Dnieper, saying that "neither our grandfathers, nor our fathers ever went to meet you", while the Burchevichi, who had the booty they had plundered from the Black Hoods ("Chernye Klobuki"), ⁹ were afraid to enter the latter's territory, the so called Porossia on the right bank of the Dnieper, where the city of Kanev was located.

The text reads here: "Burchevichi zhe ne khotiashi dati bilincha", i.e.: 'As to the Burchevichi - they did not want to give back the *bilinč*' ¹⁰.

What is that *bilinč*? I.I. Sreznevsky ¹¹ in his Old Russian dictionary left this word without any explanation. Max Vasmer ¹² quotes an etymology (proposed at the begin of our century by P.M. Melioransky) explaining it as 'Merkmal, Kennzeichen', a derivation from Common-Turkic /bil-in-/ 'be known, recognized'. But such a meaning of /bilinč/ can not fit the context.

al-Kāshgharī in his "Dīvān lughat at-Turk" has a word /bilinčāk/ with the meaning 'stolen goods, which one finds in the hands of a thief' ¹³.

/Ak/in/bilinč-āk/ is nothing but a well-known diminutive suffix.

In the Old Russian chronicle we have a form without that suffix.

Therefore we can note a hitherto untested Polovtsian (Kipchak) word:

/bilinč/ 'stolen goods, which one finds in the hands of a thief.'

6 On the Lukomorskie Polovtsi, Burchevichi, Itoglyi et c. s. my contribution to the Roman Jakobson Anniversary Volume: Non-"wild" Polovtsians (Mouton & Co., the Hague 1966.)

7 Hypatian Chronicle, ed. S.-Pb. 1871, p. 454.

8 Hypatian Chronicle, p. 454.

9 Turks and other steppe peoples in the service of the Rurikids of Kiev.

10 Hypatian Chronicle, p. 454.

11 Materialy dlia slovaria drevnerusskago yazyka, Vol. 1. (S.-Pb., 1893), p. 86.

12 Russisches Etymologisches Wörterbuch (Heidelberg 1953) Vol. 1, p. 85.

13 Editio princeps by Kilisli Rif'at Bilge, Vol. 1 (Istanbul 1915), p. 420, l. 17.

MACARCA "GYERMEK" KELİMESİ VE "ERMYAK" ADI

L. Rásonyi
Budapest - Ankara

Macarca 'çocuk' anlamına gelen *gyermek* kelimesiyle Ural çevresinde kullanılan *Ermyak* adının ortak bir Türkçe kökten geldiği anlaşılıyor. İlk bakışta bu birleştirme yadırganabilir. Fakat verilerin gözden geçirilmesi sonunda bu düşüncenin yersiz olmadığı hükmüne varılabilir.

Macarca *gyermek* kelimesi bugün 'çocuk' anlamında kullanılmaktadır. Szarvas ile Simonyi, Magyar Nyelvtörténeti Szótár'da bu anlamı kelimenin ilk anlamı olarak vermişlerdir. Ancak, eski verilerin göz önünde tutulması sayesinde kelimenin eskiden 'genç' anlamına geldiği tespit edilebilir. Nitekim Szamota ile Zolnai de kelimeyi 'novellus, jung' diye tarif etmişlerdir (Magyar Oklevélszótár, Budapest, 1902 - 1903). Bu kelimenin arasıra 'yeni' anlamında kullanıldığını da biliyoruz: 1341: insulam wlgo *Gyermukzyget* (*Dyermüksiget*) vocatam" (Yeniada denilen adayı); 1344: "in rubeto wlgo *Gyermeharazth* (*Dyermekharast*) dicto" (Yeni çalı denilen çalıda).

Géza Bárczi'nin Magyar Szófejtő szótár (Budapest, 1941) adlı eseri, Macarca *gyermek* kelimesi hakkında bugüne kadar yapılmış olan *étymologique* açıklamaları özet olarak tespit etmiştir. Sonuç olarak Bárczi, Macarca *gyermek* kelimesinin kökeni probleminin tartışılmalı olduğunu belirtmiştir. Fin-Ugor dillerinin doğu kolunu meydana getiren Ugor dillerinden alındığı hakkındaki iddia, ona göre, fonetik bakımdan kolaylıkla açıklanamamaktadır. Bárczi, kelimenin Bulgar Türkçesinde kullanıldığı ileri sürülen *cermik* 'genç' kelimesinden geldiğini ileri süren açıklamayı da "pek muhtemel" saymamaktadır.

Bu özetten anlaşıldığı gibi, *gyermek* kelimesinin kökenine temas eden oldukça zengin bir yayın listesi vardır. Bu yayınların birer birer gözden geçirilmesinden sarf-ı nazar edilebilir. Bence bu kelimenin Türkçeden geldiği hakkındaki iddia her şeye rağmen daha muhtemeldir. Bu düşünce, seçkin Fin türkoloğu M. Räsänen tarafından ifade edilmiştir. Räsänen, Çeremis (Mari) diline Çuvaşçadan geçmiş olan kelimeleri gözden geçirirken¹, Çeremisçeye *samərək* ~ *šamrək* ~ *sāmərək* 'Kind (yani

'çocuk') anlamında giren Çuvaşça *šarmək* ~ *šamrək* jung' (yani 'genç') kelimesinin² Macarca *gyermek* kelimesiyle ilgili olabileceğini belirtmiştir.

Zoltán Gombocz, Räsänen'in eserinin eleştirmesini yaparken³, Çuvaşça kelimenin *yerimik* biçiminden çıktığını ve Macarca *gyermek* kelimesinin Bulgar Türkçesindeki **cermik* biçiminden geldiğini belirtmiş, yalnız bu kelimenin Çuvaşça dışında başka Türk diyalektlerinde kullanılmadığını kaydetmiştir.

Gerçekten komşu Türk diyalektlerine ait sözlüklerde buna benzer bir kelimeye rastlanmamaktadır. Fakat sözlüklerin bu diyalektlerin çağdaş veya XIX. yüzyıla ait kelime hazinesini aldıklarını göz önüne almak lâzımdır. Bu diyalektlerin daha eski kelime hazinelerini kapsayan tarihi sözlükler elimizde yoktur. Bu diyalektlerde yazılan belgelerin kelime hazinesini ihtiva eden sözlükler henüz meydana getirilmemiştir. Oysa eski belgelerin kelime hazinesi Türk kavimlerinin leksikografisi bakımından birtakım veriler sağlayabilir. Rusça yazılmış olan belgelerde bile Türkçe bakımından dikkate değer kayıtlara rastlanmaktadır. Örnek olarak Material po İstorii Başkirk. ASSR adlı eserin bugüne kadar çıkan ciltlerinin eklerini gösterebiliriz.

Eski kelime hazinesini kapsayan sözlüklerin yokluğunu karşılamak üzere *onomastique*'ten yararlanabiliriz. Bugüne kadar pek değerlendirilemeyen önemli bir prensipi burada tespit etmek lâzımdır: Eski Türk dillerinin kelime hazinesini araştırırken özel adların tanıklığına baş vurmak yararlı olur. Ancak, özel adların verilmesinde anlam bakımından rol oynayan etkenlerin açıklanması *onomastique* uzmanının üzerinde önemle durması gereken bir yöndür. Adların verilmesinde moda halini alan bir akım mı söz konusudur (bundan yüz elli yıl önce bütün Avrupa'da kullanılan Napoléon adı gibi)⁴, yoksa özel ad psikolojisinin tayin ettiği kurallara dayanan mâlûm anlamlar mı kastedilmiştir?

Türk kavimleri arasında 'genç' ve 'çocuk' anlamına gelen adlar çoktur Magnitskiy⁵, Çuvaşlara ait eski belgelerde aşağıdaki adları tespit etmiştir: *Sarmek*, *Sarmekey*, *Sermik*, *Sermyak*, *Sermekey*. Çuvaşça, Başkurtça veya Tatarca gibi Türkçe adların transkripsiyonunda Rusça Я ya harfi en çok sesi için kullanılmıştır. Bu adlarda *métathèse* yoktur. Yoksa sözlüklerdeki *métathétique* veriler daha yeni midir?

Yukarıda saydığım adlarda gerçekten 'genç' anlama gelen *sarmək* kelimesinin söz konusu olduğunu ispat etmek ve bu anlamın Türk ad verme kurallarına uyduğunu belirtmek üzere 'genç' anlamında kullanılmış olan aşağıdaki Türk adlarını verebiliriz: VIII. yüzyıldan kalma Kazık yazıtlarında Uyurlar arasında Känç-Tängrim⁶ adlı bir prenses ve Känç-turmuş tarqan adlı bir prens geçmektedir. Daha sonra Uygurca bir belgede Känç-istâmi adına rastlanmaktadır⁷.

2 Paasonen: *šamrək*; Zolotnitskiy: *šamrık*; Aşmarin: *sarmək*, *samrək*; Sirotkin: *samrək*.

3 Körösi Csoma-Archivum I, 84.

4 L. Rásonyi: Acta Orientalia Hung. III (1953), 327.

5 Magnitskiy, Çuvaşskiya yazçeskiya imena. Kazan, 1905.

6 F.W.K. Müller, Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden. Berlin, 1915, 10. s.

7 W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad, 1928, 127-128. s.

Uygurca *kānç* (Türkçe *genç*) kelimesinin sinonimi olarak diğer Türk kavimleri arasında *yaş* kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime 'taze' anlamına geldiği gibi, birçok diyalektlerde 'genç' anlamında da kullanılmaktadır (Codex Cumanicus'ta olduğu gibi). Diğer Kıpçak kaynaklarını bir yana bırakarak Kitâb el-İdrâk'i ele alalım (Caferoğlu bakısı). Kitâb el-İdrâk'te *yaş* kelimesi *ot* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Kazakça karşılığı *cas*, Radloff'a göre 'jung' ('genç') demektir. Özel ad olarak: *Casbay*⁸, *Caspek*⁹, *Casbala*¹⁰.

Mısır Memlükleri arasında XV. yüzyıldan beri bunlara benzer adlar kullanıldığını biliyoruz. Örneklerimi yalnız üç kaynaktan vermekle yetineceğim

İbn İlyas¹¹ ile İbn Tağribirdi¹² kroniklerinde ve von Berchem'in topladığı yazıtlarda¹³ *Yaş* adını taşıyan en az 24 kişi anılmaktadır. Örnekler: 1435 *يشك بن ازدر* 1415, *يشك ططر* (Kitâb el-İdrâk'te de *yaş* kelimesi elif'siz yazılmıştır).

'Çocuk' anlamına gelen kelimeler de sık sık özel ad olarak kullanılmıştır. Örnekler: Kazakça *kence* 'mladşiy iz detey, pozdny molodiyak' (Mahmudov) ('çocukların en genci, geç (güzin) doğmuş kuzu v. b.'): Gencebay¹⁴, Türkmen Kence¹⁵. Özbekler arasında kullanılan *Kıçkine-hoca*¹⁶ ve Türkler arasında sık sık rastlanan *bala* 'çocuk' kelimesi de burada zikredilebilir. Bu kelimenin özel ad olarak eskiden beri kullanıldığını gösteren birçok örnekler vardır: 1314: *Aybala* (Kıpçak'ta bir memlük elçisi)¹⁷, Kazak *Aybala*¹⁸, Kazak *Jamanbala Kurmanov*¹⁹, *Caksibala*²⁰, *Batbala*²¹.

XIII. yüzyılda Macaristan'da Kuman ve başka Türk kavimlerine mensup 16 *Bala* vardır²². Yine XIII. yüzyılda Türkistan'da bir *Bala-han* anılmıştır²³.

8 Material po obsledovanii... hozaystva... v Semireçenskoy oblasti. Sobr. P. P. Romyantseva. Kirgizsko hozaystvo. III. Carkentsk. uezd. Spb., 1913. 64. s.

9 Material II. Kopsk. u. 84.

10 W. Radloff, Proben III, 305-(258-).

11 İbn İlyâs, Badâ'î, al-Zuhûr I-III. Bulak, 1311-1312 (1893-1894).

12 İbn Tağribirdi. Abû'l-Mahâsin. An-Nujum az-Zâhira. Ed. by W. Popper. I-VII. Berkeley, 1909-1936.

13 Max van Berchem, Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Deuxième partie. I. Syrie. II. Jerusalem. Le Caire, 1922-23.

14 N.İ. Grodekov, Kirgizi i Karakirgizi. Taşkent, 1889. Prilojenie, 130.

15 I.L. Şeglov, Truhmeni i Nogaytsi. Stavropol', 1910. IV, 165.

16 Sbornik Materialov dlya statistiki str-darynskoj oblasti. Taşkent, 18 - 1891. VII, 132.

17 W. de Tiesenhansen, Recueil de Matériaux relatifs à l'histoire de la Horde d'Or. I. Extraits arabes Spb., 1884. 256,265.

18 Grodekov, Kirgizi. Prilojenie 194.

19 Alektorov, Alfavitny ukazatel'... Kirgizov. Kazan, 1902-1906.432.

20 Material... Sobr. Romyantseva I. Vernensk. u. 150.

21 A. e. II. Kopsk. u. 176.

22 Rásonyi, Bala. Magyar Nyelv XXII (1926), 212-213.

23 V. Bartold, Turkestan v epohu, mongol'sk. naşestviya. 444.

Şimdi artık *şarmak* kelimesine dönebiliriz. Benim tahminime göre, *kānç* ve *yaş* kelimeleri nasıl birçok Türk kavimlerinde şahıs adı olarak kullanılmışsa, Çuvaşça *Sarmek* ve *Sarmekey* adları da yalnız Çuvaş alanında kalmamıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, çağdaş Çuvaşça *şarmak* kelimesinin Bulgar Türkçesindeki karşılığının *cermik* biçiminde olması icabeder. Bu biçim Macarçaya geçmiş ve bugünkü *gyermek* kelimesi bu biçimden gelişmiştir.

Ses tarihi kurallarını göz önünde tutmak suretiyle bugünkü Çuvaşça biçime dayanarak bu kelimenin Ortak Türkçede *yärmik* biçiminde kullanıldığı ileri sürülebilir. Kazan Tatarcasında ve Başkurtçada *i* sesinin karşılığı *ə*'dir Buna göre, Tatar ve Başkurt sözlüklerinde bu kelimenin bugün *yärmak* biçiminde kaydedilmesi beklenebilirdi. Fakat bugün elimizde bu kelimeyi tespit eden bir sözlük yoktur. Anlaşılan bu kelime bugün tamamiyle unutulmuştur.

Fakat unutulmuş veya artık kullanılmayan kelimelerin çok defa özel adlarda, özellikle şahıs adlarında muhafaza edildiğini biliyoruz. Esasen, Türk kavimleri arasında hemen bütün nomen kategorilerinin şahıs adı olarak kullanıldığı malumdur²⁵. Buna göre, bu şahıs adlarının Rus kaynaklarında, özellikle Rus belgelerinde Kiril harfli Rus transkripsiyonu halinde kalmış olması lâzım gelir. Kiril harfli transkripsiyonda Türkçe adların büyük ölçüde tahrif edildiği göze çarpar. Fakat bu tahrifte genel olarak belirli birtakım kurallar tespit edilebilir. Meselâ Türkçe *e* sesi Rus kroniklerinde ve belgelerinde eski devirlerden itibaren çok defa *a* harfiyle kaydedilmektedir. Örnekler: *Berka*, *Kutlubak*, *Konçak*, *Mamak*, *Sakz*, *Salim* (*Berke*, *Qutlubek*, *Könçek*, *Memet*, *Sekiz*, *Selim*). Fakat bu ses çok defa *ja* harfiyle de yazılmaktadır. Özellikle bu haller bizim için önemlidir. Bu bakımdan XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar birkaç örnek vermek istiyorum:

1) 1096: *Kurya* Kuman prensi²⁷ < Tel, Kuğu, Şor, Küyer. *kürä* 'der einen Ort umgebende Erdwal' Radloff. Macaristan'da, Tisza boyunda bulunan orta çağdan kalma şahıs adına dayanan yer adı da bu kelime ile ilgilidir²⁸.

2) 1096-1140: *Bonyak*²⁹ < *bönäk* < Çağ. *bön-* ~ Türkçe *bönä-* 'alt werden, alterschwach werden' Radloff. Koruyucu bir ad.

3) 1180: *Byakoba*³⁰ *Bekaba*, Kuman.

4) 1185: *Kobyak*, Kuman prensi³¹ < *köpäk*³²

24 M. Räsänen, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949. 91.

25 L. Rásonyi, Türklükte kadın adları. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1963. 74-75.

26 Polnoe sobranie Russkih Letopisey ciltlerinde.

27 Letopis' po lavrentievskomu spisku. Spb., 1882. 223; Letop. po İpatk. sp. Spb., 1881. 161.

28 Csánki, Magyarország történeti földrajza I, 65.

29 Letop. po Lavr. sp. 222, 224, 241 v.b.; Letop. po İp. sp. 161, 186 v.b.

30 Letop. po İp. sp. 421

31 Letop. po İp. sp. 387; Polnoe Sobr. Russk. Letopisey VIII, 301.

32 A. Zajaczkowski, Związki 42.

- 5) 1202, 1213: Kotyan (veya Kotan), Kuman prensi ³³ < *kötän* ³⁴.
- 6) 1313-1340: Azbyak, Uzbek, Ozbyak, Altın Ordu hanı ³⁵ < *özübek* ³⁶.
- 7) 1541: Aleksandr Kobyakoviç ³⁷ < *köpük*.
- 8) 1750: Syurdyak < Başkurtça < *sürdäk* ³⁸.
- 9) 1759: Byakir ³⁹ < *Bekir*.
- 10) 1763: Utyagan ⁴⁰ < *Ütägön* < Başkurtça *ütäü*.
- 11) 1763: İsenaman Seytyak ⁴¹ < *Seyit* + *ak*, küçültme eki ⁴².

Bütün bu örneklerden sonra aşağıdaki verileri gözden geçirelim:

- 1) 1714: Ermyak Bekbulatov, Başkurt ⁴³.
- 2) 1735: Ermyak İsençurin, Başkurt tarhanı ⁴⁴.
- 3) 1735: Ermyak Abitev, Başkurt tarhanı ⁴⁵.
- 4) 1740: Ermyak Kozyaşev, Başkurt ⁴⁶.
- 5) 1754: Ermyak Toymetev, Başkurt ⁴⁷.
- 6) 1757: Yarmyak İtvas ⁴⁸.
- 7) 1758: Erkey Ermakov ⁴⁹.
- 8) 1761: Ermak Kileev ⁵⁰.
- 9) 1763: Ermyak Adnagulov, Tatar (Kazan) yüzbaşı (sotnik) sı ⁵¹.
- 10) Yarmyak (veya yarmek!) Yamkin, Tatar (Kazan) ⁵².
- 11) XVIII. yüzyıl: Aley Ermyakov, Başkurt (Orenburg) ⁵³.

33 Letop. po Lavr. sp. 178; Letop po İp. sp. 481 v.b.

34 Rásonyi: Acta Linguistica VII (1957), 111-114.

35 Polnoe sobr. Russk. Letop. IV, 55; VII, 186 v.b.

36 Hasan Eren, Türk onomastique'i hakkında: Fuad Köprülü Armağanı. 127-128.

37 Poln. sobr. Russk. Letop. VII, 301.

38 Materiali po İstorii Başkirs. ASSR. III, 472.

39 A. e. IV/2, 26.

40 A. e. IV/1, 269.

41 A. e. IV/1, 280.

42 T. M. Garipov, Başkirske imennoe slovoobrazovanie. Ufa, 1959. 84-85.

43 Materiali po İstorii Başkirs. ASSR. I, 105.

44 V.V. Velyaminov-Zernov, İstočniki dlya izučeniya tarhanstva, jalovannogo Başkiram russkimi gosudarami. (Priloženie k IV-mu tomu Zapiski İmp. Ak. Nauk No. 6. Spb., 1864. 23.

45 A. e. 25.

46 Materiali I, 409.

47 A. e. IV/1, 83.

48 A. e. IV/1, 150, 153.

49 A. e. IV/1, 166.

50 A. e. IV/1, 204.

51 Polnoe Sobranie Russkih Zakonov XVI, 222.

52 Materiali IV/1, 290.

53 V. N. Vivetskij, İ. İ. Nplyuev i Orenburgskiy kray v perjnem ego sostave do 1758 g. İstoriçeskaya monografiya. Kazan, 1897. 809, 824, 225.

Bu ad, Tatarlardan Çeremis ve Çuvaşlara da geçmiştir. Magnitskiy, yukarıda zikrettiğim eserinde Çer. *Yarmyak*, Çuv. *Ermyak* ve *Ermekey* (Küçültme eki ile) adlarını vermiştir.

Bütün bunlardan sonra, 1582 de Sibiryayı zapta girişen Ural-Volga bölgesi Kazaklarının başbuğu Ermyak'ın adı haklı olarak akla geliyor. Acaba bu Kazak'ın adı da yukarıdaki adlarla ilgili değil midir? Çünkü elimize Kazaklara ait eski belge ve kronikler geçtikçe, Türkçe ad taşıyan Kazakların sayısı artmaktadır. Yalnız bu adlara bir Ortodoks patronymikon'u ve Rusça bir küçültme eki (-ov, -ko gibi) getirilmiştir.

Yalnız birkaç örnek vermekle yetinmek istiyorum. 1500 yılında *Karabay* adlı Azak'lı bir Kazak anılmıştır ⁵⁴. 1538 de kroniklerde *Barış Tulugozin* adlı bir Kazak geçmektedir ⁵⁵. 1670 te ise bir ukaz (kararname) da *Karabut Gerasimov* adı tespit edilmiştir ⁵⁶. Özellikle Çuvaş yurduna ait XVII. yüzyıldan kalma Kazak atamanlarının adları dikkate değer: *Baydimerko Amekeyev*, *Peteyko Kulbaşev*, *Alıpkı Ayduganov*, *Çemeyko Çübekov* (*Çyubak*), *Altgeyko Totişev*, *Kulsitko Baysitov*, *Adubayko İştubay*, *İştubayko Mamayev*, *Baydulka İsheyev*, *İlgilda* (< -di), *Tahtamışko Tateyev*, *Menkey Salıkov*, *Sandubay Santukov* v.b. ⁵⁷.

Sibiryayı zaptetmeye kalkan Ermak (Ermyak) Timofeev de bu ortamdan çıkmıştı.

54 Polnoe Sobr. Russk. Letopisey XII, 251, 253; XX, 369.

55 P. S. R. L. XIII, 120.

56 Dopol'nenie k Aktam İstoriçeskim VI, 21.

57 İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri Univ. Kazan XXIX, 341-348.

POLONYA'NIN BİR GÜNEY LEHÇESİNDE KULLANILAN BİR SÖZCÜĞÜN MENŞEİ HAKKINDA

Jan Reyçhman

Varşova

Polonya'da Karpatlar bölgesinde yaşayan dağ köylülerinin lehçesinde, bir sözcük dikkatimizi çekti: "bataklık", "sulak arazi", "sulak çayırılık" anlamına gelen *sihla* kelimesi¹. Güney Polonya lehçesinde yazılmış metinlerde de rastlanan bu sözcük, toponimi alanında da bilinmektedir. Bu Sözcük, Doğu Karpatlar bölgesinde yaşayan Ukraynalı dağ köylülerinin lehçesinde de kullanılmaktadır².

Kelimenin menşei henüz bilinmemektedir. Bugüne kadar tatmin edici bir açıklama yapılamamıştır. Bu kelimeyi Latince *silva* "orman"dan geldiği sanılan Romence *silha*'ya bağlayanlar oldu. Kelimenin kullanıldığı alanın XIV-XVII yüzyıllar arasında Karpatlarda yaşayan Ulah çobanlarının göçebelik alanı olması, bu faraziyenin doğruluğuna belki bir işaretir. *Sihla*~*silha* metatezi (yer değiştirilmesi) de mümkündür. Ama semantik bakımından (Latince *silva*, "bataklık" anlamına gelmiyor); tarih ve dilcilik bakımından da bu faraziyeyi kabul etmemize pek imkân yok: *silha* sözcüğüne ancak Romanya Karpatlarında, yani eski göçebe çobanların dolaştığı bölgede rastlanmaktadır. Hattâ bu faraziye, fonetik bakımından da oldukça sakat görünmektedir, çünkü *sihla* > *silha* fonetik geçişi de mümkündür. Bu kelimenin türeyişini Eski İslav ve Hind-Avrupa dillerindeki *sikku*'ya bağlama çabaları da pek tatmin edici değildir³.

Kelimenin menşei bulmak için, *silha* kelimesinin öz anlamı, yani "bataklık", "sulak bölge" anlamı üzerinde durmamız gerekiyor. Türk dillerinde, Codex Cumanicus'da da belirtilen, bugünkü Türkçede *çiğ* şeklini almış *çih* unsuru görünmektedir⁴. Bu sözcük, Kazan tatarcasında *çiklanmak*⁵; Anadolu lehçelerinde *çığlan*,

"suların sığ ve balık yatağı olan yer" (Kütahya⁶); *cigel*, "su birikintisi" (Akşehir, Konya⁷). şekillerini almıştır.

Büyük Macar Türkoloğu, L. Rásonyi'nin belirttiği gibi, Türk dillerinde ve özellikle, Kuman'ların eskiden dolaştığı Güney-Doğu Avrupa bölgesinde, birçok Türkçe toponim, -le, -la yapma ekiyle meydana gelmiştir: kış -la, yay -la, tuz -la, bor -la⁸. *Çiğ -la* toponimi yine bu yolla meydana gelmiştir. Türkçe toponimlerde bulunmasına rağmen, Eski Macaristanın birçok toponominde rastlanıyor: Csiglamező (bu ismi Şekler ismiyle bağhyormlar); Cigla, ve kısaltılmış şekli Cigelka, Macaristan'da, Karpatların eteğinde bulunan, maden suları ile ün salmış iki köydür. Toponim böylece, bir lehçeye mahsus bir has isim haline gelmiştir.

Çiğ -ş geçişi, Kuzey Türk dillerinde çok rastlanan bir olaydır. Kazakça *sik* kelimesi "rütubet", "çiğ" mânâsında kullanılıyor⁹. Ş -s geçişi ise, Güney Polonya'nın lehçe ve şivelerinde çok rastlanan bir olaydır.

Bu Türkçe sözcük, Güney Polonya'nın dağ köylerinde konuşulan lehçeye nasıl gelmiştir acaba? Şu noktayı göz önünde tutmak gerekiyor: kökleri belirsiz olan göçebe Ulah çobanları, Makedonya'dan Moravya sınırlarına kadar dolaşırken, Karpatlara, Trakya, Yunan, Eski-İslav menşeli kelimeler getirmişlerdir. Bu kelimeler arasında, Türkçeden gelmiş olanlara da rastlanıyor. Balkanlı göçebeler, belki de bu kelimeleri, Osmanlı istilâsından önce Balkanlar'da hayvan sürüleri ile dolaşan, Yörükler gibi, göçebe Türk aşiretlerinden almışlardır. Bu sözcükler, örneğin, Polonya dağ köylülerinin *cucha* <Türkçe *çoha*¹⁰ dedikleri harmani; *caban* <*çaban* <*çoban* şeklini alan kelimelerdir. Yeni araştırmalarla, Karpatlara kadar gelmiş başka Türkçe kelimelerin de meydana çıkartılacağını umuyoruz. Ama, bu kelimelerin, Polonya lehçelerine Macarca veya Ukrayna lehçesinden geçmiş olması da mümkündür.

1 J.Karłowicz, *Słownik gwar polskich* (Leh lehçelerinin sözlüğü), Varşova 1907, V cilt, s.120.

2 Sihla, Sihelne. bk A. Kavuljak, *Historický Mestopis Oravy*, Bratislava 1955, s. 226-227

3 S.Lukasik, *Pologne et Roumanie*, Paris 1938 s.212-213, F.Damé, *Dictionnaire roumain-français*, Bucarest 1896 s. 63, Dictionarul limbii române moderne, Bucureşti 1958 s. 768.

4 K.Gronbech, *Komanisches Wörterbuch*, I, Kopenhagen 1942 s.79.

5 Radlov III, 2060.

6 *Söz Derleme Dergisi*, I, s. 333.

7 *Söz Derleme Dergisi*, I, s. 348.

8 L.Rásonyi, *A kiskunági -li,-la,-le kepzös földrajzi nevek*, Magyar Nyelv, LII, 1956, nr 1.

9 Radlov, IV, 1042.

10 J.Reyçhman, *Leh argosunda türk unsurları*, Język Polski (=Leh dili), 1965

Yazar, Sayın Profesör Hasan Eren'in bu konuda verdiği kıymetli bilgilere teşekkürlerini bildirir.

BUYAN EVİRMEK

(Sevâbın tevcihi)

Şinasi Tekin

Cambridge

Ağır ayağka tegimlig ARAT açariya!
Utrunğda asiğ tusu yiterü kelti
Etüzünğde ayağ çilteg ornangu birdi
Könğülünğteki küsüşünğ barça qantı
Atunğ atayu kut kıv özin kelti
Eski atunğ tegşilip yanğı boltunğ!

Genel olarak Burkanlı Uygurlarda, yapılan herhangi bir hayrat veya vakıf işinden hâsil olacak "sevab"ın başkalarına intikaal ettirilmesi âdeti vardı. Bu âdeti ilkin Türklerin komşuları olan Burkanlı milletlerde görüyoruz; bununla birlikte Türklerde buna benzer bir âdet de öteden beri mevcut idi: Savaşlarda öldürülen düşmanın rûhu, öbür dünyada öldürenin kölesi olsun diye, bir taş dikilmek sûretiyle gaalibe verilmiş olurdu. Gaalip daha sağlığında bunu, sevdiği kimselere hediye edebilirdi. Buna göre, kazanılan faydalı bir "şey", başkalarına devredilebiliyor demektir. Kök-Türklerde "balbal"ın başkalarına hediye edilmesi" şeklinde tarif edebileceğimiz bu âdet ile Türk İslâm çevresindeki Mevlid duâsı, malzemeleri değişik olmakla birlikte, Burkanlı Uygurların *buyan evirmek* "sevâbın tevcihi" (= skr. *punyamodana*, pali *patti-dâna*) geleneği ile aynıdır (bk. Ş. TEKİN, İstanbul Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIII. c. 1963. 234. s. vd.). Buyan evirmek âdetinin, Burkanlılığa nereden girdiği meselesi üzerinde son zamanlarda çok dikkate değer bir nazariye ileri sürülmüştür¹: Sevâbın başkalarına devri düşüncesinin menşei, ata ruhları için yapılan hayır işlerinde aranmalıdır. Dr. D. SCHLINGLOFF bunu, delilleriyle adı geçen eserinde açıkça göstermiştir. Ben bunu, vaktiyle Mahâyâna Burkanlılığındaki Bodhisattva ideali ile birleştirmiştim (bk. a. es.); fakat bizi burada bu mesele daha fazla ilgilendirmeyecektir.

¹ Dr. D. SCHLINGLOFF, *Die Religion des Buddhismus II: Der Heilsweg für die Welt*, Sammlung Götschen 770. Berlin 1963. 21. ve 75.s.

Uygurca metinlerin hemen hepsinin sonunda, bu eserin yazdırılmasından doğacak sevâbın çeşitli kimselere ve müesseselere tevcih edildiğine dâir kayıtlar vardır. Bu kayıtlardan, metnin yazıldığı devrin siyasi ve kültürel eğilimlerini çıkarmak mümkün olmaktadır. Bazı hallerde ise, pek ender olarak "sevap tevcihi", eserin sonuna müstakil bir metin şeklinde ilâve edilmektedir. Aşağıda ele alacağımız metin de bunlardan biridir.

Altun Yaruk'un 1687 yılına âit son baskısına eklenen böyle bir parça vardır (bk. W. RADLOFF, S. E. MALOV, *Suvarnaprabhâsa*, BB 17. 1913. 678-686. s.). *Buyan evirmek* adını taşıyan metin, Altun Yaruk'un baskısından bir yıl sonra düzenlenmiştir (1688). Yazılış tarihi yeni olmasına rağmen dili klasik Uygurcadır; bu bize, Uygurca'nın bir kültür dili olarak Kan-su bölgesinde son devirlere kadar Burkan manastırlarında yaşadığını açıkça gösteriyor.

Metnimizin giriş kısmı (678, 1-18), maddî âlemin zikredildiği (meselâ: yer, dağ, deniz, kıt'alar vb.) kısım (684, 23/685, 1-9) ve son kısım (686) mensur olup diğer kısımlar hep manzumdur. Metnin tarafımdan tesbitinde manzum kısım, mensur olanlardan kesin olarak ayırt edilmiştir. Manzum kısımlar, İslâmiyetten önceki Türk nazım tekniğinin hususiyetlerini taşımaktadır; şöyle ki:

1. Parça dörtlüklere bölünmüştür.

2. Dörtlükler, birbirlerinden "dörtlük aliterasyonları" ile ayrılmıştır. Mısra sonlarındaki tam tatbik edilmeyen gramer aliterasyonları da bu ayırmada mühim bir rol oynamaktadır. Ayrıca noktalama işaretleri de bu bakımdan dikkati çekiyor.

"Dörtlük" ve "gramer" aliterasyonlarının dağılışı şöyledir:

1) a / -i	2) vi / i	3) ya / -lerte
a / -çı (?)	yi / i	ya / -larğa
a / -sı	yi / -ğa	ya / -leriñge
a / yükünürmn	yi / yükünürmn	ya / yükünürmn
4) a / -miş	5) ma / i-ğa	6) ku / -ğa
a / -daçı	ma / i-ğa	kü / -ke
a / -lüg	ma / i-ğa	kü / -ğa
a / yükünürmn	ma / yükünürmn	kü / yükünürmn
7) si / -ğa	8) t(e) / i-ğa	9) m(a) / -ğa
si / -ğa	t(e) / i-ğa	m(a) / -ke
sı / -ğa	te / i-ğa	ma / -ğa
si / yükünürmn	te / yükünürmn	ma / yükünürmn
10) ö / -ğa	11) e / -miz	12) bo / -lüg
ü / -ğa	a / -miz	bu / -lüg
ö / -ğa	a / -muz	bu / -lig
ö / yükünürmn	a / -muz	bu / -lüg

13) kō / yruk-luğ	14) a / -siz	15) ku / -süz
kü / başguğ-luğ	a / -lığ	ku / -ta
kō / -luğ	a / -nuñg	ku / -nüñg
kü / monçuğu	a / -miş	ku / -miş
16) a / -siz	17) u / -lüğ	18) u / -sı
a / otuğ	o / -ı	u / -lığ
a / -nuñg	o / lüğ	u / -lığ
a / -miş	ü / -ı	u / -miş
19) to / -miş	20) ya / -i	21) a / -ı
tü / -miş	ya / -ı	a / kañg
tu / -miş	ya / kar	a / -lıg
tü / bilge	y(a) / -mız	a / burқан
22) a / -ı	23) ka / -ta	24) tö / -da
a / -ta	ka / -lıg	tö / -lüğ
a / -miş	ka / -ka	to / -miş
(!) r / yağuk	ka / -ta	tu / -mız
25) bi / -ü	26) ka / -ın	27) i / -ıp
p(i) / -u	ka / -ın	i / -ıp
bi / üçün	ka / -ın	e / -üp
bi / -mga	ka / -ın	e / -ti
28) e / -daçı	29) o / -up	30) u / -lar
e / -in	ö / -ıp	u / -p
e / toym	o / -ıp	u / in
i / tarım	ö / -g	u / -ın
31) a / -nuñg	32) a / -niñg	33) a / -nuñg
a / -iñge	a / -nuñg	a / -niñg
a / -in	a / -leri	a / leri
a / -uğ	a / -ler	a / -zün
34) e / -inte	35) e / -ka	36) bi / -te
e / -zun	e / -ka	bu / -te
e / -zun	i / -ka	bu / kamağun
e / -zun	i / -ka	bu / -zun

Dörtlük aliterasyonu, yukarıki tablodan da anlaşılacağı üzere bütün kıtalarda düzenli bir şekilde tatbik edilmiştir. Görüldüğü gibi, ünlü ile başlayan aliterasyonlarda kulaktan ziyâde göze hitap edilmiştir; yani telâffuzdan çok yazılış göz önünde bulundurulmuştur. Bu arada telâffuzu *r* olduğu halde 22. dörtlüğün son mısraı *a* ile başlayormuş gibi telâkki edilmiştir. Ünsüz ile başlayan aliterasyonlarda,

bundan sonra gelen ünlü de aliterasyona dâhil edilmiştir; fakat 36. dörtlükte bu düzenin dışına çıktığını görüyoruz (bi: bu!).

Gramer aliterasyonunun (mısra sonlarında), düzenli bir şekilde tatbik edilmediğini görüyoruz. Ancak ilk on dörtlükteki son mısraların son kelimeleri *Yükünürmn* şeklinde aynen tekrar edilmektedir. Bu dörtlüklerin her biri, bir cümle ile, bir fikir ifade etmektedir.

Uygur harfleri ile basılmış olan metnin tesbitinde Türk ilmi transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Normalleştirme yoluna gidilmemiş, hatta Moğol devri Uygur imlâsının özellikleri çevri yazıda belirtilmiştir. İlk bakışta görülen hatalar satır altında gösterilmek suretiyle düzeltilmiştir. Bugünkü Türkçeye aktarırken yer-yer bazı aksaklıklar göze çarpacaktır; okuyuculardan, bunun ilk deneme olarak telâkki edilmesini bilhassa rica edeceğim. Tercüme yolu ile anlaşılamayan hususlarda, oldukça geniş tutulmuş olan izahlar kısmına baş vurulması gerekmektedir. Bu izahlarda daha çok yabancı kelime ve kavramlar üzerinde durulmuş hintçe ve çince lügatlerden örnekler verilerek, tereddüte düşülen hususlar için kontrol imkânı sağlanmıştır. Kelime fibristinin ilâvesinden, yer darlığı dolayısıyla vazgeçilmiştir.

Uygurca Metin

buyan evirmek bir

678	1	namo ratna diray-a-y-a
	2	im-a lu yme kim inçip ol
	3	arığ örtüksüz nom-luğ etüzke yükünürmn
	4	yruk çoğsıramağ-sız tüş etüzke yükünürmn
	5	tıdığ-sızın asıg kıldaçı bğürtm-e etüzke
	6	yükünürmn üçeü birle yığılmış
	7	etüzlüg yig üsdünki baqşı-ka tayanıp
	8	anuñ atışdıt-lıg küçinte bolmış . . . rasiyan -ka
	9	oqşatı bu nom iligi öze . . . alku tınlğ-lar-
	10	-nuñ nızvanı-lıg bağ tüğün-leri kntün şeşlip
	11	ayığ arğ-a-lıg nom-lar-nuñ küç-leri özin
	12	esilip . . . burқан nom- O -ı-lıg kün tıñri
	13	öze alku buluñ yınğak-lar-nuñ yrumağ-ı bolşun
	14	1) adınçıg iduk töpü orun bavagir-nuñ idizi
	15	arığ kkir-siz çanğ vçır-ıg alışđuru tutdaçı
	16/17	ary-a sañg bolmış sekiz on dört baqşı-nuñ baqşı-sı
	17/18	ary-a vçır-a dar-a-nı öze yükünürmn

u yerine ü

ö .. ö kullanıldı

678,10] metinde *sişilip* şeklinde yazılmış. / 679,13 *ana-kuta*] metinde *sumakitu* şeklinde, skr. aslına göre değiştirildi.

- 19 2) vipaşi şiki vişbabu karkasundi . . .
 20 yme yana kanakamuni kaşip şakimuni
 21 yiti ançulayu kelmiş-lerke ata kañg-larğa . . .
 22 yig üsdünki kirtgünç öze yŭkünürmn . . .
- 679 1 3) yañğa yuy kuş ad garudi arslan-hğ örgün-lerterte . . .
 2 yrp ornanmış edgün barmış biş kañg-larğa . . .
 3 yrliğançuçı kōñgöl-lüg tınlğ-lar-nuñg yirçi-leringe . . .
 4/5 yanuğsız çın kirtgünç öze yŭkünürmn . . .
- 4) al altağ-hğ yrliğançuçı kōñgöl-in şaki oğuş-ta törümüş . . .
 5/6 adın-ka udsuğmak-sız şınnu-nuñg çerigin yançdaçı . . .
 6/7 altun-luğ tağ-ka oğşatı soğançığ körkle edüzlüg
 7/8 arığ şaki hğ-lar kanı-y-a siziñge yŭkünürmn . . .
- 9 5) maytri-ka kuanşım-ka mançuşiri-ka . . .
 14 mha bal-a uluğ küçlüğ vçirapani-ka . . .
 11 mañgal-lanmış samantabadı-ka kişiti-garbi-ka . . .
 12 marımum-tın çın kōñgöl-üm öze yŭkünürmn . . .
- 13 6) kundini-ka liçavi- O -ka sumakuta-ka . . .
 14 kükülmüş akaş-a garbi-ka hormuzta tñgri-ke . . .
 15 kületilmiş ratna prabasi ratna prabi-ka . . .
 16 küsüş çolu kirtgünç öze yŭkünürmn . . .
- 17 7) sinğ-a nimiğa prabañgkari-ka krncana akapdi kan-ka . . .
 18 siti-lig aloka-çintamani-ka dört mharanç-larğa . . .
 19 sımtağ-sız ed tavar birdeçi vayşiravani-ka . . .
 20 sirinpat-lig şaripudiri-ka birgerü yŭkünürmn . . .
- 21 8) tñgri kızi sarasvati-ka şirigini-ka . . .
 22 tñgridem çoğ-luğ vçirapani-ka vasundari-ka . . .
 23 tenğlençsiz biliglig sançanaçavi-ka anapadapti-ka . . .
 24 telim ökiş tılañgurmağ-hğ tñgri-lerke yŭkünürmn . . .

buyan evirmek iki

- 680 1 9) mha brahmi uluğ ezrua-ka suçadi kan-ka . . .
 2 mha bal-a tiv-a indir-a prabi ilig-ke . . .
 3 mañgal-hğ udakatadi amanç-ka udakanışanti-ka . . .
 4/5 mantal-hğ ratna şiki burğan-ka on miñg bahk-lariğ
 oşgurdaçığa yŭkünürmn . . .
- 6 10) öküş eşidmiş anant-ka toyın mharadi kan-ka . . .
 7 ülgüsüz buyan-hğ mhabali mhadivi maḥasatvi-ka . . .
 8 ögdi sözledeçi bodistv-larğa şravak-larğa . . .
 9 öge küleyü yinçürü töpün yŭkünürmn . . .

- 10 11) e alku-nı bildeçi burğan bakşı atlg kañgumuz . . .
 11/12 aşnu öñgre-sinte ök inçin kıtığ-ka yoğunç keçe tüketmiş
 yir- O -çimiz . . .
- 12/13 azta ulatı nızvanı-larğa yuklunmak-sız yolçımız . . .
 14 âlp tuşuşguluğ çintamani erdini teg umuğ-umuz . . .
- 15 12) bod sın öze bulguluğ-suz buluñg ymğak-hğ . . .
 16 buyan bilge bilig-li ı tariğ tüş-lüg . . .
 17 busuş-suz kağıu-suz kuruğ ağığ-sız uluğ menğilig . . .
 18 buşulmaz artamaz ürlük inç nırvan balık-hğ . . .
- 19/20 13) körkin menğizin kōñgöl-kerip yitineçsiz tuğunçsuz yruk-luğ . . .
 20/21 küsençig körkle erip altunluğ tağ basguk luğ . . .
 21/22 körü kaunçsız kudirak monçuk teg ikşuvaku oğuş-luğ . . .
 22/23 küü-lüg şudodani kan-nuñg şıtsı monçuk-ı . . .
- 24 14) adın yol-m atap arıtı alkmçsız tüketineçsiz . . .
 681 1/2 ağ-hğ mañgal-hğ çambunat altun-ky-a yaltrık-hğ . . .
 2/3 adınçığ iduk mañgal-hğ uluğ mha-may-a hatun-nuñg . . .
- 3/4 ayağuluğ markat raḥda-hğ tigli erdini-si bolu yrliḥamış . . .
- 5 15) kut-m buyan-m çolulap çoturu ülgügülüğsüz . . .
 6/7 kşar kşar buyan-hğ yiti erdini-lig kut tağ-ta . . .
 7/8 kutluğ kıv-hğ vçirasan vsir-hğ örgün-nuñg . . .
 8/9 kutulu mantılı turur çop çamağ-nuñg ağ-ı mañgal-ı bol-
 miş . . .
- 10/11 16) adruk-m edgü-sin etrem-in sözlep tip erdiñsiz . . .
 11/12 ağıkmuş kükülmüş sekiz ağ mañgal-hğ subak odruğ . . .
 12/14 arıtı alkmçsız il-i uluş-ı O kapılavasdu balık-nuñg . . .
 14/15 adrulmuş kükülmüş gantahasta atlg yañğa-sı titmiş . . .
- 16/17 17) uğunçsuz yigedinçsiz uluğ-tı on küçlüğ . . .
 17/18 okşadğuluğsuz eren-ler-niñg şardul arslan-ı . . .
 18/19 okşançığ amrançığ küvenç-siz uluğ yrliğançuçı kōñgöl-lüg . . .
 19/21 üç oğuş-nuñg umuğ-ı öze-likesiz umuğ mağ-ı . . .
- 22/23 18) uluğ-dı kükülmüş uğan arzı-lar-nuñg tüz bakşı-sı . . .
 23/24 umuğ-umuz mağ-ımız uluğ kün tñgri çataş-hğ . . .

buyan evirmek üç

- 682 1 uza-dıktı oğuş-ı yig üsdünki kötrüm bağ-hğ . . .
 2 udumbar çeçek teg utğurağ toğmuş törümüş . . .

- 3/4 19) tolu sansar-tağı tınlğ-lar-nıng tuğ-ı yumşuğ-ı tip tıdmiş ..
 4/5 tüzü-tin kükülmiş tükel on türlüğ ad almuş ..
 5/6 tuyunmuş-lar iligi tip birtem kükülmiş çavıkmış ..
 6/7 tüzü-ni tuymuş tutunçsuz tıdık bilge ..
- 8 20) yavaş serimlig toym körklüg tonğa-lar begi ..
 9/10 yaba tınlğ oğlan-ları-nıng yaraşı edgü-lüg umuğ-ı ..
 10/11 yalañguk körklüg yalmayu turur çoğ-luğ ilig kan ..
 11/12 yrıkhançuçı köñgül-lüg yalañguz burkan baqşımız ..
- 13 21) alku-nı bilteçi şaki-lğ-nıng arız-sı nom kanı ..
 14 adınısıg-sız yrılg-lğ sözçi baqşı ada kañg ..
 15 adı kötrülmüş tolu tükel bilge biliglig ..
 16 âlp şakimuni atlg al bilge tıgri tıgri-si burkan ..
- 17/18 22) alku kamağ üç ötki burkan-lar-nıng irigi ornağ-ı ..
 18/19 atlg küü-lüg aşnuğı kan ev i adlg balıq-ta ..
 19/20 arka çambudivip yırtınçü-te alkatmış kötrülmüş ..
 20/21 raçağrlı atlg kent uluş-ka azky-a yakın yağuk ..
- 22 23) kar-a kuş senğir-lig arıg ol krtirakut tağta ..
 23 kamağ onđın sınığarkı bodisty-lar arhant-lar başlağ-lğ ..
- 683 1 kahn öküş telim tolp kamağ tirin kuvrağ-ka ..
 2 kavşadılı kurşadılı nom nomla-ğalı oğranduğ-ta ..
- 3/4 24) tölec tüzü-deki yırtınçü oğuş-lar-ı-nıng .. arasında ..
 4/5 tört oğuş-larta yiği başdınkı bolmuş kişadirik tözlüg ..
 5/6 tokılığ körkle tuğı yumşuğ bolu yrıkamış ..
 6/7 tuyunmuş-lar iligi tolp-nuñg umuğ-ı burkan baqşımız ..
- 8/9 25) biş burkan-lar birgerü olurmak-lğ muñgadınçıg körünçüg ..
 körkitü ..
- 9/10 praba tigli yruk yaltrıklar öze tolp yırtınçüg yruğu ..
 10/11 birtem-likin üç yavlağ yol-tın oşurgu üçün ..
 11/12 biş aşun-luğ kamağ tınlğ oğlan-larınğa ..
 13 inçip ..
- 14 26) kanmaz noş tatiğ-lğ ra-siyan-in ..
 15 kamağ nom-lar arasında iligin kan-in ..
 16 kahn öküş tınlğ-lar-ka altun ağızın ..
 kalmıgurtu yrıkadı bu nom yörügin ..
- 17/18 27) isiz nom şaşın nıng âlp tapışguluğ-in .. sakımp ..
 18/19 idiglig nom-lar-nıng buşuldaçı-sın sakımp ..
 19/20 ed-nıng tavar-nıng ürlüksüz tözlükün bügnüp ..
 20/21 edgün barmış-nıng ydığ-uğa ertingü kirtgünçü-üm toğ-a ..
 teginti ..

682.17/18 irigi] oruğı yerine yanlış yazılmış olmalı; 18/19 atlg] metinde atlg-lıg şeklinde
 683.4/5 başdınkı] metinde başdınki şeklinde

- 22 28) ertmeksiz uluğ menği-te utğurağ uz ornatdaçı ..
 23/24 edgün barmış öze nom-ladılmış bu nom iligin ..
 684 24/-1 edgüti bügnüp köñgül-üm-te ratna veir toym ..
- buyan evirmek tört**
- 1/2 idigsiz bu nom töziñge süşülüp ıkyanğ isman tarım ..
- 3 29) ol tiltağ-in biz ikegü kirtgünç turğurup ..
 4 ölmüş kañgım udaka toym-nı artuğ sakınp ..
 5 oşguru birgey kañgım-nı tip kağığlanıp ..
 6 ötrü bititdük küç yitmiş-çe bu nom erdinig ..
- 7 30) uluğ menği-lig sukavadi-te barıp toğzun-lar ..
 8 umunmuş-ça tınlğ-larğa asıg kılzun tip ..
 9 ulsuz tüpsüz yig yörüglüg nom-lar iligin ..
 10 utğurağı bititdimiz altun yruk-in ..
- 11 31) âlp şakimuni ata kañgımız-nıng ..
 11/12 asañğı-ta kağığlanmış açıg emgek-inğe ..
 12/13 az teginçeky-e uth ötüngü küsüş-in ..
 13/14 ann bititdük altun yruk-luğ bu sutur nom-uğ ..
- 15 32) akaş kök-deki ezrua hormuzta tıgri-ler-nıng ..
 16/17 akladi tağı tört mharanç kün ay grh yultuzlar-nıng ..
 17 aşılp üşdelip küç-leri küsün-leri ..
 18 arıg nom şaşınığ turkaru küşetzün-ler ..
- 19 33) aldın yağızka tayağ-lğ luu kan-ları-nıng ..
 20 anda basa irkek tişi kut vaşşık-ler-nıng ..
 21 aşılp üşdelip nom-luğ küç-ler-i ..
 22 arıg ol uluş-uğ üşüksüz küşetzün ..
 23 yağızka mañğgal altun tözlüg yir tilgeniñge ..
- 685 1 tağ-ka mañğgal sumir tağ ulağı yiti altun-luğ ..
 2 tağ-ka .. suv-ka mañğgal anupatat yul ulatı ..
 3 yiti suv ögüzke .. divip-ka mañğgal ..
 4 yütüri tözlüg çambudivip-ka ..
 5 söğüt-ke mañğgal kalpavarkaş hu-a-lanmış şala ..
 6 söğüt-ke .. tıgri-ke mañğgal ezrua, hormuzta ..
 7 kün ay yultuzlar-ka .. il-ke mañğgal ..
 8 sükçi bahk-nıng il uluzınğa ..
 9 süngük-ke mañğgal uyğur uruğ-ı yaılğı-ka ..
- 10 34) erdini-lig bu sutur-nuñg çoğ-luğ küç-inte ..
 11 erklig kañg-şi kan-nıng adı çoğ-lanzun ..

- 12 esilmeksiz il orun-ı tümen yıl turzun . . .
 13 emgeksizin il uluzı menği-lig bolzun . . .
 14 35) evirürbiz bu buyanğ kü hu-a vihar-ka
 15 erteği teg tükel bütüp çoğ-luğ bolğu-ka . . .
 16 il uluzı nom-luğ törüg bk yrp tutğu-ka . . .
 17 iyin ögrip buyan edgü-ke sımtağ-sız bolğu-ka
 18/19 36) bititmiş bu altun yruk nom erdini-niñ atışdı küçinte . . .
 19/20 burun ertmiş ög kañg-larım toğşun sukavadi-te . . .
 21/22 buşı idizi ratna vçir ikyanğ isman tarım ulatı kamağ-un . . .
 22/23 burkan-lar ulus-ınta kininte toğmağ-larımız bolsun . . .

686 buyan evirmek biş-te tolu

- 1 bu buyan evirmek bitmiş bitideği bitkeçi-ler erser
 2 çahşapt mañgal toym suvasdı toym
 3 bilge taluy toym buşı ețrem şabi
 4 törteğü bitiyü tegindük
 5 yana yme buşı idi-leri erser . . .
 6 ratna vçir şabi ikyanğ isman tarım
 7 yana yme sinğil küteğü-lerim kelinen
 8 tünğür küteğü . . . küneli çeçek kız
 9 buşı ețrem küteğü kübike çeçek kız . . .
 10 inim ețgü taluy şabi . . . çınar çeçek kız . . .
 11 oğul-um şasıq oğul-ta ulatı-lar-nuñ
 12 yıl ay karşı-ları turulzun âmrluzun . . .
 13 tay çinğ goo kañg-şi yiti oduşunç
 14 ıgaç kut-luğ uu luu yıl onunç tolun
 15 ay oduzu mançuşiri bodistv yağızka
 16 iner ir tonğuz küün öze . . .
 17 küü yi hu-a vihar-ta uluğ kuvrağ
 18 birle pratisdapan kıldı
 19 kinki tözün-lerke öğüğ bolşun
 20 oom supratışda suu vçir yi svaħa
 21 mañgalam

686,1 bitmiş] Metinde bitmiş şeklinde/684,12 teğinçekye] metinde teğinçekye şeklinde/685,3 suv] metinde sıv şeklinde

686,4 törteğü] Metinde törügü şeklinde

686,8 tünğür] Metinde tüküz şeklinde (z=ş ?)

686,12 turulzun] Metinde boğzun (veya buğzun) şeklinde.

Tercüme denemesi

Sevap tevcihi bir(inci yaprak)

- 678 1 *Namo ratna-dhāraṇīyā*
 2 *im-a hu, yme kim inçip*
 3 temiz ve gizli olmayan *dharma-kāya*'ya saygı gösteririm.
 4 Parlak ve ışığı sönmeyen *sambhokāya*'ya saygı gösteririm.
 5 Kesintisiz olarak fayda sağlayan *nirmāṇa-kāya*'ya
 6 saygı gösteririm. Üçünün bir araya toplandığı
 7 "vücüd" a sâhip, en yüksek üstâd'a dayanarak ve
 8 bunun *adhiṣṭhita*'sı gücünden doğmuş *rasāyana*'ya
 9 benzer bu din kitaplarının şâhı sâyesinde, bütün canlı varlıkların
 10 ihtiras bağları kendiliklerinden çözülüp

678 1 *namo ratna-dhāraṇīyā* "tılsım cevherine saygı!"

2 *im-a hu* < ?

3 *nomluğ etüz* = skr. *dharma-kāya* "din vücûdu". Burkan'ın üç vücûdundan biri (= üç etüz = skr. *trikāya*) olup en mükemmelidir. (Diğer ikisi için bk. metnimizde 4. ve 5. satırlar). Mahāyāna Burkanlığı çok sayıda bir Burkan tasavvuru kabul eder. Bu Burkanlar ilk bakışta birbirlerinden farklımış gibi görünüyorlar ise de hepsi *nomluğ etüz*'de birleşirler ve bir olurlar (krş. tek tanrılı dinlerdeki *vahdet-i vücûd*). Bu üç vücüt, metinlerde şu şekilde tanımlanıyor:

a. Burkan'ın dünyevî vücûdu "büyülü bir değişme"dir (uyg. *blgürme etüz* = skr. *nirmāṇa-kāya*) maddî yapısı aslında mevcut değildir, bu yüzden anladığımız anlamda yaratılmamıştır. Burkanlar, bu vücûda, sırf canlı varlıklara yardım edebilmek için bürünürler (bu yüzden metnimizde bu vücüt, "kesintisiz bir şekilde fayda sağlayan" olarak vasıflandırılmıştır). Yere, zamana, işe, dinin vazedilişine ve canlıların farklılığına göre bir Burkan kılık değiştirebilir. Bazı metinler, bilhassa meselâ Altun Yaruk, *blgürme etüz*'ü üç kısımda mütalâa eder (Suv.40,14).

b. Tabiat üstü bir âlemin gerçek Burkan'ı *tüş etüz* (=skr. *sambhogakāya* "mevya, mükâfat vücûdu") ile mücehhezdir. Bu tabiat üstü vücûda bir Burkan, eski hayatlarında kazandığı sevapların bir mükâfatı olarak sâhip olmuştur. Bu vücûdun tek gayesi Bodhisattvalara gerçek varlığı anlatabilmektir. Dış tezâhürü olarak bu vücûdun 32 âlameti ile 80 güzellik işareti vardır. *blgürme etüz*'den bunun başlıca farkı, ikincisinin hiç değişmeden olduğu gibi yerinde durmasıdır. Bazı metinler, bilhassa meselâ Altun Yaruk *tüş etüz*'ü iki kısımda mütalâa eder (Suv.43, 19).

c. Burkan'ın mutlak vücûdu, yani Burkan'ın bir şeyi görünüşü *nomluğ etüz*'dür. Burada bütün dünyevî ve şahsî tahditler ortadan kaldırılmıştır. Bu vücüt, boşluk, böylük, nirvâna ve erme olarak da telakkî edilmiştir.

Bu üç vücütten ilk ikisi yalnız birer ad olarak mevcut oldukları halde sonuncusu gerçekten vardır; ilk ikisi bu sonuncusuna dayanır. Birincisi çok cepheli, ikincisi tek cepheli, sonuncusu ise ne çok cepheli ne de tek cepheli olarak öğretilmektedir.

4.5 *tüş e., blgürme e.* (bk. 3. not)

8 *atışdı-lıg küç* "adhiṣṭhita gücü" yani "önceden görme, koruma gücü" (krş. Anal. Index).

8 *rasıyan* < skr. *rasāyana* "hayat iksiri"

9 *nom iligi* "din kitaplarının şâhı"ndan kasit burada Altun Yaruk'tur.

10 *nısvanı-lıg bağ tüğün* "ihtiras bağları, düğümleri". Burada ihtiraslardan kasit, canlıları, Nirvâna'ya girmekten alıkoyan "varlığa bağlanma çabası" ve "yaşama hırsı"dır. *bağ* <

- 11 *kötü zihniyetlerin (=kötü düşünceli şeylerin?) güçleri kendiliklerinden
 12 azaldı. Burkan dini ile mücehhez güneş tanrısı
 13 sâyesinde her yan aydınlansın!
 14 Fevkalâde, kutsal bir tepe, yer (olan) *bhavāgra*'nın efendisi,
 15 arı ve kirsiz bir çan (?) olan *vajra*'yı (elinde) bulunduran,
 16/17 *ārya-saṅgha* olmuş seksen dört üstâdın üstâdı,
 17/18 *ārya-vajra-dhāraṇī*'ye saygı gösteririm!
 19 *Vipaśyī*, *S'ikhī*, *Viśvabhū*, *Krakucchanda*

ba-ğ, *tügün* < *tüg-ün*, aslı *g* ile olmalı, çünkü *türme* (<*tür-me*) "düyme" (C.Cumanicus) ve *düme* "düyme" ile *düyüm* (ttü.) şekillerindeki *v* (*y*) ile uzun ünlü, ancak eski bir *g*'nin mevcüdiye-tini gerektirmektedir. CC'daki *-v*'yi "ses ikaamesi" olayı ile izah etmeliyiz, yani *g* > *v* olarak değil!

- 11 *arğa-lığ* "zihniyet"? (alt.tel.şor. vb. "akıl görüş, zihniyet", WB I 295)
 12 *esil* - "azalmak, eksilmek" (Kaşg.) < ?
 13 *yrumak* "ışıldamak, parıldamak, aydınlanmak". Fiilin kökü herhalde **ya-* olmalıdır; buradan şu kelimeler teşkil edilmiş olabilir: *ya-n-*, *ya-k-*, *ya-ş* ("parlayan" buradan "hayat"ın "canlılığın" âlâmeti olarak "ıslaklık, nem"; *ya-ş* + *a-* öte yandan aynı kökten *yaşuk* (< **ya-ş* + *u-*), **ya-r* "parlar, ışıldar", buradan: *ya-r* + *u-*, *yar-u-k* (uyg. "ışık"), *yar-u-n* (> *yarın* "yarın, sabah"). Bu sonuncu *-r* teşkili yanında bir de *-l* teşkili vardır; **ya-l* "parlak, ışıldayan", *ya-l* + *ur-* (+ *tri-*) "parlamak" (uyg.; krş. *yil yil + tir-* "rüzgâr esmek"), *ya-l* + *tri-k* "ışık", *yıldırım* "yıldırım" (< **yal* + *ur-im*). Ayrıca; *-l-*: *ya-l* "alevlenmek", *yal-in* "alev", *ya-l-in* "alevlenmek", *ya-l-in* + *a* "alevlenmek".—Türkiye Türkçesindeki *ışık* kelimesinin belki de *yaş* + *u-k* ile bir ilgisi olabilir; şöyle ki, *a* > *ı* ve *y-* katması ile.
 14 *bavagir* < skr. *bhavāgra* "kâinatın ve varlığın en yüksek noktası, varlığın hudûdu" (FE 407 b).
 15 *vçır* < skr. *vajra* "elmas; yıldırım" (SH 280 b)
 15 *alışduru tut-* "dâima elinde bulundurmak" < *al-ış-tur-u t.-*
 16 *arya sang* < skr. *ārya-saṅgha* "asil cemaat"
 17 *arya-a vçır-a dar-a-nı* < skr. *ārya-vajra-dhāraṇī* "asil elmas tılsımı"
 19 *vipaşı* < skr. *Vipaśyin*, yedi eski Burkandan ilkinin adı (FE 491 b) Söz anlamıyla "müspet görüş" (*vipaśyanā*, ancak bütün canlıları doğru ve müspet görüşe ulaştırdıktan sonra Nirvāṇa'ya ulaşmak mümkün olacaktır, krş. TT VI not 129).
 S'ākyamuni ile sayıları yediye ulaşan altı eski Burkan, geleneğe göre S'ākyamuni'den önce yeryüzüne inmişlerdir. Hintçe karşılıkları şunlardır:
 1. *vipaşı*: skr. *Vipaśyin*
 2. *şiki*: skr. *S'ikhīn*
 3. *vişbabu*: skr. *Viśvabhū*
 4. *karkasundi*: skr. *Krakucchanda* veya *Kakusandha*
 5. *kanakamuni*: skr. Kanakamuni
 6. *kaşip*: skr. *Kāśyapa*

Bunlar hakkında daha geniş bilgi için bk. *Mahāvayupattī* 2,6–12; SH 10b: *sapta buddha* "yedi Burkan"; HH 62b; FE 248b: *tathāgata* HH 71 b

Burkancılık, asıl vatani olan Hindistan'ın dışındaki ülkelerde tutunmağa, birbirinden ayrı, çeşitli kültür çevlelerinde yayılmağa başlayınca, kendi yapısına tamâmiyle yabancı inanış ve dünya görüşleri ile karşılaşmış ve bunların etkisi altında kalmıştır. Burkan felsefesinin temsilcileri, tuttıkları yolun

- 20 ve yine Kanakamuni. Kāśyapa, S'ākyamuni
 21 (yani) yedi (tane) "böyle-gelmiş"lere (= *tathāgata*) (yani) atalara ve babalara
 22 en üstün inanç ile saygı gösteririm!
 23 Fil, *yuy*, kuş, *ad*, *garuḍa* ve arslanlı tahtalarda
 679 1 sağlam bir şekilde yerleşmiş, "mükemmelen gitmiş" (= *sugata*) beş babaya,
 2 canlı varlıkların merhametli kılavuzlarına
 3 tehditsiz, gerçek inanç ile saygı gösteririm.

doğruluğuunu türlü vesilelerle savunmak zorunda kaldıkları için, yep-yeni bir düşünce tarzı ortaya çıkarmışlardır. Yalnız meselenin bu yanı konumuz dışında kalıyor. Asıl bizi burada ilgilendiren, dindar Burkancuların, tarihi Burkan'ın dininden yep-yeni bir din yaratmalarıdır. Hinayāna Burkancılığına göre Nirvāṇa'ya ancak belli kimseler ulaşabilirdi. Fakat kişi oğlunun, bu acı, keder ve dert dolu dünyadan kurtulup N.'ya kavuşma ihtiyacı yeni bir yolun tutulmasına sebep oldu. Yeni anlayışa göre N.'ya ulaşan kimse, elde ettiği bu yüksek kazançtan vaz geçer ve canlıları da kurtarmak için yeryüzünde kalır. Bu yeni görüşün özünü teşkil eden bu düşünce tarzı sonradan Kuzey Burkancılığının adı olmuştur. Bodhisattva'nın (N.'dan vaz geçip canlıları kurtarmak için yeryüzünde kalan ve çeşitli kâlıklara giren Burkan) bir salı vardır. Bununla çeşitli tehlikelerle dolu, dalgalı ırmakta (denizde) canlıları karşı kıyıya, N.'ya ulaştırır. Salın—bütün canlıları götüreceği için, çok büyük olması gerekir, bu yüzden adı Mahāyāna'dır (uyg. *uluğ kölüngü*). Bunun yanında eski Burkancılığa—Arhat aynı şekilde ufak bir sal ile yalnız kendisini götüreceği için Hinayāna (uyg. *kişig kölüngü*) adı verilmiştir.

Burkancılık, Mahāyāna şeklinde Orta Asya ve Çin'e geçmiş oradan da Uygurlar almıştır. Hinayāna Burkancılığına göre dünyamızda tek ermiş (Buddha=Burkan) tarihi burkan Gautama S'ākyamuni idi. Fakat Mahāyāna Burkancılığına göre ondan önce dünya sistemlerinde ayrı-ayrı burkanlar gelip geçmiştir. Uygurca metnimizde bunlar bozulmuş hintçe adları ile geçiyor.

- 21 *ançulayu kelmiş* "böyle gelmiş olan" = skr. *tathāgata* (FE 248 b).
 23 *yuy ad* < ?
 23 *garuḍi* < skr. *garuḍa* tabiat üstü varlıklardan biri; kuşların şahı olup altın kanatlıdır; cfsânevi bir kuş; kanatlıların şahı; yılan ırkının düşmanı (SH 41a, 283b, 315b).
 679 1 *edgün barmış* "mükemmelen gitmiş" = skr. *sugata* "doğru yola gitmiş olan", Burkan'ın vasıflarından biri (SH 320a). Bunun ardından *biş kaṅğlar* "beş baba" geliyor; bir Burkan geleneğine göre bunlar S'ākyamuni'den önce var oldukları düşünülen Burkanlardır: 1. Vairocana (ebedi ve saf din vücûdu olarak) = *dhārma-kāya*, krş. 678,3 = 2. Akşobhya (değişmeyen hakim olarak), 3. Ratnasambhava (saadet ve zafer olarak), 4. Amitābha (bilfiil hikmet olarak), 5. S'ākyamuni (tenâsüh ve *nirmāṇakāya* olarak)—Bu sonuncusu bazan, aynı anlamda, Amoghasiddhi olarak geçer — (SH 113a; FE 400b).
 2 *yrhkançıçı köngül-lüg*, *yırçi*'nin sıfatıdır. Normal bir cümlede *-niğ*'dan sonra gelmesi gerekir idi; fakat "dörtlülük aliterasyonu" gereğince mısramın ilk sesinin *y(a)* olması lâzımdı.
 3 *yanışsuz* "tehditsiz" < *yan-ış* (Kaşg. Ğ ile yazıyor; ayrıca krş. WB. kaz.: *yanu* "a.anl."); bu son örnekten de, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki aslı ğ ve *g*'lerin düşmesi kanununa göre aslının *yanış* şeklinde ğ ile olduğunu kesin olarak anhyoruz (krş. bir de *yan-ar erügek* "işaret parmağı", Anal. Index).

- 4/5 İkna edici ve acıyan bir gönül ile S'ākya soyundan doğmuş,
5/6 başkasına yenilmemiş olan Māra'nın ordusunu yenmiş,
6/7 altından bir dağa benzer, tath ve güzel vücutlu
7/8 ey temiz S'ākyaalar hükümdarı size saygı gösteririm!
9 Maitreya'ya, Avalokiteśvara'ya, Mañjuśrī'ye,
10 mahābala (yani) çok güçlü *Vajrapāṇi*'ye,
11 saadet getiren Samantabhadra'ya Kṣitigarbha'ya
12 içten gelerek, gerçek gönülle saygı gösteririm!
13 Kauṇḍinya'ya, Licchavi'ye, Sumakuta'ya,
14 meşhur Ākāśagarbha'ya, tanrı Indra'ya,
13 övülmüş Ratnaprabhāsa'ya, Ratnaprabha'ya
16 "istekle" (?), inanç ile saygı gösteririm!
17 Simha ve Nimi'ye, Prabhaṅkara'ya, Krauñcāna (adlı) "düşman-
sız" hükümdara

- 5/6 *ṣṃnu-nuñḡ çerigi* "şeytanın (=Māra) ordusu". Māra, Burkanlıkta, Burkan'ı, "Erme"ye ulaşmaktan alkoyan beşeri ihtiras ve alışkanlıkların "şahıslştırılması"dır. S'ākyaamuni, henüz itikāfa çekilmiş bir münzevi iken, Māra'nın çeşitli hücumlarına uğrar; ilkin şeytanın güzel kızları, genç münzeviyi baştan çıkarmağa çalışırlar, fakat ilâhî güce sâhip bakışları ile bu güzel kızlar bir anda birer acüzeye dönerler; sonra Māra, dört kısımdan müteşekkil ordusu ile saldırır fakat mağlûp ve perişan olarak geri çekilir.— Māra ashnda "aşk" ve "ölüm" tanrısı idi. (SH 485b; HH 369b). *ṣṃnu* <sgd. *ṣṃnū*, krş. UJb V., 49.s.vd.
- 9 Her üçü de, Mahāyāna Burkanlığı'nın meşhûr Bodhisattvalarındandır. Bunlardan ilki (*maytri*), beş bin yıl sonra S'ākyaamuni'nin halefi olacaktır. İkincisi metnimizde çince adı ile geçiyor (*kuañsiim* = skr. *avalokiteśvara*)
- 10 *uluğ küçlûğ vçirapani* <skr. *vajrapāṇibalin* (SH 347a)
- 11 *samantabhadri* <skr. *Samantabhadra* "meşhûr bir Bodhisattva adı" (FE 563 a).
- 11 *kişiti-garbi* <skr. *Kṣitigarbha* "bir Bodhisattva adı" (FE 200 a).
- 13 *kuvdini* < *Kauṇḍinya* "Burkan'm vaazım ilk anlayan kimse" (FE 196 a).
- 13 *liçavi* < *Licchavi* "bir halk adı" (FE 426 b).
- 13 *sumakuta* <skr. *Sumakuta* "eski bir Burkan'm adı" (FE 601a)
- 14 *kükül-* <*kū + k-ül- "methedilmek"; kû "şöhret, medih" sözünün menşei (çince ?) için bk. TT X, not 440! Böyle bir yabancı menşe'e ihtiyaç var mı? Teknik terminoloji dışında yabancı menşe'ler aramak ispatı güç nazariyelere götürür.
- 14 *akaş-a garbi* <skr. *Ākāśagarbha* "bir Bodhisattva adı" (FE 87a).
- 15 *küiletil-* < *kū + le-t-il-*
- 15 *ratna prabasi* <skr. *Ratnaprabhāsa* "bir şehir adı" (FE 451 b)
- 15 *ratna prabi* <skr. *Ratnaprabha* "bir Burkan veya bir Bodhisattva adı" (FE 451 b).
- 16 *küşüş kol-* ?
- 17 *sinḡ-a* <skr. *Simha* "eski Burkanlardan birinin adı; Maitreya'dan sonra zühür edecek olan bir Burkan; bir Bodhisattva adı" (FE 594 b).
- 17 *nimi* <skr. *Nimi*, S'ākyaamuni'nin tezâhürlerinden biri; eski Burkanlardan birinin adı (FE 297 b). Metnimizde bu kelimenin eki *-ta*'dır; bu Türkçe ise, burada bulunma hâli eki bir anlam vermez; eğer bu, kelimenin bünyesine dâhil ise, o zaman da böyle bir skr. kelime *nimita* olurdu, fakat bunun "işâret, alâmet" anlamı da metnimizin gelişine uygun düşmezdi. Geriye bir yazı hatası ihtimali kalıyor ki böyle bir hatanın kabûlü mes'eleyi

- 18 büyü gücüne sâhip Āloka-cintāmaṇi'ye, dört mahārāja'ya
19 hiç ihmâl etmeden malını, mülkünü veren Vaiśravaṇa'ya
2z Sirinpath'lı (?) S'āriputra'ya, hepsine birden saygı gösteririm!
21 Tanrı kızı Sarasvatī'ye, S'riḡini'ye
22 tanrısal parıltılı Vajrapāṇi'ye, Vasuṃdharā'ya
23 eşi olmayan bir bilgiye sâhip *Sançanaçavi*'ye, Anavatapta'ya
ve
24 bir çok belâgatlı tanrılara saygı gösteririm!

Sevap tevcihi iki(nei yaprak)

680

- 1 Mahā-Brahmā, yani büyük Brahman'a, hükümdar Sujāta'ya
2 Mahābala hükümdar Deva-Indra-Prabha'ya
3 saadet getiren Udakatadi Amanç'a, Udaka-nişyanda'ya

tamamıyla halleder: Radloff nüshasında *-ta* şeklinde yazılmış olan bu ek *-ka* olmalıdır (verme hâli eki), çünkü hemen her dörtlüğün sonunda bir verme hâli eki isteyen *yükün-* "saygı göstermek" vardır. Öte yandan *Nimi* diye bir özel ad da zâten mevcuttur.

- 17 *prabanghari* <skr. *Prabhaṅkara* iki eski Burkan adı (FE 382 a)
- 17 *krñcana* <skr. *Krauñcāna* bir şehir adı (FE 198 a).
- 17 *akapdi* <skr. *akampiya* (?) "sarsılmaz"
- 18 *siti-lûğ* <skr. *siddhi* (ile mücehhez) "hedefe ulaşma; meydana gelme; tamamlanma; saadet, mükemmellik, büyü gücü" (Capp. 497 a).
- 18 *aloka-çintamani* <Āloka-cintāmaṇi "arzu incisi"
- 18 *tört mharançlar* "büyük dört hükümdar" (= *catur-mahārāja*). Bunlar dünyayı dört cihetten koruyan dört ilâhtır.
- 19 *vayşiravani* <skr. *Vaiśravaṇa* "kuzey cihetinden dünyayı koruyan ilâh; yukarıdaki dörten biridir" (FE 513 a).
- 20 *sirinpat-lûğ* ??
- 20 *şaripudiri* <skr. *S'āriputra* Burkan'ın iki gözde öğrencisinden biri (FE 526 b)
- 21 *sarasvati* <skr. *Sarasvatī* bir ilâhe (FE 583 a)
- 21 *şirigini* <skr. *S'ri* (*gini*) sekiz ilâhtan birinin adı; bir Burkan'ın anasının adı; bir kız adı (FE 535 b). Fakat kaynaklarda *-gini* şekliyle böyle bir isme rastlayamadım.
- 22 *vçirapani* (krş. not 679,10)
- 22 *vasundari* <skr. *Vasuṃdharā* bir ilâh adı (FE 475 a)
- 23 *sançanaçavi* <? belki A.Yaruk'taki *Samñyāna* olabilir, bk. J.NOBEL, *I-tsing's chin*. Version... 1958. 279.s.vd.
- 23 *anapadapiti* <skr. *Anavatapta* bir ejder hükümdarı (FE 21 b; buradaki ikinci manâ!)
- 24 *tilangur-* < *til + a-n-gur-* "beliğ söz söyleme". Kâşgari'de *til* yanında bir de *til* mevcuttur! Buraya kadar zikredilen şahıs adları, hemen hep Altun Yaruk'ta geçmektedirler.
- 680 1 *suçadi* <skr. *Sujāta* bir hükümdar adı (metnimizde de böyle!). aşağıda metnimizde ayrıca zikredilecek olan Ayodhya'nın ilk hükümdarı *İkşvāku* ile aynıdır (FE 598 a).
- 2 *mha bala tiva indira prabi* <skr. (*Mahā bala*) *deva-indra prabha*; Kaynaklarda şu şekiller mevcut: *Devaprabha* bir Bodhisattva; *Devendrarāja* "a.anl." (FE 271 ab).
- 3 *mangal-lûğ* <skr. *mangala*'lı "mutlu; saadet getiren"
- 3 *udakatadi* <skr. *Udakatadi* (??)
- 3 *amanç* < ??

- 4/5 maṇḍala'lı Ratna-S'ikhin Burkan'a ve on binlerce şehrin kurtarıcısına saygı gösteririm!
- 6 Çok şey dinlemiş olan râhip Ānanda'ya, hükümdar Mahārāt-ha'ya
- 7 ölçüsüz sevap kazanmış Mahābala, Mahādeva ve Mahāsattva'ya,
- 8 medhiye okuyan Bodhisattvalara, S'rāvakalara
- 9 överek, tâzim ile eğilerek saygı gösteririm!
- 10 Ey her şeyi bilici üstad Burkan adlı babamız,
- 11/12 daha çok evvelinden *nirvāna*'ya tamâmiyle geçip gitmiş olan kılavuzumuz,
- 12/13 hırs ve diğer ihtiraslara bağlanmayan kılavuzumuz,
- 14 güç rastlanan dilek cevheri (= *cintāmaṇi-ratna*) gibi olan umudumuz!

- 3 *udakanışanti* <skr. *Udaka-niṣyanda* "su akıntısı" (SH 433 a-385 a)
- 4/5 *ratna şiki* (krş. not 678, 19)
- 6 *anant* <skr. Ānanda, Burkan'ın en çok sevdiği ve hemen bütün vaazlarını dinlemiş olan bir şagirdidir; bu yüzden metnimiz de onu, "çok iştmiş" olarak vasıflandırıyor.
- 6 *mharadi* <skr. *Mahārātha* bir hükümdar adı (FE 425 a).
- 7 *ülgüsüz buyan-ılg* "ölçüsüz sevap kazanmış", *ül- "paylaşmak" (krş. *üle* -<? "paylaştır-mak") *ül-gü* "taksim, pay", *ülgü + süz* "taksimi, paylaşılması mümkün olmayan; çok", *buyan* <skr. *puṇya* "dinî bir eserin yazılmasından, yazdırılmasından, okunmasından, dinlenmesinden; herhangi bir dinî bağıştan, hayrattan, vakıftan hâsıl olacak sevap". Kelime manası "doğru, iyi, güzel, me'sut, temiz, kutlu vb." (Capp. 256 a).
- 7 *mḥabali mḥadivi mahasatvi* (hintçe şekilleri için bk. metnimizin tercümesi). Bu üç şahıs Altun Yaruk'un 26. bölümünü teşkil eden *Aç bars* hikâyesinin üç kahramamdır (Radloff neşrinde: 607, 1 vd.).
- 8 *S'arak* <skr. *śrāvaka* "Burkancı öğrenci"; bilhassa Mahāyāna metinlerinde (ki bizim metnimiz de böyle bir metindir) "Hīnayāna Burkancılığı mensûbu, öğrencisi" anlamına gelmektedir (FE 535 a).
- 11/12 *indin kıtıg* "öbür kıyı, karşı sâhil" = skr. *nirvāna*. Uygurcada pek ender olarak kullanılan bu terkipteki *indin* belki de şahıs zemiri 3.şhs.*i+ ile ilgili olabilir: *i+n+tin* "oradan, ötedeki (kıyı)"; krş. *inçe* <*i+n+çel* (bk. A.v.Gabain, *Briefe...* SBAW 1938. not. 1810).
- 11/12 *yoğunç* "ortasından geçme" <*yoğ-unç, krş. *yoğur*-, *yoğurunçsuz*, TT VI 62.s., dip notu.
- 12/13 *yuklanmaksız* "bağlanmayan" <*yuk-ul-un-, krş. C Cumanicus *yuq*-, *yux*-. "a.anl."; daha da ileri gidip *yu-k- şeklinde de düşünebiliriz. Kâşgarî'deki *yuk* "çanak bulaşığı, kap-taki bulaşık" (yani "yapışıp kalmış olan şey", burada özellikle kir!) da bir *yu- kökünü destekliyor: "yapışmak?", -k- için bk. AGr. § 160.
- 14 *alp tuşuşulug çintamani erdini* "rastlanması, bulunması çok güç olan arzû insici" (< *cintāmaṇi-ratna*). Geleceğe göre bu inciye sâhip olan bütün arzu ve dileklerine kavuşur imiş. Burada da Burkan, böyle "rastlanması, bulunması çok güç" kıymetli bir inciye benzetiliyor; zira Nirvāna'ya ulaşabilmek için sayısız hayatlardan en az birinde herhangi bir Burkan ile buluşmak ve onun vaazını dinlemek şarttır. Burkanlar da, ender rastlanan inciler gibi, yeryüzüne pek nâdir olarak inerler; bu yüzden Burkancı metinlerinde mü'minler, ileriki hayatlardan birinde bir Burkan ile buluşmayı temenni ve arzu etmektedirler.

- 15 (Ey) vücut ile bulunması mümkün olmayan yerlerdeki,
- 16 sevap ve hikmet bitkilerinin meyvası,
- 17 elemsiz, kaygusuz, boş, akmayan ve çok bahtiyar,
- 18 bozulmayan, ebedî ve sessiz *nirvāna* şehrinin sâkini!
- 19/20 (Ey) şekli ve görünüşü tasavvur edilip de (kendisine) ulaşıla-mayan, tutulamayan bir ışığa sâhip olan,
- 20/21 arzûlanan bir şekle girip altından dağ silsilesi gibi olan,
- 21/22 bakmaya doyulmayan *kudirak* (?) (adlı) inci gibi *Iksvaku* sü-lâlesinden
- 22/23 meşhûr hükümdar *śuddhodana*'nın *şu-tsi* incisi!
- 24 Başka bir yoldan giden (??), hiç de bitmeyen, tükenmeyen meşhûr ve bahtiyar *jambūnadi* altını (gibi) parıldayan
- 1/2 fevkalâde, kutsal ve bahtiyar, büyük Mahāmāyā hâtinun
- 2/3 saygı değer *narkata-rahta* gibi denem bir mücevheri haşmetle dünyaya geldi.
- 5 Kut'u ve sevabı sayılsa, hiç ölçülemez
- 6/7 *kusar kusar* sevaplı, yedi cevherli *kut* dağında,
- 7/8 bahtiyar *vajrāsana*, (yani) elmas tahtın (?)
- 8/9 *kutulu mantılı turur*, herkesin şöhret ve bahtiyarlığı olmuş

- 15 Bu mısraın manası, "maddî imkânlarımızla ulaşamadığımız yerlerde", yani bir çeşit Burkanların yer ve zamandan münezzele olduğu söylenmek isteniyor.
- 19/20 Kişi oğlu Burkanların şekil ve görünüşünü tasavvur edebiliyor fakat ona ulaşamıyor. Gerçekten dikkate değer bir tasavvur! *kōngülker*- "düşünmek, tasavvur etmek" <**kōngül* + *ük-er*- (krş. AGr. § 91, 161).
- 20/21 *başguk* "sıra dağ" <**bas-ig* + *u-k*, krş. belki (ttü.) *basık*; aynı şekilde *kazık* (< *kazguk*)!
- 21/22 *kudirak* <? bir kıymetli taş (?)
- 21/22 *ikşuvaku* >skr. *Iksvaku* efsânevi bir hükümdar, Subaudhu'nun oğlu, Kuşa'nın babası (FE 113 a).
- 22/23 *şudodani* <skr. *S'uddhodana* S'ākya'nın babası.
- 22/23 *şutsı* <çin. *shuei-tsing* "cevâhir, elmas" (A.v.Gabain, *Briefe...* SBAW 1938, not 2123).
- 24 *adin yolın atap* "başka bir yoldan gidip (?)"; bu tercümenin doğruluğundan kesin olarak emin değilim. **ata*- fiili "gitmek, yürümek" anlamında, bildiğime göre metinlerimizde ilk defa burada görünüyor. Bunu, büyük bir tereddüt ve şüphe ile *adaç* "ayak" sözüne bağlamak istiyorum; böylece *adaç* sözünü -k- ile fiilden bir isim olarak düşünebiliriz. Ancak bu iştikakan doğruluğu bir *ada*- fiilinin gerçekten mevcûdiyetine bağlıdır; öte yandan gene şüphe ile *ayaç*- "ayakta durmak, yürümeye başlamak" (WB, çağ.) fiilini bununla birleştireceğim: **aya-k*- (-k- için bk. AGr. § 160).
- Türkiye Türkçesindeki *adım* (a. at-) kelimesinin bununla ilgisi olamaz, aksi halde bugün bunun **ayım* şeklinde olması gerekirdi; <*at-ım* olmalı!
- 681 1/2 *çambunat* <skr. *jambūnada* (-*suvarṇa*) "J.nehrinin (altını)" (SH 481 b).
- 2/3 *mḥa-maya-a* <skr. *Mahāmāyā* Burkan'ın anası (SH 436 b).
- 3/4 *markat raḥda* <skr. *markata rakta* kırmızı renkli kıymetli bir taş (SH 192 a; 311 b).
- 6/7 *kusar kusar* <??
- 7/8 *vçirasana* <skr. *vajrāsana* "elmastan taht" (SH 281 b).
- 8/9 *kutulu mantılı* <? tılsımlı kelime ??

- 10/11 Faziletleri sayılıp dökülse ulaşamaz,
 11/12 ün salmış, sekiz meşhûr ve bahtiyar *subak* ada (yani)
 12/14 hiç eksilmez devleti, ülkesi Kapilavastu şehrinin
 14/15 seçilmiş, meşhûr *gandhahastî* adlı bir fili varmış.
 16/17 (Ey) yenilmeyen ve çok büyük on güçlü,
 17/18 eşsiz ve insanların *S'ardûla* arslanı,
 18/19 saygı değer, sevimli, gurursuz, çok merhametli,
 19/21 üç soyun umudu, en üstün umudu, dayanağı!
 22/23 Pek çok övülmüş *devarşilerin* mükemmel üstâdı
 23/24 umudumuz dayanağımız ulu güneş tanrısının yakını
 Sevap Tevcibi **üç(üncü yaprak)**
- 682 1 dâima soyu en üstün *kötrüm bağlıg*
 2 *udumbara* çiçeği gibi hemen doğmuş, türemiş.
 3/4 (Ey) dolu *samsâra*'daki canlı varlıkların *tuğı yumşuk*'ıdır (olan),
 4/5 hepsinden (fazla?) övülmüş, tamâmiyle on türlü ad almış (olan),
 5/6 "ermişler hükümdârı" diye hemen övülmüş, şöhrete ulaşmış
 (olan),
 6/7 hepsini "duymuş", tutulamayan, kesin hakim!
 8 (Ey) sâkin, mütehammil, râhip kılıklı, kaplanlar beyi,
 9/10 *vahşi canlı varlık oğullarının uygun, faziletli umudu,
 10/11 insan kılıklı, durmadan parıldayan ışıklı hükümdar,
 11/12 merhametli *yalanguz* Burkan üstâdımız!
 13 (Ey) her şeyi bilici *S'âkyaların rsi'si* ,din hükümdârı,
 14 *sâde vaaz verici, üstat, ata, baba,
 15 adı yükseltilmiş dolu, mükemmel hikmetli,
 16 yiğit *S'âkyamuni* adlı * çâre(li) hakim Tanrılar Tanrısı Burkan!
- 11/12 *odruğ* "ada" krş. *otrau* (WB, tara I,1112); sondaki ünsüzün düşmesi ve Kâşgarl'deki ğ ile yazılışı, aşlınn ğ ile olduğunu kesin olarak gösteriyor. *subak* < ?
 14/15 *gantahasta* <skr. *gandhahastî* "güzel kokulu bir gül" (SH 319 b).
 16/17 *uluğ-tı* "iyice, güzelce, büyüğe" krş. *edgü+ti, katıg+ti* vb.
 16/17 *on küçlüg* = skr. *dasabala*, Burkan'a izafe edilen on güç, kaabiliyet (SH 46 b).
 17/18 *şardul* <skr. *şardûla*, krş. *gardula* "ip" (?) FE 524 a; 210 b.
 18/19 *okşançığ* "saygı değer" <*okşan-* "hürmet edilmek, yakın görülme" (İbnü Mühennâ, İstanbul 1934).
 19/21 *üç oğuş*'dan kasit burada "şimdiki, gelecek ve geçmiş zaman"dır.
 682 1 *kötrüm bağlıg* ??
 2 *udumbar* <skr. *udumbara* çiçeksiz meyve veren bir bitki; üç bin yıl sonra çiçek açacağı düşünülmektedir; bu yüzden Burkan'ın nâdir sembollerinden biridir.
 3/4 *tolu şansar*'dan kasit nedir bilemiyorum. Ancak *samsâra*, içinde yaşadığımız, *nirvâna*'nın zıddı olan, kötülüklerle dolu olan bir dünyadır.
 4/5 *on türlüg ağ*, Burkanların on adı, on vasfıdır (*Mahâvyutpatî* 1 1-vd.)
 11/12 Bu mısradaki *yalanguz*'un gramer fonksiyonu nedir?

- 17/18 (Ey) bütün üç devirdeki Burkanların yeri, durağı,
 18/19 şöhretli, "önceki hükümdar evi" adlı şehirde
 19/20 "arka" *jambudvîpa*'da övülmüş, yükseltilmiş
 20/21 Râjagrha adlı şehire, ülkeye biraz yakın!
 22 Kartal dağı, temiz Kukkuṭapâda dağında
 23 bütün on cihetteki Bodhisattvalar, Arhatlar başta olmak üzere
- 683 1 kalabalık, bütün bir cemaat tarafından
 2 sarılmış bir vaziyette vaaz vermeğe davrandığında.
 3/4 (Ey) *töleç tüzü*'deki yeryüzü nesillerinin arasında
 4/5 dört kastın en üstünü, birincisi olan *kşatriya* asıllı
 5/6 ahlaklı, güzel *tuğı yumşuk* haşmetle olmuş
 6/7 "ermişler hükümdârı", herkesin umudu (olan) Burkan üstâdımız!
 8/9 Beş Burka'nın birlikte oturduğu fevkalâde manzarayı göstererek,
 9/10 *prabhâ* denen ışıklar, parıldılar ile bütün dünyayı aydınlattı,
 10/11 birden üç kötü yoldan kurtarmak için
 11/12 beş varlık şeklindeki bütün canlıları.
 13 Fakat sonra,
 kanmaz tatlı hayat iksirine
 14 bütün din kitapları içerisinde şah olanını, hükümdar olanını
 15 kalabalık canlı varlıklara, altından ağzıyla
 16 sevinçten oynayacak bir şekilde şerh etti ve bu kitabın anlamını,
 17/18 *isiz* dinin, şeriatin zor temin edildiğini düşündürdü
- 17/18 *irig* "yer" krş. *erü* "ikaametgâh, sükûnet, yerleşme" (WB I 774 kaz.). Bu modern şekildeki -l uzun yuvarlak ünlüsü, aşlınn k ile değil de g ile olduğunu kesin olarak gösteriyor.
 18/19 *kan evi ağlıg baltık*'tan kasit hangi şehirdir ?
 20/21 *raçağrñ* <skr. *Râjagr-ha*, Burkan'ın faaliyet gösterdiği bir şehir.
 22 *kerirakut* <skr. *kukkuṭapâda* "tavuk ayağı", Burkan, bu adla anılan bir dağda sık-sık vaazlar veriridi.
- 683 3/4 *töleç tüzü* ??
 4/5 *tört oğuş* "dört kast (=sosyal tabaka)"
 4/5 *kişadirik* <skr. *kşatriya*, muharipler sınıfı; burkanlar bu sınıftan çıkar.
 10/11 *üç yavlak yol* "üç kötü yol". Burkanlara göre bütün canlılar ancak beş varlık şeklinde bulunabilirler, buralarda yeniden doğabilirler; bunların dışında hiç bir varlık şekli mevcut değildir. (ama bazı hallerde bu, beş yerine altı olarak da sayılmıştır): 1. İnsanlar âlemi, 2. Tanrılar âlemi, 3. Hayvanlar âlemi, 4. Cehennemlikler âlemi, 5. Aç ruhlar âlemi. Bunlardan ilk ikisi, bilhassa birincisi iyi ve arzûlanan varlık şekilleri olarak düşünülmüştür. Geri kalan üçünde yeniden doğum bir Burkan için iyi değil, hatta bir felâkettir. Burkanlar canlı varlıklara acıdıkları için onları bu üç kötü "yol"dan kurtarmak isterler krş. aş. not)
 11/12 bu mısra yukarıdaki not ile ilgilidir. Sonunda verme hâli eki değil de yüklem hâli eki beklenirdi.
 17/18 *isiz nom* ??

- 18/19 varlığa tâbi olan tasavvurların (= *asamskrta-dharma*) bozulacağını düşünüp
- 19/20 malın, mülkün aslının ebedî olmadığına vâkıf olup
- 20/21 Burkan'ın (= *sugata*) vaazına büyük inancım saygıyla doğdu.
- 22 Fânî olmayan büyük saadete kesin ve mâhîrâne bir şekilde yerleştiren
- 23/24 Burkan (= *sugata*) tarafından anlatılmış bu din kitaplarının şâhına
- 684 **Sevap Tevcihi dörd(üncü yaprak)**
- 24-1 iyice vâkıf olup gönlümde, râhip Ratna-vajra
- 1/2 bu, varlığa tâbi olmayan tasavvurların (= *asamskrta-dharma*) kökü ile arınıp Rkyañ Sman Tarım;
- 3 bu sebepten biz ikimiz iman edip
- 4 ölmüş olan babam râhip Udaka'yı çok düşünüp
- 5 babamı kurtaracak diyerek gayret edip
- 6 sonunda yazdırdık gücümüz yettiğince bu din kitabı cevherini,
- 7 Büyük saadet ülkesi Sukhâvatî'ye varıp (yeniden orada) doğsunlar.
- 8 Umduğumuz için canlı varlıklara fayda sağlar diye,
- 9 temeli, dibi olmayan en iyi anlamlı, din kitaplarının şâhını (yani)
- 10 elbette yazdırdık Altun Yaruğ'u.
- 11 Yiğit S'âkyamuni atamızın, babamızın
- 11/12 *asamkhyeya* boyunca katlandığı ızdıraplar için
- 12/13 birazıcık (?) minnettarlık duygularıyla,
- 13/14 bu yüzden yazdırdık bu Altun Yaruğ (adlı) kitabı.
- 15 Ākāśa yani gökteki Brahman ve Indra tanrıların,

18/19 *iğiglig nom* "varlığa tâbi olan tasavvur" = skr. *samskrta-dharma*. Kelime anlamıyla *iğiglig* (<*it-ig+lig*) "teçhiz edilmiş, süslenmiş, bezenmiş" demektir. Bu tasavvurlar ebedî değildir, bir anda doğarlar ve aynı anda yine kaybolurlar.

24 *ratna vçir* <skr. *Ratna vajra* "ö.a."; Altun Yaruğ'u ve bu Buyan evirmek metinini yazdıran iki hayratçıdan biridir.

684 1/2 *rkyañ isman* <tib. *Rkyañ Sman*, yukarıda adı geçen Ratna vajra ile birlikte Altun Yaruğ'u ve bu metnimizi yazdıran aslen Türk iki hayratçıdan biridir. Tibet asıllı adının ardından tü. Tarım adı geliyor.

1/2 *iğigsiz* "varlığa tâbi olmayan (tasavvur)" = skr. *asamskrta-dharma*. Bu tasavvurlar, adından anlaşılacağı üzere ebedîdirler, doğmamışlardır, yok da olmazlar.

7 *sukavati* <skr. *sukhâvatî*, Bodhisattva Amitâbha'nın cenneti. Burkanlık aslında "cennet" kavramını tanımadı; sonradan bu din, Hindistan'ın dışındaki ülkelerde yayılınca çeşitli yabancı din tasavvurlarının etkisinde kalarak bir çok unsurları kendi sistemi içerisine almış ve fakat bunları, asıl temel fikirlerini değiştirmeyecek şekilde kaynaştırmasını bilmişti. İşte meselâ bu cennette doğan bir canlı varlık, onun burada doğmasını sağlayan *karma* tükenince yeniden bir başka varlık şeklinde doğmak zorundadır.

15 *akaş* < *ākāśa* "gök".

- 16/17 *akladi* (?) ve dört *mahârāja*, güneş, ay seyyâre (= *graha*) ve yıldızların,
- 17 artıp, fazlalaşıp güçleri, kuvvetleri
- 18 temiz dini, şeriatî dâima korusunlar.
- 19 Aşağıda kara toprağa destek olan ejder hükümdarlarının,
- 20 bundan sonra erkek, dişi ruhların,
- 21 artıp, fazlalaşıp din güçleri,
- 22 iyice bu ülkeyi dâima korusunlar.
- 23 Yeryüzüne: Saadetli ve altın asıllı yer tekerleşine!
- 685 1 Dağlara: Saadetli Sumeru dağı ve yedi altın
- 2 dağa!
- 3 Sulara: Saadetli Anavatapta gölü ve yedi göle!
- 4 Kıt'lara: (= *dvîpa*) Saadetli-
- 5 -yütürü asıllı Jambûdvîpa'ya!
- 6 Ağaçlara: Saadetli *kalpavarkaş* (?) çiçeklenmiş *S'âla*-ağacına!
- 7 Tanrılara: Saadetli Brahman, Indra, güneş, ay ve yıldızlara!
- 8 Ülkeye:
- 9 Saadetli Su-çou şehrinin ülkesine, devletine!
- 10 * Kemiklere(?): Saadetli Uygur soyunun yayılmasına!
- 11 Bu sūtra cevherinin parlak gücü sayesinde
- 12 güçlü hükümdar K'ang-hi'nin adı parlasın,
- 13 eksilmeksizin devleti on binlerce yıl bâki kalsın,
- 14 zahmetsizce devleti, milleti mes'ûd olsun!
- 15 Tevcih ederiz biz bu sevâbı Kü Hua manastırına,
- 16 geçmişteki gibi mükemmelleşip parlak olmasına,
- 17 devleti ve milletinin, dinî geleneklere sıkı-sıkıya bağlanmasına,
- 18/19 gönülden sevinip iyi amellere gayret göstermesine.
- Yazdırılmış olan bu Altun Yaruğ (adlı) din kitabı cevherinin *adhîşhita*'sı sayesinde,
- 16/17 *grh* <skr. *graha* "seyyâre", krş. TT VII.
- 20 *vaşşik* "ruh", krş. o.f.a. *vaşş*, krş. TT. VII.
- 685 1 *sumir* <skr. *sumeru* bir dağ adı (FE 601 b)
- 2 *anupatat* <skr. *anavatapta* Tibet'te bir gölün adı (FE 21 b)
- 3 *divip* <skr. *dvîpa* "kıt'a" (FE 274 b)
- 4 *çambudivip* <skr. *jambûdvîpa* "Sumeru dağının güneyindeki kıtanın adı" (SH 298 a)
- 8 *sükçi*, belki Su çou şehri olabilir (bk. AGr.: *suğçu*?)
- 9 *süñgük* kelime anlamıyla "kemik" fakat burada "soy, ırk, millet" anlamına gelmeli, fakat nasıl?
- 11 *kañğ-şi* <çin. *K'ang-hi* Çin hükümdarı Şeng-tsu'nun mührü, 1662-1722, bk. AGr.

- 19/20 evvelec göçmüş olan ana ve babalarım (yeniden) doğsunlar Sukhāvati (cennetinde).
- 21/22 Sadaka sâhibi Ratna-vajra, Rkyañ Sman Tarım ve herkesle birlikte
- 22/23 Burkanlar ülkesinde (=buddha-kşetra), sonunda doğahım.
‘Sevap Tevcih’ beş(inci yaprakta) sona (erdi)
- 686 1 Bu “Sevap Tevcih”ni yazmış olan kâtiplere gelince:
2 Râhip S’ikşâpada Mañgala, râhip Suvasdi,
3 râhip Bilge Taluy ve şabi (=râhip namzedi) Buşi Edrem,
4 dördümüz birlikte saygıyla yazdık.
5 Öte yandan sadaka sâhiplerine gelince:
6 Şabi Ratna-vajra, Rkyañ Sman Tarım;
7 öte yandan kız kardeş, güveylerim, gelinler,
8 akraba ve güvey, Küneli Çeçek kız,
9 güvey Buşi Edrem, Kübuke Çeçek kız,
10 erkek kardeş, şabi Edgü Taluy, Çınar Çeçek kız;
11 oğlum Şasık ve başkalarının
12 yıl ve ay tehlikeleri durulsun, yatışsın.
13 K’ang-hi’nin saltanat devrinde, Tai-Ts’ing sülâlesinin 27.
yılında,
14 ağaç unsuruna âit olan *iu*-ejder yılında, 10. dolun
15 ayın 30. günü, (yani) Bodhisattva Mañjuśrî’nin yeryüzüne
16 indiği *ir* – domuz gününde (=22.XI.1688),
17 Kü yi Hua manastırında büyük cemaat ile
18 birlikte *prati-sthâpana* yapıldı.
19 Sonraki asillere istihâmımız olsun!
20 *om supratisthâ suu vajra yi svâhâ*
21 *mañgalam!*

- 686 1/4 Burada Altun Yaruk’u dolayısıyla bu parçayı yazan kâtipler zikrediliyor. 12. satıra kadar olan kısımda da bunların akraba ve yakınları zikredilerek sevâba iştirâk ettiriliyor.
- 13 *tay çinğ* <çin. *Tai-ts’ing*. Çin’de 1644-1911 yılları arasında hüküm sürmüş olan Mançu hânedâm. Bundan sonraki satırlarda metnin yazılış tarihi tesbit ediliyor 22 kâsim 1688! Bu tarihten hemen bir yıl önce de Altun Yaruk’un kendisi yazdırılmıştı.
- 19 Hemen her metnin sonunda kâtipler, gelecek nesillerden, metnin yazılış sırasında muhtemelen işlenmiş olan hatalar yüzünden özür dilerler; burada bununla ilgili cümle kısaltılarak verilmiştir.

Metnin son kelimeleri aslında tam mânâsı olmayan büyüklü sözlerdir.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- W. RADLOFF, S.E. MALOFF, *Svarṇaprabhāsa*. BB 17. 1913. (678-686 s.).
— *Versuch e. W. s...* (WB)
- W. BANG, A.V. GABAİN, G.R. ARAT, *Türkische Turfantexte I-X*. (TT)
Kâşgarlı... (B. Atalay neşri)
- A. v. GABAIN, *Briefe d. Hüen-tsang...*
— *Altürkische Grammatik*, 1950. (AGr.)
- W. E. SOOTHILL, L. HODOUS, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*,
London 1937. (SH)
- F. EDGERTON, *Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary*, N. Haven 1953 (FE)
- H. HACKMANN, *Erklärendes Wörterbuch zum Chinesischen Buddhismus* (neşreden J. Nobel; eser henüz tamamlanmamıştır), Leiden 1951-4. (HH)
- D. SCHLINGLOFF, *Die Religion des Buddhismus II; Der Heilsweg für die Welt*, Sammlung Götschen 770. Berlin 1963.
Mahāvīyutpatti, Mahāyāna Burkancılığının terminoloji lügatidir. (Wogihara Unrai neşri: Tokyo 1927.)
- C. CAPPELLER, *Sanskrit-Wörterbuch*, Berlin 1955 (Capp.)

Not: R. R. ARAT’ın *Eski Türk Şiiri* (1965) adlı eseri, bu yazı dizildikten sonra elime geçtiği için, bir çok hususlarda bu değerli esere atıf yapamadım.

BİR "RUNİK" HARFİN FONETİK DEĞERİ HAKKINDA

Talât Tekin
Berkeley, Cal.

Eski Türk "runik" yazısını 1893'te büyük bir başarı ile çözen ve okuyan Da nimarkalı dilci Vilhelm Thomsen (1842-1927) başlıca İl-itmiş (Şime-Usu) yazıtı ile Yenisey yazıtlarında kullanılan 𐰇 harfini Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında kullanılan 𐰇 (ş) harfinin bir çeşidi saymıştı (bkz. *Ins.*, s. 37 = *Afh.*, s. 62, not 2). Thomsen'e göre bu harf aslında ş sesini temsil etmekle beraber çok kere art vokallı kelimelerdeki s ünsüzünü göstermek için de kullanılır. Thomsen böylece 𐰇 (s²) ve - Tonyakuk yazıtı için - 𐰇 , 𐰇 harfleri hakkında ortaya "koyduğu çifte fonetik değer" nazariyesini (bkz. *Ins.*, s. 38 = *Afh.*, s. 63), aksi istikametten olmak üzere, 𐰇 harfine de teşmil etmiş ve alfabe tablosunda bu harfin ses değerini ş ve s¹ olarak göstermiştir. (bkz. *Ins.*, s. 9 = *Afh.*, s. 31).

Son zamanlarda Orhon ve Yenisey yazıtları üzerinde yaptığımız araştırma ve çalışmalar bizi bu harfin fonetik değeri konusunda Thomsen'inkinden farklı bir sonuca götürdü. Bu iki işaret, yani 𐰇 ile 𐰇 (ş) arasında gerçekten büyük bir benzerlik varsa da (birinde çatalın başlangıç noktasında ufki olarak çizilen çizgi öbüründe kanatlardan biri - umumiyetle sağ kanat - üzerinde ikinci kanada paralel olarak bulunmaktadır) fikrimizce bunlar ayrı sesleri temsil eden iki ayrı işaret tir: 𐰇 harfi daima ş'yi temsil eden bir işaret olduğu gibi, 𐰇 veya 𐰇 işareti de aslında s¹i, yani art vokallı kelimelerdeki s sesini gösteren bir harftir. Bu görüşümüzün dayandığı deliller şunlardır:

1. 𐰇 harfi, ş sesinin 𐰇 veya başka hususî bir işaretle gösterildiği birçok yazıtta s¹ yani art vokallı kelimelerdeki s değerindedir. Bu noktayı iyice belirtmek için söz konusu yazıtlarda bu harflerle yazılan kelimeleri aşağıya aktarıyoruz:

a) Barlık II (Orkun, III, s. 62; Malov, s. 21):
s¹ ile: $\text{𐰇}\text{𐰇}\text{𐰇}\text{𐰇}\text{𐰇}$ = *kañsız* (1), $\text{b}^1\text{UñUs}^1\text{Uz}$ = *buñusuz* (3)
ş¹ ile $\text{y}^1\text{şmd}^1\text{A}$ = *yaşında* (1), $\text{k}^1\text{ş}^1$ = *kışı* (2)

b) Barlık III (Orkun, III, s. 63; Malov, s. 22):
s¹ ile: $\text{s}^1\text{ñUn}^1$ = *sañun* (1), $\text{b}^1\text{UñUs}^1\text{Uz}$ = *buñusuz* (2)
ş ile: $\text{r}^2\text{mş}$ = *ermiş* (2)

c) Kemçik-Cirgak (Orkun, III, s. 79-85; Malov, s. 73-75):
s¹ ile: s^1m = *asım* (a, 2)¹, s^1y^1 = *say* (a, 5)², $\text{s}^1\text{r}^1\text{g}$ = *sarig* (a, 5), s^1m = *asım* (b,3)³, $\text{s}^1\text{ñm}^1$ = *sañmak*? (b,3)
ş ile: aşm = *eşim*? (a, 1), $\text{aşn}^1\text{uk}^1$ = *aşnukı* (a, 2), $\text{taşr}^1\text{U}$ = *taşırur* (a, 2), $\text{ğğd}^1\text{aşm}$ = *kağadaşım* (a, 3), $\text{aşn}^1\text{uk}^1$ = *aşnukı* (a, 4), $\text{aşn}^1\text{m}$ = *eşintim*? (a, 4)⁴
 $\text{b}^1\text{aşıçAl}^1\text{r}^1\text{İm}$ = *baş-ıçalarm* (b, 2), $\text{y}^1\text{şıçA}$ = *yaş-ıça* (b, 2)), $\text{aşn}^2\text{y}^1$ = *şanyı*? (b, 3), şm = *eşim* (b, 3), $\text{y}^2\text{t}^2\text{mş}$ = *yetmiş* (b, 4), $\text{y}^1\text{aşm}$ = *yaşım* (b, 4), İtmş = *altmış* (b, 4), ğaşğA = *ağuşğa*? (b, 5)

c) Kemçik-Kayabaşı (Orkun, III, s. 89-90; Malov, s. 44):
s¹ ile: $\text{s}^1\text{ñUn}^1$ = *sañun* (6)
ş ile: $\text{k}^1\text{ş}^1$ = *kışı* (4), çİğşİ = *çigşi* (5), $\text{kşd}^2\text{md}^2\text{A}$ = *keşdimde* (5), çğşİ = *çigşi* (5), $\text{b}^2\text{İt}^2\text{mİşİn}^2$ = *bitimişin* (7)

d) Minusinsk (Orkun, III, s. 95-98; Malov, s. 75-78):
s¹ ile: $\text{s}^1\text{UğUr}^1$ = *suğur* (c, 2)⁵
ş ile: kđışm = *kadaşım* (a, 2), $\text{y}^2\text{t}^2\text{mş}$ = *yetmiş* (b, 1), $\text{y}^1\text{şmA}$ = *yaşıma* (b, 1), $\text{y}^2\text{t}^2\text{mş}$ = *yetmiş* (b, 1), şm = *eşim* (b, 2), şz = *eşiz*? (b, 2), kđışm = *kadaşım* (c, 1), $\text{b}^1\text{ğışmA}$ = *bağışma* (c, 2), $\text{y}^1\text{şİ}$ = *yaşı* (d, 1)⁶

1 Bu kelimeyi Orkun *erim* (III, s. 79), Malov ise *eşim* (s. 73) okuyor. Halbuki bu harf grubu fotoğrafta (bkz. Malov, s. 75) açık olarak s¹m'dir. *As* kelimesi burada "cariye" mânasında (bkz. Kâş., I, s. 80) olsa gerektir. Böylece bu satırdaki *yetmiş* *aşnukı* *asım* ibaresi "yedi eski cariyem" demek olur.

2 Malov bu yazıtta 5. satırın başında s¹y¹g harf grubunu *es yat eg* gibi garip bir tarzda okuyor (s. 73). Orkun ise aynı grubu *saytığ* okumuş ve "saydık (?)” diye tercüme etmiştir (s. 79). Bize göre ilk iki harf "çakıl taşı, kum, çöl" mânaları ile Kazakça, Kırgızca ve Altay dialektlerinde bugün de kullanılan *say* kelimesinden başka bir şey değildir. Satır şöyle başlamaktadır: *say tog sarig altunum...* Bu ibareyi şöyle tercüme edebiliriz: "çakıl taşı (veya kum) gibi (yani, pek çok) sarı altunların...". *Say* kelimesi için krş. Kırg. *sayda sanı kumda izi çok* "kendisinden hiçbir âlâmet yok".

3 Malov, s. 75: *eşim* (?); Orkun, s. 80: *elim*. Her iki okuyuş da yanlıştır.

4 Krş. $\text{ç}^2\text{d}^2\text{m}$ = *çindim* (Uyug-Arhan, 2).

5 Malov kelimeyi yanlış olarak ş ile okuyor: *Soğur* (s. 77). Bizece, has isim olduğu muhakkak olan bu kelime *Suğur* isminin bir varyantıdır.

6 Minusinsk yazıtının üçüncü cephesinde s¹ky²Ü olarak verilen bir harf grubu vardır. Bu grup Orkun *eşkeyü* (s. 96), Malov ise *eşükeyü* (s. 77) diye okuyor. Yazıtın elle çizilmiş kopyasında (Orkun, III, s. 98) ilk harf ya r¹ ya da l¹ okunabilir. Bu yazıtta ş sesi 𐰇 harfi ile gösterildiğine ve 𐰇 işareti de s¹ olduğuna göre bu harf ne ş ne de s olabilir. Biz bunu *elkeyü* diye okuyor ve bir *elke* - "defnetmek?" fiilinin ü'lü zarf-fiil şekli sayıyoruz (krş. Kâş. *eşük* "örtü, ölünün mezarı üstüne serilen ipek kumaş". Bütün ibare şöyledir: *kadaşım eren elkeyü yoğladınız*).

- e) Altın-Köl I (Orkun, III, s. 101-103; Malov, s. 53-55):
 s¹ ile: t¹s¹r¹ = *atsar* (a, 2)⁷, t²Ut¹s¹r¹ = *tutsar* (a, 2)⁸, b¹r¹s¹ = *bars* (a, 2),
 s¹ŪñA = *soña* (b, 3), b¹r¹s¹m = *barsum* (b, 3)
 ş ile: y¹ş = *yış* (b, 3), t²Uşr²t²ñz = *tüşürtüñüz* (c, 3)
- f) Çakul II (Orkun, III, s. 117; Malov, s. 37):
 s¹ ile: b¹r¹s¹ = *bars* (1)
 ş ile: şd¹A = *şad(d)a* (3)
- g) Çakul IV (Orkun, III, s. 118-119; Malov, s. 36):
 s¹ ile: y¹ñŪs¹ = *yalñūs* (1)
 ş ile: y²İş = *yış* (2)⁹, şİm = *eşim* (2), k¹d¹şl¹r¹mA = *kadaşlarım* (2),
 y¹şmd¹A = *yaşımda* (3)
- ğ) Çakul V (Orkun, III, s. 119-120; Malov, s. 39-40):
 s¹ ile: b¹r¹s¹ = *bars* (1)
 ş ile: k¹d¹şm¹kA = *kadaşımka* (3)
- h) Çakul VI (Orkun, III, s. 120; Malov s. 40):
 s¹ ile: pAs¹İ = *apası* (1), s¹m = *asım* (4)¹⁰
 ş ile: kİşmA = *kişime* (3), k¹d¹şm = *kadaşım* (4)
- ı) Uybat III (Orkun, III, s. 144-145; Malov, s. 61-62):
 s¹ ile: t¹Ut¹s¹r¹ = *tutsar* (a, 1), s¹b¹k = *sabak* ? (a, 2), b¹s¹r¹ = *basar* ? (a, 2),
 s¹ñŪn¹ = *sañun* (b, 3)
 ş ile: Ud¹ş = *uduş* ? (b, 6), b¹şl¹y¹U = *başlayı* (c, 2), y¹şmd¹A = *yaşımda*
 (d, 1)¹¹.
- ı) Uybat V (Orkun, III, s. 147; Malov, s. 65):
 s¹ ile: kştu¹k = *kasuk* ? (1)
 s ile: t¹ş = *taş* (1)

7 Orkun kelimeyi *at aşar* "at aşan" diye okuyor (s. 101). Bu yazıtta ş sesi ^ işareti ile gösterildiği için bu okuyuş kabul edilemez. Malov, doğru olarak, *atsar* okuyor (s. 53)

8 Orkun bu kelimeyi de *ut aşar* diye okumuş ve "öküz aşan" diye tercüme etmiştir. Malov'a göre ise kelime *utsar*, yani *ut*- fiilinin şart şeklidir. Bizece kelime önündeki t, işareti ile beraber *tutsar* okunabilir. Bu taktirde *atsar alp ertüñüz* (i) *tutsar küç ertüñüz* "attığınız zaman zorlu idiniz, tuttuğunuz zaman güçlü idiniz" gibi birbirine her bakımdan paralel iki cümle elde edilir.

9 Orkun kelimeyi yanlış olarak *yış* okuyor ve yine yanlış olarak "genç (?) " diye tercüme ediyor (s. 119). Kelime Malov'un lügatçede (s. 106) Tatarca olarak kaydettiği *yış* "bol, sık" kelimesinin ince şekli olmalıdır: *yış eçi-eşim kadaşlarım a adırılı bardım a* "ey kalabak hısım ve akrabalarım! (Sizlerden) ayrılıp gittim ey!"

10 Kelimeyi Orkun da (s. 110), Malov da (s. 40) *eşim* okuyor. Halbuki bunu takibeden *kadaşım* kelimesi ş ile yazılmıştır. Birinci kelime *eşim* olsaydı hiç şüphesiz ki o da ş ile yazılırdı. Satır bizece şöyledir: *buñ a asım kadaşım yıt a* "eyvah! kadınlarım, akrabalarım, yazık!"

11 Bu yazıtta s² ile yazıldığı bildirilen aş (a, 1) ve kalmış (b, 5) kelimelerinin imlâsı şüphelidir. Burada s² bir kopya hatası olabilir.

- j) Keçilig-Höbu (Malov, s. 81-83):

s¹ ile: s¹Ub¹Um = *subum* (6), s¹İğr²mA = *sıgırım e* (7)

ş ile: şUb¹Uş = *şobuş* (1), b²eş = *beş* (2), y¹Aşmt¹A = *yaşımta* (2),
 y¹Aşmg¹A = *yaşımgâ* (2), y¹Aşmg = *yaşımg[a]* (3), b¹şl¹d¹m = *başladım* (4), t¹Aş = *taş* (4), y²et²mİş = *yetmiş* (5), y¹Aşmg¹A = *yaşımgâ* (5), k¹d¹şm = *kadaşım* (7)

- k) Abakan (Malov, s. 93-96):

s¹ ile: s¹ñŪn¹ = *sañun* (ön, 3)

ş ile: kİşd²A = *kişde* (ön, 1), t²gmş = *tegmış* (ön, 2), y¹şd¹A = *yaşda* (ön, 3),
 l¹t¹mş = *altmış* (ön, 3), Ūl²r²mş = *ölürmüş* (ön, 3), b¹şİ = *başlı* (ön, 3), t²Ūl²ş = *töliš*
 (sağ, 1), y¹şmA = *yaşıma* (sağ, 1), l¹mş = *almış* (sağ, 1), İşñA = *işañ a* ? (sağ, 2)

- l) Tava III (Malov, s. 99-100):

s¹ ile: s¹mA = *asım a* (3)

ş ile: k¹d¹şmA = *kadaşıma* (1), eşmA = *eşime* (3)

m) Podkuninsk yazıtı (E. R. Rıgdılın, "Podkuninskaya runičeskaya nadpiš", *Epigrafika Vostoka XI*, 1956, s. 59-62):

s¹ ile: l¹k¹Us¹İ = *alkusu* (1)¹², s¹İñk¹Ūr¹ = *sıñkur* (3)¹³, s¹ñŪn¹ = *sanun* (4)

ş ile: b²ş = *eb eş* (beş ?) (1)¹⁴

2. Turfanda bulunmuş ve A. von Le Coq tarafından neşredilmiş olan metin parçalarında ön ve art vokalli kelimelerdeki ş sesi üzerlerine ufki kısa bir çizgi konulmak suretiyle tadil edilmiş s¹ ve s² harfleri ile gösterilmiştir: |, ŷ

12 Rıgdılın bu kelimeyi *atakuş* okuyor (s. 60). Yazıtta ş sesi ^ harfi ile gösterildiği için bu okuyuş doğru değildir.

13 Rıgdılın bu kelimeyi de *Şıkar* diye okumuştur. İlk harf s² olduğuna ve l harfinden sonra da ñ bulunduğu göre biz kelimeyi *sıñkur* okuyor ve bunu *Sunğur* isminin bir varyantı sayıyoruz.

14 ş sesinin kendi işareti ile gösterildiği ve s¹ harfinin de art vokalli kelimelerdeki s sesini temsil ettiği Yenisey yazıtları bunlardan ibarettir. Geri kalan yazıtları konumuz bakımından iki gruba ayırabiliriz: a) ş sesini temsil eden bir işaretin kullanılmadığı yazıtlar: Altın KöI II (Orkun, III, s. 104-105; Malov, s. 55-58), Eleğes (Orkun, III, s. 179-181; Malov, s. 25-28); b) ş, s² ve s¹ harflerinin karşık olarak ş sesini temsil eden görüldüğü yazıtlar. Birinci gruptaki yazıtlar, firkimizce, ş sesinin s'ye değişmiş olduğu bir dialektle yazılmıştır. İkinci gruba giren yazıtlar, s¹ ve s² harflerinin fonetik değerini tesbit işinde güçlük arzeder gibi görünüyörlar ise de durum böyle değildir. Bir kere Yenisey yazıtlarından çoğunun güvenilir kopyaları yoktur. Yazıtlardan bir kısmının rötüşa tabi tutulduğu da malumdur. Taşlar üzerinde hasıl olan yarık ve çizgilerin şu veya bu harfe benzetildiği, böylece taşlar üzerinde düzeltilmeler (!) yapıldığını unutmamak lazımdır. Asıllarını görmek imkândan mahrum olduğumuz, güvenilir kopyalarına sahip bulunmadığımız ve mühimce bir kısmının rötüşa tabi tutulduğunu bildiğimiz yazıtların metnine ve imlâsına ne derece itimad edileceği açıktır. Bir misal olmak üzere Kızıl Çıra I (Orkun, III, s. 57; Malov, s. 78-79) yazıtından şu harf grupunu alıyorum: ççl²n²s¹m (2). Bu harf grubu şöyle bir ibarede bulunmaktadı: *bodunuma oğluma yutuzuma adırılum ççl²n²s¹m yuta buñ a* (1-2). İbareden anlaşılıyor ki söz konusu harf grubu *adırılum* kelimesine paralel bir kelimeyi temsil etmektedir. Burada s¹ olarak kopya edilmiş harf büyük bir ihtimalle t² işarettir. Eğer baştaki ç doğru ise ve aslında s² değilse, kelime *ççilintim* (<*seçilintim) olabilir ki bu da *adırılum* kelimesine şekil ve mânaca tam paraleldir (bkz. Kâş, *seşil-*, *seşlin-* "ayrılmak").

(bkz. A. von Le Coq, "Köktürkisches aus Turfan," *SBAW* 1909, s. 1047-1061; Orkun, II, s. 175-184).

3. Yine Turfan'da bulunmuş ve Thomsen tarafından neşredilmiş olan bir yaprakta ön vokalli kelimelerdeki ş tadil edilmiş s^2 işareti ile, art vokalli kelimelerdeki ş de s^1 harfinden tamamiyle ayrı olan bir işaretle, ş işareti ile gösterilmiştir. (bkz. V. Thomsen, "Ein Blatt in Türkischer 'Runen'-Schrift aus Turfan", *SBAW* 1910, s. 296-306 = *Afh.*, s. 201-216; Orkun, II, s. 57-59).

4. Turfan'da bulunmuş olan bir metin parçasında Türk "runik" harflerinden 19 tanesinin Mani alfabesi ile fonetik değerleri gösterilmiştir. Bu cetvelde s^1 işaretinin fonetik değeri sadece *as* olarak verilmektedir (bkz. A. von Le Coq, aynı eser, s. 1050).

Y (s¹) harfinin fonetik değerini böylece tesbit ettikten sonra Thomsen'i s^1 ve s^2 harflerinin çifte fonetik değeri olduğu yolunda bir teori ortaya koymağa sevkeden asıl sebebe geçebiliriz. Bilindiği gibi "runik" harfli bazı yazıt ve metinlerde ş sesini temsil eden ayrı bir işaret yoktur. Bu gibi metinlerde ş sesini temsil eden işaretin beklendiği yerlerde s^1 ve s^2 harflerinden biri bulunmaktadır. Meselâ Tonyukuk yazıtında ş harfi çok nadir olarak kullanılmıştır. Bütün yazıtta bir ş sesi ihtiva edip de Y (s) harfi ile yazılan kelimeler şunlardan ibarettir: $u\text{ş}d^1A$ = *taşda* (4), $\text{ş}d^1$ = *şad* (5). Bunlara \square (aş) işareti ile yazılan ve henüz tatmin edici bir şekilde izah edilmemiş olan $a\text{ş}g$ = *aşig?* (8) kelimesi ile 26 ncı satırdaki Σ (baş) ideogramını da katarsak bir ş harfi ile yazılan kelimelerin sayısı ancak dördü bulur. Küli Çor (Ihe-Hüşötü) yazıtında ş harfi yalnız bir defa kullanılmıştır: İşb^1r^1A = *işbara* (Batı, 2). Bir ş harfi Ongin ve Şine-Usu yazıtları ile III. Orhon (Kara-balgasun) yazıtının okunabilen kısımlarında kullanılmadığı gibi, Miran yazması ile Irk Bitig'de de hiç geçmemektedir. Bu metinlerde ş işaretinin beklendiği yerlerde ya s^1 ya da s^2 harfi bulunmaktadır.

Y (s) harfinin kullanıldığı kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da bazı kelime ve eklerin yazılışında kararsızlık vardır. Meselâ *-miş* partisip eki bilhassa Kül Tigin yazıtında Y (s) yerine çok kere | (s²) ile yazılmıştır. Bu iki yazıtta *eşid-* ve *iş* kelimeleri de daima s^2 ile yazılır. *Kişi* kelimesi de umumiyetle s^2 ile yazılmış olup ancak üç yerde (KT G 7, BK D 28, BK K 6) ş ile yazılır. Bu karışık durum *biş*, *kümüş*, *üküş* vb. gibi kelimelerin yazılışında da görülmektedir. Thomsen, işte yazıtlarda ş sesinin yazılışında görülen bu karışıklık ile bazı metinlerde s harfinin pek az, bazılarında ise hiç kullanılmamış olması karşısında s^1 ve s^2 harflerinin çifte fonetik değeri olduğu teorisini ortaya koymuştur. Fakat bütün seslerin kendilerine mahsus işaretleri ile gösterildiği, harfleri pek bol olan bir yazıtta ş sesinin - ayrı

bir, hattâ birkaç, işareti olduğu halde - niçin kendi işareti ile değil de s^1 veya s^2 ile yazılmış olduğunu anlamak zordur. Fikrimizce eski Türk "runik" yazısı fonetik ve ş sesinin yazılışında görülen bu ikilik bir $\text{ş}/s$ nöbetleşmesine veya dialekt farkına delalet eder. Malov'un ş sesinin Orhon Türkçesi edebî dilinde mevcut olduğu, fakat halk dilinde ş yerine yalnız s işitildiği yolundaki teorisine (bkz. S. E. Malov *Pamyatniki drevnetyurkskoy pişvemennosti*, Moskova 1951, s. 126) biz de katılıyoruz. Türk dil ve lehçelerinin bazılarında (Yakutça; Sagay, Beltir, Koybal dialektleri ile Hakas edebî dili; Kazakça; Sarı Uygur dialekti) görülen $\text{ş} > s$ ses değişmesinin tarihi oldukça eski olmalıdır. Kazakçadaki $\text{ş} > s$ değişmesinin $\text{ç} > s$ değişmesinden önce meydana geldiği açıktır. Aksi doğru olsaydı bu dilde ş bulunmazdı. Altay dialektlerinde iki vokal arasındaki ş sesinin sadahlaşarak j olduğunu biliyoruz: *kışı > kiji*. Aynı yerdeki ş sesi Hakasçada z dir: *kizi*. Hakasça *kizi* kelimesi, şüphe yok ki, önce bir *kisi*'ye gider, yani: *kışı > kisi > kizi*'dir. Hakasçadaki bu $\text{ş} > s > z$ değişmesi, $\text{ş} > s$ değişmesinin bir hayli eski olduğunu gösterir.

KISALTMALAR

Afh. = Vilhelm Thomsen, *Samlede Afhandlingar III*, Kopenhag 1922.

Ins. = Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (- MSFOu V)*, Helsingfors 1896).

Malov = S.E. Malov, *Yeniseyskaya pişmennost' tyurkov*, Moskova 1952.

Orkun = H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, İstanbul 1936-1941.

Diğer kaynaklar metin içinde gösterilmiştir.

Fr. W. RADLOFF'UN KAZAN RAPORLARI

Ahmet Temir

Ankara

Meşhur Türkologlardan Friedrich Wilhelm Radloff'un *Aus Sibirien* I,II adlı eserini Türkçeye çevirirken yazmış olduğum "Friedrich Wilhelm Radloff'un hayatı ve eserleri" başlıklı araştırmanın Türkçesi, adı geçen eserin I.cildinde "Giriş" olarak 1 ve Oriens dergisinin 8. cildinde de Almanca makale olarak yayınlanmıştır².

W. Radloff hakkındaki kaynakları teminde zorluk çektiğimden, onun hayatı ve eserleri üzerine 1951 de Ankara'da başladığım bu etüdü, ancak 1953 de Hamburg'da tamamlayabildim. Onun eserlerini kronolojik sıra ile tertiplerken, herhangi bir matbu makale veya kitabının unutulmaması için çok dikkat etmiş ve noksan-sız bir bibliyografya listesi meydana getirmeye çalışmışım. Bu bakımdan, bugüne kadar herhangi bir meslektaş tarafından bir itiraz ve ilâve teklifi ile karşılaşmadığuma göre, Oriens dergisindeki sözlerimi³ değiştirmek için şimdilik bir sebep göremiyorum. Ancak yukarıda ifade ettiğim gibi bu sözlerim Radloff'un "ilmi" eserleri ile ilgilidir. Bundan başka o, çarlık devri Rusya'sının bir memuru olarak Sibirya, Moğolistan, Altaylar, Türkistan ve İdil-Ural (Kazan ve Ufa)'da bulunurken, karşılaştığı meseleler hakkında hiç şüphesiz birçok gizli raporlar da yazmıştır. Bu gibi raporlardan "gizli" sayılamıyacak bazılarını, Radloff hayatta iken yayınlamışsa da⁴, esas "gizli" raporlar arşivlerde muhafaza edilmiş ve belki kısmen halâ da muhafaza edilmektedir. Radloff'un Sibirya, Moğolistan, Altaylar, Türkistan ve Kırım'da bulunduğu zaman Rus hükümetine verdiğini tahmin ettiğimiz gizli rapor-

1 W. Radloff, *Sibirya'dan* (Aus Sibirien). Mf. V. Bilim Eserleri Serisi, Rus Bilim Eserleri 3. İstanbul, Maarif Basımevi.

I₁: 1954, I,XX+258 s.(Önsöz:s.V; Giriş:s. VII-LXX; metin: 258 s.) +Radloff'un resmi ve 4 levha. Diğer ciltleri: I₂: 1956, 259-631 s; II₁: 1956, X+299 s.; II₂: 1957, 300-555 s.

2 *Leben und Schaffen von Friedrich Wilhelm Radloff* (1837-1918). Ein Beitrag zur Geschichte der Türkologie. Oriens VIII,1,1955, s. 57-93.

3 "Ich hoffe, dass die von mir zusammengestellte Bibliographie der Werke von Fr. W. Radloff lückenlos ist, die Besprechungen konnten jedoch nicht erschöpfend behandelt werden". Oriens VIII, 1, 1955, s.71.

4 Bk. Oriens VIII,1,1955,s.72; Nrr. 2,3,4,5,6,7; s. 73; Nrr. 14, 16, 20; s. 74;Nrr. 22,29,33; s.76; Nr. 51 v.b.

lar hakkında şimdilik açık bir bilgimiz yoktur, ancak 1872-1882 yılları arasında "müslüman mektepleri müfettişi" olarak Kazan'da bulunduğu zaman Rus maarif müdürlüğüne yazdığı beş raporu, 1936 da Moskova-Leningrad İlimler Akademisi tarafından neşredilen bir eserde yayınlanmış bulunuyor⁵.

"Radloff'un hayatı ve eserleri" üzerine malzeme toplarken, onun Kazan raporlarını içine alan bu eseri göremediğime çok müteccsimim. Şimdi, bu 5 raporu da ilâve ederek, "Radloff'un hayatı ve eserleri" hakkındaki araştırmamı ayrı bir broşür halinde yeniden yayınlamak üzere hazırlamaktayım. Bu yazımda ise Radloff'un Kazan raporlarından bahsetmekle yetineceğim.

I. Rapor: Nisan 1873 (Agrarniy vopros. s. 464, not 42)

Tam metin halinde yayınlanmamış olan bu raporun mevcudiyetini, *Agrarniy Vopros*'un bir notundan öğreniyoruz. Bu yüzden, adı geçen notun bazı cümlelerini burada tercüme ederek vermekle yetineceğiz. Radloff'un aşağıda sözü geçen 26 Haziran 1875 tarihli raporu için yazılan 42. notta şöyle denmektedir:

"Radloff'un tarafımızdan yayınlanan bu raporundan başka, elimizde, Nisan 1873 tarihini taşıyan başka bir yazısı daha vardır. Radloff, Tatar cemaatinin, tahsil bakımından zararlı bir istikamete alabileceği halde olduğunu ve Dinî idare Merkezinin, islâm dünyasının ayırıcı hareketlerini çok desteklediğini belirttiğinden sonra: bu durumu yalnız tahsil vermekle değiştirmek mümkün değildir, burada, tahsilin neticesini kolaylaştıracak başka idarî tedbirler de lâzımdır, demektedir. Bu gibi tedbirler arasında ileri sürülen meseleler bilhassa şunlardır: mevcut câmililerin azaltılması, Orenburg'daki Merkez Müslüman Dinî idaresinin yeni baştan tanzimi, din adamları kadrosundan arta kalan kimselerin katî olarak alıştırılması. Anlaşılan Radloff'un raporu, hemen o sırada İçişleri Bakanlığında başlanılan yukarıda bahsettiğimiz ıslahat teşebbüsleri ile birleşmektedir. Bu ıslahat tam olarak tahakkuk ettirilememiştir. Fakat Rus hükümeti, Maarif Nezareti Mecmuasının 2 Şubat 1870 nüshasında yayınlanan programa göre ve ruslaştırma siyasetinin bir devamı olarak, Tatar mektepleri ile ilgili bir takım idarî teşebbüslerde bulunmuştur.

İlk olarak, yeniden işlenen programın başarılı bir şekilde tatbiki maksadiyle, 18 Eylül 1871 de, Kazan Maarif bölgesi için, Tatar, Başkurt ve Kırgız mektepleri müfettişliği adı altında yeni bir memuriyet meydana getirilmiştir. Bir yıl sonra da (26 Ekim 1872), 240 kişilik kapalı bir müessese şeklinde Kazan Muallim Mektebi açılmıştır ki, burada Ruslarla birlikte İdil boyundaki diğer milletlerin mensupları da okuyacaklardı. Kazan Muallim Mektebi müdürlüğüne tayin edilen İl'minskiy, açılış esnasında, bu müessesenin, ruslaştırma maksadiyle meydana getirildiğini açıkça ifade ederek, 26 Ekim 1872 tarihli merasimde: "Kazan Muallim Mektebinin

5 *Agrarniy vopros i krest'yanskoe dvijenie 50-70-h godov XIX v. Tatarskaya ASSR. Materiali po istorii Tatarii vtoroy polovini XIX veka, I. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1936, LXXX+512 s. Trudi İstoriko-Arheologičeskogo İnstitutu, Tom XVI. Materiali po istorii na odov SSSR, vıp. 6.*

yakın gayesi, Rus ve diğer milletlerin köy mekteplerine öğretmen yetiştirmek, uzak ve umumî gayesi ise, Rus olmayan milletleri, maarif yolu ile Ruslara yaklaştırmaktır” demiştir. 2 yıl sonra da gerek hükümet bütçesinden, gerek mahallî idarelerden yardım gören veya hususî olarak evlerde idare edilen müslüman mektepleri üzerinde Rus hükümetinin kontrol ve baskısının arttığını görüyoruz. Mektep ve medreselerde rusça okutulması teşebbüsü de bu cümledendir. Fakat sonraları bu iş tavsamış ve hazırlanan yeni projelerin üzerinde durulmamıştır. Rus hükümeti müslüman ahalinin mukavemet ve hareketinden ürkererek, zorla rusça okutma projelerini ikinci plâna atmıştır. Fakat, bu hal, ruslaştırma hareketinden vazgeçildiği manâsına gelmemelidir, Rus hükümeti, sonraları daha müessir, fakat daha gizli tedbirlerle müslüman mekteplerine karşı mücadeleyi devam ettirmiştir”.

II. Rapor: 1873 (Agrarny vopros. s. 311 f)

Radloff bu raporun başına mevzuunu yazmamış ve tarih de atmamış ise de, ilgili makamlar tarafından eklenen 23 Mayıs ve 29 Mayıs tarihli haşiyelere bakılarak en geç 21 Mayıs 1873 tarihinde yazılmış olduğu neticesine varılabilir. *Agrarny vopros* adlı kitabı çıkaran heyet bu raporun başına şu açıklamayı ilâve etmiştir:

“1873 ne pozdnee maya 21.— *Dokladnaya zapiska* inspektora tatarskih, başkırskih i kirgizskih şkol V.V. Radlova upr— şçemu M.N.P. o soprotivlenii mull vvedeniyu russkogo yazıka ve medrese”.

(1873, 21 Mayıstan da geç değil.— Tatar, Başkurt ve Kırgız mektepleri müfettişi V.V. Radlov’un, medresede Rus dili okutulmasına karşı mollaların mukavemeti hakkında maarif işleri idarecisine yazdığı rapor).

Radloff bu raporunda Rus Maarif Nezareti tebliğler dergisinin 2 Şubat 1870 tarihli 42. sayısında yayımlanan “Medreselere Rus dili dersi konması” hakkındaki emirnameyi bütün müslüman mekteplerine gönderdiğini, fakat müslüman ahali tarafından mukavemetle karşılaştığını bildiriyor; bu işe önyak olan bazı mollaların vazifelerinden uzaklaştırılmasını ve birkaç yıl için köylerinden sürülmesini teklif ediyor.

III. Rapor: 10. X. 1873 (Agrarny vopros. s. 315 f)

Agrarny vopros’u çıkaran heyetin bu raporun başına eklediği açıklama şöyledir:

“1873 g. Oktyabrya 10.— Predstavlenie inspektora tatarskih, başkırskih i kirgizskih şkol V.V. Radlova popeçitelyu Kazanskogo uçebnogo okruga P.D. Şestakovu o vselke mullı Salahun İshakova iz g. Kazanı”

(10 Ekim 1873—Tatar, Başkurt ve Kırgız mektepleri müfettişi V.V. Radlov’un molla Salahun İshakî’nin Kazan şhrinden sürülmesi hakkında Kazan Maarif müdürü P.D. Şestakov’a teklifi).

Bu rapor da yukarda açıklanan vesika gibi, medreselerde Rus dili dersi okutulmasına karşılık gösteren Kazan’lı din adamlarının tutumu ile ilgilidir; Radloff, Kazan’daki 2. taş meşcit imamı Salahun İshakî’nin rusça okutulmasının aleyhinde bulunarak kendisine bir dilekçe yolladığını, buna bakmadan Apanaylar medresesine Kurmaşev adında birinin rusça öğretmeni olarak gönderildiğini, 29 Eylül’de İshakî’yi davet ederek kendisine, Rus hükümetinin emirlerine karşı gelmemesi için ikazda bulunduğunu, fakat İshakî’nin onun sözlerine kulak asmadan dilekçesinin daha yüksek makamlara gönderilmesinde ısrar ettiğini bildiriyor ve: “yüzlerce talebeyi tesiri altında bulduran böyle bir kişinin molla olarak kalması uygun olur mu?” diye soruyor. “Eğer molla olarak vazifesine devam edecekse, bu zat Kazan’dan uzaklaştırılmalı, çünkü onun mevcudiyeti, vazifesinden daha tehlikelidir” diyor.

IV. Rapor: 26. VI— 5. IX. 1875 (Agrarny vopros. s. 322—830)

Eseri yayınlayan heyet tarafından bu raporun başına şu açıklama eklenmiştir: “1875 g. iyunya 26— sentyabrya 5.— Dokladnaya zapiska inspektora tatarskih, başkırskih i kirgizskih şkol V.V. Radlova ob obyazatel’nom dlya mull znanii russkogo yazıka”

(1875 yılı, 26 Haziran ile 5 Eylül arası.— Tatar, Başkurt ve Kırgız mektepleri müfettişi V.V. Radlov’un mollaların rusça bilme mecburiyeti hakkında raporu).

Radloff, bu uzun raporunu özetliyerek şu cümle ile başlıyor: “İslâmî dinî vazife almak isteyen kimseler için rusça bilme mecburiyeti üzerine rapor”. Bu raporda Radloff önce medreselerde rusça dersi okutulması ile ilgili meselenin tarihçesini ele alıyor, sonra bu sahada karşılaşılan engelleri sayarak bunun bertaraf edilmesi için bir takım teklifler ortaya atıyor. Müslüman (Türk) ahalinin tahsile düşkünlüğü, medreselerin ve imam adaylarının çokluğu, şakirdlerin, mesafenin uzaklığına bakmadan medrese medrese dolaşarak tahsil edişleri ve bilhassa ilerlemiş talebelerin meşhur medreselere akın etmeleri bu raporda istatistiklerle açıklanmakta ve en sonunda da medreselerde Rusça öğretilmesi ile ilgili olarak Radloff tarafından Rus hükümetine bir kanun tasarısı teklif edilmektedir.

V. Rapor: 12. XI. 1878 (Agrarny vopros. s. 354—356)

Eseri yayınlayan heyetin bu raporun başına konmuş açıklaması şöyledir: “1878 g. noyabrya 12.— Donesenie inspektora tatarskih, başkırskih i kirgizskih şkol V.V. Radlova popeçitelyu Kazanskogo uçebnogo okruga P.D. Şestakovu o rasporyajeniyah gub—ra vızvavşih volneniya tatar”.

(12 Kasım 1878.— Valinin, Tatarlar arasında karışıklığa sebep olan emirleri hakkında, Tatar, Başkurt ve Kırgız mektepleri müfettişi V.V. Radlov’un Kazan maarif müdürü Şestakov’a maruzatı).

Radloff bu maruzatında, 1877 Türk—Rus savaşından sonra Rus hükümeti tarafından “mektep ve kilise yapımı” ile ilgili olarak 1878 Ağustosunda köylere

yollanan emirnamelerin üzerinde duruyor ve bu emirnamelerin müslüman ahali tarafından yanlış tefsir edildiği için Kazan vilâyetinde ve diğer yerlerde ciddi karışıklıklara sebep olduğunu bildiriyor. Bu meseleyi araştıran Radloff, şunları tesbit ettiğini söylüyor: "1) 1878 Ağustosunda, Kazan Vilâyeti köy işleri tarafından köy muhtarlarına, ekli emirnameler gönderilmiştir, 2) Bu emirnameler yalnız hristiyan değil, islâm köylülerine de yollanmıştır, 3) (müslüman) köylüler hakikaten her tarafta huzursuzluk göstermişler, fakat validen öğrendiğime göre, açık hareket ancak Ispas kazasında vuku bulmuştur, 4) Bu karışıklıklar o kadar ciddi bir hal almıştır ki, Kazan Vilâyeti köy işleri dairesi ek bir emirname çıkararak, 41-42. maddelerin ve 47. maddedeki "kiliselerin yapım ve bakımı" tabirinin yalnız hristiyanlara ait olduğunu, müslümanlar için bunun "cami yapım ve bakımı" şeklinde değiştirilmesi gerektiğini bildirmek zorunda kalmıştır, 5) Kazan valisi bana şahsen, bu karışıklığın propaganda eseri olduğunu ifade ile, gönderilen memura itaat edilmediği takdirde askerî kuvvete başvuracağını söylemiştir".

Radloff bu gibi tedbirlerin, müslümanların maarif işine zarar verdiğini, emirlerin kâtip ve tercümanlar tarafından yanlış aktarıldığını ifade ediyor. Radloff'un sözlerine göre Kazan valisi tarafından müslüman mektepleri müfettişliği için hazırlanan tasarıda medreselerde ancak dinî tedrisat yapılması ve hükümetin kontrolünden geçen matbu eserlerin kullanılması emredilmekteymiş. Radloff, bu gibi tedbirlerin bugünkü durumda çok zararlı olabileceğini ve açık mukavemetle karşılaşacağını bildirerek: medreselerde yalnız din dersleri değil, mantık, metafizik, arap dili grameri gibi dersler de okutulmaktadır, ders kitaplarına gelince bunlar ya kopya edilmiş el yazmalarından veya İstanbul'da basılmış eserlerden ibarettir, fakat Rus hükümetinin kontrolünden de geçmiş değildir, diyor.

W. Radloff Kazan'da 1872 den 1883 e kadar 11 yıl kalmış, müslüman mektepleri müfettişi olarak vazife görürken Sibirya'da başlamış olduğu ilmi çalışmalarını da devam ettirmiştir.

REDUPLİKASYON VE (r) İLE KURULMUŞ ÇİFT SÖZLER

Andreas Tietze

Los Angeles

Prof. R.R.Arat'ın hâtasına.

Birbirinden ayrı çift sözler, ya ayrı ayrı iki sözün bir araya getirilmesinden ileri gelebilir, yahut da bir sözün yanına o sözün ses bakımından bir az değiştirilmiş bir şekli ilâve edilebilir. Bu sonuncu halde, ilâve edilen söz mühmel bir kelime yâni hem tek başına bir mâna ifade etmeyen, hem de kendi başına etimolojik bir varlığı olmayan bir kelimedir. İki ayrı sözden müteşekkil çift sözler arasında, unsurlardan birinin bugünü yalnız başına bir mâna ifade etmediği görülenler de vardır, meselâ *ev bark*'taki *bark* kelimesi gibi. Fakat *bark* kelimesi *ev* kelimesinin bir ses değişimiyle husule gelmiş başka bir şekli olmayıp, kelimenin tarihçesini bilmeyen için dahi belli bir etimolojik varlığı bulunduğundan mühmel kelime sayılamaz.

Çift sözlerdeki mühmel unsur umûmiyetle asıl unsuru takip eder. Bunun vâki olmadığı haller de vardır, *çoluk çocuk* gibi, fakat bu haller istisnâdir ve derhal mühmel unsurun, aslında mühmel olmayıp unutulmuş ayrı bir kelimeye bağlanabileceği ihtimalini akla getirir. Bu kategoriye giren tabirlerden biri *çör çöp*'tür. Bu yazıda bu tabirden bahsetmek istiyoruz.

Çör çöp tabiri nasıl teşekkül etmiştir? Acaba, farsçadaki *has u hâşâk* ve *hâr u hâşâk* gibi iki ayrı müteradif kelimeden mi husule gelmiştir? Yoksa *çöp* kelimesinin mühmel bir varyasyonu her hangi bir sebepten dolayı o kelimenin arkasına değil de önüne mi koşuldu?

Şemseddin Sami'ye göre *çör* "ince çöp", Türkçe Sözlüğe göre "ağaç dikenini" imiş. Bu sonuncu ifadenin yanındaki DD işareti onun Söz Derleme Dergisi'ne dayandığını gösterir. Oraya müracaat edersek kelimenin "yabani ahlat filizinin dikenini" mânasının, Manisa'nın Eşme ilçesinden Güney adlı bir köyünden derlendiğini öğreniriz. Şemseddin Sami kaynak göstermiyor. Söz Derleme Dergisi'nde gösterilen mâna çok dardır. Bu kaynaklar, *çör çöp* tabirindeki ilk unsurun Türkçe'de başlıbaşına bir kelime olarak mevcut bulunduğunu isbat etmeğe kâfi değildir.

Türkiye türkçesinde *çör çöp*'ten başka bir de *çer çöp* varyantı mevcuttur. Aynı mânada kullanılan bu iki tabirden acaba hangisi daha eskidir? Ya aslı *çör çöp*'tür ve

sonradan labializasyona giden bir çift söz tesirini uyandırmak için (yâni *estek köstek* gibi olan tabirlere benzetmek için) ilk kelimedeki *ö* e'ye çevrilmiştir. Yahut *aşlı çer çöp*'tür ve ilk kelimedeki vokal ikincisindekinin tesiri altında geriye doğru hareket eden bir assimilasyon neticesinde *ö* haline gelmiştir. Fakat *çer* kelimesi de Türkiye türkçesinde bir mânâ ifade etmediğine göre sorumuza henüz bir cevap bulmuş değiliz. Acaba *çör çöp / çer çöp* tabiri Türkiye türkçesine başka bir Türk dilinden geçmiş olabilir mi?

Aslında bir İran dilinden alınmış olan *çöp* kelimesinin Türk dillerinde uzun bir tarihçesi vardır. Çok eski zamandan beri bir mühmelde genişletilmiş tabirler de kaydedilmiştir. Kâşgari, Besim Atalay'ın transkripsiyonunu kullanırsak, *çöp-çep kişiler*, yâni "değersiz kimseler" kaydını vermektedir. Bu çift söz aslında "çör-çöp" mânasında olmalı. Aynı terkibi bugünkü hakasçada *söp-sap* "çör çöp" olarak ve çuvaşçada *s'üp-s'ap* olarak (aynı mânada) buluruz. Kumıkçadaki *çöp-çöpüre* "çör-çöp" tabiri de *çöp* kelimesinden yapılmış başka türlü bir gelişmedir.

Özbekçede kullanılan *çüb-has* ve *has-çüb* tabirleri aynı mânada olan farsça *has* kelimesinden istifade ediyorlar. Fakat bugünkü özbekçede bir de *çor* "atılan şeyler, çöp, süprüntü" vardır. Hüseyin Kâzım Kadri bunu Çağatayca *çar* "kalburdan geçen şeyler, elenti, çökelek, maya" şeklinde kaydeder. Bugünkü moğolca (Halha) *şâr* "çör-çöp, süprüntü" kelimesiyle mukayese edebiliriz. Aslı ne olursa olsun, bu kelime çör-çöp manasına gelen çift tabirlerde de bulunmaktadır. Böylece kırgızcada *çöp-çar*, karakalpakçada *şöp-şar*, tatarcada (Kazan) *çüp-çar*, başkırtçada *süp-sar* tabirleri zikredilebilir.

Türkmencede aynı tabir, öteki dillerden farklı olarak, *çöp-çör* şeklindedir, yâni ikinci kelimenin vokali birincininine assimile edilmiştir. Böylece tabir Türkiye türkçesinde gördüğümüz ses durumunu almış bulunuyor, yalnız iki kelimenin sıralanışı başkadır.

Türkmenceden batıya doğru hareket edersek önümüze azerice gelir. Radloff'un lûgatine göre azerice *çor* veya *çör* "odun parçası, dal" mânasına geliyormuş. Hemen arkasından *çor* (veya *çör*) *çöp* "yongalar, çör-çöp" kaydı takibetmektedir. İlk kelimenin bu tabirin dışında da kullanıldığına dair kayıt yoktur. Bugünkü azerice lûgatlerde bu mânadaki *çor* veya *çör* kelimesine rastlayamadım. Fakat *çör çöp* tabiri azerbaycancada da Türkiye türkçesindeki mânasında bulunmaktadır. Bu hususta Türkiye türkçesi ile azerice tek bir saha teşkil etmektedirler. Bu sahada neden türkmencede gördüğümüz çift sözün sıralanışı değişmiştir?

Sen bünyesi bakımından bütün varyantlarda baş harflerinin birbirinin aynı olmasını (alliterasyon) görmekteyiz. Buna ilâveten Oğuz dillerinde bir vokalin ötekine uyduğunu da müşahade ederiz. Son harfi *r* olan kelimeyi başa getirince azericede çok kullanılan bir terkip şeklini elde etmiş oluyoruz. Bu terkip şekli yapılmış bakımından sıfatların ön-ekli tekid şekline benzemektedir. (*çarçabuk*, *çırçıplak*, *kıpkızıl*, *sırsıklam*, *tortop* ve saire), şu farkla ki geçiş konsonantı olarak yalnız *r* kullanılabilir.

Mâna ve fonksiyon bakımından azericedeki bu terkipler sıfat değil, bir mühmelin ilâvesiyle teşkil edilmiş isim terkipleridir, *aslan maslan* gibi. Lâkin mânası açık olan unsur dâima ikincisidir. Böyle terkipleri teşkil etmede konuşan, adeta *at mat* tipine benzer şekilde serbesttir. Bu yolla yapılmış terkipler ekseriya lûgatlerde kaydedilmediği için azerice yazılmış romanlarda tesadüf ettiğim birkaç misâl nakledeyim:

câr-cângâl :

Bu dağmanı câr-cângâllâr büürümüş, gonşu evdân buraya gûlân ensiz cıgırı da örtmüştü. (Râhimov, *Saçlı*, 1, 428-429).

cır-cında veya *cır-cındır* : paça-ralar, yırtık pırtık (lûgatler).

çır-çurpu :

Dağmanın ortasında, hırda çır-çurplardan galanib, özü dâ çoğdan sönân ocag vâ ocağın grağında, palaz üstünâ sürülân bir mitil vardı. (Râhimov, *Saçlı*, 1, 429).

dör-döşâh : döşenecek şeyler, halı, kilim (lûgatler).

dür-düyün :

Yaz ki, bütün dür-düyünlâri dâ açacağım, düşmânlar hamısı gûllâlânâcâkdır! (Râhimov, *Saçlı*, 1, 107).

gor-godug :

Dâmâk, onda sânin kimi gor-goduğın gicbâsarliyindân yana biz beynâlâlg ingilab hârekatını dayandıracâğg, gic gâdâ? (Râhimov, *Saçlı*, 1, 449).

kür-küçük :

Bu gız doğan uşag, sânin belâ sırtıg kür-küçüyünâ bânzâmâyâcâkdır! (Râhimov, *Saçlı*, 1, 301).

sir-sifüt :

İjâstâ adam sir-sifâtini turşudub... (Râhimov, *Saçlı*, 1, 251).

sür-süyüş :

Elâ bu zamanda arabaçılarla at-ulağ sahibi çarvadarların ağızğöyçâk vâ ucu külâbatinli sür-süyüşlâri başlayır, hâtta az gala onlar bir-birinin âzizlârinin çalğag sür-sümüyünü gordan dartıb çıkarır, araba tākârlârinin, at-ulağın ayağları altına atırdılar. (Râhimov, *Saçlı*, 1, 531).

sür-sümüük :

Amma o Gur'anı öz mâğsâdi için bir vasitâyâ çevirân sânin kimi namârd adamlara, İran hanlarının süfrâsında sür-sümüük gûdânlârâ inanmıram vâ inanmaya-cağam da. (Âliev, *Dağlar oğlu*, 185).

şâr-şâbâkâ :

Âbiş canının dârdindân Kosaanın şâr-şâbâkâsindân çâkinib âlavâ bir neçâ vârag dâ kağız çâharıb gabağma goydu. (Râhimov, *Saçt*, 1, 107).

tör-töküntü :

Gızlar seyrâk tör-töküntünü yığa yığa sahânin ayağına çıhanda o başdan Garaşın maşını dolanıb gâldi. (İbrahimov, *Böyük dayag*, 574).

var-vardat : servet, varlık (lûgatler). İlk unsur aynı zaman "var" kelimesidir (aynu mânada *var-dövlât* tabiri de kullanılır).

yar-yaraşğ :

Daha oturdum yar-yaraşğ gırmızı stolda, tär-tâmez, bir bây kimi, görârdim çünönnük işini! (Râhimov, *Saçt*, 1, 147).

Bu son misâl *tertemiz*, *sersefil* gibi sıfatın te'kid haline benzemektedir. Onun böyle bir şey olmadığı şu misâllerden anlaşılacaktır:

Mâmişi, gülüşü, yarlı-yaraşğ evi-eşiyi, zângli telefonu, hay-haray salan patefonu, hâr şeyi! (Râhimov, *Saçt*, 1, 168).

Buna görâ dâ Âlyar yan tükleri hâddindân artıg uzun saşlar, öz dâzhğını gızlâmâyâ sa'y edib, özünü yarlı-yaraşğ bir oğlan kimi göstârmâyâ çâşardı. (Râhimov, *Saçt*, 1, 498).

yor-yoşsul :

Aşğ Humay indi bu saat özündân çıhib, yor-yoşsulun başı üstündâ gamçı oynadan mülkâdar balalarına gan içdirmiş Gaçag Nâbidân deyir, Hâcâri tâ'riflâyirdi. (Vâliev, *Seçilmiş üsârlâri*, 1, 161).

yör-yördâm :

Yör-yördâmsiz! deyâ arvad ayağa galhdı vâ yumruğunu Kosaanın burnunun gabağında düyünlâyib, bir tohmağ kimi silkâlâdi. (Râhimov, *Saçt*, 1, 153).

zir-zibil :

Düşârgânin gabağındaki açığıda pambığı goza gabığından vâ başga zir-zibil-dân tâmizlâyân maşın işlâyirdi. (İbrahimov, *Böyük dayag*, 578).

Bu misâllerden anlaşılacağı gibi, azericede bu tipten terkipler kolayca, rahatça teşkil edilebilir. İki ayrı isimden teşekkül etmiş *çöp-çör* tabiri çevrilerek *çör-çöp* şekline girince bu terkip tipine uymuş oldu. Eğer *çır-çırpı* "çırpı filân, çırpı ve bu gibi şeyler, çalı çırpı" mânasına gelirse *çör-çöp* de "çöp ve bu gibi şeyler" mânasına gelebilir. Onun için, bu tabirin Türkiye türkçesine azericeden girmiş olduğunu tahmin edebiliriz.

Türkiye türkçesinde azericede gördüğümüz gibi reduplikasyon ve (r) ile yapılan bir isim genişleme tipi yoktur. Fakat acaba, *çör-çöp* için tahmin ettiğimiz gibi dışarıdan gelmiş tek tük tabirler yok mudur? Hakikaten, Anadolu türkçesinde bu tipe benzeyen birkaç tabir var, fakat bu benzerlik tesadüfi midir, yoksa aynı menşeden çıkmalarıyla mı izah edilebilir, orasını tâyin etmek güçtür. Onları birer birer gözden geçirelim:

çor-çocuk :

Çoru çocuğu perişan. (Baykurt, *Efendilik savaşı*, 59)

Ailâsi, çör çocu-da vâmiş. (Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme*, 1, 68, Isparta vilâyetinden)

Bu tabir, yukarıda verdiğimiz *gor-godug* ve *kür-küçük* tabirlerine çok benzemektedir. O'nun üstündeki uzatma işareti her halde (r)'nin düşmesinden ileri gelmiş bir vokal uzamasına aittir. Baştaki *çor* kelimesinin başka türlü bir izahı bulunmadığından onun reduplikasyon ve (r) ile teşekkül etmiş bir mühmel unsur olduğuna hükmedebiliriz.

çör çöpel :

Kardeşimin getirdiği suyu tasa boşaltıp içiyoruz. İçi çör çöpel dolu. Anam çöpele filan bakmadan dikiyor. (Baykurt, *Efendilik savaşı*, 71).

Besbelli *çör çöp* tabirinin tesiri altında kalmış olan bu tabir, mânaca *çır-çırpı*, *çör-çöp* ve *zir-zibil* tabirlerine benzemektedir.

Burada *çöpel* şeklinde gördüğümüz kelime Anadolu türkçesinde çok eskiden beri kullanılan *çüpâl*, *çepel* kelimesidir. *Çör-çöpel* tabiri de yukarıda tarif ettiğimiz tipin bir misâlidir.

dur durak yok :

Çok kullanılan bu tabirden misâl vermeğe lüzum görmüyorum. Şeklen bahsettiğimiz tipe uymaktadır. Belki menşecini oradan almıştır, yani *durak yok*'tan reduplikasyon ve (r) ile *dur durak yok* tabiri ileri gelmiştir. Fakat şu muhakkak ki baştaki kelime bugün emrihazır olarak telâkki edilmektedir. Bunu, bu tabirin bir varyantı olan *dur otur yok* tabiri de ispat etmektedir.

Akşama kadar dur otur yok. (Kemal Tahir, *Sağırdere*, 59).

har vurup harman savurmak :

Yazı dilinde de kullanılan bu tabirin aklı acaba *har harman savurmak* gibi bir şey mi? Eğer öyle olursa baştaki kelimenin *harman* kelimesinden reduplikasyon ile ileri gelmiş mühmel bir ilâvesi olması ihtimali vardır. Fakat buna, eski metinlerde veya yaşayan dialektlerde bir misâl bulamadıkça emin olamayız.

Bu küçük etimolojik denemenin gayesi, dikkati Anadolu türkçesi ile Azerbaycan türkçesi arasındaki kendine has münasebete çekmektir. İki ayrı yazı dili sistemini

meydana getirmiş olan bu lehçe grubu hem tarih, hem de dialektoloji bakımından bir tek dil sahasını teşkil eder. Bu sahanın bir tarafında müşahede ettiğimiz sporadik dil fenomenleri sahanın başka bir tarafında umumi bir kaide, kökleşmiş bir ifade şekli olabilir. Bundan dolayı, Anadolu'nun dil hususiyetlerini araştırırken İran ve Kafkas Azerbaycanı'ndan gözümüzü ayırmamayı metod edimliyiz.

KARAIMISCH-TSCHUWASCHISCHE PARALLELEN

von
Włodzimierz Zajaczkowski
Kraków

Der vorliegende Aufsatz ist zur Verehrung des Andenkens des vorzeitig verstorbenen Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat gewidmet, dessen wertvolle Werke ständige Leistung im Bereiche der Turkologie bilden.

Die Karaimen sind die am weitesten nach Nordwesten vorgeschobenen Vertreter der grossen türkischen Sprachfamilie. Vom Standpunkte der Turkologie bietet der karaimische Wortschatz ein grosses Interesse. Deshalb hat die karaimische Sprache schon seit langer Zeit die Aufmerksamkeit der Forscher auf sich gezogen. Unternommene Untersuchungen haben festgestellt, dass die Karaimen als Erfolg der gegenseitigen Einwirkung der älteren und verschiedenen türkischen Stammgruppen entstanden sind. Diese Stammgruppen gehörten ursprünglich zu den bolgarischen, chasarischen und oghusisch-petschenegischen Stammverbänden und später zum kiptschakisch-kumanischen Verband¹.

Im Wortschatz, im besondern, in alten karaimischen Übertragungen des biblischen Kanons kommt altertümliche lexikale Schicht vor, die dem Wortschatz der ältesten Türksprachen, wahrscheinlich dem Bolgarischen und Chasarischen nahe steht.

Da die Mehrheit der Forscher historisch die Entstehung und Entwicklung des Tschuwaschischen mit der Entstehung und Entwicklung des Bolgarischen verbinden, werden in diesem Aufsatz eine Reihe von Wörtern angeführt, die im Karaimischen und Tschuwaschischen belegt sind.

Es sei mir gestattet zu beachten, dass gemäss den anthropologischen Untersuchungen von M. Reicher² und C. Cini³ grosse Ähnlichkeit der Karaimen und Tschuwaschen festgestellt wurde.

Jetzt bringen wir eine Zusammenstellung der Wörter, die nur im Karaimischen und Tschuwaschischen belegt sind.

1 N. A. Baskakov, Tyurkskiye yaziki, Moskva 1960, S. 149.

2 Sur les groupes sanguins des Caraimes de Troki et de Wilno-“Anthropologie”, Praha 1932.

3 I Caraimi di Polonia e Lituania-“Genus”, Roma 1936.

	Karaimisch		Tschuwasschisch
1. <i>alγasan-</i>	“erschrecken”	<i>alxas</i>	“tändeln, toll werden”
2. <i>avalγi</i>	“ursprünglich, uralt”	<i>avalxi</i>	idem
3. <i>čiγit</i>	“Käse”	<i>čäkät</i>	idem
Das Wort kommt im Ossetischen in Form <i>c'iyd, cext, cäxt</i> vor.			
4. <i>jalan atlī</i>	“Reiter, Pferdereiter”	<i>julanulatlä</i>	“Reiter”
5. <i>klen'ci</i>	“Bettler”	<i>kələmsē</i>	idem
<i>klen-</i>	“betteln”	<i>kēlen</i>	idem
6. <i>okalan-</i>	“versenkt werden”	<i>avkalan</i>	“sich krümmen”
7. <i>tabu et-</i>	“danken”	<i>tav~tavu</i>	idem
8. <i>urlux</i>	“Nachkommenschaft, Same”	<i>ärulāx</i>	“Stamm, Geschlecht”
9. <i>vat-</i>	“schlagen”	<i>vat</i>	idem

Ein Beispiel des Abklatsches für Bezeichnung Mittwochs
kar. *kank'un'* – tschuw. *junkun* (wörtlich Bluttag).

Jetzt folgen solche Wörter, die ausser dem Karaimischen und dem Tschuwasschischen nur in der kiptschakischen Gruppe der Türkssprachen nachgewiesen werden können und zwar:

1. <i>ačiryan-</i>	“sich ärgern”	<i>ačārxa</i>	“sich erzürnen”
	CC		
2. <i>alpaut</i>	“Gutsbesitzer”	<i>ulput</i>	“Herr”
	CC, kasantat.		
3. [<i>bal</i>]avuz	“Wachs”	<i>āvās</i>	idem
	CC, kastat., baschk., nog.		
4. <i>b'erriā</i>	“Geschenk”	<i>parne</i>	idem
	CC <i>berneli</i> “schuldig”, kastat., baschk. <i>birnä</i>		
5. <i>birča</i>	“Floh”	<i>pārša</i>	idem
	krm. <i>birčā</i> , kastat. <i>borča</i> , baschk. <i>lōrsā</i> , nog. <i>bürše</i>		
6. <i>čaman</i>	“faul” (von Pferden)	<i>čuman</i>	idem
	CC, kastat. <i>čamam</i>		
7. <i>čejxa-</i>	“spülen”	<i>čüxe</i>	idem
	kirg. <i>čajqoo</i> , baschk. <i>sajqau</i>		
8. <i>čet'an'</i>	“Korb”	<i>šatan</i>	“Hecke”
	kastat.		
9. <i>čija</i>	“Beere”	<i>čija~čije</i>	“Kirsche”
	kastat., kirg.		
10. <i>čijir</i>	“Böse, Unglück”	<i>čir</i> “Krankheit, Teufelei”	
	CC <i>čyjrūn</i> “Unglück”, kastat.		

11. <i>čölm'ak</i>	“Topf”	<i>čölmek</i>	idem
	kastat., krm.		
12. <i>čöpr'a</i>	“Hefe”	<i>šəpre</i>	idem
	kastat. <i>čüprä</i> , baschk. <i>süprä</i>		
13. <i>čora</i>	“Knecht”	<i>čura</i>	“Sklave, Knecht”
	kirg. <i>čoro</i> , kastat. Personennamen <i>Čora Batir</i>		
14. <i>čuvr'a</i>	“ringsumher”	<i>savra</i>	“Kreis, rund”
	CC <i>čövre~čüvre</i> “Umkreis”, Quṭb: <i>Ḥusräv u širin čävrä</i>		
15. <i>em'an'</i>	“Eiche”	<i>juman</i>	idem
	balk. <i>emen</i> , kastat., baschk. <i>imän</i>		
16. <i>g'ešur</i>	“Möhre”	<i>kišer</i>	idem
	kastat., baschk. <i>kišer</i>		
17. <i>ibit'-</i>	“einweichen”	<i>jəpet</i>	idem
	nog. <i>jibüv</i> , baschk. <i>ebeteü</i> , kum. <i>jibitmek</i>		
18. <i>ički</i>	“Trinkgelage”	<i>ěškě</i>	idem
	krm. <i>ički</i> , nog. <i>iški</i>		
19. <i>im'an'-</i>	“sich schämen”	<i>imen</i>	idem
	CC <i>emen-</i> , <i>imen-</i> , <i>Ḥusräv-širin imänmäklik</i> “Scham”		
20. <i>irla-</i>	“singen”	<i>jurla</i>	idem
	CC <i>yrta-</i> , balk. <i>jirlau</i>		
21. <i>janaša</i>	“neben”	<i>junašar</i>	idem
	<i>Ḥusräv u širin janaš-</i> “neben sich setzen”		
22. <i>jarli</i>	“arm”	<i>jurlä</i>	idem
	CC, <i>Ḥusräv u širin</i> , kastat.		
23. <i>jerg'a</i>	“Reihe”	<i>jērke</i>	idem
	<i>Ḥusräv u širin jergä</i> , kirg. <i>žerge</i>		
24. <i>jomax</i>	“Erzählung, Fabel”	<i>jumax</i>	“Fabel”
	krm. <i>jomak</i> , balk. <i>žomaq</i>		
25. <i>kabax</i>	“Tor, Pforte”	<i>xapxa</i>	“Tor”
	CC <i>qabaq</i> , kastat., baschk. <i>qapqa</i>		
26. <i>karuv</i>	“Antwort”	<i>xorav~xurav</i>	idem
	CC <i>qarav~qarov</i> “Entgelt, Belohnung”		
27. <i>k'erm'an'</i>	“Festung”	<i>kermen</i>	idem
	CC <i>kermen</i> “Stadt”. Sehr oft in der Toponimik von Krim		
28. <i>kuvan-</i>	“sich freuen”	<i>kāvan</i>	idem
	kastat., baschk., <i>Ḥusräv u širin</i>		
29. <i>makir-</i>	“schreien”	<i>makār</i>	“schluchzen”
	kastat., baschk., nog. <i>baqir-</i> “brüllen”		
30. <i>oram</i>	“Gasse”	<i>uram</i>	idem
	kastat., baschk. <i>uram</i> , balk. nog. <i>Ḥusräv u širin oram</i>		

31. <i>otrač</i>	“Insel” CC <i>otrač</i> , kastat., baschk. <i>utrav</i>	<i>utrav</i>	idem
32. <i>sala</i>	“Dorf” kasantat., Җusräv u širîn, Sala-čik in der Krim	<i>sala</i>	idem
33. <i>sandrav</i>	“taub” kastat., balk. <i>saŋrau</i> , nog. <i>sanırav</i> , baschk. <i>haŋŋırau</i>	<i>sanrav</i>	idem
34. <i>savut</i>	“Gefäß” kastat. <i>saut</i> , nog. <i>savıt</i> , balk. <i>sauut</i> , baschk. <i>havıt</i>	<i>savıt</i>	idem
35. <i>sokur</i>	“blind” CC, Җusräv u širîn, nog., balk., baschk.	<i>sukkār</i>	idem
36. <i>sijla-</i>	“verehren” balk., nog., kum., baschk.	<i>sājla</i>	“bewirten”
37. <i>siltav</i>	“Gelegenheit, Angriff” CC, kastat., nog., kirg., baschk.	<i>sältav</i>	“Vorwand”
38. <i>sınav</i>	“Prüfung” CC, balk., kastat., Җusräv u širîn, baschk.	<i>sānav</i>	idem
39. <i>šoxlux</i>	“Gewandtheit” Җusräv u širîn: Kühnheit, kirg. <i>šoq</i> “mutwillig”	<i>šuxlāx</i>	idem
40. <i>tavul</i>	“Sturm, Gewitter” CC <i>tavul</i> , kastat., baschk. <i>davıl</i>	<i>tāvāl</i>	idem
41. <i>t'elir-</i>	“dumm werden” CC <i>tehi</i> , nog., balk.	<i>tilēr</i>	“toll werden”
42. <i>t'elm'ar-</i>	“mit Sehnsucht blicken” kirg., kkalp. <i>telmir-</i> , Җusräv u širîn <i>tālmür-</i>	<i>tēlmēr</i>	“mit Hoffnung ansehen”
43. <i>tıŋla-</i>	“hören” kastat., baschk., Җusräv u širîn	<i>tānla</i>	idem
44. <i>t'oz'-</i>	“warten, harren” CC, balk., Җusräv u širîn <i>tōz-</i> “leiden”, baschk. <i>tūzeü</i>	<i>tūs</i>	“ertragen”
45. <i>uvul</i>	“Sohn” nog. <i>uvıl</i> , kirg. <i>uul</i> , baschk., kkalp.	<i>yvāl</i>	idem <i>ul.</i>

Die dargestellten karaimisch-tschuwaschischen Parallelen lassen uns ziemlich rege Beziehungen zwischen den Karaimen und Bulgaren annehmen.

III BİBLİYOGRAFYA

R. Rahmeti ARAT, *Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı*. *Türkiyat Mecmuası* C. VI (1936 - 39), İstanbul 1939, s. 295 - 322 + 20 sahifelik faksimile. Aynı yazı: *Un yarlık de Mehmed II, le Conquéran*t, *Annali, Nuova Serie*, vol. I (1940), s. 25 - 68. Roma 1940, Editioni Universitarie - XVIII de çıkmıştır.

Burada, Türkçesini esas alarak bu yazının konusu olan yarlığı, R. R. Arat'ın ne tarzda işlediğini ve tarih bakımından değerini tobarüz ettirmeğe çalışacağız. R. R. A., araştırma konusu olan yarlığı, Topkapı sarayı tarihi vesikalarının tasnifi sırasında rastlanan uygurca vesikaalar arasında bulunduğunu ve bunun Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan'a karşı kazandığı zafer münasebetiyle 3. VIII. 1473'de Karahisar'dan yazıldığını bildiriyor. Yarlık bu sefer hakkında bir çok yeni malúmat vermekte ve hususiyle bu muharebeye katılan iki Türk devletinin askerî teşkilâtı, kuvvetleri, tekniği ve kumandanları hakkında mühim tafsilatı içine almaktadır. Yarlığın diğer bir hususiyeti, metnin aslen Uygur alfabesiyle kaleme alınmış olmasıdır ve bu suretle Osmanlı teşkilâtında ve hattâ resmî vesikaların yazılmasında bile uygur alfabesinin kullanılmış olduğu meydana çıkmaktadır. Lâkin, asıl Uygur sahasının dışında, Uygur alfabesinin yayılma sahası da belli değildir.

Türk dili tarihi bakımından da mühim olan yarlığın yazılı bulunduğu tomar 710,5 sm. uzunluğunda olup 15 ayrı kâğıt parçasının birbirine yapıştırılması ile meydana gelmiştir ve bunların herbiri 43,5 - 54 sm. uzunluk ile 21 - 24 sm. genişliktedir.

201 satır tutan metin, bazı yerlerde yaldızla yazılmıştır ve yazının dış şekli bakımından diğer Osmanlı fermanlarını andırır ve satırlar, sağdan sola, yukarıya doğru biraz meyillidir . Yarlığın asıl müshasının bir müsveddesi olması muhtemeldir. Yarlığın sonunda yazıldığı sene, türkçe ismi ile yazılı ise de, yarlığın yazıldığı gün belirtilmemiştir.

R. R. A., yarlıkta geçen tarihler (s. 288), yer adları (s. 288 - 289), alfabe ve imlâsı (s. 289 - 292), metindeki eksik ve yanlışlar (s. 292 - 294), yarlığın uygurca sözlerinin altına arapça harflerle yazılı metinde görülen uygurca ilâveler (s. 294), gramer hususiyetleri (s. 294 - 297) ve nihayet uygurca yazılı metnin bu günkü yazımızla transkripsiyonu hakkında malumat verir ve açıklamalar yapar. 198 - 303. sahifelerde transkripsiyonlu uygurca metin, s. 303 - 306 da bu günkü dilimize çevrilmiş metin verilir. 306 - 310. sahifelerde, metinde geçen tâbir, söz ve şahıs adı hakkında açıklamalar yapılır.

Nihayet, yarlığın tarihi bir kaynak olarak değerlendirilmesi gelir ki “*Yarıktaki tarihi vakaların diğer kaynaklarla mukayesesi*” adını taşıyan bu kısım (s. 311 - 317) üzerinde daha çok duracağız.

Fatih, Uzun Hasan’la yapmak zorunda kaldığı bu muharebelenin sebebi olarak Uzun Hasan’ın Tokat’ı tahribetmesini gösterir (Ağustos 1472). Halbuki bu zahiri bir sebeptir. Asıl sebep, biri Anadolu’nun doğusunda ve diğeri de batısında olmak üzere çok kuvvetlenen bu iki Türk devletinin birbirleriyle komşu olmaları ve herbirinin diğeri aleyhinde ve onu yok ederek büyüme istemesidir. Çatışmaların kökleri 1453 lere kadar çıkmaktadır.

Fatih’in Trabzon’u zaptetmesine engel olamayan ve hattâ Fatih’le anlaşarak müttefiki Trabzon imparatorluğunu fedaya mecbur olan Uzun Hasan, 1464’de Karaman beyi İbrahim’in vefatını fırsat bilerek Karaman işlerine mühadaleye başlıyor ve Fatih’in kararlı hareketi üzerine buradan da çekilmek zorunda kalıyor. Uzun Hasan’ın bu gerilemeleri, Osmanlılarla boy ölçüşmek için henüz kuvvetlerini yeterli görmemiş olmasındandır. Nitekim Uzun Hasan, 1464 - 1465 kışından 1468 - 69 kışına kadar, önce Zulkadir oğlunu yenmiş, 1467’de Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah’ı ortadan kaldırmış, 1469 başında da Timur’un torunlarından Ebusaid’i bertaraf etmiştir. Bu meşgalesinden dolayı Uzun Hasan, 1470 yılına kadar Fatih’le her hangi ciddi bir çatışmadan çekinmiştir.

Doğudaki rakiblerinin işini bitiren Uzun Hasan, Artık kendisini Osmanlı Padişahı ile müsavi kudrette hissetmekte ve Osmanlılar’dan kaçan Anadolu beylerini himayesine alarak “Timur” tavrını takınmakta ve kendisini bütün Türklerin hükümdarı olmaya namzet görmektedir.

İşte bu ruh haleti içinde, bir taraftan bütün maddî kudretini Osmanlılara karşı seferber ederken, diğer taraftan da 1460’dan beri büyük bir diplomatik faaliyet sarf etmekte ve bilhassa, Venedik’le bir ittifak sağlayarak, ateşli silâhlara ve Osmanlılara karşı kuvvetli müttefiklere kavuşmak istemektedir. 1471’de 30 bin kişinin başında oğlu Zeynel’i Karaman üzerine göndermesi, Karaman’ı ele geçirecek Venedik’le muvasalayı sağlamak istemesindedir. Fakat Osmanlıların önünden çekilmek zorunda kalmıştır.

Uzun Hasan’ın, 1472 yılında Osmanlılara karşı umumî bir taarruza giriştiği görülmektedir. Karaman oğullarını affetmesi için Fatih’e elçiler yolladığı bir sırada, Bektaş oğlu Ömer bey idaresindeki bir kuvveti Osmanlı toprakları üzerine gönderiyor, Tokat üzerine yaptığı baskınla halka zulmediyor ve büyük tahribat yapıyor. Bu hareket, Uzun Hasan’ın Osmanlılara karşı giriştiği ilk taarruzdur. Bu taarruzu ilerletmiş bir mevsimde yapmakla, hem Fatih’in bu yıl içinde yapacağı bir seferi önlemeyi hem de Venedik’ten gelecek topları Fatih’in harekete geçmesinden önce ele geçireceğini düşünmüş olmalıdır.

Hadiseler bu mertebeye erişince Fatih artık beklememiş ve 1472 sonbaharından hazırlığını yapmış ve ertesi yılın ilkbaharında yüzbin kişilik ordusu ile harekete geçmiştir. İşte, yarlık bu zamandan sonraki hadiseler için birinci elden bir kaynaktır.

R. R. A., yarlıkta eksik kalan hadiseleri tamamlamak hususunda Feridun bey müneşatındaki 12 mektup ile Tacüttevarih’ten faydalanmıştır. Bunlar da birinci sınıf kaynaklar olmakla beraber Aşıkpaşazâde ve Müneccimbaşı bu hususta ihmal edilmemesi gereken en kıymetli Türk kaynaklarıdır. 1936’da intişar eden ve 1948, de Türk Tarih Kurumu tarafından türkçesi yayınlanan bir eser de, bu devir hadiselerini anlamak bakımından iyi bir rehberdir (Walter Hinz, İrans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert, Leipzig 1936 = Tefvik Bıyıkhoğlu, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Ankara 1948). Arat tarafından nedense kullanılmamıştır.

Yarlık hadiseleri sıra ile anlatır; Fatih Erzincan’a giriyor, Uzun Hasan görünmüyor. Uzun Hasan Divan beyi *Mehmat* idaresinde 5000 kişi gönderiyor, Fatih’in buna karşı 5000 kişi ile çıkardığı Turhan (Arat Türe han diyor, s. 303; lâkin metinde 27. satır Töre-han. Bununla beraber Bizans kaynaklarının çoğu *Turahan* ve pek azı *Tarhan*, bak. Moravcsik II. s. u.) bey oğlu Ömer bey bunları dağıtıyor ve elli kadar esir alıyor.

İkinci karşılaşma, asıl ordular arasında oluyor; yarlık bu karşılaşma hakkında çok az bilgi veriyor ve (37 - 43 satır) burada Fatih’in askeri bir manevra yapmış olduğu bildiriliyor. Fakat Tacüttevarih’ten öğrendiğimize göre (I. 531 - 532), bu esnada ciddi bir çarpışma olmuş, Rumeli Beylerbeyi Has Murat Paşa şehit düşmüş, Ömer Bey dahil Osmanlı ümerasından birçoğu esir edilmiştir. Bu hadise 9 Rebiülevvel 877 = 4 Ağustos 1473’de vukubulmuş ve bu vakadan sonra Fatih Bayburt tarafına çekilmiştir. Bu çekilme, Tacüttevarih’te yanlış bir tefsire uğramışsa da (I. 533 - 535), tam bir hafta sonra yine bir çarşamba günü (20 Rebiülevvel 877 = 11 Ağustos 1473’de) vukubulan bir muharebede, Fatih’in kat’i bir zafer kazanması ve bu sefer esnasında Fatih’in ana birliklerinin dahi müdahalesine lüzum kalmamış olması, bundan önceki karşılaşmanın total bir çarpışma olmadığını kabul etmemizi ve yarlıktaki kaydı tasvip etmemizi gerektirecek mahiyettedir.

Nihaî muharebenin vukubulduğu saha Tercan ovasında Otlukbeli (Tacüttevarih I. 535 - 36) olarak bildirilirse de yarlık *Başkent* adında bir yerden bahseder, kanatımızca burası, bu gün *Başköy* adını taşıyan yer olmalıdır. Yarlık, her iki ordu muharebe nizamı ve muharebeye katılanlar hakkında etraflı olarak malûmat veriyor: satır 49 - 79 (Uzun Hasan’ın ordusu); satır 80 - 102 (Fatih ordusu) Tacüttevarih (I. 529). Türk ordusunun 100 bin kişi olduğunu bildirir.

Yine yarlık (satır 104 - 112), muharebenin ilk safhasının kararsız bir seyir takibettiğini, başarının hangi tarafta olacağını uzun zaman kararsızlık gösterdiğini, sonunda Fatih’in ana birlikleriyle müdahalesi üzerine Uzun Hasan’ın kaçtığını bildirir (satır 114 - 120). 122 - 152. satırlarda esir edilenler zikredilirken iki tarafın maiyeti erkânı bir daha sayılır, 146 - 163 satırlarda esir edilen ve öldürülenlerin sayısı verilir. Sonra Bayburt’un zaptı (satır 165 - 169), Karahisar’ın zaptı (170 - 186) ve İstanbul’a dönüş ve yarlığın 5 Rebiülâhir 878 = 30 Haziran 1473’de yazıldığı bildirilir.

Muharebeyi takibeden devir hakkında Tacüttevarih (I. 540 - 542) mufassal malûmat verir. Uzun Hasan'ın şahsiyeti hakkında Müneccimbaşı (III. 164 - 165) etraflı bilgi verir. Minorski'nin El. da Uzun Hasan maddesi ve La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise, Paris 1933 mühimdir.

318 - 322. sahifelerde bütün kelime ve isimleri içine alan bir indeks mevcuttur.

Buraya kadar verdiğimiz izahattan da anlaşılacağı üzere yarlık "Otlukbeli" muharebesi hakkında en mühim kaynaklardan biridir ve merhum üstadımız Arat, bu mühim vesikayı gerek dil ve gerek tarih bakımından lâyıkiyle işlemiş ve hele uygurcadaki geniş vukufuyla bu mühim vesikayı ilim âlemine maletmiştir.

Ancak, gerek Uzun Hasan, gerekse Akkoyunlular ve onların Osmanlılarla münasebetleri hakkındaki araştırmalar bu gün, yeni vesikalar ve kaynaklarla ve bilhassa Türk araştırmacılar sayesinde bir hayli ilerlemiştir. Bu hususta çalışmak isteyenlere bir yardım olmak üzere en mühimlerini aşağıya almayı faydalı buluyoruz:

Mükrimin Habil Yınanç, *Akkoyunlular*, İslâm Ansiklopedisi. C. I. s. 251 - 270. Konuyu çok etraflı olarak işlemektedir. M. H. Yınanç, *Cihan - Şah*. İ. A. C. III. sa. 172 - 189. Adnan Sadık Erzi, *Akkyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, Belleten. C. XVIII. sayı 70 (Ocak 1954), s. 179 - 221. Bekir Sıtkı Baykal, *Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı ka'î mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı - Akkoyunlu harbinin başlaması*. Belleten XXI. sayı 82 (Nisan 1957), 261- 296. B. S. Baykal, *Fatih Mehmet - Uzun Hasan rekabetinde Trabzon meselesi*. Tarih Araştırmaları Dergisi C. II., sayı 2 - 3 (1964), s. 76 - 81. Abu Bakr - i Tihranî, *Kıtab-i Diyarbakriyya (Ak - Koyunlular Tarihi)*. yayımlayanlar Necati Lugal - Faruk Sümer, C. I. Ankara 1962, C. II. 1964. Türk Tarih Kurumu.

Şerif Baştao

REŞİD RAHMETİ ARAT'IN BAZI ESERLERİ:

Reşit Rahmeti ARAT, *Vekayi, Babur'un Hatıratı I*. TTK yayımlarından, II. Seri-No. 5a, Ankara 1943, 05-143+1-128 s. Önsöz ve tarihi özet: Y. Hikmet Bayur.

Temür sülâlesinden, 16. asırda yaşamış olan Büyük Hint - Türk Hükümdarı Gazi Zahirüddin Muhammed Babur aynı zamanda Türk Dil ve edebiyat ülkesinin yüce zirvelerinden biridir. Türk mâzisine armağan ettiği parlak bir tarih devriyle beraber milletine kâğıt üzerinde dile gelmiş büyük duygu ve düşüncelerini de bırakmıştır. Onda Türk şiirinin, Türk nesrinin çok kıymetli hazinelerini bulmaktayız.

Babur, büyük mücadelelerle başlayan hayatının hikâyesini büyük bir kudretle zaptederek Türk Milletine hediye etmiştir. Tarih Kurumu tarafından neşredilen Vekayi adlı eser işte bu büyük Türkün bıraktığı hâtıralardır.

Babur'un Hâtıratı doğu Türkçesiyledir. Eser daha Babur zamanında bir çok nüsha olarak yazılmış, o devirlerden itibaren diğer dillere çevrilmiştir. Bilhassa daha o zamanlarda çevrilmiş bir çok farsça nüshaları vardır. Son zamanlarda bazı garb dillerine de tercüme edilmiştir. Yazıldığı günden itibaren böylece meşhur olan bu büyük not defteri nihayet Tarih Kurumunun gayreti ile Türkiye türkçesine de çevrilmiştir. Bu çevirme işini Prof. Reşid Rahmeti Arat başarmıştır.

Prof. Arat, çevirmeyi eserin eski nüshaları ile tercümelerinin bir kaçımlarını karşılaştırarak yapmış, bu suretle bugün için en iyi bir nüshasını meydana getirmiştir.

Eserin 1943'te basılan I. cildi. Profesör Yusuf Hikmet Bayur'un Vekayi hakkında 20 sahifelik bir ön sözü ile başlamaktadır. Bu ön sözden sonra yine Bayur'un Timur'un oğulları ve Babur hakkında yazdığı 120 sahifelik tarihi hülasa geliyor. Ondan sonra Profesör Reşid Rahmeti Arat'ın eser ve tercümesi hakkında yazdığı 5 sahifelik bir ön sözü vardır. Arat'ın ön sözünden sonra artık söz Babur'undur. Metnin tercümesi başlıyor.

Hatıratın bu cilde alınmış olan birinci kısmı, Fergana'da geçen vekayii tesbit etmektedir. Babur, hâtıralarını, 12 yaşında Ferganada padişah olduğu

tarihten (5 Ramazan 899 - 10 Haziran 1494) itibaren anlatmağa başlıyor. Sene sene devam ediyor. 129 sahifelik metin tercümesini ihtiva eden bu ciltte son olarak 908 (1503) senesi vekayii vardır.

Eserin sonuna ise Çingiz ve Temür sülâlesini gösteren cetveller ilâve edilmiştir.

*

Reşit Rahmeti ARAT, *Vekayi, Babur'un Hatıratı II*. TTK yayınlarından, II. Seri-No. 5 b, Ankara, 1946, s. 130-678+2.

Babur'un Hâtıratının devamını ihtiva eden bu eser yine Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bu ikinci ciltte Vekayi'i çeviren Prof. Arat'ın hazırladığı izahlı indeks ile notlar da vardır.

Eserin bu cildinde başta Babur'un Topkapı Sarayı müzesinden alınmış siyah renkli bir minyatürü vardır. Bundan sonra Hâtıratın Kâbil'de geçen vekayie ait ikinci kısmı geliyor. Bu kısım 910 (14 Haziran 1504 - 4 Haziran 1505) senesi vekayii ile başlıyor. 914 senesi vekayinin sonuna kadar devam ediyor. Arkasından 925 senesine geçiyor. Yani arada 10 - 11 senelik boşluk var. 925 ten sonra 926 senesi de anlatıldıktan sonra tekrar 6 senelik bir boşluk geliyor. Bu atlamadan sonra Vekayi'in Hindistan'da geçen üçüncü kısmı mevcuttur. Bu kısım 932 (18 birinciteşrin 1525 - 8 birinciteşrin 1526 senesi vekayii ile başlıyor. 936 (15 Eylül 1528 - 5 Eylül 1929) senesi sonuna kadar devam ediyor. Burada biten Vekayi'e Kazan nüshasına göre 3 sahifelik bir ilâve eklenmiştir.

Bundan sonra eserde profesörün hazırladığı 33 sahifelik şahıs ve yer adları indeksi, hâtıratta geçen tâbirlerin izahlarını ihtiva eden 98 shifelik notlar ve nihayet Vekayi'de mevcut manzum ve mensur, iki sahifelik , iktibaslar kısmı geliyor. Bu suretle eser tamamlanmış oluyor. Bu ciltteki metin kısmı 297 sahife tutmaktadır . Eserin her iki cildindeki hâtırat 436 sahifedir.

Vekayii yıl yıl anlatan Babur gayer tath bir ifade kullanmakta ve çok samimi hareket etmektedir. Bu samimiyet içinde hâtıralar, tamamiyle objektif bir mahiyet arz ediyorlar. Öyle ki Vekayi'in o devrin tarihlerine aykırı bir yeri yok gibidir. Hâtırat'ın bazı kısımları daha tafsilâtlı anlatılmış, bazı yerlerinde daha kısa geçilmiştir. Bu vasıfları ile Vekayi, daha ziyade. Babur devrinde olup biten vak'alardan sonra tutulmuş notların bir araya getirilmesinden ve o zaman derlenip toparlanarak biraz tanzim edilmesinden meydana gelmiş büyük bir hâtıra defterini andırıyor. Devrin içtimaî ve tarihî bir aynası mahiyetindedir. Doğu Türkçesinin bu ölmez vesikasını bizim şivemize de mal etmekle Tarih Kurumu çok yerinde bir iş daha yapmıştır.

*

Raşid Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bilig I, Metin*. TDK yayınlarından, C. II. 29, İstanbul, 1947, LXX+656 s.

Klasik Türk edebiyatının ilk eseri diye gösterilen Kutadgu Bilig Uygur devresi dediğimiz müşterek eski Türk yazı dili devresinin mahsüllerindedir. Eser bu ilk Türk yazı dili devresinin sonlarında mütefekkir şair Balasagunlu Yusuf tarafından Balasagun'da yazılmağa başlanmıştır. Yusuf sonradan Kâşgar'a giderek Kutadgu Bilig'i orada tamamlamış ve ithaf ettiği Karahanlı Hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Kara Han'a okumuştur. Hükümdar çok beğenmiş ve şairine Has Hâcib ünvanını vermiştir. Eserin bitiş tarihi 1070'tir. Bu tarihten sonra Kutadgu Bilig, uzun zaman unutulduktan sonra bir defa meydana çıkarılarak bir manzum mukaddime ilâve edilmiş, daha sonra mensur bir mukaddime ile üçüncü defa tedvin edilmiştir.

Eserin bugün elde mevcut üç nüshası, başkaları tarafından yazılmış iki mukaddimeyi de ihtiva eden üçüncü tedvinine aittir. Biri 1439'da Temür'ün oğlu Şahrûh zamanında Herat'ta uygur harfleri ile istinsah edilmiş olan nüshadır. İlim âleminde Herat veya Viyana nüshası diye anılan bu nüsha önce Tokad'a, sonra 1474'de İstanbul'a gelmiş, nihayet Hammer tarafından ele geçirilerek Viyana'ya görürülmüştür.

Fergana ve Mısır nüshaları ise arap harfleri ile dir. İstinsah tarihleri belli değildir.

Nüshaların birbirini tutmaması hepsinin esas nüshadan farklı olduğunu gösteriyor. Bugün mevcut bu üç nüsha da T. D. K. tarafından faksimile sureti ile neşredilmiştir.

İşte Prof. Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig'in mevcut bu üç nüshasını karşılaştırarak, Türkolojinin bugünkü imkânlarına göre, en doğru şekli tesbit edip bir esas nüsha meydana getirmiştir. Onun için eserin metni karşılaştırma yolu ile neşredilirken hiç bir nüsha esas olarak alınmamış, bil'akis her üç nüshadan faydalanılarak yeni bir esas nüsha meydana getirilmiştir. Neşredilen metin işte bu esastır.

Eser, Profesörün bir takdim ön sözünden sonra 54 sahifelik bir girişle başlamaktadır. Giriş kısmında şu bahisler, Profesör tarafından özlü bir şekilde açıklanmıştır:

- I. Kutadgu Bilig ve Türklük bilgisi.
- II. Kara - Hanlılar ve komşuları ile münasebetleri.
- III. Kâşgar Hükümdarı Hasan B. Süleyman.
- IV. Kara - Hanlılar devrinde yazılan eserler.
- V. Yusuf Hâs Hâcib.
- VI. Kutadgu Bilig.
- VII. Kutadgu Bilig'in asıl nüshaları.
- VIII. Kutadgu Bilig'in bugünkü nüshaları.

IX. Kutadgu Bilig'in faksimileleri.

X. Kutadgu Bilig'in metin neşrine ait izahlar.

XI. Kutadgu Bilig'in tahlili fihristi.

Bundan sonra eserin metin kısmı gelmektedir. Metin kısmında önce 38 satırlık Mensur Mukaddime, 77 beyitlik Manzum Mukaddime ve 82 bâbın fihristi (fihrist - ül ebvâb) vardır. Bunların arkasından 6520 beyit tutan asıl Kutadgu Bilig metni, daha sonra 125 beyitlik ilâveler geliyor. Eserin metin kısmı da bu suretle burada sona eriyor.

Mensur, manzum mukaddimelerle babların fihristi Kutadgu Bilig'e sonradan ilâve edilmiştir. Sonraki ilâve ise Yusuf'undur. fakat Kutadgu Bilig'le hiç bir alâkası yoktur.

"Faülün faülün faülün faül" vezninde 6520 beyit olan Kutadgu Bilig (kut-ad-gu | bil-i-g), Profesör Arat'ın dediği gibi "İnsana her iki dünyada tam mânası ile kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir". Esasen eserin ismi de bunu ifade ediyor: Kut kelimesi "saadet" demektir. ondan -ad eki ile fiil yapılmıştır, -ad eki intransitif fiil yapar; buna göre kutad- "kutlu olmak, mes'ud olmak" demektir. -gu fiilden ismi yapma ekidir. İsmi ikinci kelimesi bil- fiilinden -g ile yapılmış isim olup "bilgi" mânasına gelmektedir. Bunlara göre eserin mânası "kutlu olma bilgisi" oluyor. Yâni eser, "Birbiri ile çok sıkı bağılı olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzim için lâzım olan zihniyet, ilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde durmuştur." "Yusuf, bu eseri ile insan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur."

Eserin esasını dört şey (neng) teşkil eder ve bunları dört timsali şahsiyet canlandırır: 1. Kün - Toğdı - köni törü "doğru kanun", 2. Ay - Toldı - kut "saadet, ikbal, devlet", 3. Ögdülmiş - ukuş "akıl", 4. Ogdurmuş - âkibet "hayatın sonu".

Yine Profesörün dediği gibi. "eserde tasvir edilen hayat ile idealize edilmiş olan şahısların, şâirin kendi devrinden evvelki bir zamana ait olduğu açıkça bellidir. Yusuf, bu şekilde ideal fertlerden teşekkül eden cemiyet ve devleti göz önünde bulundurduktan sonra, kendi devrinden acı acı şikâyet etmekte ve eserinde büyük bir meziyet olarak gösterdiği hareket ve düşüncelerin artık kalmadığını söylemektedir". "Eserin kaleme alınmasında asıl maksadın, insanları şâirin tasavvur ettiği ideal bir hayata kavuşturmak olduğu açıktır."

Muhteva itibarıyla böyle olan eser mesnevi şeklinde ve muhaverelidir.

İşte Prof. Rahmeti Arat 11. asrın bu büyük Türk âbidesini neşretmiştir. Uzun bir çalışmadan sonra neşredilen bu birinci kısmı bundan sonra tercüme ve izahlar kısmı takip edecektir.

Neşirde, Edebiyat Fakültesince hazırlanıp Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bastırılan transkripsiyon sistemi tatbik edilmiş, nüsha farkları çok mükem-

mel gösterilmiş, faksimilelerle karşılaştırılınca kolaylık olsun diye üç nüshanın sahifeleri de işaret edilmiştir. Hâsılı Kutadgu Bilig'in bu neşri eski metinlerimizin neşri için örnek olabilecek bir mükemmelliكتedir. Şimdiye kadar isminin bile doğru söylenmediği düşünülecek olursa Kutadgu Bilig'in böyle bir neşrinin, ne kadar kıymetli olduğu daha iyi anlaşılır.

*

R. Rahmeti ARAT, *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu*. İstanbul, 1946, 36 s. Milli Eğitim Bakanlığı yayımlarından.

1946 yılında basılmış olan bu küçük kitabın 1948'deki yazımıza girmesi lâzımdı. Fakat 1946'da basılmış olmasına rağmen bu kılavuz uzun müddet ortaya çıkmamış ve bizim de ancak ilk tanıtma yazısından sonra elimize geçmiştir. İlmî çalışmalarda her zaman el altında bulunması lâzım gelen bu önemli kılavuzu da bu yazıların çerçevesi dışında bırakmamış oluyoruz.

Bu kılavuz Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Üzerinde "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesince hazırlanmıştır" kaydı olup ayrıca Prof Arat'ın ismi yoktur Fakat umumi olsun diye Fakülteye mal edilen bu kılavuz tamamıyla ve yalnız Arat tarafından hazırlanmış, telif hakkı da Prof. Arat'a verilmiştir.

Bu kılavuzdaki transkripsiyon alfabesinin esas karakteri tamamıyla bugünkü millî Türk alfabesine dayanmaktadır. Bugünkü umumi alfabemizin çeşitli harflerine bir takım işaretler eklenmek suretiyle Türk Transkripsiyon harfleri meydana getirilmiş, umumi alfabede olmayan, yabancı hiç bir harfe baş vurulmamıştır.

Kılavuz küçük boyda olup 36 sahife tutmaktadır. Eserde önce "Türk ilmî transkripsiyon alfabesi" başlığı altında (s. 1 - 3) transkripsiyon alfabesi ve çeşitleri hakkında bilgi verildikten sonra "metin transkripsiyonu alfabesi" (s. 3), "Transkripsiyon alfabesinin kullanılması" (s. 3 - 6) üzerinde durulmakta, sonra "Transkripsiyon alfabesinde harflerin sırası" bahsine geçilerek transkripsiyon harfleri sırayla ve toplu olarak verilmektedir. (s 6 - 7). Sonra harflere konan "işaretlerin izahı" yapılmakta (s. 8 - 9). arkasından "Transkripsiyon alfabesindeki harflerin kıymetleri belirtilmektedir (s. 9 - 24). Sonra "Alfabe sırasına girmeyen harf veya işaretler" (ayın ve hemze) ve "harflerle birlikte kullanılan hareketler" gösterilmekte (s. 24 - 25), arkasından "Arapça söz, tabir ve metinlerin transkripsiyonu" üzerinde durulup (s. 25 - 26) "Arap harflerine (ünsüzlere) ait karşılıklar cetveli" verilmektedir. Kılavuzun bundan sonraki sahifeleri yabancı kelimelerin transkripsiyonu için gerekli usul ve bilgilere ayrılmıştır (s. 28 - 36).

Bu kılavuz ile tesbit edilen Türk transkripsiyon alfabesi Türkiyede bugün umumlaşmış olup, bütün türkoloji tetkiklerinde ve İslâm Ansiklopedisinde yıllardan beri tatbik edilmektedir.

*

Reşid Rahmeti ARAT, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki, Atebetü'l - Hakayık*. TDK yayınlarından, C. II. 32, İstanbul, 1951, 163+LXXXI+CLXXXIII s.

Eski türkçenin sonları ile yeni yazı dillerinin başlangıcını içine alan geçiş devrinin belli başlı eserlerinden biri olan Atebetü'l - hakayık, Kutadga Bilig'den sonra karşımıza çıkan ilk önemli dil ve edebiyat yadigarıdır. Prof. Arat'ın dediği gibi "Türk dili ve edebiyatının inkişaf tarihinde bir merhaleyi aydınlatması bakımından, mühim bir yer tuttuğu şüphesiz olan" bu eser "Türk - İslâm muhitinin kültür çerçevesi içinde, fertlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esasları, olduğu gibi, türkçe ve manzum olarak tekrarlayan bir ahlâk kitabıdır". Kutadgu Bilig gibi "faülün faülün faülün faül" vezninde aşağı yukarı beş yüz mısralık bir manzume olan eserin Tanrının Peygamberin, dört sahabenin medhini ve yazılış sebebini içine alan giriş kısmı gazel ve kaside tarzında kafiyelenmiş beyitlerden ibaret olup, asıl konuyu içine alan kısımları birinci, ikinci ve dördüncü mısraları kafiyeli olan dörtlükler şeklinde devam etmektedir. Asıl esere sonradan ilâve edilen müellifi meçhul parça ile Emîr Seyfeddin'in yazdığı parça da aynı şekilde birer dörtlükten ibarettir Bunlardan sonra gelen ve Arslan Hoca Tarhan'a ait olan on beyitlik son ilâve ise mesnevî tarzında kafiyelenmiştir.

Atebetü'l - hakayık'ın ilk neşri 1918'de, onu aynı zamanda 1906'da ilk defa tanıtmış olan Necib Âsım tarafından yapılmıştır. İki kitap halinde çıkan bu neşrin birinci kısmını Necib Âsım metin, tercüme ve izahlara ayırmış, ikinci kısmında eserin bir nüshasının, hem uygur hem arap harfleri ile yazılmış olan nüshasının faksimilesini vermiştir. Eseri ilk defa ortaya koymuş olan bu neşir bununla zamanında değerli bir vazife görmüş olmakla beraber ilmî ihtiyacı karşılayacak yeterli bir neşir olmaktan çok uzaktır. Bu neşirden sonra eser üzerinde daha bir çok yazılar yazılmış, değerli araştırmalar yapılmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen Prof. Arat'ın eseri yayınlanıncaya kadar Atebetü'l - hakayık tam bir aydınlığa çıkmamış, ilmî bir neşre kavuşmamıştır. Prof. Arat 1951'de çıkan bu eseri ile türkolojinin Atabetü'l - hakayık meselesini nihai olarak halletmiştir.

Prof. Arat'ın kesin olarak düzelttiği ilk şey eserin adı olmuştur. Arat'ın neşrine kadar eserin adı, diğer nüshalarda geçen Hibetü'l - hakayık, Hibet - ol hakayık, Gaybetü'l - hakayık şeklinde yazılışları dolayısıyla Hibetü'l - hakayık veya Aybetü'l - hakayık şeklinde bilinir ve kullanılır. Halbuki eserin en iyi nüshası olan uygur harfi Semerkand nüshasının başında iri bir uygur yazısı ile açıkça "Atebetü'l - hakayık kitabı" yazılı olup, son tarafında da bunu vezin icabı kısaltılmış şekli olan ve yine aynı harfi ile başlayan Adbedü'l - hakayık ismi vardır. Buna göre eserin isminin "hakikatlerin çşiği" mânasına gelen Atebetü'l - hakayık şeklinde olması gerekir ki Prof. Arat'da bunu böylece düzeltmiştir.

Prof. Arat'ın eseri Türk Dil Kurumu yayınlarından olup büyük boyda 417 sahife tutmaktadır. Bir ön sözden (s. 1 - 4) sonra giriş, metin tercüme,

notlar, indeks ve faksimile bölümlerini içine almaktadır.

Giriş bölümünde (s. 2 - 39) sırasıyla eserin müellifi Edib Ahmed, eserin ithaf edildiği emir olan Muhammed Dâd İspesşâlâr Beg. Atebetü'l - hakayık, Atebetü'l - hakayık'ın bâbları ve başlıkları, Atebetü'l - hakayık'ın yeniden tanzimi ve Arslan Hoca Tarhan, eserin nüshaları üzerinde durulmaktadır.

Metin bölümünde (s. 41 - 81) eserin mevcut nüshalara dayanan tenkitli neşri yapılmıştır. Asıl Atebetü'l - hakayık metni 484 mısra tutmaktadır. Ondan sonraki 28 mısra asıl esere sonradan yapılan ilâvelerden ibaret olup, Edip Ahmed ve eseri hakkında bilgi veren bu ilâvelerin ilk dörtlüğü meçhul birine, ikincisi dörtlüğü Emîr Seyfeddin'e, ondan sonraki beyitleri de Hoca Arslan Tarhan'a ait bulunmaktadır. Prof. Arat çok geniş bir edisyon kritik yapmış, imlâ hususiyetlerine varıncaya kadar bütün nüsha farklarını göstermiştir. Bunu anlamak için nüsha farklarının metinden daha çok yer işgal ettiği edisyon kritik sahifelerinin şekline bakmak kâfidir.

Tercüme bölümünde (s. 82 - 101) bütün metnin mısra mısra bugünkü türkçeye tercümesi verilmiş, bu çevirmede sade, açık, metne mümkün olduğu kadar bağlı bir tercüme yapılmış, mânanın iyi anlaşılması için zaman zaman dışarıdan eklenen kelimeler parantez içine alınmıştır.

Notlar bölümünde (s. 102 - 163) Atebetü'l - hakayık'ta geçen bir çok kelime ve şekiller üzerinde yapılan açıklama ve izahlar bulunmaktadır. Fakat bu notlar eserin çerçevesini çok aşan bir ölçüde kaleme alınmıştır. Atebetü'l - hakayık vesile yapılarak tarihi ve mukayeseli Türk bil bilgisinin bir çok meseleleri geniş bir şekilde ele alınmıştır. Prof. Arat'ın bu sahadaki uzun araştırmalarının bir çok neticeleri toplu bir şekilde verilmiştir.

İndeks bölümünde (s. I - LXXVI) asıl metinde ve bütün nüsha farklarında geçen kelimelerin ve eklerin geniş indeksi yapılmıştır. Başlıca isim ve fiil eklerinin, kökler arasındaki normal yerlerinden başka bir de ek olarak misalleri ile indeks sırasına alınmaları bu en geniş indeksi dikkati çeken bir yönüdür. Ekleri ayrıca gösteren bir indeks, metin küçük olduğu için, burada vermek imkânını bulmak güç olmamıştır. Fakat daha büyük metinlerin indeksinde bunu yapmak, imkânsız değilse bile, her halde çok güçtür.

Faksimile bölümünde (LXXVII - LXXXI) sahifeleri içine alan Düzeltilmeler'den sonra ve romen rakamları ile yine I'den başlamak suretiyle (s. I - CLXXXIII) Atebetü'l - hakayık'ın bugünkü bütün nüshalarının faksimileleri verilmiştir Eserin Hoca Arslan Tarhan tarafından tanzimine dayanan bu nüshaların üçü tam olup birincisi iki kıtası arap, gerisi tammiyle uygur harfleri ile yazılmış, 1444 tarihli Semerkand (Ayasofya) nüshası; ikincisi her mısraı hem uygur hem arap harfleri ile yazılmış, 1480 tarihli İstanbul (Ayasofya) nüshası; Üçüncüsü yalnız arap harfli olan Topkapı Sarayı nüshasıdır. Bunlardan başka üç nüshanın da bazı parçaları kalmıştır. Bu parçalar Ankara (Seyid Ali) nüshasının arap harfli bir sahifesinden, Ankara (Maarif Kütüphanesi) nüshasının

arap ve uygur harfli beş sahifesinden; ve nihayet Berlin (İlimler Akademisi) nüshasının uygur harfli bir sahifesinden ibarettir.

Reşid Rahmeti ARAT, *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig II, Tercüme.* TTK yayınlarından, II. Seri, No. 20, Ankara, 1959, XXVIII+477 s.

Türk dil, edebiyat ve kültürünün XI. asırda yazılmış büyük âbidesi Kutadgu Bilig'in, bilindiği gibi, bugün elde üç nüshası vardır. Hepsisi eserin başkaları tarafından ilâve edilen manzum ve mensur mukaddimeleri ihtiva eden üçün cü tedvinine ait bulunan bu nüshalar 1439 tarihli ve uygur harfli Herat veya Viyana nüshası ile tarihleri belli olmayan arap harfli Fergana ve Mısır nüshalarıdır. Bu nüshaların faksimileleri Türk Dil Kurumu tarafından 1942 - 1943'te, Viyana nüshası birinci cilt. Fergana nüshası ikinci cilt. Mısır nüshası üçüncü cilt olmak üzere üç cilt halinde bir bütün olarak yayımlanmıştır. Sonra 1947'de yine Türk Dil Kurumu tarafından Kutadgu Bilig'in metni yayımlanmıştır. Reşid Rahmeti Arat tarafından hazırlanmış olan bu tenkidli neşirle Prof. Arat'ın uzun zamandan beri devam eden Kutadgu Bilig çalışmalarının ilk eseri ortaya konmuştur. Prof. Arat'ın otuz yıla yaklaşan Kutadgu Bilig üzerindeki çalışmaları dört kitap etrafında toplanmaktadır. Bunlardan birincisi metin, ikincisi tercüme, üçüncüsü indeks, dördüncüsü notlar ve izahlar bölümlerine ayrılmıştır. Birinci kitap olarak metin 1947'de çıkmıştır. Şimdi 12 yıl sonra ikinci kitap olan tercüme bölümü de çıkmış bulunuyor. Çeşitli maddî engeller ve yayın güçlükleri dolayısıyla bu ilk iki cildin ortaya çıkması bir hayli uzamış ve gecikmiştir. Bundan sonraki iki cildin yayın imkânının daha kolaylıkla bulunmasını ve aranın fazla açılmamasını temenni etmek lâzımdır.

Kutadgu Bilig'in tercümesi hususunda daha önce de bir takım tecrübeler yapılmış, Rodloff eserin tamamını, Vambery, Bonelli ve Malov büyük küçük bir takım parçalarını tercüme etmiştir (bk. Ön söz s. VII). Fakat sağlam bir metne dayanan ve bugünkü ilmi ihtiyaçları tam olarak karşılayan bir tercüme-ye şiddetle ihtiyaç vardı. Bilhassa çeşitli bakımlardan eserin muhtevası üzerinde duracak olanlara imkân hazırlamak üzere böyle bir tercümenin varlığı geniş Türk muhiti için ayrı bir önem taşımakta idi. İşte Prof. Arat'ın eseri bütün bu ihtiyaçları karşılayacak bir tercüme ortaya koymuş, eski Türk iç-timai hayatının muzazzam bir hazinesini gözümüzün önüne sermiştir.

Prof. Arat eski bir eserin bugünkü dile tercümesi tecrübesini ilk olarak Atebetü'l - hakayık'ta yapmıştır. Bu işin ne kadar güç olduğunu böyle metinlerle uğraşanlar iyi bilirler. Arat'ın Atebetü'l - hakayık'ın ön sözünde dediği gibi, "türkçe metinlerin eski dilden yeniye veya bir şiveden başka bir şiveye naklinde, mâna inceliklerine hâlel getirilmeden, söz ve söz şekillerinin tam karşılıklarını bulabilmek için, çevrilecek dilin işlenmiş ve muayyen bir istikrara kavuşmuş olması şarttır. Bugün kendi benliğini bulmak için

çarpınan yazı dilimizde bu esaslî şartın bulunduğunu iddia etmek güçtür. Eski türkçede mevcut bir çok eklerin bugünkü yazı dillerinde zamanla kaybolmuş olması, bilhassa birbirine yakın ifadeler arasındaki farkların belirtilmesine büyük bir engel teşkil etmektedir". Bunları düşününce Prof. Arat'ın bu tercümelerinin ne kadar yorucu olduğu kolayca anlaşılır. Bu iş bilhassa, oldukça basit bir eser olan Atebetü'l - hakayık ile mukayese edilemeyecek kadar kuvvetli ve san'atkârane yazılmış bir eser hüviyetiyle karşımıza çıkan Kutadgu Bilig'de çok güç olmuş, fakat neticede ortaya çıkan tercüme Atebetü'l - hakayık tercümesini bir hayli geçmiştir, ondan daha ileri bir adım olmuştur. Bunda her halde Atebetü'l - hakayık'ın ilk tecrübe olması kadar, belki ondan daha çok, basit bir eser olmasının rolü vardır. Arat'ın ikinci çevirmede tercüme tekniğini daha ileri götürmüş bulunması normal olmakla beraber, basit bir eserin tercümesinin sade, kuvvetli bir eserin tercümesinin kuvvetli olması da tabiidir.

Prof. Arat'ın Kutadgu Bilig tercümesi Türk Tarih Kurumu yayınlarından olup büyük boyda 505 sahife tutmaktadır. Eserde dört sahifelik bir ön söz (s. VII - X) ve tercümenin tahlilî fihristinden (s. XI - XXVIII) sonra tercüme-ye (s. 1 - 477) geçilmektedir. 1 - 2 sahifede mensur mukaddimenin, 3 - 7. sahifede manzum mukaddimenin, 8 - 11. sahifede bâbların fihristinin tercümeleri vardır. 12. sahifede asıl Kutadgu Bilig'in tercümesi başlamakta ve 467. sahifeye kadar devam etmektedir. 468 - 477. sahifelerde Yusuf Has Hâcib'in asıl eserinin sonuna kendisi hakkında yaptığı ilâvelerin tercümesi bulunmaktadır.

Muharrem Ergin

Reşid Rahmeti ARAT, *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VII. Seri - No. 45. Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara 1965. XXIII, 506 s. (Fiyatı: 70.- TL.)

Büyük Türk âlimi Reşid Rahmeti ARAT'ın, ilk hazırlık çalışmaları bundan yirmi-yirmibeş yıl öncesine kadar uzanan İslâmlık öncesi Türk Şiiri malzemesi nihayet yayınlanabildi. Özellikle edebiyatçılarımızın istifâde sahası dışında kalmış olan bu baha biçilmez malzemenin, ARAT gibi Uygur yazısının çeşitli şekillerine vâkıf bir âlim tarafından işlenmesi gerçekten büyük bir talih eseridir. Kitabın sonuna eklenen faksimilelere bir göz atmak, bu "talih" in değerini açıkça göstermektedir.

Ön söz kısmında ARAT, ilkin bazı nazım şekilleri ile adları şu veya bu vesile ile bilinen Türk şairleri hakkında toplu bilgiler veriyor (XI-XXII); bundan sonra metinler kısmı geliyor. Şiirler, ait oldukları din çevrelerine göre sınıflandırılmış: I. *Mani muhitinde yazılan eserler* (1-59.s.). Bu kısımdaki manzûmelerin hepsi Turfan ve civarında bulunmuş olup A.v.LE COQ (ilk 6 parça) ve W.BANG tarafından (7. parça) daha önce yayınlanmış idi; bu yayınlar birer deneme mahiyetinde olup elimizdeki son yayın ile metinlere nihai şekil verilmiştir. Bu, Mani dini ve kültürü çevresinde meydana getirilmiş olan parçalar, Uygur yazısının (ilk altı metin; bk. faksimile, s. 441-442) klasik şekli ile yazılmaları dolayısı ile, Türk edebiyatının ilk nazım şekilleri olarak telakki edilebilirler. Kesin bir tarih söylenememekle beraber VIII. yüz yıl üzerinde büyük bir emniyet ile durmamızı haklı gösterecek daha başka deliller de vardır. Yedi numaralı Mani ilâhisi de Mani alfabesi ile yazılmıştır (bk. faksimile, s. 443-444).

Burada, asıl saham olmadığı halde bir noktaya dokunmadan geçemeyeceğim: Dört numaralı "İâdini" -irlik şiir gerçekten üçlük müdür? ARAT'ı bu düşünceye sevkeden sebepler gerçekten doğru ve mantikidir; zira yedi numaralı manzûmedeki bir "üçlük" üç ayrı yerde tekrarlanmaktadır (bk. s. 204, 208, 210), fakat parçanın eksik oluşu bu tekrarın hangi esasa göre yapıldığını tesbite imkân bırakmıyor, bununla beraber faksimileye bakacak olursak (s. 498, 500) bu tekrardan ilk ikisinin sayfa başına rastladığımız görürüz. (Üçüncü tekrarın bundan ayrı olarak sayfa ortasına düşürülmüş olması belki de aynı eserin başka bir tertibi ile izah edilebilir; s. 02'dek başka bir nüshadır). Fakat dört numaralı şiirde durum biraz değişiktir; metnin asıl tertibi, muayyen nazım birliklerine göre olmayıp, sayfa düzeni esasına dayandığı için elimizde yalnız, bu devir Türk şiirinin temel vasfı olan "kıt'a" aliteras-

yonu vardır ki, ancak bununla nazım birliklerini tayin edebiliyoruz. Buna göre aşağıdaki şiiri "üçlükler" yerine şimdilik dörtlüklere ayırmak bence daha doğru olur. İlk "birlik" eksik olduğu için onu bir kenara bırakınca geriye altı "birlik" yani dörtlük kalır:

I. kasıncığının öyü kadgurur men
kadgurdukça
kaşı körtlem
kavışgsayur men	II. öz amrakımın öyür men
öyü evirür men ödü .../çün
öz amrakımın
öpügseyür men
III. barayın tiser
baç amrakım
baru yime umaz men
bagırsakım	IV. kireyin tiser
kiçigkiyem
kirü yime umaz men
kin yıpar ydılgım
V. yaruk tengriler
yarlıkazunun
yavaşım birle
yakışpan adrlmalım	VI. küçlüğ priştiler
küç birzünün
közi karam birle
külüşüpen külüşügin oluralım.

Yukarıdaki beşinci ve altıncı dörtlüklerdeki *yarlıkazunun* ve *birzünün* kelimeleri için metnin aslına bakılıp kontrol edilebilir (s. 442; sol sütun: 16. ve 18. str.). Bu iki kelimenin mânası da tabii olarak buna göre düşünülmelidir: V. "Işık tanrılarının himmeti ile" ve VI. "Güçlü meleklerin güç vermesi sayesinde". Şekil bakımından -zun +ın (vâsita hal!) üzerinde durulmaya değer; ayrıca: *yarlıkazunun*'ı islâmlıktaki "inşallah" ile karşılaştırabiliriz.

V ve VI'nın son mısraları, ifade muvâziliğine göre tamir edilmiştir.

Bütün bunlar "tenkid" için söylenmiş şeyler değil de bir izah denemesi, bir dikkati çekme olarak telakki edilmelidir.

Burkan muhitinde yazılan eserler'den en önemlisi burada ilk defa yayınlanan ve British Museum'da Or. 8212, 108 sayı ile kayıtlı aş. yk. yarısını manzum parçaların teşkil ettiği, değişik muhtevalı bir mecmuadır. Sir Aurel STEIN tarafından *Tun-huang*, "Bin Burkan" adlı mağara-manastır kütüphanelerinde yapılan hafriyat neticesinde bulunmuştur. Eserin sonuna eklenen faksimilelerin tetkikinden de anlaşılacağı üzere (s. 445-479) burada kullanılan yazı, Uygur alfabesinin bir çeşit "rık'a"sını teşkil eden, nisbeten yeni devirlere ait bir türüdür. Bu "nisbeten yeni devirlere ait", tarih tesbitlerinde kullanılan son derece muğlak bir ifade şeklindedir (aş.bk.). Gerçekten okunması güç olan bu türlü Uygur yazısı ile tesbit edilmiş metinler üzerine şimdikiye kadar bir-iki temas dışında hiç bir toplu araştırma yapılmamıştır. Özellikle *Tun-huang*'da bulunmuş olan "Rık'a-uygurcası" ile yazılmış metinlerin (Bibl. Nationale, Paris ve Br. Mus., Londra) mukayeseli olarak, muhteva, dil ve yazı tarihleri yönlerinden tedkik edilmesi bugün bir zaruret halini almıştır.

Bu mecmuayı tertipleyenlerden Çisuya Tutung adlı bir şahıs, kendi şiirinin tarihi hakkında şu bilgiyi veriyor: "sıçan yılında, dokuzuncu ayın onuncu gününde güzel, nâdir *Taydu* (şehrinin) batısında, *Kav* nilüfer çiçeği (adlı manastırda) yazdım" (124. s.; faksimile 466. s., 12. str.), *Taydu*, Moğol hâmedâni (1240-1368, bk. O. FRANKE, *Geschichte...*) zamanında Pekin'e verilen bir isim olduğuna göre, hiç olmazsa Ç. Tutung, şiirini (gevezelik boyası), 1252, 1264, 1276, 1288, 1300, 1312, 1324, 1336, 1348 yıllarından birinde yazmış olmalıdır. Metinlerin çoğu, bu adı geçen şahıs tarafından istinsah edildiğine göre, mecmuamızın ortaya çıkışını bu tarihler arasında düşünebiliriz. Tabii bu, manzûmelerin telif tarihlerine delâlet etmez! — R.R. ARAT'ın 399. s.'daki mülâhazaları, başka yönden mütâlaa edilmelidir!

Bu mecmuadaki manzumelerin bir kısmı derleme (tercüme değil!) mühim bir kısmı ise telifdir. Burkan dininin çeşitli ibâdet şekillerinden en yüksek felsefi düşünce türlerine kadar hemen her konu işlenmiştir. Felsefi konulardan bilhassa bilgi nazariyesi ile boşluk nazariyesi dikkati çekiyor. Soğut (dolayısıyla bazı değişikliklerle Uygur) alfabesinin sırasına göre her bir harfe bir dörtlük düşmek üzere 21 dörtlükten ibaret bir manzûme son derece dikkate değer (s. 102 vd.). 63-161. sayfalar arasında yer alan bu mecmuadaki manzumeleri, umumiyetle Berlin İlimler Akademisi'ndeki meşhur Turfan yazmaları koleksiyonunda bulunan tahta basmalar takip etmektedir. (s. 162-242). Bunlar daha çok dua, ibâdet ve bilhassa Burkanlık ile ilgili basit halk inançlarını ihtiva etmektedir. Yukarıdaki mecmuanın muhteviyatı ile karşılaştırılacak olursa, bunlar gerek şekil gerekse muhteva bakımından çok kısır kalmaktadırlar.

İslâm muhitinde yazılan eserlerin sayısı oldukça az olup diğerlerinden muhteva bakımında ayrılmaktadır (s. 245-267).

Metinlerin son kısmını teşkil eden "Nazım ile ilgili parçalar" (s.271-305) bölümünde ata-sözleri ile bir "fal-nâme" yer almaktadır; bu iki metin Berlin'de olup daha önce W. BANG ve G.R. RAHMETİ tarafından yayımlanmış idi.

307-438. sayfalardaki notların ufak puntolarla dizildiği de dikkate alınırsa, ne kadar geniş tutulmuş olduğu kolayca görülür. Bu kısım, metinlerde geçen ve çeşitli yönlerden bir mesele teşkil eden kelime ve teknik deyimlerin ayrıntılı olarak izah ve tefsirini içine almaktadır. Eser 441-506. sayfalar arasında yer alan faksimileler ile son bulmaktadır.

Sıkı bir filoloji süzgecinden geçirilerek tesbit ve izah edilmiş bulunan bu metinler için, dünyanın bütün ilim çevrelerinde hürmet, gıpta ve hayranlıkla yad edilen büyük âlim R.R.ARAT'a ne kadar minnettar olsak azdır.

Şinasi Tekin

Reşid Rahmeti ARAT, *Edib Ahmet B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık*. İstanbul, Ateş Basımevi, 1951, (4) + 163 + (3) + LXXXI + CLXXIII s. (Ankara), T. D. K. C. II. 32. Fiattı 10 lira.

Türk Dili tarihinin islâmiyetten önceki ve sonraki devirleri arasında gördüğümüz geçit devresinde meydana gelen millî eserler arasında, Yusuf'un *Kutadgu Bilig'i* ile Mahmud'un *Türk Divanı* meyanında, Ahmed'in *Atabetü'l-Hakayık* veya *Hibetü'l-Hakayık* (Hakikatler kapısı veya hediyesi) adlı eseri de mülim bir yer tutar. İlk olarak 1906 da Necip Âsım Balhasanoğlu'nun bir makalesiyle (KSz VII, Budapest, s. 250 - 279) tanıtılan ve ilk yayınlama şerefi de yine ona ait olan (İstanbul 1334, I. kısım: metin, tercüme ve izah, 2. kısım: faksimile) bu eser üzerinde o zamandan beri W. Rodloff, T. Kowalski, J. Deny ve bilhassa F. Köprülü gibi birçok bilginler uğraşmışlardır. Önümüzdeki eserin 1 - 4. sayfalarında bu yoldaki araştırmaların tarihi üzerinde ayrıca durulmuş olduğundan, burada tekrar tafsilâta girişmiyeyceğim.

Eser, Mahmud oğlu Ahmed Yükneki tarafından XII. yüzyılın sonlarında, veya XII. yüzyılın başlarında o zamanki "Kaşgar" yazı dili ile kaleme alınmıştır. Fakat Yüknek adlı yerin nerede olduğu ve bu eserin batıda mı veya doğu Türkistan'da mı meydana getirildiği henüz açıklanamamıştır. Elde mevcut nüshalar ise müellifin zamanından kalma değil de, daha sonra yapılmış olan kopyalarında ibarettir. Bunların içerisinde ancak 3 tanesi aşağı yukarı tam metni ihtiva ettiğinden, esas nüsha olarak ancak bunların üzerinde durulabilir. R. Arat bu nüshaları A, B, C harfleriyle gösterdikten sonra D, E, F ve G nüshalarından da bahsediyorsa da, bu sonuncuları ancak birkaç mısradan ibaret olduğundan, şimdilik ancak tam halinde bulunamayan nüshaların bakıyeleri sayılabilirler. (A. uygur yazısı ile 123 sayfa, 512 mısra türkçe metin; B : uygur ve arap yazısı ile 54 sayfa, 510 mısra türkçe metin; C: arap yazısı ile 49 sayfa, 512 mısra türkçe metin).

R. Arat tarafından mukayeseli ve yoplu bir şekilde ortaya konan bu eser, hiç şüphesiz ilmin bu konu ile ilgili son sözüdür ve şimdiye kadar bu yolda yapılan araştırmaların en mükemmeli olarak mutalâa edilebilir. Buna göre, Türk dili araştırmaları sahasında yapılan mühim bir hizmettir. Müellif önsözünde (s. 1 - 4) bu eserle ilgili araştırmaların tarihine ve uzun "Giriş" te de (s. 5 - 40): Edib Ahmet, Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg, Atabetü'l-Hakayık, A. H. in bâbları ve bâb başlıkları, eserin yeniden tanzimi, Arslan Hoca Tarhan ve A. H. in bugünkü nüshaları üzerinde durarak bu mevzuları incelemektedir. Sonra "A. H. in metni üzerinde araştırmalar" bahsi gelir ki (s. 40 - 163 ve I - LXXXVI), "Asıl metin", "İlave

pa çalar", "Tercüme", "Not ve izahlar" ve "Tahlilî fihrist" gibi kısımları içine alır. R. Arat'ın ihtisası icabı daha çok emek verdiği ve bilhassa muvaffak olduğu bahisler de buralarıdır. Sonra düzeltmeler ve A. H. in faksimileleri gelir (s. I - CLXXIII). A. H. üzerinde 1906 dan, 1951 de basılan önümüzdeki eserin yayınlanmasına kadar geçen 45 yıllık araştırmaların neticesi, böylece salâhiyetli bir zat tarafından ele alınarak ortaya konmuş bulunuyor.

Eser hakkında bu gibi umumî bilgilerden sonra R. Arat'ın neşri üzerinde durarak, bu yoldaki araştırmalara bir ek olur ümidiyle birkaç noktayı ele almak istiyorum:

1) Metin kısmında (s. 41 - 84) nüsha karşılaştırmaları yapılırken, faksimile sayfaları A, B, C.... harfi ayarında büyük rakamla, satırlar ise onun sağında küçük rakamla ifade edilmiş, veya daha doğru ifade edilmek istenmiştir. Meselâ, A₃₆ = Semerkand nüshası faksimilesi nin 3. sayfasında Türkçe 6. satır demektir. R. Arat'ın böyle ifade etmek istediği önsözde işaret edilmediği gibi, bu rakamlar çok yerde matbaa hatası yüzünden karışmış ve düzeltme cetvelinde de üzerinde durulmamıştır. Okuyucu, ancak metni baştan birkaç sayfa tetkik edip oldukça zaman sarfettikten sonra hataların farkına varabiliyor. Meselâ, 41. sayfada Bismillâh'ın solundaki A₂, B₂, C₁ ifadeleri A₂, B₂, C₁ olmalıdır. Bu rakam işi başka bakımdan da karışıktır, meselâ 41. sayfada 9. satıra ait notta A₂ *irdim* ifadesi, faksimilede A nüshasının 4. sayfasının 2. satırı demektir, halbuki faksimilede bu satır A_{4,10} olarak gösterilmiş, yani bütün satırlar baştan sayılmıştır. Böylece satır sayısı metin transkripsiyonundaki notlarda bir türlü, faksimilede ise başka türlü ifade olunmuştur.

2) Eserde, Türkçe metinden başka birçok Arapça beyit, âyet ve hadisler vardır ki, R. Arat satır sayarken bunları hiç nazarı itibara almamış, ancak Türkçe mısraları saymıştır. Arapçaların transkripsiyon ve tercümesini metin kısmında not halinde vermiştir (s. 41 - 81). Hep Arapça olan başlıkları ise hem metin, hem tercüme kısmında ancak kısaltılmış şekilde bugünkü Türkçe ile almış ve farkları not halinde göstermiştir. R. Arat: "Arapça başlıkların müellif tarafından yazılmış olmasına ihtimal verilmediği gibi, bunların bu şekilde metinde sıraya alınmalarının da, yer işgal etmekten başka, bir faydası olmayacaktır" sözleriyle (s. 14) niçin böyle hareket ettiğini açıklıyor.

3) R. Arat, metin transkripsiyonunda en sağlam bulduğu bir nüshayı esas almak ve diğerlerini onunla karşılaştırmak yolunu tutmayıp, bütün nüshalardan aynı derecede faydalanmak suretiyle kendi salâhiyetine dayanarak ve güverenek, eseri, fikrince en doğru bulduğu şekilde ortaya koymak yoluna gitmiştir.

4) A. H. ı yazan zatın adı ile ilgili beyit, A ve B nüshalarında birbirinden farklı olarak şöyledir:

atası atı mahmud-ı yükneki (A 495)

edib, mahmud oğlu, yok ol hiç şeki (A 496)

atası atı mahmud-ı yükneki (B 495)

edib ahmed, oğlu, yok ol hiç şeki (B 496)

R. Arat bu beyti bütün bir mâna gösteren bir cümle olarak değil de, mısra mısra düşünmek suretiyle yalnız *ahmed oğlu* tabirini göz önünde tutarak bunu hatah zannediyor ve A nüshasını esas alarak metni her yerde *mahmud oğlu* şeklinde düzeltiyor (bk. R. Arat s. 5, satır 6; s. 80, satır 496; s. 100, satır 496). Halbuki bu beytin nazım olduğu göz önünde tutularak mâna bakımından bir bütün halinde mutalâa edilirse ve cümle işaretleri de ona göre konursa, her iki şeklin de doğru olabileceği anlaşılır ve bugünkü Türkçemize şöyle çevrilebilir:

Atası(nın) adı Mahmud-u Yükneki,

Edib (Ahmed), Mahmud(un) oğlu(dur), yoktur hiç şeki.

Atası(nın) adı Mahmud-u Yükneki,

Edib Ahmed, (onun) oğlu(dur), yoktur hiç şeki.

5) A₁₉₅ te uygun harfleriyle, *koça*, *koca* veya *huça*, *huca* şeklinde okunabilecek bir söz geçmektedir. B ve C nüshalarında arap harfleriyle *خواجه* olarak yazılmıştır. Bu söz üzerinde gerek Ebu Hayyan ve Raşid-ed-Din gibi islâm yazarlarını ve gerek son yıllarda yapılan araştırmaları göz önünde tutarak bugün şöyle bir neticeye varabiliriz: şeklen birbirine benzeyen, fakat menşe bakımından birbirinden ayrı olan iki *koça* (*koça huça*) dözü vardır:

a) Malûm Arapça-Farsça *خواجه* "efendi, sahip, kâtip, tüccar, muallim" tâbiri ki, bunun üzerinde bilhassa F.Köprülü *İslâm Ansiklopedisinde*, *Hâce* maddesi altında uzun uzadıya durmuştur.

b) Diğeri, Türk-Moğol veya Altay asıllı *koça* (*hoça*, *huca*) sözüdür. Bu söz Türkçede bu şekilde daha ziyade Moğol devrinden sonra türediği için (Codex Comanicus, Et Tuhfet-üz-Zekiye, Ebu Hayyan, Raşid-ed-Din ve yeni lehçeler; misaller için R. Arat'ın eserine bk., s. 150), buna "Moğolca bir söz" diye de biliriz. Moğolcadaki bu *kuça(n)*, *huça(n)*, (sonu -n ile de olabilir) gerek menşe ve gerek mâna bakımında Türkçe *koç* ile aynı asıldandır ve esasında "iğdiş edilmemiş erkek koyun" anlamına gelir (Kowalewski, *Dict. mong.-russe-français* II, s. 940). Eski Moğolcadaki *k-* sesi, XII. yüzyıldan sonra orta ve yeni devirde *h-* şekline girdiğine göre, Türkçede bunun *k-* ve *h-* ile olmak üzere her iki şekline rasyyoruz. Türkçe ile Moğolcadaki sözlerin birçoğu aslen müşterek oldukları halde, bu iki dilin çok eskiden birbirinden ayrılarak müstakil ve hattâ çok defa birbirinden farklı inkişaf yolu takip etmeleri yüzünden, bazan bu gibi müşterek asıllı sözlerde de muayyen ayrılıklara rasyyoruz. Bunlardan biri de, Moğolcada birçok sözlerin sonundaki açık hecelerin yazı dilinde yaşaması, Türkçede ise düşmüş olmasıdır, meselâ:

Moğolca: *köke*; *ere*; *tüne*; *sağa-* v. b.

Türkçe: *kök*, *gök*; *er*; *tün*, *dün*; *sağ-* v. b.

Türkçede *koç* ve Moğolcada *hoça* şeklinde tasladığımız söz de bunlardan biridir. Yalnız bunun Moğolca şekli Çingiz istilasından sonra Türkçeye de nüfuz etmiş ve hattâ birçok islâm yazarları tarafından Farsça-Arapça malûm *خواجه* ile karıştırılarak mâna ve şekil bakımından birtakım değişmelere de maruz kalmıştır. Şahıs adı olarak da çok kullanılan bu söze arap yazısı ile kaleme alınan eserlerde bilhassa şu

şekillerde rasyoruz: *خواجه* *kuça* "koç" (Poppe, *Mukaddimat al-Adab*, s. 307), *خواجه* *Hoca noyan* (veya: *Huça, Huca*) (İbni Bibi, Ayasofya elyazması, s. 621, 626), *خواجه* *Kocan noyan* (veya: *Kuçan, Kucan*) (Aksarayî, O. Turan neşri, s. 165; Raşid-ed-Din, Viyana nüshası 239 v), aynı adı Kirakos tarihinde *Hoca nuin* ve Grigor tarihinde de *Hocay nuin* şeklinde görüyoruz (Cleaves: *Harvard Journal of AS XII*, s. 431 f) v. b. Bu sözün Türk ağzlarında *koça, koca, hoca* şekillerinde yayılış ve kullanılış meselesi F. Köprülü'nün İslâm Ansiklopedisindeki makalesinde (Hâce) ve R. Arat'ın notunda (s. 150) etraflıca açıklanmış olduğu için, burada tekrardan sarfı nazar ediyorum.

6) Şimdiye kadar açıklanamayan A86 mısradaki *bişi* sözü de fikrimce Moğolca *bişi* "başka, başka türlü" yardımıyla izah edilmelidir. Buna Eski Moğolcada *busu*, daha sonraları *busi, başi, bişi* (i den önceki s, ş olur) şekillerinde rasyoruz. Buna göre

bahaltğ dinar ol biliglig kişi (A85)

bu cahil biligsiz bahastz bişi (A86)

beytini şöyle çevirebiliriz:

Pahalı dinardır, bilgili kişi,

Bu cahil ise, bilgisiz, değersiz ve başkadır.

490. mısradaki B ve C nüshalarına göre yine bir *bişi* varsa da, bu söz A nüshasında uygurca yazı ile *baş-ı* şeklindedir. R. Arat, notunda bunu (-a-?) şeklinde şüphe ile geçmekle beraber (s. 79), transkripsiyonunda B ve C nüshalarına dayanarak *bişi* diye alıyor. Eğer bu söz ashında hakikaten *başı* olup da, B ve C de hatalı ise, üzerinde durmağa değmez. Fakat B ve C nüshaları elimizdeki A dan değil de bize malûm olmayan başka bir nüshadan kopye edilmişlerse bu takdirde A daki *başı* hatalıdır ve *bişi* şeklinde düzeltilmesi icabeder. Bu söz de hiç şüphesiz yukarıda açıkladığım Moğolca *bişi* ile aynı şeydir ve aynı mısradaki Türkçe *ögün* "başka" kelimesiyle mâna bakımından bir birlik teşkil eder. Zaten *ögün* yerine B ve C nüshalarında *adın* "başka" sözünün kullanılmış olması da, *ögün, adın* ve *bişi* sözlerinin mâna bakımından birleştiğini göstermektedir. Buna göre:

edibler edibi fazıllar başı (A 489)

güherden söz aynış ögün söz bişi (A 490)

beytini şöyle çevirebiliriz:

Edibler edibi, fazıllar başı,

Gevherden söz söylemiş, onun sözü başkadır (veya: *sözlerin başıdır*) (Diğer teklif:

Gevherden de farklı, üstün, başka söz söylemiş, onun sözü başkadır.)

Gerek transkripsiyon, gerek tercüme ve gerek *Atabetü'l-Hakayık*'ın yazıldığı yer, muhit ve şairin kendisi hakkında daha birçok hususi araştırmalar yapmak gerekecektir. R. Arat'ın eseri, bilhassa dilcilik bakımından çok büyük ve şayanı takdir bir başarı sayılır. Yalnız ihtisasım icabı şu noktaya da işaret etmek istiyorum: Çingiz istilâsından sonra meydana gelen eserleri araştırırken Moğolcaya da müracaat edildiği takdirde, Türk dil ve tarih araştırmaları bundan ancak fayda görür.